

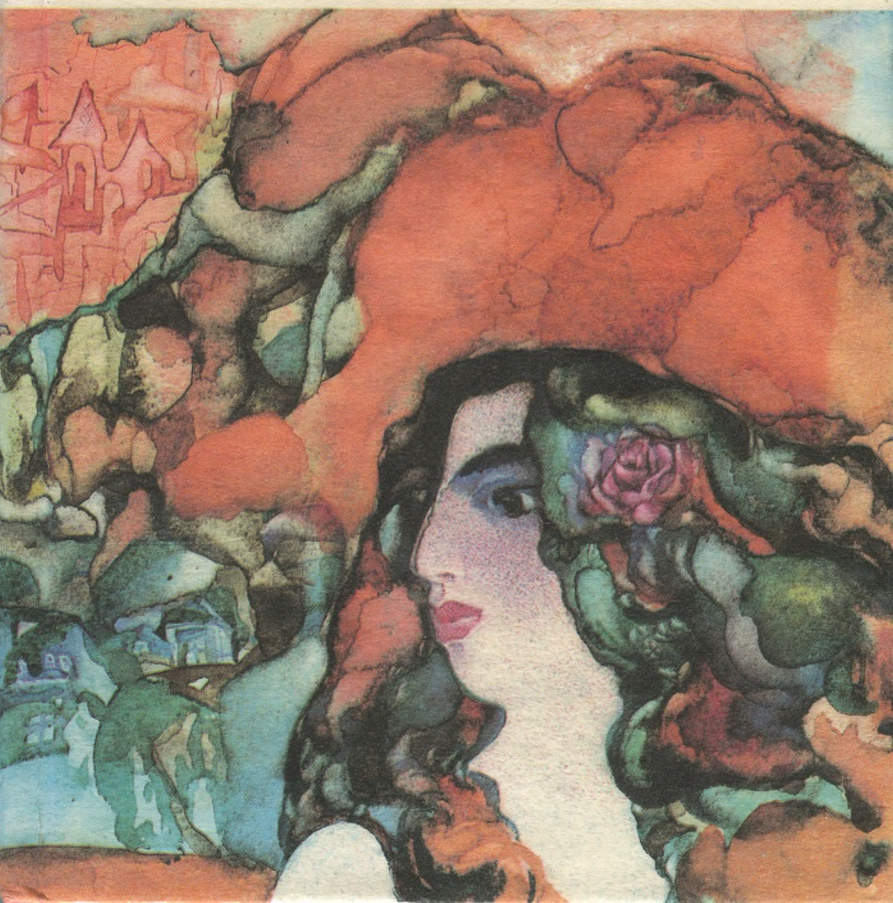
ШКОЛЬНАЯ



БІБЛІЯТЭКА

ШОЛАМ-АЛЕЙХЕМ

БЛУКАЮЧЫЯ  
ЗОРКІ



ШКОЛЬНАЯ



БИБЛИОТЕКА



Частка першая  
АКЦЁРЫ



## Раздзел першы

### ВЫПЫРХНУЛА ПТАШАЧКА

У нядзелю на зары — было гэта ўжо ў канцы лета — Лея, жонка кантара\*, прачнулася раней за ўсіх у доме і ўспомніла пра базарны дзень. Зірнуўшы ў акно і пераканаўшыся, што ўжо зусім развіднела, яна прабурчала сама сабе: “Ой, гора мне!” — спехам апранулася, памыла рукі, на хаду, нібы праглынула, прашаптала ранішняю малітву і, схапіўшы кашолку, выбегла з дому так імкліва, быццам яе чакалі на базары Бог ведае якія важныя справы.

Раніца была цудоўная. Сонца шчодро абсыпала Галянешці золатам сваіх промняў. На базары Лея адразу адчула сябе, нібы рыба ў вадзе. А базар выдаўся на славу. Малдаване навезлі безліч малака і масла, гародніны і пладоў. Кукуруза, зялёныя агуркі, цыбуля, часнок і іншае зяленіва — усё прадавалася ледзь не дарма. Лея накупляла поўную кашолку — усяго патрошку. А рыбу Бог паслаў ёй зусім за бясцэнак. Яна і не думала купляць тую рыбу, але ж яна сама трапіла ёй пад руку. Ды пра што там і гаварыць — рыба! Адна назва! Дробная рыбка — плотка і іншая кашчавая драбязя — жуй ды плюй. Але ж затое танная, такая танная, што і прызнавацца будзе сорамна — усё роўна не павераць... Так, шчаслівы выдаўся базар для Леі. Выйшла з адным-адзіным рублём, дык яшчэ і здачу дахаты прынясе. А раз так, то можна, бадай, дазволіць сабе раскошу — купіць кантару дзесятак свежых яец: “Ісроел будзе вельмі задаволены — яму ж хопіць на дзесятак гоголяў-могалаў. Набліжаюцца ж святы, гэта ж не так сабе! А дачцэ трэба купіць цукерак. Рэйзл любіць ласункі, асабліва цукеркі, яна ж у мяне страшэнная ласуха, дзіцятка маё любое! Эх, каб можна было купіць ёй яшчэ новыя чаравікі — старыя ж ушчэнт падраліся, нікуды не прыдатныя!”

З такімі думкамі Лея яшчэ нейкі час сноўдалася ўздоўж

радоў. І толькі тады, калі яе адзіны рубель растаў, як растае снег паміж пальцаў, яна супакоілася і пайшла дахаты.

Падыходзячы пад дом, яна яшчэ здалёк пачула залівістыя мужавыя спевы: “Каму-у-у ад агню-ю-ю, а каму ад вады-ы-ы загінуць...”\* Знаёмы, мілы голас! Даўно ён гучыць у яе вушах і ніколі не надакучыць. Кантар Ісроел рыхтуе новыя варыяцыі навагодніх песнапенняў. Ён не з самых вядомых кантараў, не сусветная знакамітаць, але ў сябе ў Галянешці ён даволі вядомы. Мясцічка не прамяняе яго на самага лепшага “харальнага кантара”\*, не прадасць яго нікому і за мільён. Усё гэта так. Але каб Ісроел у дадатак не настаўнічаў пакрысе, то давялося б яму, чаго добрага, класці зубы на паліцу. На шчасце, ён вельмі добры знаўца старажытнаўрэйскае мовы і Бібліі, да таго ж Бог адарыў яго цудоўным почыркам. Вось ён і набраў з дзесятак вучняў. Самыя багатыя бацькі, у тым ліку мясцовы багацей Беня Рафаловіч, давяраюць яму навучанне сваіх дзяцей. Дзве прафесіі — гэта ж вам не жартачкі! Праўда, і пры дзвюх прафесіях нярэдка бывае, што ў кантара Ісроела няма ніводнага граша на суботу. Але ж з голаду ўсё ж не памрэш, прамардуешся неяк.

Лея прыйшла дахаты ўся ў поце, з кашолкаю, поўнаю ўсяго ўсякага. Яна ніяк не магла зразумець, чаму яе не сустракае дачка, чаму не чуваць яе голасу. Звычайна, прыходзячы дахаты, яна заставала дачку адзетай, памытай і прычасанай. Тая бегла ёй насустрач, пераварочвала ўсё ў кашолцы, шукала і дапытвалася:

— Мама, што ты мне прынесла?

— Не спяшайся, табе ж яшчэ не гарыць! Дай спачатку прыгатаваць бацьку шклянку цыкоры, гэта ж табе не жартачкі!

Так было заўсёды. Але сёння ў хаце цішыня, дзіўная цішыня. Рэйзл не відаць і не чуваць, хоць дзверы і адчыненыя. Спіць яшчэ, ці што? А кантар усё заліваецца надрыўна, на высокай актаве: “О-о-о, каму ад агню-ю-ю, а каму-у-у ад вады-ы-ы...” І зноў: “Каму-у-у ад вады...”

Нячутна, на дыбачках, уваходзіць Лея ў дом, ставіць кашолку ў куток, ціха, каб не перашкаджаць мужу, падыходзіць да печкі і не надта выразна пачынае шаптаць сама сабе:

— Гора мне, няўжо яна яшчэ спіць? Ах, якая дзяўчынка! Зараз збяруцца вучні ў хедар\*, а яна будзе тут круціцца неапанутая на вачах у хлопчыкаў... Ёй усё яшчэ здаецца,

што яна дзіця... Ісроел! Ісроел!.. Не чуе! Ну і разышоўся ж ён з “агнём і вадой”, Божа праведны! Можна падумаць, што золатам яго асыпаюць за яго спевы. А Рэйзл ходзіць у стаптаных скрыўленых чаравіках, бедная мая дзяўчынка! Аднак да якое ж пары яна будзе спаць?! Трэба разбудзіць дачку. Дзе гэта чутна, каб..?

З гэтымі словамі Лея хутка падыходзіць да фіранкі з бела-лай прасціны, якой адгароджаны куточак для дачкі, з хвіліну прыслухоўваецца, затым ціхенька, двума пальцамі падымае прасціну, уважліва аглядае ложак і, кінуўшы позірк на адчыненае акно, нейкае імгненне стаіць моўчкі і нерухома, нібы скамянелая. Потым, нібы яе штосьці кальнула ў сэрца, яна ўздрыгвае і паварочвае галаву да мужа:

— Ісроел!

Гэта гаворыцца такім тонам, што кантар адразу ж абрывае свае спевы і, павярнуўшы галаву да жонкі, пытаецца:

— Што, Лея?

— Дзе Рэйзл?

— Як дзе? Хіба яна не спіць?..

Не прайшло і з паўгадзіны, як усё мястэчка ўжо ведала пра няшчасце ў кантаравай сям’і. Адзін за адным павалілі ў яго дом людзі, трывожна пыталіся:

— Ну, што чуваць?.. Няма яе? Быць таго не можа! Як такое магло здарыцца?

Усю раніцу мястэчка хвалявалася, віравала, гудзела, як патрывожаны вулей:

— Чулі? Знікла дачка кантара.

— Што вы?! Знікла? Куды? Дзе ж яна?..

— Прапала, як у ваду канула.

А сам кантар — што з ім? Не плача, ні слова не кажа. Стаіць пасярод пакоя нерухома, як статуя, і зазірае ўсім у вочы... Мабыць, з гора ён страціў і мову і розум... А кантарыха між тым не дрэмле: як ашалелая носіцца яна па мястэчку, б’е сябе па галаве і ўтрапёна лямантуе:

— Дачушка мая! Дзіцятка маё! Зрэнка вока майго!

За ёй услед ідзе натоўп жанчын і мужчын, якія дапамагаюць ёй у пошуках. Дзе яны толькі ні былі! І на тым баку моста, і на могільках, і ва ўсіх валахскіх садоўнікаў, і каля рэчкі — няма і няма!

Ледзь жывую прывялі пад рукі кантарыху дахаты. Там было поўна народу. Ніхто ні пра што не гаварыў, а толькі пра гора, якое напаткала кантара і яго жонку. Хтосьці

падняў фіранку, зірнуў на ложка і на расчыненае акно і сказаў як бы сам сабе:

— Вось адсюль і выпырхнула пташачка.

Пачуццё гумару не пакідае галянешцінскага жыхара нават перад тварам чужога гора.

## *Раздзел другі*

### НЕПРЫТОМНАСЦЬ

У кожным яўрэйскім мястэчку, якое б яно ні было беднае і ўбогае, ёсць свой Ротшыльд.

Галянешцінскі Ротшыльд — Беня Рафаловіч.

Размалёўваць вам гэтага чалавека ва ўсёй яго велічы і багацці няма патрэбы — дастаткова будзе намалюваць вам карцінку абеду ў Бені. У яго штодзённа садзіцца за стол чалавек дваццаць з лішнім: сыны і дочки, зяці і нявесткі — усе прыгожыя, здаровыя, сытыя, кроў з малаком; затым старая гаспадарова маці, якая безупынку матляе галавой сваё “не-не”; мамка, белая, як здобная булка, з румянцам на ўсю шчаку, ды касір, таксама свой чалавек, сваячок Бені Рафаловіча. Імя касіра — Сімхе<sup>1</sup>, але ўсе завуць яго “Сосн-Весімхе”<sup>2</sup>. Празвалі яго так зусім не таму, што ён — вясёлае стварэнне, а, наадварот, менавіта таму, што ён — істота змрочная, змярцвелая, санлівая. Сам ён чарнявы, з блішчатым тварам, з выпуклымі вачыма, з тоўстай верхняй губой, пакрытай густой шчацінаю. Нос у яго амаль заўжды заложаны і таму ён гугнявіць, гаворыць “м” і “н” у нос.

З астатнімі членамі сям’і мы яшчэ будзем мець выпадак пазнаёміцца. Але ўвогуле трэба сказаць, што гэта — багатая, вясёлая, жыццярадасная сям’я. Тут любяць добра пад’есці. Калі набліжаецца час абеду ці вячэры, у доме падымаецца такі шум і галас, такі аглушальны перазвон талерак, лыжак і відэльцаў, што можна аглухнуць. На самым ганаровым месцы за сталом сядзіць у царска-велічнай позе гаспадар, бесарабскі купец з самавітым брушкам. На матава-цёмным твары — густая барада, якая шырока разраслася ўправа і ўлева і абсалютна не паддаецца грабенчыку: раскінулася

<sup>1</sup> Сімхе — вясёлосць.

<sup>2</sup> Сосн-Весімхе — радасць і вясёлосць.



ў беспарадку ў розныя бакі і нічога з ёй не зробіш — хоць расчэсвай, хоць не расчэсвай!

Такая ўжо натура ў Бені Рафаловіча: калі ён есць, нічога іншага ён ведаць не хоча. Што творыцца навокал, яго зусім не тычыцца. Рабіць дзве нейкія справы адначасова ён не любіць. Сам ён скупы на словы, але іншым размаўляць не перашкаджае. Толькі зрэдку, калі за сталом робіцца занадта ўжо тлумна, ён выбухае крыкам:

— Цішэй, шчанюкі! Лепш зазірайце ў малітоўнік і ўні-кайце ў сутнасць.

Гэта абазначае: “Зазірайце ў талерку і ведайце, што вы ясць”.

Такая ўжо ў Бені Рафаловіча звычка — гаварыць інша-сказальна. Каня ён, напрыклад, называе “хлопцам”, грошы — “чарапкамі”, жонку — “няшчасцем”, сына — “на-следнікам”, дачку — “нарывам”, хлеб — “ніткамі”, дом — “гарышчам”, пакой — “дзюркай” і г. д. У яго ўласны лексі-кон, з якога можна было б скласці цэлы слоўнік.

Апошняе месца за сталом займае жонка Бені — Бейлка, маленькая, слабенькая, ціхенькая жанчына. Яе і не ведаць і не чуваць. Зірнеш на яе і міжволі спытаеш у сябе: няўжо гэткая вось жанчына прывяла на свет усю гэтую пloidму? І ўсё ж будзьце спакойныя за яе: гэтая маленькая, слабень-кая істота нясе на плячах увесь цяжар хатніх клопатаў, унікае ва ўсе дробязі. Думае яна пра ўсё, і за ўсіх яе душа баліць. Ёй самой нічога не трэба — усё яе жыццё ў дзецях. Сваё ганаровае месца за сталом яна ўступіла старой свякрусе, якая бесперастанку матляе галавой “не-не”. Гэтая старая як быццам дзеля таго толькі і існуе, каб службыць жывым напамінам пра тленнасць чалавечага існавання і не-пазбежнасць канца. Амаль усе пачуцці ў яе прытупіліся, захаваўся ў поўнай меры адзін толькі зрок. Так, вока ў яе праніклівае — яна ўсё заўважае раней за ўсіх. І на гэты раз ніхто, апроча яе, не прыкмеціў, што за сталом, сярод незлі-чонай пloidмы дзяцей, зяцёў і нявестак, не хапае самага малодшага сына Бені — Лейбла. Абшнарэўшы пільным позіркам стол, старая паківала галавой:

— Дзе Лейбл?

Толькі тады ўсе спахапіліся, што Лейбла сапраўды няма, і пачалі шукаць яго па ўсіх кутках:

— Куды падзеўся Лейбл?

Якая ні шматлікая сям’я ў Бені, аднак жа ніводнага разу яшчэ не здаралася, каб хто-небудзь з дзяцей не з’явіў-

ся на абед. Таму бацька раз'юшыўся і нешматслоўна загадаў:

— Прывесці падсвінка са стада.

Гэта значыла: прывесці малодшага сына з хедара. Адразу ж быў пасланы чалавек у хедар да кантара Ісроела з даручэннем прывесці Лейбла дахаты на абед.

Да апошняй стравы — свежых папяшуяў — пасланы чалавек вярнуўся з паведамленнем, што Лейбл у хедары нават не паказваўся і што ў кантара з кантарыхай такая бяда надарылася, што не дай ты Божа: іхняя дачка, іхняя адзіная дачушка гэтай ноччу знікла, і ніхто не ведае, куды яна падзелася.

Нібы бомба ўзарвалася ў доме Рафаловічаў — так ашаламіла ўсіх прынесена пасланцом вестка. Усе, хто сядзеў за сталом, здавалася, самлелі і пачалі збянтэжана пераглядвацца. Што кожны з іх думаў у тую хвіліну, цяжка сказаць: ніхто не асмельваўся выказаць услых тое, што ў яго было ў галаве. Толькі старая, якая прывыкла гаварыць без хітрыкаў усё, што думала, вымавіла гучна, матляючы пры гэтым галавой:

— Зазірні ў шуфляду пісьмовага стала. Я магу паклясціся, што сёння ў поўнач, пакуль гэты дзяцюк — яна паказала рукою на Сімхе — хроп так, што мог бы разбудзіць нябожчыка, хтосьці ўпоцемках корпаўся каля касы.

Жахлівыя думкі прыходзяць у галаву старым людзям! Як так Сімхе хроп? Калі і муха праляціць, хіба ж ён не пачуе? Сон жа ў яго чуйны. І ўсё-такі заспаны касір вымушаны быў патурбавацца і падняцца з месца. Ён паволі выцер тоўстую, густа аброслую шчаціннем верхнюю губу, затым чорныя блішчастыя рукі, неахвотна выцягнуў з кішэні штаноў звязку ключоў, ціхенька, не спяшаючыся, адчыніў сярэдняю шуфлядку дубовага пісьмовага стала і, зірнуўшы ўнутр, атарапеў. Яго сонныя выпуклыя вочы ашклянелі. Ён не мог вымавіць ніводнага слова.

На дапамогу самлеламу касіру прыйшоў гаспадар:

— А ну, варухні языком! — загрымеў Беня.

Сімхе здрыгануўся. Дар слова вярнуўся да яго, але язык заплятаўся, і ён ледзь прагугнявіў:

— Вось тут у мяне былі ключы ўсю ноч, чуеце?.. Вось тут у кішэні... Вачэй не заплюшчваў, вы разумееце?.. Самы маленькі шоргат, і той, ведаеце... І вось, разумееце, у шуфлядзе пуста, хоць плюнь туды, ад усяе наяўнасці, разумееце, ну проста ні следу...

Пры гэтых словах хтосьці з прысутных выпусціў ціхі ўскрык і, хіснуўшыся, абамлеў...

Гэта была маленькая, слабенькая, ціхенькая Бейлка...

### *Раздзел трэці*

## ГАЛЯНЕШЦІ ХОДЫРАМ ХОДЗІЦЬ

Галянешці кіпіць, хвалюецца. Сапраўдны канец свету! Галянешці ходырам ходзіць.

Хіба ж гэта жартачкі, у адзін дзень столькі навін! Два скандалы адразу, ды яшчэ якія! І якое дзіўнае супадзенне: дачка бедняка кантара і сын галянешцінскага багацея! Што паміж імі агульнае? Проста розуму недаступна!

І мястэчка Галянешці ўскалыхнулася. Гандляры зачынілі крамы, мелаеды\* распусцілі сваіх вучняў, рамеснікі адклалі ўбок свае інструменты, жанчыны кінулі гаспадарку. Усе выйшлі з дому, пачалі збірацца кучкамі, запоўнілі вуліцы, нібы ў суботні дзень у час пасляабедзеннай прагулкі. І пайшлі погаласкі, плёткі, домыслы ды ўсялякія здагадкі — бясконцыя здагадкі. Іх было так шмат, што няма мажлівасці пераказаць іх цалкам, таму што варта было аднаму выказаць сваю здагадку, як другі супрацьпастаўляў яму тры свае. Тады выступаў трэці і, збіваючы з панталыку абодвух, даказваў, што абодва яны аслы і нічога не ведаюць і не разумеюць. Яго доказы здаваліся даволі пераканаўчымі. Але тут, як на бяду, у спрэчку ўлазіў чацвёрты, які сцвярджаў, што яго папярэднікі разумеюць ва ўсім гэтым не больш, чым нябожчык. Ён жа ведае штосьці вельмі цікавае. Дайце толькі яму слова сказаць!

І пачынаўся доўгі расповяд, праўда, у вышэйшай ступені займальны, але цалкам заснаваны не на фактах, а на тых жа здагадках і вывадах. Публіка, відаць, не зусім задаволеная і гэтай версіяй. Вядома, цвяроза разважаючы, усё выходзіць як быццам гладка, але ў галаве гэта ўсё-такі неяк не ўкладваецца. І раптам нейкі рыжы чалавек з цьмянымі вачыма дае новы накірунак усім размовам сваім даволі мудрагелістым пытаннем:

— Паслухайце, людзі добрыя! Я ў вас пытаюся: з чаго гэта нашым двум малайцам уздумалася знікнуць якраз учора, у суботу вечарам, у тую самую ноч, калі яўрэйскі тэатр выехаў з нашага мястэчка?

— Ну і што ж з гэтага вынікае?

— Не, вы слухайце, што вам кажуць: ці не мае ўся гэтая гісторыя непасрэдных адносін да яўрэйскага тэатра і яўрэйскіх актёрчыкаў?

— На дубе свіння гняздо звіла, а авечка прыйшла — яйцо знесла.

Выбух смеху. Рыжы з выцвілымі вачыма адчувае сябе кранутым за жывое:

— Можаце іржаць колькі душа жадае, можаце хоць лопнуць ад смеху. Але калі вы такія разумнікі, адкажыце, будзьце ласкавыя, яшчэ на адно пытанне: па якой такой справе прыходзілі актёрчыкі на мінулым тыдні да кантара Ісроела? Можа, не верыце? Дык зрабіце ласку, папытайцеся ў самога кантара.

— Так мы і пабяжым верадзіць яму рану.

— Ну, тады не мяліце лухту і дайце мне вывесці вас на прамую дарогу. Вы ў мяне спытаецеся, і я дакладна скажу вам, што рабілі актёрчыкі ў Ісроела-кантара: яны, ці разумееце вы, дазналіся, што ў кантара ёсць дачка, што гэтая дачка і сама вабная і спявае цудоўна, а так як ён, гэта значыць кантар, бядняк, якіх мала, то яны і прапанавалі яму, каб ён яе, дачку значыць, аддаў да іх у тэатр — яны, маўляў, ужо выведуць яе ў людзі. Ну як? Цяпер сцямілі?

— Сцяміць-то сцямілі, але што вы скажаце пра сынака Бені Рафаловіча?

— Вось тут і закавыка! У мяне ў самога галава трашчыць ад розных думак. Дапусцім, што хлапчук Бені Рафаловіча, які вучыцца ў хедары ў Ісроела-кантара, завёў шуры-муры з дачкой настаўніка... Але ж гэта абсалютнае глупства! Хіба такі шчанюк здольны на гэта? А калі, скажам, дапусціць, што дзяўчынка сама збіла яго з тропу з дазволу бацькоў, дык жа мы ўсе ведаем кантара Ісроела — не такі ён чалавек... Хіба што кантарыха? Тут ужо іншая справа: ці мала на што жанчына здольная...

— Цішэй, дзеці, губернатар едзе! — усклікнуў нейкі жартанік, паказваючы рукою на прыстава, які стралой праімчаўся каля натоўпу ў новай скрыпучай брычцы, запрэжанай парай белых жвавых коней з мноствам бразготак. Усе адразу пазналі рысакоў Рафаловіча. Побач з прыставам сядзеў да смерці перапуджаны музыкант Ехіел, які, як усім было вядома, іграў у аркестры яўрэйскага тэатра.

Прамільгнуўшая перад вачыма брычка з коньмі Рафаловіча, з музыкантам Ехіелам побач з прыставам і стала той

акалічнасцю, якая адразу высока ўзняла аўтарытэт рыжага чалавека з вышвілымі вачыма, і людзі міжволі пачалі набліжацца да яго ўсё бліжэй, усё больш уважліва прыслухоўваліся да яго слоў. Яго доказы падаліся слухачам цалкам асэнсаванымі, даволі пераканаўчымі, якія маюць важкі грунт.

Паколькі галянешцінцы напалі на правільны след і скемілі нарэшце, што менавіта яўрэйскі тэатр з'яўляецца ключом да разгадкі дзіўнай тайны, якая перапудзіла ўсё мястэчка, пакінем на нейкі час у спакоі абывацеляў мястэчка — няхай удасканальваюцца ў сваіх здагадках. Мы ж звернемся да нядаўняга мінулага — да таго часу, калі яўрэйскі тэатр толькі-толькі прыехаў у Галянешці, упершыню з таго часу як Галянешці — мястэчка, а Бесарабія — губерня.

## *Раздзел чацвёрты*

### ПАЦЕХА

Яшчэ тыдні за тры да гэтае падзеі ў Галянешці пачалі пагаворваць, што сюды збіраецца прыехаць яўрэйскі тэатр. Але ніхто не чакаў, што ён тут так прыйдзеца даспадобы.

— Ах якое дзіва! — гаманілі паміж сабой абывацелі. — Падумаеш, важная штука — тэатр! Акцёрчыкі, камедыянты! Каму яны патрэбныя?

Не трэба, аднак, думаць, што галянешцінцы былі надта ўжо распешчаныя тэатрам. Наадварот, трэба прызнацца, што яны тэатра і ў вочы не бачылі і не ведалі, з чым яго ядуць. Аднак з другога боку — якім гэта законам прадпісана, што чалавек павінен усё бачыць толькі сваімі вачыма? Дзеся чаго ж Бог даў чалавеку розум? Розумам, слава табе Божа, можна зразумець рэчы і куды больш мудрагелістыя...

Адным цудоўным ранкам на вуліцах Галянешці паявіўся нейкі чалавечак у паліто чырванавата-шэравата-зеленавата-блакітнага колеру, у скамечаным капялюшыку з пашарпаным чамаданчыкам у руцэ. Ён растлумачыў, што прыехаў сюды наняць памяшканне для тэатра. Усе збегліся паглядзець на гэтае дзіва — і не столькі таму, што сам гэты чалавек меў такі варты ўвагі выгляд (гэта ў сваю чаргу), колькі таму, што цікава ж было ведаць, што ён тут будзе рабіць.

Нізкарослы чалавек з брытым тварам акінуў шальмаватым позіркам мястэчка і яго насельнікаў і загаварыў дзіўным хрыплым голасам, прычым пакамечаны капялюшык увесь час падскокваў на яго галаве:

— Відаць, наколькі я магу меркаваць, наш прабацька Адам ні разу не спыняўся тут на суботу.

Здавалася б, што асаблівага ён сказаў? Некалькі простых слоў, ці ж не праўда? Але паглядзелі б вы, які надзвычайны эфект яны выклікалі! Слухачы схапіліся за жываты, нібы іх клешчамі сціснула, і грывнуў такі выбух смеху, што незнаёмец спачатку нават спужаўся. Ён памаўчаў з хвіліну, паглядзеў на галянешцінцаў так, нібы перад ім корчыліся нейкія прыдуркі, і, даўшы ім волю нарагатацца, спытаўся зусім сур'ёзна, адчуваючы пакутлівую пустату ў жываце (ён яшчэ ў дарозе адчуваў, што ў яго нясцерпна смокча пад дыхавіцай):

— Скажыце, людзі добрыя, дзе б тут можна было спатоліць голад?

Здавалася б, у гэтым пытанні таксама не было нічога незвычайнага. Але як толькі ён вымавіў гэтыя простыя словы, як літаральна ўсе затрэсліся ў сутаргах звонкага раскацістага смеху.

Тут ужо суб'ект у пакамечаным капялюшыку разлаваўся не на жарты і сказаў яшчэ больш сур'ёзна, чым спачатку:

— Я не жартую. Проста хачу даведацца, дзе тут можна што-небудзь пажаваць.

Толькі гэтага і не ставала. Ад гэтых слоў ва ўсіх са смеху нібы спазмай здушыла жываты.

Праз паўгадзіны ўсё Галянешці паўтарала: *“Дзе б тут можна было пажаваць...”* — ха-ха-ха!

— Пацеха! — гаварылі ў натоўпе, выціраючы слёзы, якія выступілі на вачах ад смеху. Сапраўды пацеха! Дзіўны чалавек у дзіўным паліто, у дзіўным капялюшыку, з дзіўнай манерай выказвацца. Лопнеш ад смеху!..

А Пацеха доўга між тым хадзіў яшчэ па вуліцах мястэчка, пакуль не знайшоў, нарэшце, тое, што яму было патрэбна, — заезны двор. Двор, праўда, не першаразрадны, затое цана даступная.

Паспытаўшы керчанскага селядца і запіўшы яго шклянкаю бесарабскага віна, незнаёмец з асалодай закурыў папяросу і, звярнуўшыся да гаспадыні, мілавіднай brunetki Нехі, стаў у яе выпытваць, ці ёсць у яе муж, а мо яна ўдава ці разводка. Але Неху душыў смех, і яна неяк вышмыгнула

ад “нядбайніка”. А “нядбайнік”, узяўшы ў рукі палку, насунуў на лоб пакамечаны капялюшык, засунуў рукі ў кішэні і пайшоў гуляць па мястэчку, адначасова шукаючы памяшканне, прыдатнае для тэатра.

Ён ішоў паважна не адзін. Яго суправаджаў цэлы гурт босых і абадраных вулічных хлапчукоў, заўзятых аматараў яўрэйскага тэатра. Яны хадзілі за ім па пятах, пакуль ён не спыніўся, нарэшце, каля нейкага двара. Там яго ўвагу прывабіла велізарная пустая адрына, накрытая жалезам.

— Вось гэта адрына самім Богам пры стварэнні свету была прызначана спецыяльна для яўрэйскага тэатра, — сказаў ён сам сабе і ўвайшоў у двор.

Гэта быў двор Бені Рафаловіча. Яму ж належала і адрына.

### *Раздзел пяты*

## СЯБРОЎСКАЯ ПЕРАПІСКА

Галянешцінцам нядоўга давялося чакаць прыбыцця яўрэйскага тэатра. Як толькі Пацеха дамовіўся з Бенем Рафаловічам пра цану, ён адразу ж напісаў тэатральнаму антрэпрэнёру ліст, які мы тут перадаем слова ў слова, літара ў літара:

“Мілы друг Альберт! Пішу табе пісьмо і з тым паведамляю, што я ў Галянешці — мястэчка такое ў Бесарабіі, гарадок з пазногцік, а людзі — звяры, жаруць мамалыгу і хлебчуць віно, як ваду. Але “Мойшэ”\* паваліць у тэатр так, што чарцям будзе млосна. А тэатр я наняў, што і ў Лондане быў бы да твару нам, сцэна — можна на санях праехаць, дах жалезны, халера яго не возьме, не тое што дождж. Гаспадара тэатра завуць Беня Рафаловіч, і ён напханы грашыма, як чорт мякінай, а ўсё ж ён, парсюк, не пасаромеўся папрасіць задатак. Але я яму сказаў, каб ён пачакаў крыху, таму што я праз дзён колькі павінен атрымаць па пошце, сам ведаеш, — балячку, а не грошы. А заезны дом мне трапіўся — лепш не трэба: гаспадыня — карцінка, так і просіцца: “Пацалуй мяне”, пі, еш на здароўе, а крэдыту — колькі душа зажадае. А таму не будзь ідыётам і не марудзь, а высылай зараз жа дэкарацыі і афішы, закладзі ўсё, што можна, і прыезджай хутчэй з усім сваім хедарам\*. Богам малю, не адкладвай на доўгі час, таму што набліжаюцца дні

яўрэйскага посту, і тады мы з голаду падохнем. А дазвол тут можна атрымаць так жа лёгка, як у Гоцмаха кісласалодкае мяса нашча. І кланяйся яму ад майго імя, сто чарцей яго бабулі! І прайдзіся, мой ласкавы, да мяне на кватэру, я забыў там пад ложкам свае пакаёвыя туфлі ды пару цензураваных п'ес. І Богам прашу — высылай як найхутчэй афішы. Толькі ты не вельмі раз'юшвайся, што не пасылаю табе тэлеграму, таму што ў мяне засталіся ўсяго толькі дзве сцёртыя грыўні, ды і тыя з дзюрэчкай. Ад мяне, твайго друга, які кожнаму з вас сардэчна кланяецца.

*Шолам-Меер Мураўчык*”.

Праз некалькі дзён Шолам-Меер Мураўчык атрымаў такое пісьмо ў адказ:

“Глыбокапаважаны друг Шолам-Меер, каб ты выпруціўся! Якога чорта табе собіла перахапіць у Брайндэле-козак пятнаццаць рублёў і сказаць ёй, што гэта за мой кошт? Якія такія рахункі, шэльма ты, у мяне могуць быць з Брайндэле-козак? Уся трупа яе любіць, як ячмень на воку, таму што яна дрыжыць над кожнай капейкай і ўздымае скандал з-за ломанага граша. А што тычыцца таго, што ты пішаш наконт дэкарацый, то я ніяк не ўцямлю, ці ты прыкідваешся здохлым, ці ты сапраўды скаціна бязмозглая. Ты, здаецца, вельмі добра ведаеш, што дэкарацыі ўжо даўно закладзены, а дзе ўзяць грошы, каб іх выкупіць, калі дазволу тут не атрымаеш і за мільён, а калі яшчэ і маецца крышку золата і брыльянтаў, то для чужога чэрава я іх транжырыць не буду, не так ужо лёгка яны мне дасталіся, хіба што яны падпішуць мне кантракты чорным па беламу, каб было відаць, як на далоні, што больш яны нават не заікнуцца пра маркі\* і долі, каб мне быць кампаньёнам у гэтай справе. Новыя кампаньёны на маю галаву! Гоцмах таксама кампаньён у мяне ў тэатры! Не дачакацца яму, Гоцмаху, каб я з ім дзяліўся папалам. Хоць яны і пужаюць, што арганізуюць уласную кампанію — каб ім усе рэбры пераламалі! — але пляваць я на іх хацеў. І дасылаю табе афішу і атрымай дазвол на восем спектакляў з бенефісам. А што ты апраўдваешся, шэльма, быццам у цябе засталіся толькі дзве сцёртыя грыўні, ды і тыя з дзюрэчкай, дык ты ж не хворы, каб закласці свой уласны гадзіннік, як я свой. Усе наваліліся на мае плечы, адзін за ўсіх адказвай, кожны стараецца атрымаць першыя ролі, а калі што ад іх спатрэбіцца — на-



шых дома няма. Цяпер я зраблю апошнюю спробу: выгарыць справа ў Бесарабіі — добра, а калі не, то можаце хоць галавой аб сцяну біцца, а я магу дазволіць сабе пракаціцца па Румыніі і арганізаваць такі “хедар”, каб Бог і людзі зайздросцілі, а за адным махам пазбаўлюся ад сваёй шышкі — ад халеры-жонкі. А пакуль тое будзе, падрыхтуй усё, што патрэбна, ды толькі не рабі вялікіх расходаў, беражы капейку. Мы, з Божаю дапамогаю, прыедзем усе ў пятніцу, у суботу вечарам прагонім рэпетыцыі, а ў нядзелю будзем іграць. І паведамляю табе, што твае пантофлі і цензураваныя п’есы даўно ўжо ляжаць на памыйніцы. З глыбокаю павагаю і пажаданнем шчасця — твой друг, дырэктар

*Альберт Шчупак”.*

## *Раздзел шосты*

### ГАЛЯНЕШЦІНСКІЯ ТЭАТРАЛЫ

П’яніцы, якія даўно не бралі ў рот хмельнага напітку, галодныя, якія даўно не бачылі скарынкі хлеба, не накінуліся б з такою прагнасцю на віно і ежу, з якой галянешцінцы накінуліся на яўрэйскі тэатр.

Да першага паказу не толькі двор Бені Рафаловіча, але і ўся вуліца так былі запоўнены народамі, што яблыку не было дзе ўпасці. Усім хацелася паглядзець на тэатр хоць бы звонку. Ахвотнікаў зайсці ўнутр па многіх прычынах было значна менш: па-першае, гэта, кажуць, павінна каштаваць грошай, а грошы ў Галянешці — рэдкая штука. Па-другое, не кожны ўвогуле можа сабе дазволіць пайсці ў тэатр — гэта да твару моладзі — юнакам, дзяўчатам, маладзіцам, але ніяк не паважным пажылым людзям, бацькам, у якіх ужо ёсць дочки на выданні. Але ў кожнага чалавека варушыцца ўнутры чарвяк-спакуснік — каб яму пуста было! — які точыць, точыць і нашэптвае на вуха: “Што за бяда, калі зазірнеш туды здалёк, хоць бы ў шчылінку, і сваімі вачыма ўбачыш, як іграюць у яўрэйскім тэатры?”

Такіх ахвотнікаў паглядзець у шчылінку знайшлося, аднак, у Галянешці занадта ўжо многа, так багата, што адміністрацыя тэатра была вымушана ў першую ж ноч пусціць у ход надзвычайны сродак — “пырскаўку”, спецыяльную машыну, якая аблівае струменямі халоднае вады. Дзейнічае

гэты сродак выдатна, у тысячу разоў лепш самай стараннай паліцыі. Танна і выйгрышна!

А прыдумаў “пырскаўку” не хто іншы, як наш стары знаёмы Шолам-Меер Мураўчык, Пацеха.

Пра яго ролю ў тэатры мы ўжо гаварылі. Ён — усё і нішто: бухгалтар, касір, кантралёр, білецёр, часам суфлёр, а іншы раз, калі не хапае акцёра на якую-небудзь ролю, ён жа і акцёр. Вялікім акцёрам назваць яго нельга — гэта было б перабольшваннем. Затое ён сумленны чалавек, служыць гаспадару верай і праўдаю, адданы яму, як сабака. Дырэктар Альберт Шчупак, з якім мы хутка пазнаёмімся бліжэй, ведае гэтыя ягоныя якасці і таму затыкае ім усе дзюркі: куды ні павярніся, усюды Шолам-Меер і Шолам-Меер. Калі даводзіцца пусціць чалавека ў тэатр бясплатна, па кантрамарцы, — зноў жа Шолам-Меер. А прэтэндэнтаў на кантрамаркі ў Галянешці, не сурочыць бы, — хоць адбаўляй.

Па-першае, сям’я Рафаловіча, чалавек з дваццаць, калі не больш. Беня Рафаловіч, праўда, дастаткова багаты, і невялікая бяда была б, калі б ён заплаціў за білет. Але ж і ён па-свойму мае рацыю: з якой ласкі ён будзе плаціць за ўваход ва ўласную адрыну?

На першы спектакль Рафаловіч прыйшоў у тэатр з усёй сям’ёй, захапіўшы з сабой яшчэ сваяка-касіра, карміліцу і іншую чэлядзь. Уся гэтая плойма заняла, зразумела, самыя ганаровыя месцы — першыя два рады. Шолам-Меер падбег быў да іх і завёў гаворку пра білеты. Беня спачатку не ўдастоіў яго адказам. Калі ж Шолам-Меер сваім хрыплым голасам даў зразумець, што яны ж занялі ўсе лепшыя месцы, Беня зірнуў на яго адным вокам і абвясціў на сваім квяцістым іншасказальным жаргоне:

— Прымі адсюль, Пацеха, свае кароткія хадулі, а то я зараз жа змажу цябе па свежаабструганах дошчачках альбо загадаю сваім калатунам узяць цябе ў работу — тады ты хутка ператворышся ў мамалыгу.

Атрымаўшы такую красамоўную водпаведзь, Шолам-Меер зразумеў, што тут ён грошай не атрымае, дарма толькі час патраціць.

А час паміж тым не чакае. Тэатр адкрыты, народ валам валіць, а больш за ўсіх — кантрамарачнікі. Адзін толькі Ехіел-музыкант прывёў з сабою цэлую плойму. Шолам-Меер нават не ўяўляў сабе, каб у музыканта — не сурочыць бы! — магла быць такая вялікая сям’я. А дзе астатнія музы-

кі? А цырульнік? А цясляр? Каваль? Кравец? Шавец?.. Усе працуюць пры тэатры. Ва ўсіх, слава табе Божа наш, ёсць жонкі і дзеці, і ўсім належыць даваць кантрамаркі. А як — скажыце, будзьце літасцівыя! — быць з гаспадыняю заезнага дома, якую Шолам-Меер празваў “карцінкаю”? Ці вінаватая яна, што ў яе ёсць дзве малодшыя сястры ды старая матуля, глухая, як цецярук? Мала таго, што яна іх корміць, дык яшчэ абавязана купляць ім білеты ў тэатр? Дзе ж справядлівасць? Альбо, напрыклад, рамізік Шымен-Довід і насільшчык Хаім-Бер, якія прывезлі дэкарацыі з чыгуначнай станцыі — хіба ў іх не душа, а вата?.. Дырэктар Альберт Шчупак пры размеркаванні кантрамарак можа вар’явацца, скрыгаць зубамі, шалець і вар’яець, ён можа лопнуць ад злосці, — Шолам-Меер звяртае на яго столькі ж увагі, як на летаўні снег. Каму трэба даць кантрамарку, таму ён дасць. А каму належыць увайсці ў тэатр без ніякіх кантрамарак, той увайдзе.

Сварыцца з публікаю няварта.

## Раздзел сёмы

### ВОЧЫ

Хай не памыліцца чытач і не падумае, што ўся галянешцінская публіка цалкам складаецца з адных кантрамарачнікаў.

Ёсць і такія, што патрацілі апошні, абліваючыся потам зароблены рубель, заклалі якую-небудзь рэч альбо пазычылі ў сябра на некалькі дзён рубель-другі, каб купіць білеты для сваіх дзяцей.

І як жа сапраўды не даць дзецям такога задавальнення? Хіба ёсць нейкія іншыя забавы ў Галянешці? Яно ж сапраўды так, але што зробіш, калі ўсё ж такі няма ні граша за душой, пазычыць няма ў каго, а дзіця просіць, моліць, прагне паглядзець спектакль, проста чэзне з тугі?

Вось, напрыклад, Рэйзл, дачка кантара Ісроела. Чым яна горшая за іншых дзяцей? Трэба мець каменнае сэрца, каб не злітавацца над такою дзяўчынаю, як Рэйзл. Тым больш што яна — адзінае дзіця ў сваіх бацькоў, і яны маглі б сотні вёрст прайсціся пешкам, калі б гэта спатрэбілася, каб расстарацца што-небудзь неабходнае дзеля сваёй дачкі. А тут, як на злосць, якраз у той час, калі адчыніўся тэатр,

кантару Ісроелу не ўдалося атрымаць ні капейкі — ні за сваё кантарства, ні за сваё настаўніцтва. Ніхто не плаціць, нібы гэта не людзі, а камяні. Бедная кантарыха гойсала ва ўсе бакі — няма і няма, хоць кладзіся ды памірай! Няхай злыя языкі балбочуць абы-што, хай кажуць, што кантарыха Лея занадта песціць сваю дачку, корміць яе цукеркамі, купляе дарагія чаравікі, хай!..

— Ну вядома ж, ім лёгка асуджаць! Былі б яны на маім месцы, была б у іх адна-адзіная дачка і разам з тым такая на рэдкасць удалая, як мая Рэйзл, не тое б яны заспявалі пра цукеркі і чаравікі. Гэта ж падумаць толькі!..

Так разважала ўслых кантарыха Лея і ў рэшце рэшт ёй прыйшла ў галаву ўратавальная думка (чаго не зробіць маці дзеля свайго дзіцяці!): паколькі ў яе мужа навучаецца сыноч багацея Рафаловіча і ўвесь “парад” адбываецца ў Рафаловічавым двары, то сам Бог распарадзіўся выкарыстаць гэта, — як той казаў, “тут табе міска, тут табе і лыжка”. І вось Лея спачатку паспрабавала ўзяць пад абстрэл мужа: няхай ён скажа Лейблу, каб Лейбл папрасіў маці, каб яна папрасіла бацьку, каб той загадаў прапусціць Рэйзл бясплатна ў тэатр.

Але з гэтага плана нічога не атрымалася. Кантар Ісроел мала таго, што бядняк, ён да таго ж, як на бяду, яшчэ і ганарлівец: яму, кажа, не да твару быць жабраком і кленчыць у сваіх жа вучняў. Тады Лея, адкінуўшы ўсё сваё самалюбства, узялася за ўсё гэта сама. Яна падпільнавала Лейбла ў зацішным куточку з вока на вока і сказала: “Лейбл, у мяне да цябе просьба”.

Лейбл спыніўся як укопаны: да яго? да Лейбла? просьба?.. Калі ён выслухаў яе просьбу, яго і да таго румяныя шчокі яшчэ больш зачырванеліся, і ён сапраўды абяцаў, што абавязкова пагаворыць з мамай, каб мама пагаварыла з татам, каб тата перагаварыў з мамай, каб мама перагаварыла з татам... Тфу, зусім заблытаўся! Адным словам, усё ўладзіцца.

І ў гэты момант вялікія цудоўныя вочы Лейбла сустрэліся з чорнымі цыганскімі вачыма Рэйзл, якая глядзела на яго здалёк з захапленнем і ўдзячнасцю. Здавалася, вочы гэтыя гаварылі: “Ты слаўны хлопец: калі ты захочаш, я буду ў тэатры, я ў гэтым пераканана...”

І Лейбл апусціў вочы.

І ў той жа дзень паабедзе Лейбл прынёс у хедар радасную вестку: ён ужо гаварыў з мамай, мама пагаварыла з татам, і

тата сказаў, каб яна, гэта значыць Рэйзл, прыйшла сёння вечарам да іх дахаты, і яны возьмуць яе з сабою ў тэатр.

Ад гэтае добрае весткі мілы цыганскі тварык Рэйзл расчырванеўся і чорныя з павалокаю цыганскія вочы разгарэліся. Яна кінулася да маці, пачала яе абдымаць, цалаваць, затым пачала спяваць, танцаваць і кружыцца, прымушаючы і маці паскакаць разам з ёю. Але Лея з ласкаваю ўсмешкаю адштурхнула яе:

— Звар’яцела ты, не дай Божа! Пайдзі ты лепш расчашы валасы, апраніся, а я табе касу запляту. Ты ж пойдзеш у дом да чужых людзей, дзе гэта чутна, каб!..

Вечарам Лея сама адвяла сваю Рэйзл да Рафаловічаў і перадала яе пад апеку Бейлкі, папрасіўшы паназіраць за дачкою:

— Не забывайце, што яна ў мяне адна-адзіная.

Бейлка ўважліва агледзела кантараву дачку. Відаць, гэта чорнавалосая дзяўчынка ёй спадабалася.

— Будзьце спакойныя, — сказала яна кантарысе, — будзьце ўпэўнены... Як роднае дзіця...

І Лея пайшла дахаты.

Нядобра адчувала сябе Рэйзл у багатым доме Рафаловічаў сярод усёй яго вялікай сям’і. Нядобра таму, што ўсе паглыналі яе вачыма. Дом сам па сабе ёй вельмі спадабаўся. Людзі таксама. Але ж гэтыя скіраваныя на яе позіркі столькіх вачэй! І кожнаму паасобку адказвай: “Як цябе завуць? Колькі табе гадоў? Ці ўмееш ты маліцца, чытаць, пісаць?..”

Рэйзл ніколі і не снілася такая вялікая багатая кватэра, столькі пакояў, ложкаў, сталоў, столікаў, люстраў і розных цацак. А колькі на стале шклянак і чарак, талерак і лыжачак, а якія горы ўсемажлівых фруктаў, варэння любых гатункаў! Шум, крыкі і столькі весялосці, смеху! — вось што значыць дом багацея!

Рэйзл ведала, што Лейбл, вучань яго бацькі, — сын багатых бацькоў, што яго бацька — багацей. Але што, зрэшты, такое — “багацей”? Гэтага яна яшчэ па-сапраўднаму не разумела. Што быць багацеем добра, а бедным кепска, яна чула ад маці сотні і тысячы разоў: “Галечы б пазбыцца, ды багацеем стаць...”, “Багацеям шчасце!”, “Багатаму і на тым свеце добра...” Такія выразы Рэйзл чула ад маці з дзяцінства ледзь не кожны дзень. Але толькі цяпер, седзячы за гэтым вялізным, вельмі багата прыбраным сталом, сярод гэтае шумнае весялосці, яна зразумела сапраўднае значэнне

багацця. І ніколі яшчэ ў яе не было такога моцнага жадання стаць багатай, як цяпер. Новае невядомае пачуццё — пачуццё зайздрасці — закралася ў яе душу. Але раптам яе зіхоткія чорныя цыганскія вочы сустрэліся з другой параю знаёмых вачэй — вялікіх, цудоўных, ласкавых вачэй, якія глядзелі на яе сарамліва, але прыязна і дружалюбна. Здавалася, гэтыя вочы гаварылі ёй: “Падабаецца табе ў нас? Я рад, што табе падабаецца. Я рад, што табе хораша...” У яе забілася сэрца, ёй стала раптам цёпла, гарача. Яна адчула, што шчокі яе гараць.

І яна апусціла вочы.

### *Раздзел восьмы*

## ЗАСЛОНА ПАДЫМАЕЦЦА

Рана пачала збірацца галянешцінская публіка на першы спектакль і хутка запоўніла тэатр. Кожны баяўся, каб, барані Божа, не спазніцца: ці мала што можа здарыцца? Было так цесна, што шпільцы не было куды ўпасці. Стаялі, шчыльна прыціснуўшыся адно да аднаго, а тыя, што сядзелі, трымалі ў сябе на каленях хто сваяка, хто знаёмага. Пашэнціла тым, хто прыйшоў першы: яны захапілі лепшыя месцы, першыя рады. Тыя ж, хто прыйшоў крыху пазней, абураліся: яны заплацілі за месцы грошы, наяўныя грошы, а месцаў не мелі. Незадаволеныя ўзнялі шум, крык, ледзь не разнеслі тэатр. Добра, што Шолам-Меер, усюды паспяваючы Шолам-Меер, здагадаўся падміргнуць Ехіелу-музыканту, каб той ударыў танцавальную мелодыю. Пачуўшы музыку, публіка вырашыла, што пачынаецца спектакль, і сяк-так расселася. Усе супакоіліся.

Але публіка жорстка памылілася. Вось і музыка ўжо даўно адгрымела, а заслона ўсё яшчэ не падымалася. А па той бок заслоны чуліся крыкі, воклічы, лаянка, стук сякер і малаткоў. Штосьці там творыцца за заслонаю, але што менавіта — ніхто не ведае. Людзі сядзяць як на іголках, а пра моладзь і гаварыць няма чаго — яна проста з сябе выходзіць: хочацца хутчэй даведацца, што ж, нарэшце, будзе, калі падымецца гэтая заслона.

Сярод моладзі, якая з асаблівым нецярпеннем чакала пачатку спектакля, вылучалася на рэдкасць прыгожая юная парачка: хлопчык гадоў трынаццаці, з вялікімі, цудоўнымі,

ласкавымі вачыма, і дзяўчына гадоў чатырнаццаці-пятнаццаці з матава-чорнымі цыганскімі вачыма і чароўнымі ямачкамі на шчоках. Яны сядзелі, цесна прытуліўшыся адно да аднаго, хоць і вельмі далёкія былі адно ад аднаго па свайму паходжанню, ён — сын багацея Рафаловіча, яна — дачка беднага кантара.

Хто пасадзіў гэтую парачку так блізка адно да аднаго?

Можа, яны самі так уселіся? Між іншым, каму якая справа да іх у такой мітусні? Хто будзе звяртаць на іх увагу, калі позіркі ўсіх скіраваны туды — да заслоны, заслоны, заслоны?!

І вось упершыню за ўсё сваё кароткае жыццё юныя шчасліўцы — Лейбл і Рэйзл — сядзяць так блізка адно да аднаго і, бадай, упершыню бачаць адно аднаго па-сапраўднаму. Сустракаюцца яны, праўда, кожны дзень у доме яе бацькі, у хедары кантара Ісроела. Але што гэта за сустрэчы? Прыедзе Лейбл у хедар і адразу ж бярэцца альбо за кнігу, альбо за сшытак. Там няма ні часу для размоў, ды і месца не надта прыдатнае для гутаркі з дзяўчынаю, ды яшчэ з дачкой настаўніка, у якой яшчэ, дзякаваць Богу, маці, ды яшчэ якая маці! Яна пільна сочыць за сваёй дачкой, назірае за кожным яе крокам, не дазваляе ёй не тое, што паяўляцца ў хедары, калі там вучні, але нават зірнуць у той куток, дзе яны сядзяць.

— Дзяўчыне няма чаго рабіць сярод хлопчыкаў, таму што дзяўчына гэта дзяўчына, а хлопчыкі гэта хлопчыкі. Дзе гэта чутна, каб?..

Так гаворыць кантарыха Лея, а яе слова — закон. Нават голас падаць, праспяваць што-небудзь не дазваляе яна дачцы, пакуль хлопчыкі ў хедары. А ў Рэйзл — цудоўны галасок, і яна вельмі любіць спяваць. Калі яна раптам заспявае, старэйшыя хлопчыкі прыслухоўваюцца з заміраннем сэрца, а потым дома, лежачы ў пасцелі, успамінаюць голас Рэйзл, ціха ўздыхаюць і, засынаючы, бачаць у сне дачку рэбе\*.

Калі гэта здаралася і не з усімі старэйшымі хлопчыкамі, калі не ўсім ім Рэйзл з'яўлялася ў сне, то з сынам Бені Рафаловіча Лейблам гэта бывала часцяком. І не раз падчас вучобы ён задумваўся: трымае ў руках кнігу Талмуда, а ў вачах — Рэйзл.

І вось яны сядзяць цяпер так блізка адно да аднаго, што ён не толькі бачыць яе, не толькі чуе, але і адчувае, адчувае яе... Чуе біццё яе сэрца: цік-так, цік-так, — і сам не ведае,

чыё гэта сэрцайка так б'ецца: яго ўласнае, ці яе. А можа, і абодва сэрцайкі разам. Хутчэй за ўсё так, таму што і ён і яна раз-пораз глядзяць адно на аднаго і, сустракаючыся позіркамі, апускаюць вочы, і кожнаму хочацца штосьці сказаць, пра нешта паведаміць. Але і гаварыць яны не ў стане — ні ён, ні яна: не знаходзяць слоў.

І вось Лейбл успамінае, колькі разоў ён шукаў нагоды, каб апынуцца бліжэй да Рэйзл, чуюць яе галасок, перакінуцца з ёю хоць бы некалькімі словамі. Але заўсёды ў такіх выпадках тут жа, знайшоўшы якую-небудзь прычыну, з'яўлялася маці — і няма больш Рэйзл... Рэйзл таксама ўспамінае, колькі разоў яна тайком кідала позіркі ў бок бацькавых вучняў, адшукваючы сярод іх багацеевага сына: не таму, што ён сын багацея, а таму, што яе бацька, які ведае толк у людзях, вельмі высокае думкі пра Лейбла, хваліць яго на ўсе лады, прарочыць яму вучоную кар'еру.

Чуе пра гэта кантарыха Лея і вытлумачвае мужавы словы па-свойму:

— А то як жа! Багацеям ва ўсім шчасце, нават у дзедках, дзе гэта чутна, каб!..

Седзячы так блізка да Рэйзл, Лейбл злуецца на сябе, што менавіта цяпер не знаходзіць слоў, каб завесці з ёй размову. Рэйзл таксама не можа адважыцца: загаварыць з ім ці не? Ды як і пра што яна будзе з ім гаварыць? Абое думаюць адно пра аднаго і абое маўчаць.

Але вось пачынаюць тушыць лампы. У тэатры ўсталёўваецца змрок: хутка, значыць, пачнецца... З публікі гучаць розныя воклічы:

— О-о-о-о!

— Цемра апраметная!

— Вой-вой-вой, мая нага!

— Так вам і трэба! Хто вінаваты? Калі ў вас лішняя нага, пакінулі б яе дома!

— Цішэй, каб вас чорт пабраў!

У публіцы ажыўленне. Лейбл і сам не разумее, як і калі гэта здарылася, але рука Рэйзл — мяккая, гладкая, цёплая ручка — раптам апынулася ў яго руцэ. З хвіліну ён проста трымае гэтую ручку, затым моцна сціскае яе, нібы пытаючыся:

— Задаволена?

І яна адказвае яму такім жа моцным поціскам, нібы кажа:

— Вельмі...

Заслона падымаецца.



## У РАІ

Калі для іншых галянешцінскіх жыхароў яўрэйска-нямецкі тэатр\* быў нечаканай, якая нібы з неба звалілася, пацехаю, то для нашай юнай парачкі, зачараванай, на вышыні шчасця, для сына багача і дачкі кантара, ён быў раем, парог якога не ўсялякаму суджана пераступіць. Ім, сыну багача і дачцэ кантара, пашанцавала больш, чым усім астатнім: кожны вечар, так, кожны вечар бываюць яны ў тэатры, займаюць лепшыя месцы, бачаць і чуюць такія цуды, якія ім да гэтага часу і ў сне не сніліся.

Цэлы свет, новы свет адкрыўся іх вачам. Свет, дзе людзі пераапранаюцца, перайначваюцца, кружацца і круцяцца, гавораць дзіўныя словы, напалову яўрэйскія, напалову нямецкія, спяваюць і танцуюць, адпальваюць такія штучкі, што проста дзівішся: альбо такія смешныя, што лопнуць можна, альбо такія сумныя, што слязьмі абліваешся.

І ўсё гэта вытвараюць людзі? Звычайныя людзі?

Не, не звычайныя людзі, такія, як мы з вамі, напрыклад. Гэта альбо чэрці, блазны, нячысцікі, альбо анёлы нябесныя. Іхні выхад на сцэну, іх постаць, паходка, манера гаварыць, кожны іхні рух — усё поўнае прывабнасці і чарадзейства. Усё навокал ахутана нейкімі чарамі, і абое яны — Лейбл і Рэйзл — з першай хвіліны, як толькі падымаецца заслона, пераносяцца ў новы зачараваны свет, у царства чарцей, блазнаў, д'яблаў і анёлаў... Апусцілася заслона — і канец чарадзейству, няма больш чарцей, блазнаў, д'яблаў, няма анёлаў! Зноў людзі, звычайныя людзі, зноў усё той жа, будзённы свет. Дзеці адчуваюць сябе так, нібы яны толькі што былі на сёмым небе і раптам іх зноў спусцілі на зямлю. І ім ад усяго сэрца шкада: чаму так адразу ўзялі ды скінулі іх з завоблачных вышынь? Але яны суцяшаюць сябе тым, што хутка зноў падымецца заслона і зноў яны апынуцца на небе, у раі. І так будзе заўтра, паслязаўтра, кожны дзень...

Шчаслівыя дзеці!

Колькі галянешцінскіх хлопчыкаў зайздросцяць Лейблу: гэтае ж свята адбываецца ў двары яго бацькі.

Колькі галянешцінскіх дзяўчатак зайздросцяць Рэйзлу, якая дзякуючы клопатам маці ўдастоілася высокага гонару трапіць у дом да Рафаловічаў. А што ім, такім багачам, каштуе ўзяць з сабою яшчэ аднаго чалавека ў тэатр?

— Маё дзіця — не сурочыць бы! — вельмі спадабалася, вельмі прыйшлося да душы багацеям, толькі б не азмрочылася яе радасць!..

Так хваліцца кантарыха Лея перад суседкамі. І каб ніхто не падумаў, што яна, крыў Божа, сама выкленчыла гэтую ласку для сваёй дачкі, яна дыпламатычна спяшаецца растлумачыць:

— Вы пытаецеся, як трапіла мая Рэйзл да багацеяў? Вось паслухайце. Іду я неяк на базар, а насустрэч Бейлка, жонка Рафаловіча. “Добры дзень”. — “Добры дзень”. — “Што новенькае?” — пытаецца. “А у вас, — кажу, — што новенькае?” — “І не пытайцеся лепш. Сумятня, мітусня ў двары, тэатр жа! Цэлая падзея, свята для маёй сям’і. Ну, а ваша як пажывае?” — “Дзякуй, грэх наракаць”. — “Чаму б вам не прыслаць яе да мяне?” — “Дзякуй, а што ёй у вас рабіць?” — “Яна пазнаёміцца з маімі дачкамі і заадно пойдзе з імі ў тэатр”. — “Дзякуй, калі толькі яна захоча, я з задавальненнем яе пашлю”.

Так адмыслова пляла лухту кантарыха, не скупіўшыся на відавочную хлусню, каб перагарадзіць шлях абгавору. Чаго не зробіць маці дзеля люблага дзіцяці?

Не таму, што мы хочам узяць кантарыху пад сваю абарону, а дзеля ісціны лічым неабходным дадаць, што Лея пусціла б дачку ў тэатр не з кожным.

Але з Рафаловічамі — чаму б не пусціць? З найвялікшым задавальненнем! Няхай усе бачаць, куды мае доступ яе дачка... А назаўтра пасля першага спектакля Лея ў прысутнасці чужых раз-пораз пыталася і перапытвала ў дачкі:

— Дык чым жа частавалі цябе ўчора багачы?

Альбо:

— Рэйзл, якім часам ты ідзеш да багачоў?

Альбо:

— Калі, дачушка, цябе яшчэ запросаць у багачоў павячэраць, ты больш не адмаўляйся. Чаго тут саромецца, што ж тут такога?

Якое глупства! Рэйзл і не думае адмаўляцца. Чым далей, тым больш вольна адчувае яна сябе ў багатым доме. Яна спяшаецца туды ў прыўзнятым, святочным настроі, як на вялікую сямейную ўрачыстасць да блізкага друга.

Ды і не дзіва! Калі б Рэйзл ні прыходзіла туды, яна заўсёды жаданы госьць. У вялікім светлым доме багатага Рафаловіча яе заўсёды прымаюць прыязна, дружалюбна, са смехам, весялосцю, з шумама і гамам. І кожны раз усёй плеймай

адпраўляюцца ў тэатр і займаюць лепшыя месцы. І заўжды ёй даводзіцца сядзець попlech з сынам Бені Рафаловіча, з Лейблам... І кожны раз, калі ў зале тухне святло і падымаецца заслона, яе рука апынаецца ў ягонай ружэ... І кожны раз яны абое адрываюцца ад зямлі і адчуваюць, што ў іх вырастаюць крылы, што яны нясуцца кудысьці высока-высока, на сёмае неба, у рай...

### *Раздзел дзесяты*

## ПАСЛЯ СПЕКТАКЛЯ

З тэатра Рэйзл прыходзіць дахаты разгарачаная, з разрумяненымі шчокамі, з нейкім асаблівым бляскам у вачах, з сэрцам, да краёў перапоўненым радасцю. І здаецца ёй, нібы ўсё яшчэ гучаць у вушах словы людзей-анёлаў, гукі музыкі і раскацісты смех Рафаловічаў. Яна ўспамінае, як Лейбл ціха-ціха, амаль на вуха шапнуў ёй, моцна сціскаючы яе руку:

— Прыйдзеш заўтра зноў?

— Пра што гаворка!

Так адказвала яна, але не словамі, а, як звычайна, поціскам рукі.

Было гэта пры выхадзе з тэатра. Гледачы, як звычайна, паспешліва праціскаліся наперад. Таўкатня была страшэнная: галянешцінцы любяць быць першымі не толькі пры ўваходзе, але і пры выхадзе. Лейбла і Рэйзл так сціснулі, што на імгненне яны адчулі сябе як бы адзінай істотаю. Іх амаль вынеслі з тэатра.

Была чароўная мясячная ноч, адна з тых светлых цёплых бесарабскіх начэй, калі не хочацца ісці дахаты і аддавацца сну. У такую ноч і сапраўды грэх спаць. Вочы міжвольна скіраваны наверх, да неба, да месяца, да зорак. Душа рвецца немаведама куды. Сэрца вабіць невядома да чаго. У душу закрадваецца нейкая незразумелая туга, немаведама па чым... Ціха ў Галянешці і спакойна. Астыла зямля пасля захаду гарачага бесарабскага сонца. Абліг на зямлю пыл, які слупам стаяў увесь дзень, і ўжо можна падыхаць чыстым паветрам. Вось аднекуль заляцеў лёгкі ветрык, які прынёс паклон ад бесарабскіх палёў і садоў, якія пахнуць не вострымі прыправамі, а хлебам і кукурузай, яблыкамі і грушамі. Здалёк даносяцца гукі жалейкі: гэта

пастух гоніць авечак на пашу. Усё цішэй і цішэй гучыць жалейка, гукі яе ледзь чутныя і паволі-паволі заміраюць...

Галянешцінцы вяртаюцца з тэатра. З *яўрэйскага* тэатра. А калі галянешцінцы ідуць з тэатра, яны гамоняць, крычаць, махаюць рукамі — такая ўжо ў іх натура. Адзін расказвае другому, што ён бачыў і чуў, і кожнаму здаецца: тое, што бачыў ён, бачыў толькі ён адзін, тое, што ён чуў, чуў толькі ён адзін. Людзі напяваюць песенькі, якія пелі акцёры на сцэне. Мацней за ўсіх гучаць галасы моладзі. Наперадзе ўсіх бяжыць дзетвара. І Галянешці прачынаецца. Парушана цішыня цудоўнае цёплае летняе ночы. Але ненадоўга. Галянешцінцы прыходзяць дахаты, шэпчуць малітву на сон, тушаць лямпы, і — добрай ночы!

У маленькай хатцы на “Божай вуліцы”\* — тут жыве кантар Ісроел — яшчэ мігціць святло. Кантар з жонкаю таксама падрыхтаваліся спаць, але чакаюць дачку з тэатра. Прыйдзе Рэйзл — расказа, што яна бачыла.

Кантар Ісроел — яшчэ малады і даволі прыгожы чалавек з чорнымі шаўкавістымі валасамі, сядзіць у белым “тале-скотне”\*, нападураспанены. Абмахваючыся ярмолкаю, як веерам, ён чытае перад сном малітву “Слухай, Ізраіль”. Жонка таксама амаль распанутая. Цень ад яе белае наміткі, на фоне якой так рэльефна выдзяляецца яе строгі цёмны твар і чорныя сярдзітыя вочы, гайдаецца на белавата-жаўтаватай сцяне.

Але вось вярнулася, з Божае ласкі, з тэатра Рэйзл, і ледзь дачакаўшаяся яе Лея закідвае дачку пытаннямі: якія, маўляў, “акмедыі” сёння паказвалі? Хто там быў са знаёмых? Што падавалі ў багачоў да стала?..

І яшчэ пра нешта бубніць над вухам маці, канчаючы сваю гаворку такімі словамі:

— Што, хіба не так? А то як жа? Хіба я не разумею, што можна, а чаго нельга. Іншы раз павінна быць “так”, а другі раз — “не”, дзе гэта чутна, каб?..

Але сэнс яе слоў не даходзіць да Рэйзл, яна чуе толькі адно: голас маці не змаўкаючы звiніць у вушах, і сыплюцца, сыплюцца словы; бацька чытае малітву на сон і абмахваецца ярмолкаю. Які кантраст: *тут і там!* Якая розніца паміж тым, што тут, і той вясалосцю, жыццярадаснасцю, яркасцю, усім тым, што пануе там!.. І ўвогуле як цесна, змрочна і сумна ў іх пасля вечара, так цудоўна праведзенага спачатку ў Рафаловічаў у светлым, прыгожым, вясёлым доме, а затым у тэатры — у сапраўдным раі — і пасля, на зваротным

шляху з тэатра, пад чароўнасцю цёплай, светлай, цудоўнай летняй ночы!..

Кантарыха Лея ўсё яшчэ сыпле словамі, але раптам сцяміўшы, што яна занадта доўга гаворыць, а час жа ўжо позні, сама сябе перапыняе:

— Ой, паразі мяне гром! Вось загаварылася... Ужо даўно спаць пара, а я тут вушы ёй пратрубіла, гэта ж трэба... Ну, дачка, я тушу лампу. Добрае ночы, спакойнага сну!

— Добрай ночы! — адказвае Рэйзл і, захутаўшыся ў коўдру, скручваецца абаранкам і закрывае вочы. Мроі падхопліваюць яе і адразу ж пераносяць з “Божай вуліцы” зноў туды, туды, у рай.

### *Раздзел адзінаццаты*

### ГАНАРОВЫЯ ГОСЦІ

Першай была выгнана з раю дачка кантара Рэйзл. Вось як гэта здарылася.

Аднойчы раніцай, калі кантар яшчэ быў у сінагозе, кантарыха на рынку, а вучні яшчэ не пачалі збірацца, Рэйзл сядзела на ложку каля адчыненага акна, напаўаголеная, з яшчэ не заплеценымі косамі, зашываючы кофточку, якая распаролася па шве, і спявала цудоўную песеньку з аперэты “Шуламіс” (Суламіф), якую чула ў тэатры:

Козачка паехала далёка,  
Каб купіць сабе разынкі і міндаль.  
Будзе вась такім жа лёс і твой.  
Спі, праспіся, родненкі ты мой.

— Брава, кошачка, брава! — пачуўся хрыплаваты голас за акном, дзе сядзела Рэйзл.

Гэта быў не хто іншы, як наш стары знаёмы, Шолам-Меер Мураўчык, Пацеха — з яўрэйскага тэатра.

Акрамя тысячы іншых абавязкаў у тэатры, на Шолам-Мееру ляжалі яшчэ клопаты пра хатнюю гаспадарку трупы. Ранняя раніцаю, калі ўсе акцёры яшчэ спалі, з кашолкаю ў руцэ ён выходзіў на базар купіць правізію для “дзяцей” (так ён называў акцёраў). І вась аднойчы, праходзячы па “Божай вуліцы”, ён пачуў знаёмую песеньку з рэпертуару тэатра. Хтосьці спяваў так сардэчна, так прыемна, так міла, што

ён спыніўся, быццам прыкуты да месца. Яму захацелася пабачыць, хто ж гэта так чароўна спявае. Ён падышоў да акна і ўбачыў чарнавокую дзяўчынку са свежым румяным колерам твару, амаль што дзіця: яна спявала і спявала, забыўшыся пра ўсё на свеце. Шолам-Меера яе спевы так захапілі, што ён, не маючы сілы ўстрымацца, пачаў апладзіраваць маладой спявачцы: “Брава, брава!”

Дзяўчынка, відаць, не на жарт перапалохалася. Невялікая чырвоная хустачка, якая прыкрывала яе прыгожыя дзіцячыя плечыкі, саслізнула і прыадкрыла на хвілінку перад чужым позіркам аголенае цела, хутчэй дзявочае, чым дзіцячае. Гэта яшчэ больш падбухторыла нашага добрага Шолам-Меера, і, не маючы ніякусенькага жадання адысці ад акна, ён, не зводзячы вачэй са спявачкі, па сваёй звычцы балбатаў:

— Пташачка мая, чаго ты спужалася? Галасок у цябе, скажу я табе, саладзейшы за цукар. Траіх прымадоннаў я не ўзяў бы за цябе адну, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачы! А цыферблацік у цябе цуд, любя глядзець! Пачакай. Калі я толькі не здзяцінеў, я сказаў бы, што твой твар мне як быццам знаёмы. Магу прысягнуць, што бачыў цябе ў тэатры, на адной лаўцы з пазырою Бені Рафаловіча. Хай лопнуць мае вочы, калі гэта не так! Ага, ты ўся зачырванелася, ці ж не праўда?.. стала чырванейшая за сваю хустачку. Смейся, смейся, дзяўчынка — калі смяешся, ты яшчэ прыгажэйшая! Ямачкі на шчоках робяцца яшчэ больш глыбокімі, а белыя зубкі так падыходзяць да тваіх чорных валасоў і цыганскіх вачэй, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачы!..

Рэйзл не так спужалася нахабнага языка і няўдалых кампліментаў (у іх яна яшчэ не надта разбіралася), колькі таго, што яна сядзіць вось так, можна сказаць амаль голая, а чужы чалавек, мужчына, стаіць у яе пад акном. Што скажа мама, калі яна раптам з’явіцца?..

Рэйзл адскочыла назад і паспешліва зачыніла акно.

Калі вечарам таго ж дня Рэйзл прыйшла з Рафаловічамі ў тэатр, Шолам-Меер Мураўчык здалёк прывітаў яе без слоў сваімі шальмоўскімі вачыма; Рэйзл зачырванелася, як захад сонца ў Бесарабіі... Пасля, у час першага антракту, калі Ехіел-музыкант захапляў сваім майстэрствам, іграючы нейкую яўрэйскую мелодыю, а публіка лузала арэхі, жавала грушы, гаманіла, рагатала і паўтарала ўслых

кожнае пачутае са сцэны слова, Рэйзл неяк заўважыла, што той самы суб'ект, які стаяў у яе пад акном сённы раніцаю, паказвае здалёк на яе пальцам дырэктару тэатра; а дырэктар, самавіты мужчына ў высокім цыліндры з неверагодна буйнымі брыльянтамі амаль на ўсіх пальцах, кідае на яе позірк сваіх мышыных чырвоных бязбровых вочак. І зноўку твар Рэйзл зачырванеўся, як макавы цвет...

На наступны дзень, ледзь толькі Ісроел адпусціў сваіх вучняў на абеді, памыўшы рукі, усеўся за стол з жонкаю і дачкою, раптам расчыніліся дзверы і ў пакой увайшлі двое: Шолам-Меер, Пацеха, і дырэктар тэатра, абодва свежапабрытыя, прыемна пахнучыя духмяным мылам і адэкалонам “Вер-а-Віалет”. На дырэктары быў цудоўны гальштук, упрыгожаны брыльянтаваю шпількай. Амаль на ўсіх яго пальцах зіхацелі брыльянты, а на вялікім залатым ланцужку ад гадзінніка вісеў масіўны медальён, на якім красавалася манаграма з літар “А” і “Шч”, адмыслова складзеная з белых брыльянтаў, сініх сафіраў, чырвоных рубінаў і зялёных смарагдаў. Каштоўныя камяні ўпрыгожвалі першыя літары высокашаноўнага імя “Альберт Шчупак”.

Усе гэтыя самацветы, залатыя кольца і масіўны медальён, якімі быў абвешаны дырэктар, маглі б шмат, вельмі шмат расказаць. Але так як мы надта і надта спяшаемся, то не будзем на гэтым спыняцца. На старонках нашага рамана мы яшчэ не адзін раз, трэба думаць, сустрэнемся з гэтым суб'ектам. Скажам толькі сцісла (толькі з умоваю, каб гэта засталася паміж намі), што Шчупак, выстаўляючы свае брыльянты і золата напаказ, спрабаваў пераканаць усіх, быццам гэта — падарункі ад публікі, “артыстычныя трафеі”. У сапраўднасці ж ён сам спакваля набыў іх, купіў на свае “кроўныя грошыкі”, “сумленна” нажытыя працаю двух дзесяткаў паўжабрацкіх, вечна галодных, але заўсёды вясёлых стварэнняў... Справа ў тым, што Альберт Шчупак цвёрда прытрымліваўся думкі, што давяраць нікому нельга, нават сваёй жонцы. Таму ён трымаў сваё багацце пры сабе ў золаце і брыльянтах. Гэтак, каб вы ведалі, і людзям было на што паглядзець, і для кішэні больш надзейна...

Убачыўшы такіх паважаных гасцей, кантар Ісроел падняўся ім насустрач. Кантарыха Лея паднесла ім два крэслы і папрасіла сесці. А Рэйзл? Але пакінем яе лепш у спакоі, яшчэ хвіліна, і яна згарыць...

— Прыемнага... зваротнага... як там яго, к чорту яго! —

пачаў дырэктар Альберт Шчупак, але адразу ж запнуўся, быццам напароўся на скалу: ні туды, ні сюды. Добра, што побач быў Шолам-Меер, які звычайна выручаў яго з усіх бедаў. Шолам-Меер перарваў яго хрыплым голасам і залаптаў на сваім квяцістым лексіконе:

— Приемнага апетыту! Просім да стала! Ешце на здароўе! Ешце, глытайце без ніякай цырымоніі. Мы — людзі самыя простыя, звычайныя, таго ж семені, таго ж роду-племіні, што і вы. Гэта мой прынцыпал, дырэктар тутэйшага яўрэйска-нямецкага тэатра, а я ў іх, як той казаў, у кожнай бочцы затычка: і шыю, і жну і на дудзе іграю. Іхняе імя — Альберт Шчупак, а мяне завуць Шолам-Меер Мураўчык. А цяпер, калі мы, як той казаў, ужо пазнаёміліся бліжэй, мы былі б не супраць прапусціць з вамі чарачку, другую, калі ў вас знойдзецца. А калі не, пашліце, няхай прынясуць. А закусім мы тым жа, што і вы. Я бачу, вы аплятаеце бурачкі са слівамі. Гэта такая страва, якой я ўжо не еў — як бы не схлусіць! — прынамсі гадоў сто, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдач!

### *Раздзел дванаццаты*

## КАНТАР ІСРОЕЛ ЗАЛІВАЕЦЦА САЛАЎЁМ

Пакуль Шолам-Меер балакаў, а кантар з жонкаю і дачкою яго слухалі, дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра Альберт Шчупак сядзеў за сталом, моцна сцяўшы губы, гуляў медальёнам, выстаўляючы напаказ усе свае алмазы і брыльянты, і не спускаў з Рэйзл маленькіх чырвоных вачэй без броваў.

Пасля абеду, калі Шолам-Меер ужо нагаварыў цэлы мех, кантарыха прыбрала са стала, а кантар закончыў пасляабедзенную малітву, дырэктар Альберт Шчупак вырашыў, што пара і яму сказаць колькі слоў і распачаць справу, дзеля якой ён і з'явіўся сюды ў суправаджэнні Мураўчыка. Дырэктар тэатра перш за ўсё прыўзняў цыліндр, паказаўшы вялікую лысіну, абкладзеную з усіх бакоў гладкімі, густа напамаджанымі валасамі, затым выцер пот з ілба і выпусціў на волю свой язык.

Альберт Шчупак, па сутнасці, чалавек маўклівы. Але калі ўжо ён загаворыць, спыніць яго цяжка. Язык яго пачынае заплятацца, часам зусім выходзіць з падпарадкаван-



ня і заводзіць яго ў чортведама якія нетры. Таму часта Шчупак гаворыць зусім не тое, што хоча сказаць. Шолам-Меер Мураўчык, яго правая рука і флігель-ад'ютант, ведае гэтую слабасць дырэктара, бесцырымонна перапыняе яго на першым жа слове і дагаворвае на сваім квяцістым лексі-коне тое, чаго не здолеў сказаць Шчупак.

— Разумеце, мілы кантар, — пачаў Шчупак, — справа, бачыце Вы, вось у чым. Я, разумеце, быў некалі ўсяго толькі пеўчым у кантара, гэта значыць выносіў вядро з памыямі... Вінаваты, я хацеў сказаць — спяваў. У мяне, разумеце, быў голас, што называецца сапрана, сапраўднае сапрана! І аплявухі я там нажываў... Вінаваты, дапамагаў кантару каля амбону. Потым я стаў гэтым, разумеце, гэтым... як яго... Ну, сам сабе гаспадар, значыць. Спявалі мы на ўсіх вяселлях, на ўсіх сямейных урачыстасцях, разумеце, песню майго ўласнага стварэння, гэта значыць я сам яе і стварыў, называецца яна “Хто свята ахоўвае”. Паглядзелі б вы кніжку маіх песень, ведаеце, з маім партрэтам на вокладцы. Там змешчана і песня “Хто свята ахоўвае”. Яна пачынаецца так (дырэктар заспяваў брынклівым голасам):

“Хто свята ахоўвае?..” — Цыпкеле, жонка мая,

“Дзень суботні...” — забі цябе гром,

“Як яму падыходзіць...” — гэтаю ж ноччу.

Альберт Шчупак, відаць, увайшоў у ролю і збіраўся праспяваць свой гімн да канца па ўсіх правілах мастацтва, але Шолам-Меер своечасова спыніў яго, убрыкнуўшы дырэктара нагою пад сталом, — так, маўляў, будзе лепш для яго самога — і сваёй квяцістай моваю пачаў тлумачыць кантару, дзеля чаго, уласна кажучы, яны прыйшлі сюды.

Так як пра кантара Ісроела як пра знакамітага спевака яны чулі даўно, яшчэ ў той час, калі яны і не марылі пра паездку ў Бесарабію, і так як музыка — іхні хлеб надзённы, гэта значыць, уласна кажучы, іхні хлеб — тэатр, але тэатр і музыка — тое ж, што брат і сястра альбо муж і жонка, то было б, уласна кажучы, справядліва, каб кантар ім што-небудзь праспяваў.

— Што-небудзь, разумеце, такое-гэтакае, ну як бы вам сказаць? — сапраўднае яўрэйскае, з перцам... — дадаў Шчупак, жэстыкулюючы пальцамі і ўсміхаючыся сціснутымі губамі, прычым яго азызлы маршчыністы твар яшчэ больш зморшчыўся.

Кантар Ісроел адразу зразумеў, што ад яго хочучь. Праўда, спачатку ён крыху паманежыўся, прымушаючы сябе ўпрошваць, прыкідваўся, быццам у яго няма ніякае ахвоты спяваць: “Ці мала што гавораць! Гэта зусім не так! Людзі любяць пераўвядлічваць”. І тут жа пачаў рыхтавацца і настройваць свой “інструмент” (Ці быў калі выпадак, каб кантар альбо акцёр адмовіліся выступаць, калі іх так просяць?) Затым ён устаў з-за стала, выцер губы, адкашляўся і, прывёўшы да ладу свой “інструмент”, спытаўся дзеля прыліку:

— Што ж мне, зрэшты, праспяваць?..

І не дачакаўшыся адказу, заспяваў адну з навагодніх мелодый. Ён рассыпаўся трэлямі, уздымаўся высока і раптам апускаўся на самую нізкую актаву. І зноў узносіўся ўгару, потым браў зноў нізкія тоны, адным словам, забавляўся голасам на розныя лады.

Госці моўчкі пераглядваліся, падміргвалі, цмокалі губамі і смакавалі спевы, быццам смачную страву ці вельмі добрае віно, і гэтым падахвочвалі спевака куды ў большай меры, чым калі б асыпалі яго самымі спакуслівымі словамі. У беднага кантара галава закружылася. Калі ўжо на тое пайшло, ён ім пакажа, на што ён здольны. І ён спяваў адну мелодыю за другою... Але калі на заключэнне ён сабраўся праспяваць зусім новую штучку і прытым уласнае “кампазіцы”, Шолам-Меер хапіў яго за рукаў: — Даруйце мне, мой мілы кантар, вы спяваеце так соладка, што ўсе кантары харальных сінагог з усяго свету з усімі сваімі пеўчымі не вартыя вашага мезенца. Паверце мне, калі б на нашай шыі не вісеў тэатр з акцёрамі, рэпетыцыямі і рознымі клопатамі і напасцямі, мы прасядзелі б тут у вас да канца асенніх святаў і нам бы ніколі не надаела слухаць вашы “штучкі”, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачы! Але, на жаль, вы ведаеце — справы. Часу няма, каб вы ведалі, заўтра мы ставім самую-самую новенькую п’есу “Куне-Лемель”\*. Дык вось, бадай, вельмі было б міла з вашага боку, калі б перад адыходам вы пачаставалі нас закусачкай...

Кантар спыніўся ў разгубленасці:

— А менавіта якую, напрыклад, закусачку падаць вам?

— Вось якую закусачку.

І Шолам-Меер паказаў пальцам на кантараву дачку, якая ўвесь час не спускала з яго вачэй. Ад гэтых апошніх слоў бедная Рэйзл змярцвела, а кантар з кантарыхаю навастрылі вушы. Тут дырэктар хацеў выступіць з тлума-

чэннямі, але Шолам-Меер, сігналізуючы яму нагой пад сталом, стаў тлумачыць, што, уласна, ён мае на ўвазе:

— Мы хацелі б, разумеце, каб яна, гэта значыць ваша дачушка, праспявала што-небудзь. У яе, кажуць, ёсць галасок і спявае яна, кажуць, песенькі так, што заткне за пояс трыццаць Паці і семнаццаць Нельсан...

— Адкуль вы ведаеце, што мая дачка спявае песенькі? — не вытрывала кантарыха.

У беднай Рэйзл дух спёрла: яна баялася, што вось-вось няпрошаны госць раскажа, як учора гаварыў з ёй пад акном, а яна ж маці нават не заікнулася пра гэта... Цяпер ёй здорава перападзе! Але лісіныя вочкі Шолам-Меера адразу прыкмецілі, як мяняецца колер твару ў дзяўчынкі, і ён адразу ж спрытна выблытаўся з казытлівага стану:

— Вось табе і на! Зямля ж чуткамі поўніцца. Адкуль увесь свет ведае, што ваш муж, дай яму, Бог, дажыць да ста дваццаці гадоў, валодае выдатнай “глоткай” і “калватурай?” Што ўсе дзівяцца, слухаючы яго? Пятнаццаць гадоў мы раз’язджаем па ўсім свеце з нашым яўрэйска-нямецкім тэатрам і нават не падазравалі, што існуе на свеце горад, які носіць імя Галянешці. А вось жа бачыце: пра кантара Ісроела чулі. Гэта ж не жарты: “Ісроел Галянешцінскі!” Ягоная ж слава грывіць па ўсім свеце. Ну, што вы на гэта скажаце, мілая кантарыха?

“Мілая кантарыха” нічога не можа на гэта адказаць. Яе ані не здзіўляе, што імя яе мужа грывіць па ўсім свеце. Але каб яе дачка раптам ні з чога ніякага стала спяваць у прысутнасці абсалютна чужых мужчын, — кажыце што хочаце, але па яе жаночаму разуменню гэта... гэта... Яна сама не ведае, як гэта назваць...

— Вось так раптам здуру, нечакана-негадана, ні з сяго, ні з таго дзяўчына возьме ды пачне песенькі спяваць! Дзяўчына ж не хлопчык. Хлопчык гэта хлопчык, а дзяўчына гэта дзяўчына, дзе гэта чутна, каб!..

### *Раздзел трынаццаты*

#### **ДАЧКА КАНТАРА СПЯВАЕ “УЛАДЫКА НЯБЕСНЫ”**

Зусім па-іншаму паставіўся да просьбы гасцей кантар Ісроел. Ён глядзеў на ўсё гэта куды прасцей. Магчыма, жонка мае рацыю, сцвярджаючы, што “хлопчык гэта хлопчык,

а дзяўчына гэта дзяўчына...” Але ж адзін раз у сто гадоў, прытым дзеля такіх гасцей, што тут за грэх, калі б яна, скажам, праспявала разам з бацькам. Да таго ж і яму самому захацелася яшчэ крышачку паказаць сябе. Кантар, калі разыдзецца, — што навальнічны дождж: як пачне ліць, дык лье і лье бясконца — не суняць...

Кантар кінуў на жонку ўмольны позірк, нібы кажучы: “Ну што з табою зробіцца, калі дзіця праспявае?” Жонка зразумела гэты позірк. Калі ў кантара ўжо ўспыхнуў гэты запал да спеваў, нічога не зробіш! І яна яму таксама адказала маўклівым позіркам, у якім кантар прачытаў: “Табе вельмі зажадалася? Ну што ж! Калі табе гэта так любя, то і мне міла, гэта ж не жартачкі!...” Твар кантара заззяў ад радасці. Адкашляўшыся, ён узяў тон і звярнуўся да дачкі:

— Калі просяць праспяваць, то нельга быць грубіянам, трэба спець што-небудзь. Але вось праблема: што б нам, да прыкладу, праспяваць? Можна быць, “Уладыка нябесны”. Ты будзеш спяваць, а я буду тураваць на нізкай “актабе”... Ну, Рэйзл, пачынай: ля-ля-ля...

Рэйзл, задаволеная тым, што ўчарашні інцыдэнт абышоўся шчасліва, гатова была спяваць колькі хочаце, тым больш спяваць яна з дзяцінства любіла, ды і цяпер гэта любоў зусім не аслабела. Яна была б рада спяваць з раніцы да вечара, калі б маці не забараняла. Але варта, бывала, Рэйзл узяць першыя ноткі, як маці адразу падымае крык:

— Змоўкні, Рэйзл, колькі разоў я табе казалася! Думаеш, мабыць, што ты ўсё яшчэ маленькая дзяўчынка, дзіцятка? А ты ж ужо дарослая, каб не сурочыць, гэта ж не жартачкі!

— Дарослая! — смяецца Рэйзл, а маці ўслед за ёю... Але спяваць дачцы яна ўсё-такі не дазваляе, хіба толькі зрэдку, разам з бацькам, ды і то, калі ў доме няма чужых людзей.

І вось Рэйзл стала побач з бацькам, заклала рукі назад і, закаціўшы вочы ўверх, заспявала мяккім, тонкім голасам, які гучаў так далікатна, працяглую тужлівую сапраўды народную песню на яўрэйскую сінагагальную мелодыю, і ў простых няхітрых словах гэтае песні чуліся адначасова і туга, і жальба, і слёзы:

Уладыка нябесны!

Уладыка нябесны!

Да цябе нашы позіркі і нашы маленні.

Табе я ўсю праўду скажу без сумнення.

Дакуль жа, дакуль жа ўсе нашы мучэнні?

Дакуль жа ўсе жорсткасці і прыгняценні?

Няма ў нас больш сілы выносіць ганенні.  
Даволі. Канчаецца наша цярпенне.  
Нам больш непасільныя нашы мучэнні.

Абодва госці — і дырэктар, і яго “флігель-ад’ютант” — сядзелі як зачараваныя і пераглядваліся, шырока адкрыўшы раты, абодва былі не ў сабе ад засмучэння, што спевы так хутка скончыліся. Яны не знаходзілі слоў для ўхвалы. Шолам-Меер, праўда, быў усклікнуў хрыплаватым голасам: “Брава! Брава! Брава! Біс!” — але адразу асекся, адчуўшы, што гэта “брава” тут зусім недарэчы, проста курам на смех: занадта журботная мелодыя, задужа чулівыя словы, вельмі цудоўныя малады дзявочы голас, які гучыць ласкава, як скрыпка, і задужа прывабная сваёй незямной прыгажосцю сама юная спявачка, па сутнасці зусім яшчэ дзіця.

А Альберт Шчупак — дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра!

Цяжка сказаць, што тварылася ў яго душы. Ён выняў з кішэні шаўковую, моцна надушаную хусцінку і стаў выціраць слёзы, якія наплылі на вочы, на яго маленькія чырвоныя бязбровыя вочкі.

У гэтай даўно ўжо высахлай ачарсцвелае істоце б’ецца яшчэ, мабыць, яўрэйскае сэрца, у якім цячэ яшчэ цёплая кроў і не згасла жыццёвая сіла. Відаць, пачуццё спагады яшчэ не да канца выпарылася з ягонае душы, калі з яго вачэй маглі вырваць слязу гора і смутак, якія выліліся ў народа-бядзягі ў гэтых простых сардэчных словах, у гэтай няхітрай чулівай мелодыі, якая і камень можа разжаліць.

А, мажліва, прычынай гэтаму — чароўная сваёй незямною красою смуглявая дзяўчына, з ямачкамі на шчоках, з цудоўнымі чорнымі цыганскімі вачыма, з прыемна-далікатным, які гучаў нібы скрыпка, голасам, які, вырываючыся з глыбінь яе сэрца, льецца вам проста ў душу і як бальзам расцякаецца па ўсіх жылах... Хто ведае? Хто можа адказаць на гэтае пытанне?

Чытач, які ўжо знаёмы з дырэктарам яўрэйска-нямецкага тэатра па папярэдніх раздзелах, ведае, што Альберт Шчупак не быў майстрам весці размову. Калі спевы скончыліся, ён ускочыў з месца, падышоў да кантара, схапіў яго за рукі і са слязьмі на вачах ледзь выціснуў з сябе некалькі такіх вось слоў:

— Ды не быць мне *Альбрэтам!*.. (Трэба заўважыць, што ён і сам, на вялікі сорам наш, не ўмеў правільна вымавіць сваё імя і замест “Альберт” заўжды гаварыў “Альбрэт”.)

— Чуеце? Ды не быць мне *Альбрэтам!*..

Гэта была самая найвялікшая ўхвала, якую калі-небудзь хто-небудзь чуў з вуснаў дырэктара яўрэйска-нямецкага тэатра Альберта Шчупака.

### *Раздзел чатырнаццаты*

## **ШЧУПАК НЕ ПОМНІЦЬ СЯБЕ АД ЗАХАПЛЕННЯ**

Калі б дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра абмежаваўся адным гэтым кампліментарам (“Ды не быць мне Альбрэтам!”), усё абышлося б гладка і хораша і кожны па-свойму быў бы задаволены: госці панеслі б з сабою захапленне ад цудоўнага выканання “Уладыкі нябеснага” — такое выкананне рэдка каму-небудзь шчасціць пачуць. Рэйзл — дачка кантара, засталася б вельмі задаволеная поспехам свайго першага “выступлення” перад чужымі людзьмі, а кантар быў бы шчаслівы, што яго дачка зрабіла такое моцнае ўражанне на гасцей (які бацька не ўзрадуецца першаму поспеху свайго дзіцяці?). Чаго ж ужо тут большага? Нават кантарыха Лея, якая не хацела змірыцца з тым, што яе дачка спявае ў прысутнасці чужых мужчын, на гэты раз была такая расчуленая, што з грудзей яе міжволі вырваўся ціхі ўздых:

— Дзіцятка маё любое! Дай Бог папакутаваць за яе! На тое я і маці!

Але, відаць, было суджана, каб на яснае неба нахлынулі хмары і азмрочылі ўсіхняе шчасце. Ды і хто стаў гэтаму віной! Дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра Шчупак, яго, з дазволу сказаць, язычок, яго злашчасны, блага падвешаны язык. Гэта ж не жарты, калі чалавек захліпаецца ад захаплення!

Ці ад залішняга захаплення, ці таму, што гэтага вымагалі інтарэсы справы, але Шчупак зноў даў волю свайму языку і, зіхацеўшы каштоўнымі камянямі, якімі былі ўсыпаны яго пальцы, загаварыў:

— Вось дык галасок! Вось дык горлачка! Вось дык інструменцік! Ну-ну, паслухайце ж, мілы кантар: вы сядзіце тут у Галянешці, разумеце, у гэтым глухім закутку, у гэтай

яме. Навошта? Дзеля чаго? Плюхаецеся вы ў гэтым балоце і ведаеце толькі кукурузу, мамалыгу, “Уладыка нябесны!” Хе-хе-хе... Шкада, сапраўды шкада, такі брыльянт! А які толк выйдзе тут з яе, гэта значыць з вашае дачкі, небаракі? Хто ведае?.. Мне здаецца, ды не быць мне Альбрэтам!..

Лея адразу зразумела, што гаворка ідзе пра кар’еру яе дачкі, і рэзка абарвала Шчупака, быццам нажом адрэзала:

— Няма чаго лічыць зубы ў чужым роце. У майго дзіцяці, дзякуй Богу, ёсць бацькі, — прадоўжы, Гасподзь, іхнія гады! — ёсць каму паклапаціцца пра яе...

Альберт Шчупак, відаць, не зразумеў намёку альбо зрабіў выгляд, што не разумее, і працягваў ісці проста да мэты, звяртаючыся толькі да кантара і нават не гледзячы ў бок яго жонкі:

— Дык што ж, такім чынам, я хацеў сказаць, мой мілы кантар? Так, наконт таго, што вы — сляпыя людзі, блукаеце ў поцемках... Фанатызма вас адолела, ці Бог ведае што. Такі ўжо свет. У мяне, здаецца, вы б толькі паглядзелі, дзеці — золата! Дзяўчаткі — дай мне, Гасподзь, столькі здароўя — лялечкі! Агурочки! Прымадонна таксама з прыстойнае сям’і. Не такі тварык, як у вашай, затое галасок, каб вы зразумелі, хоць у самую вялікую оперу... Калі б яна паступіла да мяне, гэта значыць ваша, то — што вам сказаць?.. праз тры-чатыры гады, вы разумееце, вось такой во шапкаю...

Пры гэтым Шчупак паказаў абедзвюма рукамі, якую шапку, поўную золата, іхняя дачка прынесла б дахаты, калі б паступіла да яго ў тэатр.

Ці зразумела гэта кантарыха як мае быць, ці не, цяжка сказаць. Але яна бачыла, што гэты суб’ект з высокай трубой на галаве і недарэчнай брытай фізіяноміяй робіць яе дачцэ нейкую дзіўную, жудасную прапанову, пра якую нават слухаць моташна... І ў ёй прачнулася маці. Маці, створаная для таго, каб абараняць і зберагаць сваё дзіця, як “зрэнку вока свайго”. Маці, якая ледзь дачакалася шчасця бачыць дачку ўжо амаль дарослай. Маці, якая дрыжыць над ёй, як над кволай, прыгожай, дарагой шкляной пасудзінай. І, не жадаючы пускаяцца ў далейшыя развагі, яна яшчэ больш рэзка, чым раней, абарвала Шчупака:

— Не дачакацца гэтага маім ворагам! Вы што думаеце, што мы з краўцоў ці шаўцоў, што адпусцім нашу крывіначку да камедыянтаў, акцёршчыкаў, бадзягаў? Дзе гэта чутна, каб?..

Усе гэтыя пахвальныя эпітэты, сказаныя Леяй без перадыху, відаць, не вельмі спадабаліся дырэктару яўрэйска-нямецкага тэатра і закрунулі яго за жывое. Яго недарэчны зморшчаны твар адразу пажаўцеў, затым пазелянеў, на лбе выступілі кроплі поту. Стуленыя губы неяк дзіўна сціснуліся, а маленькія бязбровыя вочкі наліліся крывёю. Альберт Шчупак набіраўся духу, каб прабраць кантарыху па заслугах. Якое нахабства з боку жанчыны гаварыць такім тонам з дырэктарам яўрэйска-нямецкага тэатра!

Бог ведае, да якога скандалу дайшло б тут... Альберт быў хуткі на расправу і ў такіх выпадках прызнаваў толькі два выйскі: “Альбо даваць аплявухі, альбо атрымліваць іх”.

На шчасце, тут сядзіць Шолам-Меер. Ён добра ведае, што за птушка яго гаспадар, і, наколькі гэта мажліва, утрымлівае яго ад скандалу. Ён прытрымліваецца такога погляду, што не варта ні даваць аплявух, ні атрымліваць іх. Ён лічыць, што дабром заўсёды больш надзейна даб’ешся свайго... І флігель-ад’ютант пацягнуў свайго прынцыпала за рукаў, хітравата падміргнуўшы яму пры гэтым адным вокам, ды так моцна пацягнуў, што капялюш падскочыў у таго на галаве. Потым ён звярнуўся да кантара:

— Ваша жонка абсалютна мае рацыю, дай мне, Бог, столькі здароўя. Якая выдатная кантарыха ў вас! Але ў іх адзін недахоп: яны крышку занадта гарачая жанчына. Яны не зразумелі, што дырэктар меў ласку тут гаварыць так сабе, без ніякіх задніх думак, што ёсць розныя прафесіі на свеце. Кожны хваліць сваю прафесію па прымаўцы: “Кожны сабака — гаспадар каля сваіх дзвярэй, і кожная свіння думае, што яе лужына — самая глыбокая...” А ўвогуле кажучы, нічога кепскага — Божа збаў! — яны, гэта значыць дырэктар, не думалі ні пра вас, ні пра вашага мужа, ні пра дачку. Зайшлі мы сюды, запэўніваю вас, толькі дзеля кантара, паслухаць яго спевы, хай пашле Гасподзь усім нам столькі радасці і ўдач! Мы б яшчэ сядзелі і сядзелі, але не хочам вам перашкаджаць. Да таго ж, я бачу, вашы вісусы ўжо пачынаюць збірацца ў хедар. Вам ужо пара пачынаць работу, як кажа прымаўка: “Тора — самая надзейная апора, разынкі з міндалём...” Будзьце здаровыя, і — з лёгкім ветрам!

— Галавой аб сцяну, а нагамі да дзвярэй! — блаславіла іх кантарыха, калі госці былі ўжо за парогам. Потым, звярнуўшыся да дачкі, сказала: — Ну, дачушка, можаш



развітацца з яўрэйскім тэатрам. Пакуль я яшчэ не ляжу ў сырой зямлі, твае вочы яго не ўбачаць...

Больш за ўсіх папала б ад Леі мужу (калі кантарыха выходзіла з сябе, яна ўмела даваць яму лупцоўку), але, на шчасце для кантара, яго выратавалі вучні, якія ўжо паселі вакол стала з раскрытымі кнігамі. Уласна кажучы, Ісроел і сам адчуваў сябе не ў сваёй талерцы пасля такое прапановы няпрошаных гасцей. Але ён авалодаў сабой, набраўся духу, зрабіў вяселую міну і, паціраючы рукі, загаварыў працяжна, з талмудычным напевам:

— Памятайце ж, дзеткі! А ну, яшчэ раз! На чым, значыць, мы спыніліся? Та-а-ак...

### *Раздзел пятнаццаты*

## НОВЫ ПЕРСАНАЖ — ГОЦМАХ

Весела і ажыўлена на вялікім шырокім двары Бені Рафаловіча. Адрына, у якой выступае яўрэйскі тэатр, ніколі не зачыняецца — ні ўдзень, ні ўначы. Жыццё пачынаецца там на світанку. Раз-пораз мільгаюць людзі. Адны ўваходзяць, другія выходзяць. Сталяры рамантуюць лаўкі, маляры пішуць дэкарацыі, насільшчыкі цягаюць скрыні, дошкі, дровы. Безупынку хтосьці стукае малаткамі, забівае цвікі, навешвае вяроўкі. Бесперапынны шум, гам, лаянка, крыкі.

Часцей і гучней за ўсе іншыя крыкі і воклічы чуецца: “Гоцмах! Гоцмах!”

— Гоцмах, каб цябе чорт узяў!

— Гоцмах, у цябе што — вочы на патыліцы?

— Гоцмах, паварушыся!

— Гоцмах, пачакай! Гоцмах, стой! Гоцмах, бяжы! Гоцмах, туды! Гоцмах, сюды!

Усюды — Гоцмах ды Гоцмах...

“Хто ён такі, гэты Гоцмах?” — падумаў сын Бені Рафаловіча Лейбл. І раніцаю, перад адыходам у хедар, стаў заходзіць на некалькі хвілін у адрыну. Цяпер Лейбл ужо ведае, хто такі Гоцмах.

Высокі, хударлявы, хваравіты, які вечна кашляе, пакутуе ад дыхавіцы, з белым, пабітым воспай тварам, з вострым носам і заостранай галавой, навостраннымі вушамі і вострымі, галоднымі, калючымі вачыма, — такі Гоцмах...

Прозвішча яго, зрэшты, *Гольцман*. Але дырэктар тэатра Шчупак ахрысціў яго імем “Гоцмах”, і яно засталася з ім назаўжды.

Сыну Бені Рафаловіча Лейблу Гоцмах спадабаўся з першай хвіліны знаёмства. А пазнаёміліся яны вельмі проста, без нейкіх там цырымоній і фармальнасцей.

Было гэта так. Гоцмах, убачыўшы аднойчы Лейбла каля дзвярэй адрыны, распачаў з ім гаворку здалёк:

— Гэй, маладзец! Ты што тут робіш?

— Нічога.

— Каго табе трэба?

— Нікога.

— Хто ты такі?

— Сын Бені Рафаловіча.

— Чаго ты стаіш, як жабрак на багатым вяселлі? Падыдзі сюды, хлопчык! Ты ўжо курыш?

— Яшчэ не.

— Але ж твой тата курыць? Браты, чорт бы іх бацьку ўзяў, кураць? Ну, дык, значыць, ты можаш прынесці мне папяросы.

На наступны дзень задыханы, потны і чырвоны Лейбл, пужліва азіраючыся па баках, падышоў да Гоцмаха і вывернуў кішэнь, набітую, колькі было мажліва, папяросамі. Гоцмах хутка згроб сваімі даўгімі кашчавымі пальцамі павысыпаня папяросы і паклаў іх у кішэнь з такім выглядам, быццам яны былі не крадзеныя — Божа збаў! — а дадзеныя як гасцінец добрым сябрам. Затым, не паварушыўшы нават брывом, не падзякаваўшы, ён закурыў, зацягнуўся і, выпусціўшы два тонкія струменьчыкі дыму, сказаў:

— Хто гэта ў вас курыць такія дарагія папяросы?

— Старэйшы брат, — ледзь чутна адказаў Лейбл.

— Старэйшы брат, сто чарцей яго бацьку?! Ён ведае толк у папяросах! — гучна ўсклікнуў Гоцмах. — Скажы ж, пташачка мая, што, напрыклад, падаюць у вас раніцаю да кавы?

— Як калі: іншы раз масла, сыр, другі раз — яйкі, здобныя булчкі, пячэнне...

— Вось-вось-вось! — перарваў Гоцмах. — Пра гэта і гаворка. Прынясі, разумнік ты мой, пару здобных булчак, ды толькі свежанькіх. Чуеш, што табе кажуць? Свежанькіх!

Слова “свежанькіх” Гоцмах вымавіў так гучна, што

Лейбл задрыжаў ад страху: ён спужаўся, каб дома не пачулі.

Аднак наступнаю раніцаю ён паслухмяна прынёс у кішэні пару здобных булачак, калоцячыся пры гэтым усім целам: ён баяўся, каб пах булачак не выдаў яго... Але не паспеў ён агледзецца, як галодны Гоцмах схапіў абедзве булачкі, прапусціў іх праз сваё тонкае горла і мігам праглынуў.

— Пілюлі! — выгукнуў Гоцмах, аблізваючыся, як кот пасля сьнядання, і зацягнуўся адной з прынесеных Лейблам папярос, якія з першага ж разу яму так спадабаліся, што ён загадаў прыносіць іх часцей.

І Лейбл прыносіў усё, што заказваў Гоцмах і ў падзяку за паслугі меў свабодны доступ у тэатр не толькі вечарам, у час паказу спектакляў, але і днём, на рэпетыцыі. Яго пускалі нават па той бок заслоны, за кулісы, куды душа Лейбла рвалася даўно: яму так хацелася ведаць, што там адбываецца.

Ах, каб вы ведалі, што Лейбл там убачыў! Своеасаблівы свет, дзе людзі пераапранаюцца, перайначваюцца, намазваюцца і нафарбоўваюцца, адкуль выходзяць у абліччы блазнаў, чарцей, д'яблаў і анёлаў. Там жывецца, як у раі; там заўсёды радасна, весела, ажыўлена; адзін спявае, другі танцуе, гэты аплятае за абедзве шчакі, той п'е проста з бутэлякі — буль-буль-буль, — а той вось курыць моўчкі, седзячы на кукішках у зацішным куточку, каб не бачыў дырэктар і не даў дыхту... Дырэктар строгі! Усе баяцца яго, як вылюдка, і ў той жа час насміхаюцца з яго, высмейваюць, за плячыма паказваюць яму язык, перадражніваюць, імітуюць яго паходку, манеру сядзець, гаварыць, паказваць свае брыльянты... Сапраўдныя чэрці, гэтыя акцёры!

Лепш за ўсіх імітуе дырэктара Гоцмах. Ён увогуле любога чалавека ўмее так адмыслова перадражніць, што можна лопнуць ад смеху. Вясёлая істота гэты Гоцмах! Лейбл ніяк не можа зразумець, адкуль бярэцца ў гэтага чалавека столькі весялосці. Ніхто, здаецца, так многа не працуе, як Гоцмах, ніхто столькі не ўвіхаецца, не бегае, не пакутуе, не галадае, не кашляе і не атрымлівае столькі аплявух, поўхаў і ўдараў па карку ад усіх і кожнага, колькі Гоцмах, і ў той жа час ніхто не смяецца так жыццярадасна, так весела, як Гоцмах. Толькі што, здаецца, дырэктар схапіў яго за каўнер і выкінуў з гардэробнай: “Гоцмах, каб цябе чорт забраў!” А Гоцмах ужо стаіць за плячыма ў дырэктара, крыху

прыгнуўшыся, схіліўшы галаву набок, сцяўшы губы, і калі вы зірнеце на яго спераду, вы ўбачыце бязглузды твар з маленькімі вочкамі — выліты *Альберт Шчупак!*

Ну як не любіць такога чалавека?

### *Раздзел шаснаццаты*

## ГОЦМАХ ПІША ПІСЬМО

— Гэй ты, панскі казёл! Ты ж вучышся ў хедары, значыць, добра ўмееш пісаць. Прынясі сюды пяро, чарніла і лісток паперы з канвертам... ды за адным махам і сямікапеечную марку.

З такімі словамі звярнуўся адной цудоўнай раніцай да свайго юнага сябра Гоцмах, чысцячы боты акцёраў.

Праз некалькі хвілін усе пералічаныя рэчы былі ўжо ў адрыне, інакш кажучы, у тэатры, па той бок заслоны, за кулісамі.

На перакуленай скрыні каля трохногага століка сядзеў сын Рафаловіча Лейбл і пісаў пісьмо. Насупраць яго на падлозе распалажыўся Гоцмах з папяросай у зубах. Адклаўшы ўбок недачышчаныя боты, ён кашлянуў і з важнасцю пачаў дыктаваць:

— Пішы так, душа мая:

“Маёй дарагой любай маці Сора-Бросе ўсялякага шчасця! І майму дарагому любаму дзядзьку Залмену ўсялякага дастатку! І маёй дарагой любай сястры Златцы ўсялякага дабрабыту! І ўсім маім дарагім і любым сябрам ўсялякага шчасця...”

— Гатова, душачка? Мялі далей!

“Па-першае, я спяшаюся вам паведаміць, што я, дзякаваць Богу, зусім здаровы, чаго жадаю і цяпер, і вечна, і ў любы час ад вас пачуць, амін!”

— Паставіў, каток, “амін”? Вось за гэта я цябе люблю! Мялі далей.

“Па-другое, спяшаюся паведаміць табе, мая ласкавая, дарагая матуля, што мы знаходзімся ў Бесарабіі, у краіне кукурузы, мамалыгі і тоўстых жанчын. І мы кожную ноч іграем у тэатры, і я спяшаюся табе паведаміць, што я іграю ўжо першыя ролі, і пасля асенніх святаў мы пачынаем працаваць на марках, гэта значыць на паях, а пакуль я працую на жалаванні, гэта значыць патыднёва, гэта значыць кожны

тыдзень я павінен атрымліваць тое, што мне належыць. Не так ужо і шмат, каб аж галава трашчала, але, дзякаваць Богу, хоць не задарма. Я ведаю, што па сваёй працы заслугоўваю куды больш і, мажліва, я і атрымліваў бы больш, але ў нас ёсць махляр і жулік, завуць яго Шолам-Меер — дык гэта такі Шолам-Меер, што не дай табе Божа! — хай Бог дасць быць яму выратавальнай ахвяраю за цябе, за мяне і за Златку! Гэта, каб ты ведала, чысты сабака на сене: сам не ёсць і іншым не дае. І высылаю табе тры рублі і прашу цябе, дарагая мама, не крыўдуй, што не высылаю трохсот. Гэта ўсё, што ў мяне ёсць. І купі сабе што-небудзь на свята, найбольш неабходнае, і Златцы, Богам прашу, купі пару чаравікаў, толькі абавязкова, без ніякіх адгаворак. І скажы дзядзьку Залмену, каб ён не дурыў мне галавы наконт прызыву, пляваць я хацеў на прызывы! Гэтым я ўжо даўно забяспечаны, за што я павінен падзякаваць яму, майму любаму дзядзечку Залмену... І прашу цябе, мая дарагая мама, калі будзеш мне пісаць, хай і Эля-меламед заадно напіша, калі гадавіна бацькавай смерці. У мінулым годзе яна прыпала якраз на пяты дзень свята “шатаў”. І пішы мне, ці працуеш ты на старой службе, і, чаго б гэта ні каштавала, Златцы купі чаравікі. А больш навін у мяне пакуль што няма. І будзь здаровая, дарагая матуля, ад мяне, твайго сына, які жадае табе шмат добра і шчасця і цяпер, і навікі, і ў любы час ад цябе тое ж пачуць, амін”.

— Цяпер, пузыр, мая справа: дай жа мне пяро, і я прыкладу сваю руку.

Гоцмах закасаў рукаў на правай руцэ да самага локця і ўзяўся за работу: вывеў некалькі кручкоў і крамзоляў і спытаўся ў свайго сакратара Лейбла:

— Хіба тут не напісана Герш-Бер Гольцман?

Лейбл пільна ўзіраўся ў гэтыя іерогліфы, доўга шукаў, але ніяк не мог знайсці ні Герша, ні Бера, ні Гольцмана, ні ўвогуле нейкага падабенства якога-небудзь імя.

— Мой дарагі звярок, што ты прыглядаешся? — звярнуўся Гоцмах да свайго юнага сябра, узяўшыся за перарваную працу, за чыстку ботаў. — Табе, я бачу, быццам спадабаўся мой почырк. Гэта я сам навучыўся пісаць, дурненькі. Сваім розумам даўмеўся. Усё, што я ведаю, усяму я навучыўся сам. Усе кажуць, што ў мяне быў бы дзіўна прыгожы почырк, калі б мяне толькі вучылі. Але дзе там!.. Калі я зусім яшчэ хлопчыкам застаўся сіратою, маці пайшла наймічкаю ў чужы дом, а мяне дзядзька Залмен прыняў да сябе

на працу. Ён — кравец-латачнік, абсалютны калека ў сваёй справе, але вучняў біў, як сапраўдны майстар. І вось аднойчы за сталом ён мне, як той казаў, намякнуў... гарачым прасам у грудзі. З той пары ў мяне не спыняецца кашаль... Ну, маці і забрала мяне ад дзядзькі-душагуба і аддала ў навуку да другога калекі. Але я ўжо не мог сядзець за работай, усё з-за таго праса, якім дзядзька мяне пачаставаў. Тады маці думала-думала і аддала мяне ў памочнікі да меламеда — мыць дзетак, паўтараць з імі ранішняю малітву, насіць ім сняданак у хедар. Яно, вядома, насіць сняданкі — работка даволі-такі ніштаватая — там глыток, там кавалачак, можна сім-тым і паласавацца. Але вось бяда — калі на вуліцы непразная грязь, даводзіцца цягаць дзетак на спіне, а дзе ўзяць на тое сілы? На маё шчасце, прыехаў у наш горад яўрэйскі тэатр. Яўрэйскі тэатр, гэта ж не жарты! Як жа так?! Усе бягуць у тэатр, а я буду дома сядзець? Ну, вядома, я сяк-так прабраўся туды, зразумела ж, без білета. І трэба ж было, на маё шчасце, здарыцца, што дырэктару, гэтаму самаму Шчупаку, уздумалася прайсціся па радах, праверыць білеты. Ну, само сабой, ён схапіў мяне за каўнер, накруціў добранька вушы і вышпурнуў вон. Гэта было б яшчэ паўбяды, калі б ён не садраў з мяне шапку. Як можна прыйсці дахаты без шапкі? Мама ж раскажа дзядзьку, а гэты разбойнік заб'е мяне да смерці. Вось я і пратырчаў увесь вечар на вуліцы на лютым марозе каля тэатра, пакуль публіка не разышлася. Тады я кінуўся да дырэктара, гэта значыць да Шчупака, плакаў, заліваўся слязьмі, цалаваў рукі, маліў аддаць шапку. Я раскажаў яму ўсю праўду — што я ўсяго толькі сірата і што ў мяне дзядзька разбойнік... Выслухаў ён мяне, гэты Шчупак, агледзеў з галавы да ног сваімі маленькімі вочкамі, — каб яны яму на лоб выскачылі! — і кажа: “Ты, кажа, сірата, і табе няма дзе быць? Магчыма, кажа, ты паступіў бы да мяне ў тэатр? Я, кажа, зраблю цябе акцёрам”.

### *Раздзел семнаццаты*

## **ЦУДОЎНАЕ ПЕРАТВАРЭННЕ Ў КОМІКА**

Гоцмах закашляўся, перарваў на хвіліну чыстку ботаў, закурыў папяросу і, зацягнуўшыся некалькі разоў, працягваў свой аповяд. Ён пачаў расказваць свайму юнаму сябру пра тое, якім цудам ён стаў акцёрам.

— Ты, разумнік, вядома, думаеш, што маці была задаволеная маёй новай прафесіяй? Зусім не! І не столькі была незадаволеная яна, як дзядзька Залмен: “Паедзе ён з акцёрамі, дык адразу ж перастане чытаць памінальную малітву пра бацьку — нядбайнік гэтакі!” Гэтым дзядзька хацеў уздзейнічаць на маму. Але што мне дзядзька? Якая там памінальная малітва, калі я нечакана ўзняўся на такую вышыню? Спачатку, можаш сабе ўявіць, мне не так ужо і соладка жылося ў тэатры. Шчупак пачаў навучаць мяне на вельмі ж своеасаблівы манер. Найперш, ён пачаставаў мяне некалькімі расказацкімі аплявухамі за тое, што я не ўмеў чысціць боты. Хіба так, кажа, чысцяць? І выхапіўшы ў мяне з рук шчотку, пачаў паказваць, як гэта трэба рабіць, каб і боту стала любя... Затым стаў ганяць мяне, нібы сабаку-ганчака; даваў такія даручэнні, што трэба было мець сем галоў, каб усё запомніць і ўсюды паспець... А ледзь не дагодзіш — аплявуха... Такі ўжо шкодны характар у гэтага чалавека, каб у яго ручкі паадсыхалі. Праходзіць месяц, другі, трэці, чацвёрты, а я сцэны і не бачыў. Божа, што ж са мной будзе? Ці для гэтага я ўсім ахвяраваў?.. Спытацца ў яго, калі я буду мець гонар выступіць на сцэне, страшнавата: атрымаеш па патыліцы. Жаліцца акцёрам небяспечна: шэльма Шолам-Меер пра ўсё шэпча на вуха дырэктару, каб іх абодвух халера ўзяла! Адным словам, што тут зробіш? Трэба да пары да часу пакутаваць, каб яму самому так мучыцца, гэтаму Шчупаку! Я чакаў год, чакаў другі, але, нарэшце, дачакаўся. Прыйшла і мая чарга. Здарылася такое дзіва.

Тут Гоцмах надоўга закашляўся, суправаджаючы свой кашаль самай адборнай лаянкай: “Халера б яго пабрала, гэты кашаль пракляты! Праваліцца б яму скрозь зямлю! Пагібель на яго!”

Адкашляўшыся і звергнуўшы паток праклёнаў, Гоцмах крыху перадыхнуў, зацягнуўся некалькі разоў папяросаю, зноўку ўзяўся за шчотку і працягваў:

— Быў у нас акцёр, першы палюбоўнік, Ухватоўкерам яго звалі. Цудоўны, выключны першы палюбоўнік, іграў самыя лепшыя ролі, а шалапут быў незвычайны — як той казаў, “вялікі, моцны і страшны”\*. Прыгажун хлопец, здаравенны, шыракаплечы. А горла ў яго было луджанае. Сапраўдны гартанны голас. І які ж быў языкасты, нават па-

нямецку гаварыў; адным словам, з палюбоўнікаў палюбоўнік!.. І што ж ты думаеш? Гэты Ухватаўкер узяў ды і злёг у пасцель, як быццам жартам, і раптам узяў ды і памёр ужо ў сур’ёз, па сапраўдному. Ну што ж тут зробіш? Памёр дык памёр. Мір праху ягонаму! Але як абысціся без палюбоўніка? Афішы ўжо расклеены, каса гандлюе і, як назло, білеты бяруць нарасхват. У майго Шчупака выгляд — лепшага ў дамавіну кладуць. “Гоцмах, — кажа ён мне, — ты сумеў бы сыграць палюбоўніка?” — “Дзіва што, кажу, чаму не сыграць?” І ўзяўся штудзіраваць ролю. Ігралі вельмі сур’ёзную п’есу “Дора, альбо Багаты жабрак” Шэкспіра. Выпраўлена і пастаўлена мною, Альбертам Шчупаком”. Менавіта так і было надрукавана ў афішах. Перад пачаткам спектакля мяне вельмі хораша загрыміравалі пад палюбоўніка Рудольфа і выпусцілі на сцэну гладка прычэсанага, з нафарбаванымі шчокамі і чорнымі вусікамі. Апрунулі мяне ў чорны пінжак, новыя штаны і пару чаравікаў далі — цалюткіх, каб ты ведаў. Адным словам, скажу я табе, Рудольф з мяне атрымаўся такі, што далей няма куды... Чаго тут доўга валаводзіць, маё дарагое птушанятка? Сам чорт не зразумее гэту публіку! З першае ж хвіліны, ледзь толькі я выйшаў на сцэну, рот раскрыць яшчэ не паспеў, публіка як пачала смяяцца, так да гэтага часу заліваецца. Няма чаго і гаварыць, што калі я падышоў да прымадонны, гэта значыць да Доры, і пачаў “размахваць бізуном”, гэта значыць іграць сваю ролю, узяў яе за руку і сказаў на чыстай нямецкай мове якраз, як Ухватаўкер, хай супакоіцца яго душа: “О дарагое дзіця, мы павінны ўзяць шлюб, бо пасля шлюбу каханне куды мацнейшае, чым да шлюбу”, — публіка пакацілася са смеху і рагатала каля паўгадзіны. Я думаю, што тэатр разнясуць. Чым мацней я іграў сваю ролю, тым больш смяялася публіка, нібы п’яны чорт у яе ўсяліўся... Адным словам, ледзь дачакаўшыся хвіліны, калі апусцілі заслону, я ўвесь у поце пабрыў, куды вочы глядзяць, ледзь перастаўляючы ногі і нічога перад сабою не бачачы. І раптам адчуў, што я ў Шчупака ў лапах. Аплявухі пасыпаліся градам: “Мярзотнік, чаму ты раней мне не сказаў, што ты комік?..” Божа літасцівы! Мне б так не ведаць Шчупака, а яму сваіх дзвюх з паловаю жонак, як я тады не ведаў, што абазначае слова “комік”. І вось такім чынам я з таго часу



пайшоў у ход, пачаў “размахваць бізуном”, гэта значыць іграць лепшыя камічныя ролі, спачатку “Шмэндрыка”, потым “Цынгітанга”, затым “Куне-Лемеля”\*, а за ім п’яніцу Нойяха са “Скрыпкі Давіда”\* і нават Попуса з “Бар-Кохбы”\*. Ды што гаварыць — самога “Зэліка-музыку” з п’есы Латайнара прыйшлося неяк сыграць. Варта мне толькі выйсці і вымавіць віншавальныя словы: “Жаніх і нявеста, віншую ў добры час! Вось зараз я вам пакажу нешта небывалае: інквізіцыю, кампедыцыю, не для чаго, чаго таго, як для іншага, другога”, — і ўжо публіка проста хапаецца за живоцікі, памірае ад смеху... А ўжо калі я выступаю ў рваным каптане і танцую хасідскі танец, напляваючы песеньку:

Я чалавечак,  
Вясёлае стварэнне,  
Я чалавечак,  
Маё пакланенне.  
Я чалавечак,  
Весялун,  
І пяю сабе:  
“Гоц-чык-чун...” —

тады літаральна ўвесь тэатр ходырам ходзіць. Ты ж разумееш, мне няма чаго выхваляцца перад такім хлопчыкам, як ты... Але я магу смела сказаць, што Гоцмах, дзякуй Богу, чалавек з імем. Шкада толькі, што не кожны вечар мяне выпускаюць на сцэну. А хто не пускае? Шчупак. Шкодны чалавек, каб ён выпруціўся! Не дае роляў, пашлі яму, Божа, хворасць на ўсю зіму! Лепшыя ролі ён забірае сабе, таму што, барані Божа, апладзіруюць не яму, а іншаму, ён гатоў скрозь зямлю праваліцца. Вось які гэта дурань набіты!.. Але каб яму так доўга жыць, як доўга я яшчэ буду яму боты чысціць. Не трывожся, усё да пары да часу. Пасля вясенніх святаў мы, усе актёры, з Божае ласкі, дагаворымся і будзем працаваць разам на марках, гэта значыць на паях. Калі ён не захоча — напляваць нам на яго, згуртуем сваю кампанію. Мы б ужо даўно гэта зрабілі, калі б не гэты шэльма Шолам-Меер, пагібель на яго, тфу!..

Гэтым злосным пляюком — ён быў адрасаваны шчотцы для ботаў — Гоцмах закончыў сваю біяграфію і стаў з усіх сіл начышчаць боты.

## ЛЕЙБЛ ВЫЯЎЛЯЕ СВОЙ ДАР

Лейблу надзвычай спадабалася біяграфія Гоцмаха. І не толькі біяграфія Гоцмаха, але ўсё, што тут ён бачыў і чуў, усё, што мела якія-небудзь адносіны да тэатра, набывала ў вачах нашага юнага героя асабліваю прывабнасць, рабілася для яго святыняй.

З Гоцмахам Лейбл сустракаўся часцяком, па некалькі разоў на дзень. Вяртаючыся са школы дахаты на абед, ён найперш зазіраў у адрыну: што там чуваць? Устаўшы на досвітку, ён забягаў туды, захапіўшы з сабою што-небудзь з ежы для Гоцмаха. А той быў у адрыве неадлучна: там ён еў, там ён піў, там ён і спаў.

— Тэатр нельга пакідаць без нагляду. У тэатры заўжды хто-небудзь павінен знаходзіцца. Гэта ж не жарты — дэкарацыі, касцюмы, парыкі. А апрача ж мяне, Шчупак нікому свой набытак не даверыць.

Так хваліцца Гоцмах перад сваім юным сябрам Лейблам, і чым далей, тым больш мацнее іхняя дружба. Гоцмах знайшоў, каму выказацца, перад кім раскрыць душу. Яму ўвогуле падабаецца гэты “пузыр” з цудоўнымі, далікатнымі, добрымі, сур’ёзнымі вачыма, не кажучы ўжо пра тое, што хлапчук сумленна забяспечвае яго лепшымі прысмакамі з бацькоўскага стала і забяспечвае папяросамі.

— Цяжка і горка, маё дарагое птушанятка, зарабляць хлеб надзённы, — жаліцца Гоцмах свайму сябруку, — калі даводзіцца быць акцёрам-комікам у такіх нікчэмных людзей, як Шчупак, каб іх гусцей сеялі ды радзей яны ўзыходзілі! Жыццё ён нам атручвае, гэты крывапівец у брыльянтах, каб яны ў яго ўшчэнт разбіліся, Божа праведны!

Гоцмах закашляўся, затым працягваў:

— Дапусцім, і мы яму спуску не даем, дастаецца і яму ад нас: кожныя дзесяць дзён мы збіраемся з ім “разводзіцца”, пагражаем кінуць яго назусім і стварыць уласны тэатр. Калі б не яго флігель-ад’ютант, пракляты Шолам-Меер, — каб на яго ліха! — мы ўжо даўно паставілі б на сваім. Ну іх абодвух к чорту! З мяне хопіць і таго, што я, Божаю ласкаю, яўрэйскі акцёр, хоць усяго толькі комік...

Пры гэтым Гоцмах робіць вельмі сур’ёзны твар і выглядае яшчэ больш камічным, чым звычайна. Лейбл глядзіць на яго з вялікаю павагаю, і комік Гоцмах працягвае:

— Разумееш, як толькі наступае вечар і ты выходзіш на сцэну, усе нягоды і маркоты адразу ж знікаюць, нібы дым. На сцэне я зусім іншы чалавек. Што мне Шчупак? Што мне Шолам-Меер? Пляваў я на іх з высокае столі! Калі я на сцэне, я не заўважаю нікога, а бачу толькі лямпачкі, людскія галовы, бачу лысіны, капелюшы, шапачкі — больш нічога. Хто мне тады раўня? Твой бацька з яго пузам? А ну, хай ён паспрабуе, дапусцім, прыкладна кажучы, прапанаваць мне гэтую адрыну з усім дваром і з усім багаццем, якое ў яго ёсць, і запатрабуе за гэта, каб я, скажам, саступіў яму сцэну хоць на адну ноч — пшэпрашам, пане!<sup>1</sup>

Так хваліцца Гоцмах перад сваім юным сябрам Лейблам, а юны сябар Лейбл паглынае яго вачыма, прагна ловіць кожнае слова.

І Гоцмах, не перастаючы, хваліцца:

— Альбо, напрыклад, скажам, хай мне хто-небудзь напоўніць усю гэтую адрыну золатам аж да столі і дасць мне яшчэ ў прыдатак царэўну за жонку, каб я перастаў быць акцёрам-комікам і пайшоў служыць прадаўцом у краме альбо стаў займацца якім-небудзь іншым рамяством, — ды я такому чалавеку ў рыла наплюю! Чуеш, малы, ты яшчэ зусім шчанюк, маё дарагое птушанятка, ты яшчэ не ведаеш, якая страшная прыцягальная сіла тоіцца ў тэатры: цягне і цягне, як магніт, к чорту!..

— Тое ж самае адбываецца і са мной! — вырвалася ў Лейбла ў той момант, калі Гоцмах, зрабіўшы паўзу, закурывае папяросу.

І ён прызнаўся свайму сябру, што яго таксама цягне ў тэатр, даўно ўжо цягне, з той пары, як ён пачаў сёе-тое разумець. Яшчэ тады, калі ён і ўяўлення не меў пра існаванне тэатра, ён ужо разыгрываў з таварышамі “Прадаж Іосіфа”, “Выхад з Егіпта”, “На гары Сінаі” і да таго падобныя біблейскія сцэны, якія яны самі выдумлялі ў хедары. І Лейбл пачаў падрабязна тлумачыць, як яны іх уяўлялі:

— Я ўваходжу, напрыклад, да фараона, цара егіпецкага, у яго палац, станаўлюся перад ім вось так і звяртаюся да яго з наступнымі словамі (Лейбл складвае рукі на грудзях і гаворыць спачатку ціха, затым усё гучней і гучней, з нарастаючым пафасам): “Маё імя Майсей, сын Аўрама... Мяне паслаў да цябе цар-гасудар, яўрэйскі Бог Аўраама, Ісаака і Якава, імя якому Іегова, з загадам, каб ты выпусціў

<sup>1</sup> Прабачце, пані (польск.)

яго яўрэяў з тваёй краіны, з Егіпта. Дакуль пакутаваць ім? За што ты апалчыўся на іх? За што ты мучыш іх? За што забіваеш дзяцей іхніх, купаешся ў іхняй крыві? Жорсткі забойца! Вылюдак! Крывапівец! Ці ведаеш ты, з кім ты распачаў спрэчку? (Лейбл падымае руку.) Вось я падыму сваю правую руку, і ты ўгледзіш на свае вочы маю магутнасць!”

Вочы Лейбла зіхацяць агнём, шчокі гараць, твар выпраменьвае зьяне. Гоцмах у захапленні перапыняе яго.

— Моцная роля! — ускліквае ён і, схапіўшы свайго юнага сябра за плечы, пачынае яго трэсці. — Моцная роля! Праваліцца мне скрозь зямлю, калі хто-небудзь асмеліцца сказаць, што ты не акцёр! Сапраўдны акцёр, клянуся ўсім святым, акцёр, народжаны для сцэны. Ведаеш, што я табе скажу, пузыр?

У Гоцмаха няма сілы прадаўжаць: кашаль душыць яго. Схапіўшыся рукамі за слуп, ён доўга кашляе і кідае праклёны ва ўсе бакі.

— Калі ж скончыцца мой кашаль? Пагібель на яго, Божа праведны! Хай бы ён перабраўся да Шолам-Меера разам з маёй дыхавіцай! А гэтыя колікі ў баку, якія так мучаць мяне, я ахвотна падару Шчупаку на свята...

Калі прыступ праходзіць, да Гоцмаха зноў вяртаецца і жыццярадасны настрой і ранейшы тон:

— Ведаеш, хлапчук, што я табе скажу?

Лейбл не зводзіць з Гоцмаха шырока раскрытых вачэй: што ж ён яму скажа?

— Вось што я табе скажу, маё дарагое птушанятка: я на тваім месцы плюнуў бы на ўсё. Татулю таўстамордага я адаслаў бы ў хедар, — хай лепш ён там сядзенне працірае. Пузатаму талмуду я сказаў бы: “даруй-бывай”! Настаўніку-кантатару я загадаў бы спяваць “За грахі нашы”\*. А сам бы я...

Але тут у адрыну ўвайшлі акцёры, што збіраліся на рэпетыцыю, і размова Гоцмаха з Лейблам была перарвана на самым цікавым месцы.

## *Раздзел дзевятнаццаты*

### ПІЛЬНАЕ ВОКА

Ніхто ў доме Рафаловіча не заўважыў бы, што папяросы некуды спываюць, што хтосьці кожны дзень выносіць з дому здобныя булкі, а з цукарніцы знікае цукар, калі б не

старая бабуля, што матала галавою “не-не”, з яе вострым позіркам, якая бачыла за вярсту. Старая даўно ўжо прыкмеціла, што ў доме завёўся зладзюжка, і пачала высочваць, падглядваць, назіраць. І — падзяка Госпаду! — яе стараннасць увянчалася поспехам. Яна даведалася, што гэтыя махлярствы — справа рук маленькага свавольніка Лейбла.

Адно ёй незразумела: “Навошта хлопчыку булкі, цукар і папярсы? Куды ён іх цягне? Няўжо ў хедар? Каму? Таварышам? А можа быць, самому настаўніку?” І старая, працягваючы высочваць, заўважыла, што ранняя раніцаю, пакуль усе яшчэ спяць, ён, гэты паганы хлапчук, прачынаецца і, скамячыўшы малітву, знікае... “Куды? Што хлапчуку рабіць у хедары ў такую рань, калі сам настаўнік яшчэ спіць?”

Старая прыкідваецца, быццам нічога не заўважае. Зрабіўшы выгляд, што заглыбілася ў малітоўнік, яна ціха шэпча малітву і круціць галавою “не-не”, але вочы яе глядзяць і ўсё бачаць... І як толькі Лейбл выходзіць з хаты, старая адразу ж кідаецца ўслед за ім, назірае з ганку і бачыць, як ён прабіраецца ў адрыву. “Якія такія справы ў гэтага шчанюка ў адрыве, цікава было б ведаць?..”

Тое ж самае паўтараецца і наступнаю раніцаю. Старая не ведае спакою. Вочы глядзяць, сэрца кіпіць, галава ківаецца “не-не”, мазгі ўзмоцнена працуюць. Дзякуй Богу, яна ўжо ўсё даведалася: “Пракуда знюхаўся з адным з камедыянтшчыкаў, які начуе ў адрыве. Добранькая кампанія, нечага сказаць: босыя, галодныя, абарваныя нядбайнікі, даруй, Божа, грахі нашы!..”

Цяпер засталася вырашыць пытанне: “Што рабіць далей? Абразуміць самога свавольніка, сказаць яму — навошта цягнеш? Куды цябе прэ? Але хіба ён паслухаецца? Цяпер дзеці пайшлі такія, што не дай Бог! Хіба ведаюць яны, што трэба паважаць старую бабулю, якой вось-вось стукне восемдзесят? А што ж рабіць? Сказаць нявестцы? Але Бейлка — якая ж гэта, з дазволу сказаць, маці? На выгляд добранькая, мяккасардэчная... Але якая карысць ад яе мяккасардэчнасці, якая карысць ад яе дабрыні, калі дзеці садзяцца ёй на галаву, робяць што хочуць і растуць, як пустазелле? Не, не! Калі ўжо раскажаць, дык, вядома, сыну, Беню... Беня, дзякуй Богу, бацька, — хай прадоўжыць Гасподзь яго гады! — а бацька — не маці. Бацька, калі трэба, прыкрыкне на сваё дзіця, прыгрозіць, пачастуе апля-

вухай альбо проста пакладзе на лавачку і ўсыпле куды трэба, каб надалей не панадна было...”

Як старая задумала, так яна і зрабіла. Але яна не абмежавалася простым даносам. Дабіцца, каб хлопчыка выхвасталі, — гэтага ёй было мала. Не, трэба злавіць злодзея на месцы злачынства: няхай усе ўбачаць, як добрасардэчная мамуся песціць дзяцей, як яна іх распускае і канчаткова псуе.

### *Раздзел дваццаты*

## ЧАРВЯК СУМНЕННЯ

Старая спрытна ўладзіла сваю справу, так спрытна, што ніводная жывая душа пра гэта не даведалася. На дыбачках падышла да Бені і пад строгім сакрэтам паведаміла яму на вуха, чым займаецца яго малодшы сыночак, куды ён ходзіць, што цягне ў кішэнях і з кім знаецца...

Беня выслухаў яе, павярнуў да яе свой валасаты твар, паглядзеў цялячымі вачыма на старую маці і сказаў коратка і ясна:

— Карова ляцела над страхою і знесла яйцо...

Гэта значыла, што ён не верыць. Беня не можа дапусціць і думкі, што яго малодшы сын здольны на гэта. Лейбл — самы лепшы, самы ціхі, самы ўдалы з яго сыноў. Беня сам не Бог ведае які грамацей, не “важнецкі музыка”, як ён сам пра сябе кажа, але ён чуе, што іншыя кажуць пра сына: усе сцвярджаюць, што з Лейбла выйдзе толк. Толькі што днямі ён сустрэўся з яго настаўнікам, кантарам Ісроелам, і спытаўся: “Ну, як там пасвіцца мой падсвінак?” Ісроел так расхваліў хлопчыка, што ў бацькі галава закружылася. Кантар сказаў, што Лейбл — незвычайны хлопчык, што з яго выйдзе нешта такое-гэтакае... асаблівае. Астатняе кантар дагаворвае рукамі, а Беня сам заканчвае за яго:

— Засаўка да дзвярэй, загваздка для восі ці ўсяго толькі ўчарашні дзень?..

Але ў глыбіні душы Беня трыумфуе, і сэрца яго напаўняецца гонарам. Бог блаславіў ягоную старасць добрым, удалым сынам... І глядзячы з захапленнем на хлопчыка, ён думае: “Што з яго выйдзе? Магчыма, рабін? А можа быць, і вышэй за рабіна? Хто ведае, можа быць, яму, Беню, суджана, дзякуючы сыну, праславіцца на ўвесь свет. Дасюль,

толькі тут, у Галянешці, ведалі, што ёсць на свеце заможны гаспадар, якога завуць Беня, а ў будучым, магчыма, увесць свет пра яго даведаецца. З усіх канцоў свету пачнуць да яго прыязджаць людзі сюды, у Галянешці.

— Гэта вы бацька славутага Лейбла Рафаловіча?

І ён усім будзе адказваць:

— Славуты Лейбл Рафаловіч — мой родны сын.

Вось якія залатыя сны мроіліся Беню наяве. І раптам прыходзіць старая і атручвае яго сэрца сумненнямі. Гэты ўдалы, гэты выключны хлопчык усяго-толькі, чорт яго ведае што такое, — злодзей, просты зладзюжка. Беня разлютаваўся і, як раз'юшаны леў, цэлы дзень злосна гойсае па пакоі, спаганяючы злосць то на служачых, то на жонцы Бейлцы.

Бейлка ведае свайго мужа наскрозь і пытаецца, нібы між іншым:

— Што з табою?

Але ён не адказвае.

— Гаспадар ката праглынуў, — кажуць пра яго служачыя.

— Тата ўстаў з левай нагі, — кажуць дзеці.

Усе ў доме ходзяць на дыбачках. Ніхто не ведае, чаму і завошта, але ўсе адчуваюць — пахне порахам.

Уночы ў пасцелі Беня варочаецца з боку на бок, уздыхае, крэкча, як звязаны бык, вачэй не заплюшчвае.

— Ну і чарвяк! Вось дык чарвяк! Узялі і разнеслі ўсю маю пабудову...

Яго так і ўздымае з пасцелі. Хочацца што-небудзь зламаць, разбурыць, параскідаць ва ўсе бакі, усё ператварыць у трэскі. Але паціху ён супакойваецца: “Магчыма, гэта ўсё толькі балбатня. Старая, чаго добрага, успрыняла казу за яблыню”.

І Беня засынае моцным сном, напаўняючы пакой страшэнным храпам.

### *Раздзел дваццаць першы*

## **ЗЛОЎЛЕНЫ НА МЕСЦЫ ЗЛАЧЫНСТВА**

Гасподзь Бог яшчэ спачывае, а Беня Рафаловіч ужо на нагах.

Як заўсёды раніцаю, ён, у халаце і цяжкіх туфлях, падбітых цвікамі, выйшаў у двор агледзець гаспадарку,

упэўніца, ці ўсё на месцы. Беня не любіць, каб яму “загіналі ярмолку” ці “свісталі ў пастронкі”. На яго мове гэта значыць, што ён не любіць, калі што-небудзь не ў парадку і калі яго загады не выкананы. Дровы павінны быць складзены ў штабелі, двор падмецены, смецце сабрана ў кучу, нават каровы і тыя павінны стаяць кожная на сваім месцы.

— Гэй ты, таўстазадая мяснічыха, зноў забралася ў госці да рабой рабінчыхі? Што за свята ў вас?

Так размаўляе Беня з каровамі, з якіх адна сапраўды тоўстая, брухатая, бессаромная, а другая — ціхая, спакойная, з невінаватым набожным тварам, як у рабінчыхі. Схапіўшы ў руці палку, ён частуе іх абедзвюх, але больш дастаецца, вядома, “мяснічысе”, якой Беня стараецца растлумачыць, за што яе б’юць:

— Паставілі табе міску, ну і лопай на здароўе! Чаго лезеш да чужой гаспадыні ў каструлю?

Ад кароў ён пераходзіць да коней, з якімі таксама гаворыць іншасказальна:

— Паслухай ты, мазгаўня з табачага гаршка! Калі будзеш душыць хлопцаў, то я табе пакажу, як вучоныя тлумачаць біблейскі афарызм: “Заб’ю”.

Коням, відаць, няўцям своеасаблівая гаворка гаспадара — конскія галовы, што тут скажаш! Яны паварочваюць да яго свае сімпатычныя морды і глядзяць хітравата-невінаватымі вачыма, нібы пытаючыся:

— Гэта вы наконт аўса?

Гаспадар торкае аднаго каня локцем у бок, другому казыча шыю, трэцяга гладзіць па грыве і затым адыходзіць да рабочых палаяцца крыху па-малдаванску: “Ала драко!” — к чорту!..”

І тут раптам нячыстая сіла прыносіць старую, якая матляе галавой “не-не”. Яна падміргвае Беню сваім ўсёвідушчым вокам: “Вось ён, твой малайчына, з поўнымі кішэнямі!” — і знікае.

Беня ўспомніў, што яна расказвала яму пра сына, і сэрца ў яго ёкнула. Ён быў бы рад, калі б усе гэтыя “тары-бары” аказаліся выдумкай. На імгненне ў яго мільганула думка махнуць рукою на ўсю гэту прыгоду: “Ці мала што балбочуць? Лухта, бязглуздзіца! Сарока на хвасце вестку прынесла, бабскія плёткі”. Але тут Беня ўбачыў сына, які хутка крочыў да адрыны, і гневам распалілася яго бацькоўскае сэрца: якія такія справы ў гэтага юнага “падсвінка” з каме-



дыянтамі? Што спатрэбілася яму там у такую рань? Грамавым голасам ён паклікаў сына і загадаў падысці...

Лейбл, загляблены ў свае ўласныя думкі, пачуў грозны бацькаў голас і спыніўся ў нерашучасці: ісці ці не ісці? Але калі бацька кліча, трэба ісці.

— Куды так рана? — спытаўся бацька.

Лейбл, збянтэжаны нечаканаю сустрэчаю з бацькам, перапытаў:

— Рана?

— А што ж? Позна? Куды, скажы, калі ласка, ты ідзеш?

— Куды мне ісці?

— Адкуль я ведаю, куды табе ісці? Пра гэта я ў цябе і пытаюся.

У беднага Лейбла не было нават дастатковага часу, каб прыдумаць больш-менш нядрэннае тлумачэнне. Ён моўчкі, з выглядам чалавека, у якога сумленне нячыстае, глядзеў у бацькавыя вочы.

— Што ты лупачы свае на мяне вытарэшчваеш? Не пазнаў бацькі? Ты сёння маліўся ці яшчэ не?

— Так... Не... Ага...

Лейбл заблытаўся, а бацька ўсё больш распальваўся.

— Маліўся ты ці не? Гавары з толкам! Я хачу ведаць: так ці не?

Лейбла кінула ў халодны пот.

— Ды яшчэ не. Я яшчэ не маліўся. Я вось і хацеў пайсці. Вось я і іду ў сінагогу... маліцца.

На імгненне бацьку палягчэла. Яму ад усяе душы хацелася верыць, што гэта праўда. Але па вачах Лейбла ён бачыў, што гэта хлусня, чыстая хлусня. І яго сэрца зноў распалілася гневамі. Лепшы з усіх дзяцей... Ён падышоў бліжэй да сына і заўважыў, што той трымае абедзве рукі ў кішэнях: значыць, старая праўду сказала, што ён усё туды цягне.

І Беня кажа сыну:

— Ану, пакажы, што там у цябе боўтаецца ў кішэнях. Ты штосьці вельмі распух...

Такога ўдару Лейбл ніяк не чакаў. Ён стаяў як укопаны, не маючы сілы паварухнуцца...

— Не хочаш паказаць? Давядзецца мне самому сваімі дзесяццю пальцамі заехаць у твае торбы.

І бацька запусціў рукі ў сынавыя кішэні і павытрасаў адтуль цэлыя скарбы: свежыя здобныя булачкі, кавалкі пірага, чай, цукар, палавіну пупка ад смажанай гусі, а папярос, папярос, папярос — цэлую процьму...

## *Раздзел дваццаць другі*

### ГАНЕБНАЕ ПАКАРАННЕ

Сказаць, што Беня строгі бацька, нельга. Беня ўвогуле рэдка ўблытваецца ў сямейныя справы; увесь дом знаходзіцца пад апекаю яго жонкі — Бейлкі. Ён, Беня, ведае толькі адно: “Трэба падсыпаць аўса”. На яго мове гэта абазначае: трэба даваць на выдаткі. І Беня дае, колькі патрэбна, ніколі не таргуецца і не пытаецца, на што. Гэта яго не датычыцца. Дзеці таксама могуць рабіць усё, што ім уздумаецца, хоць насы адзін аднаму паадкусваць — яму да гэтага няма ніякае цікавасці. Але ўжо калі хто з дзяцей так напракудзіць, што бацькава ўмяшанне робіцца неабходным, тады беражыся! Хмара насоўваецца на ўвесь дом. Тут і гром, і маланка, і праліўны дождж з градам! Усе ў доме ходзяць, апусціўшы галовы, хаваюцца па кутках. Больш за ўсіх перападае ў такія хвіліны беднай яго жонцы — маленькай, слабай, ціхай Бейлцы.

Беня не задаволіўся тым, што тут жа, на месцы, пагарачыўшыся, уляпіў свайму на рэдкасць удаламу сыну ў шчокі дзве такія аглушальныя аплявухі, што ў таго іскры з вачэй пасыпаліся. Ён узяў яго за руку, уцягнуў у дом, склікаў усю плойму і прымусіў сына расказаць перад усімі, што ён зрабіў і дзеля каго ён стаў злодзеем. Але і гэтага было мала. Беня вынес прысуд: хлопчыку трэба ўсыпаць як мае быць.

Як ні маліла яго слабая Бейлка, каб ён не ганьбіў беднае дзіця, хай лепш яе самую рэжа на кавалкі; як ні заступалася за Лейбла ўся сям’я, як ні апраўдвала яго, што грэх яго невялікі; як ні маліў аб дараванні сам Лейбл, як ні кляўся, цалуючы бацькавы рукі, нішто не дапамагло: калі ўжо Беня сказаў “усыпаць як мае быць”, значыць, быць таму!

## *Раздзел дваццаць трэці*

### ПАСЛЯ ЭКЗЕКУЦЫІ

Да вечара гнеў Бені згас і сэрца яго памякчэла (гэта заўсёды ўжо так: калі бацька выхвашча сына, сэрца яго мякчэе), і ён аб’явіў сваю волю: усёй плойме ісці ў тэатр. І хоць пасля ганебнай ранішняй “экзекуцыі”, якую зведаў Лейбл,

у доме Рафаловічаў было не да тэатра, але раз бацька загадаў ісці, усім трэба падпарадкоўвацца.

Тэатр... быў, як заўсёды, бітком набіты. Іграла музыка. Спявалі акцёры. Публіка, як звычайна, лузала арэхі, гаманіла, весялілася. Адзін толькі Лейбл сядзеў самотны і абыякавы. Позірк яго блукаў. Галава яго стала цяжкай, нібы свінцом налітая. У грудзях яго бурліла пекла. Ніколі Лейбл не мог і ўявіць сабе такое ганьбы, такога здзеку з бацькавага боку: выхвастаць хлопца, які ўжо дасягнуў паўналецця\*, лепшага вучня ў хедары і любімца сям'і, ды яшчэ на вачах усіх... Усё адбылося так нечакана, што ён не паспеў апрытомнець. І толькі пасля таго, як усё было скончана, бура гневу і пратэсту ўзнялася ў яго душы. Але гэта быў пратэст чарвяка супраць тытана, пратэст, які можа знайсці сваё выяўленне толькі ў слёзах. І Лейбл плакаў — плакаў доўга і горка.

Лейбл плакаў не адзін: разам з ім рыдала наўзрыд і маці. У беднае Бейлкі слоў не хапала, каб суцешыць свайго малодшага сына, свайго ўлюбёнца, і яна, глытаючы слёзы, лашчыла і цалавала сына, гладзіла яго валасы, не адступала ад яго ні на крок. У хедар у той дзень Лейбл не пайшоў. За сталом ён, праўда, сядзеў, але да ежы не дакранаўся. І ўвогуле ў той дзень у абед панавала цішыня. Усе сядзелі з апушчанымі вачыма, утаропіўшыся ў свае талеркі. Толькі старая аглядвала родных пільным позіркам, як бы жадаючы сказаць: “На грэчку іх трэба было б пасадзіць усіх па чарзе”.

— “Буна дземяняца!” Добрай раніцы значыць, — крыкнуў Бенья Рафаловіч, звяртаючыся да ўсёй сваёй плоймы, калі заўважыў, што за сталом з усіх членаў сям'і есць і п'е, можна сказаць, толькі ён адзін. — Што вы заселі з валамі пасярод балота? Падмажце калёсы і едзьце далей!..”

Але на гэты раз іншасказальная мова Бені не зрабіла звычайнага ўражання. Паабедалі моўчкі. Потым моўчкі разышліся. Кожны ў свой куток. Усе разумелі, што зараз творыцца ў душы маленькага Лейбла, і таму былі здзіўлены, убачыўшы, як ён ідзе разам з імі ў тэатр.

Аднак, па сутнасці, ніхто па-сапраўднаму не ведаў, што перажываў Лейбл. У той час як усе астатнія глядзелі на сцэну (тут Лейбл таксама не адставаў ад іх), думкі хлопчыка былі далёка... Яго юны дух не ведаў спакою. Юны мозг ліхаманкава працаваў, абдумваючы план, як адпомсціць бацьку за нечуваную ганьбу, як разлічыцца з ім за розгі. “Нічога, боль адрозгаў пройдзе, — думаў Лейбл, — але баць-

ку гэта абыдзецца дорага...” О, ён ужо ведае, што рабіць! Нездарма ж ён звязаўся з такім чалавекам, як Гоцмах. Учора ў яго была сур’ёзная размова з ім, і Гоцмах, па свайму звычай, сказаў зусім пэўна (Гоцмах не любіць гаварыць намёкамі):

— Дурань ты, дурыла! Пакапайся ты ў татулевых кішэнях, захапі прыстойную манету і гайда разам з намі! Мы ў суботу ўночы выязджаем адсюль, і ты станеш акцёрам, ды яшчэ якім акцёрам! Праваліцца мне на гэтым месцы, калі гэта не так.

Лейбл і сам употай марыў пра тое, што Гоцмах выказаў так гучна. Але пры адной думцы, што трэба “пакапацца” ў татулевых кішэнях, яго кідала ў дрыжкі. “Як? Гэта ж значыць — проста ўкрасці! Стаць злодзеям”. Так думаў моўчкі Лейбл. Ну, а тое, што ён кожны дзень цягне для Гоцмаха сняданак, абед, папярсы, хіба гэта не крадзеж? “Не, — апраўдваецца перад сабой Лейбл, — гэта не крадзеж. Чалавек галодны — я дзялюся з ім харчам. Чалавек хоча курыць — я прыношу яму папярсы. Што тут злачыннае? Але грошы! Красці ў бацькі грошы?..” Аднак сказаць Гоцмаху, што ён баіцца красці, Лейбл пасаромеўся. Ён знайшоў іншы доказ: што скажа бацька?

— Хіба бацька будзе маўчаць? — кажа Лейбл, а ў самага зуб на зуб не трапляе.

— Адкуль ён даведаецца, асёл? — адказвае Гоцмах.

— Ён спахопіцца, што мяне няма і пашле за мной пагоню.

— Так ён табе і насыпле солі на хвост! Ты хіба не ведаеш, асляня, што мы едзем у Бухарэст? А ці ведаеш ты, божая кароўка, дзе знаходзіцца Бухарэст? Ці ты ведаеш пра гэта не больш за пакойніка?

— Я ведаю, дзе знаходзіцца Бухарэст: у Румыніі. Я нават ведаю, што гэта недалёка адсюль, — адказваў Лейбл.

— Дык чаго ж ты лухту мелеш, наймудрэйшы з мудрых? Пераехаў мяжу — і баста! Там ужо бацька не мае над табой ніякае ўлады. Ні бацька, ні маці, ні хто б там ні быў. Там табе на ўсіх напляваць!.. Ходзіш сабе па Бухарэсту, залажыўшы рукі ў кішэні, і паказваеш фігу ўсяму свету. Вольная птушка! Зразумеў, што табе кажуць? Ці ўсё яшчэ не раскумекаў?

Лейбл цудоўна зразумеў — чаго тут не зразумець? Але Гоцмах успамянуў і маці, і Лейбл ухапіўся за гэты довад...

— А мама... мая мама? Як яна гэта перанясе?

— Ну, калі так, ідзі да сваёй мамы. Схавайся пад яе фартух, малышок, і хай яна табе дасць пернічак...

Лейбл шукаў усё новыя і новыя адгаворкі... Ён хоча, ён страшэнна жадае паехаць з акцёрамі, ён усёй душой імкнецца да гэтага, — што сапраўды можа быць лепш, чым быць акцёрам! Але ён вагаецца. Сумненні адольваюць яго.

Так было да экзекуцыі, да яго пакарання. Але цяпер, пасля такое ганьбы!.. Боль яму хоць бы што, але ганьба!.. Галоўнае, ганьба! Не, цяпер іншая справа! Цяпер ужо Лейбл ні перад чым не спыніцца. Нават слёзы маці яго не крануць: хай плача. Хай, глядзячы на яе, плача і пакутуе ўся сям'я. А бацька нават замяніць гнеў на літасць. Першы час ён будзе вар'явацца, а пасля стане горка каяцца. Ой, як ён раскаецца! Цішком, калі ніхто не бачыць, ён будзе плакаць, шукаць сына, клікаць яго; будзе біць сябе ў грудзі і стагнаць: “Дзе ты, Лейбл, мой дарагі, мой любы?” Але ён не знойдзе суцяшэння, падобна прабацьку Якаву, калі яму прынеслі акрываўленую сарочку і сказалі, што сына яго, Іосіфа, разадраў звер у полі... Альбо падобна цару Давіду, які пачуў журботную вестку, што яго любімы сын Авесалом памёр\*.

“Памёр?.. Так!.. Вось зыход. Магчыма, лепш за ўсё было памерці... Памерці!.. Памерці! Трэба легчы і памерці”.

### *Раздзел дваццаць чацвёрты*

#### ЛЕЙБЛ НА ЎЛАСНЫМ ПАХАВАННІ

Думкі пра смерць сталі самымі прывабнымі, і яго ўяўленне малявала Лейблу такую карціну. Ён ужо памёр. Як і ад чаго памёр, ён і сам не ведае. Важна толькі, што памёр. І вось ён, сыноч Бені Рафаловіча, ляжыць мёртвы, халодны — на голай зямлі, пад чорным пакрывалам. У галавах гараць свечкі. Маці ў глыбокай непрытомнасці, і дактары прыводзяць яе да прытомнасці. Вось яна ачулася, а вось зноў траціць прытомнасць. А бацька? Бацька б'е сябе кулакамі па галаве і крычыць: “Гора ў мяне, людзі! Я, я сам, Бенья Рафаловіч, уласнымі рукамі забіў сваё дзіця, сваё лепшае, самае прыгожае, самае любое дзіця!” Нават бабуля, самая старая бабуля, галава ў якой трасецца, і тая рыдае і наракае на Бога за тое, што той падсек такое маладое дрэўца, загубіў такое бязвіннае стварэнне, якому, здавалася б, па ўсіх законах справядлівасці трэба было б жыць

ды жыць. Вох, лепш бы ён замест гэтага хлопчыка ўзяў да сябе яе, старую... І мамка б'ецца галавою аб сцяну і плача горкімі слязьмі. Нават пабочныя жанчыны, зусім чужыя, якіх Лейбл ніколі не бачыў і ніякага ўяўлення пра іх не меў, горка плачуць, заліваюцца слязьмі.

І вось пачынаецца пахаванне, пышнае, багатае пахаванне. Усё мястэчка сабралася на пахаванне Лейбла Рафаловіча. Плач, стогны, галашэнні, рыданні. Асабліва шчыруюць жанчыны. Аглухнуць можна ад іх стогнаў і енкаў.

— Цішэй, бабы! Змоўкніце ж! Расступіцеся! Дайце дарогу членам пахавальнага брацтва!

Праціснуўшыся праз натоўп, уваходзяць служкі і члены пахавальнага брацтва з катафалкам. Яны кладуць на яго труп Лейбла і выносяць юнага нябожчыка на вуліцу. Маці траціць прытомнасць, бацька б'е сябе кулакамі па галаве. Раздаецца злавесны звон дабрачыннае кружкі ў суправаджэнні воклічаў: *“Міласціна ўратоўвае ад смерці. Міласціна ўратоўвае ад смерці”*.

Ціха, з паніклымі галовамі, ідуць людзі за дамавінаю Лейбла. І ён сам, Лейбл, таксама ў натоўпе праводзячых. І дзіва дзіўнае! Яго гэта не толькі не кранае, але нават, наадварот, вельмі радуе, ён адчувае вялізнае задавальненне ад таго, што ён памёр, што яму наладзілі такое пышнае пахаванне, што ўсе знаёмыя, усе без выключэння, ідуць за яго дамавінаю. Тут і ўвесь хедар на чале з настаўнікам, кантарам Ісроелам, яго жонкай Леяй і дачкой Рэйзл...

— Рэйзл. Дзе яна? Што з ёй здарылася? Чаму яе няма ў тэатры? Менавіта сёння... Кожны вечар яна прыходзіць да іх і суправаджае іх у тэатр. А сёння яе няма... Чаму? Што здарылася?..

Няма больш смерці, няма пахавання, няма звону дабрачынных кружак. Цяпер Рэйзл завалодала ўяўленнем Лейбла, выціснуўшы з галавы ўсе іншыя думкі.

## *Раздзел дваццаць пяты*

### СЛЁЗЫ

Пасля візіту дырэктара і яго флігель-ад'ютанта кантарыха Лея не стала задумвацца над пытаннем, чаго прыходзіў да яе і чаго дабіваўся гэты лысы чалавек з брыльянтамі. Пажадаўшы ім (пасля іх адыходу) зламаць сабе галовы, яна заявіла коратка і выразна:

— Больш мая дачка ў яўрэйскі тэатр не пойдзе, калі нават свет перавернецца ўверх дном, хіба што мяне, Леі, не будзе жывой.

— Які ў гэтым сэнс? — нібы нехаця вырвалася з вуснаў кантара.

Але кантарыха адразу спыніла яго:

— Хочаш ведаць сэнс? Сэнс вельмі просты: у чалавека павінна быць сёмая клёпка ў галаве. Ён павінен разумець, калі сказаць “так”, а калі — “не”. Іншы раз скажаш “ага”, а другі раз — “не”, дзе гэта чутна, каб..?

Рэйзл не зусім разумела, што, уласна, адбывалася, але са слоў маці ёй было ясна, што з тэатрам трэба развітацца навек. Яна добра ведала сваю маці: у яе слова святое. Цяжка толькі давесці яе да гэтага, але раз ужо яна дала слова, ды яшчэ змацавала яго клятваю, то тут ужо ніякія цары Усходу і Захаду не дапамогуць. Усяго можна дабіцца ад маці, але толькі не парушэння дадзенага слова. І ў Рэйзл раптам стала так цяжка на душы, нібы пасярод белага дня неспадзявана зайшло сонца і наступіла цемра. Штосьці ў яе адабралі, гвалтам вырвалі з грудзей. Слёзы душылі яе. Увесь дзень яна трымалася, старалася авалодаць сабой. “Ну што ж? Можна і не пайсці ў тэатр. Дзе гэта сказана, што кожны вечар трэба хадзіць у тэатр?..” Але калі настаў вечар, калі кантар адпусціў вучняў, кантарыха запаліла куродымную лямпачку і “Божую вуліцу” ахінула цёмная заслона, Рэйзл замітусілася ад тугі, не знаходзячы сабе месца. Сэрца яе балюча сціскалася. Яе цягнула ў тэатр. І нават не столькі ў тэатр, колькі да Рафаловічаў, у іхні багаты, светлы, вясёлы палац, дзе жывуць жыццярадасныя, ветлівыя, вясёлыя людзі... Яна ўспомніла прыемныя словы, якія шапнуў ёй Лейбл пры выхадзе з тэатра:

— Заўтра зноў прыйдзеш?

Успомніла яна і тое, як наступным ранкам, калі Лейбл прыйшоў у хедар, як заўжды свежы, здаровы, прыгожы, чысценькі, яна прачытала ў яго добрых, пяшчотных, цудоўных вачах тое ж пытанне:

— Сёння зноў прыйдзеш?

І як яна здалёк адказала яму позірам:

— Вядома, прыйду... Зразумелая рэч...

Рэйзл апусціла вочы, каб маці не ўбачыла, што яна глядзіць туды, у бок вучняў. Мама не любіць, калі яна глядзіць у той бок, дзе сядзяць хлопчыкі... Ах, мама! Яна і сапраўды думае, што Рэйзл цікавіцца гэтымі хлопчыкамі...

Зусім не... Але сярод іх ёсць адзін — сын багацея. Яго завуць Лейблам. О, што гэта за хлопчык! І не таму, што ён сын багача, а таму, што ў яго добрая, анельская душа. Ах, хіба маці можа зразумець, што гэта за хлопчык, што за прыветлівы дом у Рафаловічаў, якая цудоўная гэта сям'я?

Так, бывала, думае моўчкі Рэйзл і чакае не дачакаецца, калі скончыцца дзень, надыйдзе жаданы вечар і бацька адпусціць вучняў дахаты. Тады Рэйзл апране сваю адзіную святочную сукеначку, накіне на плечы чырвоную хустачку, возьме ў рукі паркалёвы парасон з махрамі, які ёй мама нядаўна купіла (эх, каб да гэтага ды яшчэ новыя чаравікі!), і пойдзе туды, у гэты велічэзны, багаты, светлы, вясёлы дом, да гэтых добрых, ласкавых, жыццярадасных людзей, а потым на ўвесь вечар у тэатр, у райскі прыстанак. І раптам усё пайшло прахам. Нячыстая сіла прыгнала гэтага дырэктара! І навошта толькі яна адважылася спяваць перад чужымі людзьмі!.. За гэта яна выгнана з раю...

Прытуліўшыся галавою да падушкі, Рэйзл дае волю слязам. Рыдае доўга і моцна, аплакваючы сваю горкую долю, свой няшчасны лёс, сваё вялікае непазбыўнае гора. Скрозь плач яна чуе, як па той бок фіранкі шэпчуцца яе бацькі. Яны ціха спрачаюцца, відаць, з-за яе... Яна чуе голас маці: “Калі кажуць “не”, значыць “не”, хіба ж гэта жартачкі?..” Рэйзл захлынаецца ад рыдання. Бацька, кантар Ісроел, на дыбачках падыходзіць да яе ложка за фіранкаю, нахільваецца, гладзіць яе валасы і кажа ціха-ціха, так, каб жонка не пачула, называе яе самымі пяшчотнымі імёнамі:

— Рэйзл, Рэйзеле, Рэйзеню, ну, не плач...

Ён абяцае ёй самыя спакуслівыя гасцінцы: заўтра мама купіць ёй паркаль на сукенку, шарсцянку на кофточку, чаравікі... Новыя чаравікі... Але Рэйзл рыдае яшчэ мацней, яна плача наўзрыд да таго часу, пакуль Лея, якая чула ўсю размову, не маючы больш сілы стрымацца, хапаецца за галаву і крычыць:

— Я зараз павешуся! Зарэжуся!..

Кантар Ісроел просіць яе змоўкнуць, а то збягуцца суседзі. І сапраўды, пачуўшы крыкі і лямант у доме кантара, ужо прыбеглі некалькі суседак і ўзнялі пярэпалах.

— Гасподзь з вамі, Леечка, што ў вас здарылася?

— Нічога, нічога.

— Хто ж у вас так крычаў?

— Крычаў? У нас? Божа збаў! Вам падалося. Мы тут смяяліся.



— Смяліся? Добры смех!

— Не падабаецца вам? Дык чаго ж вы прыйшлі?

— Па дружбе, Леечка, з прыхільнасці да вас. Мы пачулі крыкі і падумалі, што ў вас рэжуць кагосьці.

— У мяне рэжуць кагосьці? Хай ворагаў маіх зарэжуць, Гасподзь літасцівы!

Суседзі выходзяць пакрыўджаныя, бразнуўшы дзвярыма так моцна, што ажно сцёклы дрыжаць.

— Галавой аб сцяну! — кідае ім услед Лея, і паток праклёнаў вырываецца з яе вуснаў. — Няма чаго сказаць, сябры! Дзе гэта чутна, каб..?

Рэйзл чуе ўсё, лежачы на ложку за фіранкаю, і ціха аплаквае свае маладыя гады, сваю змрочную, гарапашную долю. Горка і крыўдна ёй, што нарадзілася яна ў бедных бацькоў, якія не ў стане купіць ёй нават пару чаравікаў. Ёй суджана пражыць усё жыццё ў паўзмку, пры цьмяным святле куродымнай лямпы, слухаць мацярынскую лаянку з суседзямі, якія толькі і робяць, што сварацца і мірацца і зноў сварацца, а пасля мірацца — і так з дня ў дзень. А там? О, там светла, там весела і радасна, там смяюцца, жывуць!.. Ды яшчэ як жывуць!.. Зараз яны ў тэатры. Якая там цяпер дзея? Можа, ужо канчаецца спектакль? Вось апусцілася заслона і публіка апладзіруе, утрапёна крычыць: “Гоцмах! Гоцмах! Гоцмах!”

Натоўп не змаўкае датуль, пакуль не паяўляецца Гоцмах, змучаны і потны, змазаны мелам, і танцуе трэці раз “Хасідскі танец”. Музыка іграе, публіка пляскае ў далоні, а Гоцмах танцуе і спявае:

Я чалавечак,  
Вясёлае стварэнне...

З гэтаю вясёлай песенькай у вушах Рэйзл засынае.

### *Раздзел дваццаць шосты*

## ПАЖАР НА “БОЖАЙ ВУЛІЦЫ”

Было ўжо далёка за поўнач, калі ў абедзвюх цэрквах раптам зазванілі званы:

Бом-бом-бом...

Бум-бум-бум...

Тры мерныя ўдары царкоўнага звона ў Галянешці апавяшчаюць, што пачаўся пажар. А калі ў Галянешці нешта гарыць, то да месца пажару збягаюцца ўсе жыхары мястэчка: хто выносіць хатнія пажыткі пагарэльца, хто ратуе людзей — кожны дапамагае, чым можа. Пажарнікаў у Галянешці няма. Таму на месцы пажару бывае такая мітусня і таўкатня, што дзеля аднаго гэтага, бадай, варта пабываць у Галянешці на пажары: і людзей пабачыш і навіны пачуеш. Адным словам, забава!

У доме кантара першая пачула званы кантарыха Лея. Слёзы дачкі не давалі ёй спаць. І хоць сама Рэйзл даўно ўжо спала салодкім сном нявіннага дзіцяці, Лея не магла заплюшчыць вочы. Яна калялася, грызла сябе за тое, што дала зарок ды яшчэ падмацавала яго клятваю. Змрочныя думкі, як назойлівыя мухі, не давалі спакою, кідалі яе то ў жар, то ў холад. Як толькі яна закрывала вочы, ёй здавалася, што Рэйзл, выскачыўшы з акна, бяжыць да ракі тапіцца... Гасподзь, уратуй і памілуй!.. бедная маці ўскоквае, услухоўваецца ў цішыню ночы: дзіця спіць... Тройчы адплёўваючыся і цяжка ўздыхаючы, яна зноў кладзецца, намагаецца заснуць, але не можа. Раптам трохкратнае “бом” гулка аддаецца ў яе вушах. Яшчэ і яшчэ... Яна паварочвае галаву да акна і бачыць зарыва. Імкліва саскочыўшы з ложка, яна будзіць мужа, стараючыся не спужаць яго:

— Ісролік! Ісролік! Устань... Не пужайся... Бог з табою... нічога асаблівага... гарыць.

— Гарыць? Дзе гарыць?

Ісроел ускоквае ні жывы ні мёртвы. Лея яго супакойвае:

— Не пужайся! Гэта хоць і на нашай, на “Божай вуліцы”, але далёка ад нас. Баюся сказаць, але мне здаецца, што гарыць трэці дом ад разніка Бенцыёна, — кажа Лея і зноўку глядзіць у акно. — Ой, гром нябесны! Ідзі сюды, Ісроел. Што скажаш? Трэці дом ад Бенцыёна, недалёка ад сінагогі... Ці ж не праўда?

Ісроел пільна глядзіць у акно:

— Трэці дом, кажаш? Баюся, ці не другі.

— Ой, гора наша вялікае! Ісроел, апранайся хутчэй! Прападзе сінагога, злітуйся, Гасподзь! Як жа мы тады? Хутчэй, Ісролік, хутчэй! Накінь на сябе маю хустку, а то прастудзіш горла. Хутчэй, хутчэй!

Лея дарэмна прыспешвае мужа. Ісроел і без таго ўжо амаль гатовы. Ён спехам памыў рукі, накінуў на сябе сурдут (ад жончынай хусткі ён адмовіўся — на вуліцы ж цёпла) і

стралою выскачыў з дому ратаваць разніка Бенцыёна, ратаваць сінагогу.

У тушэнні пажару кантару Ісроелу з Галянешці амаль няма роўных. Было б толькі ўдосталь памочнікаў, каб падаць вядро вады, лесвіцу, сякеру, вярхоўку, — сам жа ён стрымгалоў кідаецца ў агонь, не ашчаджаючы сябе!.. У звычайным жыцці Ісроел — істота пяшчотная, слабая, як муха альбо бесцялесны дух... Але ў час пажару ён герой, асілак, Самсон-асілак. Яму нічога не значыць выбіць дзесятак шыб, парэзаўшы сабе пры гэтым рукі. Узлезці на страху, рызкуючы кожную хвіліну зламаць сабе шыю, для яго проста дробязь. Лея гэта ведае і не адпускае яго аднаго. Яна ідзе ўслед за ім. Асабліва небяспечна адпусціць яго аднаго цяпер, калі агонь пагражае сінагозе. “Але як быць з дачкой?” — шэпча сама сабе кантарыха. Яна падыходзіць да Рэйзл. Глядзіць, як дзяўчынка салодка спіць, раскінуўшыся ў пасцелі, прыслухоўваецца да яе дыхання... Прыкрывае дачку коўдрай і ціха шэпча: “У адзежы заснула, нябога, дачушка мая дарагая — беражы яе Божа!” І бяжыць да месца пажару: “Толькі разок зірнуць, паўразочка — і назад...”

Лёгка сказаць — назад! Як адысціся з пажару, калі агонь бушуе і шугае, перакідваючыся з адной страхі на другую. Праўда, да халупы разніка Бенцыёна яшчэ даволі далёка, а да сінагогі тым больш. Пакуль што гарыць толькі хатка пекара Ошэра. Але хіба Ошэр не чалавек? Праўда, ён сам вінаваты. Колькі разоў яго папярэджвалі, каб ён быў больш асцярожным з галавешкамі і часцей чысціў комін, калі не хоча наклікаць бяду на ўсё мястэчка. Але хіба пекар паслухаецца? Вось і дагуляўся. Але Бог з ім, з пекарам. Яго хатку ўжо не ўратуеш: яна ахоплена полымем з усіх бакоў, гарыць, як свечка. Але як быць з суседзямі? Кругом, цесна папрыцісканыя адна да адной, стаяць драўляныя хаткі, крытыя саломай альбо драўцамі. Лёгка подых ветрыка — і канец вуліцы, усёй “Божай вуліцы”.

І народ узяўся абараняць дамы, сумежныя з домам пекара Ошэра. Бегалі за вёдрамі, падносилі вярхоўкі, сякеры, цягнулі лесвіцы. Кантар Ісроел залез на страху дома мясніка Мойшэ-Бэра і адтуль камандаваў, як сапраўдны брандмаёр. Ён крычаў, каб яму неадкладна прыйшлі на дапамогу, таму што агонь ужо дабіраўся да дома мясніка, а адсюль ён мог лёгка перакінуцца на дом рабіна рэб Шмуела. Побач з домам рабіна — дом памочніка рабіна Нойяха, за ім — дом разніка

Бенцыёна, а побач з яго домам ужо сінагога. Нездарма гэта вуліца атрымала назву “Божай вуліцы”.

Але занадта шмат народу збеглася на пажар, і навокал стаяў такі крык і шум, такі галас, што голас кантара Ісроела, які камандаваў са страхі мясніка Мойшэ-Бэра, патанаў у гэтым гуле.

— Гора мне! — крычала здалёк кантару Лея, махаючы рукамі. — Што ты робіш, разбойнік? Ты ж, не дай Бог, падарвеш голас, без нажа сябе зарэжаш. Успомні, набліжаюцца святы...

Перасцярога кантара Ісроела неўзабаве спраўдзілася. Не паспелі вынесці з дому мясніка Мойшэ-Бэра ўбогі скарб, як полымя ўжо перакінулася ад пекара Ошэра адразу на дом Мойшэ-Бэра, і з натоўпу пачуліся спалоханыя крыкі:

— Кантар! Кантар! Кантар!

### *Раздзел дваццаць сёмы*

## ШОЛАМ-МЕЕР ГАВОРЫЦЬ НАМЁКАМІ

З чаго такая напасць на кантараву дачку Рэйзл? Узялі бедную дзеўчыну, звязалі рукі і ногі і ўцягнулі ў двор Бені Рафаловіча і паклалі на бярвенне. А навокал безліч жанчын. Яны гойсаюць ва ўсе бакі, раз-пораз падыходзяць да бярвення, на якім ляжыць звязаная Рэйзл, нахіляюцца над ёй і, пільна гледзячы на яе, пытаюцца адна ў адной: “Што? Гарыць?” — “Так, гарыць, гарыць”.

Што б гэта абазначала? Няўжо яе збіраюцца спаліць? За што?.. Яна хоча ўстаць, але не мае сілы падняцца са звязанымі рукамі і нагамі. Яна ўжо чуе, як патрэсквае над ёй гарэлае бярвенне, багровае зарыва слепіць вочы. Напружваючы ўсе сілы, яна разрывае свае путы, устае і — прачынаецца... Яна ў сваёй пасцелі, ляжыць апранутая. Прыслухоўваецца: на вуліцы — беганіна і сумятня. Чуюцца крыкі “Гарыць! Гарыць!” Яна паварочваецца да акна: вуліца заліта багровым полымем, неба ярка пунсавее, людзі бягуць з усіх бакоў. Рэйзл кліча бацьку, маці — нікога няма. Што б гэта азначала... Яшчэ імгненне, і Рэйзл стрымгалоў кідаецца на вуліцу.

Як зачараваная спыняецца яна каля дзвярэй. Аголенаю ручкаю прыкрывае паўсонныя вочы. Чырвоная хустка са-слізгвае з незаплеценых валасоў. З-пад белае спаднічкі

выглядваюць зношаныя чаравікі. Асветленая чырвоным зарывам дзяўчына ззяе нейкай новай, *вогненнай прыгажосцю*. Але ў каго хопіць смеласці і ўмельства, каб паказаць ва ўсёй красе аблітае багровым полымем казачна-цудоўнае аблічча юнай смуглянкі з распушчанымі пышнымі валасамі, з мілавіднымі прывабнымі шчочкамі, якія ярка разрумяніліся ў водблісках бушуючай вогненнай стыхіі, з чорнымі зіхатлівым і паўсоннымі цыганскімі вачыма, якія гараць і свецяцца на яе смуглым твары, як дзве зорачкі на цёмным небе... А дзе ўзяць фарбы, каб абмаляваць “Божую вуліцу”, якая ў гэтую ціхую цёплую летнюю ноч абвеяна подыхам непаўторнай прыгажосці? Хто апіша распасцёртае над мястэчкам крывава-чырвонае неба, якое азарае вартыя жалю халупы ды твары людзей, якія неспакойна гойсаюць па вуліцах, бегаюць, збіраюцца ў кучкі, крычаць, уздымаюць вэрхал, махаюць рукамі, як чэрці ў танцах.

— Добры вечар, кошачка! Зусім адна? Гора беднай маці! А дзе яна? Відаць, пайшла на пажар? Увесь горад там. Як толькі я даведаўся, што на “Божай вуліцы” пажар, я адразу ж вырашыў: трэба пайсці паглядзець, што чуваць у кантара. Дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачы!

Па своеасаблівай мове лёгка пазнаць нашага даўняга знаёмага Шолам-Меера Мураўчыка, флігель-ад’ютанта і правую руку Альберта Шчупака.

На гэты раз Рэйзл не толькі не спужалася, але, наадварот, нават узрадалася, убачыўшы знаёмага чалавека: а можа, ён ведае, чый дом гарыць.

Але Шолам-Меер не можа адказаць ёй на такое пытанне:

— Знаць не знаю і ведаць не ведаю, не ведаць бы мне так ні гора, ні мукі, ні аза, ні букі! — кажа Шолам-Меер. — Ды і ці не ўсё роўна мне, хто гарыць, Берл альбо Шмерл, Ёкал ці Тодрас. Бачу — бягуць, і я бягу. Скажы ты мне лепш, дзяўчынка, чаму ты не была сёння ў нас ў тэатры? Я цябе шукаў вачыма, мая пташка, каля таго пузыра, які заўсёды побач з табою, шукаў і не мог знайсці. Я ўжо быў падумаў, што ты, уратуй Божа, захварэла ці яшчэ якая-небудзь бяда з табою здарылася.

Толькі цяпер Рэйзл успомніла, які дзень перажыла, колькі слёз праліла ў гэты журботны, тужлівы вечар... Сама не ведаючы чаму, яна адчула давер да гэтага чалавека. У некалькіх словах яна расказала яму ўсю праўду: гэта маці яе правучыла за штосьці, а за што менавіта, ёй зусім

няўцам. Магчыма, за тое, што яна з татам пела перад ім і дырэктарам “Уладыка нябесны”.

— І гэта ўсё? Ой, яўрэйскія прымхі! Ха-ха-ха! — пачуўся дробны, хрыплы смех Шолам-Меера Мураўчыка. Услед за тым твар яго імгненна змяніўся і прыняў сур’ёзны выраз. Ён спачувальна паківаў галавой і, глыбока ўздыхнуўшы, працягваў: — Што гэта за жыццё, скажыце, калі ласка, калі такі цудоўны брыльянт вымушаны валяцца ў гразі, у галянешцінскім балоце, сярод дзікіх людзей, якія не ўмеюць яго ацаніць, у сям’і фанатыкаў, якія самі не разумеюць, у чым шчасце іхняе дачкі...

Рэйзл збянтэжана ўзняла вочы: што, уласна кажучы, ён хоча гэтым сказаць?..

Шолам-Меер прадаўжаў туманна і іншасказальна:

— З тае хвіліны, калі я пачуў твой спеў, — помніш, надоечы раніцай, у гэтым самым пакоі ты пела “Разынку з міндалем”, — я тады ж адразу сказаў: вось яна, сапраўдная “прымадонна з краіны прымадоннаў”, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдач!

Рэйзл усё яшчэ не зусім яго разумела. Ён працягваў:

— А калі ты разам з татам тваім заспявала “Уладыка нябесны”, то ўжо і казаць няма чаго, — і тут я адразу сказаў сабе: “Гэтая дзяўчына самім Богам створана для нашага тэатра”.

— Я?..

Рэйзл больш не магла вымавіць ніводнага слова. Яна адчула, што кроў хлынула ёй у твар.

— Я гэта адразу сказаў нашаму дырэктару. Нельга, кажу, дапусціць, каб такая выключная прымадонна прападала без дай прычыны. Трэба, кажу, выцягнуць яе сілаю адсюль.

— Сілаю?..

Рэйзл была ашаломлена. А Шолам-Меер працягваў малоць, не перастаючы:

— А як жа інакш? Хіба можна дапусціць, каб золата валялася ў гразі? Ці можна даць загінуць такому таленту? Я ўяўляю сабе тваё першае выступленне ў нас на сцэне ў ролі Суламіфы альбо ў п’есе “Кветачка”, а то і ў п’есе “Царыца-субота”, — у кароценькай спаднічцы, у малюсенькіх туфліках... Ты спяваеш салодкім галаском цудоўныя песенькі Гольдфадзена, Файнмана ці Латайнара. Павер мне, публіка захлынецца ад захаплення і ўвесь тэатр разнясе. Альбо, скажам, напрыклад, ты пераагранулася ў хлопчыка,

з чорнымі кучаравымі валасамі, узняла ўверх свае вогненныя цыганскія вочы і заспявала “Гарачыя піражкі”\*, вось так, напрыклад (Шолам-Меер заспяваў сваім хрыплаватым голасам “Гарачыя піражкі” і ўтаропіўся на Рэйзл, намагаючыся прачытаць на яе твары зробленае ім уражанне):

Па вуліцы ціха начальнік ідзе.  
Чым жа жыве ён, сям’я?  
Ходзіць нядбайнік, без мэты брыдзе...  
Хіба ж не можа, як я,  
Потам, крывёю свой хлеб здабываць,  
Так жа, як я, так надрыўна крычаць:  
“Гэй! Піражкі, піражкі!..”

Бог мой, з тваім галаском і тваім тварыкам узяць ды падарыць публіцы песеньку “Гарачыя піражкі”... Божа, дык жа народ памрэ на месцы ад захаплення. Хіба ж не так, душачка мая?

Шолам-Меер добра бачыў, што яго словы не адлятаюць на вецер, што яны робяць на дзяўчыну пэўнае ўражанне. Ён падышоў да яе яшчэ бліжэй і, злёгка паглядзіўшы яе па ручцы, працягваў сваім хрыплым голасам:

— Ведаеш, што я табе скажу, пташка мая? Мы павінны дзякаваць Богу за тое, што сустрэліся з табою. Наша цяперашняя прымадонна так жа, як і ты, з добрай, але беднай сям’і. Яна з маленькага польскага мястэчка. Толькі дзякуючы мне яна стала актрысаю ў нас у тэатры. Гэта я дапамог ёй збегчы з дому. Гэта цікавая гісторыя, варта паслухаць. Яе бацька быў усяго толькі...

Як ні шкада, але Шолам-Мееру давялося перарваць расповяд пра прымадонну. З бліжэйшага завулка паказалася чыясьці фігура, асвечаная водбліскам пажару. Хтосьці накіраваўся проста сюды, да дома кантара. Заставацца далей з дзяўчынкаю Шолам-Меер палічыў няёмкім: гэта магло парушыць увесь яго план, які ён ужо паспеў выпрацаваць тут жа на вуліцы. Ён паціснуў на развітанне руку Рэйзл і кінуў ёй некалькі слоў пад рыфму, шматзначна напяваючы:

Калі ты разумнаю зможаш дзеўкай быць,  
У сукенках новенькіх будзеш ты хадзіць...

Чалавек, які паявіўся з бліжэйшага завулка і накіроўваўся да кантаравага дома, быў не хто іншы, як наш юны герой, сын багацея Рафаловіча — Лейбл.

## АНТРАКТ — ПЯТНАЦЦАЦЬ ХВІЛІН

Мы пакінулі нашага юнага героя Лейбла на ўласным пахаванні, гэта значыць у тэатры, агорнутага журботнымі развагамі пра сваю несвоечасовую смерць: ён чуў усеагульнае рыданне, бачыў засмучаны натоўп, які праводзіў яго да месца вечнага спачыну. І ўсё гэта ўяўлялася яму так выразна і так кранальна-тужліва, што ў яго зашчымела на сэрцы. Ён адчуў на губах салёны смак уласных слёз. Лейбл аплакваў Лейбла. Седзячы ў тэатры, ён не чуў і не бачыў, што робіцца на сцэне. Ён ачнуўся і апамятаўся толькі пасля таго, як публіка ўзняла страшэнны шум, рогат і пачаліся крыкі: “Гоцмах! Гоцмах!”

Гэтыя аглушальныя крыкі вывелі нашага юнага героя са свету журботных мрояў і вярнулі яго да жывога жыцця, у рэальны свет, дзе людзі цешацца тэатрам, радуюцца, рагочуць, крычаць, гамоняць і бурна выяўляюць сваё адабрэнне.

“Антракт — пятнаццаць хвілін”. Так чорным па белым напісана на тэатральных афішах. Але публіка добра ведае (галянешцінцаў не ашукаеш!), што абазначаюць гэтыя пятнаццаць хвілін.

— Столькі б ім пухіроў на целе, на колькі гэта працягнецца звыш трыццаці, — кажа галянешцінская публіка. І глядачы пакідаюць захопленыя месцы і высыпаюць на вуліцу: хто пабалбатаць, хто падыхаць свежым паветрам, хто правесці ў тэатр без білета сваяка альбо знаёмага, а сёйтой — зазірнуць за кулісы.

Ёсць у Галянешці такія, якія любяць у час антрактаў прабірацца крадком за кулісы. Само сабой зразумела, што “прыстойны” чалавек туды не пойдзе. Зазірнуць за кулісы могуць асмеліцца толькі музыка ці рамеснік, ці ўвогуле які-небудзь бесшабашны малойчык, якому ў Галянешці няма чаго траціць. Сюды, як мы ўжо ведаем, зазіраў часцяком і гаспадароў сыноч Лейбл, які трапляў за кулісы праз спецыяльныя дзверы, адчыненыя для яго аднаго.

І трапляючы сюды, наш Лейбл кожны раз пачувае сябе так, нібы ён трапіў у нейкі новы, невядомы свет. Ходзіць ён па дошках сцэны, якія дрыжаць і хістаюцца, і яму здаецца, што ён не ідзе, а плыве, імчыць, лунае ў паветры. Пры выглядзе пераапанутых, намазаных акцёраў і актрыс, якія бягуць, скачуць, прытанцоўваюць, напяваюць песенькі і на



хаду выпіваюць і закусваюць, яму ўяўляецца, што і ён, Лейбл, адзін з гэтых акцёраў. Ён міжволі пачынае пераймаць іхнюю хаду і манеры, іхнія гаворкі і грымасы. І на другі дзень, прыйшоўшы ў хедар, паказвае таварышам такія штучкі, што яны пачынаюць зайздросціць яго акцёрскаму майстэрству яшчэ больш, чым таму, што ён сын багача.

Але на гэты раз нішто не забаўляла ў гэтым чароўным свеце кулісаў: ні сцэна, ні акцёры з іх мудрагелістымі звычкамі, ні прымадонна з вялікімі блакітнымі, моцна падмаляванымі вачыма і буйнымі меднымі завушніцамі, што боўталіся пад вушамі. Ён абыякава прайшоў каля групы акцёраў, якія адкусвалі па кавалачку ад аднаго яблыка, заходзіліся ад смеху. Нішто не цікавіла Лейбла ў гэтую хвіліну. Ён азіраўся па баках, шукаючы вачыма Гоцмаха.

Гоцмаха было цяжка пазнаць ў касцюме Капцнзона (у той вечар ішла знакамітая п'еса "Капцнзон і Хунгерман"\*).

На ім быў стары зношаны фрак, пакамечаны і зморшчаны цыліндр, рваныя чаравікі, з якіх выглядалі голыя пальцы, і старыя штаны з адных толькі латаў, а паміж латамі ігральная карта — званковы туз.

Гэты званковы туз выклікаў у галянешцінскае публікі такую весялосць, што з першай хвіліны паяўлення Гоцмаха на сцэне і да канца дзеі рогат не перапыняўся ні на адно імгненне. Людзі проста паміралі са смеху. Даруйце, але ўзяць старыя порткі і паставіць на іх лату са званковым тузам — дык гэта ж такі дзівосны трук, якога ў Галянешці і за тысячу гадоў ніхто б не прыдумаў! Публіка была перакананая, што трук гэты прыдуманы самім Гоцмахам (наіўныя людзі), і наладзіла свайму любімцу такую авацыю, што дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра Альберт Шчупак, які іграў ролю Хунгермана, ледзь не трэснуў ад зайздрасці.

Затое Гоцмах быў у прыўзнятым настроі. Ён адчуваў, што ў гэты вечар ён іграе выключна добра і што публіка ад яго ў захапленні.

Убачыўшы за кулісамі Лейбла, Гоцмах зразумеў, што той шукае яго: відаць, прыйшоў падзякаваць за сённяшнюю ігру, а мажліва, прынёс з дому што-небудзь смачненькае. Гоцмах весела паклікаў яго:

— Гэй, пузыр, каго шукаеш? Учарашні дзень? Чаму цябе так доўга не было бачна, душа мая?

Падышоўшы да свайго сябра, Лейбл папрасіў яго нахіліцца, бо павінен паведаміць яму па сакрэту нешта вельмі важнае.

— Сакрэт на ўсё свет? — спытаўся Гоцмах і нахіліўся ўсёй сваёй цыбатай фігурай да Лейбла, ледзь не пераламаўшыся пры гэтым напалам.

Выслухаўшы сакрэт, Гоцмах выпрастаўся. У яго вострых калючых вачах загарэўся агеньчык. Ён ляпнуў Лейбла па плячы.

— Вось за гэта люблю! Вось гэта я разумею — свой брат! А як жа? Хіба я не казаў? Я даўно казаў, што тваё месца тут. Праваліцца мне ў апраметную, калі гэта не так!

У гэтую хвіліну за спіною ў Гоцмаха вырас Хунгерман — Альберт Шчупак.

— Якое месца? Каб ты лопнуў на месцы, Гоцмах!

Пачуўшы голас дырэктара, Гоцмах павярнуўся да яго і задрыжаў ад страху. Але адразу ж спрытна выблытаўся з цяжкага становішча. Паказаўшы пальцам на Лейбла, ён вымавіў:

— Гэты пузыр кажа, што хтосьці заняў там месца ў тэатры без білета...

Пачуўшы словы “без білета” дырэктар пачырванеў ад гневу. На Альберта Шчупака словы “без білета” дзейнічалі так, як на сельскага гаспадара словы “свіння ў агародзе!”

— Шолам-Меер! Дзе Шолам-Меер? Пагібель на яго! — зароў на ўсё горла Шчупак. Ён стаў шукаць вачыма Лейбла, але таго і след прастыў.

### *Раздзел дваццаць дзевяты*

## **ПОМСТА, ПОМСТА, ПОМСТА!**

У гэту ноч наш герой спаў, можна сказаць, як пасля лазні. А заснуў ён з гатовым планам помсты, жорсткай, бязлітаснай помсты. Трэба адпомсціць, адпомсціць, правучыць як след бацьку, разлічыцца за розгі, за ганьбу, за ўсё, за ўсё...

Лейбл раздумваў нядоўга. Пра што тут думаць? Усё здавалася яму такім простым, такім натуральным, што нічога не магло быць больш простым і натуральным.

Вось яго план, як на далоні.

Уночы, калі ўсе заснуць, ён ціхенька ўстане і на дыбач-

ках падыдзе да ложка касіра. Яны спяць у адным пакоі. А касір па мянушцы “Сосн-Весімхе” (“Радасць і весялосць”) — любіць паспаць. Ён, праўда, запэўнівае, што ў яго на дзіва чуткі сон: муха праляціць, і тую пачуе. Але ўсе ведаюць, што, калі “Сосн-Весімхе” засне, яго хоць разам з ложкам вынось, — ён нічога не пачуе, хіба толькі абліць яго халоднаю вадою.

Тым не менш касу яму можна спакойна даверыць. Папершае, ён свой чалавек, сваяк Бені Рафаловіча — ці то пляменнік, ці то стрыечны брат. Па-другое, ён увогуле вельмі сумленны хлопец, самаахвярна адданы гаспадару, і касу, гэта значыць стол, у якім захоўваюцца грошы, сцеражэ, як верны сабака. Ключы ад пісьмовага стала ён заўсёды трымае ў кішэні штаноў. Перад тым, як класціся спаць, ён уважліва агледжвае вокны і аканіцы, правярае, ці грунтоўна яны зачынены; зазірае пад ложка, каб не схаваліся там злодзей. На ноч кладзе штаны сабе пад падушку. У дадатак у тым жа пакоі побач з ім гаспадароў сын Лейбл — што можа быць больш надзейным і бяспечным?

Сам Бог паслаў нашаму Лейблу такога касіра, інакш ён бы не змог здзейсніць тое, чаму навучыў яго Гоцмах, і выцягнуць з касы грошы. “Патрэбна звонкая манета, звонкая, — шапнуў Гоцмах Лейблу на вуха. — Чым больш звонкіх манет, тым лепш...” І Лейбл, выпрацоўваючы свой тонка задуманы план, выразна ўявіў сабе, якім чынам “звонкія” з касы “Сосн-Весімхе” перабяруцца у яго, Лейблавы, кішэні. “Сосн-Весімхе” спіць, як забіты, храпе, як недарэзаны бык. А ён, Лейбл, у цемры падкрадаецца да яго ложка і з хвіліну абдумвае, як выцягнуць касіравы штаны з-пад яго ўзгалоўя; затым беражліва, ціхенька засоўвае руку пад падушку, выцягвае спачатку адну штаніну, потым другую і асцярожна вымае з кішэні вязку ключоў. Нячутна, на дыбачках, ідзе да стала. Пасля кожнага кроку спыняецца, баючыся, каб яго не пачулі. А сэрца страшэнна б’ецца ў грудзях. Больш за ўсё Лейбл баіцца старой бабулі, якая спіць у суседнім пакоі. У старой сапраўды чуйны сон і вострае вока: яна бачыць скрозь сцяну, як іншы скрозь акулёры. З заміраннем сэрца адчыняе ён шуфляду пісьмовага стала, дрыжачымі рукамі, ціха-ціха ўсовае руку і захоплівае важкі пачак крэдытак (“пабольш крэдытак” — загадваў Гоцмах)... Затым цішком кладзе ключы ў кішэнь касіравых штаноў, штаны на ранейшае месца і, крадучыся, выходзіць на вуліцу... Там ужо чакаюць яго коні — Гоцмах

загадзя пра гэта паклапаціўся. Яны спяшаюцца да вакзала... Каб пазбегнуць пагоні па гарачых слядах, Лейбл прыдумаў хітрамудры трук: ён пераапранецца ў чужое адзенне, а свой касцюмчык пакладзе на беразе ракі — хай падумаюць, што ён утапіўся... Яго, трэба думаць, будуць шукаць у рэчцы, але як бы не так! Чорта лысага яны там знойдуць! Тады сям'я пачне спраўляць сямідзённую жалобу... Будуць аплакваць яго і гараваць па ім доўга-доўга, пакуль не пачнуць пакрысе забываць. Пройдзе, скажам, дзесяць ці дваццаць гадоў. Вось Лейбл — ужо вядомы артыст, ён раз'язджае па белым свеце са сваёй уласнай трупай, — тады ён знарок заверне ў Галянешці на некалькі спектакляў. Ён здыме (праз падстаўную асобу, вядома) адрыну ў свайго ж бацькі і дазволіць усім жыхарам бясплатна наведваць тэатр, — што ж, няхай усе ведаюць, што гэта такое — сапраўдная актёрская ігра! Калі ўзнямецца заслона, ён выйдзе на сцэну з усёй трупаю: усе пышна апранутыя, а ён, дырэктар, зіхаціць дьяментамі і брыльянтамі амаль так жа, як Шчупак... І як толькі ён пакажацца на сцэне, яго, трэба думаць, адразу пазнаюць: гэта ён, Лейбл! Маці абамлее, бацька зарыкае сваім грамавым голасам: “Лейбл!” І з усіх бакоў загрымяць захопленыя воклічы:

— Лейбл! Лейбл! Лейбл!

Лейбл расплюшчвае вочы: каля яго ўзгалоўя стаіць касір.

— Сосн-Весімхе! Што здарылася?..

— Як што здарылася? Дзе гэта бачана, каб чалавек так моцна спаў? Будзяць яго, будзяць і ніяк не могуць дабудзіцца. Уставай, гарыць!..

— Што гарыць? Дзе гарыць?

— На “Божай вуліцы”. Усе пайшлі на пажар. Апранайся! Ужо добрую гадзіну бухаюць ва ўсе званы. Здаецца, нябожчык і той бы прагнуўся.

Так дакарае Лейбла Сосн-Весімхе, хоць і яго самога толькі што з найвялікай цяжкасцю пабудзілі, загадаўшы ні ў якім разе не адлучацца з дому.

Лёгка сказаць: “Не адлучацца з дому”. Як можна ўсёдзець дома, калі ў горадзе пажар. Адданы свайму гаспадару касір Сосн-Весімхе разам з Лейблам выйшаў на адну хвіліну, толькі на адну хвіліначку, паглядзець, дзе гарыць. Але, выйшаўшы на вуліцу, убачыўшы залітае зарывам неба і пачуўшы, як звонаць званы, касір не вытрымаў спакусы і па-

бег туды, куды ў гэту ноч цягнула ўсіх, апрача хіба аднаго Лейбла.

Лейбла цягнула ў іншы бок. Ён завярнуў направа і перш за ўсё накіраваўся ў хедар, каб паглядзець, ці не спіць кантарава сям'я, і, калі спіць, пастукаць у акно, пабудзіць іх і паведаміць, што на “Божай вуліцы” пажар.

Набліжаючыся да дома, Лейбл яшчэ далёк убачыў кантараву дачку Рэйзл, якая стаяла ў дзвярах, асветленая крывава-чырвоным водбліскам пажару, а каля яе нейкага суб'екта, які мігам адышоў убок і, павярнуўшы налева, паспешна аддаліўся. Тады Лейбл так жа спешна, буйнымі крокамі, накіраваўся да дома кантара Ісроела.

### *Раздзел трыццаты*

## НОЧ-ЧАРАЎНІЦА

Ніколі ў жыцці, калі яно нават прадоўжыцца да ста гадоў, не забыць нашаму юнаму герою той знамянальнай для яго ночы, калі бушаваў пажар на “Божай вуліцы”.

У лепшыя, як і ў горшыя, хвіліны свайго жыцця ён любіў вяртацца да ўспамінаў пра тую ноч... Ды і цяпер, калі ён застаецца сам-насам з сабою, для яго няма большае ўцехі, чым вярнуцца да гэтых прыемных успамінаў і, лежачы з заплюшчанымі вачыма, зноў і зноў перажываць зачараванне той шчаслівай, прывабнай, незабыўна-чароўнай ночы, калі ён, паўсонны, бег на “Божую вуліцу” паглядзець, дзе гарыць.

Усё неба, наколькі ахоплівала вока, было афарбаванае ў яркі пурпур. Куды падзеліся зоркі? Яны кудысьці скрыліся, патанулі ў моры агню і зніклі. З супрацьлеглага канца вуліцы даносіўся аддалены гул: крыкі людзей, брэх сабак, трэск палаючых стрэх. На чырвоным фоне выразна ўдалечыні вылучаліся бясконцыя сілуэты. Перад ім стаяла, ахутаная пунсовым воблакам, дачка яго настаўніка, цудоўная, чароўная царэўна гэтае ночы. Ніколі яшчэ яе чорныя валасы так не блішчалі, ніколі яе цёмна-пунсовыя шчокі так не палалі, ніколі яе вялікія чорныя цыганскія вочы так не зіхацелі, як у тую ноч. І яму здавалася, што ўся яна — пылымя. Вось-вось уздымецца і разам з зоркамі патоне ў барвовым ззянні гэтае чароўнае ночы. І Лейбл адчуў, як яго неадольна яна прываблівае...

Рэйзл яшчэ здалёк пазнала яго. Яна азірнулася навокал, ці няма дзе зблізку чужога вока, якое назірае за імі. Не, кругом — ні аднае жывой душы. Нікога! Усе на пажары. Усё мястэчка збеглася туды.

Яна зрабіла некалькі крокаў насустрач, коратка расказала, як яна прачнулася... Адна-адзінюткая ў доме... Усе на пажары.

— Дзе гарыць?

— Я і сам не ведаю, дзе гарыць. Пабудзілі мяне, сказалі, што пажар на “Божай вуліцы”, я і пабег проста сюды.

Рэйзл зазірнула яму ў вочы.

— Проста сюды? Чаму ж проста сюды?

— Я і сам не ведаю, чаму... Але калі б пажар быў не на “Божай вуліцы”, я б таксама найперш пабег сюды...

Ён запнуўся. Адчуў, што ў яго вырвалася лішняе слова, і пачырванеў... Рэйзл не спускае з яго вачэй. Якім незвычайна прыгожым здаецца ён пры святле ахопленага зарывам неба! Колькі абаяльнасці ў яго палаючых шчоках. Яго вялікія пяшчотныя вочы глядзяць на яе з такою любоўю і ласкаю, нібыта ён яе родны брат.

Лейбл, запінаючыся, тлумачыць, чаму ён прыбег проста сюды... Такая ноч! Ды і што яму рабіць на пажары? Чаго ён там не бачыў? Як гараць дамы на “Божай вуліцы”? Хай гараць. Няхай гарыць уся вуліца, хоць бы ўсё мястэчка. Што яму? Яму цяпер да Галянешці ніякае справы няма. Зусім ніякае! Яго сувязь з мястэчкам парвалася. Назаўжды! Ён ужо больш не галянешцінскі жыхар. Яшчэ дзень-другі...

Ён бярэ яе за руку.

— Пакляніся, што ўсё застанецца паміж намі, я табе сёе тое скажу...

Лейбл цісне яе ручку сваёй вялікай цёплай рукою, якраз як тады ў тэатры. Ціхім і сур’ёзным, поўным тугі голасам ён кажа:

— Я выязджаю адсюль.

Яна шырока раскрывае вочы.

— Куды?

Куды? Ён і сам яшчэ не ведае. Але тое, што ён ад’язджае, гэта такая ж праўда, як і тое, што цяпер ноч на зямлі, як тое, што гэтае неба створана Богам.

Абое паднялі вочы да неба. Рэйзл стала жудасна ад гэтай нечаканай весткі. Яна падсунулася бліжэй да Лейбла, уважліва глянула на яго, прыслухалася да яго голасу і здзівілася сур’ёзнасці яго тону. Ніколі яшчэ не бачыла яна

яго такім сур'ёзным. Ён быццам вырас раптам, стаў дарослым. Голас яе дрыжаў, калі яна спыталася:

— Надоўга?

— Ці надоўга? Назаўсёды! Навекі!

— Навекі? Значыць, мы ніколі больш не ўбачымся?

— Ніколі...

У святле чырвонага зарыва Лейбл заўважыў, як пабляднеў цудоўны смуглы твар Рэйзл. Ён зноў узяў яе руку, і яму здалося, што пальцы яе раптоўна пахаладзелі. Ён ужо быў гатовы пашкадаваць аб тым, што ад'язджае... Але нічога не зробіш. Усё ўжо вырашана канчаткова — не паправіш. І ён адважыўся даверыць ёй сваю тайну, расказаць, *куды* ён едзе, *дзея чаго* едзе і з *кім едзе*... Рэйзл глядзіць яму ў вочы, слухае, ціха ўздыхае.

Лейбл глядзіць на яе, і позірк яго нібы кажа: “Ты не хочаш, каб я паехаў? Будзеш сумаваць? Скажы, ты будзеш сумаваць?”

Рэйзл чырванее. Не, не тое, не тое! Але яна зайздросціць яму. Вось, скажам, яму захацелася выехаць з дому, ён узяў ды паехаў. А калі б, напрыклад, яна захацела падняцца і паехаць — хіба яна змагла б? А і ёй жа, можа быць, хочацца выехаць з дому. Вельмі хочацца. Ён думае, што толькі ў яго хатнія непрыемнасці, што ён адзін пакутуе праз бацькоў. Ага!.. Калі добранька палічыць, то акажацца, бадай, што ў яе такіх непрыемнасцяў не менш, а можа быць, і больш.

І яна расказала Лейблу ўсё. Падзялілася сваімі перажываннямі апошняга дня і гэтае ночы. Перадала змест размовы, якую яна толькі што мела з хрыплым суб'ектам, з тым самым, якога ў Галянешці завуць Пацехай. Расказала, як адгукнуўся дырэктар на яе спевы... Адным словам, Рэйзл паведаміла Лейблу ўсё, нічога не ўтойвала.

Лейбл сам не разумее, як гэта здарылася. Ён помніць толькі, што яны сядзелі на парозе дома кантара Ісроела. Яе маленькая дзіцячая ручка ляжала ў яго руцэ. Ён гладзіў гэтую маленькую дзіцячую ручку, потым паднёс яе да сваіх гарачых вуснаў і цалаваў, цалаваў кончыкі пальцаў. Яна не адняла сваёй ручкі, але глядзела на яго расшыранымі, спужанымі вачыма. Гэтыя вялікія чорныя цыганскія вочы зіхацелі: у іх гарэла чырвонае зарыва той цудоўнай, чароўнай ночы.

Якая сіла прыцягнула іх адно да аднаго, пасадзіла побач, прысунула ўшчыльную, плячом да пляча? Якая сіла зблізіла гэтыя дзве дзіцячыя цнатлівыя душы і прымусіла іх

раскрыцца, паведаміць адно аднаму свае самыя заповітныя таямніцы? Якая сіла так раптоўна зраднала і зблізіла іх, нібы яны ўжо многа-многа гадоў былі неразлучнымі сябрамі?

Гэта была таямнічая, чароўная сіла той дзівоснай, поўнай цудоўных чараў ночы.

Так, гэта была ноч, якая чаруе, — ноч-чараўніца.

### *Раздел триццаць першы*

## **ЗОРКІ НЕ ПАДАЮЦЬ, ЗОРКІ БЛУКАЮЦЬ**

Тое, што Рэйзл расказала Лейблу ў тую чарадзейную ноч, седзячы з ім побач на парозе свайго дома, стала для яго абсалютнай нечаканасцю і невыказна яго ўзрадавала. Яе галасок у тую выключна цудоўную, казачную ноч гучаў у яго вушах як чароўная музыка. Як шкада, што ён раней не ведаў гэтага. Хораша, што яна хоць цяпер расказала яму ўсё. Хораша, што ён ведае. Цяпер ён бачыць, што гэта ад Бога. Цяпер ужо зразумела, што так ім на раду напісана. Абодвум, відаць, выпала на долю цярпець і пакутаваць, несці на сабе ярмо местачковага прыгнёту і агульнымі сіламі скінуць гэты прыгнёт. Яны павінны разам вырвацца адсюль, з гэтага цеснага, змрочнага, закінутага мястэчка разам пайсці туды, у новы свет. О, там пачнецца для іх абодвух іншае жыццё: новае, светлае, яркае! Абое яны выберуць адну і тую ж дарогу. Абое будуць вучыцца аднаму і таму ж: ён — іграць, яна — спяваць. Абое праславацца на ўвесь свет: ён — сваёю іграю, яна — сваімі спевамі.

І Лейбл падаў ёй руку і паклікаў у сведкі неба і ноч. Гэтая ноч, гэтае чырвонае вогненнае неба хай будуць сведкамі, што яны ніколі-ніколі не расстануцца. У знак гэтага іхнія рукі злучыліся, змацоўваючы клятву... Бог ім за сведку, што з гэтага часу яны заўсёды будуць разам, ніколі і ні за што не расстануцца! *Што б ні здарылася, куды б іх не закінуў лёс, яны будуць неразлучныя. Заўсёды і ўсюды разам.* Нават калі вырастуць, стануць дарослымі, яны таксама ніколі не расстануцца. Ніколі! Ніколі! Заўсёды будуць працаваць у адным тэатры, разам будуць вандраваць па свеце. А вандруючы, як не заехаць у Галянешці? Само сабой, яны прыедуць сюды, абавязкова прыедуць. У госці да бацькоў прыедуць... Даведаецца пра іх прыезд мястэчка, і ўсе



збягуцца, як на цуд які, паглядзець на сына Бені Рафаловіча і на дачку кантара Ісроела. Ах, як хораша ім будзе тады! Усе пачнуць ім зайздросціць, бегаць за імі, пальцамі паказваць на іх: *“Вось шчасліўцы, вось шчаслівая парачка!..”* Яны будуць тады ўжо жаніхом і нявестаю... Чаму жаніхом і нявестаю? Нічога падобнага! Яны ж ужо будуць тады мужам і жонкаю. Яны ж ужо даўно жаніх і нявеста — яшчэ з таго вечара, як іх упершыню пасадзілі побач у тэатры.

— Памятаеш, Рэйзл, той вечар, калі мы ўпершыню сядзелі разам? Ха-ха-ха!

Ці помніць яна? О, яшчэ як!.. Ёй хацелася б вечна сядзець так. Хіба ёсць на свеце што-небудзь лепшае, прыемнейшае, мілейшае за тэатр, яўрэйскі тэатр?

Ах ты Гасподзь, Уладыка нябесны! Як быццам яны згаварыліся. Хіба не відаць, што так суджана самім Госпадам Богам! Гэта ён сам злітаваўся над імі і, пазіраючы на іх з вышыні нябеснае, паслаў кожнаму з іх свайго збавіцеля: ёй — лайдака Шолам-Меера, а яму — Гоцмаха.

Лейбл расказаў ёй усю гісторыю свайго знаёмства з Гоцмахам. Расказаў і пра тое, як блізка ён сышоўся, як стаў яго неразлучным сябрам, як бацька злавіў яго і наклаў ганебную кару і як ён, Лейбл, даў слова разлічыцца з бацькам, расквітацца за сваё прыніжэнне, адпомсціць за сваю ганьбу...

Увесь план помсты, распрацаваны ім, ён ёй таксама раскрыў і нават растлумачыў ва ўсіх падрабязнасцях, нічога не стаіўшы, якім шляхам ён разлічвае раздабыць “звонкую манету”. Ён не баяўся даверыць сваю тайну Рэйзл. Чаго баяцца? Ён ведаў, адчуваў, што ён і яна з гэтае ночы сталі адзінаю істотаю. Яны ж далі адно аднаму слова: яе рука ў яго руцэ. Бог ім сведка. Ён высока ў небе, але ён чуе ўсё. Абсалютна ўсё.

Абое падымаюць вочы да неба. Яно ўжо не такое барвовае, як раней. Пажар з кожнай хвілінаю ідзе на спад, шум і галас сціхаюць. Вось ужо зноў паказаліся зоркі на небе: адна, другая, трэцяя, потым многа, бясконца многа... І раптам падалося, быццам зоркі мяняюцца месцамі: адна падымаецца, другая апускаецца. Вось яны падаюць, падаюць...

— Глядзі, глядзі, зоркі падаюць!.. — усклікнула Рэйзл. Яе голас дрыжаў, і сэрца білася ў трывозе.

Лейбл гучна засмяўся.

Няўжо яна баіцца?

— Не трэба баяцца, — супакойваў ён яе як старэйшы,

хоць ён быў маладзейшы за яе на цэлы год. — Чаго тут баяцца? Зоркі не падаюць, яны блукаюць. *Зоркі блукаюць.*

І ён тлумачыць Рэйзл, як дарослы, як старэйшы брат, чаму і як блукаюць зоркі. Ён жа вучыцца ў хедары, таму і ведае. Усё тут вельмі проста: “Кожная зорка — гэта душа чалавечая. А куды ідзе душа, туды ідзе і чалавек. Вось чаму нам уяўляецца, быццам зоркі падаюць”.

— *Зоркі не падаюць, зоркі блукаюць*, — паўтарыў Лейбл, глядзячы на неба, якое ўсё больш ачышчалася ад барвовага покрыва. Зарыва гасне. Толькі адзін далёкі край неба яшчэ зацягнуты светла-пунсавай заслонаю, але і тая робіцца ўсё больш бледнай, і мала-памалу пунсовы бляск яе радзее, растае, знікае зусім. Чорныя фігуры, якія толькі што, скупіўшыся ў кучу, тоўпіліся на месцы пажару, сталі пакрысе расейвацца, разыходзячыся ў розныя бакі. Блізка загучалі галасы. Зараз вась, не паспееш азірнуцца, падыдуць бліжэй і заўважаць, як яны сядзяць тут побач, на парозе канта-равага дома... Нічога не зробіш, трэба ўставаць, трэба адыходзіць. Хоць надта ж не хочацца расставацца.

— Добрай ночы!

— Добрай ночы!

І адышоўшы ад парога, Лейбл накіраваўся да месца пажару. Але раптам супыніўся і павярнуўся тварам да Рэйзл, каб яшчэ раз, хоць бы яшчэ адзін раз пажадаць ёй:

— Добрай ночы!

— Добрай ночы!

Яшчэ імгненне і ён знікнеў у начной імгле.

## *Раздзел трыццаць другі*

### НА ЗЫХОДЗЕ СУБОТЫ

Субота на зыходзе.

Зніклі ўсе прыкметы мілай сэрцу царыцы-суботы. На “Панскай вуліцы” сціхлі галасы шыкоўных юнакоў і дзяўчат, якія гулялі тут увесь суботні дзень да позняга вечара і гаварылі паміж сабой па-руску (хай няправільна, з грубымі памылкамі, але затое па-руску).

Не відаць больш на “Панскай вуліцы” ні яўрэяў, апра-нутых у суботнія сурдуды, ні яўрэак з “брыльянтамі” ў вушах (хай сабе фальшывымі, але ўсё ж з брыльянтамі). Не відаць і дзяцей, якія гулялі на вуліцы ў новую гульню — у

“яўрэйскі тэатр”. Іх даўно ўжо загналі дахаты. Даўно ва ўсім бляску і пышным харакстве схавалася сонца. Згас апошні прамењ ціхага, цёплага бесарабскага летняга дня, які саступіў месца цудоўнаму, ціхаму летняму бесарабскаму вечару. Там-сям замігацелі ў небе светлыя, зіхатлівыя зорачкі, што ўсміхаліся цёмнай, запыленай зямлі.

Набожныя жанчыны ўжо даўно адшапталі ў змроку вячэрнюю малітву “Бог Аўраама, Ісаака і Якава”, і дзіўная невядомая туга пачала расццілацца па “мілай сэрцу адыходзячай субоце...” Жоўтыя агеньчыкі замігацелі ў вокнах.

Набожныя людзі ўжо зрабілі малітву, прысвечаную развітанню з суботаю і надыходу будняў. Адно паспелі нават праспяваць усе гімны, якія належыць спяваць у гэты вечар. Другія з захапленнем яшчэ спяваюць “Ты не бойся, раб мой Якаў” і іншыя песні, прысвечаныя развітанню з суботаю. Скрытая туга чуецца ў гэтых спевах, журботныя ноткі ўрываюцца нават у радасныя напевы.

Цяжка, вельмі цяжка расставацца з той найвышэйшай боскаю ласкаю, якая зыходзіць на набожнага яўрэя ў дарагі і мілы сэрцу дзень суботні, цяжка, вельмі цяжка расставацца з царыцай-суботаю!

Кантар Ісроел скончыў малітву і, цяжка ўздыхаючы, пажадаў жонцы і дачцэ шчаслівых будняў. Затым узяўся за песнапенні, праспяваў усе гімны, прысвечаныя развітанню з суботаю, напамяць, гучна, поўным голасам, з душою, з захапленнем. Пстрыкаючы пальцамі і гледзячы на Лею, ён са смуткам думаў: “Зараз пачнецца размова пра грошы, чаравікі і пра іншыя будзённыя патрэбы...”

— Шчаслівых, радасных будняў, — пажадала ў сваю чаргу Лея з такім жа глыбокім уздыхам. Але яна цяпер нават і не думае пра мужа. Яна вачэй не адводзіць ад дачкі, якая сядзіць у куточку, глыбока задумаўшыся.

“Пра што, пра што думае дзіця, дачушка мая любая, захавай яе, Божа”, — уздыхае Лея.

Сэрца Леі пакутліва ные. Яна ўжо і сама пашкадавала, што абышлася з дачкою занадта строга, занадта крута. Раскайне грызе яе: “Нельга так абыходзіцца з дзеўчынай, з адзінаю дачкою, над якою так дрыжым”. Яна ўсведамляе, што не павінна была так дзейнічаць. Але гэта ўжо справа мінулая — што зроблена, таго ўжо не вернеш, тым больш што і тэатру ўжо канец. Сёння ночку, кажучь, акцёршчыкі ад’язджаюць. На добрае здароўе!.. Яна, уласна кажучы,

хацела сказаць: “Хай вас чэрці забяруць”, але ўстрымалася: навошта лаяць людзей напярэдадні тыдня?..

Леі і шкада, што яўрэйскі тэатр ад’язджае, і, зрэшты, нават радасна, што яго больш не будзе ў Галянешці. “Менш будзе мітусні ў мястэчку, — стараецца яна сцешыць сябе, — Галянешці абыходзілася дасюль без яўрэйскага тэатра, пражыве як-небудзь, трэба спадзявацца, без яго, дзе гэта чутна, каб?..” А дзіця, напэўна, забудзецца, што быў калісьці тэатр на свеце... Дзіця застаецца дзіцем. Яна, Лея, купіць дачцэ пару новых чаравікаў, і ўсе раны залечацца. А калі да таго ж, з Божаю дапамогаю, ёй удасца прынесці заўтра з базара цукеркі, мармелад і да таго падобныя слодычы, тады... о, тады... Ах, гора горкае! Заўтра нядзеля, дзень базарны, вялікі будзе базар, амаль што кірмаш, а ў яе — хоць бы залатоўка. Трэба перагаварыць з Ісроелам. Наступае новы тыдзень, дзе гэта чутна, каб?..

Гэты роздум настроіў кантарыху на будзённы лад, і яна на хвіліну забылася пра крыўду сваёй дачкі.

А Рэйзл? Пакіньце Рэйзл у спакоі! Яе тут няма. Яна далёка, далёка адсюль...

Вядома, яна пакуль што тут. Але дзе яна будзе заўтра? *Заўтра? Заўтра?* О, гэтага ніхто не ведае, абсалютна ніхто. Толькі яны ўдваіх — яна ды Лейбл... І яшчэ два чалавекі ведаюць іх таямніцу: дырэктар яўрэйскага тэатра і яго правая рука Шолам-Меер. Сёння раніцою, калі бацькі былі ў сінагозе, Шолам-Меер дамовіўся з ёю, што апоўначы, як толькі гадзіннік праб’е дванаццаць, яна павінна... О, яна ўжо ведае, добра ведае, што будзе пасля дванаццаці... Толькі яна і ён, больш ніхто не ведае, ніхто на свеце...

Яе задавальняе думка, што яна ведае штосьці такое, пра што маці і не здагадваецца... Так ёй і трэба! Па заслугах! Меў рацыю Шолам-Меер, калі казаў: “Ахвота ж ёй было трымаць дачку дома адну-адзінюткую, пад замком, як птушачку ў клетцы”. Ні аднае хвіліны вольнае, галавы не дае падняць. “Перад чужымі не спявай! У тэатр не хадзі! Туды не глядзі! Тут не стой! Што ж ты, нявольніца ў бацькі і маці? У рабства імі прададзеная, ці што?” — так гаварыў Шолам-Меер. І яго праўда! Абсалютная праўда! Заўтра раніцою, з Божай дапамогаю, калі мама прачнецца і ўбачыць, што птушачка паляцела з клеткі, ай, як яна будзе каяцца! Вось тады ў яе будуць шчаслівыя будні, *радасныя і шчаслівыя будні*.

Балюча ёй толькі, што яна прынясе гора бацьку. Бедны,

бедны тата! Яго і сапраўды шкада. Ён так яе любіць. З ім яна заўжды была такая блізкая, не як дачка з бацькам, а амаль як сястра з братам. Хто будзе гуляць з ім у ваўчка на свята ханукі?\* Хто ў час велікоднае трапезы ўкрадзе ў яго мацу з-пад падушкі?\* Хто будзе рваць яму зеляніну да свята пяцідзсятніцы?\* Хто пойдзе з ім у сінагогу ў апошні дзень свята шаты?\* Хто будзе спяваць з ім свяшчэнныя гімны?

І ўспамінаецца ёй, як яшчэ зусім нядаўна ў такія ж вечары, на зыходзе суботы, яна, бывала, спявала з бацькам песні, якім ён навучыў яе. А маці ў гэты час раздзьмухвала самавар і гатавала чай.

Адно песеньку ўспамінае Рэйзл — яна спявала яе разам з бацькам на зыходзе суботы, калі бацька быў у добрым настроі. У гэтай песеньцы былі пераблытаны яўрэйскія, старажытнаяўрэйскія і рускія словы. Канчаецца песенька прыпевам, які яна з бацькам выконвае разам у хуткім тэмпе:

Дзень радасці, дзень песнапення,  
Дзень радасці, дзень весялосці,  
Радасць і песнапенне, радасць і весялосць,  
Любоў і братэрства.

Затым зноў паўтараўся той жа прыпеў:

Дзень радасці, дзень песнапення...

— Ці не пара вам скончыць вашы радасці і песнапенні? — перарывае іх, бывала, кантарыха, ставячы на стол самавар. — Вып'ем лепш па шкляначцы чаю, дзе гэта чутна, каб..?

Ах, як хораша, як светла і як радасна было тады на душы! Здаецца, так нядаўна гэта было і ўсё ж — так даўно, у незабыўныя часы!..

Ад гэтых думак Рэйзл ахоплівае страшэнная чорная туга. Неверагодны цяжар кладзецца ёй на сэрца. Дых займае. Яна сама не ведае, што з ёю. Вось-вось яна разрыдаецца. Бацька бачыць самотны твар дачкі, што адасобілася ў куточку пакоя, падыходзіць да яе, напяваючы песню і гладзячы яе цудоўныя чорныя валасы, нахіляецца над ёю:

— Што з табою, дачушка?

— Нічога, тата, жадаю табе шчаслівых будняў!

І прыпаўшы гарачай галавою да яго грудзей, яна прыціскаецца да бацькі, абдымае і парывіста цалуе.

ЧАРЫ ЗОЛАТА

Беня Рафаловіч таксама скончыў малітву, прысвечаную развітанню з суботаю.

У Бені гэтая малітва праходзіць асабліва парадна і ўрачыста. Уся вялізная сям'я — жонка і дзеці, старая маці, касір, карміцелька, кухарка — усе да аднаго павінны прысутнічаць пры гэтым парадзе і ў адпаведныя моманты паўтараць: “Благаславіны Гасподзь, благаславінае імя яго — амін”.

Калі Беня чытае малітву, прысвечаную развітанню з суботаю, — ёсць што паслухаць. Пачынае ён журботнаю мелодыяй. Але пасярэдзіне ён звычайна спатыкаецца, пачынае блытаць тэкст, і грамавы спеў хутка пераходзіць ў ледзь чутнае мармытанне. Хутка ён зноў выбіраецца на гладкую дарогу і спявае на некалькі тонаў ніжэй; заканчвае ён голасна і працягла: “Благаславіны той, хто вызначыў мяжу паміж святым днём і будзённым”. Усе хорам адказваюць: “Амін!” Тады Беня тушыць свечку і рыкае аглушальна, як леў: “Шчаслівага тыдня вам!” І ўсе хорам паўтараюць: “Шчаслівага тыдня! Шчаслівага года!”

Так праходзіць парад развітання з суботаю ў Бені Рафаловіча.

Цырымонія закончана. Беня падае знак касіру, каб той пачаў падлічваць тыднёвую выручку і запісаў у кнігу прыход і расход за тыдзень. Закасаўшы рукавы, касір “Сосн-Весімхе” вымае ключы з кішэні штаноў, адкрывае сярэдняю скрынку пісьмовага стала і пачынае лічыць грошы. Робіць ён гэта сур'ёзна, паважна, з натхненнем, амаль што з глыбокай пашанаю.

Спачатку на сталае паяўляюцца крэдыткі, пачак за пачкам. Касір “Сосн-Весімхе” — майстар лічыць грошы. Штохвілінна сплёўваючы на тоўсты палец, ён спрытна адлічвае асігнацыі, якія з гучным шолахам так і пырхаюць у яго руках, так і мільгаюць перад вачыма. Спачатку ў яго ідуць “арыстакраты” — сторублёвыя білеты, альбо, як іх Беня называе, “прасцірадлы”. Затым белыя — “далікатныя” чацвартныя білеты. Потым вогненна-чырвоныя дзесяткі і сінія пяцёркі. І ў канцы — розная “драбязя”: зялёныя выцвілыя трохрублёўкі і жоўтыя зашмальцаваныя рублі — іх шмат, вельмі многа.

Увесь час, пакуль касір лічыў грошы, Лейбл сядзеў крыху далей і, не выпускаючы з рук малітоўнік, рабіў выгляд, што шэпча малітву: пакачваючыся ўсім тулавам, ён пералістваў старонку за старонкаю, але ў думках разам з касірам здалёк лічыў грошы. Лічыў, лічыў і ніяк не мог падлічыць. Пакуль на стале ляжалі пачкі буйных асігнацый, Лейбл сяк-так яшчэ паспяваў сачыць за падлікам. Але калі чарга дайшла да “драбязы”, ён згубіў лік і зноў уткнуўся ў малітоўнік, па-ранейшаму ціха напяваючы. А пачкі асігнацый так і мільгацелі перад вачыма, ні на хвіліну не даючы яму спакою. “Дзе ж яны будуць сёння ў поўнач, гэтыя прыгожыя, акуратна складзеныя пачкі асігнацый? — думаў ён. — Дзе ж, як не ў мяне! Вядома, у мяне, у мяне!”

Дрыжыкі прабеглі па ягоным целе, і ён пачаў пакачвацца яшчэ мацней, чытаючы малітву з яшчэ большай гарачнасцю.

Беня і яго касір, цалкам пагружаныя ў работу, не заўважалі Лейбла, не чулі ягоных малітваў. Затое маці Бейлка, якая сядзела побач, усё бачыла і чула. Яна глядзела і не магла наглядзецца, не магла нарадавацца на дарагога набожнага сына і ў думках благаслаўляла сваё мілае дзіцятка, жадаючы яму ўсялякіх даброт.

Пакутлівы, затоены глыбока ў грудзях боль пачаў малапамалу сціхаць, рана пачала залечвацца. “Чым, уласна, правінавацілася дзіця? — падумала яна. — Што кепскае ён зрабіў? Няўжо за тое, што хлопчык аддаў беднаму акцёру свой сняданак, варта было так жорстка караць яго, так ганьбіць няшчаснае дзіця! О, калі б Беня захацеў паглядзець на хлопчыка яе вачыма!.. Ах, што за цудоўны, светлы тварык!”

Але Беня, як на злосць, не хоча ні глядзець, ні слухаць ягоную малітву. Ён увесь з галавой увайшоў у падлік тыднёвай выручкі. Скончыўшы з крэдыткамі, Беня і касір узяліся за серабро. Тут касір Сімхе выяўляе непераўздызнае майстэрства. Хутка, прыгожа слізгаючы манеты ў яго спрытных руках. Ён раскладвае сярэбраныя манеты стосікамі, і стосікі ўсё растуць і растуць. Вось адзін, вось другі, трэці, пяты, дзесяты, і яшчэ, яшчэ, яшчэ. Нарэшце, чарга даходзіць да медзякоў. Тут касір выяўляе спрытнасць проста дзівосную. Медзякі звіняць і знікаюць паміж пальцамі з галавакружнаю хуткасцю, як у фокусніка. “Вы мне ні да чога”, — падумаў Лейбл. Яму не патрэбныя ні серабро, ні

медзякі. Куды яму з такою дробяззю кешкацца? Яму хопіць вунь тых пачак з асігнацыямі, якія бацька трымае ў руках. Лейбл глядзіць адным вокам і бачыць, як бацька з любасцю пазірае на грошы, бярэ ў рукі пачку за пачкаю, шчупае, гладзіць і, называючы ўслых суму, перадае іх касіру, які складвае грошы ў скрынку ў стройным парадку: на першае месца, вядома, “арыстакраты” — сторублёўкі, за імі следам іншыя крэдыткі — драбязя, а пасля ўжо серабро і медзь.

Лейбл адным вокам глядзіць у малітоўнік, а другім туды, туды, у сярэдняю скрынку пісьмовага стала, куды касір складвае пачкі асігнацый. Туды, да той скрынкі, звернуты ўсе яго намеры і думкі, усе яго спадзяванні і надзеі. Усёй душою, усёй істотаю сваёй ён імкнецца да заповітнае скрынкі.

Што грошы — вялікая спакуса, гэта Лейбл ужо не аднойчы чуў і ад свайго настаўніка ў хедары і ад старэйшых. Што гэта спакуса незвычайна моцная і неадольная, гэта яму таксама неаднойчы даводзілася чуць. Але сапраўдны сэнс ён спасціг толькі цяпер, у гэтыя хвіліны. Ён адчуў, як прага грошай захапіла яго цалкам і ўчэпіста трымае, не адпускаючы. І Лейбл ведае: не ўстаяць яму супраць спакусы, як бы ён ні стараўся! Ды ён і не спрабуе. Наадварот, ён шчыра моліць Бога, каб яго грэшная задума ўдалася, таму што — не дай Божа! — калі задуманае сарвецца... калі яго зловяць на месцы злачынства — Божа, уратуй і змілуйся! — тады ж і ён прападзе. Усё загіне для яго на гэтым свеце і на тым! Гоцмах ад’язджае. Тэатр вызджае. А ён? А Рэйзл? Што будзе з імі? Не будзе тэатра! Не будзе Рэйзл! Канец усім залатым марам, канец!..

— Тпррру, віншваем! Прыехалі “кумочки” ачышчаць адрыну ад “паскудства”, — усклікнуў Беня на сваёй іншаказальнай мове і падняўся з крэсла.

Чытач, які ўжо прывык да лексікона Бені Рафаловіча, вядома, здагадваецца, што гэтыя словы абазначаюць: прыехалі возчыкі, каб вывезці яўрэйскі тэатр.

### *Раздзел трыццаць чацвёрты*

## **МАЁ ШАНАВАННЕ ВОЗЧЫКУ ШЫМЕН-ДОВІДУ**

Калі б Беня мог, ён сам сабе надаваў бы аплявух, — такі ён злы на сябе за тое, што паквапіўся на некалькі “грошаў” і здаў такую светлую адрыну пад яўрэйскі тэатр. “Прыгнаць



бы сюды цэлае стада свіней ды пусціць іх у адрыну, — думаў Бенья, — яны напэўна не забрудзілі б двор так, як спаганіў яго тэатр за гэтыя некалькі тыдняў”. Бенья сам не ведаў чаму, але ён ненавідзіць гэтых галодных “лапцюжнікаў” (гэта значыць акцёраў), як набожны яўрэй свініну. І больш за ўсё ненавідзіць ён гэтага “расфуфыранага шчогаля-гогаля” з “павыскрэбванымі шчокамі” (так называе ён дырэктара тэатра Альберта Шчупака): ён проста спакойна глядзець на яго не можа.

Можна сказаць, што абодва яны — Бенья Рафаловіч і Альберт Шчупак — узненавідзелі адзін аднаго з той хвіліны, калі пазнаёміліся. Абудва глядзелі адзін на другога зверху ўніз. Бенья называў Шчупака за вочы не інакш, як “шмаравоз”. А Шчупак для Бені не меў іншае мянушкі, апроча “бесарабскае пуза”. Таму лёгка сабе ўявіць, як узрадаваўся Бенья, калі ўбачыў у сябе на двары возчыка Шымен-Довіда, які пад’ехаў да варотаў на вялізным фургоце, за якім услед ехалі яшчэ калёсы і такі ж фургон, а за імі — велізарныя высокія калёсы, якія ў Бесарабіі называюць “арбой”. І Бенья адразу завёў з Шымен-Довідам размову на сваёй мове:

— А, маё шанаванне, вось не чакаў. Госць прыехаў, Шымен-Довід. Скажы ты, зрабі ласку, Шымен-Довід-сэрца, колькі ты, для прыкладу, бярэш з гэтых “галадранцаў” за перавозку іхняе “здыхляціны”?

— “Блажэнны муж”, — пачаў Шымен-Довід выразам з псалмоў і пачаў жаліцца на сваю нешчаслівую долю. — “Блажэнны муж” — незайздросны лёс у возчыка: скаціну карміць трэба, чалавека трымай, а авёс дарагі, а калёсы падмазваць трэба, і мужыка наймаў ды паглядвай...

Усё гэта Шымен-Довід пералічвае на пальцах. Але, бачычы, што хутка не хопіць пальцаў на руцэ, ён заканчвае размову выразам з псалма:

“У правай руцэ твайёй вечнасць” — хоць біся галавою аб сцяну.

Возчык Шымен-Довід хутчэй гаспадар над рамізінікамі, чым возчык. У яго ўласны дом, тры пары коней, дзеці яго вучацца ў хедары, і сам ён таксама спакушаны ў кніжнай мудрасці: ведае ўсе псалмы на памяць і на кожным кроку — дарэчы і недарэчы — звяртаецца за дапамогай да няшчаснага псалтыра, сыплючы вершамі.

Са Шчупаком Шымен-Довід дамовіўся як сапраўдны падрадчык: яго абавязак — перавезці ў Фачэшці да вакзала ў суботу вечарам, адразу пасля развітання з суботаю, увесь

яўрэйскі тэатр, з усімі артыстамі, дэкарацыямі, з усімі “пажыткамі, барахлом і хламам”, а самога Шчупака ён падручыўся абавязкова, без усялякіх агаворак, што б там ні здарылася, даставіць на досвітку, калі яшчэ і надзень не займалася, у Фачэшці і падвезці да вакзала. А адтуль ужо — “благаславі маю душу, алілуя, — Шчупак можа адправіцца хоць на санях проста ў краіну прабацькоў”.

Так сказаў сам Шымен-Довід, а Шымен-Довід свайму слову гаспадар: сказаў, як сякераю адсек.

Субота на зыходзе, наступіў вечар — няма Шымен-Довіда. Ужо даўно бліснулі зоркі на небе, у вокнах замігцелі агеньчыкі, а фурманак усё няма і няма. Шчупак паслаў Гоцмаха да балагола даведацца, у чым справа. Гоцмах заспеў Шымен-Довіда з вялікім малітоўнікам у руцэ, які гучна чытаў адну з малітваў, якую належыць чытаць у суботу вечарам.

— Рэб Шымен-Довід, ну?

Шымен-Довід паказаў яму адною рукою на свой рот, а другою на малітоўнік і коратка адказаў:

— Ну, ну!

Гэта значыць, што, пакуль Шымен-Довід не скончыць малітвы, і гаварыць няма пра што.

Гоцмах сеў і закурыў папяросу.

А Шчупак між тым месца сабе не знаходзіў ад трывогі і хвалявання. Ніколі ў сваім жыцці Альберт Шчупак не быў у такім нервовым напружанні, як у гэты суботні вечар. Ён шаптаўся і шушкаў з Шолам-Меерам, ён мітусіўся і шоргаў з месца на месца, перасварыўся з усімі актёрамі і актрысамі, прычым больш за ўсіх дасталася, як водзіцца, вечнаму казлу адпушчэння — Гоцмаху. Шчупак вельмі строга загадаў яму, суправаджаючы свой загад адборнай лаянкай, каб ён зараз жа прывёў возчыкаў з падводамі, а не — хай не будзе яго імя “Альбрэт”!.

— Што гэта з нашым дырэктарам? — перагаворваліся паміж сабою артысты ў адрыве за кулісамі.

— Не чапайце яго, ён вар’яцее. Дырэктарыха прыезджае заўтра раніцай.

— Адкуль ты ведаеш?

— Атрымана тэлеграма.

— Будзе табе Шчупак жонкі баяцца!

— Хіба ў яго ёсць жонка?

— Віншuem. Ты тутэйшы?

— Кажуць, што такі чалавек, як Шчупак, можа сабе дазволіць мець трох жонак.

— А я чуў, што з гэтаю ён развёўся.

— Нічога падобнага!

— Чаму ж ён так дагаджае прымадонне?

— Прымадонну пакіньце ў спакоі. Прымадонна на ўсіх вас плюе з высокае сталі.

— Брайндэле-козак! Вы што за адвакат такі?..

— Трымалі б лепш язык за зубамі!

— Альбо праваліліся б скрозь зямлю!

— Дзе? Тут, у Бесарабіі, ці там, у Румыніі?

— Паглядзі на сябе ў люстэрка, малпа!

— Хопіць ужо вам языком мянціць!

— Як жа ўсё-такі ідуць справы з жонкамі ў Шчупака?

— Цішэй, дзеці! Здаецца, едуць!

— Едуць! Едуць!

— Трам-тарарам! Тарарам!

— Ерцам-перцам? Перл-вірл-верцам!

— Давай, давай, паддай пары!

— Пары, пары!

— Паддай, паддай!..

Пачуўшы, што пад'ехалі возчыкі, уся кампанія акцёраў і актрыс, як адзін чалавек, схамянулася, і ўсе адзін за адным са спевамі накіраваліся з адрыны ў двор "сустракаць жаніха".

### *Раздзел трыццаць пяты*

## ШЫМЕН-ДОВІД КІРУЕ

У гонар яўрэйскага тэатра Шымен-Довід прывёў у двор цэлую плойму рамізнікаў, ледзь не ўсю галянешцінскую рамізніцкую біржу. Сабраліся старыя і маладыя, усе ў вялізных мазаных ботах, з доўгімі пугамі ў руках. Тут былі: Нойях Брымза ў рванай накідцы і плюшавым картузе; Нахмен Кокан, сярдзіты чалавек, з выгляду падобны на пеўня; Янкл Маметліва, заспаны хлопец з чырвонымі губамі; Гецл Галаган, цыбаты дзяцюк з адным вокам; Генех Кустай, каржакаваты, але дужы чалавечак; нарэшце, Карп Мундзік, малдаванін у футравай шапцы.

Карп насунуў шапку на лоб, заткнуў за пояс крысе сваёй світкі і пачаў змазваць калёсы. Астатнія возчыкі

таксама старанна ўзяліся за работу: спехам пакавалі дэкарацыі, выносілі з адрыны карзіны і скрыні, цюкі і клункі і складвалі ўсё на вазы, не звяртаючы ніякае ўвагі на просьбы акцёраў, якія ішлі ўслед і малілі абыходзіцца з багажом як мага асцярожней, складваць яго “цішэй” ды “трохі лягчэй”.

Як генерал стаяў пасярод двара Шымен-Довід, камандаваў, лаяўся і перасыпаў непрыстойныя словы вершамі з псалмоў, уперамежку з малдаўскімі словамі:

— Хадзі сюды, калбун, паршывец гэтакі! “Таму яны заблудзяцца, — затрымай калёсы, а то я табе пэцну па хары — бо зараз распаліцца гней яго” — так, што іскры з вачэй пасыплюцца.

На возчыкаў, відаць, не робяць ніякага ўражаньня ні лаянка, ні падганяньне Шымен-Довіда, ні выслоўі з псалтыра. Выносячы адну за адной цяжкія скрыні, яны перакідваюцца слоўцамі і жартамі, смяюцца і выскаляюцца і за адным разам заводзяць гаворку пра тое, што трэба было б чаго-небудзь паесці.

— Скажы, Маметліва-браток, ты б не супраць цяпер у гонар надыходу новага тыдня паспытаць малаі на гусіным сале?

— Ідзі прэч, аднавокі, з тваёй малай! Я ахвотней бы пaeў харошы цымес...\*

— І запіў бы кувлем сапраўднага вінаграднага віна “Памняк”! Ха-ха-ха!

— А то і свежаю брагаю.

Шымен-Довіду не па душы такая размова, і ён перарывае яе крыкам:

— “З чаго гэта разбушаваліся народы”, — чаго раптам зайшла гаворка пра закуску, шэльмы?.. Вось я зараз дам такога “Памняку”, што забудзецца пра закуску. Як той казаў: “Браней сваёй літасці ўвянчай нас”, аглобляй па патыліцы.

Крыкі і смех возчыкаў і лаянка Шымен-Довіда змешваюцца і зліваюцца з крыкамі і сваркамі акцёраў і актрыс, якія мітусяцца як учадзелыя, шумяць, крычаць адно на аднаго і ўсе разам на Гоцмаха:

— Гоцмах, каб цябе чорт забраў! Гоцмах, бяжы! Гоцмах, стой! Гоцмах, пачакай! Гоцмах, сюды! Гоцмах, туды!..

І беднаму Гоцмаху даводзіцца выносіць на сваіх худых нехлямяжых плячах увесь цяжар непасільнае працы ў тэатры і ў дадатак выслухоўваць бесперапынную лаянку і

праклёны, якія сыплюцца на яго з усіх бакоў. Ён кідаецца ва ўсе бакі, цягне рэчы, пры гэтым кашляе, і ўсё валіцца ў яго з рук, таму што над ім стаіць, бліскаючы ўсімі сваімі брыльянтамі, сам дырэктар яўрэйска-нямецкага тэатра Альберт Шчупак, які падганяе і падсцёбвае яго, лае і змешвае з гразёю.

Але што таму Гоцмаху да дырэктара? Пляваць ён хацеў на яго! Удалося б толькі абладзіць адну справу, якую ён задумаў. Толькі б гэты хлопчык раздабыў сёння ноччу “звонкую манету”, тады справа пойдзе...

І Гоцмах шнарыць вачыма па ўсім двары, шукаючы Лейбла, але ніяк не можа яго знайсці. Уся сям’я Рафаловіча ўжо ў двары: сыны і дачкі, зяці і нявесткі, карміліца, касір “Сосн-Весімхе”, нават старая маці выйшла паглядзець, як збіраецца ў дарогу яўрэйскі тэатр, і, акідваючы ўвесь двор вострым позіркам, заадно зорка назірае за тым, як бы акцёры незнарок, памыліўшыся, не звелі таго, што не належыць... Аднаго Лейбла няма. Гоцмах сам не свой: “Ці мала што здараецца! А раптам гэты шчанюк перадумаў?.. Харошанькі ён, Гоцмах, будзе тады! Дурань дурнем! Заста-нецца вечным чысцільшчыкам ботаў у Шчупака. А можа быць, — барані Бог — яму яшчэ давядзецца жаніцца на гэтай халеры Этэль-Двойры, пагібель бы прыйшла на ўсіх іх гэтай жа ноччу, Божа міласэрны! Каб ім не выехаць адсюль! А калі выедуць, то хай паламаюць сабе рэбры і косці на роўнай дарозе, чым прыедуць туды, куды едуць!”

— Гоцмах, якога чорта ты там бурчыш?

— Я не бурчу, я вучу сваю ролю.

— Знайшоў час ролю вучыць, каб ты згарэў, ідыёт акаянны! Сюды ідзі!

“Амін, узаемна!” — Іду, іду! — адказвае Гоцмах, закашляўшыся, і азіраецца па баках, шукаючы вачыма Лейбла.

### *Раздзел трыццаць шосты*

## **ШОЛАМ-МЕЕР МУРАЎЧЫК ГАВОРЫЦЬ ПРАМОВУ**

Дарэмна галянешцінцы сабраліся ў гэты вечар каля двара Рафаловіча, каб наладзіць яўрэйскаму тэатру ўрачыстыя праводзіны. Шолам-Меер неаднойчы папярэджаў іх у самай рэзкай форме, памянуўшы нават бацькоў, што дарма яны чакаюць, — усё роўна не дачакаюцца: трэба яшчэ многа

і доўга ўпакоўваць. Але галянешцінскія тэатралы і слухаць пра гэта не хацелі. Яны ведалі, што ўсё гэта пустыя размовы, усё ў жыцці так ці інакш канчаецца, а таму і пакаванне павінна рана ці позна скончыцца. Лухта! Што ты ні кажы, а тэатр жа абавязкова павінен выехаць сёння вечарам з двара, — як жа можна дапусціць, каб тэатр выехаў непрыкметна, — як той казаў, ні нам, ні вам, — і каб у крайнім выпадку палавіна мястэчка не выйшла яго праводзіць.

Гэта, аднак, не ўваходзіла ў разлікі ні дырэктара яўрэйска-нямецкага тэатра, ні ягонага флігель-ад'ютанта Шолам-Меера Мураўчыка. Па распрацаванаму імі плану трэба было, наадварот, каб ні адно пабочнае вока не было сведкам іхняга ад'езду. Што ж ім рабіць? Як прымусіць людзей разысціся? Што ім сказаць? Шолам-Меер ужо дастаткова доўга пераконваў іх. Распачынаць сварку з цэлым мястэчкам таксама не выпадае — можна нарвацца на скандал. А трэба, каб усё абышлося ціха, абсалютна ціха, без ніякага шуму. Мае ж быць яшчэ надта далікатная аперацыя на “Божай вуліцы”.

І Шолам-Меера натхніла бліскучая ідэя (на тое ён і дыпламат). Узлезшы на высокія калёсы, ён звярнуўся да публікі з прамоваю, поўнаю мудрагелістых зваротаў і слоў:

— Высокапаважаная публіка! Ласкавыя васпаны і васпані! Ад імя дырэктара яўрэйска-нямецкага тэатра і ад імя ўсяе трупы я маю гонар перадаць вам, шматпаважаная публіка, нашу самую глыбокую ўдзячнасць за аказаную вамі пашану і за вашу нязменную сімпатыю да нашага тэатра. За ўвесь час знаходжання ў вашым мястэчку наш тэатр, з гордасцю кажу вам пра гэта, ніколі не быў пусты. І не толькі знутры, але і звонку яго заўсёды асаджвалі натоўпы народу. Гэта даказвае, што вы ўмеце цаніць мастацтва і што яўрэйскі тэатр вам дарагі. Я лічу абавязкам прасіць у вас прабачэння за маё не цалкам далікатнае абыходжанне з вамі, гэта значыць, проста кажучы, я тысячу разоў прашу дараваць мне, калі я сяды-тады груба абышоўся з кімнебудзь, аблаяў каго-небудзь, выкінуў з тэатра ці акрапіў халоднай вадою. Чалавек жа не анёл... Не ведаю, як вы, але магу вас запэўніць, што наш тэатр ніколі вас не забудзе. Паважаная публіка! Наш тэатр збіраецца выехаць адсюль і, можа быць, на працяглы час. Мы былі б дужа ўсцешаны, калі б вы зрабілі нам гонар сваімі праводзінамі. Мне вельмі балюча сказаць вам, што не ўсе сумеюць зрабіць гэта, таму што да світанку мы не кранемся з месца. Калі вы сапраўды

хочаце зрабіць нам гэты гонар, то ідзіце лепш дахаты спаць, а заўтра, з Божаю дапамогаю, на досвітку прыходзьце сюды. Мы будзем вельмі рады вас вітаць.

Эфект ягонай прамовы — асабліва апошняя фраза, сказаная на нямецкай мове, перасягнуў усе спадзяванні. “Высокапаважаная публіка” наладзіла прамоўцу нечуваную авацыю. Пачулася аглушальнае “брава”, якое доўга не змаўкала. Але аднаго “брава” публіцы падалося недастатковым і пачулася гучнае “ўра”. Не задаволіўшыся, аднак, толькі “брава” ды “ўра”, народ раптам раз’юшана закрычаў, выклікаючы Гоцмаха:

— Гоцмах!.. “Хасідскую”!.. Гоцмах! Гоцмах!

Шолам-Меер Мураўчык яшчэ раз узлез на калёсы і папрасіў прабачэння ў паважаных глядачоў. Дарэмна яны крычаць і шалеюць, дарэмна скандаляць. Гоцмах больш не выступіць і не будзе спяваць і скакаць “Хасідскую” — тэатр зачынены.

Шум і крыкі ад гэтага не толькі не зменшыліся, а сталі нават больш аглушальныя. Воклічы “Гоцмах” і “Хасідскую” не перапыняліся.

Бачачы, што дабром нічога не зробіш, Шолам-Меер вымушаны быў ужыць стары выпрабаваны сродак, які вырачаў яго ва ўсіх цяжкаватых выпадках, — сваю знакамітую “пырскаўку”. Давялося, закасаўшы рукавы, раскатурхаць складзеныя ўжо дэкарацыі, выцягнуць з-пад іх кішку і пусціць халодны струмень проста ў “высокапаважаную публіку”. Цудадзейны сродак! Праз нейкія дзве хвіліны плошча апусцела. Ад “высокапаважанай” публікі не засталася і следу.

Пасля гэтага Шолам-Меер Мураўчык працакаў яшчэ гадзіны са дзве, і калі ў мястэчку ўсталявалася поўная цішыня, дырэктар Шчупак сабраў трупы, запрасіўшы таксама музыканта Ехіела з усёй яго кампаніяй, і ўсе разам накіраваліся ў адзін скляпок “сербануць” па шклянцы віна, закусіць гарохам і гульнуць крыху з задавальненнем, як Бог наказваў.

Трупа не магла надзівіцца: чаму дырэктар стаў раптам такі шчодры і лагодны? “Цуды ў рэшаце, ды і толькі”. А Шчупак усё загадваў падаваць ды падліваць, піў сам і прасіў усіх прысутных піць, бармочучы, як звычайна, штосьці бязладнае:

— Што вам сказаць? Вось гэта віно, дзеці, піце і ліце...

У самы разгар папойкі Шолам-Меер Мураўчык раптам вышмыгнуў, знік некуды, пакінуўшы ўсю кампанію ў склепе. Ціхенька, як цень, ён слізгануў на “Божую вуліцу”.

### *Раздзел трыццаць сёмы*

## ДАРЭМНЫЯ СТРАХІ

Ісаака, сына прабацькі Аўраама, напэўна, не так калаціла, калі бацька вёў яго на пагібель, як нашага юнага героя ў тую суботнюю ноч, калі, седзячы на павозцы са сваім сябрам Гоцмахам, ён каціў да вакзала ў Фачэшці. Адсюль яны павінны былі паехаць ва Унгені, да румынскай граніцы. Божа, Божа, што ўжо будзе, калі, не дай Бог, за ім пашлюць пагоню, схопяць яго, вернуць назад у Галянешці і павыварочваюць у яго кішэні... Ох! Лейблу страшна нават падумаць пра гэта. Не, лепш не дажыць да гэтага, лепш жывым кінуцца ў ваду!

І Лейбл прыслухоўваецца да тупату конскіх капытоў, стуку калёсаў, да грукатання павозкі. Яму здаецца, што хтосьці яго даганяе. Дрыжыкі прабягаюць па ўсім ягоным целе ад страху. Ды ці ад страху. А можа, зусім не ад страху, а ад гэтае дрогкае язды? Праклятая павозка! Не паздаровіцца ад яе ні яму, ні Гоцмаху. Трасе так, што, глядзіш, і душу вытрасе. Гэта Шолам-Меер прыдумаў пасадзіць Гоцмаха на прыкметнае месца ў “арбе” з багажом, каб, не дай Бог, не папсаваліся ў дарозе дэкарацыі.

Але Гоцмаху цяпер хоць бы што. Што яму Шолам-Меер, што яму дырэктар з яго дэкарацыямі і з усім тэатрам?.. Яны яго цікавяць не больш, чым леташні снег. Седзячы на калёсах, Гоцмах ужо бачыць сябе дырэктарам, у яго — свой тэатр і свае дэкарацыі. У Гоцмаха, зразумейце, за пазухай ляжыць пачак чагосьці такога, што грэе і пячэ, улівае гаючы бальзам у кожную часцінку цела і напаўняе сэрца невыказнай радасцю.

Гэты пачак перадаў яму, ужо седзячы на калёсах, яго юны друг Лейбл. У тое імгненне ягоныя халодныя, як лёд, рукі дрыжалі, зуб на зуб не патрапляў і ўвесь ён калаціўся, як у ліхаманцы.

— Колькі тут, міленькі? — ціха спытаўся Гоцмах, нахіліўшыся да яго вуха, каб возчык не пачуў. Праўда, па таўшчыні пачка ён здагадаўся, што тут даволі вялікая сума.



— Я і сам не ведаю, — шэпча на вуха Лейбл, і Гоцмах па ягоным дыханні адчувае, як ён увесь палае.

— Чаго ты так калоцішся, кацянятка? Табе холадна? — трывожна пытаецца Гоцмах, і ў голасе яго чуецца пяшчотная клапатлівасць адданага старэйшага брата.

— Мне цёпла-а-а, — адказвае Лейбл, ляскаючы зубамі.

— Вось як? Табе цёпла-а-а? — перадражнівае яго Гоцмах. — Ды цябе ж калоціць, як у ліхаманцы. Дай я надзену на цябе, міленькі, маю тэндавярэнду<sup>1</sup>, ты проста аджывеш. Мая тэндавярэнда грэе, як родная маці.

І Гоцмах кідаецца да багажу, развязвае вузел з рэчамі і выцягвае адтуль нейкія вартыя жалю рызманы.

Чаму яму ўздумалася даць такім рызманам такую звонкую назву? Вельмі мажліва, што ў тыя далёкія часы, калі гэтай рэччу валодаў яшчэ Шчупак, яна была адной з тых прылад туалету, якую і трэба назваць “тэндавярэндай”. Баюся, аднак, што гэта было ўжо даўно, вельмі даўно, напэўна, у тыя гады, калі наш дырэктар Шчупак яшчэ не быў дырэктарам, а простым акцёрам. А можа, яшчэ і раней, у той далёкі час — хай не паўторыцца ён больш! — калі Шчупак хадзіў па вяселлях і сямейных святах і спяваў “кожны асвячоны”... Ва ўсякім выпадку, аддаючы Гоцмаху гэта старое ўбранне, Шчупак некалькі разоў паўтарыў, што дарыць рэч назаўжды, навекі, што гэта, так сказаць, дарунак ад яго Гоцмаху. Пры гэтым ён не прамінуў склікаць усіх артыстаў, каб паказаць ім, на што здольная, хе-хе-хе, яго шырокая натура, калі ён, Шчупак, хоча абдарыць чалавека. І ён пачаў паварочваць беднага Гоцмаха ва ўсе бакі, любуючыся і расчульваючыся ўласнай шчодрасцю і не змаўкаючы і выхваляючыся:

— Было, ведаеце, калісьці, рэдкае з цудоўным каўняром з сапраўднага аксаміту, і палярына была зверху, разумееце. Купіў, значыць, гатовае, танней крадзенага, задавальненне было глядзець, без рукавоў, хе-хе-хе, хай не будзе маё імя *Альбрэт!*

На чырвоных бязбровых вачах Шчупака бліснула нават сляза. А Гоцмах адзеўся ў гэта славутае ўбранне і тут жа на месцы, за спіною Шчупака, пачаў перадражніваць дырэктара з яго пачварнымі звычкамі, нязграбным, зморшчаным, вартым жалю тварам, падкурчанымі губкамі і маленькімі

<sup>1</sup> Тэндавярэнда — скажонае: ратонда.

слязлівымі вочкамі. Усё гэта ён рабіў так адмыслова, што цяжка было пазнаць, хто з іх Шчупак, а хто Гоцмах.

Тым не менш тэндавярэнда служыла Гоцмаху, як родная маці. Яна замяняла яму і плашч, і падсцілку, і сяннік, і коўдру, і халат, і ўсё, што хочаш. І на гэты раз яна зноў зрабіла яму паслугу: ён захутаў ёю “хлопца”, які ўсё яшчэ дрыжаў, як спужаная авечка, і, нахіліўшыся да яго, стаў шаптаць штосьці на вуха і супакойваць, як супакойваюць маленькае дзіця.

— Чаго ты баішся, дурніца? Не паспееш азірнуцца, як мы ўжо будзем у Фачэшці. Там мы сядзем у цягнік і на досвітку апынемся на той бок мяжы, ва Унгенях. А ад Унгеняў да Ясаў усяго паўгадзіны язды, не больш. Пакуль дома хопяцца, што цябе няма, мы ўжо будзем цю-цю дзе...

Ад гэтае вясёлае думкі Гоцмах ціха засмяяўся, закашляўся і пачаў непрыстойна лаяць свой кашаль.

Але Лейбл не чуе, што гаворыць Гоцмах. Ён увесь дрыжыць. Ён можа прысягнуць, што хтосьці бяжыць услед за калёсамі, моцна сапучы... Пераадольваючы страх, ён высоўвае галаву з-пад тэндавярэнды, азіраецца назад і бачыць старога сабаку Тэркуша... Як сюды трапіў Тэркуш? “Напэўна хто-небудзь з хатніх едзе ўслед, а Тэркуш бяжыць спераду...” — думае Лейбл і халодны пот выступае ў яго на лоб. Не паспеў ён яшчэ раз азірнуцца назад, як раптам чуе, што хтосьці з гікам і свістам, звонка ляскаючы пугай, даганяе іх. Вось ужо даносіцца да слыху свіст пугі. “Прапала!” — думае Лейбл, рыхтуючыся да самага горшага. Аказваецца, дарэмная трывога: гэта іх дагнаў Шымен-Довід і звярнуўся да возчыка з уласцівым яму красамоўствам:

— Ты ўсё яшчэ плячешся, асёл ты гэтакі, сонны чорт?.. А я думаў, што ты ўжо на паўдарозе ад Фачэшці. Брэ!<sup>1</sup> Намякні ты гэтаму вар’яцкаму рысаку выспяткам у бок альбо пугаю па нагах, што ён бяжыць не так, як трэба.

І не чакаючы выканання свайго загаду, Шымен-Довід сам ляскае каня пугаю па нагах і звяртаецца да фурмана:

— Брэ, калі прыедзеш у Фачэшці, скажы сваёй братве, што я загадаў накарміць коней і адразу ж ехаць назад, мяне не чакаць. Чуеш, што табе кажуць, ці спіш? Уё, дзеткі, ўё!..

І прыцмокнуўшы, Шымен-Довід звярнуў направа, а Лейбл выцер пот і падзякаваў Богу за тое, што ён абышоўся толькі спалохам, што ўсё сышло добра. Высунуўшы ціхень-

<sup>1</sup> Гэй, ты! Слухай! (малд.).

ка галаву з тэндавярэнды, ён кінуў позірк назад, і з фургона Шымен-Довіда яму насустрач бліснулі добра знаёмыя, чорныя, зіхоткія цыганскія вочы. Лейбл ускочыў, скінуў з сябе тэндавярэнду, і міжволі з яго грудзей вырваўся крык: “Рэйзл!” Але перш, чым гук яго голасу дасягнуў фургона Шымен-Довіда, той ужо звярнуў направа і з гікам, свістам і гучным лясканнем пугаю пакаціў па другой дарозе, вяртаючыся як быццам назад. Хутка фургон знік з вачэй, пакінуўшы ззаду сябе густы пыл ды змешаны пах конскага поту і дзэгцю.

### *Раздзел трыццаць восьмы*

## ЗАГАДКІ, ЗАГАДКІ, ЗАГАДКІ!

“Калі на чалавека страх нападае, яму прыходзіць у галаву ўсялякая лухта, бязглуздзіца, Бог ведае што...” Так думаў наш юны герой, седзячы з Гоцмахам на калёсах на кучы дэкарацыі. Як магла яму прыйсці ў галаву думка, што ў фурмана Шымен-Довіда ў фургоне сядзіць Рэйзл? Калі б гэта была Рэйзл, то можна спытацца: чаму яны павярнулі направа, зусім у іншы бок? Хіба яны не едуць у адно і тое ж месца?

Задаючы сабе такія пытанні, Лейбл павярнуў галаву назад, зноў кінуў позірк туды, куды знік фургон Шымен-Довіда, і вочы яго сустрэліся з вачыма яго друга Тэркуша, які ўсё яшчэ бег за калёсамі, высунуўшы язык. “Вось дурны сабака”, — падумаў Лейбл. Сэрца яго сціснулася, шкода яму стала старога адданага друга Тэркуша, які застаецца цяпер адзін-адзінюткі. “А беднае жарабя, — успомніў ён, — таксама ж застаецца адно”.

— Халера б іх абодвух пабрала! — перарваў яго развагі Гоцмах.

— Каго? — са здзіўленнем спытаў Лейбл.

— Каго ж, як не Шчупака з гэтым махляром Шолам-Меерам? Зірні, як яны ўладкаваліся ў Шымен-Довіда ў фургоне, нібы ў Бога за пазухай.

Лейбл глянуў на Гоцмаха з яшчэ большым здзіўленнем: ён як быццам не заўважыў у фургоне Шымен-Довіда нікога, апрача Рэйзл. Што тут робіцца?

Але ў Гоцмаха сваё ў галаве. Яго цікавіць толькі Шчупак і яго флігель-ад’ютант Шолам-Меер, і ён разважае сам з сабою:

— Аднаго я не разумею, хоць галаву мне адсячы: якога чорта яны павярнулі назад? Трэба спытаць у гэтага соннага цецэрука. Гэй, дзядзечка, уставай на раннюю малітву! — крыкнуў ён фурману. — Прабачце, што я патрывожыў ваш сон. Ці можаце вы мне сказаць, куды, напрыклад, вядзе тая дарога, на якую толькі што павярнуў Шымен-Довід?

— А?.. Той шлях? — спытаўся фурман, павярнуўшы да Гоцмаха заспаны твар. — Вунь тым шляхам едуць, калі хочучь патрапіць у Наваселіцу.

— У Наваселіцу?

— А?.. у Наваселіцу.

— Пры чым тут Наваселіца? Хіба мы едзем у Наваселіцу? Мы ж едзем у Унгені.

— А?.. Мы едзем у Фачэшці.

— Ведаю, — кажа Гоцмах, — што ў Фачэшці. Фачэшці — гэта станцыя, адкуль ідзе цягнік да Унгені. Унгені — на румынскай граніцы, а Наваселіца зусім на іншай граніцы.

Фурман нібы зноў прачнуўся.

— А?.. Вы кажаце — іншая граніца? Так, правільна, іншая граніца.

— Што ж вы кажаце, Наваселіца? — спытаўся Гоцмах ужо са злосцю.

— А?.. Гэты шлях, кажу я, вядзе ў Наваселіцу. Тым шляхам, кажу я, едуць, калі хочучь ехаць, кажу я, у Наваселіцу.

— У Наваселіцу? Як сюды трапіла Наваселіца? Хіба мы едзем у Наваселіцу? Мы ж едзем у Унгені, — крычыць Гоцмах з усяе сілы.

— А?.. Мы едзем у Фачэшці... едзем мы.

— А каб цябе каменем забіла! Я еду ў Унгені, а ён мне — Фачэшці. Май тут ласку дамовіцца з фурманам!

Гоцмах сплюнуў і ціха сказаў свайму сябру:

— Вось дубіна!

Але Лейбл не слухаў. У галаве ў яго насілася роём безліч невырашальных пытанняў, з якіх самае галоўнае, асноўнае пытанне — дзе Рэйзл і што з ёю?

— Ведаеш, што я табе скажу, маё дарагое птушанятка? — загаварыў Гоцмах, — баюся, што мой Шчупак з гэтым жулікам Шолам-Меерам забыліся штосьці ў гасцініцы і вярнуліся ў Галянешці. Але тады хочацца спытацца (Гоцмах ссунуў капялюш на патыліцу і загаварыў зноў нібы сам з сабою): навошта Шымен-Довід загадаў астатнім возчыкам, каб яны не чакалі? Тут нейкая закавыка (ён паглядзіў рукой

падбародак, нібы ў яго была барада). Таму мы павінны тлумачыць гэтую незразумелую загадку ў такім сэнсе, што гэты чалавек — ён паказаў рукою на фурмана — мае рацыю, гэта значыць яны сапраўды паехалі кудысьці к чорту па той дарозе, што вядзе на Наваселіцу (гэтыя словы Гоцмах сказаў з талмудысцкім напевам і глыбакадумна пакруціў у паветры пальцам): навошта яны адаслалі ўсю трупу з дэкарацыямі да румынскай граніцы, а самі не інакш як з'ехалі з глузду (чаго я ім ад душы жадаю) і пусціліся немаведама куды? — Гоцмах з хвіліну памаўчаў, працягваючы глыбакадумна круціць у паветры тоўстым пальцам. Затым сам сабе адказаў з тым жа талмудысцкім напевам: — Загадка застаецца загадкай.

### *Раздзел трыццаць дзевяты*

#### ГАЛЯНЕШЦІ НЕ ДРЭМЛЕ

Сярод усіх галянешцінскіх жыхароў, якіх так усхвалявала і ашаламіла загадкавае знікненне сына Рафаловіча і кантаравай дачкі, толькі адін чалавек захаваў поўную душэўную ўранаважанасць, — не плакаў, не вохкаў, не стагнаў, а адразу ж узяўся за справу.

Гэта быў Беня Рафаловіч.

Калі Беня ў гэтым хаосе стогнаў, крыкаў і галашэнняў улавіў, нарэшце, сутнасць справы, ён найперш коратка загадаў:

— Каб было ціха!

І стала ціха. Затым ён распарадзіўся запрэгчы коней і прывезці “кукарду”, што на яго іншасказальнай мове абазначала: прывезці прыстава, з якім Беня быў на “ты”.

— Бяры колькі хочаш, — сказаў Беня прыставу, — апошнюю сарочку з мяне здымі, толькі адшукай мне сына!..

Цяжка нават уявіць сабе, каб чалавек мог у адзін дзень так змяніцца, як змяніўся Беня Рафаловіч. Яго заўсёды барвовыя шчокі пасіненлі, пахудзелі і абвіслі. Вочы блукалі па баках, нібы шукаючы кагосьці. Нават жывот яго, тоўсты і круглы, як барабан, адразу апусціўся. Зусім не той Беня, якім яго ведалі да гэтага дня. Ён ужо не пакрыкваў на навакольных, не сыпаў громы і маланкі, не ламаў крэслаў. Ціха, нячутнымі крокамі хадзіў ён назад і наперад па пакоі, хмурны, як хмара. Ён нідзе не паказваўся, нават на двор не

выходзіў: нямілы стаў яму свет Божы. А тут яшчэ Бейлка, жонка, сур'ёзна захварэла. “У яе парок сэрца, — сказаў доктар, — трэба яе супакоіць”. Лёгка сказаць — супакоіць! Чым можа Беня яе супакоіць, калі з яго самога знялі галаву, адабралі самае цудоўнае, самае дарагое і любае?

— Вазьмі, колькі хочаш, — паўтарыў ён “кукардзе”, — апошнюю кашулю з мяне здымі, але толькі вярні мне маё дзіця!..

“Кукарда” здзіўлена глядзіць на Беню. Ніколі яшчэ прыстаў не бачыў яго такім узбуджаным. Яму шчыра шкада Беню, ён кладзе яму руку на плячо і спрабуе супакоіць.

— Усё будзе добра. Загадай, Беня, *Кідэш*, — распа-  
радзіся, каб далі што-небудзь выпіць.

Начальства з вялікай энэргіяй узялося за следства. Вышуквала, высочвала, выпытвала, дабіраючыся да каранёў, да першакрыніцы. Начальства было такой думкі, што вінаваты ва ўсёй гэтай гісторыі “шэльма” кантар, ён то ўжо напэўна ведае, куды падзелася парачка, і толькі прыкідваецца дурненькім. Хай пасядзіць некалькі гадзін у “каменным мяшку”, пазнаёміцца крыху з мышамі, клапамамі і іншымі істотамі, тады перастане строіць дурня і прыкідвацца, быццам нічога не ведае... Яшчэ крыху, і кантар Ісроел апынуўся б, няма сумнення, у “халоднай”, калі б не кантарыха Лея з яе мужчынскаю кемлівасцю.

Як толькі першая хваля трывогі пракацілася над галавой кантарыхі Леі, у яе нібы заслона з вачэй упала, і яна адразу здагадалася, што ўся гэтая гісторыя так ці інакш звязана з яўрэйскім тэатрам, — сваім розумам дайшла да таго. У яе тысячы тысяч доказаў на тое. Каму яшчэ ведаць, як не маці. Сэрца маці — вяшчун. Сэрца маці — гора горкае ёй, няшчаснай — наперад адчувае бяду. Ужо ў першую хвіліну, калі тыя два скамарохі (Шчупак і Шолам-Меер) пераступілі парог яе дома, яна адчула — хай яе гром ударыць! — што яны прыйшлі за яе крывінкаю. Божа, Божа!.. Дзе былі яе вочы? Зацямненне на яе найшло, ці што? Альбо гэтая ад паганага вока? Пакаранне за яе вялікія грахі?.. Цяпер ёй усё зразумела. Ясна, як Божы дзень. У яе няшчасці вінавата многа, многа людзей. Па-першае, гэтая ханжа Неха, гаспадыня заезнага дома з яе дзвюма распуснымі сястрыцамі, якія намагаюцца фліртаваць з першымі сустрэчнымі: з усімі толькі хі-хі-хі ды ха-ха-ха!.. Яны то ўжо напэўна ўсё ведаюць: акцёры ж былі ў іх пастаяльцамі, з гэтымі шалапутамі ў іх заўсёды былі шуры-

муры. Ну а Ехіел-музыка? Чаму гэты шарлатан п'янстваваў з імі цэлую ноч у Генеха ў пограбе? А сам Генех таксама ханжа не абы-які: воўк у авечай шкуры. Хіба ў яго гады са тры таму назад не збегла старэйшая дачка са станавым пісарам? Яна, Лея, гатова паклясціся ўсім святым, што ўсе гэтыя людзі маюць дачыненне да яе гора. Чаму б не ўзяцца за іх, замест таго каб без дай прычыны прыставаць да яе мужа, які нічога не знае і ведаць не ведае? Дзе гэта чутна, каб?..

Гэтымі словамі кантарыха не толькі выратавала сябе і мужа ад новай бяды, але і адкрыла, можна сказаць, начальству вочы, дала зброю ў рукі, асвятліла шлях да пошукаў.

Само сабой зразумела, што ўсіх названых ёй людзей адразу ж затрымалі, як міленькіх, і зрабілі допыт з катаваннямі. Яны, вядома, не на жарты спужаліся і баяліся, каб на іх не ўзвялі нагавору. Але, слава табе Божа, абышліся толькі перапудам. Начальства патрабавала ад іх толькі аднаго: хай раскажуць усё, што ведаюць пра акцёраў яўрэйскага тэатра і пра збеглую парачку. На шчасце, кожны з іх мог расказаць багата чаго.

### *Раздзел саракавы*

#### СВЕДКІ

Першы паявіўся на сцэне гандляр віном Генех, чалавек ужо пажылы, сівы, як голуб, але з румянымі, пульхнымі, як у юнака, шчочкамі і з самавітым бесарабскім живоцікам. Генех зорак з неба не хапаў, але ў яго ёсць адна вартасць: ён чалавек праўдзівы, ніколі не кажа таго, чаго не ведае, ніколі не стварае небыліц. І ён пачаў расказаць чыстую праўду, як перад Богам. А было ўсё так:

“У суботу вечарам — як ужо прывык спакон веку, з тае пары як я таргую віном, — я ўзяў свечку і спусціўся ў склеп паглядзець на свае запасы, праверыць, якое віно павінна яшчэ брадзіць і якое трэба прапусціць праз фільтр. Якому віну трэба дадаць слодычы і якому, наадварот, больш мацунку, таму што яно занадта ўжо салодкае. Ну, апрача таго, ёсць такое віно, якое неабходна разліць у бутэлькі і затачыць коркам, каб яно не броснела. А ёсць і такое віно, якому трэба даць выстаецца, каб яно атрымала сапраўдны смак, салодкасць і мацунак. Да чаго ж, па сутнасці, зводзіцца асаблівасць віна?..”

Тут Генеха давялося перарваць і растлумачыць яму, што ад яго хочуць даведацца не пра асаблівасці віна, а зусім пра другое. Пагаворваюць, што ў яго ўсю ноч п'янствавалі акцёры яўрэйскага тэатра.

Пачуўшы слова “п'янствавалі”, Генех нават разрагаўся. “Ха-ха, п'янствавалі! Гэта ў вас называецца п'янстваваць?”

Вось дык п'янства! Яўрэі п'янствуюць!”

А было ўсё так: ён стаяў у сябе ў пограбе за працаю, гэта значыць за віном, як раптам прыходзяць і кажуць яму, што яўрэйскія акцёры прыйшлі піць віно. Ну ён, вядома, адразу ж кінуў работу. Думаў, вось дык будзе выпіўка, віно пальеца ракою! А ў рэшце рэшт выявілася, што ўсяго толькі і выпілі дзве з паловаю чацвярцінкі чырвонага і адну чвэртку белага віна. Адны толькі размовы пра віно, а Генех ужо па вопыту ведае: той, хто гаворыць пра віно, той не п'е віна, а той, хто п'е віно, той не гаворыць пра віно...

— Гэта ўсё праўда, — зноў давялося спыніць Генеха, — але ты лепш раскажы, што табе вядома пра збеглую парачку.

Выявілася, што якраз пра збеглую парачку Генех ведае не больш, чым яны, гэта значыць было ўсё так: “Я ўстаў раннім ранкам і перш чым спусціцца ў склеп паглядзець, што з віном...”

— Хопіць віна! — сказала начальства і, пакінуўшы Генеха ў спакоі, узялося за Ехіела-музыканта.

Ехіел-музыкант — чалавек з пышнаю шавялюраю і срэбным кальцом на пальцы, у палярыне і высокім капелюшы. Але здароўем ён пахваліцца не можа — з выгляду ён зусім як быццам неблагі, але заўжды ходзіць з завязанай шыяй і гаворыць незвычайна хрыплым голасам. Ехіел запэўнівае, што гэта ў яго ад скрыпкі. Але таварышы лічаць, што скрыпка тут ні пры чым. Уся бяда ў тым, што ён вялікі аматар “забароненага плода”: у яго “раманы” з усімі маладымі жанчынамі мястэчка. Кажуць, што ён валацуга, якіх мала на свеце. Праўда, жонка яго Хана-Перл добра ведае свайго мужычка з усімі ягонымі звычкамі і манерамі. Але Хана-Перл не любіць скандалаў. Вядома, да пары да часу. Чалавек не камень і любому цярпенню ёсць мяжа. Таму здараецца (і прытым даволі часта), што яна расквітваецца з мужам пасвойску, вядома, з вока на вока. Хана-Перл не любіць скандалаў.

Цяпер зразумела, чаму Ехіел так спужаўся, калі яго



ўзялі ў пераплёт, патрабуючы, каб ён раскажаў усю праўду і паведаміў усё, што ён ведае пра яўрэйскі тэатр. Ехіел адкашляўся, паправіў рукою шавялюру і пачаў гаварыць.

Ехіел, калі ён у гуморы, майстар гаварыць, чорт бы яго ўзяў! Але на гэты раз ён быў не ў настроі. Можна, таму, што Хана-Перл стаяла побач? Язык у яго заплятаўся. “Рэпетыцыі, аркестроўкі і партытуры, партытуры і аркестроўкі, а апрача гэтага я ні з кім нічога агульнага не меў — толькі і ведаў, што ноты, рэпетыцыі, аркестроўкі, рэпетыцыі, ноты... А што мае таварышы-музыканты выдумваюць пра мяне лухту, быццам я быў у блізкіх адносінах з прымадоннаю, то за гэта ім трэба ў твар плюнуць, усё гэта мана і паклёп, бязбожная выдумка, ніводнага слова праўды, дзікія выдумкі...”

— Добра, — перарвалі яго, — вельмі добра! Пра вашы адносіны з прымадоннаю гаворка будзе ісці наперадзе. Часу хапае. Магчыма, вы будзеце такім ласкавым і раскажаце, што вы ведаеце пра тую парачку, якая, як думаюць, гэтай ноччу збегла разам з акцёрамі яўрэйскага тэатра?

На гэта Ехіел-музыкант адказаў, што паняцця пра гэта не мае і кляўся такімі клятвамі, што самому чорту можна было б паверыць: ён “ведаць нічога не ведае і ведаць не хоча”.

— Нічога не ведаеш?

— Нічога.

— Зусім нічога?

— Зусім нічога...

— Нават гэтулькі?

— Нават гэтулькі.

— А можа, лжэш?

— Каб мне праваліцца скрозь зямлю! Ператварыцца мне ў гару! Хай у мяне выскачыць...

— Даволі, даволі, хопіць!..

Ехіел думаў, што ён ужо адкараскаўся. Ды не! Яго завялі ў асобны пакой, замкнулі і папрасілі пачакаць, пакуль яго выклічуць зноў, калі ён спатрэбіцца. А тым часам начальства ўзялося за гаспадыню заезнага дома Неху і яе дзвюх сястрычак, і тут выбухнуў неверагодны скандал.

Як нашы чытачы помняць, Неха, па атэстацыі Шолам-Меера Мураўчыка, была “гаспадыня-карцінка”. Цяжка сказаць, чаму Неха была так абураная, калі яе выклікалі на допыт. Ці таму, што яна вельмі ўжо сумленая, чыстая душа і не можа, гаротніца, дапусціць, каб на яе — уратуй

Божа! — выпаў хоць які-небудзь цень, ці па якой-небудзь іншай прычыне? Хто ведае? Ва ўсякім выпадку, калі ў яе спыталіся, што яна ведае пра парачку, якая знікла, вусны яе раскрыліся і з іх забіў цэлы фантан праклёнаў. Яна ўзняла такі крык, што немагчыма было яе ўціхамірыць. Яна сыпала громы і маланкі на сваіх ворагаў, якія зайздросцяць яе ўбогай долі, і кляла ўсіх, хто жадае ёй зла. “Каб у іх рот набок звярнула! Каб у іх язык адсох! Каб у іх вочы выкаціліся! Рукі і ногі каб у іх адваліліся! Каб ім на мыліцах кульгаць! Каб ім згубіць бацьку і маці! Каб ім не ўдастоіцца законнага пахавання! Каб ім хадзіць па хатах і жабраваць з роду ў род разам з дзецьмі, унукамі і праўнукамі да апошняга пакалення, бацька нябесны, Божа літасцівы і праведны”.

### *Раздзел сорок першы*

### **ЯК МАСЛА Ў ВАДЗЕ**

Не дапамаглі Несе ні лаянка, ні праклёны. Сурова і пераканаўча ёй далі зразумець: калі яна скажа ўсё, што ведае, — ёй жа будзе лепш. А калі не скажа, яе адправяць туды, куды адправілі Ехіела-музыканта... Неха не на жарты спужалася і расказала доўгую-даўжэнную гісторыю. Гаварыла яна, як магла, па-руску, раз-пораз устаўляючы яўрэйскія словы.

Яна сама, Неха, не больш чым удава і ўтрымлівае заезны двор! Ха-ха-ха, з дазволу сказаць, смех гэта, а не заезны двор. Пуня, хлеў, ні тое ні сёе! Яна даўно закрыла б гэты заезны двор, але што ж рабіць, калі яе муж, мір праху ягонаму, пакінуў ёй у спадчыну бомбу?

Начальства ўспудзілася.

— Якую бомбу?

— Ну, гэтую халупу. Хата не хата, а вартая жалю разваліна, якую ніхто не хоча купіць, хіба дарма аддай. Хто ні прыходзіць глядзець хату, усе аднагалосна сцвярджаюць: хата сама па сабе ніштаватая, але кепска, што яна стаіць не на базарнай плошчы. Што ж загадаеце рабіць? Узяць, значыць, хату на плечы і перанесці яе на базар?

— Не, не тое! Хату пакінь да наступнага разу. Раскажы лепш тое, міленькая, што ты ведаеш пра сваіх пастаяльцаў, яўрэйскіх акцёраў.

Неха не пакрыўдзілася, што яе перапынілі ў самым пачатку, і пачала расказваць пра акцёраў.

У суботу вечарам, толькі яна дачытала малітву “Бог Аўраама” і ўзялася раздзьмухваць самавар для гэтых нядбайнікаў, гэта значыць для акцёраў, паяўляецца раптам Пацеха, той самы, якога завуць Шолам-Меер, і звяртаецца да яе, Нехі: “Колькі вы хацелі б атрымаць за свой стары кашэчы бурнос і зімовы шалік? “Яна паглядзела на яго, як на вар’ята. “Нядбайнік, — сказала яна, — навошта вам жаночы шалік і кашэчы бурнос летам?” — “Не вашага розуму справа, — адказаў ён. — Калі пытаюцца, значыць патрэбна”. Адным словам, што тут доўга расказваць? Прыстаў як смала. Усе паганяны сны, што прысніліся ёй гэтай ноччу і мінулай ноччу, няхай збудуцца на ворагах яе! Што з ім зробіш? Давялося пайсці і прынесці яму стары кашэчы бурнос і зімовы шалік. “Колькі вы хочаце за гэтыя лахманы?” — спытаўся ён. “Што ж, калі гэта лахманы, навошта ж вы іх купляеце?” — “Не вашага розуму справа”, — адказаў ён. А яна ўзяла ды заламала такую цану, што ён раз’юшыўся: “Вы звар’яцелі ці мазгі ў вас памутнелі?” А яна яму: “Не купляйце!” Ён жа ёй: “Карцінка”. Яна яму: “Пацеха”. Спрачаліся да той пары, пакуль не сышліся ў цане і ён не паклаў грошы на стол. Атрымала яна грошы і падумала: “Божа літасцівы! Навошта спатрэбіліся гэтаму чалавеку стары жаночы бурнос і зімовы шалік? Ды яшчэ так нечакана, ні з таго ні з сяго, да таго ж перад самым ад’ездам?..” І яна, вядома, пачала сачыць, што будзе далей. А між тым прыйшлі з тэатра і астатнія камедыянты, напіліся чаю і пачалі расплачвацца за стол і кватэру. Каб ім столькі балячак, колькі паўрублёў яны ёй не даплацілі! Потым яны пайшлі да Генеха піць віно.

Чаму раптам, ні з таго ні з сяго, перад самым ад’ездам віно? Так бы ёй ніколі гора не ведаць, як яна сама не ведае — чаму! Ды гэта яе не тычыцца. Хай п’юць на здароўе. Не за яе ж грошы п’юць. У яе іншае ў галаве — яе свідруе думка пра бурнос і шалік: навошта пасярод лета зімовы шалік і цёплы бурнос, ды яшчэ жаночы. Але і гэта не ўсё. Хоць бы ўзяў гэтыя рэчы ды тут жа пазапакоўваў разам з іншымі, яна магла б дапусціць, што яму — чаго добрага! — ўздумалася прывезці каму-небудзь падарунак з Галянешці... Калі так, то яна ўжо шкадуе, што танна прадала, каб яго большкі прыдушылі. Але што ж аказваецца? Бярэ ён шалік і бурнос і кажа ёй: “Няхай павісіць у вас на сцяне да

апошняй хвіліны. Чуеце?” Толькі ўжо богведама як позна, каля поўначы, прыходзіць ён, гэты нядбайнік, забірае шалік і бурнос і кудысьці ідзе. “Куды?” — спыталася яна. “Не ваша справа!” — адказаў ён. “Праваліцца б вам скрозь зямлю!” — агрызнулася яна і была сабралася легчы ў пасцель, але перадумала. Як яна ляжа спаць, калі нядбайнікі яшчэ дзесьці там, чорт ведае дзе, у Генеха ў склепе і павінны прыйсці развітацца. Як-ніяк пастаяльцы, жылі ў яе столькі часу... і раптам паедуць не развітаўшыся. Не можа гэтага быць. Ужо далёка за поўнач, глядзіць яна: пад’язджае адна калымага, другая, трэцяя. Хто такія? Вядома, яны, гультаі. Уся кампанія. Едуць, значыць. “Будзьце здаровыя!” — “Шчаслівай дарогі!” На трэцяй, апошняй калымазе, у возчыка Шымен-Довіда, заўважае яна, паважна разваліўся малпа-дырэктар, а зусім усутыч каля яго нейкая жанчына, захутаная ў яе, Няхамы, стары кашэчы бурнос і зімовы шалік. Твару не відаць — але вочы! Знаёмыя вочы! Божа літасцівы! Хто б гэта мог быць? Усіх іх, акцэрак, яна ведае ў твар — крыварылыя пачвары! Адна за другую пачварнейшая. А гэта, відаць, прыгожанькая. Твару, уласна, не відаць, але вочы — чорныя цыганскія вочы — вельмі, вельмі ёй знаёмыя. Хто б гэта мог быць? Калі б гэтыя нядбайнікі спыніліся хоць на хвіліну, яна б ужо ўведала, хто гэта. Але ўсё гэта не працягвалася і хвіліны. Вось яны пад’ехалі, вось развіталіся, а вось ужо след іх прастыў. Цэлую ноч яна варочалася з боку на бок, не магла заснуць: “Божа, хто гэтая дзяўчына з такімі знаёмымі цыганскімі вачыма?”

Толькі ранкам, пачуўшы ўсхваляваўшую ўсіх навіну, яна схапілася за галаву, паклікала абедзвюх сястрычак і сказала ім: “Дайце мне жаваць салому і клічце мяне каровай!” Адным словам, неба і зямля пакляліся, што ніводная таямніца не павінна заставацца нераскрытай і *праўда павінна ўсплыць, як масла на вадзе*. Яна, Неха, і раней ведала, што так будзе, хай дапаможа ёй Бог! Чаму, на самай справе, нічога такога не здарылася з яе сястрычкамі? Хіба яе сястрычкі не хадзілі кожны вечар у тэатр? Чаму яе сястрычкі не строілі вочак гэтым нядбайнікам, як кантарава дачка?..

— Змоўкні, нягодніца! — пачуўся раптам дзікі лямант, і кантарыха Лея як раз’юшаны звер кінулася на ўладальніцу заезнага дома. Няшчасная маці была гатовая сцерці ў

парашок гэтую жанчыну за яе апошнія словы. На шчасце, іх своечасова разнялі, а то абавязкова адбылася б катастрофа.

### *Раздзел сорок другі*

## ПАГОНЯ ЗА ЎЦЕКАЧАМІ

Пасля ўсіх допытаў і расследаванняў было цвёрда выяўлена і запратакаліравана толькі адно: “Сын Бені Рафаловіча Лейбл, чатырнаццаці гадоў, і дачка кантара Рэйзл Співак, пятнаццаці гадоў, ноччу з суботы на нядзелю збеглі з кампаніяй яўрэйскіх акцёраў да румынскай граніцы, прычым вышэйпамянёны сын Рафаловіча, Лейбл, выкраў у свайго вышэйпамянёнага бацькі, Бені Рафаловіча, з касы такую вось суму...”

А з гэтага выходзіць, што трэба па гарачых слядах кінуцца за імі наўздагон — а раптам удасца іх дагнаць.

Было вырашана сабраць пагоню і як мага хутчэй. Так і зрабілі.

Экспедыцыя складалася з двух чалавек — Рафаловічавага касіра “Сосн-Весімхе” і аднаго з Бенявых сыноў — Аншла.

Аншл — малады чалавек, гадоў дваццаці двух, выпешчаны, укармлены, белатвары, з чырвонымі, як вішня, губамі, з прыгожай падстрыжанай бародкай і з чорнымі блішчастымі кучаравымі валасамі.

Нельга сказаць, каб Аншл быў тупы ад прыроды, але ён упарта не хацеў вучыцца, хоць ты палі яго, хоць рэж на часткі.

— Мужчына! Што з цябе выйдзе? — дакараў яго бацька. — Сабак лавіць будзеш ці мядзведзяў па вуліцах вадзіць. Ці сумееш ты хоць прачытаць “кадзеш”<sup>\*</sup> па бацьку-маці? Ану, паязджай за мной услед. Ну, пайшоў: “Няхай узвысіцца і асвяціцца...”<sup>\*</sup>

Але тут маленькая Бейлка не вытрымала і вымушана была ўмяшацца:

— Звіхнуўся, ці што? Блэкату наеўся? Што за памінальная малітва ні з таго, ні з сяго? Мы, здаецца, яшчэ жывыя!

— Неразумная ты! — адказаў ёй Беня. — Дай нам, Божа, памерці не раней, чым гэты баран вывучыць на памяць “кадзеш”.

Скончылася тым, што Аншла забралі з хедара.

— Вучыцца не хочаш, — сказаў бацька, — “кадзеш” прачытаць не ўмееш, умей хоць свіней пасвіць.

Гэта абазначала, што ён мае намер прывучыць сына да гаспадаркі. Аншл паказаў у гэтай справе вялікія здольнасці: ён добра ездзіў верхам, навучыўся гаварыць па-малдаўску, як заўзяты малдаванін, разбіраўся ў папяхуях і з першага погляду мог вызначыць, колькі дзелавой драўніны і колькі паліва можа выйсці з таго ці іншага дрэва. Адным словам, Аншл выявіў усе прыкметы сапраўднага гаспадара-купца.

Зусім нядаўна Беня сасватаў Аншла, абяцаючы яму шмат пасагу, знайшоў для яго дзяўчыну на выданні з горада Бельцы, хоць і непрыгожую, вельмі непрыгожую, з тварам зямлістага колеру, але затое з вельмі радавітай сям’і. Калі Аншл убачыў нарачоную, у яго пацямнела ў вачах. Але запырэчыць бацьку ён не асмеліўся. Беню вельмі хацелася парадніцца са знаццю, а калі Беню захочацца чаго-небудзь, то хто ж адважыцца яму прырэчыць!

З разбітым сэрцам вярнуўся Аншл дамоў з Бельцаў. Хутка, аднак, ён суцешыўся з карміцелькай, якая жыла ў іх у доме, здаровай і прыгожай жанчынай. Праўда, мамка доўга супраціўлялася, клялася, што яна ўчыніць скандал на ўвесь горад. Але чаго баяцца сыну багацея, а тым больш такому хлопцу, як Аншл? Ва ўсім жа мястэчку амаль няма ніводнае дзяўчыны, якая не надавала б яму аплявух. Даведайся пра гэта Беня, узнялася б такая завіруха, што і падумаць страшна. Але хто стане расказаць Беню пра такія рэчы? Ледзь узнікне скандал, яго адразу ж стараюцца уладкаваць, каб усё было шыта-крыта, каб бацька ні пра што не даведаўся.

Ва ўсім доме ёсць толькі адна істота, якая ведае пра ўсе скандальныя прыгоды Аншла, ведае, але маўчыць, стаіўшы боль глыбока ў сэрцы. Гэта — бедная маці, маленькая, ціхая, слабая Бейлка.

Маленькая Бейлка цягне на сваіх слабых плячах увесь цяжкі груз усіх сямейных звадак і непрыемнасцяў. Часта твар яе гарыць ад сораму за Аншла. Яна гатовая жывой закапацца ў зямлю. Але што яна можа зрабіць? Яна толькі моліць Бога, каб ён як найхутчэй паслаў сыну ядрэнную жаніцьбу. Яму даўно пара б ажаніцца, таму што ўжо ў пятнаццаць-шаснаццаць гадоў у яго ўжо запушылася бародка, а з васемнаццаці гадоў пачаліся непрыемнасці адна за другой, бясконцыя непрыемнасці.

Такі быў сын Бені Рафаловіча Аншл, пасланы бацькам з наказам дагнаць, злавіць і прывезці дадому блуднага сына. У спадарожнікі яму Беня даў касіра, якога забяспечыў даволі вялікай сумай грошай, і даў наказ:

— Гайда! Едзьце і прывязіце падсвінка!

Касіру быў дадзены яшчэ адзін наказ — не шкадаваць “чарапкоў” (рублёў) і даваць каму трэба і колькі трэба. А калі спатрэбіцца яшчэ, хай напіша: будзе выслана яшчэ.

Беня забяспечыў таксама пасланую ім у пагоню экспедыцыю паперамі “за подпісамі і пячацямі”, з дапамогай якіх можна будзе прывезці назад уцекача, калі спатрэбіцца, нават у кайданых.

Але лепш па-добраму, — паўтарыў Беня Аншлу некалькі разоў.

А калі экспедыцыя была ўжо зусім гатовая, калі Аншл і касір сядзелі ўжо ў брычцы і коні крануліся, Беня яшчэ раз крыкнуў ім услед:

— Памятайце ж: дабром, толькі дабром!..

### *Раздзел сорах трэці*

## ЭКСПЕДЫЦЫЯ ЗА РАБОТАЙ

Пакуль Аншл Рафаловіч з касірам “Сосн-Весімхе” даехалі да Ясаў ды пакуль агледзеліся, нікога з акцёрскай кампаніі яны там ужо не засталі. Яны даведаліся толькі, што тут сапраўды бадзяліся нейкія маладыя людзі, брыттыя, у стаптаных ботах, відаць, акцёры, але куды падзеліся — невядома. З гэтага экспедыцыя зрабіла вывад, што трэба ехаць далей, і, не трацячы часу, адразу кінулася ў далейшы шлях.

Так пераязджаючы з месца на месца, экспедыцыя дабралася да Бухарэста.

Апынуўшыся ў Бухарэсце, Аншл, прыводзячы самыя пераканаўчыя довады, стаў даказваць касіру, што трэба спыніцца ў лепшай гасцініцы.

— Сам памяркуй, — пераконваў ён касіра. — Патрачана столькі грошай, не бяда, калі яшчэ патраціцца некалькі лішніх рублёў. Тым больш што бацька ледзь не сто разоў наказваў: грошай не шкадаваць, а калі не хопіць, ён прышле яшчэ.

Варта помніць, што для Аншла гэта быў першы выезд з дому, ды яшчэ ў такі вялікі горад, як Бухарэст. Даўно ўжо

яго душа знемагала ад тугі па іншым, шырокім і прывольным свеце, у сне і наяве мроіў ён пра прыгажосць і раздолле вялікіх гарадоў. Але з той пары, як ён стаў жаніхом гэтай зеленатварай дзяўчыны з радавітай сям'і, ён даў сабе зарок, што адразу ж пасля вяселля, як толькі крыху вызваліцца ад бацькоўскае апекі, ён паедзе ў цудоўны Бухарэст і зажыве там на ўсю моц, як Бог распарадзіўся...

Цяпер, калі лёс распарадзіўся, каб ён трапіў у цудоўны Бухарэст яшчэ да вяселля і апынуўся на волі без усялякага нагляду, да таго ж яшчэ і пры грашах, — яму, як той казаў, і карты ў рукі.

Праўда, ёсць маленькая закавыка — касір. Але, па-першае, касір яму не ўказчык. А па-другое, “Сосн-Весімхе” — таксама не статуя, а, як той казаў, жывая плоць і кроў, прытым халасцяк, да таго ж яшчэ паднявольны: што гаспадароваму сыну любя, тое і яму міла...

Спыніліся яны ў адной з самых фешэнебельных гасцініц Бухарэста, у атэлі “Дачыю”, на адной з прыгажэйшых вуліц горада — на “Страда Падэмагашуй”.

Гэта гасцініца вядомая, па-першае, тым, што ў ёй, кажуць, жыў у час руска-турэцкай вайны знакаміты Асман-паша, а па-другое, сваім кафэшантанам і вар’етэ “Парадызо”, дзе выступае праслаўленая румынская спявачка Марынеску-Міланеску, якая выконвае папулярныя рускія песні “Дзьмуць ветры буйныя” і “Я хачу вам расказаць, расказаць...”

Жыць у такой славунай гасцініцы з такімі кафэшантанам і вар’етэ, — ды хіба ж гэта не рай зямны? Праўда, знаходжанне ў гэтым раі каштуе грошай і нямала: дзе рай, там і кусаецца. Даведаўшыся, колькі трэба заплаціць за нумар, “Сосн-Весімхе” схапіўся за галаву.

— Дурны! — пераконваў яго Аншл. — Нельга жыць па-свінску, калі едзеш па такой справе.

Касір падумаў-падумаў і вырашыў: “Калі гаспадароваму сыну любя, то і мне міла”. Ён жа не больш чым паднявольны чалавек. І пачалася нястрымная гулянка. Загулялі напрапалую. Бачачы, як маладыя “рускія” мяняюць адзін сторублёвы білет за другім, усе ў гасцініцы вырашылі, што абодва яны, відаць, маладыя магнаты, якія толькі што атрымалі буйную спадчыну і прыехалі сюды марнатравіць жыццё. На зыходзе першага тыдня ім паднеслі такі рахунак, што з бедным касірам “Сосн-Весімхе” ледзь не



адбыўся ўдар. Але Аншлу зноў удалося супакоіць свойго спадарожніка:

— Дурніла ты несусветны! — сказаў ён касіру. — Якая тут можа быць размова пра грошы? Хіба ў іх справа? Гаворка ж ідзе пра жыццё чалавечае. Толькі б нам удалося знайсці таго, каго мы шукаем...

І яны рупліва ўзяліся за пошукі, нанялі экіпаж з пагадзіннай аплатаю і аб'ездзілі ўсе вуліцы, сады, музеі, карцінныя галерэі, тэатры, цыркi, кафэшантаны, кабарэ і вар'етэ.

Аншл быў перакананы, што толькі ў такіх месцах і можна знайсці артыстаў. “Кафэшантан і тэатр, — разважаў ён, — нібы брат і сястра”. Аншл быў умудроны не столькі гадамі, колькі жыццёвым вопытам. “Сосн-Весімхе” проста надзівіцца не мог са свайго юнага гаспадара, які — не сурочыць бы! — ва ўсім толк ведае, як “дарослы”. І дзе б ён ні паяўляўся — усюды адчувае сябе, як дома, як у Галянешці...

Больш за ўсё палюбіўся Аншлу кафэшантан “Парадызо”. Там ён найбольш ахвотна праводзіў вечары.

— Хай маё імя не будзе Аншл! — сказаў ён касіру, — калі мы не застукаем іх тут, вось у гэтым самым месцы... Сядзем толькі вось там, у куточку, за той столік. Там цудоўна. Адтуль усё бачна.

Аншл меў рацыю. *Там і сапраўды было цудоўна.* Адтуль можна было бачыць усё — і аркестр, і сцэну, і арфістак, апранутых зусім аднолькава: на іх былі кароткія чырвоныя спаднічкі з залатымі махрамі, высокія чорныя чаравікі, зашнураваныя даверху, і маленькія чырвоныя з залатой аблямоўкаю шапачкі набакір. Аншл загадаў вячэру з віном і абодва пачалі з апетытам закусваць. На сэрцы было светла, радасна, святочна. Любата! Жыццё б'е крыніцаю. Людзі прыходзяць і выходзяць. Усё блішчыць, усё трыумфуе. Гукі цудоўнае песні разносяцца па зале, жыватворным струменем абдае сэрцы слухачоў. Здаецца, быццам спявае шматгалосы жаночы хор, і не верыцца, што цудоўныя гукі гэтыя выдаюць не жывыя чалавечыя вусны, а медныя струны і драўляныя інструменты — арфы. Аншл пільна ўглядаецца ў спяваючыя арфы, глядзіць і наглядзецца не можа на арфістак, якія так па-майстэрску валодаюць сваім інструментам. Ён бачыць, як іх далікатныя тонкія пальчыкі перабіраюць медныя струны, як яны пры гэтым ківаюць галоўкамі і ўсміхаюцца вочкамі. Каму яны ўсміхаюцца? Няўжо яму, Аншлу?

— Глянь, як яны ўсміхаюцца! Глядзі ж, глядзі! — крычыць Аншл касіру, тармосячы яго за рукаў.

Але касіру не да арфістак. “Сосн-Весімхе” з цяжкасцю пераадольвае сон. Яму б толькі дабрацца да ложка і храпануць, а Аншл дурыць яму галаву арфісткамі.

Але вось, зіхочучы брыльянтамі, паяўляецца на сцэне славуная Марынеску-Міланеску. Яна пачынае спяваць: “Я хачу вам расказаць, расказаць...” І ўся публіка падхоплівае: “Як мы з ім пайшлі гуляць, ішлі гуляць...” У зале робіцца ўсё больш і больш светла. Весаюцца публікі даходзіць да мяжы. Любата! Рай зямны!

### *Раздзел сорок чацвёрты*

#### НАТРАПІЛІ НА СЛЕД

Так кожную ноч экспедыцыя добрасумленна выконвала свае абавязкі па пошуку ўцекачоў, пакуль аднойчы не натыкнулася на іх выпадкова.

Быў цудоўны вечар. Абодва падарожнікі, Аншл Рафаловіч і касір “Сосн-Весімхе”, сядзелі за столікам у кафэшпантане “Парадызо”, пілі “дульшатцу” — слаўную вадзіцу з нейкім варэннем — і слухалі музыку.

Аншл і гэты раз быў у цудоўным настроі. “Сосн-Весімхе”, наадварот, быў, як заўжды, хмуры і прыгнечаны. Да болю шкада было грошай, якія трацяцца марна, Бог ведае навошта і дзеля чаго. “Сядзі ў Бухарэсце і шукай ветру ў полі, а рублікі вылятаюць зусім дарэмна, як пёркі... Божа, Божа! Чым гэта ўсё скончыцца?”

Мы ўжо ведаем, што “Сосн-Весімхе”, нібы насуперак свайму вясёламу таварышу, быў чалавекам вельмі меланхолічнага складу. Усё яму ўяўлялася ў змрочных фарбах, усё здавалася самотным і бязрадасным. “Пілікае музыка, — думаў ён, — публіка ў захапленні. Падумаеш — радасць якая! П’юць, жаруць і пускаюць на вецер рублікі! Відаць, грошы для іх, хоць бы што. Чаго ім не стае? Галаўнога болю хіба!”

Ахоплены такімі змрочнымі думкамі, сядзіць за столікам наш меланхолічны касір і час ад часу глядзіць заспанымі асавелымі вачыма на сцэну, на якой напераменку паяўляюцца то арфісткі, то другая напасць — усемажлівыя жанчыны, дзіўна апранутыя, толькі напалову апранутыя і

амаль неапанутыя. А ў завяршэнне, як свайго роду салодкая страва, падаецца знакамітая Марынеску-Міланеску. Зіхочучы вачыма і брыльянтамі, яна запявае: “Я хачу вам расказаць, расказаць...” У зале робіцца яшчэ больш ажыўлена, Аншл падхоплівае: “Як мы з ім пайшлі гуляць, ішлі гуляць...” Спявачка кідае са сцэны позірк на Аншла і падміргвае яму. Аншл з захапленнем адказвае тым жа. Вось, скончыўшы выступленне, Марынеску-Міланеску прайшла каля іхняга століка. Аншл падняўся. Яна падышла. Ён пасадзіў яе паміж сабой і касірам — упершыню так блізка. Яны чулі шорах шаўковых спадніц і ўдыхалі вострыя пахі духоў, якія дайшлі нават да вечна закладзенага касіравага носа. А паколькі ягоны нос да такіх пахаў не прывык, то ён не змог утрымацца і пачаў чхаць. “Расці на здароўе!” — адклікнуўся Аншл. Бедны касір не ведаў, куды яму падзець свой нос, які так недарэчы разачхаўся.

— “Домнулу, — звярнулася Марынеску-Міланеску да Аншла, б’ючы яго веерам па руцэ і бліскаючы ўсімі брыльянтамі, — такі “фармозо домнулу”, а п’е нейкую там “дульшатцу”.

На нашай мове гэта абазначае: ці да твару такому прыгожаму маладому чалавеку, як ён, піць салодкую вадзічку?

Як устаяць супраць такое спакусы? Хіба ж магло не растаяць, як снег, Аншлава сэрца ад такога камплімента? Аншл паклікаў кельнера і паглядзеў на Марынеску-Міланеску, як бы пытаючыся позіркамі: што пажадае цудоўная царэўна? Цудоўнай царэўне хочацца шампанскага. Аншл загадаў шампанскае, а яго поўны захаплення позірк як бы пытаўся, чаго яшчэ пажадае цудоўная царэўна. Цудоўная царэўна пажадала смажанага фазана на закуску. Аншл загадаў падаць фазана і не зводзіў з яе зачараваных вачэй. “Чаго яшчэ пажадаеце?” Ёй зажадалася выпіць чарачку лікёру! І яна ўжо сама заказвае лікёр, лепшы сорт лікёру — “Шартрэз” ці “Феферман”. Аншл паўтарае за ёй: “Шартрэз” і “Феферман”. Затым ёй захацелася ананасаў. “Ананасаў няма, усе скончыліся”, — сказаў кельнер. Аншл ускіпеў: “Што значыць, няма? Кажуць табе ананасы, значыць, давай ананасы! Хоць у самога чорта!..” Касір “Сосн-Весімхе” пацягнуў яго за рукаў: “Апомніся, гэта будзе каштаваць чорт ведае колькі...” Але Аншл рассмяяўся: “Дурыла, бачыш яе брыльянты? Колькі, па-твойму, яны каштуюць?..”

Не, “Сосн-Весімхе” не ведае, колькі каштуюць яе брыльянты. Ён ведае толькі адно: наяўнасць у іхняй касе

растае з кожным днём. Сённяя раніцай ён ужо сказаў пра гэта Аншлу, але той толькі раскрычаўся: “Асёл, чаго ж ты маўчыш? Напішы дахаты, што патрэбны яшчэ грошы — прышлюць”.

“Сосн-Весімхе” такі чалавек, што калі яму загадана напісаць, то ён напіша.

— Што ж мне пісаць? — пытаецца ён.

— Пішы, што мы ўжо натрапілі на след. Мы працуем, не складаючы рук, робім усё, што мажліва. Начэй не спім. Мы ўвесь час у раз’ездах і ўсё шукаем. Добрыя людзі нам дапамагаюць, але гэта каштуе грошай, процьму грошай. Дарма ніхто не хоча дапамагаць... Таму вышліце хутчэй грошы, абавязкова як мага хутчэй. І будзьце здаровыя, перадайце гарачыя прывітанні і гэтак далей...

Адаслаўшы такі ліст, Аншл адчуў сябе яшчэ больш прывольна, чым раней. Гара з плеч далоў! Панылы касір, наадварот, стаў яшчэ больш панурым: “Божа, чым усё гэта скончыцца?..”

Аншл працягваў заказваць віно, піў за здароўе Марынеску-Міланеску і прымушаў касіра піць з ім разам. “Непрыстойна ж сядзець, нібы статуі”. Аншл з усіх сіл стараўся вывесці касіра са змрочнага настрою, рабіў усё мажлівае, каб развесяліць яго, і ўрэшце рэшт гэта яму ўдалося. Меланхалічны касір мала-памалу ажывіўся. Лоб яго пачаў блішчаць. Тоўстая, пакрытая густой расліннасцю губа прыўзнялася, а на вуснах паявілася нешта падобнае на ўсмешку. Яго сонныя асавелья вочы пачалі зліпацца, і ён пачаў аблізвацца — лепшая прыкмета, што ён ужо пад мухаю.

Можна сказаць, што ўпершыню за ўсё сваё жыццё касір “Сосн-Весімхе” быў па-сапраўднаму вясёлы і жыццярэдасны, упершыню яго настрой адпавядаў ягонай вясёлай мянушцы. Абодвух раптам ахапіла нейкая бурная радасць, нястрымная весялоць. Абодва былі на вышыні шчасця. Ад паўнаты пачуццяў Аншл нават абняўся з Марынеску-Міланеску, як з роднаю сястрою, а касір “Сосн-Весімхе”, трымаючы вышты бакал у руцэ, пакатваўся ад смеху, рагатаў да ўпаду, аж заходзіўся. Раптам смех яго резка абарваўся. Сонныя, асавелья вочы, раптам працверазеўшы, утаропіліся ў дзверы і застылі, нібы прыкаваныя да іх. І сам ён як быццам скамянеў і нерухома застыў з бакалам у руцэ.

Што здарылася? У тую хвіліну каля дзвярэй паявіліся два суб’екты: адзін высокага росту, другі трохі меншы.

Касіру падалося, што госці, якія ўвайшлі, кінулі позірк на яго і на Аншла і адступілі задам да дзвярэй. Але не паспеў касір павярнуць галавы да Аншла і крыкнуць: “Ён тут, часнае слова!” — як абодва суб’екты зніклі, і след іх прастыў.

Дарма касір, як ашалелы, кінуўся за імі наўздагон. Дарэмна ён кляўся і бажыўся — дай Бог яму так жа бачыць усіх, хто яму мілы і дарагі, дай Божа яму так жа бачыць шчасце і радасць у жыцці, як ён сваімі вачыма толькі што бачыў каля дзвярэй Лейбла! Аншл не верыў. Аншл запэўніваў, што гэта касіру прыснілася. Вінаватае ва ўсім віно, шампанскае, ха-ха-ха!

### *Раздзел сорак пяты*

## ПТУШАЧКІ МЯНЯЮЦЬ АПЯРЭННЕ

Не, “Сосн-Весімхе” не памыліўся: два суб’екты, што раптоўна паявіліся ў кафэшантане “Парадызо” і адразу ж зніклі, былі менавіта тыя, на пошукі якіх і была сабрана экспедыцыя. Гэта былі ўцекачы Лейбл Рафаловіч і наш даўні знаёмы Гоцмах (будзем іх так называць да таго часу, пакуль яны не зменяць свае імёны).

Абодва нашы героі першым часам таксама толькі тое і рабілі, што хадзілі па Бухарэсту і дзівіліся ягонай прыгажосцю. Абодва яны, што ні кажы, былі жывыя людзі, а ў Бухарэсце ёсць на што паглядзець. Чалавеку ж з артыстычнаю душою, які збіраецца стаць дырэктарам тэатра і які ўмее глядзець на ўсё вачыма артыста, ёсць з чаго прыклад браць, чаму павучыцца.

— Трэба вывучаць сцэну, маё дарагое птушанятка! — сказаў Гоцмах свайму юнаму другу. — Трэба пазнаёміцца з усімі тэатрамі, а затым узяцца за работу і адкрыць свой тэатр. Гэта нядобра, душа мая, жыць на гатовым, нікуды не варта мяняць рубельчыкі ды пускаць іх на вецер, — трэба падумаць і пра заробкі...

Занадта простымі і праязічнымі падаліся Гоцмахавы словы нашаму юнаму герою. Лейблава душа таксама рвалася на сцэну, але сцэна цягнула яго не дзеля заробку, а дзеля чагосьці больш узвышанага, дзеля чаго менавіта — ён і сам яшчэ не цалкам выразна ўсвядоміў. Ён даражыў

кожным днём, кожнаю хвілінаю. Яму хацелася хутчэй апынуцца на сцэне, загрыміравацца і... іграць, іграць, іграць!.. Але раз Гоцмах кажа, што трэба вывучаць сцэну, значыць, трэба. Гоцмах ведае, што кажа. І абодва ўзяліся вывучаць сцэну ва ўсіх дэталях.

Пачалі яны даволі практычна: з самых бедных кварталяў, дзе яны наведвалі самыя танныя кафэ і балаганы. Затым, падымаючыся ўсё вышэй і вышэй, яны пабывалі ў лепшых тэатрах, вар'етэ і кафэшантанах. І ўсюды Гоцмах знаходзіў што-небудзь цікавае і павучальнае для сябе.

— Ну, птушачка мая, прыгледзься добранька, як у іх абсталявана сцэна. А касцюмы! А сукенкі! А чаравічкі, а панчошкі! А ўсё ж гэта — грошы, чорт бы іх бацьку ўзяў! Нездарма ж сказана: “Золата і серабро — высакародны чараўнік”.

— “Робяць высакароднымі свіней”, — паправіў яго Лейбл.

— Хай будзе па-твойму, — пагадзіўся Гоцмах, шчупаючы сваю бакавую кішэню, — як бы ні сказаў, толькі б добра думаў. Добра, што мы трапілі ў такі горад. Нам гэта прыдасца. Вось убачыш, які “хедар”, з Божаю дапамогаю, арганізую. Бог і людзі будуць зайздросціць. Д’ябал возьме Шчупака з яго бацькам!

Зусім інакш успрымаў новыя ўражанні Лейбл. Ён літаральна еў вачыма кожнага ўбачанага ім на сцэне актёра, лавіў кожнае ягонае слова. Яму здавалася, быццам ён і сам на сцэне. Яна цягнула яго як магніт, адрывала яго ад зямлі, падымала ўвышыню. Твар яго палаў, вочы зіхацелі, горла сціскалі спазмы. Ён толькі тое і рабіў, што глыбока ўздыхаў.

— Што з табою, міленькі? — пытаўся Гоцмах, — усё яшчэ баішся, каб цябе не пазналі. Не сысці мне з гэтага месца, калі хто-небудзь скажа пра цябе, што ты гэта ты.

Так суцяшаў Гоцмах свайго юнага друга і па-свойму меў рацыю. Цяжка было пазнаць Лейбла. Абодва яны сталі амаль непазнавальныя, да таго яны змяніліся. Птушачкі скінулі старое апярэнне — з ног да галавы апрануліся ў новае ўбранне.

Прыехаўшы ў Бухарэст, Гоцмах найперш пагаліўся, пакінуўшы толькі невялічкія бакенбарды, якія, як сведчыла люстэрка, былі яму да твару. Затым зайшоў у самы буйны канфекцыйны магазін Бухарэста і апрануўся па апошняй модзе, проста-такі па-царску: купіў высокі цы-

ліндр, прыгожую палачку з ручкаю са слановай косці, лакараваня чаравікі і жоўтыя пальчаткі.

— Ну? Што цяпер скажаш, мая дарагая птушачка? Пазнае хто-небудзь ува мне Гоцмаха?

— Ніхто на свеце! — згадзіўся Лейбл.

Лейбл ад усяе душы быў рад перамене, якая адбылася з Гоцмахам. Гоцмах, у сваю чаргу, гледзячы з захапленнем на свайго пераўтворанага друга, не ў меншай ступені любаваўся Лейблам, з якога ён зняў галянешцінскія строі, замяніўшы іх новым модным касцюмам. Лейбл разгульваў цяпер у кароткім пінжачку, маленькім капялюшыку, жоўтых пальчатках і з палачкаю ў руцэ.

Аглядаючы свайго юнага друга спераду, ззаду і з усіх бакоў, Гоцмах з зачараваннем усклікнуў:

— Дай Божа Шчупаку так жыць на свеце, як можна пазнаць, што ты гэта ты! І такога б мне шчасця, які ты прыгожы хлопчык! Ды і не хлопчык, а сапраўдны хлопец, клянуся Богам!

І абодва адчувалі сябе так лёгка і прывольна, быццам не па зямлі ступалі, а луналі ў паветры.

### *Раздзел сорак шосты*

## ГОЛЬЦМАН — РАФАЛЕСКУ

Аднойчы — было ўжо не рана, а каля поўдня, а яны ўсё ляжалі ў пасцелі, песцячыся і пацягваючыся, — Гоцмах звярнуўся да Лейбла:

— Можа, хопіць нам, душа мая, у пасцелі валяцца? Пара ўжо ўстаць ды перакусіць, выпіць па шклянцы духмянай турэцкае кавы са свежымі здобнымі булачкамі, пакуль грошы водзяцца, чорт бы іх бацьку ўзяў!

І абодва ўстаюць, мыюцца, апранаюць свае новыя касцюмы, гатовыя ўзяцца за работу — пайсці сноўдацца па Бухарэсту, любавацца цудоўнымі рэдкімі таварамі, якія выстаўлены ў вітрынах. Толькі паглядзець, палюбавацца, але не купляць, уратуй Божа. Шкада грошай. “Грошы ў нас не крадзеныя”, — кажа Гоцмах. Пазней яны зойдуць у рэстаран паабедаць. Гоцмах наперад аблізваецца, уяўляючы сабе, якія стравы ім пададуць. (Гоцмах так згаладаўся за сваё жыццё, што, колькі б ён ні еў, яму ўсё здаецца, што ён яшчэ не наеўся.) Пасля абеда яны прылягуць адначыць.

(Гоцмах столькі працаваў на сваім вяку і так змардаваўся ад турботаў, што, колькі б ён ні адпачываў, яму ўсё здаецца, што ён не адпачыў...) А калі сцямнее, яны адправяцца ў тэатр, адтуль у які-небудзь кафэшантан — “вывучаць музыку, мастацтва і тэатр”.

Для вывучэння музыкі, мастацтва і тэатра самы зручны час — ноч. Да таго ж такім людзям, як Гоцмах і Лейбл, увогуле варта менш паказвацца на людзях днём. Лейбл гатовы паклясціся, што толькі ўчора бачыў брычку, якая праімчалася па вуліцы і ў якой сядзелі яго старэйшы брат Аншл і касір “Сосн-Весімхе”.

— Пакінь, пакінь, звярок бяхсвосты! — высмеяў яго Гоцмах. — Табе ўсё сняцца браты ды касіры. Глупства. Калі б яны нават прыехалі сюды, дурненькі, у іх павінна быць васемнаццаць галоў, каб пазнаць цябе, а мяне і тым больш! Ведаеш, мой дарагі хлопчык, чаго нам яшчэ не стае?

— Чаго?

— Іншых імёнаў.

— Не разумею.

— Вельмі проста. Я ўсю ноч пра гэта толькі і думаў: што ж з намі будзе нарэшце? Не вечна ж нам тут бадзяцца без справы, не вечна ж сядзець, склаўшы рукі, ды праядаць грошыкі. Рана ці позна мы дойдзем да сваёй мэты, арганізуем свой хедар, заедзем у які-небудзь яўрэйскі гарадочак і пачнем даваць спектаклі. Дык вось падумай цяпер жа, якімі імёнамі нам назвацца, каб ніхто, будзь у яго лоб на сем пя дзяў, не даведаўся, хто мы. Што тычыцца мяне, то я магу звацца сапраўдным імем Гольцман. “Бярнард Гольцман”. Дзе там хто-небудзь даведаецца, хто такі гэты Бярнард Гольцман. Да гэтага ж часу ўсе ведалі толькі аднаго Гоцмаха ды Гоцмаха.

— Абсалютна слухна! — згадзіўся Лейбл. — Гольцман на самай справе і прыгажэй, чым Гоцмах.

— Вось бачыш. Але што ж мне рабіць з табою, душа мая? Уяві сабе, што мы пачынаем раз’язджаць па свеце і раптам прыязджаем ў такі горад, дзе ведаюць твайго бацьку. Ці падыходзіць нам, каб ты зваўся Рафаловічам? Зразумеў ты ці не?

— А як жа мне звацца?

— Вось менавіта гэта і не дае мне спакойна спаць, усю ноч напралёт ляжу і думаю пра гэта. І вось якая думка прыйшла мне ў галаву: а чаму б табе не выбраць румынскае імя, на “еску”, як усе тут у Румыніі называюць сябе, напрыклад



Маргуліс — Маргулеску, Рафаловіч — Рафалеску. Разумееш, любка мая? Мы прыязджаем у які-небудзь горад, і я друкую велізарныя афішы: “Першы яўрэйска-румынскі тэатр Бярнарда Гольцмана і першы яўрэйска-румынскі артыст Рафалеску з Бухарэста”. Як табе падабаецца, маё дарагое птушанятка, такая думка? Ці ж не праўда, што Гоцмах — майстар на выдумкі? Што скажаш?

Само сабой зразумела, Лейблу спадабалася выдумка Гоцмаха, як і ўсё, што зыходзіла ад яго. А Гоцмах, задаволены сваёй вынаходлівасцю, схопіў юнага друга за руку і кінуўся з ім у скокі, напяваючы матыў з “Вядзьмаркі”\*:

Гоцмах наш сляпы!  
Якое ж тут дзіва?  
Скажыце ўслед за мной:  
Гоцмах наш сляпы...

З той пары, як Лейбл дружыць з Гоцмахам, ён заўжды бачыць яго вясёлым, жыццярадасным, які не ведае тугі і адчаю. Нават у самыя сур’ёзныя і цяжкія хвіліны жыцця ён ніколі не сумуе. Ён нават амаль што перастаў кашляць і сварыцца. Рэдка-рэдка зрываюцца з ягоных вуснаў праклёны, і то толькі тады, калі яму прыходзяць да памяці Шчупак альбо Шолам-Меер Мураўчык. Тут ужо ён не можа ўтрымацца, каб не пажадаць ім “халеры”, “балячкі” альбо “пагібелі”...

— Помні ж, маё дарагое птушанятка, што я ўжо больш не Гоцмах. Я Гольцман. А цябе як завуць?

— Рафалеску, — адказвае Лейбл.

— Вось такім я цябе люблю, кацянятка маё!

### *Раздзел сорок сёмы*

#### **ПЕРАМЕНА МЕСЦА — ПЕРАМЕНА ШЧАСЦЯ**

Вечарам таго ж дня нашы героі, Лейбл Рафаловіч і Гоцмах, альбо, як цяпер сябе яны называлі, Гольцман і Рафалеску, сноўдаліся па вуліцах Бухарэста на гэты раз не дзеля вывучэння мастацтва, музыкі і тэатра, а проста дзеля “мацыёну”. Яны ўжо дастаткова вывучылі горад і пабывалі, як ім здавалася, ва ўсіх месцах, дзе працвітае “музыка, мастацтва і тэатр”. Гуляючы, яны апынуліся на вельмі прыго-

жай вуліцы “Страда Падэмагашуй” і раптам убачылі вялікі ліхтар з велізарнымі электрычнымі літарамі “Парадызо”.

— Парадызо! Парадыз, здаецца, абазначае рай? Можа, завернем, міленькі, на хвілінку ў гэты рай? Як думаеш?

Так сказаў Гольцман свайму юнаму другу. Пры гэтым у яго і ў думках не было чакаць адказу, таму што ён загадзя ведаў, што Лейбл з ім ва ўсім пагодзіцца. Для Лейбла Рафалеску Гоцмах, альбо Гольцман, — Бог, а слова ягонае — закон. І яны спушціліся ў рай.

Мы кажам “спушціліся” таму, што пераступіць парог раю аказалася не так і проста. Перш чым трапіць туды, трэба было прайсці праз усе восем аддзяленняў пекла. Неабходна было перш за ўсё набыць уваходныя білеты, — так ужо заведзена ва ўсякім раі на нашай грэшнай планеце. Затым трэба было падняцца на некалькі прыступак і здаць у гардэроб верхняе адзенне і палачкі, заплаціўшы, колькі належыць, швейцару за паслугу. Пасля гэтага ім давялося зноў спушціцца на некалькі прыступак уніз і ўступіць у шырокі ярка асветлены калідор, і толькі там, пасля прад’яўлення ўваходных білетаў, перад імі адчыніліся дзверы раю.

Калі яны ўвайшлі ў залу, іх асляпіў бляск мноства яркіх рознакаляровых электрычных агнёў. Яны ўбачылі элегантную публіку, паноў і дам, што сядзелі за белымі мармуровымі столікамі і выпівалі, закусвалі, весела смяяліся, як і належыць у раі.

Да гэтае вясёлае кафэшантаннае атмасферы нашы героі паспелі, шчыра кажучы, ужо крыху прывыкнуць. Аднак не настолькі, каб адразу заняць столік, пазваніць і крыкнуць працяжна, нараспеў: “Ке-ельнер!” — як робяць сапраўдныя джэнтльмены, сталыя наведвальнікі гэтых мясцін... Ні новая вопратка, ні замена імя не маглі так хутка змяніць правінцыйнае аблічча Гоцмаха і яго юнага друга, іхнія местачковыя манеры і звычкі. Мясцічка наклала на іх свой глыбокі адбітак, скоўвала іхнія рукі, адлюстроўвалася на іхніх тварах. Не дзіўна таму, што яны спыніліся каля ўваходу і некалькі хвілін стаялі нерухома, азіраючы ярка асветленыя сцены, абабітыя чырвоным аксамітам ложы, белыя мармуровыя столікі і ў асабліваці — шыкоўную, вясёлую, у найвышэйшай ступені элегантную публіку.

— Эх, грошы, чорт бы іх бацьку ўзяў! — выгукнуў Гольцман, і ўжо сабраўся быць заняць месца за адным са столікаў, як раптам Лейбл схопіў яго за руку і, дрыжучы ад страху, ледзь працадзіў праз зубы:

- Вось яны!
- Хто?
- Мой брат Аншл з нашым...
- Кінь, кінь, звя...

Гольцман, відаць, хацеў абвясціць сваё улюбёнае “звярок бяхвосты”. Але, глянуўшы туды, куды паказваў Лейбл, ён убачыў у куточку за столікам, застаўленым рознымі стравамі і напіткамі, нашых знаёмцаў. Гэта адбылося якраз у тую высокаўрачыстую хвіліну, калі Аншл — Гоцмах пазнаў яго — па-брацку абдымаўся са славутай спявачкай Марынеску-Міланеску. І яшчэ аднаго чалавека ўбачыў Гоцмах за столікам: нейкага таўстагубага хлопца, які, трымаючыся за бакі, заходзіўся ад смеху.

Хутчэй чым можа ўявіць сабе чалавечая фантазія, літаральна ў адзін момант, героі нашы пакінулі залу, як той казаў, зніклі. Хвіліны дзве-тры яны не маглі вымавіць слова, у іх адняло мову. Уся іхняя энергія засяродзілася ў нагах, яны несліся, нібы на гумовых шынах.

Толькі на трэцяй вуліцы, калі сябры змяшаліся са шматлюдным натоўпам і пераканаліся, што небяспека мінула, Гольцман з уласцівай яму нахабнасцю вымавіў:

— Твой браток, відаць, добры гусь! Чорт бы ўзяў бацьку твайго старэйшага брата! А хто той таўстагубы хлопец?

— Не пазнаў яго? — прамармытаў Лейбл Рафалеску, у якога з перапалоху зуб на зуб не трапляў. — Гэта ж наш касір “Сосн-Весімхе”.

Гольцмах інстынктыўна схапіўся за кішэню і — дай Бог ногі!..

— Ах, каб яго громам забіла!.. А ведаеш, што я табе скажу, маё дарагое птушанятка? У мяне зусім ніякае ахвоты няма сустракацца з імі тут... Думаю — і ў цябе!.. Давай лепш пакінем іх тут у Бухарэсце: хай адпачываюць у “раі”, а самі мы рушым далей.

— Куды?

— Куды вочы глядзяць! Як сказана ў “Пісанні”: “Змена месца — змена цеста”.

— Там сказана: “Змена месца — змена шчасця”, — паправіў яго Лейбл.

— Добра. Быць па-твойму. Сутнасць жа ў тым, што нам неабходна як мага хутчэй знікнуць. Мне, праўда, напляваць на іх усіх. Ды і табе таксама, трэба думаць. Але ў мяне ўвогуле няма ніякага жадання з імі сустракацца. Не люблю я галянешцінскіх землякоў, хай даруе мне Гасподзь мае

грэшныя словы! Паслухай, міленькі, давай, прыбавім ходу. Ці не, пастой! Ведаеш што? Вунь рамізнік. Давай сядзем і папросім пагнаць каня так, каб пыл слупамі. Эх, грошы, чорт бы іх бацьку ўзяў!

Не прайшло і дзвюх гадзін, як нашы малойчыкі сядзелі ўжо ў вагоне цягніка прамых зносін Бухарэст — Будапешт. Паколькі ноч была халаднаватая, а выехалі яны без багажу, то Гольцман выцягнуў сваю знакамітую хламіду, якую ён называў “палярынай”, і закутаў ёю свайго юнага друга Лейбла Рафалеску.

— Закутайся, птушанятка маё, вось так, як мага лепш, а то яшчэ прастудзішся. Як, кажаш ты, напісана там: “Змена месца...”

— Змена шчасця.

— Здрава сказана, чэснае слова! — усклікнуў Гольцман. Ён зноў пашчупаў бакавую кішэню, закашляўся, і град адчайных праклёнаў пасыпаўся на галовы Шчупака і Шолам-Меера.

## Раздзел сорок восьмы

### У ГАЛІЦЫ

Хоць нашы героі Гоцмах і Лейбл Рафаловіч змянілі імёны і прозвішчы і завуць іх цяпер Бярнард Гольцман і Лео Рафалеску, хоць яны ўвогуле змяніліся да непазнавальнасці, усё ж яны не асмельваліся заставацца блізка ад Галянешці. З Румыніі яны махнулі ў Букавіну, а адтуль у Галіцыю, гастраліруючы ў розных гарадах з трупаю акцёраў, сабранай Гольцманам. На афішах красавалася вялікімі літарамі: “*Славутая вандроўная трупа Бярнарда Гольцмана і Ко*”, а ўнізе яшчэ большымі літарамі значылася імя знакамітага маладога артыста: “*Лео Рафалеску з Бухарэста*”.

Хто гэты Рафалеску? Адкуль ён узіяўся? Пра гэта ведалі нямногія. Але ўсе чулі, што нейкая яўрэйская трупа раз’язджае па Галіцыі з нейкім Рафалеску, пра якога газеты расказваюць цуды і якога таму варта пабачыць. Калі верыць газетам, Рафалеску — чысты чараўнік, які “ператварае снег у сырнікі”. І не толькі яўрэі, але і ўкраінцы, і палякі не маглі нахваліцца юным акцёрам, гаварылі і пісалі ў газетах, што

расце другі Зоненталь, другі Посарт, другі Ірвінг, Росі, называлі імёны і іншых вялікіх артыстаў, з якімі параўноўвалі Рафалеску. А раз людзі, якія не ведаюць яўрэйскае мовы, так хваляць юнага артыста, то што ўжо гаварыць яўрэям! І ўсе хадзілі глядзець на славутага маладога чараўніка, усе захапляліся бліскаваю зоркаю, якая паявілася на гарызонце яўрэйскага тэатра.

Чым жа, уласна, юны артыст пакарыў публіку? Судзячы па рэцэнзіях, якія паявіліся ў прэсе, толькі адным: тым, *“што ён зайсёды і ўсюды сур’ёзны, просты, да найўнасці просты, праўдзiвы як сама праўда, натуральны, як сама прырода”*.

*“Уся яўрэйская вандроўная труппа цалкам, — пісаў адзін рэцэнзент, — не вартая і ломанага гроша. Яўрэйскі тэатр без Рафалеску падобны да ўсіх яўрэйскіх тэатраў, — не больш як балаган, штукарства, апраметная цемра. Ён мёртвы, як могілкі. Але з той хвіліны, як на сцэне паяўляецца Рафалеску, адразу робіцца светла ва ўсіх яе куточках. Светла, цёпла і радасна. Усё жыве, усё рухаецца. Гэта ўжо больш не сцэна, не тэатр. Гэта само жыццё”*.

Так пісалі крытыкі, рэцэнзенты. А публіка? Што казала публіка? Яўрэйская публіка, якая і да гэтага дня не вельмі спешчана ні добрым тэатрам, ні таленавітымі п’есамі, ні славытымі актёрамі, ішла глядзець на гэту ўзыходзячую зорку, гэтага чараўніка Рафалеску, як ідуць глядзець на цуд. Публіка абложвала тэатр, білася за білеты і апладзіравала, адбіваючы сабе рукі. І публіка бегла ў тэатр не таму, што разбіралася ў тонкасцях мастацтва, а хутчэй таму, што ўвесь свет дзівіўся гэтаму цуду, а “свет, як кажуць, яшчэ незвар’яцеў”. Усё ж амаль кожны глядач, седзячы ў тэатры, адчуваў, што бачыць нешта новае, адчуваў нейкую незвычайную сілу, нейкую невядомую скрытую моц. Выходзіць чалавек, гаворыць як быццам самыя звычайныя словы і прытым так проста, так натуральна, без фокусаў. Але ён закранае ўсе струны душы вашага сэрца, абуджае ў вас скрытыя думкі, прыснулыя пачуцці, і лёгкі марозік прабягае ў вас па скуры, і вы адчуваеце разам з ім, перажываеце разам з ім, не маючы сілы адарваць ад яго вачэй. А калі ён пакідае сцэну, у вас міжволі вырываецца гучны вокліч: “Брава!”

Не дзіўна таму, што публіка прагла даведацца, хто ён, гэты чараўнік, гэты малады артыст. Адкуль ён родам? Дзе вывучыўся? Адкуль у яго гэта сіла? Як ён выглядае ў жыц-

ці? Як яго сапраўднае імя? Ды ці мала яшчэ чаго хацелася б ведаць публіцы! Але колькі ні ламалі сабе галаву цікаўныя паклоннікі, колькі ні дапытваліся, ні распытвалі, яны не маглі даведацца нічога больш, апроч таго, што славу тага артыста завуць Лео Рафалеску, што родам ён з Бухарэста і што ён зусім яшчэ малады, гадоў васемнаццаці-дзеятнаццаці.

Найбольш шумны поспех малады артыст, узыходзячая зорка Лео Рафалеску, меў у сталіцы Галіцыі — у Львове.

У Львове здаўна існуе яўрэйскі тэатр. Гаспадар гэтага тэатра — гэта значыць антрэпрэнёр, — асоба вядомая, з якой нам давядзецца пазнаёміцца. Завуць яго дзіўным імем: “Гецл бен-Гецл”<sup>1</sup>.

Гецл бен-Гецл, дырэктар львоўскага яўрэйскага тэатра, нічым не адрозніваецца ад іншых дырэктараў яўрэйскіх тэатраў, якія кормяць публіку жахлівымі меладрамамі і трагедыямі, як, напрыклад: “Шміндзер Бягляр на Аўтадафэ”, “Крывая інквізіцыя ў часы Сабескага”, “Ізабела з тонкім станам”, а таксама іншымі падобнымі да іх перламі, якія ствараюцца ў прыцемку такімі разбойнікамі пяра, як Шчупак з яго флігель-ад’ютантам Шолам-Меерам.

Гецл бен-Гецл не любіць новага рэпертуару і сучасных п’ес. Толькі апошнім часам ён пачаў сяды-тады ставіць “літаратурныя” п’есы, накшталт “Хінке-Пінке”\*, “Шлойма-Горгл”, “Скачы ў пасцель” альбо “Велвеле есць кампот”. Але не заўсёды можна ставіць “літаратурныя” п’есы. Нельга занадта песціць публіку. Ёй жа што ні падай, яна ўсё роўна будзе пальчыкі аблізваць, крычаць на ўсю глотку “бравы” і вар’явацца.

Пасля першага ж знаёмства з Гецл бен-Гецлам Гольцман заўважыў, што гэтая доўбня Ёкл бен-Флекл<sup>2</sup> — так ён ахрысціў яго — нават Шчупаковага падноскі не варты. Зроду не сустракаў ён яшчэ такой дубіны. Лягчэй перанесці горад Львоў на іншае месца, чым дабіцца чаго-небудзь ад гэтага вярблюда.

Але Гольцман і сам вызначаўся ўпартасцю. Для яго гэта ўжо было справаю не столькі разліку, колькі самалюбства, амбіцыі. Таму і дазволіў гэтаму бярвяну, гэтаму эксплуатаатару так прыціснуць сябе, пайшоў на такія ўмовы, на якія

<sup>1</sup> Бен — сын.

<sup>2</sup> Флекл — палка.

ён пры іншых абставінах не пагадзіўся б ні ў якім разе, хіба толькі, калі б з'ехаў з глузду.

Калі кантракт на першыя тры спектаклі быў ужо падпісаны і абодва дырэктары пайшлі ў “рэстаўрацыю”<sup>1</sup> закусіць і выпіць, Гольцман абсалютна сур’ёзным тонам спытаўся ў свайго кампаньёна:

— Скажыце, калі ласка, мой дарагі Ёкл бен-Флекл, ці здаралася калі-небудзь, каб да вас у Львоў незнарок забрыла халера?

— Да гэтага часу Бог мілаваў. А што?

— Шкада. Была б хоць нейкая надзея пазбавіцца ад вас...

Гэта заўвага Гольцмана не сапсавала адносін паміж дырэктарамі. Прышоўшы ў яўрэйскую “рэстаўрацыю”, яны выпілі па чарачцы добрага віна, закусілі гусінаю пячонкай і яшчэ сім-тым, закурылі танныя цыгары “Трафік” і паміж імі завязалася самая сяброўская бяседа. Але калі прыйшоў час расплачвацца за сняданак, Гецл бен-Гецл, як бы раптам спахапіўшыся, што ў яго няма пры сабе ніводнага гелера, спрабаваў ціхенька вышмыгнуць з рэстарана. Аднак Гольцман утрымаў яго:

— Пане дырэктар! Навошта вам турбавацца? Дырэктару, які мае тэатр у такім горадзе, як Львоў, не да твару выходзіць праз чорны ход.

Але Гольцман дапякаў дырэктара не толькі словамі. Ён добра ведаў, што пасля першых жа гастроляў Рафалеску Гецл бен-Гецлу будзе нанесены такі ўдар, што запомніць яго на ўсё жыццё, і Гольцман не памыліўся.

У Львове, як і ўсюды, Рафалеску з першага ж выступлення непадзельна завалодаў публікай. Львоўскія тэатралы, якія сваім густам не так ужо далёка адышлі ад галянeshцінскай публікі, не маглі даць сабе адказу, чым, уласна, запаланіў іх Рафалеску? Здаецца, такі просты, такі натуральны, такі звычайны акцёр — спакойны, ціхі, задушэўны, не спявае, не скача, дзейнічае толькі сілаю слова — і ўсё ж такі незвычайны! Кожны крок, кожны рух, кожнае слова яго — простыя і натуральныя. І гаворыць ён быццам не так, як прынята гаварыць на сцэне, зусім не як акцёр, а як звычайны чалавек, як мы з вамі. І ўсё ж такі — дзівадзіўнае! — хочацца глядзець і слухаць толькі яго аднаго, таму што астатнія побач з ім — лялькі, манекены, даўбешкі.

---

<sup>1</sup> Замест “рэстаўрацыя” — закусачная.

— Хто ён і адкуль? — пыталіся і дапытваліся ў публіцы.

— Бог яго ведае! Нейкі Рафалеску з Бухарэста.

Гэта было ў першы вечар. Да другога спектакля тэатр быў бітком набіты, а на трэці немажліва ўжо было дастаць білетаў. У зале літаральна яблыку не было дзе ўпасці. Гецл бен-Гецл праследаваў Гольцмана па пятах і з цяжкасцю ўпрасіў яго застацца са сваёй трупай яшчэ хоць на тры гастролі.

Абодва дырэктары, несумненна, ад усёй душы жадалі як мага хутчэй пазбавіцца адзін ад аднаго. Але абодва, як заўзятая дыпламаты, хавалі пры сабе свае патаемныя задумы, стараліся перахітрыць, падмануць і абдурыць адзін аднаго.

## *Раздзел сорок дзевяты*

### ГЕНРЫЕТА ШВАЛЬ

Гецл бен-Гецл назіраў, як дурная публіка, нібы стада авечак, валіць і валіць у тэатр, плацячы кроўныя грошыкі за тое, каб хоць раз убачыць і пачуць гэтага “пустазвона”. Трэба мець жалезныя нервы, каб спакойна ўсё гэта пераносіць! І хоць тры чвэрці ўсёй выручкі ішлі па дагавору ў яго кішэні, кожны лішні гульдэн, выручаны касай, прыносіў яму боль, каштаваў яму здароўя. Са змрочным выглядам злачынца сядзеў ён у касе, гледзячы, як натоўп шалее і з боем бярэ білеты. Спытацца б у іх, што яны там знайшлі харошае... Калі былі распрададзены білеты на ўсе месцы, уключаючы і запасныя крэслы, і тэатр быў бітком набіты, хоць задыхніся, Гецл бен-Гецл таксама вырашыў пацікавіцца, “чым дурныя людзі пацяшаюцца”.

Ён глядзеў у залу з-за кулісаў і зноў бачыў перад сабою “дурных людзей”, якія млелі ад захаплення, аблізвалі пальчыкі і ўтрапёна апладзіравалі. Галава ў яго закружылася — не ад ігры Рафалеску (на яго ён і не глядзеў), а ад перапоўненае залы. Дух захапіла... З той пары, як ён стаў дырэктарам тэатра, ён не помніць такога збору... Калі яго тэатр і сапраўды абавязаны такім поспехам гэтаму маладому чалавеку з Бухарэста, то трэба пастарацца пераманіць яго да сябе, чаго б гэта ні каштавала... Але як да яго падступіцца? Прапанаваць яму адразу шалёную цану — такую, каб царцям стала млосна? А што калі ён, гэты ёлупень, возьме



ды расказа пра ўсё свайму дырэктару? Будзе буйны скандал. Прычэпіцца гэты Гольцман, жыць не захочаш. Каму ахвота трапіць яму на язычок? Не, у Гецла бен-Гецла іншы план: ён возьме юнага артыста на прыцэл з іншае зброі — пастараецца ўздзейнічаць на яго цераз сваю новую прымадонну Генрыету Швалб.

Хто такая Генрыета Швалб і як яна стала прымадоннай, пра гэта можна расказаць у некалькіх словах.

Аднойчы дырэктар Гецл бен-Гецл заўважыў у сябе ў тэатры бедна апранутую дзяўчыну “з пышным станам і велічнай фігураю” (так выказаўся сам дырэктар) і пачаў сачыць за ёй: мадыстка не мадыстка, пакаеўка не пакаеўка, але пісаная красуня.

Калі б мне раздабыць гэтую дзяўчыну ў тэатр, я зрабіў бы яе прымадоннаю, — сказаў Гецл бен-Гецл аднаму з адданных яму людзей. — Можа быць, ты ўжо разведаў, дзе яна служыць?

— Гэта красуня? — адказаў прыбліжаны. — Дзе яна служыць, я не ведаю, але з яе братам я знаёмы. Яго завуць Швалб. Хаім-Іцык Швалб. Ён папяроснік, гандлюе цыгарамі ў разнос.

— Гэта той ёлупень з чырвонай мордай? Вось табе і на! Я ж толькі на мінулым тыдні пачаставаў яго аплявухамі і выкінуў з тэатра за яго брыдкую звычку лезці за кулісы да актрыс і частаваць іх цыгарэткамі, калі ім трэба думаць зусім пра іншае.

— Невялікая бяда. Наадварот. Выходзіць, такім чынам, што вы ўжо старыя знаёмыя. Калі хочаце, я магу з ім пагаварыць.

— Што ж, пагавары. Але толькі так, каб ён не вельмі нос задраў. Разумееш, што табе кажуць?

— А што тут разумець? Даўбня я, ці што?

Пасля гэтай размовы Генрыета Швалб (тады яшчэ яе называлі проста Ентл) была прыведзена да дырэктара тэатра дахаты. Яе брат, Хаім-Іцык Швалб, пасля атрыманых ім аплявух не адважыўся ўвайсці да дырэктара ў дом і паслаў наперад сястру, а сам застаўся чакаць яе на вуліцы.

Гэта было днём, пасля абедзеннага сну, і дырэктар выйшаў да дзяўчыны босы. Ён папрасіў яе сесці, але яна адмовілася: нічога, маўляў, яна можа пастаяць. На пытанне, дзе яна служыць, яна пахвалілася, што ў яе вельмі харошая служба, “харошая і лёгкая”. Якое жалаванне яна атрымлівае? Усяго шаснаццаць гульдэнаў у месяц, апрача бяліз-

ны. За бялізну асобна дзесяць гульдэнаў. Ды і збоку перападае іншы раз чатыры, бывае, што і шэсць, а то і ўсе сем гульдэнаў.

— Колькі ж гэта ўвогуле выходзіць?

— Палічыце.

Басаногі дырэктар падняўся за алоўкам і папераю. Ён спытаўся ў яе, што было б, напрыклад, калі б ёй прапанавалі з самага пачатку паўсотні ў месяц? На гэта яна адказала — гэта ўвогуле вельмі прыстойнае жалаванне, але ўсё гледзячы па тым, якая будзе работа.

— Ніякай работы, толькі іграць у тэатры. Як вас завуць?

— Каго нас? Мяне і майго брата?

— Не, вас, вас адну.

— Мяне адну? Мяне зваць Энтл, а маё прозвішча Швалб.

— Энтл? Фі! Што за імя Энтл-Энтл?<sup>1</sup> Генрыета куды прыгажэй. Генрыета Швалб. У вас, кажаце вы, ёсць брат? Дзе ваш брат?

— Ён на вуліцы, тут недалёка.

— Вось як. Пашліце яго сюды да мяне. Скажыце, што я прашу яго зайсці. Мы ўжо з ім як-небудзь паладзім.

### *Раздзел пяцідзесяты*

### **ХАІМ-ІЦЫК ШВАЛБ**

Гецл бен-Гецл жорстка памыляўся, думаючы, што з братам Энтл можна хутка паладзіць. Аказалася, што Хаім-Іцык — чалавек, якога не так ужо і лёгка ўламаць. Да таго ж папяросніка, як на грэх, самога заўсёды цягнула да тэатра. Хто б мог быць прарокам і прадугадаць, што ў гэтай таўстабрухай і каратканогай істоце, якую завуць Хаім-Іцык Швалб, хаваецца артыст? Хто б мог падумаць, што ў гэтым чалавеку з барвова-чырвоным тварам тоіцца далікатная душа, якая так заўзята імкнецца да тэатра, да музыкі, да ўсяго прыгожага?.. Нездарма папяроснік пастаянна аціраўся за кулісамі, аддаючы акцёрам апошні дзесятак папярос, толькі б яму дазволілі пастаяць тут і хоць здалёк паглядзець, як там іграюць. Чужая душа — цёмны лес. Не заўсёды можна рабіць вывад пра чалавека па яго знешнасці.

Калі Хаім-Іцык Швалб даведаўся, чаго дабіваецца ды-

<sup>1</sup> Энтл — качка (яўр.).

рэктар ад яго сястры, ён падумаў сам сабе: “Прыйшла і мая чарга”. Ён набраўся смеласці і паставіў такую ўмову: ён аддасць сваю сястру ў актрысы толькі ў тым выпадку, калі яго самога прымуць у актёры.

— Які ж вы актёр з такім тварам?

У Хаім-Іцыка абарвалася сэрца. Яму не раз казалі, што ў яго твар валацугі, а вочы — разбойніка з вялікай дарогі. Ён апусціў вочы і ціха спытаўся:

— Які ж у мяне твар?

— Твар... Я і сам не ведаю які.

Хаім-Іцык Швалб уздыхнуў.

— Хіба я ў такім выглядзе выйду на сцэну? Мяне ж загрыміруюць. — Папяроснік падняў вочы і молячы глянуў на дырэктара. — Вы думаеце, што я ў гэтым нічога не цямлю? Я нават іграў ужо некалі.

— Дзе вы ігралі?

— Дзе я іграў? З пурымшпілерамі\* я іграў, гэта значыць я і цяпер іграю ў свята “пурым”\*. Ану, хай хто-небудзь сыграе Намана так, як я.

Разбойніцкія вочы Хаім-Іцыка загарэліся. Але дырэктар Гецл бен-Гецл перабіў яго:

— Можа быць. Вельмі можа быць. Ну, а з вашым пузам што будзе?

Хаім-Іцык кінуў позірк на свой тоўсты жывот і кароткія ногі:

— Што ж? Я перацягну жывот, зашнуруюся. Вы думаеце, я так ужо нічога не разумею. Я бачыў у вас за кулісамі тое ж, што і ў нашых пурымшпілераў.

Дырэктар Гецл бен-Гецл быў шакіраваны: яго тэатр асмельваюцца параўноўваць з пурымшпілерамі! І ён перарваў папяросніка:

— А што вы зробіце са сваім вымаўленнем?

— А мне здаецца, у мяне вымаўленне не горшае, чым у іншых.

— Вам толькі так здаецца. Вы ж свішчаце, калі размаўляеце.

— Хто свішча? Я свішчу?

— А хто ж свішча? Я?

— Вы проста прыдзіраецца. — Папяроснік падняўся. Твар яго стаў яшчэ больш барвовым. — Ну што ж, будзьце здаровы і шчаслівы! Раз я для вас не актёр, то і сястра мая для вас не актрыса.

Што было рабіць? Дырэктар Гецл бен-Гецл гарэў жадан-

нем займець сястру папяросніка ў актрысы і ў рэшце рэшт вымушаны быў узяць разам з ёю і яе брата. Клопатаў з імі абаімі, як кажуць, поўны рот. Але калі Генрыета не выяўляла асаблівага таленту, ды і голас у яе быў не бог ведае які, затое валодала “пышной таліяй і велічнай фігураю”. Але што было рабіць з такою доўбняй, як гэты папяроснік? Калі б ён пагадзіўся быць статустам, статуем у тэатры — чорт з ім. Дзеля сястры яму варта было б плаціць якіх-небудзь дзесяць гульдэнаў у тыдзень. Але, як на бяду, яго цягнула на пярэдні план, на авансцэну, на самыя трагічныя ролі. Чаго, аднак, не зробіш дзеля хлеба надзённага? Справы ў Гецл бен-Гецла за апошні час моцна пахіснуліся. Публіка не хадзіла ў тэатр, хоць цягні яе сілаю. І калі такая актрыса, як Генрыета Швалб “з такім пышным станам і велічнай фігураю”, не паправіць становішча, значыць, няма Бога на свеце...

Так сказаў сабе Гецл бен-Гецл і выпусціў афішу, якая абвяшчала, што “ў хуткім часе прыезджае знакамітая спявачка з Буэнас-Айрэса, якая зачаравала ўвесь свет сваёй фігураю...”

Імя Генрыеты Швалб ён да пары да часу лічыў няёмкім памяшчаць на афішах з-за яе брата, які яшчэ ўчора разносіў папяросы па горадзе. А горад Буэнас-Айрэс ён назваў толькі таму, што пра больш аддаленыя гарады не чуў.

Адначасова ўзяліся за Генрыету, тужачыся зрабіць з яе актрысу і спявачку: развучвалі з ёю ролі, навучылі спяваць некалькі ўбогіх песень ды пару двухсэнсоўных куплетаў, а галоўнае, навучылі яе апранацца так, каб яна адначасова была апранутая і не апранутая, голая і не голая... Калі яе, нарэшце, выпусцілі на сцэну, то яна выклікала такі фурор, што з галёркі выклікалі: “Ластавачка”<sup>1</sup>, “Пташачка”, “Кошачка”, “Кацянятка” і да таго падобныя ласкальна-пяшчотныя слоўцы. Дырэктар Гецл бен-Гецл быў у невыказным захапленні — захліпаўся ад шчасця.

Затое яе брат Хаім-Іцык Швалб прыносіў яму шмат засмучэнняў. “Гэта блюзнерства выпускаць такога акцёра на сцэну”, — сказаў Гецл бен-Гецл сваёй трупі, і ўсе пагадзіліся. Трэба адзначыць, што яны былі не зусім справядлівыя: Хаім-Іцык працаваў, абліваючыся потам, і ведаў сваю ролю назубок, слова ў слова, цюцелька ў цюцельку. А тое, што ў яго была каша ў роце і гаворка ў яго выходзіла, як выказ-

---

<sup>1</sup> Швалб па-яўрэйску — ластаўка.

ваюцца акцёры, “скамечаная, як у цяляці з рота”, дык таму віной толькі яго вымаўленне. Чым ён вінаваты? Ды і ўвогуле ўсе да яго прыдзіраюцца, — ён, маўляў, не так стаіць і не так ходзіць па сцэне, як належыць. Чым ён вінаваты, скажыце, калі ласка, што ў яго ад прыроды такая паходка? Затое ён адчувае сябе непераможным у самых моцных трагічных ролях. Калі ён іграе ліхадзея, тырана альбо проста бандыта, на яго проста-такі глядзець страшна! Яго разбойніцкія вочы наліваюцца крывёю, як у сапраўднага разбойніка з вялікай дарогі, а барвовы твар, твар вылюдка, робіцца страшным. Нездарма ён карыстаўся такім поспехам у ролі Намана, калі іграў яшчэ — не цяпер будзь упамянута! — з пурымшпілерамі.

### *Раздзел пяцьдзсят першы*

## ПАКЛОННІКІ ПРЫМАДОННЫ

Ва ўсім трэба мець шчасце. Хаім-Іцык Швалб быў, па сутнасці, не такі ўжо кепскі трагік. Бываюць на свеце акцёры куды горшыя за яго. Ёсць комікі, якія думаюць, што яны харошыя трагікі, і ёсць трагікі, якія лічаць сябе надзвычайнымі комікамі. І нічога — усё праходзіць дарма.

“Без удачы чалавеку лепш зусім не радзіцца” — так кажа сам Хаім-Іцык. Ён ведае, што ўсе таварышы-акцёры яму кроўныя ворагі. Яны гатовы ўтапіць яго ў лыжцы вады. Яны высмейваюць яго, абзываюць яго “асталопам”, “дубінай”, “хламіднікам”, “бервяном” і да таго падобнымі “ласкавымі” мянушкамі. Ніхто не любіць яго. Але больш за ўсіх яго ненавідзіць дырэктар львоўскага яўрэйскага тэатра.

Аднойчы Гецл бен-Гецл прагаварыўся ў прысутнасці Хаім-Іцыка:

— Дзіва дзіўнае. Здаецца, родныя брат і сястра, адна маці нарадзіла. А ўсё ж Генрыету я люблю ўсёй душою, а гэтага бандыта цярэць не магу...

Хаім-Іцыку толькі гэта і трэба было. Ён і сам ведаў, што дырэктару, як і ўсім акцёрам, яго сястра куды больш да душы, чым ён сам. Таму ён і глядзеў ва ўсе вочы за Генрыетай, сачыў, каб яна паводзіла сябе адпаведна таму, як належыць прыстойнай дзяўчыне. Гэта абазначала, што перад публікай яна можа выступаць хоць зусім голая. На сцэне яна можа танцаваць, скакаць, крыўляцца, выкінуць любое

каленца, але па-за сцэнаю — Божа захавай! На тое ў яе ёсць адданы брат, “вельмі ўжо адданы...” Гэта ведалі ўсе, а хто не ведаў, таму ён даваў гэта адчуць так, каб і іншым непанадна было. “Ну і ручачка ў гэтага “кастаправа”, каб яна ў яго адсохла сёння ж!” — гаварылі паміж сабой актёры. Гэта не перашкаджала, аднак, ім усім, пачынаючы з апошняга актёрчыка і канчаючы самім дырэктарам Гецл бен-Гецлам, круціцца каля прымадонны Генрыеты Швалб.

Так, Генрыета ўжо прымадонна. Ранейшая прымадонна павінна была з ганьбай і з болем у душы саступіць ёй дарогу толькі таму, што Генрыета прыгажэйшая за яе, хоць яна, ранейшая прымадонна, спявала значна лепш за Генрыету і яшчэ лепш за яе іграла. Але што зробіш? Харошанькі тварык у наш час усюды, кажуць, дапамагае рабіць кар’еру, нават у Парыжы. Такі цяпер свет, і яго не пераробіш.

Як бы там ні было, наша Ентл, ці Генрыета Швалб, стала прымадоннай яўрэйскага тэатра ў Львове. Зусім не пазнаць цяпер ранейшай Ентл. Не, вы палюбуецца толькі на яе! Які ў яе капляюш! Сапраўдная панама са страусавымі пёрамі. Не падробка, ратуй Божа, а сапраўднае страусавае пярэ. І трымае яна сябе, як заўзятая прынцэса. На свае бенефісы яна атрымлівае ўжо не апельсіны, як было раней, а падарункі коштам дваццаць-дваццаць пяць гульдэнаў, а то і ўсе трыццаць. Генрыета, кажуць, ужо трымае пакаёўку, якая носіць за ёй у тэатр яе гардэроб.

Праўда, калі ніхто не бачыць, Генрыета разам са сваёй служанкай мые і гладзіць бялізну.

Быў і такі выпадак: у Генрыеты прапаў каўнерык з манішкай, коштам не больш за паўтары кроны. Тут наша прымадонна ўзняла страшэнны шум, накінулася на служанку, абвінаваціла яе ў крадзяжы. Разыграўся скандал. Абедзве жанчыны пачалі навыверадкі ганіць адна адну: Генрыета папракнула служанку ў тым, што яна занадта фамільярная з яе брацікам Швалбам. Гэта ўзарвала дзяўчыну, і яна стала абвінавачваць Генрыету ў яшчэ больш цяжкіх грахах. Ледзь не дайшло да аплявух. Але, на шчасце, падаспеў брат Генрыеты. Аказалася, што каўнерык з манішкаю не прапаў — ён у яго, Швалба, ён іх знайшоў сярод кучы нот і перапісаных роляў. Як яны туды трапілі, — сам чорт не разбярэцца!

Пакаёўка разрыдалася. Швалб пачаў выпытваць, чаго яна ні з таго ні з сяго разумзалася. Тая і расказала, як яе пакрыўдзіла Генрыета, і тут у нашым трагіку прачнуўся ранейшы “бандыт” Хаім-Іцык. Ён даў волю...

Не! Лепш абыдзем маўчаннем фінал гэтае сцэны. Каму цікава ведаць, як паводзяць сябе артысты ў хатнім побыце?

### *Раздзел пяцьдзсят другі*

## ЗАКУЛІСНАЯ ПАЛІТЫКА

“Калі ёсць патрэба ў злодзеі, яго і з вісельні здымаюць”.

Гэтую прымаўку прымяніў на практыцы высокапаважаны дырэктар львоўскага тэатра Гецл бен-Гецл. Ён выклікаў да сябе “валацугу”, прымадоннінага брата Ізака Швалба (яго ўжо не завуць Хаім-Іцык), запёрся з ім у сябе ў пакоі і доўга гутарыў з вока на вока ад душы.

Швалб у гэты дзень чамусьці вельмі ўжо расхвальваў сваёй сястры маладога артыста з Бухарэста. Ён пераконваў яе трымацца як мага бліжэй да Рафалеску, быць з ім ветлівай і ласкавай, хоць ён яшчэ зусім шчанюк.

— Разумееш, Генрыета, трэба яму ўскружыць галаву, гэтаму шчанюку, каб ён не захацеў выехаць адсюль! Тады нам усім добра будзе, а чаму добра — не пытайся. Потым сама ўбачыш... Астатняе ты павінна сама скеміць, калі ў цябе мазгі варушацца...

Павучанне Швалба было, аднак, зусім непатрэбнае: наша прымадонна яшчэ раней узялася за гэтага юнака з бязвіннымі задумлівымі вачыма і цудоўнымі русымі валасамі. Не таму, што яна была вельмі захоплена яго іграй, а проста з пачуцця крыўды. Генрыеце, якая ўжо прывыкла да таго, каб усе ад яе трацілі розум, было крыўдна, што гэты маладзён не звяртае на яе ніякае ўвагі і як быццам нават яе не заўважае. І яна ўжыла ўсе сродкі, якія пускаюць у ход прыгажуні, каб запаланіць таго, чыё сэрца жадаюць наблізіць да сябе. Строіла яму вочкі і дарыла ўсмешкі. Вечна, дарэчы і недарэчы, заходзілася смехам, каб паказаць, якія ў яе маленькія беленькія зубкі. Як пчала каля мёду, як матылёк вакол свечкі, як кажан у цёплы летні вечар, яна безупынна мільгала перад яго вачыма. Але ўсё гэта было ўпустую. Усё дарэмна, зусім дарэмна! Паўтаралася старажытная гісторыя з Іосіфам і жонкай Паціфара\*, але не ў такой простаі і наіўнай форме, як у Бібліі, таму што Генрыеце Швалб у рэшце рэшт так жа далёка было да жонкі Паціфара, як і Рафалеску да Іосіфа-цудоўнага.

Усе, апроча самога Рафалеску, былі зацікаўленыя ў тым,

каб паміж ім і Генрыетай распачаўся раман: у кожнага былі на гэта свае разлікі.

У дырэктара Гецл бен-Гецла, як мы ўжо ведаем, было толькі адно ў галаве: ён хацеў пры дапамозе прымадонны пераманіць да сябе “хлопца з Бухарэста”, таму што гэта было карысна для касы...

Сама прымадонна Генрыета ўзялася за гэту справу, калі можна так выказацца, перш за ўсё з чыста спартыўнага інтарэсу, каб паказаць, на што здольная прыгожая прымадонна. Як жа так! Столькі мужчын ад яе трацяць розум! Няўжо ж яна не ў стане пакарыць такога шчанюка? Выходзіць, такім чынам, што ні яе прыгожыя вочкі, ні яе шаўковыя бровы, ні цудоўныя валасы, ні талія, ні фігура, ні капляюш са страусавым пяром, нішто, нішто не робіць на яго аніякага ўражання, — уся яе краса ў яго вачах зусім нічога не варта. Гэта ж непарадак, сапраўднае сканчэнне свету! І Генрыета ўзялася за работу яшчэ больш настойліва.

У яе брата Ізака Швалба былі свае меркаванні: ён увогуле лічыў, што Рафалеску для яго сястры — нядрэннае замужжа. Занадта шмат гультаёў круціцца вакол яе. Яму надакучыла быць яе пільным вартавым і “кастаправам”... Генрыеце пара ўжо зрабіць прыстойнае замужжа, таму што такая “дурніца” з прыгожым тварыкам, як яго сястра, можа яшчэ трапіць чорт ведае ў якія рукі. Таму Швалб першым чынам пачаў трымацца бліжэй да дырэктара Гольцмана, стараючыся здабыць яго прыхільнасць то лісліва, то бясплатнымі абедамі; адным словам, яны зажылі, як кажуць, душа ў душу.

Гольцман, які быў настолькі разумны, як яны ўсе разам узятыя, а можа быць, яшчэ разумнейшы, вельмі добра бачыў, што тут творыцца, і ў душы смяўся з усёй гэтай інтрыгі. Гольцман, уявіце сабе, быў больш праніклівы за іх усіх. Ён і сам быў не супраць таго, каб пераманіць прыгожую прымадонну з яе братам і яшчэ некалькімі “пеўчымі” з тэатра Гецл бен-Гецла. А чаму б і не? Чаму б яму не пакінуць гэтага тупіцу “Ёкл бен-Флекла” на бабах?.. Да таго ж, — будзем шчырымі да канца, — наш Гольцман сам меў пэўныя разлікі на Генрыету: можа быць, яна прывыкне да яго, да Гольцмана, значыць, і з часам — чым чорт не жартуе... Не вечна ж яму заставацца халасцяком. Яна, праўда, да яго халаднаватая, але супраць гэтага таксама ёсць сродак: бенефіс, падаруначак, зноў бенефіс і зноў падаруначак. Галоўнае, каб было за што плаціць, а грошай не шкада, чорт бы іх бацьку ўзяў...



Так думаў пра сябе Гольцман і ад душы радаваўся, што красуня какетнічае з ягоным Рафалеску. Не мог ён толькі аднаго зразумець: чаму гэты дурны “хлопчык” пазбягае прымадонны Генрыеты Швалб?... І што увогуле з ім адбылося тут, у Львове? Чаму ён такі задумлівы, пануры і здаецца больш заклапочаным, чым заўсёды?

## *Раздзел пяцьдзсят трэці*

### **БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК**

У першы ж вечар, калі Гольцман са сваёй трупай паявіўся ў Львове ў тэатры Гецл бен-Гецла, ён убачыў за кулісамі знаёмую фігуру жанчыны нізенькага росту. Паколькі кулісы львоўскага тэатра і да гэтае пары, Кажуць, не асветлены электрычнасцю (там ледзь міргае адна-адзіная газавая лямпачка, якая курыцца і невыносна чадзіць), то ён не адразу здагадаўся, хто б гэта мог быць. З нейкую хвіліну яму здавалася, што гэта і сапраўды знаёмая, а потым ён падумаў, што гэта яму здалося. Але жанчына падышла да яго крыху бліжэй і засмяялася, шырока адкрыўшы рот. Значыць, яна яго пазнала. Тады ён ступіў да яе, уважліва ўгледзеўся і адскочыў:

— Брайндэле-козак?

— Гоцмах?

— Цы-ы-ыц! Ніхто не павінен ведаць, што мы знаёмыя... Божа, што з вамі здарылася? Вы так распаўнелі. Вы служыце тут, у гэтага цурбана Ёкл бен-Флекла? Даўно? А дзе наш Шчупак? А мярзотнік Шолам-Меер Мураўчык? Халера б іх абодвух задушыла ў адзін дзень!..

— Амін, — адказала Брайндэле-козак, усміхаючыся.

Але ў той жа час пачуўся званок. А таму што артысты збіраліся на сцэну і рэжысёр прыспешваў іх, гнаў, можна сказаць, з усіх сіл — пара, маўляў, ужо падняць заслону, а то публіка разнясе тэатр, — Гольцману і Брайндэле давалося расстацца да канца першага акта. Але яны паспелі дамовіцца, што ніхто — ні звер, ні птушка залётная, — ніхто не павінен ведаць пра тое, што яны былі раней знаёмыя.

Гольцман адразу ж пайшоў да свайго юнага друга ў прыбіральню і шагнуў яму на вуха, што ён толькі што сустраўся з былой актрысаю Шчупака, мадам Чарняк, ці, як яе называюць, Брайндэле-козак. Рафалеску, відаць, помніць

яе па Галянешці. Маленькая такая, тоўсценькая. Пры гэтым Гольцман некалькі разоў паўтарыў Рафалеску, каб той пры сустрэчы з ёй за кулісамі зрабіў выгляд, быццам бачыць яе ўпершыню.

У прыбіральні, дзе пераапранаўся юны гастралёр, былі дні не святлей, чым за кулісамі. Да таго ж Рафалеску ў той час грывіраваўся, гледзячы ў закопчанае надтрэснутае люстэрка. Не дзіва таму, што зоркае вока Гольцмана не заўважыла, як адразу змяніўся твар яго юнага друга. Нейкую хвіліну Рафалеску не мог сказаць ні слова. Дыханне стала цяжкім. Потым ён з прытворным раўнадушшам спытаўся ў Гольцмана, не перастаючы грывіравацца перад надтрэснутым люстэркам:

— Як, кажаш, яе звалі?

— Брайндэле-козак.

— Брайндэле-козак? Гм... Не помню такой... Спадзяюся, што ты пазнаёміш мяне з ёй... Як табе падабаецца мой грыв?

— Грыв вельмі добры! Адразу ж пасля першага акта цябе пазнаёмяць з усімі акцёрамі і з ёй таксама, трэба думаць. Зрабі выгляд, што бачыш яе ўпершыню. Разумееш? Навошта нам, каб хто-небудзь даведаўся, што і як?.. Разумееш ці не?

Вядома, ён разумее. Чаго тут не разумець? Каторая гадзіна? Пара ўжо? Чый выхад? Яго? Раз, два, тры!..

— З правай нагі! — кажа Гольцман, папраўляючы на ім парук.

У той вечар Рафалеску іграў с'як-так, горш, чым калі б тое ні было. Зрэшты, для публікі ён іграў добра, вельмі добра, цудоўна. Лепшы доказ таму — грамавыя апладысменты, аглушальныя выкрыкі “Брава!” і бурныя авацыі, якімі гледачы ўзнагародзілі бухарэсцкага госця. Але сам Рафалеску ведаў лепш за ўсіх, што ён сёння іграў як партач. Рукі, ногі варта было яму перабіць за такую ігру і ў салдаты аддаць. Многа слоў ён прапусціў, многа дадаў. Суфлёра не слухаў. Вельмі фальшывіў. Ледзь-ледзь, з вялікаю цяжкасцю, адбарабаніў першы акт. Збег са сцэны, вышмыгнуў ад публікі, якая, як назло, вар’явалася, шалела і не пераставала крычаць: “Ра-фа-лес-ку! Ра-фа-лес-ку!” Кінуўся да надтрэснутага люстэрка — вочы гараць... Ён увесь у гарачцы. У прыбіральні цесната неверагодная, шпільцы няма дзе ўпасці. Уся трупы Гецл бен-Гецла сабралася сюды павіншаваць госця — хто шчыра, а хто з пачуццём скрытай зайздрасці. Яму здаецца, што ён бачыць перад сабой не людзей, а

звяроў і птушак. Адзін як быццам вельмі падобны на казу, другі моцна напамінае пеўня, трэцяя — ён мог бы ў гэтым паклясціся — выглядае якраз, як кошка: зялёныя кашэчыя вочы, і аблізваецца, як кошка...

Рафалеску адразу ж пазнаў Брайндэле-козак. Яна яго таксама пазнала, хоць ён вырас за гэты час і да таго ж быў загрыміраваны. Яна яго не раз бачыла ў адрыне з Гоцмахам, калі яны ігралі ў Галянешці. “Няўжо гэта ён? Ай-яй-яй!” Як маланка, яе азарыла думка і маланкаю асвяціла перад ёй цэлы шэраг камбінацый, якія толькі што зарадзіліся ў яе галаве. У агульнай сумятні яна непрыкметна паклікала Гольцмана ўбок:

— Вось гэта твой Рафалеску з Бухарэста, ха-ха? Ды гэта ж сыноч былога гаспадара адрыны з Галянешці...

— Цы-ы-ыц... — шапнуў Гольцман, наступаючы ёй на нагу, — ні слова... Пагаворым лепш пра іншае.

— Пра што, напрыклад?

Яна пільна зазірнула ў яго вострыя пранізлівыя вочы і падумала: “Як можа змяніцца чалавек! Паспрабуй угадай, што гэта той самы Гоцмах, які калісьці чысціў боты ў Шчупака і атрымліваў кухталі, нібы сабака ў мясной крамцы...”

— Дзе ж у рэшце рэшт Шчупак, чорт бы яго забраў? А Шолам-Меер Мураўчык? А іншыя свістуны?

І пытанні пасыпаліся адно за другім без перадыху. Яна не ведае, на што раней адказваць: не паспее яна адказаць на адно пытанне, як той ужо забягае наперад, засыпае яе дзесяткамі новых пытанняў. І ўсё гэта ён робіць спехам, не даючы ёй апамятацца. У яго ў галаве адзін толькі Шчупак, усё Шчупак ды Шчупак. А ёй бы хацелася даведацца хутчэй, як трапіў сюды гэты “хлопчык”... І погляды абаіх скіраваны ў адну кропку — у бок Рафалеску...

”Занадта шмат народу кружыцца вакол хлопца, — думае Гольцман. — Пакінуць яго аднаго сярод такой зграі ваўкоў-акцёраў крыху небяспечна...”

І размаўляючы з Брайндэле, ён вачэй не зводзіць з Рафалеску. Нягледзячы на пануючы ў прыбіральні паўзмрок, ён ясна бачыць, як усе праціскаюцца да гасця, “маладога артыста з Бухарэста”. Кожнаму хочацца пабачыць яго бліжэй, паціснуць яму руку, пачуць ад яго слова. Але госьць штосьці не схільны размаўляць, ён шукае кагосьці вачыма. Каго? Маленькую, тоўсценькую жанчыну, якую клічуць мадам Чарняк, альбо Брайндэле-козак. Ён бачыць яе ў куточку — яна стаіць побач з Гольцманам і размаўляе з ім. Рафалеску

хоча падысці да яе, але стрымліваецца. Нейкую хвіліну яму здаецца: вось ён скіне з сябе грым і пабяжыць да яе. “Ці чулі вы, ці сустракалі вы дзяўчыну, якую зваць Рэйзл? Вы, відаць, здагадваецца, каго я маю на ўвазе— гэта дачка галенешцінскага кантара...” Не, ён скажа гэта не толькі ёй адной цішком, ён спытаецца гучна, на ўвесь голас, так, каб усе пачулі. Ён адчувае, як словы захрасаюць у яго ў горле, душаць яго, казычуць. А тут перад вачыма мільгаюць твары звяроў і птушак, якіх ён не хоча бачыць. Ён чуе словы кампліmentaў, якія яму нецікава слухаць. Раптам ён заўважае, што да яго прабіраецца скрозь натоўп нейкі суб’ект, нізенькі, у залатых акулерах, з трохвугольным чэрапам і дзіўнымі вялікімі зубамі, якія растуць адзін на адным. Твар гэтага чалавека зіхаціць. Вочы скрозь акулеры блішчаць. З усяе сілы праціскаецца ён скрозь натоўп. Акцёры і актрысы, убачыўшы яго здалёк, перашэптваюцца:

— Дзеці! Доктар Левіафан\* ідзе!..

А калі ён падыходзіць бліжэй, яны расступаюцца перад ім і ўскрыкваюць моцна:

— Асталопы, прапусціце доктара Левіуса!

### *Раздзел пяцьдзсят чацвёрты*

#### **ДОКТАР ЛЕВІУС-ЛЕВІАФАН**

Гольцман, які ніколі і нідзе не спускаў вачэй з “хлопца” — з Рафалеску, і на гэты раз увесь час, пакуль гаварыў з Брайндэле-козак, пільна глядзеў у бок свайго юнага друга. Заўважыў, што нейкі пабочны чалавек энергічна праціскаецца да Рафалеску, Гольцман хутка адышоў ад Брайндэле, імгненна вырас паміж Рафалеску і госцем і агледзеў прыблуду сваімі вострымі пранізлівымі вачыма: “Каго вам трэба? Што вам тут спатрэбілася?..” — выпытваў яго погляд.

Убачыўшы элегантнага дырэктара з бакенбардамі, госць выняў візітную картачку: “Доктар Левіус”.

Гольцман кінуў позірк на картачку і, агледзеўшы з ног да галавы доктара Юліуса Левіуса з яго трохвугольным чэрапам і буйнымі белымі зубамі, што раслі адзін на адным, падумаў: “Гэта што яшчэ за чалавек?” Але тут адзін з акцёраў паклікаў яго ўбок і паведаміў па сакрэту, што гэта — доктар Левіус, якога акцёры празвалі “доктар Левіафан”.

Ён вядомы доктар, буйны вучоны, славуты мецэнат і заўзяты аматар яўрэйскага тэатра, да таго ж усяго — багач, шчаслівы ўладальнік ледзь не паўмільённага багацця.

Ні тытул доктара, ні мянушка “Левіафан”, ні слава вучонага, мецэната і аматара яўрэйскага тэатра не зрабілі на Гольцмана такога магічнага ўздзеяння, як напамін пра тое, што доктар — багацей і шчаслівы ўладальнік ледзь не паўмільённага багацця. Як толькі пачуў гэтыя словы — “багач, шчаслівы ўладальнік ледзь не паўмільённага багацця”, — Гольцман кінуўся да вучонага доктара, мецэната і аматара тэатра і так паважліва і лісліва яго вітаў, што доктара, ды і ўсіх прысутных, нават скаланула.

Доктар Левіус, ён жа “Левіафан”, вельмі ветліва звярнуўся да Гольцмана па-нямецку, паказаўшы пры гэтым свае вычварныя зубы, што выраслі адзін на адным, і спытаўся, ці не ён імпрэсарыю славутага гастралёра?

Магчыма, што слова “імпрэсарыю” наш імпрэсарыю Гольцман (не ў крыўду хай будзе сказана!) пачуў сёння ўпершыню. І, відаць, не зусім дакладна зразумеў. Ва ўсякім выпадку ў адказ пачаў плявузгаць нейкую лухту. І размаўляў Гольцман з вучоным доктарам не па-яўрэйску, а на ломанай нямецкай мове, каверкаючы нібы на нямецкі лад звычайныя яўрэйскія словы. Ён расказаў доктару, што сам ён рускі, з “Расей” значыць, але “хлопец”, Рафалеску значыць, з Бухарэста, значыць, уласна, не з самога Бухарэста, а за паўтары гадзіны ад Бухарэста...

Заўважыўшы, што ў нямецкай мове імпрэсарыю вельмі прыхрамае, доктар Левіус пачаў гаварыць з ім па-яўрэйску. І як загаварыў! На такой ядранай народнай мове, што любы рускі яўрэй пазайздросціў бы яго гаворцы. Але бяда з гэтымі нямецкімі<sup>1</sup> яўрэямі: з першай жа сустрэчы пачынаюць шпарыць па-нямецку і забіваюць усім галаву...

Пачуўшы, што доктар “Левіафан” гаворыць па-яўрэйску, як “усе людзі”, наш Гольцман узрадаваўся ад усяе душы: значыць, яго, Гольцманаў, язык ужо не звязаны, і ён можа даць волю свайму красамоўству. І ён загаварыў, залапатаў, разышоўся на ўсю моц. Ён пачаў хваліцца перад доктарам, што гэта ён, Гольцман, вывеў “хлопца” ў людзі. Як гэта было? Было гэта ў Бухарэсце... Ён іграў там у тэатры... Пазнаёміўся з бедным рамеснікам... Ubачыў у яго сына,

---

<sup>1</sup> Да канца першай сусветнай вайны Галіцыя, як вядома, уваходзіла ў склад Аўстра-Венгрыі, і яўрэі, якія там жылі, лічыліся “нямецкімі” яўрэямі.

таксама рамесніка... Хлопчык яму з першага погляду спадабаўся, і ён звярнуўся да яго бацькі: “Вашага хлопчыка, чаго б гэта ні каштавала, я павінен зрабіць артыстам...” Рамеснік вылупіў вочы: “Што значыць “артыстам”? Гэта што яшчэ за рамяство такое? Ха-ха-ха!”

І Гольцман зарагатаў так шчыра і з такім запалам, што доктар Левіус паверыў усім яго расповядам (немец так немцам і застанецц!). Доктар глядзеў яму ў рот і лавіў кожнае слова.

Наш Гольцман да таго ўсхадзіўся, што дабраўся ўжо да румынскага караля Карла... Адзін Бог ведае, як бы яму ўдалося пазбавіцца ад румынскага караля, калі б, на шчасце, у тую хвіліну не падбег запыханы, увесь у поце, рэжысёр:

— Цьфу! Усе мае дрэнныя, злавесныя сны хай збудуцца на вас! Там літаральна разбіваюць тэатр, а ім хоць бы што. Цешацца тут размовамі, нібы ў суботу пасля абеда...

Гольцмана, можна сказаць, з бяды выручылі. Ён з палёгкаю ўздыхнуў. Канец! Выблытаўся! Собіла ж яму ні з таго ні з сяго прыплесці к свайму юнаму другу румынскага караля Карла! І адкуль ён толькі зваліўся на яго галаву, гэты кароль?..

### *Раздзел пяцьдзесят пяты*

## **ХТО ВЯРХОМ, А ХТО ПЯШКОМ**

Першая гастроль вандроўнай трупы “Гольцман і К<sup>о</sup>” скончылася ў Львове з такім жа трыумфам, як і ў іншых гарадах. Не адзін раз апускалі, падымалі і зноў апускалі заслону, а выкрыкі “Рафалеску! Рафалеску!” усё не перапыняліся. Акцёры ўжо знялі прыклееныя бароды, пераапранаюцца, шукаюць — хто каўнерык, хто другі чаравік. Пры гэтым яны альбо напяваюць песеньку, альбо абменьваюцца вострымі слоўцамі. А там, у зале, усё яшчэ гулам гудзіць: “Рафалеску! Рафалеску!”

— Крычаць бы вам ад зубнога болю! — усклікае адзін з акцёраў, чалавек з рабым тварам. Ён з усяе сілы стараецца апрануць на сябе пінжак і ніяк не можа, хоць трэсні з прыкрасці, — перашкаджае разадраная падкладка ў рукаве.

— Яшчэ раз, ці што! — пытаецца ў Гольцмана расчырванелы, абліты потам рэжысёр, трымаючыся рукамі за блок заслоны.

— Даволі! Хопіць ім за іхнія мізэрныя грошы! — кажа пагардліва Гольцман. Ён не любіць цырымоніцца з публікай.

Але нічога не зробіш. Бухарэсцкі госць вымушаны яшчэ хоць бы адзін разок паявіцца перад публікай. Апошні раз узлятае заслона, Рафалеску паказваецца на сцэне, раскланьваецца, а публіка ўсё яшчэ шалее: “Рафалеску! Рафалеску!”

— Хопіць! Больш ні за што не выйду! — кажа Рафалеску тонам капрызнага дзіцяці, скідае парык, адклеівае вусікі і пачынае здымаць грыв з твару, са свайго маладога, натхнёнага, свежага, белага твару, апраўленага цудоўнымі русымі кудзерамі, якія спадаюць кольцамі на беламамарную шыю. Артысты разглядаюць Рафалеску зблізка пранымі, цікаўнымі вачыма і зайздросцяць усяму: яго незвычайнаму поспеху ў неразумнай публікі, якая ўзнагароджвае артыста грамавымі апладыментамі, яго валоданню сабой, яго маладому, цудоўнаму, свежаму твару, яго цудоўным бялявым валасам, што ўюцца ў беспарадку, беламамарнай шыі... Яны зайздросцяць яму і не могуць зразумець, чым, уласна кажучы, вылучыўся гэты малады акцёр. І чаму раздаюцца такія шалёныя апладыменты і крыкі: “Рафалеску, Рафалеску!” Раней, да таго як гастралёр з Бухарэста паказаўся на сцэне, яны чакалі ад яго бог ведае якіх цудаў. Яны думалі, што пачуюць магутны “львіны” голас, яны былі ўпэўнены, што сцены задрыжаць ад яго магутнае ігры, што з вуснаў яго раздадуцца нейкія незвычайныя, нечуваныя дасколь дзівосныя словы. А тут — нічога падобнага! Ён рухаецца, як звычайны чалавек, сядзіць, ходзіць і трымае сябе на сцэне спакойна, натуральна і проста, так проста, як самы прасты, самы звычайны чалавек! І гэта называецца іграць. Ха-ха-ха! Ён жа і гаворыць не як акцёр, а як прасты, звычайны чалавек! Ад чаго ж публіка, — каб яе чэрці забралі! — прыходзіць у цялячае захапленне. Чаму яна наладжвае такія шалёныя авацы? Бараны! Аслы! Быдла!

Усяму ў жыцці ёсць канец. Нават выклікі любімага акцёра не могуць доўжыцца бясконца. Бачачы, што заслона больш не падымаецца, публіка ў рэшце рэшт пакрысе ачышчае тэатр. Вось ужо і лямпы пагаслі. Некалькі хвілін — і зала апусцела.

Адзін толькі чалавек застаўся чакаць артыстаў. Гэта быў доктар Левіус, альбо, як яго празвалі акцёры, “Левіафан”. Ён запрасіў абедзве трупы зараз жа пасля спектакля ў кафэ гульнуць за яго кошт.

Але львоўскія артысты добра ведаюць гэтага мецэната. Яны ведаюць, што ў доктара “Левіафана” не такая ўжо шырокая натура, каб траціцца на яўрэйскіх акцёраў. Доктар Левіус шчодры на словы, на кампліменты, на ўсё, што хочаш, але толькі да той пары, пакуль справа не даходзіць да кішэні. Далей — ніводнага кроку!

Але калі доктар Левіус увогуле быў шчодры на ўхвалы, то нашага юнага героя ён проста засыпаў з галавы да ног кампліментамі. Як заўзяты мецэнат, ён пасля кожнага акта забягаў да Рафалеску ў прыбіральню, паціраў рукі, пацеў і, паказваючы такія свае недарэчныя зубы, дзякаваў юнаму госцю і ягонаму імпрэсарыю Гольцману амаль са слязьмі на вачах. Пасля трэцяга акта наш мецэнат прыйшоў у такое захапленне, што абшчапіў і расцалаваў маладога артыста. Затым адазваў Гольцмана ўбок і штосьці з запалам даказваў яму, увесь час прыкладаючы руку да сэрца, як бы жадаючы гэтым сказаць: “Можаце быць упэўнены, паверце...”

Убачыўшы, што “немчык” проста “млее” ад захаплення, Гольцман падумаў: “Хоць бы гэты немец зрабіў нам прыстойны падарунак... выняў бы, скажам, і паклаў на стол некалькі тысяч крон... Альбо — чаго добрага! — чаму б яму не стаць кампаньёнам Гольцмана і не наняць сумесна з ім тэатр, — і прытым тэатр што трэба! З прымадоннаю і з усімі іншымі прыемнасцямі... Альбо чаму б яму не сказаць: “Ведаеш што, Гольцман, табе Бог паслаў клад — Рафалеску, а мне — грошы. Дык давай складзём кампанію...” Чаму б і не? Ці ж мала што можа прыйсці ў галаву мецэнату, аматару яўрэйскага тэатра, уладальніку ледзь не паўмільённага багацця?..”

Зусім іншыя думкі хвалявалі Рафалеску. Утрапёныя апладысменты публікі і кампліменты доктара Левіуса не настолькі ўскружылі яму галаву, каб ён хоць на хвіліну забыў пра Брайндэле-козак, пра гэтага адзінага чалавека, ад якога ён мог даведацца хоць што-небудзь пра кантараву дачку, пра Рэйзл.

Рэйзл! Рэйзл! Дзе б ён ні быў, што б ні рабіў, заўсёды ў яго перад вачыма Рэйзл. А сёння найбольш яскрава, чым калі б тое ні было. І сэрца яго ўжо трапеча ў прадчуванні весткі ад яе... Ён азіраецца па баках і шукае вачыма маленькую таўстушку, называную “Брайндэле-козак”. Вось яна сярод натоўпу. Глядзіць на яго загадкава-пранізлівым позір-



кам, як быццам штосьці ведае... Апанутая яна вельмі дзіўна — на ёй чырвоная шырокая ратонда. І выгляд у яе такі, што вось-вось яна кінецца ў скокі. А сама яна, як бочка, ножкі кругленькія, кароценькія, тоўсценькія. Ручкі — пухнатыя, вочкі маленькія, японскія, але з густымі брывамі. А твар белы і круглы, як талерка, як месяц. І вечна яна ўсміхаецца, шырока раскрываючы вялікі рот са здаровымі белымі зубамі. Паглядзіш на яе — і сам міжволі ўсміхаешся, як бы ні цяжка было на душы. Дзіўная, смешная фігура гэтая Брайндэле-козак!

І ўсё ж юнаму Рафалеску яна ў гэту хвіліну здавалася даволі мілавіднай і нават прывабнай. Як бы яму хацелася, каб усе акцёры і актрысы абедзвюх труп хоць бы на кароткі час праваліліся скрозь зямлю ці пайшлі к чорту, а ён мог бы застацца сам-насам з гэтай смешнай і мілай асобаю і гаворыць з ёй пра Рэйзл, толькі пра Рэйзл... Але, як на грэх, усе яны стаяць нерухома, нібы іх нанялі спецыяльна для гэтага, пакуль ён прывядзе сябе ў парадак, а затым усе разам адправяцца з доктарам Левіусам у кафэ. А пакуль яны ажыўлена гутараць, балабоняць, смяюцца. Вясёлая сямейка!

— Што ты сёння так валаводзішся? — кажа Гольцман, дапамагаючы Рафалеску апрануцца і беражліва захутваючы яму шыю шалікам, каб той не прастудзіўся.

Нарэшце Гольцман і Рафалеску выходзяць з тэатра. За імі следам з шумам, крыкам і смехам, нібы школьнікі, якія выбеглі з хедара пасля заканчэння заняткаў, высыпае ўся акцёрская брація.

Ціхая зорная ноч. Каля дзвярэй тэатра стаіць запрэжаная карэта — выпадак незвычайны ў гісторыі львоўскага яўрэйскага тэатра. Акцёрская брація спыняецца ў разгубленасці. Чыя гэта карэта? Чые коні? Гэта доктар Левіус выклікаў свой экіпаж для сябе, для гастралёра Рафалеску і, само сабой зразумела, для яго імпрэсарыю Гольцмана. Усе трое садзяцца ў карэту. Гольцман не можа ўстрымацца, каб не ўсклікнуць: “Эх, грошы! Чорт бы вашага бацьку ўзяў!..” Доктар Левіус звяртаецца да ўсёй кампаніі:

— Дык вось, панове, у кафэ “Манаполь”?..

Акцёры з зайздрасцю глядзяць на шчаслівага Рафалеску. Яны з усмешкаю кажуць адзін аднаму:

— Як у малітве сказана: “Хто ў агні, а хто ў вадзе”, — іначай кажучы, хто вярхом, а хто пяшком.

## ТОСТ — ЗА БЛУКАЮЧЫЯ ЗОРКІ

Акцёры абедзвюх труп увайшлі ў кафэ “Манаполь” з такім шумам і так урачыста расселіся вакол столікаў, як быццам збіраліся выпіць і з’есці ўсё, што там назапашана. Адразу ж, нібы з-пад зямлі, выраслі два кельнеры ў кароткіх фраках, з доўгімі насамі, і моўчкі сталі па абодва бакі прыйшоўшых у позе чакання, як бы пытаючыся: “Што прыкажаце, панове?” Аказалася, пакуль што “паны” нічога “не прыкажуць”, яны чакаюць яшчэ некалькіх іншых паноў. Каб прабавіць час, акцёры пачалі жартаваць над людзьмі, якіх чакалі, высмейваць іх. Больш за ўсіх перапала тут доктару “Левіафану”. Адзін вельмі па-майстэрску паказаў, як доктар трымае рукі ў кішэнях, глядзіць паверх акулераў і пырскае слінаю падчас размовы. Другі паказаў, як мецэнат апладзіраваў Рафалеску і рукамі, і нагамі, і ўсім целам. Трэці прадэманставаў, як той абняў “хлопца” і стаў яго цалаваць і як бедны “хлопец” разгубіўся. І ўся кампанія рагатала да ўпаду.

Акцёры ўвогуле народ вясёлы. Нездарма называюць іх у народзе “камедыянтамі”. Ці ёсць нагода, ці няма, яны ўсё роўна смяюцца. Скажа хто-небудзь дасціпнае слоўца — смяюцца. Скажа глупства — тым больш нельга не пасмяяцца.

— Наш “Левіафан”, відаць, чытае ім у фэатоне лекцыю пра мастацтва.

Акцёры нібы ў вадугу глядзелі. Левіус загадаў фурману ехаць не проста ў кафэ “Манаполь”, а зрабіць спачатку маленькі тур па горадзе, каб падыхаць свежым паветрам. Мецэнат, які валодае капіталам, не вельмі цырымоніўся з жабрацкімі акцёрамі, асабліва з яўрэйскімі. Доктар Левіус прывык, каб акцёр трымаўся ад яго на значнай адлегласці. Такая ўжо сіла грошай. Ледзь толькі ён паявіўся ў кафэ, уся кампанія, як адзін чалавек, пачціва паднялася і ўступіла яму ганаровае месца. Ён заняў яго з пачуццём чалавека, які ведае сабе цану. Каля правай рукі доктар пасадзіў гасралёра Рафалеску, а злева — яго імпрэсарыю Гольцмана. Паседжанне адразу ж набыло ўрачысты характар. Настрой падняўся. Доктар Левіус пазваніў, і абодва кельнеры, у кароткіх фраках і з доўгімі насамі, зноў як з-пад зямлі выраслі, падбеглі проста да доктара Левіуса і ўтаропіліся на яго з такой цікавасцю і павагаю, нібы чакалі ад доктара

надзвычай важных выслоўяў, якія павінны мець немаведама якое значэнне не толькі для іх саміх і для кафэ, але і для лёсу ўсяго роду чалавечага. Абодва кельнеры прыгнуліся, адставіўшы рукі назад і стрымліваючы дыханне настолькі, наколькі гэта магчыма для жывой істоты. Але доктар Левіус не спяшаўся. Найперш за ўсё ён паглядзіў свой трохвугольны чэрап, зморшчыў лоб, прыплюшчыў вочы і доўга задумліва глядзеў праз акуляры ў адну кропку, як чалавек, які вырашае сусветную праблему. Нарэшце патрэбнае слова было сказана. Доктар Левіус папрасіў кельнераў быць ласкавымі і падаць кожнаму па кружцы піва і кашэрную каўбасу\* на закуску.

Кельнеры выпрасталіся і абодва разам кінуліся выконваць заказ з такой імкліваасцю і з такімі зіхатлівымі тварамі, нібы спяшаліся паведаміць свету, што нейкі блізкі ім чалавек адкрыў Паўночны полюс, альбо, сама меней, што кагосьці вызвалілі з турмы.

Піва было пададзена. Каўбаса была сустрэта з вялікай пашанаю, і для яе было ачышчана месца на стале. Пасля гэтага доктар Левіус падняўся, як прэзідэнт, і з салодкаю ўсмяшкаю, якая разлілася па тоўстых губах і вялікіх вычварна выраслых белых зубах, пачаў доўгі напышлівы тост.

Гаварыў доктар Левіус, натуральна, на рытарычнай нямецкай мове (у афіцыйных выступленнях ён лічыў за лепшае карыстацца нямецкаю моваю).

Вось у агульных рысах змест яго прамовы.

Доктар Левіус найперш за ўсё даў беглы агляд гісторыі тэатра ўвогуле. Ён гаварыў пра тое, як тэатральнае мастацтва развівалася ва ўсіх народаў у розных краінах, пачынаючы ад вялікага Шэкспіра і да нашых дзён. Пры гэтым была, вядома, выяўлена незвычайная эрудыцыя. Назвы кніг і аўтараў градам сыпаліся на галовы згаладалых акцёраў, якія хітравата пазіралі ў бок пеністага ігрыстага піва і дружалюбна ўсміхаліся кашэрнай каўбасе, якая выдавала райскі водар вэнджанага мяса і нямецкага часнаку.

Акцёры ўжо пачалі пакрыху прыкладвацца да піва, бо, мяркуючы па “кароткаму агляду”, яны разлічвалі, што пакуль доктар “Левіафан” справіцца з адным Шэкспірам, яны паспеюць тройчы справіцца з півам і каўбасой.

Але доктар Левіус, відаць, і сам заўважыў, што са сваім “кароткім аглядам” забраўся ў далёкія нетры і ўмела пераскочыў з Шэкспіра проста да “бацькі яўрэйскай сцэны” — да Гольдфадэна і яго паслядоўнікаў, пакуль, нарэшце,

паспяхова дабраўся да артыстаў яўрэйскага тэатра ў Львове, а затым да артыстаў усіх астатніх тэатраў, што блукалі з горада ў горад і высока неслі сцяг яўрэйскага мастацтва.

— Адным з самых значных блукаючых акцёраў, — працягваў аратар, — з'яўляецца наш юны госць з Бухарэста, ужо славыты маэстра, таленавіты мастак Рафалеску, якога мы маем гонар вітаць тут у цесным коле артыстаў.

— Гэты малады артыст, ласкавыя васпаны і васпані, — звярнуўся доктар Левіус да акцёраў, паказваючы на Рафалеску, — гэты юны артыст мільгануў перад нашымі вачыма зусім нечакана, як іншы раз на небе нечакана для астраномаў мільгане яркая блукаючая зорка. Зусім нечакана паявілася ў нас гэта блукаючая зорка — Рафалеску — і азарыла асляпляльным святлом усё неба нашай яўрэйскай сцэны. Але не надоўга, ласкавыя васпаны і васпані, а, на жаль, толькі на кароткі час, як усе вялікія блукаючыя зоркі, якія то паяўляюцца, то знікаюць... Я падымаю келіх, ласкавыя васпаны і васпані, — закончыў доктар сваю прамову, — я п'ю за нашы яўрэйскія блукаючыя зоркі! Хох!

Трохкратным “хох” адгукнуліся артысты абедзвюх труп і, узнагародзіўшы прамоўцу прыстойнай дозай апладысмантаў, заўзята ўзяліся за піва і каўбасу.

— За нашы блукаючыя зоркі! — яшчэ раз выгукнуў доктар Левіус, выпіваючы астатак піва. Затым ён пазваніў кельнеру і, расплаціўшыся, развітаўся з усёй кампаніяй да наступнага спектакля — да заўтра.

— Да пабачэння!

— Благаславёны Гасподзь, выратаваўшы нас! — усклікнуў адзін з акцёраў пасля выхаду доктара.

— Усё добра, што добра канчаецца, — падхапіў другі.

— Нішто не вечнае пад месяцам, як кажа дон Педро.

— Астало! Які дон Педро? Гэта сказаў прарок Майсей.

— Ты хацеў сказаць: цар Саламон.

— Хай цар Саламон. Хлопцы, за работу! Ноч на зыходзе!

Усе падняліся з месцаў і павалілі ў бакавы пакой, дзе можна было перакінуцца ў карты.

### *Раздзел пяцьдзсят сёмы*

#### ЗА КАРТАМІ

Калі акцёры забіраюцца сюды, у маленькі карцёжны куточак кафэ “Манаполь”, яны перастаюць заўважаць, як праходзіць час.

Як толькі ўсядуцца за карты, адразу ж хто-небудзь робіцца ахвярным казлом, і на яго галаву градам сыплюцца вострыя жарты і непрыстойныя словы.

Часцей за ўсіх такім казлом адпушчэння бывае Швалб, знаёмы нам трагік Ізак Швалб.

На гэты раз Швалб гарачыцца за картамі больш, чым звычайна. Відаць, кошка яму дарогу перабегла. Не шанцуе ды і толькі, хоць кладзіся і памірай. І ён, і яго сястра, прымадонна Гентрыета Швалб, раз-пораз мяняюць грошы, і шчокі ў абаіх палымнеюць пякельным полымем...

Пройгрыш сястры раздражняе Ізака Швалба яшчэ больш, чым уласны, і ён пры ўсіх папракае яе, што яна “спальвае” грошы. На гэта яна адказвае, што спальвае свае ўласныя грошы, а не ягонныя. Тады ён, раззлаваўшыся, крычыць: “Мый бялізну!” А яна яму: “Круці папяросы!” Слова за слова і сварка робіцца ў вышэйшай ступені займальнай. Ён ёй... Яна яму... У спрэчку ўмешваецца ўся акцёрская брація. Большасць выступае на абарону прымадонны, але ёсць і такія, што стаяць на баку яе брата і заступаюцца за яго. Такое заступніцтва яшчэ мацней раздражняе Швалба і ён узбуджана крычыць, што не мае патрэбы ў адвакатах і нікога не просіць умешвацца ў яго справы. Весаюць разгараецца, усё часцей чуюцца насмешкі, усё мацней — усеагульны рогат.

Мала-памалу ўцягваюцца ў карцёжную гульню і абодва дырэктары: Гецл бен-Гецл і Бярнард Гольцман.

У якасці дырэктараў яны спачатку сядзяць і раўнадушна назіраюць, як гуляюць іншыя: цікава паглядзець, хто выйграе, а хто прайграе. Праз некаторы час і яны пачынаюць ставіць на карту. Не дзеля выйгрышу, Божа барані. Не, так сабе, дзеля жарту. Проста цікава паглядзець, чыя карта выйграе. А карта сляпая, і нашы дырэктары, як звычайна, прайграюць. Тады, вядома, хочацца адыграцца, і яны зноў церпяць няўдачу. Тут ужо яны пачынаюць гарачыцца, усё больш і больш уцягваюцца ў гульню і, увайшоўшы ў азарт, не бачаць ужо нічога, акрамя банкаўшчыка, грошай і картаў.

Карты ляцяць. Твары палымнеюць. Вочы гараць. Грошы звіяняць. Крыкі ўсё мацнеюць і мацнеюць. Б'юцца за карту, рвуць з рук. Адны смяюцца, другім не да смеху. Адны задаволеныя, другія прыгнечаныя. Але ўзбуджа-

ныя ўсе. Кожны гатовы знішчыць другога, праглынуць жывым.

Толькі двое не прымаюць удзелу ў карцёжнай вакханаліі. Гэтыя двое — наш юны герой Рафалеску і Брайндл Чарняк, празваная “Брайндэле-козак”.

Не тое, каб яны, не дай Божа, грэбавалі картамі. Наадварот, пра Брайндэле-козак усе гавораць, што яна ў карцёжнай гульні “трох мужчын за пояс заткне”. У яе, Кажуць, выйграць грош усё роўна, што “са сцяны віно выпадзіць”. Калі Брайндэле-козак выйграе, яна, Кажуць, хапае грошы, як хлопчыкі ярмолку з выйгранымі арэхамі, — і цю-цю, памінай як звалі. Так расказвае пра яе акцёрская брація. А Брайндэле — ведай нашых: выйграе — хавае выйгрыш як мага глыбей у кішэню, а не шанцуе — перастае гуляць. Такі ўжо чалавек Брайндэле-козак.

Рафалеску таксама не супраць таго, каб перакінуцца ў карты. Можна нават сказаць, што ён вельмі любіць гэты занятак, але гуляе ён неяк своеасабліва. Яго не столькі цікавіць выйгрыш альбо пройгрыш, колькі сама гульня: працэс карцёжнай гульні ўяўляецца яму вельмі ж займальным.

“Ха-ха! Ужо шосты раз я стаўлю на віновага караля і — дзіва дзіўнае! — хоць бы раз выйграў”.

Альбо: “Ха-ха! Што вы на гэта скажаце? Я ж зноў прайграў”.

На гэты раз абое, Рафалеску і Брайндэле-козак, вычкаўшы момант, калі шум і крыкі перайшлі ў суцэльны гул і ўвага ўсіх была прыкавана да гульні, адышлі ўбок, і паміж імі завязалася інтымная гутарка.

“Калі я не памыляюся, я бачыў вас неяк у Галянешці?..” — Не, вы не памыляецеся”. Круглы твар мадам Чарняк пачынае чырванець, верхняя губа пачынае пацець. “Я вас адразу ж пазнала, хоць вы і выраслі... сталі дарослым чалавекам. А ці не прысесці нам на хвілінку?”

Яны садзяцца за асобны столік і размова робіцца яшчэ больш бойкай. Раз-пораз чуецца: “Галянешці... Тэатр... Трупа... Шчупак...”

Ён пытаецца быццам неўзнарок:

— Дзе ж ён цяпер, гэты Шчупак?

— Шчупак дзе? Эге-ге-ге! — яна махнула рукой. — Мір праху яго!..

Рафалеску страпянуўся.

— Памёр?

Мадам Чарняк рассмяялася, выставіўшы напаказ свае зубы.

— Ха-ха! Шчупак памёр! Не такі ён чалавек, каб зрабіць такое глупства. Сам жа ён здаровы, як парсюк. Не кажучы ўжо пра тое, што ён бяды не абярэцца ад сваіх трох жонак, — гэты нядбайнік Шчупак дазваляе сабе мець ажно тры жонкі, тры нарывы яму ў горла! — ён атрымаў нядаўна такі ўдар, што запомніць яго на ўсё жыццё. Трэба спадзявацца, што цяпер яму канцы, што ён, дасць Бог, ніколі ўжо не ўваскрэсне.

Мадам Чарняк падсоўваецца бліжэй да Рафалеску і з натхненнем, разгарачыўшыся, жэстыкулюючы, расказвае пра Шчука, пра ўсе бядоты, якія напаткалі яго, пра ўсе найцяжэйшыя ўдары, якія абрушыліся на яго. Хіба ж гэта жарты? Чалавек да таго выдаткаваўся, што яму давалося залажыць усе свае брыльянты. А хто ведаў Шчука з яго брыльянтамі, той зразумее, што гэта для яго значыць... І на каго ён патраціўся? На дзяўчыну, якая, як ён уявіў сабе, будзе з часам яго апорай і аздобаю. Прымадоннай яна павінна была стаць у яго. Прымадоннай, з дапамогаю якой ён спадзяваўся сабраць сабе багацце, каб яму ўсе рэбры паперабіралі! Але аказваецца: ёсць, відаць, Бог на небе. І што ж прысудзіў Усявышні? Трэба ж было, каб гэта дзяўчына пазнаёмілася дзесьці на канцэрце з сусветнай славетасцю — спявачкай Марчэлай Эмбрых\*. Марчэла Эмбрых, пачуўшы яе спевы, прыйшла ў невыказнае захапленне, забрала яе да сябе і ўладзіла ў Венскую кансерваторыю. Ну, як тут Шчука не прыйсці ў адчай, не выжыць з розуму, калі губляеш такую прымадонну, такі клад? Вось дык прымадонначка!.. Шчупак то ўжо сабе з-пад зямлі выкапае! Зусім яшчэ дзіця... Кроў з малаком! Прыгожая, як ясны дзень. А спявае, так спявае, што па ўсіх жылках разліваецца... Завуць яе Розай. Роза Співак.

— Рэйзл?!

### *Раздзел пяцьдзсят восьмы*

## **У КАГО РУМЯНЕЦ НА ШЧОКАХ, А Ў ЯЕ ГАЛАВА НА ПЛЯЧАХ**

Пачуўшы вокліч “Рэйзл”, Брайндэле Чарняк, яна ж Брайндэле-козак, не магла больш стрымацца. Яна пляснула рукамі і сама сабе зрабіла камплімент:

— Ай-яй-яй! Ну?!.. У каго румянец на шчоках, а ў мяне галава на плячах.

Так, яна можа пахваліцца, вока ў яе спрактыкаванае. Усім вачам вока! У першую ж хвіліну, як толькі яна ўбачыла за кулісамі гэтага “Лео Рафалеку з Бухарэста”, ёй адразу ж прыйшло ў галаву, што гэта “ён”... той самы, якога яна бачыла са Співак. І не адзін раз бачыла, а некалькі разоў, шмат разоў. Яна стала капацца ў сваёй памяці: “Гасподзь, Уладыка нябесны, дзе ж я магла бачыць яго разам з Розай Співак? Ну, само сабой зразумела, у Галянешці, у тэатры. Толькі сёння мне гэта стала ясна, як божы дзень! А калі так, то многія загадкі вырашаны. Па-першае, мне цяпер ужо зразумела, чаму Роза Співак так пакутавала... О, такі малады чалавек сапраўды варты таго, каб па ім тужыць”.

— Ах, каб ты ведаў, як Роза па табе сумавала.

— Сумавала?..

Рафалеску адчувае, як яму дух сперла. Мадам Чарняк пляснула яго па руцэ. Палюбуйцеся на яго, якія невінватыя вочкі строіць. Бедненькі! Бедненькі! Такі маладзенькі, а ўжо навучыўся хітраваць. Ай-яй-яй! Пытаецца: ці тужыла? — Туга ад тугі розніцца. Яна знемагала, згасала, як свечка! Месца сабе не знаходзіла... Адкуль ёй, Брайндэле, гэта вядома?.. Ха-ха-ха, вось табе і на! Яны ж з Розаю жылі душа ў душу, як сёстры, як родныя сёстры. Хіба былі ў Розы якія-небудзь тайны ад яе?

Аднойчы здарылася... Пачакайце! Дзе гэта здарылася? Яна не памятае дакладна. Дзе яны толькі не пабывалі!.. Як цыганы, качавалі з гэтым Шчупаком — перакачаваць бы яму на той свет! — блукалі з краіны ў краіну, з горада ў горад. Тут дзень, а там ноч. Заставацца доўга на адным месцы яму ніяк нельга было з-за жонак — яны гналіся за ім па пятах. Кожны раз паяўлялася ў яго новая жонка, каб у яго болькі паявіліся па ўсім целе! А трупа ў яго тады была — дай яму Бог такое шчасце! — дубіна на дубіне. Калі б не яна, Брайндл Чарняк, са сваёй іграй, ды Роза Співак са сваімі спевамі, яму давялося б жабраваць з торбаю за плячыма ці закапацца жывым у зямлю. Толькі на іх, можна сказаць, і трымаўся ўвесь яго варты жалю тэатр, асабліва на Розе з яе песенькамі. Вось гэта былі спевы! Вось гэта былі песенькі! Яна, мадам Чарняк, яшчэ тады прадказвала, што дзяўчына з часам стане знакамітацю, што яна то ўжо разумее толк у такіх рэчах... Чалавек бывалы! Чаго, чаго толькі яна не наглядзелася на сваім вяку, ой-ёй-ёй! Яна сама не раз казала



Розе, што тут ёй не месца. Ніхто не асмеліўся б так адкрыта, як яна, і нікому б Роза так не даверылася, як ёй, таму што ніхто не ведае, не, ніхто так не ведае Шчупака, — каб яму загінуць! — як яна... Так, яна ведала, чым гэта пахне. Адзінокая... Зусім яшчэ дзіця... Кроў з малаком... Перад пабочнымі людзьмі, праўда, Роза Співак лічылася сваячкай Шчупака, яго пляменніцай з Варшавы. Пляменніца з Варшавы — ха-ха-ха! Хай ён бабулі сваёй расказвае, а не ёй! Яна, Брайндл Чарняк, адразу пранюхала, што Роза яму такая ж пляменніца, як яна, Брайндэле, — каралева. Але калі ён хоча, каб была пляменніца, хай будзе пляменніца, чорт з ім!.. І яна пачала асочваць, разнюхваць, дапытвацца ў флігель-ад’ютанта Шчупака, Шолам-Меерам яго завуць.

О, Рафалеску яго помніць, добра помніць, чаму б яму не помніць? Маленькі, такі вясёлы. Пацеха!

— Пацеха? — выгукнула Брайндэле. — Валацуга, жулік, вырадак, нягоднік, якіх мала!.. Яшчэ большы мярзотнік, чым яго гаспадар... Як адданы сабака, служыць ён Шчупаку. Чорт іх ведае, чаго яны так трымаюцца адзін за аднаго. Дзе іх не сеюць, там яны растуць...

Яна не пераставала кідаць громы і маланкі на Шчупака і яго ад’ютанта, а Рафалеску лавіў кожнае яе слова. Яму хацелася б пачуць хоць што-небудзь, што мае адносіны да Рэйзл, а яна ўсё лапоча: Шчупак ды Шчупак. Нарэшце, сцяміўшы, што занадта ўжо многа гаворыць пра Шчупака, яна дала размове новы накірунак.

Так, на чым, гэта, яна спынілася? Ах так, на Розе Співак... Прыходзіць аднойчы да яе Роза і пытаецца, ці ўмее яна варажыць на картах. Чаму раптам варажыць? Умець то яна ўмее, але яна ведае адну варажбітку, вось тая варожыць, дык ужо варожыць, роўнай ёй няма! Тут Роза кінулася ёй на шыю: “Душачка, міленькая, дарагая, завядзіце мяне да той варажбіткі!.. І зараз жа, зараз жа!..” — “Што табе так прыспічыла, мая канарэчка?!” — Так, маўляў, захацелася... Капрызная была дзяўчына, гэтая Співак, гарачая, агонь! Ні з таго ні з сяго, бывала, расплачацца, схвае галаву ў падушку, ні есць, ні п’е і ні да чаго ёй справы няма. А то раптам схопіць вас і закружыць у скоках сярод белага дня. З’ехала з глузду ці што? Кранулася з розуму?.. А іншы раз як пачне спяваць — упынку няма: усё спявае ды спявае, салаўём заліваецца. Капрызная дзяўчына, гэтая Співак...

Так, на чым жа яна спынілася?.. Ну вось, ідуць значыць,

яны да варажбіткі. Добра. Прыйшлі. Разумная, шэльма. Страшэнная прайдоха! Глядзіць Розе ў вочы, раскладвае карты. Выпадае бубновы туз, “любоў”, значыць... А зверху бубновы валет — “кавалер бландзін”... І шасцёрка, кожны раз шасцёрка — “шлях-дарога”, значыць. “Любоў”, “кавалер-бландзін” і “шлях-дарога”. Добра, варажбітка з яе вачэй не зводзіць і тлумачыць, што “кавалер-бландзін” пра яе думае. Бесперапынна. Дзень і ноч толькі пра яе думае гэты бландзін. Дзень і ноч. Ён імкнецца да яе, да Розы, значыць, цела і душой, усёй душою, усімі сваімі думкамі... Ён хоча, кажа яна, з табою бачыцца. Ён знемагае ад тугі, ён прагне сустрэчы з табою і не ведае, дзе і як... Таму, што абое вы, кажа яна, у “дарозе”, вечна ў дарозе... Вечна, вечна ў дарозе... Ён — туды, ты — сюды. Ён — сюды, ты — туды... Вы, кажа, любіце адно аднаго, вельмі кахаеце... Ён — цябе, ты — яго. І вы носіцеся па свеце насустрач адно аднаму, вы імкнецеся, вы рвецца адно да аднаго, але вы вандруеце, блукаеце... Блукаеце, як зоркі, як светлыя зорачкі ў небе...

І яшчэ шмат чаго нагаварыла Розе гэтая варажбітка. Гаварыла, гаварыла бясконца. Брайндл ужо і не помніць, што менавіта. Памятае толькі, што, як толькі яны выйшлі ад варажбіткі, Роза кінулася да яе на шыю, стала яе абдымаць, цалаваць і плакаць ад радасці... Капрызная дзяўчына, — падумала яна тады, — вельмі капрызная!.. А цяпер ёй ужо мно-о-гае зразумела, — заканчвае Брайндэле-козак нараспеў, і яе круглы твар ва ўсмешцы, у тлустай, самазадаволенай усмешцы.

### *Раздзел пяцьдзесят дзевяты*

#### **ЯМУ ХОЧАЦА СПЯВАЦЬ**

Было ўжо далёка за поўнач, калі акцёрская брацця спыніла гульню і разышлася ў розныя бакі, кожны дамоў — хто ў вясёлым настроі, хто пануры, хто з раскаяннем, хто з прыкрасцю, а хто і поўны злосці і гневу і на сябе, і на іншых, і на ўвесь свет.

Як назло, на вуліцы не аказалася ніводнага рамізніка, і нашым героям, Гольцману і Рафалеску, давялося, як простым смертным, цягнуцца па львоўскіх вуліцах ад гасцініцы “Манаполь” да сваёй кватэры — не ў крыўду ім хай будзе сказана — пехатой.

Была асенняя ноч, адна з тых начэй, пра якія кажуць: “Ні зіма ні лета, ні цёпла, ні холадна”. Чаму ж, паўстае пытанне, у нашага юнага героя так хораша на душы? Ад чаго яго грудзі напоўнены буйнай радасцю і нястрымнай веселасцю? Ад чаго ўсміхалася яму само неба? Чаму падміргвалі зоркі? Пра што спявалі вуліцы? Чым так прыемна пахла ноч? І чаму ён, Рафалеску, ляцеў, быццам на крылах? Чаму яму так хацелася спяваць? Чаму яму так карцела абняць свайго друга, свайго мілага, дарагога друга, расцалаваць яго менавіта тут, пасярод вуліцы? Не, ён павінен абняць Гольцмана. Ён яго вельмі любіць. Любіць, і баста!..

Гольцман глядзіць на яго, як на звар’яцелага.

— Што на цябе найшло сёння, маё дарагое птушанятка?

Гольцман дараваць сабе не можа: сёння ноччу ён прайграўся ўшчэнт, як заядлы карцёжнік. Чорт яго пацягнуў да банка! Д’ябал спакусіў, прападзі ён пропадам! Убачыў ён, Гольцман, поўную талерку звонкіх манет, вось яго і разабрала. З’явілася ахвота гуляць. Грошы, чорт бы іх бацьку ўзяў!.. Спачатку ён быў выйграў. Хапай жа ярмолку з арэхамі і гайда дахаты, паршывец гэтакі! Дык жа не, хочацца яшчэ і яшчэ. У чалавека вочы зайздрослівыя. Да таго ж ён не мог адмовіць дырэктару Гецлу.

— Халера на яго разам з маім кашлем!

Кепская прыкмета. Калі Гольцман кашляе і кляне пры гэтым свой кашаль, значыць, ён чымсьці незадаволены. А Рафалеску, наадварот, у найлепшым настроі, ён задаволены ўсім. Шчаслівы. Шчаслівы? Не, не тое! Няма адпаведнага слова. Хай будзе гэтая ноч бласлаўёная! Бласлаўёны гэты свет, гэты свет, гэты цудоўны, светлы, радасны свет!

Усю дарогу ад кафэ “Манаполь” да сваёй кватэры ён, не сціхаючы, размаўляў, смяяўся і спяваў.

“Што з хлопцам?..” Гольцман уважліва паглядзеў на Рафалеску: твар ззяе, вочы зіхацяць. “Відаць, кампліменты доктара “Левіафана” не на жарты закружылі яму галаву...”

Прыйшлі да сябе на кватэру, калі ўжо пачынала світаць. Ледзь дазваніліся. Пачалі распранацца, рыхтуючыся да сну, а Рафалеску ўсё не перастае размаўляць і смяяцца, і Гольцману здаецца, што яго юны друг ляпеча нейкія дзіўныя, зусім недарэчныя словы...

— Не, — крычыць ён, — мне абсалютна падабаецца горад Львоў. Цудоўны горад. Цудоўная назва — Львоў! А людзі! Проста залатыя! І тэатр таксама мне падабаецца. А акцёры — цудоўнейшыя людзі!

— А дырэктар Гецл бен-Гецл? — перапыняе яго Гольцман.

— Што ж? Вельмі слаўны чалавек гэты Гецл.

— Такое б шчасце яму! — ускліквае Гольцман і хоча патушыць свечку — пара, маўляў, спаць, але Рафалеску не дае. Яму хочацца яшчэ крыху пагавырыць.

— З глузду ты з’ехаў, ці што? Ужо ж світае.

— Ну, яшчэ крышачку, — моліць яго Рафалеску і сам з сябе смяецца.

— Пра што табе хочацца пагавырыць? — пытаецца Гольцман.

Ён хоча пагутарыць найперш за ўсё пра доктара Левіуса.

— Што пра яго гаварыць? Мецэнат-немчура, балбатун, меле, што твой млын.

Не, ён хоча даведацца, што думае Гольцман пра Вену. А пра паездку ў Вену? Крадзеныя ў іх грошы, ці што?.. Хай доктар “Левіафан” прыме ўдзел у выдатках, нябось не збяднее. У яго ледзь не паўмільённае багацце, нічога з ім не зробіцца, калі ён патраціцца на іх паездку.

Рафалеску задумаўся.

— Удзельнічаць у затратах? Чаму б і не? Вядома, ён будзе ўдзельнічаць. Чаму б яму не патраціцца? Залаты чалавек, гэты доктар. Золата! Не доктар, а золата, брыльянт!

— Усе ў цябе залатыя людзі. Усе брыльянтавыя. Але зараз трэба спаць. Спаць! Спаць!

Гольцман выцягнуў з-пад коўдры сваю доўгую шыю, патушыў свечку, закрыў вочы і сабраўся ўжо паглыбіцца ў сон, але Рафалеску не сунімаўся.

— Вось гэта маленькая, тоўсценькая, Брайндэле-козак, ці ж не праўда, слаўная?

Гольцман прыўзняўся ў пасцелі, абапіраючыся на вострыя локці сваіх худых, высахшых рук, і ўтаропіўся пранізлівым позіркам у цемру, якую ўжо прарэзвала тонкая блакітная паласа зары.

Да гэтае хвіліны Гольцману ніводнага разу не прыйшла на ўспамін Брайндэле-козак — ён пра яе і думаць забыўся. Цяпер ён успомніў, што яна ўвесь час сядзела з “хлопцам” у куточку. Пра што яны маглі гаварыць?

“Хто іх ведае? — падумаў ён. — Шмат ёсць на свеце скакуноў, спрытных людзей, нягоднікаў...” Не, ён дараваць сабе не можа, што занадта захапіўся картамі і амаль забыў назіраць за “хлопцам”. Больш ён такога глупства не зробіць...

Гольцман ужо не мог заснуць. Ён закашляўся і слабым паўсонным голасам стаў распытваць Рафалеску, пра што ён, уласна, увесь час размаўляў з Брайндэле-козак.

Спакойны тон адказу Рафалеску развееў трывогу, якая запанавала ў душы Гольцмана.

— Пра што нам было размаўляць? Пра тое, пра сёе. Дробязі, чыстае глупства... Так сабе, балбаталі, лапаталі пра што папала...

— Усё-такі?..

Рафалеску пачаў расказаць. Ён выдумляў адну бязглуз-дзіцу за другой і сам з сябе смяўся, сам здзіўляўся, што мана льецца з яго вуснаў так лёгка, так свабодна, што ўсё ідзе так гладка, як па маслу. І чым больш ён хлусіў, тым больш праўдападобна ў яго атрымлівалася.

Рафалеску адчуваў, што гаворыць не тое, што трэба, і сам сябе перарваў:

— Гэтая Брайндэле-козак, праўда, слаўная жанчына. Добрая душа. Залатое сэрца. І, відаць, добрая актрыса. Трэ-ба меркаваць, цудоўна іграе. Усе акцёры тут цудоўна іграюць. Што, ці ж не так?

Ніхто яму не адказаў. Заснуў, ці што, Гольцман? Так яно і ёсць, заснуў.

Але сон ягоны цяжкі. Штосьці перакотваецца ў яго ў грудзях, штосьці хрыпіць, і ные, і рвецца вонкі, захрасае ў горле, і няма канца-краю яго безупыннаму храпенню. Часты кашаль душыць яго, і ён лаецца ў сне: “Халера!” Павярнуўшыся на другі бок, ён засынае, зноў пачынае храпіць, але кашаль не пакідае яго ў спакоі. Зноў і зноў прачынаецца ён на хвіліну ад прыступаў кашлю, зноў бурчыць у сне “Халера!” і зноў засынае неспакойным сном.

Як можна спаць у такую ноч? — гэтага Рафалеску ніяк не мог зразумець. Дзіўная, напалову змяня цудоўная ноч. “Хай будзе бласлаўная гэтая ноч!..” Рафалеску ўстаў з пасцелі. Расчыніў акно. Амаль да пояса высунуўся з яго, доўга ўдыхаў у сябе поўнымі грудзьмі свежае паветра. Акінуў позіркам неба. Звёзды пагаслі. Убаку вісіць бледны, затуманены месяц. Вось-вось ён схаваецца. Перадранішняя сін мала-памалу шарэе. Не паспееш азірнуцца, як прачнецца шумны дзень. Але нашаму герою ўсё роўна, ці дзень, ці ноч. Што б там ні было, гэты свет цудоўны! Цудоўны, мілы, прыемны свет! Хай жа будзе бласлаўны гэты свет! Як жа можна спаць, калі так хораша на душы? Як можна спаць, калі сэрца такое перапоўненае і хочацца спяваць? Так, яму хочацца спяваць, спяваць бясконца!..

## ДЫПЛАМАТЫ

Востры птушыны нос Гольцмана пачуў, што дырэктар львоўскага тэатра, гэты цурбан Ёкл бен-Флекл, закідвае вудачкі на яго “хлопца”. У Гольцмана, дзякуй Богу, пільны позірк. Ён бачыў, што ўсе круцяцца каля Рафалеску, “танцуюць” вакол маладога артыста і глядзяць на яго, як кот на сала. Але ён прытварыўся, быццам нічога не заўважае. “Танцуйце, дзеткі, скачыце, вы танцуеце на сваім уласным вяселлі...” Так думаў Гольцман, робячы адзін “ход” за другім.

Па-першае, ён уступіў у змову з братам прымадонны, які ўжо занадта абходжваў “хлопца”, занадта ўжо падлізліва яму ўсміхаўся. І што тут казаць, Гольцман мог бы за пояс заткнуць з дзсятка такіх разумнікаў, як гэты “барабан” Швалб.

Аднойчы Гольцман запрасіў трагіка Ізака Швалба ў “рэ-старацыю” і за куфлем піва з каўбасою стаў расхвальваць яго аж да нябёсаў. Пашлі Гасподзь яму, Гольцману, столькі шчасця, колькі таленту ў Ізака Швалба. Лепшага акцёра ва ўсёй трупе не адшукаеш. Хіба гэты дырэктар “Ёкл бен-Флекл”, — каб яму згінуць! — варты мець такога трагіка, як Ізак Швалб?

Гэтым Гольцман адразу падкупіў Ізака. Ён закрунуў, можна сказаць, самыя чуллівыя струны ягонай душы. І Швалб прынаўся, — вядома, пад строгім сакрэтам, — што ён ужо даўно паслаў бы к чорту гэтага эксплуататара, але, па-першае, ён звязаны кантрактам яшчэ на тры гады, а па-другое, “няма нітак”. Былі б у яго грошы — эге-ге-ге! Дзе б ён быў цяпер! Каб яму так доўга гніць у зямлі, гэтаму Гецл бен-Гецлу, як доўга бачылі б яго ў Львове. Ён, Ізак Швалб, ведаў бы, куды ехаць з такою прымадонначкай, як яго сястрычка. Лондан, кажуць, крыху большы за Львоў, га?..

— Я думаю, — пагадзіўся Гольцман, глыбока ўздыхнуўшы.

Не, яшчэ больш таго: у Швалба ёсць брат у Лондане, родны брат, таксама папяроснік. Больш дакладна, ён быў папяроснікам, але цяпер ужо “бізнесмен” — дзялок. Прыслаў нядаўна свой партрэт: дзяцюк вось з такім брушкам, з

залатым ланцужком, з брыльянтавым кальцом — зусім не пазнаць. Дык вось, брат піша яму, каб ён абавязкова прыехаў з сястрою ў Лондан, там яны спазнаюць, што значыць жыць, як мае быць.

Гольцман слухаў яго ўважліва.

Які разумнік гэты браток Швалба, праўда? А сам ён, Гольцман, хіба супраць таго, каб пракаціцца са сваім “хлопцам” у Лондан? Яго ўжо даўно, вельмі даўно цягне туды, у Лондан. Слаўны, кажуць, гарадок. Ён адчувае, што там можна справы рабіць! Галоўнае — сабраць трупы, як на падбор. Ён, Гольцман ведае, чаго яму не стае. Для ансамбля яму не хапае добрага трагіка на самыя моцныя ролі ды прыгожай прымадонны. Знайсці б яму такіх, тады яму і мора па калена, каб яго чорт!

Праз паўгадзіны, Гольцман і Швалб, выйшаўшы з рэстарана з тоўстымі пахучымі цыгарамі ў роце, чамусьці доўга і моцна паціскалі адзін аднаму рукі і неяк своеасабліва абменьваліся сяброўскімі ўсмешкамі, як людзі, якія зразумелі адзін аднаго з першага слова і заключылі цесны таварыскі саюз з самымі сур’ёзнымі намерамі.

Дачуўшыся, што “язва” (Гольцман) штосьці занадта ўжо знюхаўся з “барабанам” (Швалбам), сёй-той з акцэраў адразу ж шапнуў на вуха дырэктару Гецл бен-Гецлу: “Так вось і гэтак. Наш Іцыкл занадта ўжо запанібрата з гэтым свістунам з Бухарэста...”

Дырэктар выслухаў усе гэтыя “байкі” з прытворным здзіўленнем. Ён нават умела перамяніўся з твару, зрабіў выгляд, быццам надзвычай абураны паводзінамі “валацугі”, і загадаў паклікаць да яго папяросніка Швалба.

Калі Швалб увайшоў, дырэктар зачыніў дзверы і вокны, азірнуўся кругом, і паміж ім і папяроснікам адбылася доўгая, дужа інтымная і — галоўнае — зусім сакрэтная размова. Гаварылі яны ціха, ледзь чутна. Ці мала што... А раптам хтосьці прыклаў вушка да дзвярной шчылінкі з таго боку і падслухоўвае. Вакол жа лжывыя, фальшывыя людзі, інтрыганы, нядбайнікі...

Калі пасля гэтай канфідэнцыяльнай размовы Швалб выйшаў з дырэктарскага кабінета, яго чырвоны твар “палымнеў, як пажар, і пацеў, як пасля лазні”.

“Мусіць, атрымаў добрую праборку”, — падумалі калегі. І... глыбока памыліліся.

## ГОЛЬЦМАН РОБІЦЬ ХОД ЗА ХОДАМ

Новыя клопаты зваліліся на галовы артыстаў львоўскага тэатра. Яны ламалі сабе галовы над новай загадкаю: з чаго гэта раптам бухарэсцкі дырэктар так падружыўся з Брайндэле-козак? Па сваім звычаі яны пачалі высмейваць гэтую парачку, перакідваючыся вострымі жартамі і крылатымі слоўцамі:

- Здружыліся, нібы адно да аднаго прыліплі.
- Хочаш сказаць — абое ўліплі?
- Так, знюхаліся, як чорт з ведзьмай.
- Значыць, хутка будуць спраўляць свой шабас?
- Цяпер абаім шабаш!
- З чым іх і віншваем! У добры час!
- Дай Божа, каб гэта быў іх апошні час!

Каму б магло прыйсці ў галаву, што Гольцман праз пасрэдніцтва Брайндэле-козак “пад’язджае” да прымадонны Генрыеты Швалб? Трэба было валодаць вострым носам Гольцмана, яго тонкім нюхам, каб так хутка пранюхаць, што Брайндэле-козак можа быць тут самым лепшым памочнікам. І ён узяўся за справу ўмела, разважліва, з энергіяй і азартам.

Пачалося, вядома, з простаай размовы, сумеснай прагулкі, з візіту да яе дахаты на правах даўняга знаёмага. Чым далей, тым адносіны іх рабіліся ўсё больш прыязнымі. Ён ад усяе душы рад, што яму давалося з ёй сустрэцца. Шкада толькі, што Шчупака тут няма.

— А што было б? — спыталася яна, гледзячы яму ў вочы сваімі маленькімі японскімі вочкамі і намагаючыся ўгадаць, што ён мае ў намеры.

— Ён лопнуў бы з прыкрасці.

— Амін, дай Божа! З вашых бы вуснаў ды Богу ў вушы!..

Яна ледзь-ледзь была не сказала — “з тваіх вуснаў”, але своечасова спахапілася. Ёй пачынаў рабіцца агідным зварот да яго на “вы”. Божа, як можа змяніцца чалавек! Быў бы Шчупак цяпер тут і паглядзеў бы ён на свайго “Гоцмаха”, ён і сапраўды лопнуў бы ад злосці.

І Брайндэле-козак глядзіць не наглядзіцца на Гольцмана. Прыслухоўваецца да яго слоў і не можа ўдосталь наслухацца. Зусім не той чалавек. Сапраўды ж, і гаворкі не тыя. Ён гаворыць ужо пра “справы”, пра “забяспечаную будучы-



ню”, пра “капіталік”. Гоцмах — і “капіталік”, ха-ха... Ён выхваляецца, што ў яго, дзякуй Богу, водзяцца грошыкі. Не Бог ведае які капіталіст, але са Шчупаком ужо можа пацягацца. У таго брыльянты, а ў яго наяўныя грошы. Наяўныя грошы даражэйшыя за любыя брыльянты, чорт бы іх забраў!”

— Адчапіцеся ад Шчупака, — перарывае яго Брайндэле-козак. — У яго цяпер засмучэнні, а не брыльянты.

— Не паверу, пакуль не ўбачу сваімі вачыма, і не супакоюся, пакуль Шчупак не будзе мне боты чысціць. Каб яго халера скруціла заадно з маім кашлем!

Варта яму загаварыць пра Шчупака, як ён адразу ж пачынае хвалявацца, а захваляваўшыся, выбухае працяглым кашлем. Адкашляўшыся, ён закладвае пальцы за камізэльку і пачынае крочыць узад і ўперад па пакойчыку мадам Чарняк, адмяраючы вялікія крокі тонкімі, доўгімі нагамі. Гледзячы на наскі чаравікаў, ён не перастае выхваляцца сваімі бліскучымі справамі і сваім багаццем. Раптам, спахапіўшыся, ён спыняецца каля субяседніцы і пачынае апраўдвацца: хай яна не здіўляецца, што ў яго ёсць грошы. Вельмі проста, сваёю працаю нажыў. Зарабляў, збіраў, не дазваляў сабе лішняга і зберагаў на чорны дзень.

Ох, і колькі ж напакутаваўся ён, колькі нацярпеўся, пакуль выбіўся ў людзі. Хай паможа яму Гасподзь!

— Амін! Дай Божа, чаму б і не? — згаджаецца мадам Чарняк.

Ёй няўцям, у чым, уласна, ён апраўдваецца. Хіба ганебна мець грошы? Ганебна, наадварот, быць такім галадранцам, жабраком, валацугам, як усе гэтыя прайдзісветы, якія ходзяць — даруйце за выраз! — без сарочки і ведаюць толькі адно — рэзацца ў карты, шпурляць грошы на вецер, браць у доўг з тым, каб ніколі не аддаць... Яна імі проста пагарджае, гэтымі нікчэмнымі людзьмі, што грошы для іх хоць бы што... паміж пальцаў прасейваюцца. Фі-фу-фа!.. Падумаеш, хіба нельга быць добрым акцёрам і берагчы капеечку? Што такое, з дазволу сказаць, чалавек без грошай? Што?..

— Цела без душы, — паддаквае ёй у тон Гольцман. Ён памятае, што яшчэ ў часы Шчупака заўсёды ў яе была “скарбонка”. Пагаворвалі, што Брайндэле-козак такая ж багатая грашыма, як і гадамі.

— Чаму б, — казалі акцёры, — Богу не стварыць цуду і

не зрабіць так, каб зямля праглынула яе, як некалі біблейскага Карэя\*, а яны б засталіся яе спадкаемцамі.

Размова паміж Гольцманам і Брайндэле рабілася ўсё больш дружалюбнай, усё больш інтымнай. Паступова, паціху ды памалу, Гольцман падабраўся да сутнасці справы. Ён загаварыў пра мэту жыцця, пра забяспечаную будучыню, пра справы, планы і да таго падобнае.

Да якой пары ёй вандраваць па белым свеце і быць у рабскім падпарадкаванні ў такога аспіда, як гэты Ёкл бен-Флекл? Ці не лепш было б ёй пайсці попlech з ім, з Гольцманам? Два такія чалавекі, як ён і яна, могуць сапраўды што-небудзь распачаць, стварыць вартую гэтага справу, ці ж не праўда? Яны ж стрэляныя вераб'і, ведаюць, “пачым фунт ліха...” І як сабраць капіталік — гэтаму таксама іх вучыць не даводзіцца. Трэба ўмець абрываць капейку, але, галоўнае — трэба ўмець запасіць грошы. Зарабіць капейку не так ужо і цяжка, як захаваць яе. Капейку трэба берагчы. Капейка рубель беражэ. Занадта шмат ахвотнікаў на кожную капейку. Хіба не так?

— Занадта многа ахвотнікаў, — згаджаецца Брайндэле.

Мірна цячэ гутарка, інтымная і ў той жа час дзелавая, пакуль Гольцман, нарэшце, не дабіраецца да галоўнай мэты сваёй размовы — да прымадонны.

— Трэба, — кажа ён, — пераманіць у Ёкл бен-Флекла гэтую прыгожую цялушку.

— Прыгожую цялушку, ха-ха! — паўтарае Брайндэле-козак.

Па яе тлустым, круглым месяцападобным твары расплываецца ўсмяшка, якая выяўляе белыя зубы. Па ўсім відаць, што яна задаволена: па-першае, тым, што яна ўгадала, каго ён мае на мэце, па-другое, тым, што ён назваў прымадонну яе сапраўдным імем. А па-трэцяе, яна ўвогуле задаволена ўсёй гэтай размовай. Гольцман пранізвае яе наскрозь сваім вострым, калючым позіркам і тлумачыць напаўсур'эзна, паўжартам, чаму неабходна пераманіць да сябе “прыгожую цялушку”.

— Хорошанькая прымадонна, ці разумееце, будзь яна дурная, як цялё, для справы сапраўдны скарб.

— Сапраўдны скарб, ха-ха! — пагаджаецца Брайндэле.

— Благаслаўленне Божае, — працягвае Гольцман тым жа напаўсур'эзным, паўжартаўлівым тонам.

— Сапраўды благаслаўленне Божае! — падхоплівае Брайндэле, какетліва ўдарыўшы яго сваёй кароценькай

пухнатай ручкай. Яетлусты, круглы, падобны на месяц твар ад шчасця пакрыўся потам, а маленькія японскія вочкі звузіліся да таго, што іх стала амаль не відаць.

### *Раздзел шэсцьдзесят другі*

## РАМАНЫ БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК

Як магла не зразумець Брайндэле-козак намёкі Гольцмана “ісці з ім попlech”? І як было не абрадавацца гэтым словам такой адзінокай, беспрытульнай, блукаючай душы, якая столькі гадоў вандравала з горада ў горад, з краіны ў краіну, з тэатра ў тэатр?.. Калі Гольцман быў яшчэ ў Шчупака і называўся Гоцмахам, тады была іншая гаворка. Але цяпер, калі Гоцмах стаў Гольцманам і дырэктарам уласнага тэатра, калі ён валодае такім скарбам, як гэты “хлопец” Рафалеску, з-за якога ўсе гатовы пабіцца, калі, да таго ж, у яго маецца сякі-такі капіталік, — цяпер зусім іншая гаворка! Калі б яны, як ён выказваецца, пайшлі попlech, ды калі б ёй удалося пераманіць “прыгожую цялушку” Генрыету, а затым учацвярых, разам з прымадоннай і гэтым “хлопцам”, паехаць па белым свеце, — о, тады ім і сам чорт не брат!

З такімі прыемнымі думкамі наша Брайндэле-козак ўзялася за справу энергічна і разважліва, як сапраўдны дыпламат. І ўсё ёй, дзякуй Богу, удалося найлепшым чынам. Гэтае “бервяно” з харошанькім тварыкам — Генрыета Швалб, лёгка дала сябе ўгаварыць і згадзілася на ўсе спакуслівыя прапановы і прывілеі, якія абяцала ёй мадам Чарняк. Больш за ўсё, аднак, мадам Чарняк спакусіла яе тым, што яна, Генрыета, будзе ў такой непасрэднай блізкасці ад “хлопца” — ад Рафалеску.

Генрыета, чырванеючы як макавы цвет, глядзела на мадам Чарняк сваімі вялікімі цудоўнымі блакітнымі вачыма. Брайндэле-козак заўважыла гэта і паспяшыла прыйсці ёй на дапамогу: яна не разумее, чаго тут саромецца. Справа звычайная... З кім не здараецца? Яна, мадам Чарняк, цудоўна разумее: ёй палец у рот не кладзі — адкусіць. Хіба яна не бачыць, што Генрыета траціць розум ад Рафалеску, а ён ад яе?

Генрыета Швалб успыхнула: “Ад мяне? Адкуль вы гэта ведаеце?”

О! Яна ведае. Мадам Чарняк усё ведае. Няма нічога на свеце, чаго б мадам Чарняк не ведала. Няма нічога на свеце, чаго б мадам Чарняк не сумела зрабіць. Толькі папрасіце яе, як належыць, і яна абладзіць выгадную справу ў адно імгненне. Раз, два, тры — і пад вянец!

— Брайндэле! Душачка! Міленькая!

Генрыета кідаецца ёй на шыю, хаваючы прыгожы палаючы твар у чырвоную ратонду мадам Чарняк.

Прымадонну нездарма ўзнагароджвалі мянушкамі: “прыгожая цялушка”, “доўбня”, “авечка”. Генрыета Швалб, відаць, узялася даказаць усяму свету, што можна мець прыгожы тварык і ні на волас розуму. Брайндэле-козак магла б за пояс заткнуць, купіць і прадаць тузін такіх дурных прыгажунь, як гэта прымадонна львоўскага тэатра. О, хто не бачыў у гэтыя дні Брайндэле-козак, той у жыцці сваім не бачыў па-сапраўднаму шчаслівага чалавека. У кожнага стварэння свая зорка, і ўсякаму свой час, свая чарга. Прыйшла чарга і для Брайндл Чарняк. Брайндэле-козак адчула, што прыйшоў час і яе сэрцу прачнуцца ад доўгае спячкі і забіцца, затрымцець у прадчуванні шчасця.

Але бяда ў тым, што такое раптоўнае прабуджэнне ад сардэчнай спячкі яна перажывае не ўпершыню. Гэта не першы раман у яе жыцці і, відаць, не апошні.

Колькі разоў на працягу свайго жыцця яна ўжо апякалася! Колькі ўдараў нанеслі ёй гэтыя “хлуслівыя, сапсаваныя, здрадлівыя мужчыны!” І ўсё-такі жыццё нічому яе не навучыла.

Быў час, калі Шчупак меў патрэбу ў яе паслугах. Тады ён сватаўся да яе, і яна яму верыла. Потым яна валасы на сабе рвала... Да гэтай пары яна не можа спакойна чуць яго імя і ўсё-такі ўспамінае яго тройчы ў дзень.

Пасля Шчупака з ёй пачаў фліртаваць яго флігель-ад’ютант — наш стары знаёмы Шолам-Меер Мураўчык, Пацеха.

Ён, як той казаў, залез ёй ботам у сэрца. Справа, відаць, зайшла так далёка, што заставалася толькі павянчацца. Але Шолам-Меер і слухаць пра гэта не хацеў. Акцёр па прыродзе сваёй такая ўжо істота, што цярынец не можа шлюбных кайданаў. Дзяўчына, нявеста, прагулка, падарунак, вячэра, жарцікі, танец — усё, што хочаце, толькі не законны шлюб: “Лепшы шлюб — горш за горшую смерць...”

Раман Брайндэле-козак з Шолам-Меерам Мураўчыкам скончыўся так жа, як і ўсе яе раманы да яго і пасля яго. Па-

чалася з таго, што Мураўчык узяў у яе ў пазыку некалькі рублёў, за гэтым услед пайшла яшчэ пазыка, другая, трэцяя, а скончылася ўсё маўклівай сваркай, бодем у душы і непрымірымай нянавісцю да ўсіх “хлуслівых, здрадлівых мужчын”.

Але якія раны не залечваюцца з часам? Грошы, узятыя ў яе ў доўг Шолам-Меерам Мураўчыкам, так і засталіся за ім беззваротнай пазыкай, а мадам Чарняк, як была, так і засталася мадам Чарняк (Зварот “мадам” яна сама сабе прысвоіла з прычыны паважнасці сваёй фігуры і сталасці свайго ўзросту).

Але яна не згубіла яшчэ надзеі. Раней ці пазней, але павінен жа прыйсці той, хто зразумее яе і ацэніць па заслугах. Ён павінен, павінен прыйсці. Яна прывядзе яго... да сябе, адкрые свой куфар, і ён убачыць яе скарбы. Ён убачыць яе бялізну, адзенне, каштоўнасці. Усё гэта прыгатавана для яго, для яго... А ён і не падазрае!.. Яна адкрые яму сваю душу, сваё сэрца. Ах, хай яна не такая прыгожая, як іншыя, бадай, не такая маладая, як яны.

Але затое колькі адданасці, колькі любві тоіцца ў яе сэрцы! Колькі чыстай сардэчнай прыхільнасці і цнатлівага пачуцця тоіцца ў яе душы!

На гэты раз выбар мадам Чарняк паў на Гольцмана. Цяпер Гольцман быў тым чалавекам, які заняў трывалае месца ў яе сэрцы, уладарыў над ёю, як цар, камандаваў ёю да тае пары, пакуль яму гэта было трэба. А потым, калі яны разгаварыліся ад душы, аказалася, што яны адно аднаго проста не зразумелі. Што, уласна, абазначае “ісці попеч”? Размова ішла пра тое, каб яна стала ўдзельніцай у яго інтарэсах, яго кампаньёнкай.

“А чаму б і не? З найвялікшым задавальненнем. Ёй трэба толькі ўнесці крышку грошай!”

Грошы ўнесці?.. Стаць удзельніцай у справунках?.. Хіба гэта было ў душы ў мадам Чарняк?.. Ілжывыя, здрадлівыя мужчыны! Бедная Брайндэле-козак!

### *Раздзел шэсцьдзсят трэці*

## **З ВІЗІТАМ ДА МЕЦЭНАТА**

Аднойчы львоўскі мецэнат доктар Левіус падчас антракту падышоў да дырэктара Бярнарда Гольцмана і “вельмі пачціва” запрасіў яго разам з маладым маэстра

Рафалеску да сябе на абед. “Я спадзяюся, — сказаў доктар Левіус з ветлівай усмешкай, раскрываючы пры гэтым свае недарэчна паразрастаныя зубы, — я спадзяюся, што вы мне не адмовіце”.

— Адмовіцца ад такога абеда? — вырвалася ў Гольцмана, і ён падміргнуў свайму сябру, як бы кажучы: “Што скажаш? Вось дурніла, немец!” — Барані Божа! — працягваў ён. — Наадварот, з найвялікшым уніжэннем, вінаваты, з найвялікшаю павагаю...

Для нашага Гольцмана гэты візіт быў вялікім святам, да якога трэба было падрыхтавацца: “Эх, чорт вазьмі! Раз ідзеш да такога мецэната на абед, трэба з’явіцца ў належным выглядзе”. І ён пайшоў у магазін і першым чынам купіў сабе новы, з іголачкі, касцюм. Да хрыпаты сварыўся і таргаваўся з львоўскімі немцамі, пакуль, нарэшце, не сышоўся ў цане і набыў абноўку, можна сказаць, амаль задарма.

— Столькі б часу хварэць гэтаму Ёкл бен-Флеклу, колькі часу ў нас трэба шукаць такі касцюм, ды яшчэ за такую цану. Што скажаш, душа мая?

— Танней за крадзенае.

— А скажаш не?

— Чаму ж не?

— Чаго ж ты смяешся?

— А што ж, плакаць мне, ці што?

— Хто кажа плакаць? Эх ты, мазгаўня дубовая! — усклікнуў Гольцман.

Абодва разрагаталіся ад усяе душы і пачалі рыхтавацца да ўрачыстага візіту. Гольцман перш за ўсё старанна выбрыў свой высахлы, жоўта-зялёны твар, пакінуўшы для прыгажосці толькі невялікія чорныя бакенбарды. Яны ў нейкай ступені прыхарошвалі худзізну яго запалых шчок і выцягнутай шыі, якая тырчала з-пад беласнежнага стаячага каўняра, па-майстэрску павязанага элегантным гальштукам. Новыя лакаваныя чаравікі з шырокімі шнуркамі і бліскучы цыліндр, які ўпрыгожваў яго заостраную галаву, надавалі яшчэ большай прывабнасці яго падгалістай вуглаватай фігуры. Яго юны друг Рафалеску не мог устрымацца ад ухвалы і зрабіў Гольцману камплімент, што ён з кожным днём харашэе і маладзее.

— Прыгажэю — гэта яшчэ хай сабе, але ці маладзеею — адзін Бог ведае! — зусім сур’ёзна сказаў Гольцман, нахіляючы галаву. — Бачыш, птушанятка маё, сівыя валасы? За гэта дзякуй Шчупаку, халера на яго.

Дзеля такога важнага візіту і Рафалеску апрануўся па апошняй модзе. Чорны смокінг асабліва адцяняў белізну яго вялікіх белых дзівоснай прыгажосці рук. Праўда, смокінг быў яму караткаваты і крышку вузкаваты, так як Рафалеску быў у тым узросце, калі чалавек расце не па днях, а па гадзінах. Шырокая беласнежная манішка, якая выглядала з-пад выразу камізэлькі, сапернічала з белізной яго цудоўнай шыі. Ад усёй яго фігуры павявала такой свежасцю, такой прывабнасцю юнацтва, што было любя і радасна глядзець на яго. Нездарма Генрыета Швалб дала адстаўку ўсім сваім кавалерам і жаніхам і ўсур'ез узялася за “заваяванне гэтага шчанюка”, у якога, “альбо сэрца каменнае, альбо вочы не на месцы, альбо ён увогуле яшчэ зялёны агурок...”

Генрыета Швалб, якая прывыкла да таго, каб усе “вар’яцелі па ёй”, ніяк не магла зразумець, што адбываецца з юнаком. Розуму недаступна! Яна, Генрыета, заўсёды ў яго на вачах, спецыяльна для яго прыбіраецца, прыхарошваецца; нядаўна толькі дзеля яго пашыла новую аксамітную сукенку “рэформ”, падбітую футрам: робіць усё, што мажліва, з сіл, можна сказаць, выбіваецца, а ён — ніякае ўвагі. Дзіўны хлопчык! Дзікун! Сапраўдны дзікун! То ён вясёлы, скача, танцуе, спявае... То раптам замаркоціцца, ходзіць як лунацік... “Трэба прыбраць да рук гэтага хлопчыка!”

Але “хлопчык” Рафалеску быў зусім раўнадушны да прымадонны Швалб. Яго сэрца, яго думкі, яго мары былі далёка адсюль. Ён мроіў пра Вену. У сне і наяве бачыў ён толькі Вену, Вену, Вену! Вена стала цяпер яму тым раем, куды рвалася ягоная душа. Там цяпер былі два чалавекі, якія прыцягвалі яго да сябе, як магніт. “Убачыць бы іх абаіх — і памерці!..”

Што Рэйзл цяпер у Вене, ён ведае ад Брайндэле-козак. Што ён знойдзе яе ў Вене, у гэтым ён не сумняваецца. Але ці пазнае яна яго? Як яна выглядае? Якой будзе іх першая сустрэча? Што ён скажа ёй пасля першага поціску рукі? Ён не скажа, хто ён, не прадставіцца ёй. Не, хай яна сама яго пазнае...

І яна пазнае яго адразу, у першую ж хвіліну пазнае. Вось яны ўжо кідаюцца адно да аднаго ў абдымкі. Але слоў няма, нібы ў іх язык адняло. Толькі два словы: “Рэйзл” і “Лейбл”...

Да гэтых залатых мрояў дабавілася яшчэ адна мара — Зоненталь... Цяжка сказаць, якая з гэтых мрояў больш зачароўвала, хто з іх дваіх займаў больш месца ў яго сэрцы...

Рэйзл, яго бажаство? Ці Зоненталь, сам Бог? Вось ён, Рафалеску, прыехаў у Вену. Ці ведаеце вы, што такое Вена, чым славіцца Вена? Вена — *гэта горад, дзе жыве Зоненталь*. Што, сапраўды, Вена без Зоненталя?..

З заміраннем сэрца пераступае ён парог дома вялікага артыста.

З усмешкаю, яснай, як сон ранняй летняй раніцай, глядзіць на яго гэты бог артыстаў з абліччам анёла — вялікі Зоненталь. Ён бярэ яго, Рафалеску, за руку і вядзе ва ўнутраныя пакоі свайго пышнага, раскошнага палаца. Усаджвае насупраць сябе на крэсла. Слухае яго ігру і хваліць так, што ў Рафалеску галава кружыцца. “Не, не ў такіх ролях яму належыць выступаць, — кажа Зоненталь тымі ж словамі і тым жа тонам, якім гаварыў доктар Левіус у першы вечар іхняга знаёмства. — Не, такі з Божай міласці талент павінен паказаць сябе ў больш сур’ёзных класічных ролях...” Ну, кропля ў кроплю тыя ж словы, якія ён чуў ад доктара Левіуса, слова ў слова.

“*Доктар Юліус Левіус*”, — прачыталі нашы героі на маленькай меднай дошчачцы, прыбітай да вялікіх шырокіх варотаў раскошнага двара з жалезнай агароджаю. Там, у цені стройных таполяў, бачны багаты асабняк, высокі, грунтоўна пабудаваны, які глядзіць на вас з самавітай важнасцю і ўсім сваім выглядам быццам гаворыць: “Тут добра, тут зручна, тут спакойна!”

— Эх, грошы, чорт бы іх бацьку ўзяў! — не мог устрымацца Гольцман і, хорашанька высмаркаўшыся ў новую накрахмаленую насоўку, пацягнуў ручку званка.

### *Раздзел шэсцьдзесят чацвёрты*

## ЛЬВОЎСКИ МЕЦЭНАТ

Калі нашы званыя госці Гольцман і Рафалеску ўвайшлі да доктара Левіуса, яны яго амаль што не пазналі. Куды падзелася ўсмешка, якая заўсёды шырока расплывалася на яго ветлівым твары? Куды знікла яго гаварлівасць? Дома ён быў нейкі больш самавіты, паважны, строгі, стрыманы і нават як быццам меншы ростам, на цэлую галаву ніжэйшы. Зусім не той мецэнат, што ў тэатры. Не той доктар Левіус, якім яго бачыш на вуліцы.

Нельга сказаць, каб доктар Левіус прыняў іх няветліва.



Наадварот, ён сам памог ім зняць паліто, запрасіў да сябе ў раскошны кабінет, застаўлены кнігамі знізу даверху, да самае столі. Пасадзіў іх у высокія мяккія крэслы і самым ветлівым ладам завёў размову на самыя нецікавыя тэмы: ці падабаецца ім Львоў, якой яны думкі пра надвор'е?.. Адным словам, гэта была адна з тых сухіх беззмастоўных размоў, да якіх, дзеля прыліку, звяртаюцца ў любым арыстакратычным доме, куды вас запрасілі абеданьца, калі абед яшчэ не гатовы, стол не накрыты і трэба неяк змарнаваць час, а гаварыць няма пра што. Гаспадар глядзіць на вас, як на адзінаццатую кару егіпецкую\*, і думае сам сабе: “Сумны госць, але ж нічога не зробіш, даводзіцца няньчыцца з ім”. А госць глядзіць на гаспадара і таксама думае сам сабе: “Які чорт занёс мяне сюды на галодныя пакуты? Хіба ў мяне дома абеду няма?” Ваш настрой крыху паляпшаецца толькі тады, калі гаспадар, сарваўшыся з месца, запрашае вас да багата сервіраванага стала, прадстаўляе вас шыкоўна апранутай гаспадыні, якая прыветліва ўсміхаецца, і ўсаджвае вас на самае ганаровае месца — з правай рукі каля гэтае гаспадыні, шыкоўна апранутай, якая ветліва ўсміхаецца; калі вам наліваюць першы бакал і прапаноўваюць закуску, а разнастайныя стравы так і глядзяць з талерак і місак, так і прыманьваюць, так і казычуць ваш нюх, і вы мала-памалу пачынаеце ўваходзіць у сваю ролю, ролю званага дарагога госця.

Правёўшы з паўгадзіны са сваімі гасцямі ў паўафіцыйнай фармальнай гутарцы, доктар Левіус падняўся і, правёўшы гасцей праз цэлую анфіладу вялікіх, высокіх, раскошна мэбляваных пакояў з цяжкімі парцьерамі і высокімі блішчастымі люстрамі, падвёў іх да накрытага стала. Але замест шыкоўнай гаспадыні, якая ветліва ўсміхалася, яны ўбачылі сіваю бабульку з жоўтымі маршчыністымі шчокамі, падобнымі на кісліцу.

— Мая мамачка, — адрэкамендаваў яе доктар Левіус пасля таго, як падышоў да яе і пацалаваў руку.

“Мамачка”, жанчына ў парыку, у шаўковай сукенцы, у брыльянтавых завушніцах, у жамчужных каралях, ледзь удастоіла гасцей позіркам, і ад гэтага замарожваючага погляду ў іх кроў застыла ў жылах. “Старая ведзьма”, — як бы гаварылі калючыя позіркі Гольцмана, якімі ён абменьваўся са сваім другам. Даволі прагаладалыя, яны селі за стол і, не прымушаючы доўга сябе ўпрошваць, пачалі спаталіць голад, пільна разглядаючы ў той жа час доктара Левіуса,

фізіяномія якога зноў неяк дзіўна змянілася. На твары яго ўсё ж з'явілася нейкае падабенства ўсмешкі, але ўсмешка гэтая была падобная на грымасу чалавека, якому вась-вось трэба будзе вырваць зуб. Ён, здавалася, ужо набраўся сілы, закінуў галаву ўверх і, заплюшчыўшы вочы, адкрыў рот: “На, цягні, рві, рабі што хочаш!..”

Так выглядаў доктар. А “мамачка”? Яна, здавалася, думала: “Навошта ён прывёў сюды гэтых нядбайнікаў?..” Не, не было ніякай тэмы для размовы. Гутарка не клеілася. Калі б не звон нажоў і відэльцаў, можна было б чуць, як жуоць нашы госці, якія ледзь не давіліся кожным кавалкам. У такой урачыстай маўклівасці прайшоў абед. Госці шчыра ўзрадаваліся, калі доктар падняўся з месца, пацалаваў “мамачцы” руку і зноў запрасіў іх у кабінет.

Тут гаспадар адамкнуў адну з шуфлядаў свайго раскошнага пісьмовага стала і выняў тры розныя цыгары з трох розных пачак. Сваім вострым позіркам Гольцман адразу ж заўважыў, што ўсе тры цыгары трох розных сартоў: *добрага, горшага і проста агідныя*. Добрую гаспадар узяў сабе, горшую прапанаваў Рафалеску, а агідную паднёс Гольцману.

Калі закурылі, то аказалася, што Гольцман ведае толк у цыгарах, таму што ён адразу ж увесь зморшчыўся і яго пачаў душыць кашаль. Калі б ён не прыйшоў сюды з пэўнай мэтай і не меў асаблівых намераў, ён бы як мае быць разлічыўся б з мецэнатам за яго частаванне.

Гольцман не паленаваўся б спытацца, дзе ён дастаў такія цыгары-смярдзючкі, цыгары такога сорту, якія “падаюцца вагонамі” і прыгатаваныя для таго, каб “травіць мух”. Але паколькі візіт меў на ўвазе пэўную мэту, то Гольцман сабраў усю сваю сілу, каб цярпліва дакурыць цыгару трэцяга сорту да канца. Безупынку кашляючы і ледзь не задыхаючыся, ён у дадатак быў вымушаны выслухаць цэлую лекцыю пра мастацтва, якую доктар Левіус палічыў абавязкам зноў прачытаць юнаму маэстра.

“Зноў тая ж песенька, проста ванітуе, — думаў Гольцман, — зноў мастацтва і ў трэці раз мастацтва... Класічныя ролі. Вена... У нас у Вене... І Зоненталь — наш Зоненталь... Злавіў беднага Рафалеску гэты немец... А дурны “хлопец” глядзіць яму проста ў рот, думае — прамудрасці чые. Бясконцае ліха! Пэцнуць бы яму раз па нюхаўцы, і канец!”

— Прашу прабачэння, пан немец, чалавек я просты і не

разумею ўсёй гэтай прамудрасці. Вы кажаце, што “хлопцу” нельга іграць моцных роляў, у якіх ён выступаў да гэтага часу, і што яму неабходна вучыцца. Вену, вы кажаце, яму пабачыць трэба. Ну што ж, можа, вы маеце рацыю. Паўстае пытанне: калі рэчку бачыш, то як яе рукамі дастаць? Вы, напэўна, чулі прыказку: “Не маючы пальцаў і фігу не пакажаш...”

Пры гэтым Гольцман падміргнуў свайму другу, заклікаючы яго на дапамогу.

Не зразумеў яго Рафалеску ці зрабіў выгляд, што не зразумеў, але на дапамогу не прыйшоў. Дарэмныя былі ўсе надзеі Гольцмана на мецэната...

Мецэнат сарваўся з месца, як апараны:

— Пардон. Вы, напэўна, маеце на ўвазе ліст, які я абяцаў вам даць да майго друга Зоненталя. Хвіліначку.

Дарэмна стараўся яго супакоіць Гольцман, запэўніваючы, што з лістом можна пачакаць. Марна Гольцман некалькі разоў вяртаўся да гэтага ж пытання, дарма вельмі празрыста намякаў, што “паездка ж павінна каштаваць Бог ведае як дорага”, што ім не хапае “нітак”, што ў іх “лічаныя грашы”, — доктар Левіус быў глухі, як пень, да ўсіх яго намёкаў.

Бачачы, што справа кепская, Гольцман зрабіў быў спробу загаварыць больш выразна. Менавіта спробу, не больш, бо ледзь толькі Гольцман раскрыў рот і сабраўся заікнуцца пра грошы, як доктар Левіус адразу перадаў яму ліст, некалькі разоў паціснуў яму руку, пазваніў швейцару і, паказаўшы на гасцей, даў зразумець гэтым жэстам, што “паны” збіраюцца адыходзіць. Затым ён сам вельмі пачціва правёў іх да дзвярэй:

— Сёння ваша апошняя гастроль. Убачымся ў тэатры, напэўна, убачымся. Тады ўжо пагаворым пра ўсё, пра ўсё рашуча. Да пабачэння! Вельмі ўдзячны вам за візіт. Да пабачэння!

### *Раздзел шэсцьдзесят пяты*

## **АПОШНЯЯ ГАСТРОЛЬ У ЛЬВОВЕ**

Апошні спектакль знакамітай бухарэсцкай трупы перад яе ад’ездам са Львова прайшоў яшчэ з большым трыумфам, з большым бляскам, чым першыя паказы. Гэта быў сапраў-

ды на рэдкасць удалы спектакль. Усе акцёры былі на сваіх месцах. Рэжысёру не трэба было аблівацца потам. Дырыжору не давялося надрывацца — “калоць дровы”. Суфлёру літаральна не было чаго рабіць. Усё ішло як па масле. Акцёры абедзвюх труп у гэты вечар як быццам спеліся і над усімі велічна лунаў і ўладарыў дух юнага мастака.

Рафалеску і сам адчуваў, што ў гэты вечар ён у настроі. Які не бессэнсоўны і бязглузды быў змест п’есы, але ансамбль быў на рэдкасць добры. Сапраўдныя знатакі мастацтва мелі асалоду, знатакі сярэдняй рукі былі не ў сабе ад захаплення, а шырокая публіка шалела і літаральна разносіла тэатр: “Ра-фа-ле-ску! Ра-фа-ле-ску!”

Рафалеску на гэты раз ішоў насустрач жаданням публікі і шматразова выходзіў на выклікі. Выходзіў не адзін, а славутай львоўскай прымадоннай, якая дзяліла з ім трыумф гэтага вечара. Кожны раз, калі Рафалеску браў яе за руку, усё яе цела трымцела: “Хлопец будзе мой... Патрапіць да мяне ў запрэжку”, — думала Генрыета Швалб і шырока ўсміхалася, зіхочучы сваімі белымі зубкамі і ўсімі падрабнымі брыльянтамі, набытымі ёю за апошні час.

Брат-трагік, глядзячы на сястру, таксама быў вельмі ж задаволены... Перад ім адкрылася залатое дно. Удача прываліла да яго з усіх бакоў. Па-першае, ён вызваляўся ад гэтага крывапіўца Гецл бен-Гецла. Па-другое, ён і дырэктар Гольцман ударылі па руках і заключылі дагавор, па якім ад гэтага часу яны робяцца кампаньёнамі і адкрываюць удвух сваю справу — тэатр пад фірмай “Гольцман, Швалб і Ко”. А чаго варта тое, што ён пазбавіўся яшчэ ад аднаго нялёгкага грузу? Яшчэ адна гара з плячэй далоў — клопаты пра сястру Ентл, ці Генрыету, якая цяпер ужо — ён у гэтым упэўнены — не на жарты ўскружыла галаву “хлопцу”. “Нішто сабе замужжа, — думаў ён, выціраючы рукамі расчырванелы твар. — Мае калегі, нікчэмныя акцёрчыкі, лопнуць ад злосці, а майго дырэктара “Ёкл бен-Флекла”, як яго называе Гольцман, дасць Бог, схопіць паралюш...”

— Чаго вы кожную хвіліну зазіраеце ў шчылінку? Каго вы там шукаеце? — спытаўся Швалб у свайго новага кампаньёна Гольцмана, які рассяяна круціўся за кулісамі і штохвілінна зазіраў у глядзельную залу, шукаючы кагосьці вачыма.

— Учарашні дзень, — адказаў Гольцман, не перастаючы глядзець у партэр.

Гэта ён шукаў доктара Юліуса Левіуса, які абяцаў прыйсці на апошні спектакль, але не прыйшоў. Гольцмана гэта да таго ўгнавіла, што ён увесь вечар, не перастаючы, асыпаў праклёнамі ўсіх дактароў, усіх немцаў і ўсіх мецэнатаў усяго свету, жадаючы ім загінуць ад халеры, згарэць у агні...

— Каго вы з такой любоўю благаслаўляеце? — цікавіліся акцёры.

— Я ўспомніў свайго дзядзьку-краўца, які ўсё жыццё быў бядняк з беднякоў, хоць і любіў пажывіцца за кошт рэшткаў матэрыялу сваіх заказчыкаў... Цяпер ён ужо на тым свеце, хай удастоіцца ён месца ў раі ў імя сваіх залатаных штаноў...

Але акцёры не задаволіліся такім тлумачэннем. Яны адразу ж шапнулі на вуха дырэктару, што тут штосьці нядобра, што “свістун” з Бухарэста, гэта значыць Гольцман, у вельмі расстроеных пачуццях. Што б гэта магло значыць?

“У расстроеных пачуццях? — падумаў Гецл бен-Гецл. — Вы аслы! У расстроеных пачуццях ён будзе па-сапраўднаму заўтра, калі давядзецца ад’езджаць адсюль... Заўтра вы пачуеце нешта ашаламляльнае”.

На другі дзень усе сапраўды пачулі надзвычайную навіну. З той пары, як існуе львоўскі яўрэйскі тэатр і Гецл бен-Гецл у ім дырэктарам, Львоў яшчэ не быў сведкам такіх ашаламляльных падзей: у яго, у дырэктара, з-пад носа забралі ўвесь “хедар”, разарылі яго да тла. Пераманілі ў яго перш за ўсё прымадонну — і якую прымадонну! А з ёй за адным махам перацягнулі і яе брата-нядбайніка, ды яшчэ аднаго акцёра, Беню Горгла, выключнага суфлёра. Нават мадам Чарняк, яна ж Брайндэле-козак, і тая знікла з імі к чорту.

— Што цяпер рабіць? — жаліўся небарака Гецл бен-Гецл астатнім акцёрам. — Хоць вазьмі ды закрывай тэатр, альбо кладзіся жывым у дамавіну!

— Нічога іншага вам не застаецца, — суцяшалі яго тые акцёры, што засталіся, і з гора пайшлі ў кафэ “Манаполь” перакінуцца ў карты.

А дырэктар львоўскага яўрэйскага тэатра ўзяў ногі на плечы і пусціўся ў пагоню за ўцекачамі ў Вену і Бухарэст. Адтуль, калі спатрэбіцца, ён паедзе і далей. “Ды не будзе маё імя Гецл, калі я іх не накрыву. Хіба што Бога няма на свеце...”

## БІАГРАФІЯ ШВАЛБАЎ

Дагавор нашых знакамітых кампаньёнаў Гольцмана і Швалба быў, нарэшце, паспяхова заключаны пры ўрачыстых абставінах у слаўным, вясёлым горадзе Вене. Адбылася гэта высокаўрачыстая падзея ў адным з венскіх рэстаранаў, які, праўда, належыць далёка не да ліку першакласных, але ў якім усё ж можна ў асобным кабінцеце і за кувфлем пільзенскага піва нядрэнна правесці час.

Зняўшы адзін з такіх кабінетаў, нашы кампаньёны з вока на вока дамовіліся пра ўмовы і распрацавалі пункт за пунктам усе падрабязнасці дагавору, а менавіта:

1) Гольцман і Швалб адкрываюць тэатр пад шыльдаю "Гольцман, Швалб і К°".

2) Дырэктарамі тэатра з'яўляюцца абодва кампаньёны — Гольцман і Швалб.

3) Асноўным укладам бакоў у агульную справу лічыць з боку Швалба — яго сястру на ролі прымадонны, а з боку Гольцмана — слаўтага артыста Лео Рафалеску на ролі першага палубоўніка.

4) Уся выручка, за вылікам расходаў, дзеліцца паміж абодвума дырэктарамі напалам.

5) Самі дырэктары ўдзельнічаць у спектаклях не абавязаны. Але калі здарыцца, што хто-небудзь з акцёраў сур'ёзна захварэе і не зможа іграць, тады яго замяняе адзін з дырэктараў; у гэтым выпадку заробак хворага акцёра ідзе на карысць абодвух дырэктараў.

6) Усе акцёры працуюць на марках. Гэта азначае, што з усяго чыстага заробку дырэкцыя перш за ўсё здымае на сваю карысць палову, астатняя сума размяркоўваецца паміж акцёрамі згодна з каштоўнасцю і становішчам кожнага ў трупе, апрача Рафалеску і Генрыеты, якія атрымліваюць двойную долю.

7) Божа барані, каб хто-небудзь з акцёраў ведаў, колькі дырэкцыя зарабляе альбо колькі, барані Бог, дакладвае.

8) Касірам прадпрыемства павінен быць...

Тут паміж дырэктарамі выйшла невялічкае непаразуменне. Кожны, натуральна, хацеў быць бліжэй да касы. Але хутка Гольцман знайшоў дасціпны кампраміс: каля касы

будзе сядзець Швалб, таму што ён крыху цяжкаваты на пад'ём, затое ўсе расходы, грашовыя рахункі і разлікі павінны праходзіць праз Гольцмана.

Было выпрацавана яшчэ некалькі другарадных пунктаў — і ўсе з розумам і з веданнем справы. У складанні дагавораў у Гольцмана быў вялікі вопыт: ён на гэтым, можна сказаць, сабаку з'еў. Быўшы Гоцмах прайшоў някепскую школу, маючы сваім настаўнікам такога спецыяліста, як Шчупак, — знікнуць бы яму з твару зямлі!

Выпрацаваўшы ўсе пункты дагавора, Гольцман пазваніў, запатрабаваў пяро і чарніла, каб замацаваць на паперы іх дагавор, і звярнуўся даволі ветліва да свайго кампаньёна:

— Ану, рукі на стол, ногі пад стол і каб было раз-два-тры!

— Мне — пісаць? — прастадушна адказаў Швалб, адсоўваючы ад сябе паперу і чарніла. — Я, ці паверыце, за ўсё сваё жыццё не браў пяра ў рукі.

— Не можа быць! — усклікнуў Гольцман з прытворным здзіўленнем. — Як гэта магчыма, каб чалавек зусім не ўмеў пісаць? Ну, хоць бы некалькі слоў на нашай роднай яўрэйскай мове, на простаі яўрэйскай мове?

— Адкуль? — абсалютна сур'ёзна апраўдваўся перад кампаньёнам Швалб. А так як ён дапіваў ужо трэці бакал і язык у яго развязаўся, то ён падрабязна расказаў Гольцману ўсю сваю даволі цікаўную біяграфію, якую мы перадаем тут у самых агульных рысах.

Нарадзіўся ён — дзе, і сам ён не ведае. Рос сіратой, хто яго бацькі — ён не ведае. Уласна, ён рос не адзін, — іх было трое сірот: ён, яго старэйшы брат Нісл, той самы, што жыве цяпер у Лондане, ды ў прыдачу яшчэ маленькая сястрыца Ентл — тая самая прымадонна, якую цяпер завуць Генрыетай. Усе яны, такім чынам, валяліся на вуліцы, кожны ў сваёй кучы смецця, пакуль добрыя людзі не злітасцівіліся над імі і сям-так размясцілі, аднаго — сюды, другога — туды. Яго з братам Ніслам аддалі пекару — разносіць здобныя абаранкі. Неўзлюбілася ім гэта прафесія, і яны ўзяліся за папяросы. На гэтым больш заробіш. Такім чынам, уласна кажучы, на папяросах таксама хутчэй хваробу нажывеш, чым прыстойна заробіш. Шчасце, што ў яго з маленства быў талент да тэатра. У свята пурым ён заграбаў кучы золата... Адным словам, удвух сям-так перабіваліся з хлеба на квас. Праўда, яны хадзілі голыя і босыя, галадаць ім таксама да-

водзілася нярэдка, але затое самі сабе гаспадары, хоць вазьмі ды пакажы фігу ўсяму свету. Кепска было толькі з “дадачай”, гэта значыць з сястрыцаю. Што рабіць з дзяўчынаю? Адалі яе ў паслугі, паставілі на месца, служанкай значыць. За адзін кавалак хлеба, абы з плеч далоў. Але з ёю была сапраўдная цяганіна — адна непрыемнасць за другой. Ледзь не кожныя тры тыдні яна мяняла месца. Таму што, на яе няшчасце, яна з дзяцінства была дзяўчына хоць куды, не тое, значыць, каб вызначалася розумам, але была вельмі прыгожая. А ў ва ўсіх амаль гаспадароў — чума б іх усіх перадушыла! — такая ўжо звычка: як убачаць прыгожую дзяўчыну, дык у іх адразу вочы робяцца бліскучыя... Быў бы хоць дома старэйшы брат Нісл, — ён бы з імі сумленна расквітаўся. Яны б ужо сваім унукам і праўнукам наказалі б не прыставаць да дзяўчыны. Таму што мой брат Нісл — вы бачыце, які я! — але супраць яго я, дварняк, нічога не варты! Але, як на грэх, уздумалася яму, брату Ніслу значыць, паехаць чорт ведае куды — у самы Лондан. Пайшоў як мае быць, пехатою, абяцаў пісаць пісьмы кожны тыдзень. Але дзе там! Куды там! Паехаў, і след прастыў. Калі ж ён успомніў напісаць нам? Гады ў рады! Тады, калі ён, Ізак Швалб, быў ужо акцёрам на моцныя трагічныя ролі, а сястра ўжо стала прымадоннаю ў гэтага Ёкл бен-Флекла. Ну, паўстае пытанне: калі ж яму, Швалбу, быў час вучыцца пісьму?

Выслухаўшы цікаўную біяграфію свайго адкрытага кампаньёна, наш Гольцман павінен быў пагадзіцца, што Швалб абсалютна правы. Ён, Гольцман, і сам, кажучы сумленна, умее пісаць толькі сам-насам з сабою, калі ніхто не бачыць. Але, па сутнасці, дзеля чаго ўвогуле ўся гэтая пісаніна?

З гэтымі словамі Гольцман разадраў напалам чысты ліст паперы і ўсклікнуў:

— Хай правалаяцца яны скрозь зямлю, усе гэтыя паперы! К чорту пісаніну! “Не вексель плаціць, а чалавек”. Дамо лепш адзін аднаму рукі, каб усё, пра што мы тут дамовіліся, выконвалася свята і непарушна. Вып’ем жа па куфлю піва і расцалуемся. Будзем здаровы! За росквіт новае справы на шчасце і радасць нам!

— Будзем здаровы! Дай Бог шчасця і ўсялякага добра!

— Амін!

— Амін, амін!



## ПЕРШЫ ВІЗІТ ДА ВЯЛІКАГА ЗОНЕНТАЛЯ

Прыйшоўшы дахаты крыху пад чаркаю, нашы кампаньёны нікому не расказвалі пра тое, што толькі што заключылі сур'эзнае пагадненне. Яны пачалі вывучаць горад, падшукваючы памяшканне, прыдатнае для яўрэйскага тэатра. Але хутка ім давялося пераканацца, што гэта марная праца. Вена не горад, а венскія яўрэі — не яўрэі.

— Што гэта за яўрэі, — казаў Гольцман, — якія могуць абысціся без яўрэйскага тэатра? Яўрэяў, якія альбо бягуць на Зоненталя, альбо задавальняюцца кабарэ, а то і зусім таннай карчомкай, дзе збіраюцца за куфлем піва, пакурваюць цыгары і, слухаючы песні накшталт “Хава” ці “У пятніцу вечарком”\*, крычаць “брава”, пальчыкі аблізваюць, — такіх яўрэяў варта было б павесіць на першым дрэве альбо застрэліць з першага ружжа.

Так тлумачыў сам сабе Гольцман на сваёй своеасаблівай мове. І кампаньёны вырашылі плюнуць на шыкоўную Вену і зноў адправіцца ў правінцыю, зрабіць турнэ па мястэчках бласлаўёнай Галіцыі, Букавіны, Румыніі, дзе яўрэі яшчэ не паспыталі ад дрэва пазнання, дзе публіка яшчэ ідзе глядзець на яўрэйскага акцёра так жа, як бягуць, напрыклад, глядзець на мядзведзя, слана альбо малпу...

Адзінае, што ўтрымлівала Гольцмана ў Вене, было жаданне пабачыць Зоненталя. “Акцёр, які валодае мільённым багаццем, варты таго, каб дзеля яго застацца лішні дзянёк у Вене”, — гаварыў Гольцман. І не таму, што на яго робяць такое ўражанне мільёны. Не дай Бог! Хіба мала мільянераў ён бачыў на сваім вяку? Яму даводзілася і размаўляць з мільянерамі, і ездзіць з імі ў адной карэце, і нават, калі хочаце, абедаць з імі за адным сталом (намёк на доктара Левіуса-Левіафана са Львова). Гольцман, бачыце, той думкі, што акцёр, які здольны быў не толькі зарабіць цэлы мільён, але і не змарнатравіць яго, не прапіць і не прайграць у карты — такі акцёр увогуле выключная рэдкасць, і пабачыць яго варта.

І Гольцман асвятляў свае строі, выгладзіў цыліндр, купіў новыя пальчаткі і паўшаўковы парасон, узяў з сабою пісьмо доктара Левіуса і звярнуўся да Рафалеску:

— Ну, маё дарагое птушанятка, ні пуху, ні пер'я! Тут,

праўда, кампаньён Швалб заявіў, што ён таксама быў бы не супраць пайсці разам з імі да Зоненталя: “Раз у нас агульная справа, то тут і гаворкі няма”.

Але Гольцман адразу ж абарваў яго:

— Не! Дурышся! Дружба — справа святая, а камерцыя — справа іншая. Кампаньён кампаньёнам, а ўсё-такі кожны чалавек павінен ведаць сваё месца...

Швалб не мог зразумець упартасці свайго кампаньёна. Што за бяда? Даражэй, ці што, будзе каштаваць, калі яны пойдучь утрох? Ці ён адкусіць у Гольцмана кавалачак Зоненталя? Але тут Гольцман растлумачыў яму толкам: “Кожны павінен ведаць сваё месца. Пусці свінню пад стол, яна і ногі на стол...” Гэта пакрыўдзіла Швалба, і ён даволі празрыста намякнуў, што прымадонна Генрыета пакуль што яшчэ яму сястра, а ён, Швалб, яе брат, — і хай ён, Гольцман, пра гэта не забывае... Тут ужо Гольцман выйшаў з сябе, увесь успыхнуў, раз’юшана, як звычайна, раскашляўся, і, вымавіўшы старазапаветнае: “Не трэба мне ні твайго мёду, ні твайго джала”, — тут жа вытлумачыў гэта па-свойму: “Не лезь да мяне на гарышча і не паскудзь мне лесвіцы”.

Ні Рафалеску, ні Гольцман не маглі зразумець, чаму Зоненталь вялікі Зоненталь, жыве не ва ўласным асабняку, а ў гасцініцы.

— Як жа так? Калі наш брат валяецца ў гразі разам з гаспадарскімі курамі, качкамі і клапамамі, дык на тое ж мы *бедныя яўрэйскія акцёршчыкі*. Але Зоненталь? У Вене! Што гэта значыць? Ці мажліва гэта?

Так гаварыў Гольцман свайму другу, разваліўшыся ў прыстойным экіпажы, які вёз іх да Зоненталя. Але як толькі яны пад’ехалі да фешэнебельнага атэля, у якім жыў Зоненталь, і да іх насустрач выйшла нейкая важная персана ў ліўрэі з залатымі гузікамі, Гольцман адразу змяніў свой погляд і звярнуўся да Рафалеску: “Эх, грошы!.. чорт бы іх бацьку ўзяў!” Суб’екту з залатымі гузікамі ён сказаў, што хоча пабачыцца з Зоненталем. Залатыя гузікі агледзелі абодвух зверху ўніз і далі зразумець, што Зоненталя бачыць немагчыма. “Чаму, напрыклад?” — “Таму што Зоненталь не прымае”. — “Што значыць “не прымае”?” Гэтыя словы былі пакінуты залатымі гузікамі без адказу, і важная персона ў ліўрэі зусім была ўжо сабралася пайсці. Тады Гольцман з пачуццём уласнае годнасці заявіў, што ў іх ёсць пісьмо да Зоненталя ад адной вельмі паважанай асобы, у якой не меншае багацце, чым у яго гаспадара. Хай ён не

думае, што яны, маўляў, нейкія прайдзісветы: перш за ўсё, яны таксама артысты...

Тут Гольцман узяўся за цыліндр, зняў пальчатку і адразу ж, зноў надзеўшы яе, па-сяброўску паляпаў чалавека ў ліўрэі па плячы. Той крыху разгубіўся ад такога абыходжання, узяў пісьмо, пайшоў наверх, прымусіўшы наведвальнікаў даволі доўга чакаць у вестыбюлі, затым вярнуўся з адказам: Зоненталь вельмі просіць прабачэння, але ён зараз працуе над новай роляй. Калі яны хочучь, што б там ні было, гаварыць з ім, то могуць прыйсці сёння ў тэатр, за кулісы падчас антракту.

Больш ад суб'екта з залатымі гузікамі нельга было дабіцца ніводнага слова, бо не паспелі яны рот раскрыць, ён паказаў ім, што ззаду ў яго такія ж гузікі, як і спераду...

— Усе паганья сны, што мне сніліся ў гэтую ноч, і ў мінулую ноч і ва ўсе ночы за цэлы год, хай абрушацца на Зоненталю, доктара “Левіафана” і на ўсіх мецэнатаў усяго свету! Але толькі вось што, маё дарагое птушанятка: замочак на язычок — і маўчок!

Так гаварыў Гольцман свайму другу на зваротным шляху ад Зоненталю. У абодвух твары гарэлі ад сораму.

## *Раздзел шэсцьдзесят восьмы*

### МАРНЫЯ НАДЗЕІ

Вярнуўшыся пасля гэтага візіту ў такім настроі, нібы іх выхвасталі, Гольцман і Рафалеску былі вельмі шумна і ўрачыста сустрэты ўсёй актёрскай браціяй.

— Ну?

— Што “ну”?

— Што чутна ў вялікага Зоненталю?

— Што можа быць чутна? — працягнуў Гольцман, не губляючыся, з прытворна спакойным, абыякавым выглядам. — Уявіце сабе, ёсць на каго паглядзець.

І Гольцман перадыхнуў і пачаў плесці лухту, расказваць пра Зоненталю цуды. Як ён раскошна жыве! Што за залаты чалавек! Як ён іх прыняў! Пачаставаў чаем, півам і цыгарамі. “Кожная цыгара — вось такой велічыні!”

І паказваючы рукамі, якія цыгары ім там дарылі, Гольцман заехаў адной рукой проста Швалбу ў твар. Швалб, які,

як мы ведаем, быў спецыялістам у цыгарах, не мог утрымацца ад заўвагі, што такіх вялікіх цыгараў не існуе. Каму ж яшчэ так ведаць гэты тавар, як не яму, які гандляваў усё жыццё цыгарамі.

— Вось, вось, шкада, сапраўды, — рэзка абарваў яго Гольцман, — што ты ўзяўся не за сваю справу. Лепш бы ты застаўся папяроснікам, тады на яўрэйскай сцэне адным цурбаном было б менш.

Такі адказ быў крыху рэзкаваты ў адносінах да такога артыста, як Швалб; яго чырвоны твар яшчэ больш пабарвавеў, і ён пачаў пацець. Але Швалб быў не з тых людзей, якія вельмі чулівыя да зняваг і доўга носяць крыўду ў душы. Не дзіўна таму, што яны адразу ж памірыліся і вырашылі ў той жа вечар купіць ложу ў Бург-тэатры і ўсёй кампаніяй пайсці на Зоненталя. Вядома, так толькі гаворыцца — усёй кампаніяй. Пойдуць яны ўпяцярых: абодва дырэктары, Рафалеску, Генрыета і Брайдэле-козак.

— Ну, а астатнія?

— З астатнімі нічога не здарыцца, — разважаў Гольцман, — калі яны пасядзяць вечарам дома і павячэраюць усухамятку. А калі яны вельмі хочуць, то могуць без усякай цырымоніі ўзбрацца на самы верх, на галерэю. Гэта будзе, па-першае, значна танней, а заадно ўжо і да Бога бліжэй.

Адным словам, Гольцман не выявіў ніякіх прыкмет незадавальнення. Наадварот, гэтай раніцаю быў больш вясёлы і гаваркі, чым звычайна; грымаснічаў, выкідваў разнастайныя жарты, напяваў і прытанцоўваў, нібы Бог ведае якое шчасце яму прываліла.

Зусім інакш паводзіў сябе другі візіцёр — Лео Рафалеску. Наколькі Гольцман быў вясёлы і жыццяродасны, настолькі Рафалеску быў засмучаны, змрочны і хадзіў як у ваду апушчаны. Усе яго залатыя мроі развееліся як дым, усе салодкія мары разбіты журботнай рэчаіснасцю.

Першай яго мараю было сустрэцца ў Вене з дачкою кантара Рэйзл, ці Розай Співак, з-за якое ён начэй не спаў. Другой марай была сустрэча з вялікім Зоненталем.

Але дарэмна ён рваўся ў Вену, да слаўтай спявачкі Марчэлы Эмбрых, у якой выхоўвалася Рэйзл, альбо Роза Співак. Пасля доўгіх распытаў і пошукаў ён даведаўся толькі адно: ні Марчэлы Эмбрых, ні Розы Співак у Вене няма. Мадам Чарняк, якая раней ручалася, што Роза напэўна ў Вене і запэўнівала, што абавязкова расшукае яе, і, што б там ні было, звядзе яе з ім, Рафалеску, цяпер чамусьці

нечакана змяніла тон і пачала размаўляць з ім зусім пашанаму. Кожны раз яна прыносіла іншую навіну: то ёй перадавалі, быццам Роза Співак разышлася з Марчэлай Эмбрых і паехала ні з таго, ні з с'яго з якімсьці артыстам у Берлін... То раптам ёй стала вядома, што Роза ў Парыжскай кансерваторыі, навучаецца музыцы за кошт нейкага багатага мецэната Жана Рэшко — француза, які закахаўся ў яўрэйскую спявачку. Нарэшце ў адзін цудоўны дзень яна прыйшла ў сваёй чырвонай ратондзе, адазвала Рафалеску ўбок і паведаміла па сакрэту, што, па самых дакладных звестках, Роза Співак цяпер у Лондане, выступае там на канцэртах разам са знакамітым скрыпачом Грышам Стэльмахам — гэта яўрэйскі хлопчык, слава якога грывіць па ўсім свеце. Пагаворваюць нават, што гэты Грыша быццам бы жаніх Розы. А, можа, яны ўжо павянчаліся.

— Хлусня! Лухта! — міжволі вырвалася ў Рафалеску.

— Што “хлусня” і “лухта”? — спыталася мадам Чарняк, акінуўшы яго позіркамі сваіх маленькіх японскіх вачэй. На яе круглым месяцападобным твары расплылася шырокая ўсмішка, ад чаго тоўстыя губы яе вялікага рота раскрыліся, агаліўшы здаровыя белыя зубы.

Ах! Калі б Рафалеску не саромеўся, ён падняў бы руку на гэту ведзьму — такой агіднай падалася яму ў гэту хвіліну ўся яе фізіяномія, яе тлусты, круглы твар, яе маленькія японскія вочкі, яе танцуючая фігура ў чырвонай ратондзе. А яшчэ ж не так даўно яна здавалася яму такой сімпатычнай. Не! Не тая Брайндэле-козак, чым раней. Зусім не тая.

### *Раздзел шэсцьдзсят дзевяты*

## **“ХЛОПЕЦ” КРАНУЎСЯ З РОЗУМУ**

Пяць чалавек зусім рознага складу сядзелі ў ложы ў Бург-тэатры, і кожны па-свойму ўспрымаў спектакль і ігру вялікага Зоненталя.

Гольцман перш за ўсё і больш за ўсё цікавіўся дэкарацыямі і публікай. “Вось гэта тэатр!” Ах, калі б Гасподзь дапамог яму набыць такі тэатр хоць праз тры гады, ён бы ўжо паказаў усяму свету, хто такі Гольцман. Гэта быў бы такі тэатр, што чорт бы яго бацьку ўзяў! Навошта падманваць сябе? У тэатры Гольцман ведае толк; разумее не менш, чым гэтыя немцы. Грошыкі таксама водзяцца, сіл, слава табе

Божа, таксама хопіць. Адно толькі трывожыць, — дзе ўзяць такую публіку, як тут?..

І Гольцман глядзіць са сваёй ложы ў партэр і зноў і зноў акідвае позіркам элегантную, бліскучую публіку цудоўнага тэатра. З яго вуснаў міжволі вырываецца звычайны праклён: “Халера!” Невядома, да чаго гэта адносіцца: ці да немцаў, якія запоўнілі тэатр зверху данізу, ці да яўрэяў, якія не схільныя наведваць тэатр, які ён, Гольцман, збіраецца адкрыць тут, у гэтым праклятым горадзе. “Фі, — шэпча сам сабе Гольцман. — Вена! Таксама мне горад, падумаеш! Трэба як найхутчэй выбірацца адсюль у якое-небудзь мястэчка, у звычайнае яўрэйскае мястэчка. К чорту ўсю гэтую расфранчаную публіку, усе гэтыя пляшывыя ды лысыя галовы! Я іх не памяню ні на аднаго яўрэя ў Галянешці...”

Амаль тое ж думае і мадам Чарняк, хоць і некалькі ў іншым плане. За кароткі час Брайндэле паспела вывучыць Гольцмана з яго ідэаламі, якія сталі і яе ідэаламі. Яна толькі чакае той шчаслівай хвіліны, калі Гольцман перагаворыць з ёю і скажа, што гатовы ісці з ёю “попеч” па-сапраўднаму, гэта значыць абвянчаецца па ўсіх правілах закона. “Тады, о, тады яны ўдваіх адкрылі б тэатр... Ужо гэта быў бы тэатр!..”

Думкі на імгненне, нібы на крылах, занеслі яе далёка-далёка адсюль, у нейкае яўрэйскае мястэчка ці то ў Галіцыі, ці то ў Букавіне. Там яна ўжо бачыць сябе жонкаю дырэктара Гольцмана, “мадам Гольцман”. У іх, дзякуй Богу, уласны тэатр, з уласнымі дэкарацыямі, уласнай трупаю з самых знакамітых актёраў. Сярод іх — “хлопец”, малады Рафалеску... з прымадоннай Генрыетай, але яна ўжо не Генрыета Швалб, а Генрыета Рафалеску. Яна, мадам Чарняк, зробіць захады, каб шлюб адбыўся. А калі гэта парачка абвянчаецца, Гольцман перастане заглядацца на прымадонну, як кот на смятану, і не будзе ганяцца за “пташачкамі”, балячка яму!..

Брайндэле-козак, назіраючы за Гольцманам сваімі маленькімі японскімі вочкамі, сачыла за кожным яго крокам і ясна бачыла, што ён круціцца вакол прымадонны Швалб не так, як звычайна круціцца вакол прымадонны. “Трэба пастарацца абкруціць як-небудзь найхутчэй гэтую дурную дзеўку з прыгожанькім тварыкам з гэтым “дзівакаватым хлапчуком”, — сказала яна сабе і стала рабіць у гэтым кірунку энергічныя крокі. Раней за ўсё трэба выкінуць у гэтага “дзівакаватага хлопца” з галавы ўсялякія думкі пра Розу

Співак; затым ужо ўзяцца за валацугу, брата прымадонны, і праветрыць яму мазгі, пераканаць, што яго дурная сястра з прыгожанькім тварыкам павінна выйсьці замуж за сабе роўнага (а тут ужо нічога не скажаш, — парачка як нельга больш падыходзячая!) і перастаць кружыць галовы такім людзям, якія падыходзяць ёй так жа, як карове сядло...

І Брайндэле-козак кідае позірк на валацугу, вочы якога накіраваны на сцэну, а думкі — зусім у іншы бок. “Куфаль добрага піва з сасіскамі быў бы цяпер як нельга больш дарэчы”, — думае Швалб. І думкі заносаць яго ў буфет, да столікаў, накрытых беласнежнымі абрусамі, да бутэлек, кубкаў і бакалаў, да талерак і відэльцаў, да смачных закусачак... Але ён робіць выгляд, што вельмі зацікаўлены ходам дзеяння і да таго захапляецца іграй вялікага Зоненталя, што далей некуды, чорт вазьмі!

Сястра яго, Генрыета, таксама глядзіць на сцэну, але занятая сабою. Яна ў гэты вечар прыбралася так, што люба паглядзець. Прычоску зрабіла ў цырульніка па апошняй модзе, апранула сваю лепшую сукенку і начапіла на сябе ўсе свае сапраўдныя і падробленыя брыльянты. Вядома, не столькі дзеля вялікага Зоненталя, колькі дзеля маладога Рафалеску, які, праўда, яшчэ не зусім належыць ёй, але яна спадзяецца... Можаче на яе паспадзявацца, — яна, Генрыета, ведае, як дзейнічаць, у яе на гэта багаты вопыт. Трэба гэтага хлопца спачатку крыху памучыць... Хай яму гэта нялёгка дастанецца. А калі ён сам прыйдзе да яе і пачне рабалепстваваць, як і ўсе іншыя, тады ўжо яе вучыць не трэба, як дзейнічаць...

Але што з ім?.. Генрыета кідае позірк на Рафалеску — яго не пазнаць. Перагнуўшыся ўсім корпусам, ён душою і цэлам перанёсся туды, на сцэну. Ён так паглынуты іграй, што нікога не бачыць і не чуе. Для яго ў гэтую хвіліну не існуе нікога, акрамя Зоненталя, вялікага Зоненталя. Ён дрыжыць усім цэлам, твар гарыць, вочы блішчаць. З яго грудзей раз-пораз вырываецца глыбокі ўздых. Генрыета глядзіць яму ў вочы і не можа зразумець, што з ім творыцца. Хоць бы на хвіліну ён адарваў вочы ад сцэны. Сядзець з ёй у адной ложы і не вымавіць ніводнага слова, не адарыць яе ніводным позіркам. Хай толькі скончыцца акт, яна ўжо яго возьме ў работу! Яна скажа яму, што... Але што гэта? Вось першы акт ужо скончыўся, а Рафалеску нібы не пры сваім розуме. Са слязьмі на вачах ён паціскае рукі ўсім, пачы-

наючы ад Гольцмана і канчаючы Брайндэле-козак, а калі чарга дайшла да Швалба, то кідаецца яму на шыю.

— Вось гэта ігра! Вось гэта называецца іграць! Вось як трэба іграць!

Генрыета стаіць збоку і, гледзячы на Рафалеску, шэпча сама сабе:

— Не, гэты хлопец страціў розум... Не інакш, як з'ехаў з глузду...

### *Раздзел сямідзесяты*

## НЕПАПРАЎНЫ ЛЕТУЦЕННІК

Пасля сканчэння першага акта Гольцман адразу ўступіў у перагаворы з капельдынерамі Бург-тэатра адносна пропуску за кулісы, да Зоненталя. Але аказалася, што Зоненталь можа прыняць толькі аднаго, а менавіта маладога акцёра, пра якога піша яму доктар Левіус са Львова.

— Здарова, кумал! На рынку была. Усё, што мне прыснілася гэтай ноччу і ў мінулую ноч!..

Так распачаў быў Гольцман на сваім улюбёным лексіконе, але адразу ж асекся, убачыўшы каля сябе ўсю акцёрскую брацію з прымадоннай Швалб і мадам Чарняк на чале. Калі б у гэту хвіліну перад ім раскрылася зямля, ён бы жывы кінуўся ў бездань. Яму было сорамна перад акцёрамі, якія шматзначна абменьваліся позіркамі. Асабліва ж яму было сорамна глядзець у вочы свайму кампаньёну, яхідны позірк якога як бы пытаўся: “Як жа так, ласкавы? Пасля такіх цыгараў?..” Але стрэлка гадзінніка рухаецца, хвіліны кароткія, а капельдынер чакае. Гольцман адвёў Рафалеску ўбок і шапнуў яму на вуха, што ён толькі сёння тут, у тэатры, даведаўся пра навіну: “У Зоненталя, каб ты ведаў, ёсць сыноч. Гэта такі клад, што я ад душы жадаю яму кароткага жыцця і доўгіх бядот. Шалапут першаступенны. Гэты нашчадачак толькі і ведае, што падпісвае вэксалі, а бацька за яго плаці”.

— Таму ты павінен пастарацца, — павучаў яго Гольцман, жэстыкулюючы доўгімі тонкімі рукамі, — каб не выйшла так, як са львоўскім мецэнатам, каб на яго ліха! Ты павінен гаварыць з ім пэўна і выразна наконт таго і гэтага... разумееш? І глядзі, каб табе не наступілі на мазоль, таму



што калі ўжо суджана есці свініну, то хоць бы тлустую, каб сала па барадзе цякло... Разумееш?

Але тут Рафалеску паднёс яму такі сюрпрыз, што Гольцман ні вачам, ні вушам не паверыў. Цяжка сказаць, чым гэта было выклікана: ці тым, што Гольцман занадта надае яму сваімі намёкамі наконт “таго і гэтага”, ці тым, што Рафалеску быў пакрыўджаны яшчэ з раніцы, калі Зоненталь адмовіўся прыняць іх, а можа быць, і тым, што ён увогуле быў у моцным узрушэнні, — але ў тую хвіліну, калі Рафалеску як быццам ужо гатовы быў пайсці з капельдынерам за кулісы, ён раптам павярнуўся да Гольцмана і сказаў коратка і рашуча:

— Не, не пайду!

— Га? Што?

— Не пайду.

— Што азначае, не пойдзеш?

— Не пайду — і баста!

Гольцман працёр вочы і пры яркім святле электрычных лямпаў пачаў углядацца ў твар свайго юнага друга, — што з ім здарылася? Ці мажліва, каб “хлопец” не паслухаўся яго, Гольцмана? Гэта было першае “не”, пачулае Гольцманам ад свайго юнага друга. У гэтай адмове і, галоўнае, у тоне, якім было сказана “не”, было столькі цвёрдасці і рашучасці, што Гольцман не палічыў мажлівым перапытаць, чаму ж “не”. Ён яшчэ раз кінуў нямы позірк на Рафалеску і яго ашаламіў выраз твару юнага друга. У тую хвіліну Гольцман зведаў прыблізна тое ж, што павінен быў зазнаваць калісьці біблейскі Валаам, калі яго асліца нечакана загаварыла чалавечым голасам.

— Не дык не, — сказаў ён Рафалеску з ненатуральнай усмешкай, якая абсалютна не падыходзіла да яго змрочнага выгляду.

Можна сказаць, што ў тую хвіліну Гольцман адразу пастарэў на некалькі гадоў. Завостраны нос неяк ненатуральна выцягнуўся. Вострыя плечы дзіўна сагнуліся, і яго пачаў душыць кашаль.

А тым часам пачуўся званок. Антракт скончыўся, і публіка стала займаць свае месцы. Гольцман і Рафалеску моўчкі накіраваліся ў сваю ложу.

На зваротным шляху з тэатра ўсе акцёры зноў сфарміраванай трупы “Гольцман, Швалб і К°”, як тыя, хто сядзеў у ложы, так і тыя, хто займаў месцы на галёрцы, сышліся разам і, крочачы па вуліцах Вены, загаварылі ўсе разам,

размахваючы, як звычайна, рукамі. Дзяліліся ўражаннямі, якія выклікаў у іх спектакль, з выглядам знатакоў выказвалі сваё меркаванне, крытыкавалі. Пры гэтым кожны стараўся перакрычаць іншага, утрапёна размахваючы рукамі, і ўсе шумелі, гаманілі, смяяліся... Часта чуліся такія слоўцы, як “дубіна”, “ёлупень”, “палена”, “валовы рог”, “доўбня”, “выхваляка”, “пустабрэх”, “псаломшчык”, “бульбаед”, і да таго падобныя дзіўныя, зухаватыя выразы, якія можна пачуць толькі ў асяроддзі яўрэйскіх акцёраў. Невядома, да каго адносіліся гэтыя мянушкі, да каго адносіліся гэтыя крылатыя слоўцы, але ўсім было весела. Гамана і крыкі былі чуваць за вярсту, а рогат каціўся яшчэ далей. Здавалася, што ў спакойнае цячэнне венскіх будняў уварваўся нейкі новы струмень, новы паток невядомых людзей, што гавораць на невядомай мове. І не адзін немец, трэба думаць, спыняўся ў здзіўленні, гледзячы на гэту незвычайную групу людзей, якая сваімі шумнымі паводзінамі парушыла вулічную цішыню спакойнага, утульнага, гасціннага горада.

Толькі два чалавекі не прымалі ўдзелу ў гэтым шуме: гэта былі дырэктар Гольцман і прэм’ер трупы Рафалеску. Абодва былі пагружаныя ў свае думкі. Гольцман, які ішоў пад руку з Брайндэле-козак, рабіў выгляд, што слухае яе балбатню, але на самай справе думаў пра “хлопца”, які першы раз за ўсё жыццё сказаў яму “не”. А “хлопец” ішоў попlech з прымадоннаю Швалб. Яна гаварыла, гучна смяялася, бліскаючы вачыма і белымі зубамі. Ён рабіў выгляд, што слухае яе, і адказваў неўпапад, а думкі яго былі далёка. Ён уяўляў сябе на сцэне ў той жа ролі, што і Зоненталь, і ў думках даваў сабе клятву: хай не будзе імя яго Рафалеску, калі ён з часам не будзе іграць так жа, як Зоненталь!

І наш юны летуценнік стаў будаваць паветраныя замкі, ствараючы ў сваім уяўленні новы рай: вось ён, Рафалеску, пачаў працаваць над другімі ролямі, тымі ж ролямі, што і Зоненталь: увесь свет захапляецца ягонай іграй, і ўсе ў адзін голас сцвярджаюць, што хутка ён пераўзыходзіць самога Зоненталю. І вось яго запрашаюць у венскі Бург-тэатр на гастролі. Зоненталь, вялікі Зоненталь, сядзіць у партэры нараўне са звычайнымі глядачамі і глядзіць. Потым у невыказным захапленні бяжыць на сцэну, кідаецца яму на шыю, цалуе і голасна, пры народзе, заяўляе, што гэты малады артыст перамог яго, Зоненталю, перасягнуў яго...

АБОДВА СМЯЯЛІСЯ

Цяжкая гэта была ноч для нашага Гольцмана. Ён доўга не мог заснуць. Як быццам цяжкі камень ціснуў на сэрца. Думкі блыталіся ў галаве, невясёлыя, панылыя думкі: “Што здарылася з “хлопцам”? — думаў ён, кашляючы і варочаючыся з боку на бок. — Вінаваты ва ўсім гэты пракляты горад, каб яму згарэць! З той пары як мы прыехалі ў Вену, “хлопца” не пазнаць — капрызны, як адзіны сыноч у мамачкі. Бегчы, бегчы адсюль найхутчэй!”

Так вырашыў сам сабе Гольцман, у думках праклінаючы Вену і яе жыхароў. Вясёлы, цудоўны горад здаўся яму змрочным, няветлівым, сумным, а людзі — ілжывымі, крывадушнымі, агіднымі. І ўсё, пра што ён думаў у гэту ноч, малявалася яму куды горшым, чым было на самай справе, і ў сто разоў горшым, чым магло быць. Усе ягоныя спакуслівыя планы рассяліся як дым. Людзі, якім ён давяраў, самым нахабным чынам вадзілі яго за нос і выдалі яго з галавой. Горшыя яго боязі збываюцца на яго вачах: яго аблажылі з усіх бакоў, палююць на яго душу. Хочучь выкрасці ўсё ягонае багацце, хочучь вырваць у яго з-пад носа яго Рафалеску.

“Трэба не спускаць вачэй з “хлопца”, — вырашыў Гольцман. — Трэба берагчы яго, як зрэнку вока. Занадта шмат зайздроснікаў... Хто ведае, хто і нашто можа яго падштурхнуць? Хто ведае, якія разлікі на яго ў Швалба? Што затаіла ў душы яго сястра Генрыета? Якая змяя прыхавана за пазухай у Брайндэле-козак? Я — адзін чалавек сярод столькіх ваўкоў...”

Гольцман прыўзняўся на ложку, абапіраючыся на вострыя локці, адкашляўся і звярнуўся да свайго юнага друга, які таксама ляжаў у пасцелі:

— Рафалеску, спіш?

— Не, а што?

— Мне прыйшла ў галаву новая думка.

— Менавіта?

— Чуеш, як я кашляю?

— Ну?

— Я думаю, што гэта канец. Трэба рыхтавацца ў шлях-дарогу, зрабіць апошняе распараджэнне і адправіцца туды, дзе спачывае мой татуля, мір праху яго...

Рафалеску падняўся і ўтаропіўся на Гольцмана расшыранымі ад перапуду вачыма.

— Звар’яцеў? Страціў розум, ці што, альбо трызніш?

Гольцман узрадаваўся, што Рафалеску так перапудзіўся. Ён гучна рассмяяўся, закашляўся і працягваў:

— Дурненькі ты! Шчупаку б хварэць столькі гадоў, колькі я яшчэ, дасць Бог, працягну! Я гэта кажу... наконт таго, ці разумееш... Я думаю выпісаць з Расіі маю маму і сястрычку, — можа быць, я буду тады менш кашляць...

І Гольцман закашляўся надоўга. Нарэшце, аддыхаўшыся, павярнуўся да сцяны і заснуў. І снілася яму, што ён ужо не ў Вене, а ў Львове. Гуляе па вуліцы Карла-Людвіга і бачыць здалёк дырэктара львоўскага тэатра Гецл бен-Гецла, які праходзіць міма яго поплич з Рафалеску. І хоць бы яны ўдастоілі яго позіркам. Яго нібы агнём абпаліла. Ён увесь ускіпеў і, сарваўшыся з месца, стрымгалоў кінуўся да іх і стаў клікаць спачатку ціха: “Рафалеску...” Дзе там! Не чуе! Яшчэ раз: “Рафалеску!..” Чым далей, тым мацней і мацней: “Ра-фа-лес-ку! Ра-фа-лес-ку!..” А той нават не абарочваецца, нібы зусім яго не ведае... Больш Гольцман ужо не мае сілы валодаць сабой. Ад такое крыўды можа разліцца жоўць у самага спакойнага чалавека. “Эх, будзь што будзе! Падыду да гэтага нягодніка Ёкл бен-Флекла, адной рукою схяплю яго ззаду за свіную патыліцу, а другой як дам па фізіяноміі — раз, два, тры! Вось так: Трах-та-ра-рах!”

Напаўжывы ад страху саскоквае Рафалеску з ложка, падбягае да Гольцмана і бачыць: начны столік каля ложка яго друга перакулены, каля століка валяюцца асколкі разбітага графіна, на друзачкі разбітая шклянка, сагнуты падсвечнік, тут жа пакалечаны гадзіннік, залаты гадзіннік, куплены нядаўна Гольцманам у Вене.

— Што здарылася? — пытаецца Рафалеску.

Гольцман яшчэ не апомніўся і глядзіць блукаючым позіркам на Рафалеску, які ледзь стрымлівае смех пры выглядзе разбурэнняў, якія ўчыніў яго друг.

Абрадаваны тым, што сон аказаўся толькі сном, Гольцман з уласцівай яму жваваасцю весела і бесцырымона ўсклікнуў:

— Разбойнікі! Відаць, мне прыснілася розная чартаўшчына. Глянь, колькі страт я нарабіў, каб мяне халера забрала ў гэтую ж ноч!

І абодва пакаціліся са смеху. Доўга і шумна смяяліся. Рагаталі да таго часу, пакуль ім не пастукалі з суседняга нумара.

Абодва рагаталі, але смяяліся яны па-рознаму: адзін шчыра ад усяго сэрца, а другі — толькі для выгляду, думаючы сам сабе: “Не, гэта ўжо не ранейшы “хлопец”... Нават смех не той... Цяпер за ім патрэбна вока ды вока. Трэба б, каб мама з сястрычкаю прыехалі... Трэба бегчы з Вены, бегчы, куды вочы глядзяць!”

### *Раздзел семдзесят другі*

## **ЧАЛАВЕК З АДУКАЦЫЯЙ**

Адзіным адукаваным чалавекам ва ўсёй трупе “Гольцман, Швалб і Ко” быў суфлёр Беня Горгл, той самы, якога Гольцман пераманіў да сябе сальвоўскага тэатра. Дырэктар Гецл бен-Гецл не аднойчы хваліўся, што ні ў кога няма такога суфлёра, як у яго, таму што яго суфлёр, бачыце, “чалавек з адукацыяй”. Менавіта таму, што ён быў “чалавекам з адукацыяй”, Гольцман пераманіў яго да сябе заадно з прымадоннай. “Я і сам не ведаю, — апраўдваўся Гольцман перад самім сабой, — на якое ліха ён мне здаўся, гэты чалавек. З выгляду ні гроша не варты. Але ліха з ім! “Чалавек з адукацыяй” заўжды свой кавалак хлеба заробіць...”

Гольцман меў рацыю. Па знешнасці суфлёр сапраўды ломанага гроша не варты: чорны, худы, сухарлявы, з велізарнейшым носам (“усім насам нос”), з чырвонай шыяй, з вялікім кадыком, які пры гаворцы рухаўся ўверх і ўніз, нібы глытаючы штосьці, абарваны, у пацёртым капляюшыку, а валасы на галаве, што воз з сенам. Калі б ён мазаў валасы маслам ці хоць бы кожны дзень прычэсваўся, было б яшчэ сюды-туды. Але наш суфлёр не такі чалавек, каб займацца такімі глупствамі. У “чалавека з адукацыяй” знойдуцца больш важныя справы. А калі так, то даводзіцца дараваць яму і брудны каўнерык з такім падабенствам на гальштук, што цяжка цяпер уявіць, як ён выглядаў, калі ўпершыню паявіўся на свет божы. Усё разам узятая дае ўяўленне пра знешняе аблічча “чалавека з адукацыяй”. Нездарма Гольцман гаварыў пра яго — вядома, за вочы, — што “сорамна есці за адным сталом з такім замухрышкам”. Гольцман, не скупіўшыся, узнагароджваў яго ўсё новымі і

новымі мянушкамі: “няўдачнік”, “пудзіла гарохавае”, “няўклюд”.

Здаўна павялося: чым больш адукаваны чалавек, тым ён больш сціплы. Відаць, менавіта па гэтай прычыне суфлёр не крыўдзіўся ні на кога, быў ва ўсіх на пабягушках, цярпліва зносіў крыўды і выконваў для Гольцмана ўсемажлівую, часам самую цяжкую работу. Гольцман, бачыце, прытрымліваўся таго правіла, што хай сабе чалавек адукаваны, як тысяча чарцей, але калі ён служыць і есць чужы хлеб, то абавязаны гэты хлеб зарабіць сумленна, у поце твару свайго. “Ды хіба ён, Гольцман, не з прыстойнай сям’і? І ўсё ж ён не так даўно — ды не паўторыцца ніколі больш той час! — працаваў за траіх, выбіваўся з сіл, не цураўся ніякае працы, еў хваробу і чысціў боты ў Шчупака, хай сатрэцца імя яго з твару зямлі, дзе б ён цяпер ні знаходзіўся!..”

Так у думках апраўдваў сам сябе Гольцман. А наш бедны суфлёр, “чалавек з адукацыяй”, нёс цяжкае ярмо моўчкі, без нараканняў, ніколі нікому не жалячыся і не адважваючыся нават заікнуцца, як быццам так яно і быць павінна.

Але кожнаму чалавеку прыходзіць свая чарга, кожнаму калі-небудзь блісне яго зорка і ўсміхнецца шчасце. Прабіў час і для “чалавека з адукацыяй”: раптам заззяла яго зорка, і ён высока ўзнёсся ў вачах усіх, не выключаючы і Гольцмана.

Было гэта, калі трупа “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>” пакінула “праклятую Вену” і пусцілася па белым свеце іграць падаўнейшаму: ставіць аперэты, меладрамы і ўсякую ўсячыну, “як Бог на душу паложыць”.

Аднойчы ў час рэпетыцыі, калі чарга дайшла да Рафалеску, раптам спахапіліся: “отрака няма”\*, прапаў першы палубоўнік. Куды ён падзеўся? Шукалі гадзіну, другую — няма ні Рафалеску, ні суфлёра, “чалавека з адукацыяй”.

Проста цуд з цудаў, што з Гольцманам тады не здарыўся ўдар — да таго ён быў узрушаны. Уяўленне малявала яму жахі, адзін страшнейшы за другі. Пасля першага “не”, якое ён пачуў ад Рафалеску ў венскім Бург-тэатры, ён гатовы быў дапусціць усё, што хочаце... Ён да таго ўстрыжываўся і расхваляваўся, што ў яго пачаўся страшэнны прыступ ліхаманкі. Яго так і падкідвала. Мадам Чарняк смяртэльна перапужалася: нос Гольцмана, які невымерна завастрыўся і ненатуральна выцягнуўся ў даўжыню, яго ўпалыя і бледныя, як у нябожчыка, шчокі, яго заўсёды калючыя і пранізлівыя, а цяпер раптоўна патухлыя вочы, — усё гэта было не

на дабро. Яна стала рупліва даглядаць яго, прасіла прылегчы крыху — яна зараз жа зробіць яму кампрэс з воцатнай вады, і яму стане лягчэй. Але Гольцман пачаставаў яе такім кампрэсам, што яна цяпер і ўнукам і праўнукам накажа не совацца ў чужыя справы. Ён выпаліў усё, што яму прыйшло на язык. Перш за ўсё ён спытаўся, хто яе просіць соваць нос туды, куды не трэба. Затым ён абрушыў на яе паток брыдкіх слоў, называючы яе “Брайндэле-козак”, “светлым тварыкам”, “пачварай”, “малпай” і да таго падобнымі “пяшчотнымі” імёнамі. Але да ўсіх гэтых “кампліmentaў” мадам Чарняк да таго прывыкла, што пераносіла іх моўчкі, без нараканняў. Што яна магла зрабіць? Такая доля любой жанчыны, закаханай да вар’яцтва: знай выцірай слёзы ды памоўчвай...

Але тут хтосьці прыбег з радаснай весткаю: “Віншuem! Страта знайшлася!” — “Дзе? Дзе?” — “У гасцініцы. Абодва, Рафалеску з суфлёрам, забраліся ў асобны пакой і чытаюць кніжку”.

Гольцман схапіў палку і цыліндр і, ледзь жывы, прыбег у гасцініцу.

— Што здарылася? — спытаўся ён, задыханы, бледны як смерць.

— Знайшоў, знайшоў скарб! — Рафалеску кінуўся Гольцману на шыю і, цалуючы яго, паўтараў: — Скарб! Скарб!

Гольцман глядзіць на яго, як на вар’ята:

— Які скарб? Што за лухта?

“Урыель Акоста”, тая самая п’еса, у якой яны бачылі вялікага Зоненталя ў Вене, маецца ў суфлёра на яўрэйскай мове. Скончана! Больш Рафалеску не іграе ніякіх іншых роляў, апрача ролі Урыеля Акосты. Канец! Далоў аперэты, меладрамы, усю гэту лухту! Канец!..

Гольцман як стаяў з палкай і цыліндрам у руцэ, так і апусціўся на паламанае крэсла, абліваючыся халодным потам: “Гэта што яшчэ за словы? Што за выразы? Якая мова ў гэтага “хлопца”? Што значыць, ён не будзе больш іграць у аперэтах? А дзе ж ён, дырэктар Гольцман? Хіба ён ужо не мае права распараджацца? А што будзе з дэкарацыямі, з касцюмамі? А ролі? П’есы? Ноты? Афшы?.. Што тут творацца? Сканчэнне свету! Канец свету!”

Гольцман гатовы быў у гэту хвіліну разадраць суфлёра. Новая напасць на яго галаву: “Чалавек з адукацыяй!”

## ЧЫЯ КОШКА МЯСА З'ЕЛА

З той пары бесперапынна ішоў “Урыель Акоста”.

Куды б трупа “Гольцман, Швалб і Ко” ні прыязджала, усюды пасля першых двух-трох спектакляў давалі “Урыеля Акосту”. А варта было толькі раз паказаць гэту п’есу, як ставіць што-небудзь іншае было ўжо немажліва. У некаторых гарадах з самага пачатку патрабавалі: ніякіх аперэт, толькі “Урыеля Акосту”. У Парыжы, напрыклад, дзе трупа дала дванаццаць спектакляў, ішоў увесь час “Урыель Акоста”. І як выказваўся Гольцман, там было стоўпатварэнне вавілонскае: ледзь тэатр не разнеслі. У газетах, як перадавалі Гольцману, Рафалеску параўноўвалі з вялікімі акцёрамі і прадказвалі, што ён з часам пераўзыдзе самога Зоненталя і ўсіх самых славурых акцёраў свету.

Гольцман, вядома, быў на вышыні шчасця. Ён быў рад, ён быў бясконца шчаслівы, што такая, з дазволу сказаць, лухта, што такая, даруй Божа, дрэнь, як “Урыель Акоста”, дае амаль такія ж поўныя зборы, як самая лепшая аперэта, хоць няма ў гэтай п’есе ні спеваў, ні танцаў, ні вясёлых куплетаў. “Ну, і час настаў! Усё шыварат-навыварат, к чорту! Павучальныя баечкі ім салатзейшыя за ўсялякія куплеты. Паўвар’яцкі Акоста на сцэне ім больш да душы, чым самая прыгожая прымадонна. Паспрабуй угадай... Але, зрэшты, ці не ўсё роўна? Як той казаў, “хай сам чорт дапамог, толькі б хлеба кавалак”. Дай яму Бог здароўечка, гэтаму няўдаламу суфлёру, за тое, што ён выкапаў гэтую кніжачку. Ха-ха-ха! Што і казаць! Трэба было падараваць яму стары касцюм і прымусіць гэтага няўклюду надзець чысты каўнерык і новы гальштук, а заадно ўжо пастрыгчы крышку валасы. Вельмі ўжо ён змахвае на правінцыйнага дзячка, ну яго к чорту!..”

Прышоўшы да такога рашэння, Гольцман павысіў суфлёру жалаванне, пачаў ставіцца да яго з належнай павагай і перастаў бэспіць яго крыўднымі мянушкамі, накшталт “пудзіла гарохавае”, “няўклюда”, “няўдачнік”, “ні тое ні сёе”... “Калі Бог пажадае, то і венік страляе”, — падумаў Гольцман, зухавата закручваючы вострыя вусы а-ля Вільгельм II. Ён разгульваў, залажыўшы рукі ў кішэні, выстаўляючы напаказ залаты ланцужок на белай камізэльцы і дзякаваў Усявышняму за тое, што ён яго, Гольцмана, “узнёс



без мецэнатаў, без славурых акцёраў, праваліцца ім усім у апраметную разам са Шчупаком, пагібель на яго!..”

Аднаго толькі не ставала нашаму Гольцману — гаспадыні. Уласна кажучы, у яго, калі хочаце, была гаспадыня, ды к таму ж яшчэ такая, якая яму нічога не каштавала — мадам Чарняк.

Яна вяла яго гаспадарку, калоцячыся над кожнай капейкай, прыбірала ў пакоі і была адданая Гольцману, як сабака. Яна рамантавала яму бялізну, цыравала шкарпэткі. Іншы раз варыла яму “траянку”, часцяком гатавала яму гогаль-могаль супраць кашлю. Справа зайшла так далёка, што акцёры за вочы перасталі ўжо называць яе мадам Чарняк ці Брайндэле-козак, а называлі яе “мадам Гоцмах”. Добра яшчэ, што Гольцман не ведаў пра гэта, — ён быў бы ўдвайне засмучаны: па-першае, тым, што памятаюць яшчэ яго старое прозвішча — Гоцмах, а па-другое, тым, што яму сватаюць такую неадпаведную пару. У Гольцмана на гэты конт былі зусім іншыя намеры. Яму хацелася б ажаніцца на маладой дзяўчыне і абавязкова прыгожай. “Узяць, для прыкладу, такі апельсінчык, як гэтая прымадонна Генрыета. Чым не ўдалае замужжа? Чаму б і не? Яна не вельмі ж разумная, затое харошая сабой, ах, да чаго харошая, каб яе чорт. У яе, праўда, ёсць адзін недахоп: яна занадта ўжо вяртлявая — гарэза, дурасліўка. Але не бяда! Гэта толькі да пары да часу — да законнага шлюбу. Як толькі ён надзене ёй на руку заручальны пярсцёнак, ён прыбярэ яе да рук. Паверце, ён ужо ёй пакажа, дзе ракі зімуюць. Ён яе навучыць па ўсіх правілах, як трэба сябе трымаць”.

Аднойчы — гэта было ў суботу днём — Гольцман апрапуўся па апошняй модзе. З нядаўняга часу ён увогуле пачаў франціць. “Прыбраўся, нібы рыхтуючыся на той свет”, — гаварылі з’едліва цішком акцёры. Ён пабрыўся, закруціў уверх вусы, надушыўся, узяў у рукі палку і прапанаваў прымадонне прайсціся з ім пагуляць. Яна паглядзела на яго зверху ўніз і наадрэз адмовілася: калі яна замаркоціцца, яна пашле па яго... Гольцман адчуў сябе так паскудна, нібы яго высцебалі, але праглынуў крыўду.

У другі раз ён загаварыў з Генрыетай увогуле пра замужжа. Пара, маўляў, сказаў ён ёй, перастаць пырхаць, нібы матылёк, пара падумаць пра мэту... Але Генрыета адказала яму вельмі груба, зусім не так, як належыць адказваць дырэктару: “Навошта такі клопат пра іншых? Чаму б яму не азірнуцца на ўласны нос, які ўжо даўно травой

парос...” Гольцман прапусціў міма вушэй гэту зняважлівую рыфму і спытаў: адкуль яна ведае, што ён гаворыць не пра сябе. Можа быць, ён і сам збіраецца ў хуткім часе стаць жаніхом?

— Сапраўды? — спытала яна з абуральным рогатам. — А хто нявеста? Х-ха-ха! Ці не бабуля Смерць?..

Гольцман стаў пазіраць, выглядваць, выпытваць, хто ж разлучнік. І нарэшце напад на дакладны след. Брайндэле-козак прыйшла на дапамогу. Яна яму вочы адкрыла. Дурны ён чалавек! Калі ў яго вочы не ззаду, а спераду, ён павінен сам бачыць, чыя кошка мяса з’ела...

Гэтым мадам Чарняк крыху ўзнагародзіла сябе за бясонныя ночы і пралітыя слёзы. Брайндэле-козак цяпер ужо нікога не баялася. Ёй было ясна як дзень, што не сёння-заўтра нарыў прарвецца — прымадонна выйдзе замуж за Рафалеску. І тады Бярнард Гольцман будзе належаць ёй. На гэты конт сумненняў быць не можа.

## *Раздзел семдзесят чацвёрты*

### ГОСЦІ ў ГОЛЬЦМАНА

Як абухом па галаве, ашаламіла Гольцмана недвухсэнсоўнае паведамленне Брайндэле-козак, што паміж прымадоннаю і Рафалеску разыгрываецца раман. Не кажучы ўжо пра тое, што ён рызыкаваў у адзін цудоўны дзень згубіць усялякую надзею на такі “апельсінчык”, як Генрыета Швалб, гэты раман развееў у прах яго самую заповітную мару, разбурыў вельмі важны, цудоўна задуманы, бліскучы план, які павінен стаць фундаментам раскошнай будовы.

План гэты зарадзіўся ў яго галаве зусім нечакана адной цудоўнай раніцою пасля прачытання пісьма, атрыманага з дому ад маці-ўдавы Сора-Брохі. Прыводзім гэтае пісьмо цалкам слова ў слова:

“Майму дарагому, ласкаваму сыну Герш-Беру Гольцману, хай свеціцца зорка яго.

Пішу табе, мой мілы, дарагі Герш-Бер, пісьмо праз Іцыка, сына твайго настаўніка Алцера, і першым чынам паведамляю, што я, дзякуй Богу, знаходжуся ў добрым здароўі, дай Бог пачуць ад цябе тое ж самае і ва ўсякім выпадку не горшае. А па-другое, пішу табе, мой мілы, дарагі Герш-Бер, што ўжо даўно ад цябе пісьма не мела, не ведаю, што і

думаць. І я вельмі прашу цябе, мой мілы, дарагі Герш-Бер, каб ты мне пісаў пра сваё здароўе і як ты пажываеш, і кланяецца табе сястра твая Златка, прадоўжы Гасподзь яе жыццё. Яна, не сурочыць бы, стала ўжо дзяўчынаю. Паглядзеў бы на яе, не пазнаў бы, — так яна вырасла, не сурочыць бы, і прыгожая яна, не сурочыць бы, як ясны дзень. Не таму я гавару гэта, што я маці, але ўсе гэта гавораць. Як пагляджу я на яе, сэрца баліць. Пара падумаць, што з ёй будзе, — не сядзець жа ёй усё жыццё з іголкай у руцэ і шыць чужыя кофтачкі. Трэба падумаць пра замужжа, жаніхоў у мяне для яе хоць адбаўляй, але ўсе яны нікуды не вартыя. Адзін з іх, малодшы сын сталаляра Ёсл-Фішл, другі — прыказчык у мясной краме, Рувіам завуць. Але яна яго не хоча, кажа, што ад яго нясе скурай. А сын сталаляра Ёсл проста розум траціць па ёй, але гэта такі шалапут і шарлатан, што чорт яго ведае, у яго нават пары прыстойных ботаў няма, а круціцца перад вачыма, як ваўчок. Я ўжо яму некалькі разоў намякала, каб ён забыў, як дачку маю завуць, а то я яму пакажу, дзе Бог, а дзе парог. Але цяперашнія маладыя людзі горшыя за свіней: выштурхнеш іх у дзверы, яны лезуць у акно. Вядома, калі б твой дзядзька Залмен, мір праху яго, быў жывы, ён бы расправіўся з гэтым шалапутам па-свойму. Але што магу зрабіць я, з дазволу сказаць, удава, ды да таго ж яшчэ бедная? Калі б я магла даць яму пасаг, заткнуць жаніху глотку хоць бы ста пяцідзесяццю рублямі, яна б ужо даўно была б у мяне нявестай: у жаніхах недахопу няма, каб я так жыла ў нястачы, як ёсць патрэба ў жаніхах — хоць гаць імі гаці. Таму што яна з дня на дзень харашэе. Паглядзеў бы ты на яе, што за дзяўчына — не сурочыць бы! — не пазнаў бы. Яна вітае цябе сардэчна, і прашу цябе, мой дарагі, ласкавы Герш-Бер, Богам прашу, напішы мне неадкладна, як ты пажываеш і, галоўнае, наконт твайго здароўя, таму што я не ведаю, што і падумаць і, будзь здаровы, як ад душы жадае табе твая маці, якая хоча бачыць цябе ў радасці і дастатку.

*Сора-Броха Гольцман”.*

Гэта пісьмо моцна засела ў Гольцмана ў галаве. Асабліва ўрэзаліся ў мазгі словы: “Дзяўчына — не сурочыць бы! — не пазнаеш яе”. І яго неадступна прыгнятала і не дала спакою думка: “Калі яна сапраўды такая харошая, як піша маці, то, бадай, мае сэнс выпісаць сюды старую разам з сястрой. Хай пазнаёміцца з хлопцам. А раптам — чым чорт

не жартуе! — яна яму спадабаецца, тады паб'юць пасуду, справяць заручыны. А потым — раз-два-тры, чатыры дрэўкі — і пад балдахін\*. А ўжо там ён пакажа фігу ўсяму свету, амін...”

І, запёршыся з суфлёрам, Гольцман пад самым строгім сакрэтам прадыктаваў яму пісьмо ў адказ маці.

— Слухай жа, мой дарагі, пішы ёй так: “Маёй шматпаважанай маці, пані Сора-Бросе — хай прадоўжацца дні яе! — і маёй дарагой сястры, пані Златцы — хай прадоўжацца дні яе! Паведамляю вам, што я, дзякуй Богу, ужо больш не іграю ў тэатры, я, дзякуй Богу, маю ўжо ўласны тэатр, з уласнай трупай, і, дзякуй Богу, добра зарабляю, і, дзякуй Богу, апранаюся па-чалавечы, і, дзякуй Богу, жыву па-чалавечы, карыстаюся, дзякуй Богу, пэўнай вядомасцю. Але адно толькі кепска, што я вечна бадзяюся і няма ў мяне свайго кутка. Таму я вырашыў, дарагая мама, каб ты не адкладвала да святога нігды, а ўзяла б Златку і прыехала разам з ёй сюды да мяне, — будзеш у мяне гаспадыняю і будзе табе на старасці спакой і суцяшэнне. Даволі табе стаяць каля чужой печы. Пара ўжо, каб твае старыя костачкі адпачылі і каб ты таксама даведалася, што значыць жыць на божым свеце. А наконт Златкі не трывожся. Ёсць у мяне для яе на прыкмеце замужжа лепшае, чым сын сталара і нават чым гэты мяснік Рувім. Глядзі ж, дарагая мама, чаго б гэта ні каштавала, як толькі атрымаеш гэты ліст, не марудзь ні хвіліны і прыезджай сюды да мяне, да твайго сына Бярнарда Гольцмана.

*Дырэктар тэатра “Гольцман, Швалб і Ко”*

Адправіўшы пісьмо, Гольцман стаў з дня на дзень чакаць гасцей. Дарэмныя чаканні! Замест доўгачаканых гасцей ён атрымаў пісьмо ад маці. Яна пісала, што пісьмо ад яго яна атрымала і што яна, дзякаваць Богу, у лепшым здароўі, і Златка таксама, дзякаваць Богу, у лепшым здароўі, дзяўчына, не сурочыць бы, заглядзенне. Паглядзеў бы ён на яе, не пазнаў бы. А што ён піша, каб яна прыехала да яго, то яна б ахвотна паляцела, калі б у яе былі крылы, але як яна можа прыехаць, калі гэта павінна каштаваць столькі грошай, празныя расходы на двух чалавек, ды праз граніцу перамахнуць чаго каштуе, калі б у яе было столькі грошай, колькі павінен каштаваць адзін праезд, яна б даўно выдала замуж Златку. Наконт жаніха яна не трывожыцца, імі хоць

гаць гаці, дзяўчына ж, не сурочыць бы, хоць куды, убачыў бы ён яе, не пазнаў бы... і г. д.

Гэта пісьмо так узбударажыла Гольцмана, што ён адразу ж выслаў маці грошы і рашуча патрабаваў, каб яна неадкладна прыехала, каб яна не смела больш і думаць пра жаніхоў для Златкі, а ўзяла б ды без ніякіх адкладаў прыехала з ёй сюды, Богам прасіў — без адкладу.

Пасля гэтага пісьма было адпраўлена яшчэ адно, за ім трэцяе, пакуль Гасподзь, нарэшце, не зжаліўся над Гольцманам.

У адзін цудоўны летні вечар — было гэта ў маленькім мястэчку ў Галіцыі — за хвіліну да ўзняцця заслоны ў тэатры раптам пачуўся шум з вуліцы. Што здарылася? Нейкая бедная жанчына з дзяўчынаю пытаецца пра Гольцмана і хоча прарвацца ў тэатр бясплатна, а яе не пускаюць.

— Чорт бы вашага бацьку ўзяў! Шэльмы! Гэта ж мае госці! — закрычаў Гольцман на сваіх калег і выбег на вуліцу.

— Твае госці! Віншuem! Дай Божа табе на радасць! — адказалі яму калегі і пабеглі ўслед за Гольцманам паглядзець на яго гасцей.

### *Раздзел семдзесят пяты*

## **БЕДНАЯ БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК**

Была ясная, халаднаватая ноч, якія іншы раз выпадаюць у канцы лета. Месяц яшчэ не выглянуў са свайго шатра, каб асвятліць зямлю. Але мігаценне загарэўшыхся там і сям зорчак расейвала змрок і іхняга свету было даволі, каб па меры мажлівасці разглядзець фігуры гольцманавых гасцей.

Перш за ўсё кінулася ў вочы сухарлявая, худая, высокая і кашчавая бабуля, падобная на змарнелую, загнаную клячу. Абарваная, нагружаная пярынамі, падушкамі, коўдрамі і ўсялякім хламам, яна зазірала кожнаму ў вочы, шукаючы свайго сына. Каля яе, прысунуўшыся да яе ўсутыч, як жарабё каля сваёй маці, стаяла маладая дзяўчына, амаль яшчэ дзіця, са свежымі румянымі шчочкамі, з крыху завостраным дзіцячым носікам, з густымі вейкамі і вялікімі сарамліва апущанымі вачыма. На ёй была простая паркалёвая сукенка, лёгкая бежавая кофточка, паношанае палі-

то, якое кепска сыходзілася на ёй, адкрываючы зроку акруглыя формы не дзіцяці, а дарослае дзяўчыны.

Акцёрская брація, якая выбегла на хвіліну паглядзець на гольцманавых гасцей, пакінула ў спакоі бабулю, якая ў рэшце рэшт па вачах пазнала ў натоўпе свайго сына, кінулася яму на шыю з плачам і рыданнямі, галосячы мужчынскім голасам: “Ой, гром мяне забі! Ой, гора маё злашчаснае, гора мацярынскае! Дык гэта і напраўду ты, Герш-Бер! Сын мой дарагі!..”

Акцёры з куды большай цікавасцю сталі разглядваць маладую харошанькую дзяўчыну, якая стаяла ўбаку ў сваёй вузкай сукенцы і чакала брата.

Гэта маладая, наіўная, проста апранутая дзяўчына, з румянымі, як персікі, шчочкамі, з густымі вейкамі і вялікімі апушчанымі вачыма, здавалася ім дзівосна прывабнаю. У яе фігуры, ва ўсім яе абліччы свяцілася маладосць, свежасць, цнатлівасць. І ніхто з акцёрскай браціі не вымавіў ніводнага слова, апроча Швалба, які мармытаў пад нос, нібы выпускаючы словы з глыбіні тоўстага бруха: “Вось яблычак, дай мне Бог столькі здароўя!..”

Але дасціпны выраз Ізака Швалба на гэты раз нікім не быў падхоплены, як быццам ніхто яго і не чуў. Там, дзе толькі і бачыш навокал зморшчаныя, пакамечаныя, размаляваныя твары, устаўленыя зубы, падведзеныя бровы, чужыя валасы, ненатуральна высокія, прыўзнятыя гарэстам грудзі і хлуслівыя ненатуральныя ўсмешкі на падмаляваных губах, — там адзін выгляд натуральнай, як сама прырода, свежай прыгажосці, што палымнее здароўем, робіць ашаламляльнае ўражанне. Аглядаюць, аглядваюць, дзівяцца. Кожны ўспамінае, што і ён некалі быў малады, свежы і меў такі ж натуральны выгляд.

Нягледзячы на добрае ўражанне, зробленае сястрой на акцёраў, сам Гольцман адчуў сябе ніякавата — яму было неяк не па сабе. Няёмка было перад трупай, што да яго, дырэктара тэатра, які “жыве і апранаецца па-чалавечы”, прыехалі ў госці маці і сястра, якія выглядаюць як жабрачкі. А тут, як назло, сабралася цэлая плойма і ўтаропілася на гасцей, нібы на цуд нейкі. Гэта яго раззлавала, і ён раскрычаўся на акцёраў, лаячыся, перамешваючы іх з гразю, а ўжо заадно паказаў сваім гасцям, што ён, дзякуй Богу, гаспадар, дырэктар тэатра і што перад ім усе трапечуць. І не толькі на акцёраў ён вольны прыкрыкнуць і аблаяць

іх. Калі Гольцман захоча, ён і свайму кампаньёну Швалбу можа даць дыхту. І ён накінуўся на яго:

— Паслухай ты, марскі бык, барабан, нячыстая глотка. Ты таксама тут са сваімі асталопамі?

У адну хвіліну ад усёй плоймы не засталася і следу. Рэжысёрства ў гэты вечар Гольцман перадаў свайму кампаньёну Швалбу, а сам забраў гасцей з іх вузлякмі, пярынамі, падушкамі, коўдрамі і іншым барахлою і павёў да сябе на кватэру.

На наступны дзень Гольцман запрасіў да сябе пасля спектакля ўсю актёрскую брацію і пачаставаў іх півам у гонар гасцей, якія цяпер былі апрануты па-святочнаму. Бабуля ў сваёй святочнай шарсцяной шалі выглядала як старая кабыла пад фатой... А сястрычка Златка, памытая і прычасаная, зачаравала ўсіх не столькі сваімі ўборамі, колькі свежымі шчочкамі, густымі вейкамі, маленькімі зубкамі і сарамяжлівымі вочкамі.

— Яблычак! — зноў паўтарыў Ізак Швалб і гэтым разам ўся кампанія выбухнула смехам.

Толькі двое не смяліся — ім было не да смеху: прымадонна Генрыета Швалб і мадам Чарняк. Усю раніцу абедзве яны былі ў самым кепскім настроі і сядзелі надзьмутыя, незадаволеныя. Генрыета была ўвогуле незадаволеная, што на свеце, апрача яе, існуе яшчэ адна прыгожая дзяўчына, і вельмі злавалася на Рафалеску, што ён заглядваецца на гэту некультурную правінцыялку з чырвонымі рукамі і вострым носікам... Генрыета адчула ў ёй саперніцу. Але як ні старалася яна знайсці ў дзяўчыне недахопы, яна не знайшла нічога, акрамя чырвоных рук і вострага носіка! Гэта яшчэ больш раззлавала яе.

Але калі Генрыета была проста незадаволеная, то мадам Чарняк, трэба сказаць, была да таго расстроеная, што на яе проста балюча было глядзець. На яе круглым, падобным на поўню твары праступалі чырвоныя плямы, у маленькіх японскіх вочках застылі слёзы. Але яна старалася трымаць сябе з упэўненасцю і гонарам і нават прытворна ўсміхалася.

Бедная мадам Чарняк адчувала, што яе “сем сытых гадоў” скончыліся, што вось зараз адбяруць ключы і перададуць гэтай старой ведзьме, якой яна ад усёй душы жадала скорага канца і лёгкай смерці.

Мадам Чарняк не раз ужо даводзілася зазнаваць горыч расчаравання. Не першы раз яе выкідваюць, як бітую

пасуду, як выйшаўшую з моды старую сукенку ці проста як даўно абрыдлую рэч. “Гэты абманшчык Гоцмах, — думала яна, — цяпер зробіць выгляд, што ён нічога ведаць не ведае. Ён забудзе ўсё, пра што мы гаварылі, а калі я яму напамню, ён прытворна закашляецца на паўгадзіны...”

Бедная Брайндэле-козак! Як яна ўсё прадугадала! Гольцман не любіў цырымоніцца, у яго: раз-два-тры — і гатова! Ён нават не падзякаваў ёй за гаспадаранне, за клопаты пра яго здароўе, за ўсю яе стараннасць. А раніцай, заўважыўшы, што яна збіраецца яму штосьці сказаць, ён, схапіўшыся за грудзі, пачаў так моцна кашляць, што нават падскокваў на месцы.

Ціха, не развітаўшыся, мадам Чарняк пасля паўдня пераехала на новую кватэру, не пусціўшы ніводнай слязы. Запакаваўшы свае карзіны, яна падбэдзёрылася, накінула на сябе чырвоную ратонду і з усмешкай, агаляўшай яе вялікія зубы, падскокваючы, па свайму звычаю, на хаду, яна назаўжды пакінула жыллё Гольцмана.

— Не, я яшчэ адпомшчу гэтаму Гоцмаху. Я яшчэ дачакаюся свайго часу. Хіба што я буду ляжаць у сырой зямлі і травой парасце мая магіла, — суцяшала сябе Брайндэле-козак, цягнучыся па вуліцы ў сваёй чырвонай ратондзе адна-адзінюткая, услед за павозкай, якая вывозіла яе рэчы.

## *Раздзел семдзесят шосты*

### УРОКІ ДОБРАГА ТОНУ

Першыя некалькі дзён, пакуль старая Сора-Броха і яе дачка Златка былі ў Гольцмана на правах гасцей, ён і даглядаў іх, як гасцей, сачыў за тым, каб яны елі, пілі і жылі, як душа жадае. Не адыходзіў ад іх ні на крок, дэманстраваў перад імі сваю веліч і багацце, вадзіў кожны вечар у тэатр і саджаў на лепшыя месцы. Златка, натуральна, была ў захапленні ад спектакляў. У яе галава кружылася ад шчасця. І нават старая Сора-Броха, якая ненавідзела тэатр, як прававерны яўрэй свініну, каб дагадзіць сыну, наведвала ўсе спектаклі, і, гледзячы адным вокам на сцэну, другім на публіку, аглушальна гучна смяялася і на ўсю залу дабрадушна зрэдку лаяла “камедыянтаў”. “Нядбайнікі, к чорту!” Альбо: “Мае болькі на вашу галаву!” Альбо: “Каб вам пераламаць усе рэбры і косці, Божа праведны!” Гольцман



вымушаны быў са сцэны міргаць вачыма, рабіць знакі рукамі, стараючыся суняць разышоўшуюся матулю... Адным словам, маці і дачка плавалі як сыр у масле.

Але прайшло некалькі дзён, першы запал гасціннасці астыў, і Гольцман пачаў навучаць сваіх гасцей правілам добрага тону: як трэба хадзіць, як стаяць, як сядзець у тэатры, як трымаць сябе на людзях. Сястрыцы Златцы былі куплены пальчаткі, каб не відаць было яе чырвоных рук, капялюш з вялікім пяром, амаль як у прымадонны. Словам, Гольцман прыбраў яе, як прынцэсу.

Нельга сказаць, каб Златцы гэтыя “каралеўскія” строі прынеслі вялікае задавальненне. Наадварот, яна адчувала сябе ў іх сціснутаі і скованай. У яе балела галава, мітусілася ў вачах, ёй усё здавалася, што ў яе нос не на месцы і што ўсе гэта бачаць. Яна з задавальненнем апранула б зноў сваю паркалёвую сукенку з бежавай кофточкай і старыя стаптанья чаравікі. У іх яна адчувала сябе непараўнальна лепш, чым у новых вузкіх чаравічках на высокіх абцасах, на якіх ходзіш, нібы на хадулях. Але што зробіш, калі брат загадаў!..

А Гольцман, аглядаючы сваю сястрыцу і параўноўваючы ў думках яе з прымадоннай Швалб, прызнаў, што Златка даволі прыгожая дзяўчына. Шкада толькі, што яна крыху дзікая, сарамяжлівая і занадта маўклівая. Трэба яе перавыхаваць, вывесці ў людзі, адшліфаваць, трэба ёй дапамагчы пераадолець сваю сарамяжлівасць і баязлівую маўклівасць, адным словам, ператварыць у кемлівую і бойкую “цывілізаваную мамзель”... Раздумваючы пра гэта, Гольцман крадком кідае позірк на “хлопца”, які гутарыць са Златкай; пры гэтым Златка апускае вочы і чырванее як макавы цвет. Гольцман знакамі дае ёй зразумець, што трэба апусціць рукі і падняць вочы. Тады Златка яшчэ мацней чырванее і Гольцман прыходзіць у раз’юшанасць. А пасля, застаўшыся з сястрой сам-насам, сярдзіта яе прабірае: “Што ты баішся глядзець яму проста ў вочы? Ты хіба што-небудзь украда?” Альбо: “Паглядзі на свае рукі!”

Гольцман узяўся быў і за старую, стараючыся прывіць і ёй добрыя манеры, апрануць яе па модзе, каб яна была “на чалавека падобная”. “Мне не да твару, — тлумачыў ён, — каб дырэктарава маці была апранутая, як “гандлярка курамі...” Толькі гэтага і не ставала! Сора-Броха — жанчына простая, але адкрытая і шчырая: што ў галаве, тое і на языку. Выслухаўшы сына, яна прабасіла ў адказ мужчынскім

голасам, што, маўляў, калі яна яму не даспадобы і ён саромеецца сваёй беднай маці, то яна можа зрабіць яму ласку і зараз жа павярнуць аглоблі, паехаць з дачкою назад.

І не доўга думаючы, старая зусім сур'ёзна ўзялася складваць рэчы, коўдры і падушкі, сказаўшы пры гэтым Златцы:

— Пойдзем, дачка мая! Нам, “гандляркам курамі”, не месца тут сярод такіх важных паноў! Мы яшчэ, чаго добрага, можам спэцкаць ім — не дай Бог — іхнія панскія строі...

Гольцман, зразумела, адразу ж даў адбой. Ён кляўся ўсімі клятвамі, ледзь не ў нагах у старой валяўся, пакуль не дабіўся ад яе абяцання, што яна забудзе ўсё, што ён, Гольцман, гаварыў, па прымаўцы: “Сабака брэша, вецер носіць”.

А якія засмучэнні і мукі выпалі на долю Гольцмана крыху пазней, калі ён вырашыў зрабіць сваю сястру актрысай! Як наравісты конь, старая Сора-Броха заўпарцілася — і ні з месца: “Ні за што на свеце! Хутчэй я дам закапаць сябе жывой у зямлю, чым дапушчу, каб дачка мая скакала на адным канаце з усімі гэтымі камедыянтамі. Хіба тады, як мне на вочы чарапкі пакладуць!” Адным словам, ні крыкамі, ні маленнем Гольцман нічога не змог дабіцца. Яго кінула ў халодны пот і ён нават пачаў харкаць крывёю...

Убачыўшы кроў, старая спужалася.

— Гора мне горкае! Бяда акаянная! Гром мяне забі!

І яна дала сваю згоду, але толькі пры ўмове, што сын у прысутнасці двух сведкаў дасць ёй слова, што раней выдасць Златку замуж. І Гольцман абяцаў не пазней чым праз паўгода знайсці жаніха для Златкі і абвянчаць яе па ўсіх законах Божых...

## *Раздзел семдзесят сёмы*

### ДЗЕВЯТЫ ВАЛ

Чарнавіцы — сталіца Букавіны. Пасярод рынку, звернутая вокнамі да магазінаў і крамак, ганарліва ўзвышаецца даволі паважная гасцініца пад шылдаю “Чорны певень”, якая чакае не дачакаецца гасцей. Хай дапаможа ёй Бог, бо ад вандроўнай трупы “Гольцман, Швалб і К°” “Чорнаму пеўню” не разжыцца. Уся трупа займае якія-небудзь трычатыры пакоі, а абедуюць акцёры ў яўрэйскай сталовай і то

не ўсе, таму што не ва ўсякага акцёра ёсць чым заплаціць за абед, асабліва ў канцы месяца, у так званыя “нячыстыя дні”, — тады акцёры жывуць пераважна тым, што завучваюць ролі, рэпэціруюць і гуляюць у дзевяты вал. Гэта карцёжная гульня мае многа пераваг перад іншымі карцёжнымі гульнямі: яна не вымагае ні напружвання думкі, ні пэўнай колькасці гульцоў. У дзевяты вал можна гуляць як хочаш, нават стоячы. Таму да дзевятага вала маюць асаблівую схільнасць акцёры, музыканты, прыказчыкі і ўвогуле людзі, якія вечна кудысьці спяшаюцца і хочуць пагуляць на хаду, што называецца, “стоячы на адной назе”.

У пакоі, дзе акцёры гуляюць у дзевяты вал, так накурана, што ледзь можна разгледзець прысутных, хоць на вуліцы ясны дзень і сонца шчодро залівае пакой промнямі. На самым ганаровым месцы за сталом, каля вялікай талеркі, сядзіць банкаўшчык. На гэты раз банкуе кампаньён Гольцмана — Ізак Швалб, брыты суб’ект з неверагодна чырвоным, нібы аблупленым, тварам. Да таго ж ён незвычайна ўзбуджаны і вельмі гарачыцца. Ён раскладвае карты, як належыць, адзін рад пад другім, і прайграе, правальваецца скрозь зямлю, як біблейскі “Карэй”. Амаль кожную яго карту б’юць “як міленькую”, і не кажучы ўжо пра тое, што кожнаму панцёру банкаўшчык павінен выплачваць у два, у тры, у чатыры і нават у дзевяць разоў больш за стаўку, яго яшчэ ў дадатак усяляк аблайваюць, не шкадуючы брыдкіх слоў. З усіх бакоў распасціраюцца да яго рукі, і вострыя жарты, перамешаныя з лаянкай, сыпяцца, як з рога дастатку.

— Швалбачка! Мне дзве кроны, дзве балячкі табе ў тваю чырвоную морду!

— Выкладвай, Швалбачка, за віновую даму чацвартную стаўку! Швалб, я распрану цябе сённяя дагала, застанешся, у чым маці нарадзіла!

— Кроў з цябе вон, Швалбачка! Да смерці заганю цябе, Швалбачка, да смерці!

— Ага! Бітка. Грошы на бочку, Ізак — махляр!

Чым больш лаюць Швалба, тым больш ён гарачыцца, тым больш прайграе. Шчокі яго палаюць, як “саламаяная страх”.

— Халера! Спыніся! Перадай банк іншаму. Бачыш жа, паршывец, што табе не шанцуе.

Так раіць яму Гольцман як кампаньён і добры друг. Але

разгарачаны Ізак Швалб не ашчаджвае і свайго кампаньёна:

— Прэч,дохлы сабака, стары халасцяк! Каму патрэбны твае парады?

Банкаўшчык Ізак Швалб гарачыцца, тасуе карты, глядзіць чырвонымі ад запалення вачыма ў талерку і бачыць, што каса з хвіліны на хвіліну растае. Тады ён з глыбокім уздыхам запуская руку ў бакавую кішэню і дрыжачымі пальцамі выцягвае туга набіты грашыма бумажнік. Ажыўленне ў радах ігракоў узрастае.

— Што, брат Іцыкл? Заехаў у “Кішынёў”?\* Заязджай, заязджай, шэльма! Праваліцца табе скрозь зямлю з тваімі грашыма!

Гэта вымавіў худы падгалісты акцёр з вострым кадыком. Сястра дырэктара, Златка Гольцман, разрагаталася. Усе адразу звярнулі на яе позіркі, ад чаго яна страшэнна разгубілася, пачырванела да самых вушэй і адчула, што згарае ад сораму. Рафалеску зжаліўся над ёю і прапанаваў ёй паставіць сумесна на “трэфовага туза”, — “сённяя шанцуе на трэфы”. Яна яшчэ мацней пачырванела і накіравала на яго ўдзячны позірк. Сэрца дзяўчыны забілася, затрымцела. “Ах, калі б ён уздумаў падысці да мяне, стаць бліжэй...” Нібы ўгадаўшы яе думкі, Рафалеску падышоў да дзяўчыны ўшчыльную і стаў каля яе. Яна ўдыхала водар яго доўгіх бялявых валасоў і мрела ад шчасця. “Божа, хіба ёсць на свеце яшчэ другі такі анёл у чалавечым абліччы, як гэты юнак з бялявымі духмянымі валасамі і цудоўнымі рахманымі вачыма? Не, не было і не будзе другога такога!..” Кожны раз, калі Рафалеску набліжаўся да яе, яна адчувала, што сэрца ў яе вось-вось разарвецца. Яна губляецца, не ведае, на якім яна свеце, і ўсё ў яе валіцца з рук. Маці, Сора-Броха, у такіх выпадках пытаецца сваім грамавым голасам: “Што з табою, дачушка?” Златка яшчэ мацней чырванее і сама сябе праклінае за сваю сарамлівасць. І ўсё ж яна шчаслівая, калі стаіць зблізку ад гэтага прыгожага юнака з духмянымі бялявымі валасамі. Калі ж ён яшчэ адорыць яе позіркам, хоць бы адным позіркам сваіх добрых, прамяністых, пяшчотных вачэй, якія зіхацяць, як блакітнае неба, і выпраменьваюць сонечнае цяпло, тады яе шчасцю няма і не будзе мяжы... Ці не ўсё роўна ёй, беднай Златцы, ці звернуты гэтыя вочы на яе адну ці ўсіх роўна абдорваюць ласкай сваіх промняў. Толькі б у іх, у гэтых вачах, адлюстроўваўся нябесны блакіт, толькі б яны выпраменьвалі сонечнае цяпло.

Банкаўшчык Ізак Швалб раздаў больш палавіны картаў, сабраў у талерку грошы і паволі, не спяшаючыся, пачаў раскладваць другую калоду, карту за картаю. Прагнымі вачыма сачыў натоўп гульцоў, якая карта біта. Шум і крыкі, вострыя жарты, лаянка і рогат рабіліся ўсё больш аглушальнымі. А Швалб гарачыўся і плаціў... Але вось у чацвёртым радзе ў банкаўшчыка выпаў трэфовы туз. Падымаецца крык.

— У каго трэфовы туз?

— Рафалеску! Што ж ты маўчыш? Ты ж выйграў... Атрымлівай грошы.

— Мы выйгралі, — кажа Рафалеску Златцы.

Яна ў захапленні не столькі ад выйгрышу, колькі ад таго, што Рафалеску размаўляе з ёй, са Златкай... Рафалеску паказвае банкаўшчыку карты, і публіка глядзіць на яго з зайздрасцю: “Вось шанцуе! Ну і шчасліўчык! Яму хтосьці дарогу перабег з поўнымі вёдрамі!..” І акцёры спаганяюць усю сваю злосць на банкаўшчыку.

— Туз трэф!.. Плаці ў чатыры разы... Давай грошы, Іцыкл, давай!

— Даю, даю! — кажа Швалб і з задавальненнем адлічвае Рафалеску чатырохкратную стаўку. З задавальненнем, таму што Рафалеску непадобны на іншых. Яго не прыводзіць у захапленне выйгрыш, але ён і не шуміць, не лаецца, калі прайграе. Ён увогуле нейкі своеасаблівы, не падобны на астатніх. Рафалеску любяць усе акцёры і актрысы без выключэння. А больш за ўсіх любіць яго сястра дырэктара Гольцмана, бедная Златка.

### *Раздзел семдзесят восьмы*

## ТЭЛЕГРАМА З ЛОНДАНА

Сястра дырэктара Гольцмана, Златка, і сама не рада, што так здарылася. Яна не можа растлумачыць самой сабе, што з ёй творыцца: варта ёй убачыць Рафалеску, як яна губляецца і ногі ў яе падкошваюцца. А калі ўбачыць яго ў тэатры, на сцэне, тут ужо яна сама не свая: толькі пачуе яго голас, адразу так збянтэжваецца, што вось-вось, здаецца, дзевяцца вывесці яе са сцэны. Не раз яна атрымлівала за гэта праборку ад брата. (Гольцман — строгі рэжысёр нават у адносінах да сваёй сястры.) Ён казаў у прысутнасці ўсіх акцёраў:

— Ну і іграла ты сёння, Златка, як сапраўдная карова! Рукі і ногі перабіць бы табе за такую ігру.

Златка і сама ведае, што рукі і ногі ёй трэба перабіць за такую ігру. Але чым яна вінаватая, што палюбіла ўпотай гэтага цудоўнага юнака з доўгімі бялявымі духмянымі валасамі і яснымі, пяшчотнымі, добрымі вачыма? А палюбіла яна яго з першага позірку, як толькі прыехала сюды з маці. І навошта ёй было прыязджаць сюды? Чаго ёй не ставала дома, у мястэчку? Вучылася шыць, патроху зарабляла. Дык жа не, брат пачаў закідваць іх пісьмамі, пісьмо за пісьмом, і грошы паслаў — толькі б яны прыехалі, што б там ні было прыехалі і прытым як мага хутчэй. Ну вось яны і прыехалі. І яе адразу ж прыстасавалі да справы. Спачатку яна іграла ролю субрэткі: яе прыбралі ў кароткую сукенку і абулі ёй такія вузкія чаравікі, што ў яе вочы на лоб палезлі. Затым нарумянілі шчокі, падвялі вочы і пачалі вучыць, як стаяць, як хадзіць, як кружыцца і вярцецца, як падморгаваць. І хто яе вучыў? Брат, родны брат!.. Яна жалілася маці, але тая суцяшала яе:

— Уяві сабе, дачка мая, што ты служыш у чужых і цябе прымушаюць лезці на гарышча. Лепш бы гэта было?

Потым брату захацелася што б там ні было зрабіць яе прымадоннаю, але ў яе не аказалася голасу. Брат быў не ў сабе ад гневу і перадражніваў яе, паказваючы, як яна спявае.

— Ты вішчыш, сястрыца, як сапраўдная кошка, калі ёй наступаць на хвост.

Златка адчула нейкую палёгку толькі тады, калі брат даў ёй ролю Юдзіфы ва “Урыелі Акосце”, і не толькі таму, што гэтая роля ёй вельмі спадабалася, колькі ад таго, што ролю Акосты іграў бялявы прыгажун з пяшчотнымі, яснымі, добрымі вачыма, імя якому Рафалеску. О, што за цудоўнае імя Рафалеску!.. З-за яго аднаго варта пакутаваць, мучыцца, развучваць ролю, паўтараць, як папугай, мудрагелістыя словы, якіх яна зусім не разумее, і выступаць кожны вечар на сцэне, якую яна ненавідзіць ад усяе душы. Ох, адзін Бог на небе ведае, да чаго ёй ненавісных тэатр, сцэна, артысты! І больш за ўсіх неўзлюбіла яна братавага кампаньёна — Ізака Швалба. Яна не можа спакойна глядзець на чырвоную фізіяномію гэтага чалавека, які не раз прыставаў да яе за кулісамі. Калі нікога паблізу няма, ён балюча шчыпле яе і ўсё пытаецца, ці любіць яна яго. “Яблычак мой! Ты любіш мяне, яблычак?” Златка маўчыць: “Гас-

подзь Бог бы яго так палюбіў, гэту распухлую чырвоную рожу, як я яго люблю!” — думала яна сама сабе. Яна гатова бегчы, куды вочы глядзяць, але баіцца брата. Яна плюнула б на тэатр, але як расстацца з Рафалеску, з гэтым цудоўным бялявым юнаком з яснымі добрымі рахманымі вачыма?

Ах Рафалеску, Рафалеску! Гэта дарагое, прыемнае імя ў яе заўжды на вуснах. Гэта мілае, дарагое імя яна шэпча ў сне і наяве. І не аднойчы, лежачы ў пасцелі, абдымала яна халодную падушку і, прыціскаючы яе да сваіх цёплых дзявочых грудзей, успамінала словы са сваёй ролі — ролі Юдзіфы ва “Урыелі Акосце”: “Што можа перашкодзіць мне горача прытуліць яго да сваіх грудзей?..” І яна яшчэ мацней прытульвала халодную падушку да сваіх цёплых дзявочых грудзей, цалавала яе ў змроку ночы сваімі гарачымі дзявочымі губамі і ціха-ціха паўтарала цудоўнае імя: “Рафалеску... Рафалеску...”

Зранку, як толькі маці разбудзіць яе, першая яе думка — пра мілага, дарагога Рафалеску. Зараз яна зноў убачыць яго, будзе рэпецываць з ім разам. А потым яна будзе побач з ім на сцэне. З трапяткім пачуццём, пра якое ніхто нават не здагадваецца, падыдзе яна да яго блізка-блізка і будзе прагна лавіць яго прывабныя салодкія словы: “*Юдзіф, Юдзіф! На кожным лісточку тваіх кветак гарачымі слязьмі напісана, чым мы сталі адно для аднаго...*” І сэрца яе загадзя трапеча: “Рафалеску! Рафалеску!..”

Як толькі заўважыць яго, яна адразу губляецца, змяняецца ў твары і ўсё цела яе трымціць. Яна збянтэжана хавае твар, каб схваць апанаваўшыя яе пачуцці.

Ніхто з усяе акцёрскай браціі не заўважае гэтага. Усе занадта занятыя картамі. Адзін толькі Гольцман, які бачыць нават тады, калі не глядзіць, і чуе нават тое, чаго не кажучь, — адзін Гольцман усё бачыць, усё чуе і думае сам сабе:

“Дзякуй Богу, — не сурочыць бы, — “хлопец” сам ідзе на вудачку... Калі ўдастоімся Божай міласці, то ў хуткім часе, дасць Бог, пакажам фігу ўсяму свету і скажам амін!”

— Марскі бык! Што ты раптам застопарыў? Карты раздавай! — крычыць Гольцман кампаньёну.

— Даю, даю! — адказвае Швалб, раздаючы карты. Твар яго гарыць агнём-полымем.

Раптам раздаецца стук у дзверы: раз, два, тры. “Уваходзьце”, — адказвае некалькі галасоў. Адчыняюцца дзверы. Аказваецца — тэлеграма.

- Ізаку Швалбу.
- Адкуль тэлеграма?
- З Лондана.
- Што за тэлеграма?
- Пачакайце, дайце яму прачытаць.
- Як можа Швалб прачытаць? Не яго розуму справа.

Ізак Швалб першым чынам вярнуў з банка грошы ўсім гульцам. Гэта адняло нямала часу: трэба ж мець галаву міністра, каб помніць, хто колькі паставіў. Пры гэтым на галаву банкаўшчыка, як звычайна, сыплюцца ў вялікай колькасці праклёны і ў паветры лётаюць з'едлівыя вострыя жарты.

Раздаўшы грошы, Швалб на хвіліну пабег з тэлеграмай да гаспадара гасцініцы і папрасіў яго пачытаць, што там напісана. Акцёры засталіся ў напружаным чаканні. Якія там сакрэты могуць быць у Швалба ад яго кампаньёна? Больш за ўсіх хваляваўся, вядома, сам Гольцман. Ён быў надзвычай сканфужаны тым, што кампаньён пакінуў яго аднаго сярод усёй гэтай акцёрскай плоймы. Ён стаяў як прыбіты, і ўсё ў ім кіпела ад гневу на гэтага грубіяна Швалба. І навошта ён толькі звязаўся з ім?! “Халера б яго забрала, гэтага папяросніка!..” Нарэшце з радасным тварам убег Швалб і выпаліў, звяртаючыся да ўсёй кампаніі:

— Рабяты, мы едзем у Лондан!

Цяжка ўявіць сабе ўражанне, зробленае на акцёраў гэтай весткаю. Адзін ускочыў на стол і падняў правую руку.

— Ай, Лондан! Лондан! Лондан! Няхай жыве Лондан!

Другі ўдарыў сябе па ляжках:

— Мяне ўжо даўно цягне ў Лондан, чорт бы яго ўзяў!

Трэці — даўгавязы, сухарлявы акцёр у клятчастых штанах — выпрастаўся на ўвесь рост, залажыў рукі ў кішэні і, неверагодна вытарэшчваючы вочы, пачаў нараспеў гаварыць “па-англійску”:

— О, йес, йес, май дзір, май бір, май кайк, май стайк, май рынг, май кінг<sup>1</sup>.

Чацвёрты хлопнуў таварыша па плячы і кінуўся ў скокі, напяваючы хрыплым голасам украінскую песеньку, Бог святы ведае адкуль занесеную ім сюды: “Гей був та нема, та пойхав до млына!”<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Набор нічога не азначаючых слоў, часткова англійскіх, часткова выдуманых.

<sup>2</sup> Ой быў, ды не стаў, ды паехаў у млын.



— Цішэй, байструкі! — стукнуўшы кулаком па стале, уладарна закрычаў Гольцман тонам гаспадара, які ўсведамляе сваю ўладу над гэтымі людзьмі. — Бач, разышліся! Ёсць чаму радавацца! Ні кроплі павагі да старэйшага. Пухір вам на ўсю шчаку! Халера вам у спіну!

Затым ён звярнуўся да Швалба:

— А ну пакажы тэлеграму, Швалбачка.

— Паказаць тэлеграму? — пераспытаў Швалб нерашуча. — Тэлеграму паказаць? Добра, чаму не паказаць? Вядома, табе я пакажу. Абавязкова пакажу. Але не цяпер, крыху пачакаўшы. Я павінен табе сёе-тое расказаць. Пойдзем, калі хочаш, са мной у скляпок, там я табе пакажу.

І Швалб звярнуўся да ўсёй кампаніі:

— Хто ідзе са мной ў скляпок?

— Як “хто”? Усе.

— У скляпок! У скляпок!

З крыкам і шумам уся брація пакінула “Чорнага пеўня” і накіравалася ў скляпок.

## *Раздзел семдзесят дзевяты*

### У СКЛЯПКУ

Гэта ўласна не скляпок, а пакой, нават не пакой, а вінная крама. І нават не вінная крама, а проста шынок. Але ў Чарнаўцах яго называюць “скляпком”. Калі ў Чарнаўцах кажуць “ідзем у скляпок”, усе разумеюць, што размова ідзе пра склеп Меера, сына Бешла — так завуць уладальніка “скляпка” (яго бацька, нябожчык Бешл, таксама быў карчмаром).

У гэты вась склеп прыйшлі нашы акцёры. Кожны частаваўся за свой кошт, у адпаведнасці з багаццем свайго кашалька пасля дзевятага вала: хто заказваў маркоўнік, хто кісла-салодкую смажаніну з агурочкамі, а хто — адны агурочки. За віно плаціў Ізак Швалб.

— Сёння я частую, — сказаў ён.

Пасля першай жа шклянкі мускату ў Ізака Швалба развязаўся язык і ён пачаў расказаць кампаньёну Гольцману ўсю гісторыю ад пачатку да канца, нічога не ўтойваючы. Пакарай яго Бог, калі ён утоіць ад яго хоць што-небудзь. Навошта яму лгаць, калі можна гаварыць праўду? Як кажуць, карты на стол. Ён, Ізак Швалб, ужо даўно заўважыў, што

стаў Гольцману цяжарам, што ён яму не патрэбны, зусім не патрэбны. І ўсё ж ён не звяртаў на гэта ніякай увагі і працягваў падтрымліваць з ім кампанію. Дзеля чаго? Толькі дзеля сястры — прымадонны. Але з нейкага часу і прымадонна пачала як быццам выходзіць з моды. З той пары як закінулі лепшыя аперэты дзеля “Урыеля Акосты” і да таго падобных глупстваў, тэатр трымаецца на адным Рафалеску. Усё Рафалеску ды Рафалеску. Ну што ж? Асабіста яго, гэта значыць Швалба, гэта ніколькі не кранае. “Урыель Акоста” — хай будзе “Урыель Акоста”. Але сястра, што з ёй зробіш? Ёй, кажа яна, таксама хочацца апладысmentaў. Ён падумаў, падумаў, і ўзяў ды напісаў свайму брату Ніслу ў Лондан пісьмо, абмаляваў яму сваё становішча, так, маўляў, і так. Ён, Ізак Швалб, заўжды так дзейнічае: ледзь што, ён адразу ж строчыць пісьмо брату. “Дурань ты бязмозглы! — адказвае брат з Лондана. — Да якой пары бадзяцца па свеце? Чаго тут доўга думаць. Вазьмі, піша ён, сястру і прыезджайце абое ў Лондан... У мяне тут, піша ён, для вас ёсць работа — залатое дно. У нас тут, піша ён, ёсць тэатр, называецца ён “Павільён-тэатр”. Вось гэта тэатр! Цацка! А артысты, піша ён, тут падабраліся адзін да аднаго: доўбні, капусныя качаны, а ўсё ж заграбаюць золата лапатамі. Таму, што публіка тут, піша ён, не распешчаная: што пададуць, тое і лопае, ды яшчэ і пальчыкі аблізвае. Я ўжо перагаварыў, піша ён, з кім трэба, і мне сказалі: “Хай толькі прыедзе твой брат з сястрой-прымадонначкай — мы яе проста азалацім. Мы, кажуць яны, чулі пра яе, чыталі ў газетах. Добрай славаю, кажуць яны, свет поўніцца”. Ну і яшчэ шмат усякай усячыны піша яму брат Нісл з Лондана. А ён, Ізак Швалб, узяў ды і нашпарыў яму пісьмо: так, маўляў, і так, паехаць гэта не штука, ды трэба наперад ведаць, на што едзеш — умовы, гарантыі, кантракт... І зноў ён атрымлівае адказ ад брата Нісла з Лондана. Скаціна ты, піша ён, асёл аблавухі. Калі пішуць табе — прыезджай, значыць ёсць ужо ўсё, што трэба: умовы, гарантыі і кантракты. На гэта ён, Ізак Швалб, зноў нашпарыў яму пісьмо, так, маўляў, і так: “Калі ёсць гарантыя, што я зароблю вась столькі, а сястра вась столькі і столькі, то шлі тэлеграму, і мы адразу ж выедзем”. І вась атрымана гэта самая тэлеграма.

— Ну? Што скажаш пра майго брата? — спытаў Швалб у кампаньёна.

— Што мне сказаць? — адказаў яму Гольцман з пры-

творна спакойным выглядам, разглядваючы свае вострыя пальцы. — Я ўжо даўно казаў, што твой браток слаўны хлопец. Ты яго падноска не варты. Безумоўна, добра жыць у Чарнавіцах, калі маеш брата ў Лондане, што і казаць. Але, ці ведаеш? Я ўсё-такі быў бы не супраць паглядзець на гэту тэлеграму ўласнымі вачыма.

Швалб сербануў віна.

— Ты хіба ўмееш чытаць?

— Мне і не трэба чытаць: я хачу толькі бачыць тэлеграму.

— Што там глядзець? Тэлеграма, як усе тэлеграмы, — сказаў Швалб і павярнуў тэлеграму да святла, якое падала з акна. Не паспеў ён азірнуцца, як тэлеграма ўжо была ў Гольцмана ў руках.

Праз хвіліну Гольцман падазваў сакратара, “чалавека з адукацыяй”, і той прачытаў тэлеграму.

*Калі прыязджаць, то толькі з Рафалеску.*

Гольцман не зрабіў папроку свайму кампаньёну, нават слова не сказаў. Толькі ўзяў тэлеграму і мазануў ёю Ізака Швалба па твары.

## Раздзел васьмідзесяты

### ХТО ЁН?

Славутая вандроўная трупа “Гольцман, Швалб і Ко” ужо рыхтавалася пакінуць Чарнавіцы і працягваць свой бадзяжны шлях. Нісл Швалб ужо прыслаў з Лондана яўрэйскую газету, на першай старонцы якой была змешчана вялікая рэклама, надрукаваная вялізнымі крыклівымі літарамі:

**!!! СЕНСЕЙШОН !!!**  
**ЛЕО РАФАЛЕСКУ,**  
найвялікшы яўрэйскі стар<sup>2</sup>,  
які ашаламіў увесь свет,  
у хуткім часе ў Лондане,  
у “Павільён-тэатры” !!!

<sup>1</sup> Сенсейшон (англ.) — сенсацыя.

<sup>2</sup> Стар (яўр.) — зорка.

Ужо пачалі пакавацца ў дарогу. Заставалася толькі даць яшчэ адзін спектакль у Чарнавіцах — у бенефіс Рафалеску. Да гэтага бенефісу рыхтавалася ўся чарнавіцкая моладзь са студэнцкім саюзам на чале. Білеты былі распрададзены моладдзю ўсе да адзінага. У Чарнавіцы з'ехаліся маладыя людзі з навакольных мястэчкаў, куды яўрэйскі тэатр яшчэ не заязджаў ні разу з часоў Адама і па сённяшні дзень.

Перапоўненая публікаю зала для артыста — залог поспеху, у асаблівасці такога артыста, як Рафалеску, які на кожным спектаклі загараўся так, нібы выступаў на сцэне ўпершыню. Рафалеску даўно ўжо не перажываў такога ўздому, як у гэты вечар. Ён напружыў усе сілы свайго квітнеючага дару і стварыў на гэты раз новага дзівоснага Акосту, ціхага адзінокага філосафа, сапраўднага Спінозу. Сам Рафалеску не меў гэтага на мэце, гэта выйшла ў яго само сабой, інтуітыўна. З надзвычайнай натуральнасцю ёй паказаў, што такое сапраўдная перамога: не той волат, хто перамагае іншага, а той, хто ў цяжкай унутранай барацьбе ў стане перамагчы самога сябе.

Мажліва, што ў іншым месцы яго ігра не зрабіла б такога ўражання, як у Чарнавіцах. Але на гэты спектакль прыйшлі якраз тыя “элементы”, якія тайком вялі барацьбу з цемрашальствам. Гэтыя невядомыя героі рэдка перамагаюць і часцей за ўсё падаюць у барацьбе, як Урыель Акоста. Тэатр дрыжаў ад аглушальных апладысmentaў і бурных авацый. Студэнцкая моладзь вынесла Рафалеску на руках, асыпала яго кветкамі, паднесла мноства падарункаў, якія былі агледжаны акцёрамі і адразу ж схаваныя Гольцманам. Некалькі маладых людзей прачыталі прывітальныя адрасы, якія ніхто не слухаў, акрамя кучкі студэнтаў. Адным словам, гэта быў такі трыумф, які рэдка выпадае на долю нават такіх улюбёнцаў лёсу, як Рафалеску.

Пасля першага акта Гольцман, які быў, як заўсёды, насцярожаны, заўважыў сярод моладзі, якая любіць штурхацца за кулісамі, нейкага дзіўнага, густа аброслага суб'екта са знаёмым заспаным тварам і знаёмымі выпучанымі вачамі. Суб'ект не спадабаўся Гольцману з першай жа хвіліны. Не спадабалася яму, што ён лезе за кулісы, расштурхоўвае ўсіх і хоча абавязкова прабіцца да Рафалеску. Гольцман аклікнуў яго і “па-добраму” папрасіў выбрацца.

— Дзядзечка, — сказаў ён яму самым ветлівым тонам, — не будзьце тым, хто рохкае, і не лезьце туды, куды не трэба...

Пасля другога акта паўтарылася тая ж гісторыя: сонны суб'ект з выпучанымі вачамі зноў пачаў праціскацца да Рафалеску, і Гольцман выправадзіў яго, падпусціўшы некалькі шпілек на развітанне:

— Нельга ж быць свіннёй! Кажуць яму: куды прэш? А яму хоць бы што — як з гуся вада!

Пасля трэцяга акта Гольцман заспеў яго ўжо каля самых дзвярэй, у двух кроках ад Рафалеску. Ён схапіў яго за каўнер і проста выкінуў вон без усялякіх цырымоній ды яшчэ благаславіў на развітанне: “Халера табе ў левы бок жывата, а заадно і ўсім гэтым шчанюкам, якія блытаюцца тут пад нагамі, д'ябал іх ведае, навошта і дзеля чаго”. Ужо пасля сканчэння спектакля, калі артысты пачалі пераапрацаваць, Гольцман зноў убачыў заспанага суб'екта, які ўсё такі паспеў прабрацца ў прыбіральню Рафалеску. Як раз'юшаны тыгр, Гольцман кінуўся да яго. Але, раней чым ён паспеў схапіць яго за каўнер, суб'ект ужо абдымаўся з “хлопцам”, і абодва доўга і горача цалаваліся, як родныя браты.

Гольцман вытарашчыў вочы, разявіў рот і застыў у здзіўленні. Калі б да яго з'явіўся яго бацька з таго свету, Гольцман не быў бы так уражаны. Гольцман быў падобны ў гэту хвіліну на гліняную камлыгу, на незакончаную статую, у якой скульптар хацеў выявіць жах, што яму, аднак, не ўдалося. Яго здіўна выцягнуты рабы твар набыў камічны выраз, а яго пранізлівыя вочы нібы гаварылі:

— Людзі! Разрэжце мяне на кавалачкі! Выкіньце маё мяса сабакам! Але толькі скажыце мне: *хто гэты суб'ект, які цалуецца з маім “хлопцам”?*

## *Раздзел восемдзсят першы*

### СМЕРЦЬ МАЦІ

Хто памятае касіра Бені Рафаловіча, заспанага меланхолічнага хлопца з выпучанымі вачамі, па мянушцы “Сосн-Весімхе”? З ім якраз і цалаваўся і абдымаўся Рафалеску.

Як ён трапіў у Чарнавіцы? Адкуль і дзеля чаго? Што чуваць у Галянешці? Як жыве Беня Рафаловіч і ўся яго сям'я? Як пажывае кантар Ісроел, кантарыха Лея і іх дачка Рэйзл? Пра гэта ўсю ноч напяралёт Сімхе расказваў Рафалеску.

Прыйшоўшы ў гасцініцу “Чорны певень”, яны адразу ж забраліся ў пакой Рафалеску і спыталіся ў Гольцмана, ці можна ўстроіць так, каб іх пакінулі адных.

— Ох, з найвялікшым уніжэннем! — сказаў Гольцман, кінуўшы зыркi пранізілівы позірк у бок меланхалічнага “мастадонта” з выпучанымі вачамі.

Ён пакінуў іх сам-насам і гучна распарадзіўся, каб ніхто не пасмеў заходзіць да іх. А сам — не ў папрок яму хай будзе сказана — усеўся ў суседнім пакоі каля дзвярэй і, прыклаўшы вуха да шчылінкі, увесь час падслухоўваў, не прапускаючы ніводнага слова з размовы, якая адбылася паміж “хлопцам” і касматым заспаным суб’ектам з Галянешці.

— Слухай жа, душа мая, мілы Лейбл, што я табе раскажу, — пачаў “Сосн-Весімхе” сваім манатонным голасам, які на гэты раз гучаў крыху жывей, чым звычайна. — У мяне для цябе столькі навін, што трох дзён і трох начэй, каб ты ведаў, не хопіць, каб усё расказаць. Па-першае, Галянешці зусім не тое Галянешці, што раней. Адэса, Варшава, Парыж! А людзі? Зусім не тыя людзі, што раней. І каму мы гэтым усім абавязаны? Яўрэйскаму тэатру — памятаеш яго? З таго часу, як пабываў тэатр, усё ў нас змянілася. Усё, разумееш, пайшло па-іншаму. Што і як па-іншаму, я і сам не скажу, але па-іншаму... Пра вашу сям’ю і гаварыць няма чаго. У вас увогуле ўсё пайшло прахам. Перш за ўсё гаспадар, твой бацька значыць. Як толькі ты ўцёк тады ў тую суботу вечарам, — помніш? — ён загадаў раз назаўжды: “Адшукаць і прывесці! Жывога ці мёртвага, але прывесці!” Вось мы абодва, я і твой брат Аншл, пусціліся ў шлях, разумееш, па белым свеце шукаць учарашні дзень. Пасля расследавання справы і допыту сведкаў праўда ўсплыла наверх, як масла на паверхню вады. Стала зразумела, што ўсё гэта не інакш, як справа рук Шчупака. А яму, Шчупаку, некуды было падацца, апроча як у Румынію. Таму і мы адправіліся ў Румынію. Так і ёсць. Прыехалі, разумееш, у Ясы і пачынаем распытваць у людзей, ці бачылі такіх вась і такіх вась акцёраў, нядбайнікаў, пудзілаў гароховых, аднаго — з недарэчным маршчыністым тварам, а другога — каратканогага, з шальмоўскімі вачыма, ён, ведаеце, прытанцоўвае на хаду. І вась мы даведваемся, разумееш, што там бачылі шмат яўрэйскіх акцёраў — нядбайнікаў, пудзілаў гароховых і ва ўсіх — бязглуздыя твары і шальмоўскія вочы. Але ці прытанцоўваюць яны на хаду ці ходзяць прытанцоўваючы, гэтага, кажуць, мы не паспелі заўважыць. У другі раз

абяцаюць, дасць Бог, разумееш, прыгледзецца больш уважліва. Што ты скажаш пра гэтых баранаў? Паслухай жа, што было далей. Бачым, што ў Ясах мы аціраемся дарэмна, шукаем леташні снег. Што рабіць далей? Мы пусціліся, разумееш, далей і далей, пакуль не прыехалі ў самы Бухарэст. Усю дарогу твой брат Аншл запэўніваў мяне, што знойдзе цябе: “Я, кажа, не я, і імя маё не Аншл, калі я іх не злаўлю”. — “Дай Бог, кажу, з тваіх вуснаў бы ды ў Божыя вушы”. Так яно і было. Толькі прыехалі ў Бухарэст, твой брацік, Аншл, значыць, як пачаў, разумееш, п’янстваваць, дык усё п’янстваваў і п’янстваваў, Гасподзь уратуй і памілуй. Грошай жа нам далі цэлую шапку — чаго ж іх шкадаваць? Дзе толькі тэатр, кафэ, карчма, разумееш, — ён туды. “Аншл, — кажу яму, — пабойся Бога, кажу, што ты, кажу, робіш, ты ж, кажу, спальваеш грошы!” А ён мне ў адказ: “Не твайго розуму справа, маўчы”. Маўчу, — што ж рабіць? Пагана. Праходзіць дзень, другі, трэці, а грошы растаюць, як снег, хутка не хопіць. А ён кажа: “Пішы бацьку, каб прыслаў грошы”. — “Аншл, — укрываю я яго, — Богам прашу, кажу, што гэта будзе, кажу, чым гэта, кажу, скончыцца?” А ён мне: “Не твайго дзядулі справа! Кажуць табе пісаць — пішы”. Кепска, што рабіць? Пішу. Між тым сядзім мы аднойчы ў тэатры ці ў карчомцы, “Парадызам” называецца. Іграюць дзяўчаты, танцуюць і спяваюць, а адна, Марынеску-Міланеску завуць яе, жанчына, разумееш, ніштаватая, першая майстрыха выманьваць грошы (тут верхняя губа “Сосн-Весімхе” крыху прыўзнялася, ён зрабіў спробу ўсміхнуцца — першы раз за ўсю ноч). Гляджу, разумееш, каля самых дзвярэй стаяць нейкія два знаёмыя чалавекі, абодва апранутыя па-святочнаму. Прыглядваюся, гатовы паклясціся, што гэта ты, Лейбл значыць. “Так, гэта ён, думаю, гэта ён, клянуся ўсім святым”. Падымаюся з месца і кажу твайму брату Аншлу: “Аншл, кажу, ты бачыш, кажу, ён тут, кажу”. А ён мне: “Хто?” А я яму: “Лейбл”. А ён мне: “Гэта табе, кажа, сніцца. Ты спіш”. Сюды-туды, пакуль суд ды справа, пакуль я збіраўся за табою ўслед, разумееш, нікога ўжо не было. Пагана. Што рабіць? Паміж тым атрымліваецца пісьмо з Галянешці, што твая маці небяспечна хворая і што Аншл павінен як мага хутчэй вярнуцца дамоў. Тады я кажу Аншлу: “Едзем, ці што?” А ён мне: “Напішы пісьмо, што мы ўжо напалі на сапраўдны след, хай толькі вышлюць яшчэ крыху грошай”. Я яму: “Аншл, кажу, Богам прашу, альбо паедзем дамоў, альбо паедзем

далей: адно з двух”. А ён мне: “Не твайёй бабулі справа, кажу табе пісаць, ну і пішы”. Пагана, што рабіць? А я вазьмі ды і напішы, разумееш, пісьмо ў Галянешці твайму бацьку, значыць, але, зразумела, іншасказальна: так, маўляў, і так, пішу, справа такая, пішу, каб вы ведалі, пішу, што наша паездка — пустая работа, шукаем учарашні дзень, толькі грошы на вецер шпурляем, а рабіць — нічога не робім. А тое, што, пішу, я вам пісаў да гэтай пары, быццам мы горы пераварочваем, дык гэта я пісаў толькі таму, што Аншл распараджаўся так пісаць. Што мне рабіць, пішу, — я ж чалавек паднявольны. Мне загадваюць пісаць, я і пішу. Таму, пішу, больш грошы не высылайце, а калі вы перастанеце пасылаць грошы, пішу я, мы ж у рэшце рэшт павінны будзем прыехаць дадому. Так вось я ім і напісаў — намёкамі, разумееш. А што мне было рабіць? Скажы сам, хіба я не правы? Слухай жа далей. Не прайшло, разумееш, і тыдня, атрымліваем тэлеграму ў Бухарэст, кароткую, але харошую, усяго толькі тры словы: “Прыязджай, маці памерла...”

Ледзь “Сосн-Весімхе” вымавіў гэтыя словы, Рафалеску схачіў яго за рукі:

— Га? Што ты кажаш? Мама?..

— Прытулі яе ў светлым раі, Уладыка нябесны! Як жа, дзіця маё, магло быць інакш? Хіба жарты, што яна перажыла! Яна ж і без таго была хворая, хай даруе яна мне, скура ды косці, ледзь-ледзь душа трымалася... А як жа ёй жылося ў доме твайго бацькі, ты таксама, напэўна, памятаеш, — не соладка ёй жылося, а тут адна бомба за другой. Я не ведаю, каго яна больш любіла — цябе ці Аншла? Таму што пакуль Аншл сядзеў у Бухарэсце, у яе яшчэ была надзея, што ён прыедзе разам з табой, але як толькі яна даведалася, разумееш...

Не! Рафалеску больш нічога не разумеў. Ён закрыў твар рукамі і зарыдаў, як дзіця. “Сосн-Весімхе” разгубіўся. Суцяшаць, супакойваць — на гэта ён не быў здольны. І ён пачаў ламаць рукі і галасіць: “Дрэнна! Пагана! Што рабіць?” Між тым рыданні Рафалеску пачулі ў суседніх пакоях і да яго кінуліся спачатку Гольцман, потым старая Сора-Броха, а за ёй Златка. Паднялася мітусня.

— Што? Што здарылася? — крычалі ўсе трое.

— Мама памерла! — сказаў Рафалеску і з плачам кінуўся на шыю Гольцману.

Гольцман ледзь стрымліваў слёзы, твар яго скрывіўся, як у бабы, якая збіраецца плакаць. На яго глядзячы, распла-



калася і Златка, а старая Сора-Броха пачала ламаць рукі і рыдаць, галосячы нараспеў:

— Гора мне горкае! Доля мая нешчаслівая. Гром мяне паразіў! На каго яна пакінула сваіх дзетачак, сваіх бедных пішклят, сваіх маленькіх птушанятак? Хто іх будзе карміць? Хто іх будзе паіць? Хто падумае, хто паклапоціцца пра адзінокіх сірот, якія засталіся адны, як лодка пасярод мора?.. Пакуль маці жыве, бацька застаецца бацькам, а калі маці закрывае вочы навек, не, лепш ужо не дажыць да гэтага!..

— Ціха! Разраўлася таксама! — накінуўся на маці Гольцман і заадно ўжо раскрычаўся на аброслага шчацінай панурага касіра з выпучанымі вачыма, за “добраю” вестку, якую ён прынёс “хлопцу”.

— Пудзіла гарохавае! Хто вас прасіў? Хто вас цягнуў за язык? Такія “добрыя” весткі перадаюцца праз ворага!..

“Сосн-Весімхе” сядзеў, як прыбіты. Але тут Рафалеску заступіўся за яго. Ён намякнуў, што “Сосн-Весімхе” ў яго госць, і ён просіць, каб сёння ноччу яго пакінулі ў спакой, толькі на адну ноч... Гольцман зразумеў намёк. І хоць яму не вельмі хацелася пакідаць “хлопца” аднаго, з гэтым “пудзілам гароховым”, але што паробіш? Цяпер не тыя часы, што раней. Цяпер, калі Рафалеску што сказаў, то скончана... І Гольцман пакорліва зазірнуў яму ў вочы і спагнаў усю сваю злосць на маці і сястры:

— Чаго збегліся сюды? Якога чорта? Хто пасылаў па вас? Хто? Бач, разраўліся! Хто вас клікаў, плакальшчыцы, хто? — паўтараў Гольцман некалькі разоў. І выгнаўшы іх з пакоя, Гольцман усеўся на ранейшае месца і прынік вухам да дзвярэй шчылінкі.

Рафалеску, зноў застаўшыся сам-насам з касірам, стаў прасіць яго расказаць з усімі падрабязнасцямі, як памірала маці, калі яна памерла, ці паспелі яны на пахароны, якія былі пахароны. І “Сосн-Весімхе” павінен быў усё расказаць ад пачатку да канца і не раз і не два, а многа, многа разоў.

### *Раздзел восемдзсят другі*

## ГАЛЯНЕШЦІНСКІЯ НАВІНЫ

Усю ноч яны не зводзілі вачэй. “Сосн-Весімхе” расказваў пра Галянешці, а Рафалеску прыслухоўваўся да яго манатоннага голасу, які гудзеў, як надтрэснуты звон, і бясконца

цягучага, як густы мёд. Гаворка яго раз-пораз перарывалася аднастайнымі “разумееш” і “слухай жа далей” альбо “пагана, што рабіць”... Бедны Гольцман нават не лёг спаць. Ён не мог адарвацца ад дзвярной шчылінкі. Не рызыкаваў нават падняцца з крэсла, баючыся, каб не пачуўся скрып. Бывалі хвіліны, калі Гольцман сам сябе праклінаў за сваю цікаўнасць: як назло, яго душыў кашаль. Але ён стрымліваў яго з усіх сіл і сядзеў як на распаленых вуголлях, слухаючы разам з Рафалеску галянешцінскія навiны.

У гэтую ноч, можна сказаць, абодва — Рафалеску і Гольцман — даведалiся куды больш навiн, чым за ўсе гэтыя доўгія гады, што яны вандравалi па белым свеце.

Па-першае, наконт Бенi Рафаловiча. Божа праведны, што сталася з Рафаловiчам і ўсёй ягонай сям’ёй! Поўны разгром! Усё перавярнулася ўверх дном. Пачаць з жонкі Рафаловiча — Бейлкі. Маленькая, цiхенькая, слабенькая Бейлка згасла як свечка. Цiха, без адзiнае скаргi і папроку, яна пайшла з гэтага свету, у яким паспытала столькі пакут за сваiх дзяцей, так і не зведаўшы нiводнае светлае хвiліны ў жыццi. Цiхая Бейлка хацела памерцi так жа цiха, як жыла. Таму яна нiкому не жалiлася на сваё здароўе. Толькi тады, калi ёй стала вельмi ўжо кепска і ўсiм было ўжо зразумела, што з ёю, Беня разаслаў людзей па ўсiх трактах за лепшымi ўрачамi і са скуры лез вон, каб уратаваць яе. Ён казаў: хай яго распрануць да апошняе сарочкi, толькi б Бейлка выздаравела. Але было ўжо позна. Як скручаны клубок, як малюсенькае дзiця, ляжала маленькая Бейлка на сваiм вялiкiм ложку. Яе губы былі шчыльна сцiснуты, а ўпалыя шчокi пабялелi. Увесь час адна-адзiнюткая ў вялiкiм пакоi на вялiкiм ложку. Нiкога, нiкога зблiзку. Беня быў заняты з урачамi. Старэйшыя сыны — справамi. Дочкi на кухнi. Аншла і Лейбла не было. Толькi малодшая дачка Башэва сядзела ў куточку і плакала цiха, баючыся разбудзiць мацi. Не, яна ўжо не разбудзiць мацi. Мама ўжо тады спала моцным сном. Яе закрытыя вочы на белым, занадта белым твары здавалiся чорнымi ямiнамi. Яе светлыя, некалi цудоўныя вейкi пад белым лобам, павязаным белай хустачкай, прыдавалi яе тварыку па-дзiцячы задумлiвы выраз. Адна рука, маленькая, белая, занадта белая дзiцячая рука, звiсала з ложка. Здавалася, нiчога не змянiлася, нiчога асаблiвага не адбылося. І здавалася, быццам ляжыць яна, пагружаная ў глыбокi сон. Было цiха. Сэрца,

такое шчадралюбнае і шматпакутнае, перастала любіць і пакутаваць, перастала біцца.

Было ціха. Страшная, святая цішыня. Цішыня смерці. Памерла Бейлка.

Бейлка памерла, а старая бабуля, маці Бені Рафаловіча, патрэсваючая галавой “не-не”, — бабуля жыве. Яна ўжо зусім з розуму выжыла, аслепла на абодва вокі, а вось бач жа ты — жыве! Усе старэйшыя дзеці, сыны і дочки, зяці і нявесткі распаўзліся ва ўсе бакі па белым свеце. Беня ніколі не ўмеў ладзіць з дзецьмі. Але з таго часу, як памерла Бейлка, ён стаў такім, што Гасподзь уратуй і памілуй... Аншла ён ажаніў на той самай непрыгожай, але знатнага паходжання дзяўчыне з Бельцаў, якую ён выбраў сыну яшчэ раней. Аншл не адважваецца цяпер паказацца бацьку на вочы. Яго паездкі ў Бухарэст Беня ніколі яму не даруе. Вось Аншл і сядзіць неадлучна ў Бельцах. Завёў гандаль (у яго табачная крама) і, кажуць, так агрубеў, што яго і не пазнаць... Адна з дачок, сярэдняя — Перл, развялася з мужам. Наступная за ёй — Ёйохвед, бацьку назло выйшла замуж за брата музыканта Ехіела, таксама музыканта. А самая малодшая, Башэва, хацела вучыцца, стаць акушэркай, але Беня Рафаловіч ёй насуперак выдаў яе замуж за яго, за касіра “Сосн-Весімхе” значыць.

Пры гэтым “Сосн-Весімхе” апусціў вочы і пачаў быццам апраўдвацца.

Ён павінен прызнацца, што даўно ўжо заглядваўся на Башэву, але не смеў у гэтым прызнацца. Хоць, з другога боку, чым ён горшы за брата Ехіела-музыканта. Прынамсі, хоць сваяк... Далёкі сваяк, але ўсё ж сваяк. Башэва сама, можна сказаць, гэтаму замужжы была не вельмі рада. Нават наадварот: доўга “брыкалася”, вар’явалася, плакала і пагражала пакончыць з сабой, але ўрэшце рэшт змірылася. Яму самому, “Сосн-Весімхе”, усё гэта вельмі цяжка. Башэва, вядома, вельмі слаўная, можна сказаць, лепшая за ўсіх астатніх. Але навязвацца ёй гвалтам ён таксама не хацеў. Аднак Беня Рафаловіч заўпарціўся — раз і назаўжды!.. Словам, яны пажаніліся, і нічога. У іх ужо, дзякуй Богу, двое дзетак, а хутка і трэці будзе... Усё б добра, калі б не новае няшчасце...

— Што за няшчасце? — спужана спытаў Рафалеску.

— Нічога, глупства. Толькі так гаворыцца, няшчасце, па сутнасці, бяда не надта вялікая. Гаспадар, гэта значыць цесць, дай яму Бог здароўя, твой бацька значыць, на старас-

ці гадоў, разумееш, стаў вельмі набожным, — з гора, відаць. Такі, ці ведаеш, набожны, што проста розуму недаступна! Днём і ноччу, разумееш, усё моліцца і моліцца, чытае Псалтыр. Гэта ўсё нічога, калі б не новая бяда, большая бяда. А менавіта, якая бяда?.. Цадзік... \*Гаспадар, цесць значыць, ні з таго ні з сяго стаў гарачым паклоннікам цадзіка і, разумееш, часта да яго ездзіць. Не толькі ездзіць, але і падоўгу заседжваецца там. Ён, можна сказаць, з дома цадзіка не выходзіць. Раней ездзіў да Сцефанешцінскага цадзіка, а цяпер да Баянскага. Ужо больш паўгода ён сядзіць у Баянскага цадзіка і не хоча варочацца дадому. Прыехаў у Баяны на асеннія святы, — і з той пары толькі яго і бачылі. Бачу, разумееш, што гэтаму канца краю не будзе. Пішу яму, цесцю значыць, адно пісьмо за другім: “Апамятайцеся, дарагі цесць! Падумаўце, чым гэта скончыцца? Уся гаспадарка прахам ідзе”. А ён глухі, як сцяна, ведае толькі адно: высылай, разумееш, з дому грошы. Што ў мяне — калодзеж бяздонны? Невычарпальная крыніца?.. Бачу, нядобра, а што рабіць? І вось я вырашыў, разумееш, з’ездзіць у Баяны, перагаварыць з ім. Нельга ж пакінуць яго на волю лёсу... Але колькі з ім ні гамані, — кажы не кажы, усё роўна як гарох аб сцяну. У яго толькі адно ў галаве: цадзік. Усё цадзік ды цадзік, даруй Божа. Пра хатнія справы з ім гаварыць нельга, пра Галянешці — ні ў якім выпадку і слухаць не хоча. Напамінаць яму пра дзяцей — нельга, у асаблівасці пра Лейбла і Аншла — не дай Бог вымавіць іх імёны ў яго прысутнасці! Аншла ён называе “душагубам”. Гэты “душагуб”, кажа ён, звёў у магілу маці. Калі б не Аншл з яго злашчаснай паездкай у Бухарэст, цесць не застаўся б удаўцом. Гэта ясна, як дзень... Адным словам, прыехаў у Баяны да цадзіка, да цесця значыць, і заспеў яго, разумееш, у такім выглядзе, якога і ворагам не пажадаю. І ўспамінаць страшна, сэрца баліць. Паглядзеў бы ты на яго — не чалавек, а цень: жывот абвісае, шчокі пазападалі. Трухлявы сівы стары. Я нават расплакаўся. А ён хоць бы спытаўся, як жывуць дзеці. І не падумаў! Толькі патрабуе, разумееш, каб я неадкладна пайшоў з ім да цадзіка. Не інакш. Трэба быць цвярдзейшым за жалеза, каб перанесці гэта. Яго горкая доля ўсім нам добрая навука. Хацеў я з ім пагаварыць пра хатнія справы; пара, маўляў, узяцца за справы, а то кепска ўсё скончыцца, — і слухаць не хоча. Заўтра, кажа, заўтра. Сёння, разумееш, яму трэба быць у цадзіка. І так з дня на дзень... Паміж тым, седзячы аднойчы ў заезным двары, я

пачуў размову нейкіх маладых людзей пра Чарнавіцы... Пра яўрэйскі тэатр, пра бенефіс нейкага зусім маладзенькага, кроў з малаком, але ўжо славутага акцёра з Бухарэста, па імені Рафалеску... Горад Бухарэст і словы “акцёр”, “маладзенькі”, “кроў з малаком”, усё гэта, разумееш, мне моцна засела ў галаве. “Ці не наш гэта Лейбл?” — думаю я... “Бухарэст... Рафалеску... яўрэйскі тэатр” — усё гэта вяжацца адно з другім. Я думаў-падумаў і вырашыў: раз я ўжо так многа зрасходаваў на дарогу, то выдаткую яшчэ некалькі гелераў і абавязкова, разумееш, паеду паглядзець на гэтага маладога акцёра з Бухарэста.

Але перш за ўсё трэба пагаварыць з гаспадаром, з цесцем значыць, пачуць, што ён скажа. З чаго пачаць? З тэатра? З яўрэйскага тэатра ў Чарнавіцах? Пачуўшы словы “яўрэйскі тэатр”, ён стаў, як табе сказаць, — лепшага ў дамавіну кладуць. Увесь затросся, схапіў, разумееш, палку і сказаў, што калі я хоць яшчэ адно слова вымаўлю, ён мне чэрап рассячэ. Пагана, што тут зробіш. Ну, выйшаў я на вуліцу, наняў рамізніка, заплаціў, вядома, вельмі дорага і паехаў у Чарнавіцы. Чаго тут падманвацца? А калі б мне трэба было выдаткаваць немаведама колькі грошай — хіба гэта б мяне спыніла? Чаго варта адно тое, што я бачу цябе, дзякуй Богу, жывога і здаровага. А павага, якую табе аказалі сёння ў тэатры! Ці паверыш — калі падняліся крыкі “Рафалеску!” і моладзь падхапіла цябе на рукі, у мяне слёзы выступілі на вачах. Гонарам прысягаю! Я ўспомніў, разумееш: Божа, Божа, гэта ж наш Лейбл, той самы Лейбл, які спаў са мной у адным пакоі... Ложак супраць ложка... Тут “Сосн-Весімхе” выцер слёзы. Раптам голас яго і выраз твару рэзка змяніліся і ён загаварыў салодзенькім, ліслівым тонам:

— Памятаеш, душа мая, як мы спалі разам у адным пакоі, ложка каля ложка?.. Штаны, у якіх былі ключы, я заўсёды хаваў пад падушку... Думаеш, я не чуў тады, як хтосьці падыходзіць да майго ложка і шнарыць у пісьмовым стале... Усё чуў, дай мне Бог столькі шчасця. Але я не мог, разумееш, вачэй расплюшчыць...

А куды падзеліся тыя грошы, тыя... з пісьмовага стала? У каго яны засталіся? У таго маршчыністага акцёра з недарэчным тварам? Ці ў таго маленькага прытанцоўваючага акцёра з шальмоўскімі вачамі? А, можа быць, зусім у гэтай рабой халеры, у таго малайца, які некалі зваўся Гоцмахам, а цяпер яго ўжо называюць Гольцманам?

РАСПАД СЯМ'І РАФАЛОВІЧАЎ

Ужо пачынала світаць. Чарнавіцкі рынак, які кожную раніцу выстаўляў свае тавары насупраць гасцініцы “Чорны певень”, пачаў мала-памалу выяўляць прыкметы жыцця, напаўняцца людзьмі. А нашы старыя знаёмыя, “Сосн-Весімхе” і Рафалеску ўсё яшчэ гутарылі. Праўда, гаварыў адзін “Сосн-Весімхе”, а Рафалеску слухаў з напружанай увагай, зрэдку ўскокваючы з месца, перарываючы яго выгукамі: “Сапраўды?”, “Што ты кажаш?”, “Не можа быць!” “Сосн-Весімхе” запэўніваў яго, што ўсё гэта праўда, шчырая праўда і прысягаў усім святым, прысягаў жыццём дзяцей і жонкі, нібы без прысягання Рафалеску яму не паверыў бы. Яго клятвенныя запэўніванні былі такія смешныя, што Гольцман, які ўсё яшчэ сядзеў па той бок дзвярэй і глядзеў у замочную шчыліну і ўважліва слухаў усю гэтую размову, не мог стрымліваць смех, які яго душыў, і цішком ухмыляўся. Калі “Сосн-Весімхе” раптам спытаў у Рафалеску пра грошы, якія зніклі з шуфляды пісьмовага стала ў Галянешці, наш Гольцман увесь насцярожыўся і шчыльней прытуліўся да замочнай шчыліны, згараючы ад цікаўнасці: яму хацелася даведацца, што адкажа на гэта “хлопец”. Але ў гэты самы момант пад Гольцманам нечакана затрашчаў стул, і ўсе тры страшэнна перапужаліся: Рафалеску і “Сосн-Весімхе” спужаліся шуму, які ў начной цішыні здаваўся больш аглушальным, чым быў на самай справе. Гольцман жа апасаўся, каб Рафалеску не даведаўся, што ён, Гольцман, усю ноч сядзеў за дзвярыма і прыслухоўваўся да чужой размовы. Але прайшло некалькі хвілін у маўчанні і ўсё абышлося добра, так што Гольцман мог спакойна заставацца на сваім пасту. На яго жаль, ён не пачуў адказу Рафалеску на пытанне, якое больш за ўсё яго цікавіла, — і не таму, што кепска прыслухоўваўся. Наадварот, да яго слыху скрозь замочную шчыліну даходзіла кожнае слова. Тут была іншая прычына: Рафалеску проста не хацеў адказаць на пытанне пра грошы. Ён падняўся з месца, прайшоўся некалькі разоў назад і ўперад па пакоі. Затым раптам спыніўся і замест таго, каб адказаць наваўленаму швагру на яго пытанне, сам звярнуўся да яго з пытаннем:

— Ну, а як жыве мой былы настаўнік кантар Ісроел?

“Хлопец зусім не дае маху, — падумаў Гольцман. —

У яго пытаюцца пра справу, а ён — пра казу белую, зубы заговорвае: вельмі яго цікавіць кантар, былы настаўнік! Ну, калі так, то можна спакойна легчы спаць. Ды і пара ўжо — раніца надыходзіць. Чорт яго забяры, гэтага панурага касіра! Халера яму ў левы бок жывата!..”

З гэтымі словамі наш Гольцман ціхенька падышоў да ложка, распрануўся, лёг, накрыўся з галавой коўдрай і хутка заснуў. А швагры Рафалеску і “Сосн-Весімхе” працягвалі размову.

“Сосн-Весімхе”. “Ты пытаешся пра кантара Ісроела? Эге-ге-ге! Ён шчаслівы, вельмі шчаслівы”.

Рафалеску. “А іменная?”

“Сосн-Весімхе”. А іменная? Ён цяпер багацей.

Рафалеску. Багацей? Кантар Ісроел стаў багацеем?

“Сосн-Весімхе”. Яшчэ якім багацеем! Ён ужо не кантар і не меламед. Тэ-тэ-тэ! Зусім не той Ісроел, што калісьці. А кантарыха Лея, памятаеш кантарыху Лею? Цяпер яна ўжо і ў будні носіць жэмчуг і апранаецца, разумеш, як багацейка, і перад кожным хваліцца сваёй дачкой. Скрозь і ўсюды: “Мая Рэйзл ды мая Рэйзл”. Вушы ўсім прагудзела сваёй Рэйзл. Не жартачкі, яе Рэйзл ужо завуць не Рэйзл. Цяпер яе завуць Роза і яна славуцая спявачка. У Лондане яна цяпер. Ты яшчэ помніш яе? Не так даўно яна гасцявала ў нас, у Галянешці, з цэлым гуртам спевакоў і музыкантаў, з Лондана прыехала. Цэлыя дні, разумеш, раз’язджалі па вуліцах у карэтах і на веласіпедах — фу ты ну ты! — розуму недаступна! Дай нам Бог абодвум столькі зарабіць, колькі ёй каштавала гэта паездка. Не жартачкі! Кажуць, што ў яе жаніх, у якога, чуеш, процьма грошай, мільён, цэлы мільён. Усё мястэчка ходырам хадзіла. Па вуліцах за ёй бегалі. Не жарты! Па-першае, яна сапраўды стала такой прыгажуняю, што паглядзець на яе — вочы слепнуць. Высокая, здаровая, квітнеючая! А спявае, Кажуць, так, што на ўвесь свет праславілася. Ну, і да таго ж багатая, вельмі багатая. Уяві сабе толькі, што дазваляе сабе дачка кантара. Ёй хочацца, ці чуеш, купіць наш дом, гэта значыць дом цесця. А для каго думаеш? Для сябе? Зусім не. Для кантара. Сам кантар і слухаць пра гэта не захачеў, кантарыха таксама. Навошта ім, казалі яны, такі гмах? Не па галаве ярмолка. Ім лепш купіць дом удавы Нехі. Але дачка, гэта значыць Рэйзл, заўпарцілася, разумеш, абавязкова падай ёй дом Рафаловіча. І не толькі дом — увесь двор, з адрынай, з усёй гаспадаркай. Чаго больш? Нават старога сабаку

Тэркуша — помніш яго? — нават яго яна хоча забраць. Калі ўжо купляць, кажа яна, то цалкам з усімі пажыткамі. Што дачка кантара сабе дазваляе, хе-хе-хе!

Другі раз на працягу гэтае ночы смяяўся “Сосн-Весімхе”. Але бачачы, што Рафалеску не толькі не смяецца, а наадварт, вельмі задумены і самотны, касір пачаў апраўдвацца:

— Я ні за што не прадаў бы дом. Але раз Бог пасылае такога пакупніка, я падумаў, разумееш: хай добра заплаціць. Скажы, хіба я не маю раці?.. Што з табою, Лейбл? З чаго гэта ты раптам так?.. Табе, можа, шкада, што мы прадалі дом. Павер, душа мая, мне таксама было вельмі балюча, можа быць, яшчэ больш балюча, чым табе. Але што было рабіць? Справы нашы пайшлі прахам. Гаспадар, гэта значыць цесць, — дай Бог яму доўгія гады! — адседжваецца ў падзіка, дзеці ўсе, разумееш, раз’ехаліся хто куды, рассяліся, разбрыліся, разумееш, ва ўсе чатыры бакі. Хто заставаўся дома? Адна толькі старая бабуля, якая выжыла з розуму, ды мая Башэва з дзеткамі. Сябе я не лічу... Што мне, сапраўды, трэба? Мне, павер, нічога не трэба. Я жыву, разумееш, так, як заўсёды жыў. Другі на маім месцы — эге-ге-ге!..

Гэтае “эге-ге-ге” “Сосн-Весімхе” вымавіў працяжна, нараспеў і махнуў рукою. Што абазначаў гэты жэст? Які таямнічы сэнс быў укладзены ім у “эге-ге-ге”? Цяжка сказаць.

## *Раздел восемдесят чацвёрты*

### **У ШЛЯХ-ДАРОГУ**

Дарэмна з такой стараннасцю апраўдваўся “Сосн-Весімхе” перад сваім малодшым шваграм. Цяжкай галавой, ньючыым сэрцам і ўсёй сваёю істотаю Рафалеску быў далёка адсюль. Самыя розныя пачуцці напаўнялі яго душу: дакоры сумлення, раскаянне, туга, зацікаўленасць, любоў... Такой разгубленасці, як у гэту ноч, Рафалеску яшчэ ніколі не перажываў. У адну ноч, можна сказаць, ён страціў маці і бацьку, братоў і сяцёр, усіх родных і хату, дзе ён нарадзіўся, і мястэчка, у якім прайшло яго дзяцінства. Усё, усё, што яму было калісьці мілае і дарагое, ён згубіў у тую ноч, згубіў навак. І яму здавалася, што ўсё, што было блізкае калісьці, стала далёкім, бясконца далёкім, нібы яго аддзя-



ляла ад мінулага цэлая вечнасць. І ўсё ўяўлялася яму цяпер нейкім цьмяным сном, усё мінулае было ахутана густым туманам, над якім распасціралася начное неба, поўнае таямніц. Толькі адна зорачка глядзіць на яго з-за цёмных хмар, ззяе яму ў змроку ночы, блішчыць, і ярка свеціць, і міргае яму, і прыцягвае яго — гэта Рэйзл...

Усё, што раскажаў “Сосн-Весімхе”, зрынула яго ў глыбокі роздум. Ён шукаў адказу на адно пытанне, якое мучыла яго: чаму Рэйзл так хацелася набыць дом яго бацькоў? Чаму ненавіта іхні дом, а не які-небудзь іншы?.. Ці ёсць у гэтым які-небудзь скрыты сэнс? Няўжо гэта зроблена дзеля яго? Альбо, можа быць, ён памыляецца? Няўжо ёй такі дарагі той дом, дзе ён нарадзіўся і правёў сваё дзяцінства? Няўжо яна яшчэ не забыла яго? Не забыла тае клятвы, якую яна дала яму ў Галянешці, у ноч пажару, калі яна заклікала неба ў сведкі, што *“вечна, вечна будуць яны разам, і што б з імі ні здарылася, куды б ні закінуў іх лёс, іхнія сэрцы будуць неразлучныя, наvekі неразлучныя”*.

І ён успамінае ноч пажару, цудоўную, прывабную, незабыўна-чароўную, шчаслівую ноч, калі Рэйзл стаяла перад ім, асветленая чырвоным зарывам, і здавалася казачна цудоўнай, зачараванай прынцэсай ночы...

— Стук-стук-стук! — пастукаўся хтосьці ў дзверы.

— Хто там? — спытаўся, ачнуўшыся ад сваіх мрояў, Рафалеску.

— Гэта я, Бярnard.

Дзверы адчыніліся і ў пакой увайшоў Гольцман, а разам з ім уварваўся струмень свежага ранішняга паветра.

Гольцман акінуў вострым, пранізлівым позіркам перш за ўсё “хлопца”, які ляжаў на канапе апрануты, ускалмачаны і задумлівы, затым яго меланхалічнага госця, які нагадваў сінагагальнага служку пасля перадсвяточнага няспання. У гэту хвіліну Гольцман зведаў неадольнае жаданне схопіць гэтага бесарабскага няўклюду за барвовы карак, даць яму добрага штурхаля, натаўчы, як належыць, бакі і спіну, а затым спусціць з усіх прыступак да ўсіх чарцей сабачых. Але Гольцман ведае, што не заўсёды можна даваць волю сваім кулакам. Трэба ведаць, калі і што... Ён стрымаўся і, беглым позіркам акінуўшы непамятыя пасцелі, сказаў з прытворнай усмешкай:

— Глянь, зусім не спалі?

— Не спалі, — адказалі абодва.

Гольцман адчуў, што зусім не тое яму хацелася сказаць, і працягваў з той жа ненатуральнай усмешкаю:

— Нават не клаліся?

— Нават не клаліся.

— Усю ноч сядзелі і балбаталі?

— Усю ноч.

— Гм... Пара рыхтавацца ў дарогу, — сказаў Гольцман, зазірнуўшы ў вочы Рафалеску.

— Я гатовы, — адказаў Рафалеску, саскочыўшы з канапы. Твар яго, азораны першымі промнямі ўзыходзячага сонца, якое ласкава глядзела ў акно, ззяў.

“Маладзён застаецца маладзёнам, — падумаў Гольцман. — Шчасце яшчэ, што яму не прыйшло ў галаву раптам, ні з таго ні з сяго, “пасярод тыдня ў суботу вечарам” сесці на падлогу і спраўляць сямідзённую жалобу па памерлай маці. А што было б, напрыклад, калі б Рафалеску раптам заявіў, што хоча пракаціцца ў Баяны да цадзіка, каб пабачыцца з бацькам, каючымся грэшнікам? Альбо калі б яму ні з таго ні з сяго прыйшла ў галаву ўтрапёная думка здзейсніць падарожжа ў Галянешці? Ці мала на што “хлопец” здольны!”

Усю раніцу Гольцман не губляў з вачэй ні Рафалеску ні яго госця. Пад усемагчымымі, спрытна прыдуманымі зачэпкамi ён раз-пораз забягаў да Рафалеску. Але ўсе яго старанні былі зусім непатрэбныя. Рафалеску і сам адчуў палёжку, калі яго наваяўлены швагер “Сосн-Весімхе” сеў у падводу, а ён, Рафалеску, расцалаваўшыся з ім, прасіў “сардэчна” кланяцца.

— І ад мяне перадайце прывітанне, — дадаў Гольцман.

— Самае сардэчнае, — адклікнуўся “Сосн-Весімхе”, павярнуўшы да яго свой заспаны, пакрыты густой расліннасцю твар, ужо седзячы па падводзе, бітком набітай пасажырамі. Гэта вярталіся дахаты прыбыўшыя з правінцыі на апошні спектакль “аматары мастацтва”, вярталіся з глыбокай тугой у душы, адзін Бог ведае, ці суджана ім яшчэ раз у жыцці ўдастоіцца шчасця бачыць і чуць такога сапраўднага мастака, як Рафалеску.

— Імем Бога Ізраіля, галавой у зямлю! — блаславіў іх Гольцман. Затым звярнуўся да акцёраў: — Рабаты, за работу!

Акцёры пачалі ўкладвацца ў дарогу. А дырэктар Гольцман, сунуўшы цыліндр на патыліцу і выціраючы пот з рабога твару, падганяў іх і камандаваў дакладна так, як

некалі — хай не паўторыцца гэта больш ніколі! — камандаваў ім Шчупак, каб на яго ліха!

— Не так!.. Вось як!.. Раней маленькую скрыню, затым вялікую. Не, наадварот, я хацеў сказаць: раней вялікую, а потым маленькую... Вось так... Ты чаго раптам спыніўся, цурбан гэтакі? Трымай правы канец, а ён возьме левы. Не, я хацеў сказаць, наадварот: ты левы, а ён правы канец... Вось так... Гэй, ты там, галава бязмозглая, чаго глядзіш на мяне, як грэшнік? Глядзі лепш, як ты нясеш трон цара Саламона, каб цябе на могілкі панеслі! Асцярожней з каронаю Напалеона Банапарта! Калі ты, нягоднік, разаб'еш карону Банапарта, я табе галаву разаб'ю!..

Так камандаваў Гольцман, падганяючы акцёраў і асыпаючы іх самай адборнай лаянкай. На кожнае слова, сказанае кім-небудзь з акцёраў, у яго знаходзілася лаянка. Хтосьці пажаліўся, напрыклад, што не хапае вярхоўкі. Гольцман крыкнуў:

— Вяровак не хапіла? Каб у цябе не хапіла дыхання!

— Куды мне гэта пакласці?

— Палажылі б цябе ў зямлю!

— Можа, тут паставіць?

— Паставілі б цябе нагамі ўверх!

— Я думаю, давядзецца ўзяць яшчэ адну падводу.

— Каб цябе пагібель узяла!

— Возчык патрабуе прыбаўку!

— Даў бы табе Бог новую душу!

Аднаго з акцёраў Гольцман пачаставаў зусім новай, хоць крыху і даўгаватай, але затое вострай лаянкай:

— Колькі дзюрчак ёсць ва ўсёй маці, выпечанай на ўсім свеце з дня зыходу яўрэяў з Егіпта і да цяперашняга Вялікадня, — столькі прышчыкаў табе на язык, жулік!..

Як назло ў гэтую хвіліну нячыстая сіла прыгнала старую маці Сору-Броху з яе падушкамі і пярынамі.

— Ужо? Ты зноў са сваім старым хламам? Ты мяне давядзеш да таго, што я параспорваю ўсе пярыны і выпушчу ўвесь пух.

— Ану, хай Бог навядзе цябе на розум для такой работы! — адказвала маці, адзіная істота, якая не выказвала ніякай павагі да дырэктара.

Гольцман адплёўваецца, старая адыходзіць, але тут жа вяртаецца. Яшчэ што? Нічога асаблівага. Яна хоча, каб сын пайшоў перакусіць, паеў бы хоць што-небудзь: “Ён і так ужо, — кажа яна, — выглядае, як пакойнік... Як чэрці

ядуць, — кажа яна, — так яны і выглядаюць. Відаць па шчоках, якая работа зубам... Здароўе блізка — шукай яго ў місцы... Як хто жуе, так той і живе...”

Старая Сора-Броха, відаць, сабралася высыпаць увесь запас падыходзячых да дадзенага выпадку прыказак. Але Гольцман не быў схільны слухаць яе і нецярыліва перарваў плынь выслоўяў:

— Глядзіце, як яна разышлася! Скончыцца гэта калі-небудзь ці не?

Гольцман нават закашляўся ад злосці. Акцёры з цяжкасцю стрымлівалі смех, які душыў іх. Але смяцца гучна яны баяліся: з Гольцманам жарты кепскія, ён можа задаць ім такога смеху, што плакаць захочацца.

Не, Гольцман сёння ў паскудным настроі. Для яго гэта паездка ў Лондан — нібы костка ў горле: ні праглынуць, ні выплюнуць... Ён сам не ведае чаму, але нейкі незразумелы цяжар цісне на сэрца. Гэтай ноччу яму сніліся старыя бабы, — “усе мае беды і няшчасці хай упадуць на іх галовы!”

*Канец першай часткі.*

Частка другая  
**БАДЗЯГІ**



## *Раздзел першы*

### МІСТЭР КЛАМЕР

Лонданскі Уайтчэпелъ шмат у чым нагадвае такія гарады, як Бердзічаў, Вільня ці Броды; дакладней, гэта — спалучэнне ўсіх гэтых трох гарадоў, разам узятых. Яшчэ дакладней, гэта — своеасаблівы Іерусалім. Нідзе пульс яўрэйскага жыцця не б'ецца так учашчана, так паўнакроўна, як ва Уайтчэпелі. Нідзе яўрэй не адчувае сябе так прывольна, у такой роднай атмасферы, як ва Уайтчэпелі. Вонкавае аблічча, мова, манера размаўляць, жвава размахваючы рукамі, мітуслівая беганіна, шумлівасць — усё, усё — кропля ў кроплю, як у нас. Нават прафесія і заробкі — тыя ж. Я хачу гэтым сказаць, што нічога новага, не вядомага нам, яўрэі Лондана не стварылі. Тая ж лютая канкурэнцыя, тая ж бязлітасная барацьба за існаванне. Адным словам, прыехаўшы з Расіі сюды, вы трапляеце да сябе дамоў. Вам не давядзецца доўга шукаць ні яўрэйскую гасцініцу, ні сінагогу, ні сталовую з яўрэйскімі абедамі.

Калі мы ўжо ўспомнілі пра абеды, варта вам парэкамендаваць яўрэйскі рэстаран у самым цэнтры Уайтчэпеля пад назваю “Кафэ Нацыяналь”. Гэта не толькі яўрэйскі рэстаран, але і своеасаблівы яўрэйскі клуб. У любы час, калі б вы ні зайшлі туды, вы сустрэнеце там людзей самых разнастайных прафесій, якіх толькі вашай душы пажадана: біржавых маклераў, дактароў філасофій, коміваяжораў, місіянераў, яўрэйскіх акцёраў, ювеліраў, канторскіх служачых, газетных пісакаў, шахматыстаў, прыказчыкаў, сіяністаў\* і проста маладых людзей, пра якіх нікому невядома, хто яны і чым займаюцца, але якія заўсёды нязменна запаўняюць клуб, крычаць, спрачаюцца, кураць і мітусяцца. Больш за ўсіх пыхкае цыгарай, шуміць і крычыць сам гаспадар кафэ, містэр Кламер, з якім мы маем гонар вас пазнаёміць.

Містэр Кламер паходзіць з Галіцыі. Ён — чалавек разважлівы, з пышнай шырокай барадой а-ля Герцль\*, што дае

яму падставу лічыць сябе ў вышэйшай ступені прыстойным чалавекам і сіяністам. Але ён спачувае больш тэрытарыялістам\*. Уласна кажучы, ён нават не тэрытарыяліст, ён увогуле трымаецца ў баку ад усіх і ўсялякіх партый і пляняў, таму што містэр Кламер, ведаеце, па сваёй прыродзе скептык. Ён нікому не верыць, апрача самога сябе. Але калі людзі кажуць яму ў вочы, што ў яго барада якраз як у доктара Герцля, яму не застаецца нічога іншага, як запісацца ў сіяністы з той, аднак, умоваю, што калі містэру Зангвілю\* ўдасца атрымаць для яўрэяў прыдатную тэрыторыю, ён, містэр Кламер, супраць гэтага пярэчыць не будзе. Доктар Герцль, вядома, вялікі чалавек, сапраўдны джэнтльмен. Але ж і містэр Зангвіль не хлопчык які-небудзь.

“Сам жыві і іншаму не перашкаджай”, — такі жыццёвы прынцып містэра Кламера. Містэр Кламер увогуле чалавек “прынцыповы”. Ён любіць гаварыць па-англійску і ўпэўнены, што валодае гэтай моваю ў дасканаласці, як заўзяты англічанін. Да таго ж ён лічыць сябе чалавекам адукаваным, спакушаным у кніжнай мудрасці. На свеце няма нічога такога, чаго б ён не ведаў. Сваю справу, рэстаран гэта значыць, містэр Кламер ненавідзіць, як набожны яўрэй свініну. Але калі даходзіць да рахунку, ён робіць наведвальніку ласку і прымае грошы, калі той плаціць. А не заплаціць — прапала. У Кламера такі прынцып: “Усякі, хто галодны, хай прыходзіць і есць” — людзі прыходзяць, ядуць, п’юць і выязджаюць потым у Амерыку — шукай ветру ў полі. Прынцып харошы, ды бяда ў тым, што так атэстуе сябе сам Кламер, а не іншыя.

Містэр Кламер увогуле вельмі многа гаворыць пра сябе, пра сваё веданне людзей, пра сваю добрасардэчнасць. Ды і ўвогуле ён аматар язык часаць, занадта ўжо шмат гаворыць. А чаму б яму не пагаварыць, раз іншае справы ў яго няма? Усю гаспадарку рэстарана вядзе яго жонка, місіс Кламер, гарапашная пакутніца, змучаная працай і клопатамі. Увесь тыдзень, апрача суботы, яна стаіць каля печы і не бачыць свету Богага, не бачыць нават закапцелага, заплаканага лонданскага неба. А па суботах апрача хет<sup>1</sup>, прыгожы дрэс<sup>2</sup> і робіцца “лэдзі”<sup>3</sup>. Затое яна вельмі клапаціцца пра тое, каб

<sup>1</sup> Хет (англ.) — капялюш.

<sup>2</sup> Дрэс (англ.) — сукенка.

<sup>3</sup> Лэдзі (англ.) — дама.

муж яе своечасова атрымліваў свой “брэкфэст”<sup>1</sup> і “дзінэр”<sup>2</sup>. Пасля абеду яму неабходна “крышку драмануць”, а затым вы ўжо зможаце ўбачыць яго ў ягоным жа клубе, калі ён альбо паважна пахаджвае паміж столікамі і пагладжвае сваю бараду а-ля Герцль, альбо сядзіць за столікам як госць з куфлем піва ў руцэ, з цыгарай у роце і гучна наракае на свой лёс:

— Ну і час! Мне, містэру Кламеру, даводзіцца прадаваць локшыну. Але што зробіш? — жыць трэба. Альбо, як кажуць англічане: “Ю мост ворк фор юр лівінч”<sup>3</sup>.

Так, містэр Кламер ненавідзіць свой рэстаран, пагарджае сваёй прафесіяй. Ён лічыць за лепшае “займацца грамадскімі справамі” — блытацца ў розных дабрачынных таварыствах, важдцца з рускімі эмігрантамі, якіх ён называе не інакш, як “кацапамі” і “папрашайкамі”. На яго погляд, усіх рускіх яўрэяў трэба было б павесіць на адной асіне. Вы, бадай што, падумаеце, што Кламер вельмі злы чалавек? Альбо што англійскіх яўрэяў ён любіць больш, чым рускіх? Памыляецеся! Калі на містэра Кламера знаходзіць гумор, ён можа аблаяць (за вочы, вядома) усіх лонданскіх багацеяў, “яўрэйскіх лордаў”, змяшаць іх з гразю.

Містэр Кламер — чалавек з амбіцыяй: паспрабуй толькі зачапіць яго, жыццю не будзеш рады. Тыя, хто добра яго ведае, асцерагаюцца містэра Кламера, як агню. Але сам ён можа залезці ў самую гушчу гасцей, калі за сталом ідзе ажыўленая бяседа, і бесцырымонна ўблытацца ў размову:

— Людзі добрыя! Дайце мне сказаць! Я вам сур’ёзна кажу, што вы ўяўлення не маеце, што да чаго і як. Балбатня грошай не каштуе альбо, як кажуць англічане, “размовы танныя”.

І, пагладжваючы сваю пышную бараду а-ля Герцль, містэр Кламер заканчвае:

— Пра што, уласна, ішла ў вас, напрыклад, гаворка?

Аднойчы з містэрам Кламерам здарылася вось якая гісторыя.

Але дамо лепш слова самому містэру Кламеру, — хай ён сам раскажа пра гэтага чалавека, пра тое, як яны сустрэліся і які скарб нечакана трапіў яму ў рукі...

— Бачыце гэтую кіпу? Яе пакінуў мне ў спадчыну нейкі

<sup>1</sup> Брэкфэст (англ.) — сняданак.

<sup>2</sup> Дзінэр (англ.) — абед.

<sup>3</sup> Каб жыць, трэба працаваць.



жабрак, яўрэйскі акцёр, маленькі, хрыпаты, з шальмоўскімі вачыма. Хто ён і што ён, адкуль ён, ведаць не ведаю — каб мне так гора не ведаць. У мяне ўжо такі прынцып: калі чалавек не гаворыць, хто ён — не трэба. Як кажуць англічане, “стук ту юргінс”<sup>1</sup>. Адным словам, два тыдні запар ён у мяне еў і піў. Казаў, быццам у яго ёсць тут знаёмая артыстка, якая зарабляе мільёны, і што яны, ён і яна гэта значыць, сябры-прыяцелі. Цяжка, казаў ён, толькі дабрацца да яе; але як толькі, казаў ён, яму гэта ўдасца, яго асыплюць грашыма, як жаніха ячменем. Ол райт! У мяне такі прынцып: раз чалавек гаворыць, трэба яму верыць альбо, як кажуць англічане: “Зіхінг із белівінг”<sup>2</sup>. Раз неяк прыходзіць да мяне гэты няўклуда і просіць пазычыць яму некалькі шылінгаў. Яму трэба, кажа ён, паехаць на некалькі дзён у адно з прадмесцяў Лондана, у Брайтан, куды выязджаюць на лета ўсе лорды і багацеі. Там, кажа ён, знаходзіцца цяпер тая самая славатая ці то спявачка, ці то артыстка. Пры гэтым ён перадаў мне нейкі сакваяжык, альбо як называюць яго англічане, “ханд-бег”<sup>3</sup>, і прасіў добраўка схаваць, замкнуць на замок: тут, кажа, паперы, якія маюць хто яго ведае якую каштоўнасць. Ол райт! Добра. У мяне такі прынцып: раз чалавек гаворыць, трэба яму верыць, альбо, як кажуць англічане: “Зіхінг із белівінг”. Я даў яму некалькі шылінгаў, узяў сакваяжык, гэта значыць ручную сумку, і схаваў у верхнюю шуфляду пісьмовага стала. Чакаю гэтага папрашайку дзень, другі, трэці, месяц, год... Бачылі вы яго з той пары? Так і я яго бачыў! Шукай ветру ў полі, ці, як кажуць англічане: “Кеч мі іф ю кен”<sup>4</sup>. Раз неяк успомніў я пра сакваяжык, які пакінуў мне гэты няўклуда. Вымаю сакваяжык і думаю: варта паглядзець, што за клад у ім хаваецца. Гляджу: нейкія пісьмы на яўрэйскай мове. Ол райт, думаю, вось дык удружыў! Навошта яны мне? Што я з імі рабіць буду? Як кажуць англічане: “Граш міт олт”<sup>5</sup>.

Так расказвае містэр Кламер пра скарб, пасланы яму небам і які складаецца са звязкі пісем на яўрэйскай мове.

---

<sup>1</sup> У кожным сваё.

<sup>2</sup> Вер толькі ўласным вачам.

<sup>3</sup> Ручная сумка.

<sup>4</sup> Злаві мяне, калі можаш.

<sup>5</sup> Глупства і лухта.

Так як гэтыя пісьмы маюць непасрэдныя адносіны да нашага рамана, мы прывядзем іх тут літаральна, слова ў слова. Чытач, спадзяемся, ужо сам здагадаецца, хто іх аўтар і каму яны адрасаваныя.

## *Раздзел другі*

### ВЯЗКА ПІСЕМ

#### *Пісьмо першае*

Пішу табе, мой дарагі, і сама ў сябе пытаюся: навошта? Хіба я ведаю, дзе ты і што з табою? Але я не губляю надзеі — кожны дзень, кожную гадзіну, кожную хвіліну жыве ўва мне гэтая надзея, што не сёння-заўтра даведаюся, дзе ты. І мне хочацца хоць бы апісаць табе ўсё, што са мной адбылося з часу бегства з Галянешці і па сённяшні дзень. Пішу табе і мне здаецца, што ты сядзіш побач са мной, і я ўсё раскажваю ды раскажваю. Мне, зразумела, не пад сілу апісаць табе сваё жыццё так ясна і падрабязна, як я магла б гэта зрабіць у вуснай гаворцы. Адкуль, сапраўды, мне ўмець пісаць? Калі я крыху валодаю яўрэйскім пісьмом, то я павінна быць удзячнай за гэта бацьку-кантару. Ён жа заўсёды казаў мне: “Хлопчыкі сядзяць і пішуць, пішы і ты. Што за бяда, калі ты навучышся пісаць? Помні, дачушка: з часам табе гэта можа спатрэбіцца...” Цяпер я бачу, наколькі ён меў рацыю.

З чаго, мой мілы, пачаць мне свой расповяд? Пачну з той памятнай суботняй ночы, помніш? Ах, што гэта была за ноч! Калі я тады не памерла са страху, значыць, мне суджана доўга жыць. Пакуль я дачакалася хвіліны, калі гадзіннік прабіў дванаццаць, у мяне ледзь сэрца не вырвалася з грудзей. Кожная хвіліна здавалася мне гадзінаю. Ды што гадзінаю — цэлым днём, годам, вечнасцю! А калі гадзіннік прабіў, нарэшце, дванаццаць, я ціхенька паднялася, нячутна адчыніла акно і вызірнула на вуліцу. О, жах! Цемра апраметная, ні жывой душы... Чаго-чаго я толькі не перадумала ў тую хвіліну! Самыя змрочныя думкі, самыя цяжкія прадчуванні мучылі мяне. Больш за ўсё я апасалася за цябе, мой мілы: ці не здарылася з табою якая бяда?.. Але вось хтосьці свіснуў раз, потым другі раз, — так было дамоўлена паміж мной і гэтым хрыштым чалавечкам, якога завуць Шолам-Меерам Мураўчыкам... А сэрца, як гадзіннічак: цік-

цік-цік. Калоціць. “Рэйзл, зачыні акно. Рэйзл накрыйся коўдраю і — добрай ночы!” — думаю я сама сабе. Але гэта працягвалася ўсяго адно імгненне. Я ўспомніла пра што мы з табой дамовіліся. Успомніла клятву, якую мы далі адно аднаму ў ноч пажару — помніш тую ноч?.. Успомніла, як мы змацавалі нашу клятву, паціснуўшы адно аднаму рукі, і усе сумненні зніклі: “Бывайце, родныя маці і бацька!.. Бывай, Галянешці! Апошняе прывітанне вам ад кантаравай дачкі Рэйзл... Няма больш Рэйзл. Выпырхнула пташачка з клеткі!” Так я развітвалася з чатырма сценамі і цалавала падушку. Сэрца сціскалася ад болю. Шкада было беднага бацьку: што ж ён скажа заўтра раніцай? Але мае ваганні працягваліся не больш за хвіліну, а можа быць, нават і менш. Вось я ўжо за акном, на вуліцы... На “Божай вуліцы” — мёртвая цішыня. Як дзве цені, ідзем мы побач — я і хрыплы чалавечак. Я бягу, ён за мною, ледзь пераводзіць дух. Толькі ў самым канцы вуліцы, каля згарэўшага дома пекара, мы спыніліся. Я і мой спадарожнік паглядзелі адно на аднаго і раптам ён пачаў ціха смяяцца сваім хрыплым смехам.

— Дзяўчынка, — кажа ён, — ты бяжыш так, што я ледзь паспяваю за табой.

Пры тым ён развязаў вузел і выняў адтуль рваны кашэчы бурнос і стары шалік.

— Гэта што?

— Гэта для цябе, кошачка. Табе трэба пераапрунуцца, каб цябе, кажа, не злавілі, не дай Божа! Ну, а цяпер, кажа, дзе там яны цябе пазнаюць, калі ў іх нават васемнаццаць галоў на плячах. Пташачка мая, захініся добранька ў гэты шалік. Вось так. Ды глядзі, кажа, па дарозе — ні слова. Пакуль, кажа, не даедзем да вакзала ты павінна быць нямая як рыба. Чуеш, міленькая? Ні мур-мур!..

У тую хвіліну пад’ехала падвода, запражаная тройкай коней. Хрыплы спыніў яе. На козлах сядзеў Шымен-Довід — я яго і ўпоцёмку пазнала, — а з падводы саскочыў дырэктар Шчупак, чымсьці, відаць, вельмі расхваляваны. Ён адазваў хрыплага ўбок і доўга з ім шаптаўся. Пра што, не ведаю. Чула толькі, як хрыплы закрычаў, відаць, на дырэктара:

— І-ды-ёт!

Я стаяла, як на гарачых вуголлях. Хутаюся ў бурнос і шалік, а яны ўсё шэпчуцца ды шэпчуцца. Потым яны раптам падышлі да возчыка, загадалі яму злезці з козлаў,

адвялі ўбок і пачалі шаптацца ўжо ўтрох. Хутка я пачула, што Шымен-Довід растлумачвае ім штосьці па-малдаўску. Да мяне даляталі асобныя словы:

— Пальцам у неба! Ехала кума, ды невядома куды. Дзе Фачэшці, а дзе Наваселіца?

“Ці не скінуць мне, — думаю, — кашэчы бурнос і, пакуль не позна, бегчы з усіх ног дахаты?”

Раптам чую хрыплы голас:

— Мадам Кац! Мадам Кац!

Каго гэта ён? Няўжо мяне? Так, гэта ён ахрысціў мяне новым імем: “мадам Кац”.

І мы ўтраіх усаджваемся ў брычку: я побач з дырэктарам, а хрыплы насупраць. Дырэктар змрочны, як хмара. Ён штохвілінна ўздыхае. Ад яго нясе віном. Хрыплы камандуе: “Паехалі!” Шымен-Довід б’е пугаю коней, і мы кранаемся.

Колькі часу мы ехалі, не ведаю. Раптам чую: возчык асаджвае коней. “Тпру!” — моцна крычыць ён, і мы спыняемся каля дома ўдавы Нехі. “Гора мне няшчаснай! — думаю я. — У маім цяперашнім становішчы мне толькі таго і не ставала, каб удава Неха ўбачыла мяне...” І сапраўды, не паспела я азірнуцца, як Неха са сваімі сястрыцамі тут як тут. Стаяць усе тры, нападзеныя, каля дзвярэй. Шымен-Довід пачаў размовы з Нехай наконт “марскіх катоў” (так ён, відаць, называў акцёраў). Ці ўсе яны, пытаецца, паехалі ў Фачэшці і калі менавіта?.. За адным разам возчык напамніў ёй пра двух пасажыраў, якіх ён надоечы прывёз з вакзала і за якіх яна, Неха, не дала яму і панюшкі табаку. На гэта ўдава Неха адказала, што такіх пасажыраў, якіх ён нядаўна прывез ёй з вакзала, варта было б часцей сеяць, ды каб радзейшыя былі ўсходы. Тым часам Неха раз-пораз зазірае ў падводу, увесь час вачэй з мяне не зводзіць. Я гатова паклясціся, што яна мяне пазнала. Вось-вось сэрца ў мяне разарвецца са страху... Стараюся як мага хутчэй захутацца ў шаль. Яшчэ хвіліна, і я задыхнуся. Выручыў мяне хрыплы, дай яму Бог здароўя. Ён прыкрыкнуў на возчыка, стаў падганяць яго, пароць гарачку: “Паязджай! Гані хутчэй!” Пачуліся развітальныя выкрыкі: “Усяго добрага! Шчаслівай дарогі!” Шымен-Довід ляснуў бізуном. “Гайда!” І коні панесліся так, што мне здавалася: вось-вось мы разаб’емся ўшчэнт. “Чаго вы так імчыцеся? Хто за вамі гоніцца?” — пытаецца дырэктар. Чуваць, як у яго стукаюць зубы. Але Шымен-Довід не адказвае і гоніць усё шпарчэй і шпарчэй. Мяне пачынае мучыць жахлівая думка: можа

быць, за намі следам нясецца пагоня?.. Можа, гэта і была тая тайна, якую абмяркоўвалі шэптам усе трое? Толькі падумала я пра гэта, зірк — каля нашае брычкі, побач з коньмі, бяжыць ваш сабака Тэркуш, я пазнала яго адразу. Ну, думаю, кепскія нашы справы. Як трапіў сюды Тэркуш? Відаць вашы паслалі за табой пагоню, а зловяць мяне... Прапалі! Прапалі мы абое! І мне ўжо жыва ўявілася, як нас з гонарам вязуць назад у мястэчка, звязалі нам абоім рукі і вязуць нас разам назад. “Чым дажыць да такой ганьбы, — думаю я, — ці не лепш выкінуцца з брычкі і разбіцца насмерць?” “Стой! Прытрымай!” — раптоўна пачуўся крык Шымен-Довіда. Ён спыніўся пасярод поля і завёў размову з другім возчыкам па-малдаўску. Гляджу я на тыя калёсы — яны ўсе даверху нагужаны скрынямі і карзінамі, і на іх сядзяць двое: адзін як быццам Гоцмах, а другі — ты... Я цябе адразу пазнала, дарагі мой, хоць ты і быў захутаны, як і я, у нейкія старыя лахманы. З хвіліну мне здавалася, што ты глядзіш на мяне. Вось ты прыўзняўся, махнуў мне рукою і назваў па імя. Я ледзь не выскачыла з калёсаў. Але мне, відаць, толькі здалося. А працягвалася ўсё гэта з паўхвіліны, не больш. Шымен-Довід адразу ж павярнуў назад, хвастануў пугай, і мы зноў паімчаліся.

Дзякуй Богу, і на гэты раз адкараскаліся толькі перапудам. Але куды, каб хто спытаў, мы едзем? А іншыя куды? Чаму дырэктар так нахмурыўся? Пра што яны шапталіся ўтрох? Якія такія ў іх сакрэты? Чаму хрыпун назваў дырэктара ідыётам? Пра ўсё гэта я табе падрабязна напішу ў наступным пісьме. Цяпер ужо позна, пара спаць. Добрай ночы!

### *Пісьмо другое*

Мой адзіны друг!

Усе нягоды і хваляванні, якія я апісала табе ў маім першым пісьме, усе мае боязі і страхі, якія я перажыла ў тую ноч, — нішто ў параўнанні з тым, што мне давялося перажыць потым. Колькі трывог і бедаў, пакут і душэўных мук! Сапраўднае пекла! Уяві сабе, мой дарагі, што як толькі мы пераехалі мяжу, я нечакана даведалася, што мы зусім не ў Румыніі, як мы дамовіліся з самага пачатку. Нічога падобнага! Што я паспытала тады і што перадумала, — ці павінна я табе апісваць? Была б паблізу рэчка, я, не задумваючыся, кінулася б у ваду. Я біла сябе кулакамі куды папапа, рвала на сабе валасы і рыдала так, як яшчэ ніколі ў

жыцці. Відаць, абодва — і дырэктар і хрыпун — страшэнна перапужаліся. Яны па чарзе пачалі супакойваць мяне ласкавымі словамі. Але чым больш яны гаварылі, тым мацней я рыдала. Я рвала на сабе сукенку, сарочку, хацела выбіць акно. Перапужаны насмерць дырэктар збег. А можа быць, хрыпун цішком параіў яму выйсці... Ён, відаць, здагадаўся, што я баюся дырэктара з яго пачварным маршчыністым тварам і агіднымі чырвонымі вачыма без веек.

Застаўшыся сам-насам з хрыпуном, — з тым, каго называюць Шолам-Меер Мураўчык, — я дала волю слязам. Ён пачаў супакойваць мяне і кляўся жыццём сваім, небам і самім Богам, што нічога кепскага са мной не здарыцца. А я цалавала яму рукі, маліла сказаць праўду, толькі праўду... Ён зноў пачаў бажыцца і клясціся, што раскажа мне ўсё, абсалютна ўсё, нічога не ўтоіць. Калі не, то хай яго... Перадаю у некалькіх словах тое, што ён мне раскажаў.

Мы сапраўды павінны былі ехаць у Румынію, але ў апошнюю хвіліну план змяніўся, і віною таму быў сам дырэктар. У Шчупака, аказваецца, не больш і не менш, як дзве жонкі. Ён, праўда, сцвярджае, што з адной ужо даўно развёўся, ён можа нават, кажа ён, прывесці сведак. Але яна, гэта значыць разведзеная, запэўнівае, што ўсё гэта — нахабная хлусня, чысцюткая выдумка. Ну вось, значыць, другая жонка, неразведзеная, патрабуе, каб ён даў ёй развод, а ён не хоча. Чаму? Шчупак патрабуе, каб яна спатчатку вярнула яму ўвесь гардэроб, усе каштоўнасці, грошы, якія ён на яе патраціў, — цэлае багацце! Яна ж у сваю чаргу сцвярджае: столькі балячак яму, Шчупаку, колькі яна выдаткавала на яго грошай! Чыя тут праўда, цяжка сказаць. Хрыпун лічыць, што свая праўда ва ўсіх траіх, а таму, кажа ён, нельга дапусціць, каб яны ўсе трое сустрэліся, інакш, кажа ён, усё можа скончыцца вельмі кепска: яны ўсе паміж сабой паб'юцца і, чаго добрага, застануцца без насоў.

І трэба ж было здарыцца так, што якраз перад ад'ездам з Галянешці дырэктар атрымаў ліст ад свайго знаёмага, і той піша, што першая жонка Шчупака, гэта значыць разведзеная, даведалася, дзе ён, і збіраецца да яго ў госці, у Галянешці. У дырэктара мурашкі па целе забегалі, таму што яна ўсюды ўчыняе такія скандалы, што хоць уцякай на край свету. Ён ужо даўно збіраўся ў Румынію, у Бухарэст. Але, атрымаўшы такую "радасную" вестку, ён вырашыў выехаць як мага хутчэй і пачаў спешна рыхтавацца ў шлях-дарогу разам з усёй пloidмай. Вазьмі ж, бязмозглая галава, і выяз-

джай ціха, без шуму — так, каб усё было шыта-крыта. Дык жа не! Перш за ўсё ён, дырэктар гэта значыць, напісаў пісьмо другой жонцы, неразведзенай: “Так, вось, і так. Збіраюся ў Румынію, у Бухарэст. Пара нам высветліць усё да канца — туды ці сюды. Хочаш жыць са мной, прыезджай проста ў Бухарэст”. Што ж робіць яна, неразведзеная гэта значыць? Яна піша яму ў адказ: “Так, вось, і так, мой мілы мужычок! Першым чынам развяжыся з першаю жонкай, а пасля пагаворыш з другой”. І той, разведзенай, яна, неразведзеная, таксама напісала ліст: “Так, вось, і так, калі хочаш развязацца са Шчупаком, прыезджай як мага хутчэй у Бухарэст”. Тая, гэта значыць разведзеная, вядома, неадкладна сабралася і паляцела ў Бухарэст. Даведаўся пра гэта дырэктар ад аднаго са сваіх акцёраў, які атрымаў пісьмо ад свайго сябра, таксама акцёра. І калі ж акцёр паказаў яму гэтае пісьмо?! У скляпку ў Генеха за паўгадзіны да ад’езду. Вось пра што яны сакрэтнічалі ў тую суботнюю ноч. Таму Мураўчык і назваў дырэктара “ідыётам”.

— Усё, што вы мне казалі, — заўважыла я хрыпуну, — вельмі забаўная, хоць і кароткая, гісторыя... Але што ж будзе далей?

— А далей, — сказаў ён, — усё пойдзе як па маслу: жонкі там, у Бухарэсце, дасць Бог, учэпяцца адна адной у валасы, паб’юцца, а мы тым часам здымем тут тэатр і напішам нашым акцёрам: яны — кажа ён, — у Ясах. У каго, маўляў, ёсць грошы, хай едзе сюды, у каго нічога няма за душой, хай сядзіць дома ці адпраўляецца туды, куды адыходзіць субота, калі наступае час захаду сонца.

— А Гоцмах? — пытаюся я.

— А прычым тут Гоцмах? — кажа ён. — Ты што, засумавала па ім?

— Не, — кажу, — проста ўспомніла, як Гоцмах танцуе “хасідскі танец”.

— Хай ён танцуе яго з д’яблам смерці, гэты Гоцмах! Навошта нам гэты доўгавалосы цурбан? Такога коміка, як Гоцмах, мы ўсюды знойдзем.

Ты зразумееш, мой дарагі, што ад гэтых слоў у мяне кроў застыла ў жылах... Але я старалася не выдаць сябе і прыкінулася вясёлай і бесклапотнай. Я адчувала, што дабром я даб’юся большага і што трэба падружыцца з гэтым хрыпунам. Спачатку я яго маліла, а потым заявіла, што не супакоюся да той пары, пакуль не збярэцца астатняя кампанія. І калі ён хоча мне зрабіць паслугу, хай пастараецца, каб

прыехалі ўсе і гэты цурбан Гоцмах таксама... што б там ні было! “Тады, — кажу, — я буду адчуваць сябе як дома ў Галянешці...”

Ён паглядзеў на мяне і сказаў: “Добра, зараз жа мы напішам ліст, каб усе прыехалі і гэтая доўбня Гоцмах таксама, каб яго чорт!” Так сказаў мне хрыпун, гэта значыць Мураўчык, і прасіў, каб у выпадку неабходнасці — што б мне ні спатрэбілася і калі б ні спатрэбілася — я заўсёды звярталася да яго і толькі да яго: ён мне ва ўсім дапаможа... Затым ён пачаў хадзіць па магазінах, прынёс кучу новых убораў і прапанаваў мне выбраць усё, што мне падабаецца, што мне да твару. А абутак ён мне прыносіў тройчы, пакуль я не падабрала сабе пару па мерцы. Я памылася, прыбралася з галавы да ног, зірнула ў люстэрка і сама сябе не пазнала. Куды падзеліся слёзы? Мне раптам захацелася есці і не толькі есці — не, мне ні з таго ні з сяго захацелася спяваць! І я залілася салаўём, нібы я была самым шчаслівым чалавекам на свеце.

### *Пісьмо трэцяе*

Ты, мабыць, думаеш, што ўсім тым бедам, якія я паапівала ў першых двух пісьмах, ужо надышоў канец, што гэтым вычарпаліся мае нягоды. Не, дарагі, гэта было толькі пачаткам новых слёз, тугі, ганьбы, прыкрасцяў, сардэчнага болю і бясконцых пакут. У годзе трыста шэсцьдзсят дзён, кожны дзень — гэта дваццаць чатыры гадзіны, кожная гадзіна — шэсцьдзсят хвілін. І кожная хвіліна прыносіць новыя пакуты, новыя нягоды, новыя мукі.

Як я памылялася! Я думала, што стаць артысткаю — гэта забаўкі: пераапанешся, выйдзеш на сцэну — і гатова! Але аказалася, што гэта зусім не так проста. Трэба прайсці цэлую школу, трэба прайсці праз усе сем кругоў пекла. Артыстамі, казалі мне, людзі не нараджаюцца. Паці\*, славутая Паці, запэўнівалі мяне, у дзяцінстве хадзіла з катрынкай і спявала пад вокнамі... Так растлумачылі мне дырэктар Шчупак і мой заступнік Мураўчык. І, каб прывучыць мяне да сцэны, мяне перш за ўсё навучылі спяваць куплеты і песенькі, а затым — танцаваць на сцэне.

Першага свайго выступлення на сцэне я не забуду да канца свайго жыцця. Выступіла я ўсяго толькі з адной песенькай. Дырэктар, гэта значыць Шчупак, хваліцца, што



гэта ягоная песня, што ён быццам бы сам стварыў яе, але Мураўчык кажа:

— Плюнь яму ў рыла!

Хто стварыў гэту песеньку, не скажу, але пачынаецца яна так:

У пятніцу вечарком...  
Субота — ўсім пацеха.  
Прыбраны гожа дом,  
Ў душы спакой, уцеха...

Але справа не ў самой песеньцы, а ў яе выкананні, і не столькі ў выкананні, колькі ў грыве і касцюме. Мяне прыбралі хлопчыкам, прыклеілі пэйсы, апранулі на мяне мужчынскія атласныя штаны, шаўковы доўгі сурдут, а на галаву — кацялок. Музыка іграла, я спявала “У пятніцу вечарком” і прытанцоўвала ў такт. Што тут было, не перадаць пяром. Так шалёна апладзіравалі, так раўлі “брава”, што хай Бог злітуецца! Мне здавалася — вось-вось столь абрушыцца. Крыкі: “Співак! Роза Співак!” (так мяне ўжо тады называлі ў афішах) — падымаліся да нябёсаў. Зямля, здавалася, зараз расступіцца пада мной, сцены і лампы загойдаліся перад вачыма. Я не ведала, што рабіць. Тут дырэктар з аднаго боку і хрыпун з другога пачалі мяне выштурхоўваць з-за кулісаў на сцэну, каб я яшчэ раз паказалася публіцы. Я праспявала паўторна. Шум стаў яшчэ больш аглушальны. Давялося выступіць яшчэ і яшчэ раз, праспяваць “У пятніцу вечарком” зноў і зноў, прытанцоўваючы пры гэтым “вяселую”. Я скакала — і ўсё, здавалася, скакала разам са мною: столь, сцены, лампы, публіка. А калі я скончыла, то звалілася за кулісамі, як сноп, на канапу і разрыдалася.

— Кошачка, ты плачаш? Радавацца трэба. Ты ўяві сабе, пташачка, які поспех, які фурор, які трыумф! Паці ў параўнанні з табой — нішто, дай мне Божа столькі шчасця і ўдач!

Так суцяшаў мяне мой апякун Мураўчык. А дырэктар стаяў наводдаль (я ніколі не падпускала яго да сябе бліжэй, чым на паўсажня), упіваўся шчасцем і млеў ад захаплення. Гэта можна было бачыць і па яго вільготных вочках і па дробным смяшку, больш падобным на плач, чым на смех.

— Вось дык куплеты! Ці верыце, салатзей за цукар, хай не будзе маё імя Альбрэт!.. — лепятаў ён, гуляючы сваімі брыльянтамі.

З той пары ўвайшла ў моду Роза Співак. З вечара ў вечар пасля спектакля публіцы як кампот падавалася Роза Співак з яе песенькай “У пятніцу вечарком” і з яе танцам. Думаецца мне, што гэты кампот падабаўся публіцы больш за ўсе астатнія блюда, якія падаваліся ёй на працягу доўгага спектакля. Я сама ўласнымі вушамі чула, як два самавітыя на выгляд яўрэі ўслых абменьваліся меркаваннямі пра спектакль і прытым так гучна, што чуваць было на ўсю залу:

— Калі ўжо скончыцца гэты дурацкі спектакль і нам пададуць Розу Співак?

Першы час я думала, што правалюся скрозь зямлю ад такіх кампліментаў. Не, гэта зразумець трэба, самому адчуць трэба. Пільныя позіркы мужчын, якія заглядвалі, здавалася мне за камізэльку, гэтыя масленныя вочкі, гэтыя двухсэнсоўныя жарты і пошлыя слоўцы з нагоды маіх мужчынскіх штаноў... А злосныя позіркы жанчын! Божа праведны!.. Усе беды і няшчасці, якія толькі бываюць на свеце, усе праклёны і злыя пажаданні, якія толькі можна сабе ўявіць, я заклікала на іхнія галовы. Я праклінала мужчын, жанчын, тэатр, самую сябе і дзень, калі я нарадзілася на свет божы.

Але ўсё гэта, дзякуй Богу, ужо перажыта, насталі лепшыя дні і я шчаслівая, што магу расказаць пра гэта без болю і хвалявання. А ведаеш, каму я павінна за ўсё гэта дзякаваць? Толькі табе, мой дарагі, адзіны друг. Увесь гэты час мяне ні на хвіліну не пакідала надзея, што вось-вось ты прыедзеш, я ўбачу твае ясныя вочы, мы падамо адно аднаму рукі і пойдзем наперад разам, як мы дамовіліся і пакляліся ў тую ноч.

Мой заступнік Мураўчык цягнуў з дня на дзень, казаў, што вось-вось прыедзе ўся кампанія, а разам з ёй і “мой” Гоцмах (так ён, бывала, мяне дражніў). Але праходзілі дні і тыдні, а пра іх — ні слыху ні дыху.

Адзіным чалавекам з ўсёй былой трупы Шчупака, які паявіўся у нас, была мадам Чарняк, недарэчная актрыса, камічная фігура, якую ўсе звалі “Брайндэле-козак”. Ты, трэба думаць, памятаеш яе па Галянешці. Маленькая такая, тоўсценькая, з вялікімі белымі зубамі. Ад яе я даведалася, што мой заступнік Мураўчык увесь час мяне падманваў, ілгаў самым бессаромным чынам. Ніякага ліста ў Ясы ён не пасылаў і нікога з былой кампаніі да сябе не запрашаў. Гэта была хлусня ад пачатку і да канца... Брайндэле-козак расказала мне такія жахі, ад якіх у мяне валасы дуба сталі.

Дэкарацыі, расказвала яна, сапраўды былі выпісаны, але акцёраў і актрыс пакінулі як на разбітым караблі пасярод мора, — у чужой краіне, без мовы, без адзінага граша за душою. Калі б не яна, мадам Чарняк, яны ўсе б там з голаду выпруціліся. Але яна, па яе словах, падтрымлівала іх, як магла. А потым яны параспрадалі ўсё, што ў іх было, і разбрыліся ва ўсе бакі, расталі, як соль у вадзе.

— А Гоцмах? — спытала я.

— Гоцмах, — кажа яна, — нібы скрозь зямлю праваліўся.

Не аднойчы яна расказвала мне ашаламляльныя гісторыі пра тое, як бессаромна ашукалі няшчасных акцёраў, і кожны раз я пыталася:

— Ну, а Гоцмах?

І атрымлівала той жа адказ:

— Гоцмах як скрозь зямлю праваліўся.

Толькі раз неяк неспадзявана Брайндэле-козак прагаварылася: яна, маўляў, чула ад нейкага акцёра, які чуў гэта ад іншага акцёра, быццам той бачыў Гоцмаха з нейкім вельмі маладзенькім хлопчыкам у Бухарэсце. Можаш сабе ўявіць, як у мяне забілася сэрца пры гэтых словах... За адно гэта я гатова была расцалаваць яе. З таго часу мы сталі з ёй як родныя сёстры. А ўжо яна да мяне прывязалася мацней, чым родная сястра.

Гэтаі Брайндэле-козак я многім абавязана. Яна адкрыла мне вочы і на дырэктара Шчупака і на хрыпуна Мураўчыка і навучыла, як паводзіць сябе з імі. Яна ўвяла мяне ў такія таямніцы, якія я, бадай, магла б без вялікай шкоды даведацца крыху пазней... Я павінна дзякаваць ёй, мадам Чарняк, за тое, што своечасова вырвалася з гэтага балота. Яна першая растлумачыла мне, што маё месца не тут, сярод камедыянтаў... Не было б яе, можа быць, я і дасюль бадзялася б па свеце з трупай Шчупака, выступала б у розных шынках, спявала б “У пятніцу вечарком”, апранутая ў мужчынскія штаны, і скакала б “вясёлю”...

Мілы, дарагі! Яшчэ цяпер, калі ўспамінаю той час, шчокі гараць ад сораму і ў сэрцы бушуе гнеў. І не столькі на дырэктара і на майго апекуна, якія хацелі толькі больш зарабіць на маіх выступленнях, выціснуць пабольш грошай, — у рэшце рэшт так і цяпер дзейнічае любы прадпрымальнік, — колькі на сытых абывацеляў з тоўстымі брушкамі, якія хадзілі слухаць, як я спяваю “У пятніцу вечарком”,

альбо глядзець, як я танцую ў мужчынскім гарнітуры “вясёлюю” і аблізваліся, як каты, бурна выяўляючы сваё захапленне ўтрапёнымі крыкамі: “Співак! Роза Співак!” “Аматарамі тэатра” называлі яны сябе. Кожны вечар хадзілі да Шчупака ў тэатр, нецяярпліва зазіралі за кулісы, чакаючы, калі ж, нарэшце, паявіцца дзяўчына ў мужчынскіх штанах... Ох, ужо гэтыя мне “аматары тэатра”! З адным з такіх аматараў я павінна цябе пазнаёміць.

Але так як пра яго доўга раскажаш, а час ужо позні, адкладзем да іншага разу. Добрай ночы, мой дарагі! Прыемнага сну!

### *Пісьмо чацвёртае*

Аднойчы — было гэта ў гарачы летні дзень — мы ўсе сабраліся на рэпетыцыю. Я ўжо пачала тады рэцэпіраваць “першыя ролі”. Раптам дырэктару паведамляюць, што яго хтосьці пытаецца... кожны раз, калі Шчупаку паведамляюць, што яго хтосьці кліча, ён бялее як палатно. Відаць, з-за сваіх жонак. Мадам Чарняк — тая, якую завуць Брайндэле-козак, — запэўнівае, што ў яго, ласкаю Бога, не дзве, а тры жонкі... Адным словам, калі Шчупаку паведамілі, што хтосьці хоча яго бачыць, ён жахліва разгубіўся і адразу стаў шукаць свайго дарадчыка.

— Шолам-Меер! Дзе ён там прапаў, гэты Шолам-Меер, халера на яго!..

Але наведвальнік, відаць, страціў усялякае цярпенне і ўварваўся за кулісы, падбег да Шчупака і абодва кінуліся адзін да аднаго ў абдымкі.

— Стэльмах!

— Шчупак!

Тут прыбег хрыпун і пачаліся ўзаемныя прывітанні і пацалункі. Ах, якая радасць! Сапраўднае свята! Родныя браты, якія не бачыліся гадоў з дваццаць, не ўзрадаваліся б так нечаканай сустрэчы, як гэтыя трое. Яны захліпаліся ад захаплення, асабліва госць, якога звалі Стэльмахам. Ён ледзь не растаў, як тае снег на сонцы, — відаць, ад празмернасці шчасця і ўдзячнасці лёсу, які ўдастоіў яго гонару яшчэ раз сустрэцца са Шчупаком і яго правай рукой, Шолам-Меерам Мураўчыкам.

Маленькі, чорненькі, валасаты, ужо немалады, добра ўкормлены, з кругленькім брушкам, з самазадаволеным ззяючым тварам, са слязлівымі вочкамі і з незвычайна

саладжавай усмешкай, што расплылася па ўсім твары, — такі партрэт чалавека, якога звалі Стэльмахам. Адразу было відаць, што гэты чалавек задаволены сам сабой, Госпадам Богам, усімі людзьмі, што жывуць на свеце, і ўсім Божым светам.

У Стэльмаха ёсць адна вялікая станоўчая якасць: ён не зазнаецца. І хоць ён расказвае, што жывецца яму, не сурочыць бы, як нельга лепш, што ён, не сурочыць бы, вельмі багаты, трымае ён сябе надзвычай сціпла і проста. Ён не любіць, кажа ён, надзімацца, корчыць з сябе важную персону... Наадварот, ён гатовы любому чалавеку і ў любы час расказаць усю сваю біяграфію. Гаворыць ён ціха, ледзь чутна, злёгка ўздыхаючы, з нязменнай усмешкай, пагладжваючы суразмоўніка па руцэ альбо трымаючы яго за гузік, каб той не збег. Гаворка яго так і льецца, цячэ плаўна і гладка, быццам алей з бочкі, і пляецца, вяжацца ўсё адно да аднаго. Цуд, ды і толькі! Казкі з тысячы і адной ночы.

Не ведаю, ці атрымаецца ў мяне, але паспрабую расказаць яго біяграфію яго ж словамі.

“Быў ён... не цяпер хай будзе ўспомнена і хай зберажэ Гасподзь Бог вас і ўсіх вашых блізкіх!.. — так пачынаў ён расказаць сваю біяграфію, злёгка ўздыхаючы і нязменна ўсміхаючыся радаснай усмешкай. — Быў ён, не цяпер хай будзе ўспомнена і хай зберажэ Гасподзь Бог ад гэтага вас і ўсіх вашых блізкіх! — страшэнны бядняк, жабрак, галота беспрасветная, часцяком кавалка хлеба не хапала, а дзяцей — поўны дом. Жыў ён дзесьці ў маленькім мястэчку, у закінутым куточку, у глушы, непадалёку ад Бярдзічава, ці то ў Махноўцы, ці то ў Яхноўцы (я ўжо забыла назву) і зарабляў на хлеб тым, што шыў шапкі для сялян. Хадзіў за тры мілі пехатой на кірмашы са сваім таварам, спадзеючыся што-небудзь зарабіць. Боты — не цяпер хай будзе ўспомнена і хай зберажэ ад гэтага Гасподзь Бог вас і ўсіх вашых блізкіх! — падвязаны вяроўкамі, каб падэшва, не дай Божа, не адвалілася, а кажух увесь у дзюрках — рэшата, сапраўднае рэшата. Мароз трашчыць, снег скрыпіць пад нагамі, вецер хвошча ў твар, сэрца замірае. А дома — не цяпер хай будзе ўспомнена і хай зберажэ ад гэтага Гасподзь Бог вас і вашых блізкіх! — ляжыць хворая жонка з маленькімі дзеткамі. Старэйшаму яшчэ шасці гадоў не мінула, — Гершл яго тады звалі, — з маленства вельмі ўдалае было дзіця, золата! Дзень і ноч трымаў у руках дзве палачкі і ўсё іграў, іграў. “Гершл, што ты робіш?” — “Іграю на скрыпцы”.

І вось аднойчы ён, бацька, дзеля цікаўнасці купіў простую вясковую скрыпку, цана якой усяго толькі якіх-небудзь тры пяціалтынныя, і прынёс яе сыну. Убачыўшы скрыпку, той нават расплакаўся... Дзе ён да таго бачыў скрыпку? Хто яму паказаў, як на ёй іграць? Пра гэта ён, бацька, уяўлення не мае. Гора б яму так не ведаць, як ён не ведае! Хлопец самавукам пачаў пілікаць ды пілікаць датуль, пакуль не сталі атрымлівацца мелодыі. На шчасце — так ужо, відаць, Богу было пажадана — у гэтым мястэчку жыў памешчык, ці то граф, ці то князь (дакладна не памятаю). Усё мястэчка належала яму. Даведаўся памешчык, што ў яго мястэчку і прытым у беднага яўрэя-шапачніка ёсць хлопчык — сапраўдны цуд: іграе на скрыпцы ўсім на здзіўленне. Ну, памешчык загадаў, вядома, даставіць яўрэя разам з хлопчыкам і скрыпкай. Калі пан загадвае — нельга ж быць свіннёй, трэба ісці. Прышоў ён да пана разам з хлопцам і скрыпкай. Хлопчыка паставілі на стол, і ён як зайграў раз, два, тры — памешчык так і абамлеў. А пані кінулася абдымаць і цалаваць хлопчыка. Тут жа на стале з'явіліся чай, кава і розная закуска: булачкі, яйкі, варэнне, адным словам, усё, што яўрэям дазволена есці.

“Садзіся, — кажа яму пан. — Садзіся, чаго стаіш? Ты, кажа, хіба разумеш, якое багацце ў цябе пад рукамі? Ты, кажа, валодаеш скарбам. Ты — мільянер. Шкада толькі, кажа, што ты такі просты, такі сляпы чалавек. Ты, кажа, будзеш горшы за найгоршага, калі не паклапоцішся пра лёс хлопчыка і не адвядзеш яго ў горад вучыцца музыцы...”

А бацька і кажа:

— Лёгка вам, ваша светласць, гаварыць: “Вучыцца музыцы”. Я, даруй Госпадзі, бядняк, жабрак, кавалка хлеба не маю, а дзяцей у мяне поўны дом...

Тут памешчык і кажа яму:

— Пра гэта не турбуйся. Ададай толькі яго мне ў рукі, і я выведу яго ў людзі.

А пані пахвальна ківае галавой.

Але Стэльмах таксама не з тых, якіх купляюць дзесяткамі за грош. Пакуль пан выведзе яго сына ў людзі, разважаў бацька, у яго можа аказацца адным дзіцем менш, а ў яўрэйскага народа — адным сынам менш...

— Не, ваша светласць, — кажа ён, — гэта нядобра. Загадайце лепш запрэгчы коней ды выдайце мне некалькі рублёў на расходы. Я сам з'езджу з хлопчыкам у Бярдзічаў. Вялікі горад, не сурочыць бы, і багатых яўрэяў там нямала...

Сказана — зроблена. Прыехаў удачна з сынам у горад. І пачалася беганіна па горадзе. Вялікі горад. Кіпіць, як кацёл. Народ мітусіцца — хто туды, хто сюды, у кожнага клопатаў па горла, кожны заняты сваёй справай, а на іх, на бацьку з дзіцем-скрыпачом, ніхто ўвагі не звяртае. Беднае дзіця есці хоча. А тут, як на грэх, час летні, грушы, яблыкі, слівы больш танныя, чым грыбы. Дзіця проста памірае — так яму хочацца сліў, а ў бацькі ні ломанага гроша. Спрабаваў ён спыніць аднаго, другога. Просіць парады, толькі парады.

— Што рабіць, людзі добрыя?.. У мяне ёсць скарб, каб вы ведалі, мільён...

А яны на яго глядзяць, як на вар'ята: абадранец сноўдаецца па горадзе з такім жа абадраным і босым хлапчуком і запэўнівае, што ў яго ёсць мільён. Ён спрабуе растлумачыць людзям, пачынае расказваць, што сказаў пан, і хоча паказаць на што яго хлопчык здольны. А яго на смех падымаюць, робяць з яго пудзіла гарохавае. Яму робіцца прыкра, і ён звяртаецца да моладзі. Да аднаго, да другога. Расказвае, што прапаноўваў пан, і просіць, каб яго хлопчыку далі мажлівасць сыграць, паказаць, на што ён здатны... Выслухаўшы яго, маладыя людзі пытаюцца:

— Што ж вы, уласна, хочаце?

Чаго ён хоча? Хоць бы некалькі рубельчыкаў, каб ён мог вярнуцца дахаты.

І вось адзін з іх кажа:

— Ведаеце што? Мы вам наладзім канцэрт.

Спытайцеся ў яго, Стэльмаха, ці ведаў ён тады, што абазначае слова “канцэрт”. Гора б яму так не ведаць. Але яны сказалі “канцэрт”, хай будзе канцэрт.

Адным словам, хлопчык ім вельмі спадабаўся. Яны нанялі залу, парасклеівалі афішы і пачалі хадзіць па дамах прадаваць білеты. Але ніхто не купляе. Кепскія справы! Што ж будзе?

— Не трывожцеся, — супакойваюць яны бацьку. — Да канцэрта яшчэ далёка.

Надышоў вечар канцэрта. Ужо восем гадзін, дзевяць гадзін, палавіна дзесятай — у зале ні душы. Толькі гадзін пад адзінаццаць сабралася некалькі маладых людзей, не больш за дзесятак. Спахапіліся: дзе ж хлопчык? Хлопчык спіць. Яго разбудзілі, паставілі на падстаўку. Хлопчык пачаў іграць. Ну, ну! Вось гэта быў канцэрт! Дзіця абкружылі, абдымалі, цалавалі — ледзь не задушылі. Але што ад гэтых

пацалункаў, калі нават за залу няма чым заплаціць? Прыйшлі яны — бацька і сын — дахаты, гэта значыць у заезны дом, стомленыя, разбітыя, галодныя. Вячэраць, кажа гаспадыня, ужо позна. За пасцель гаспадар просіць заплаціць наперад. Пагана! Ляглі яны на падлогу, кажушок пад бок, кулак пад галаву. Дзіця адразу заснула. Дзіця застаецца дзіцем. А ён, гэта значыць бацька, усё ляжыць ды думае: галава ад дум трашчыць — як яму вырвацца адсюль. Ён адчуваў, сэрца яму падказвала, што каля яго, вось тут, на рваным кажушку, валяецца багацце, мільён. Але пайдзі і крычы: я — Саламон-мудры!\* Хто паверыць? З гэтымі словамі, ён, бацька, заснуў. І сніцца яму сон, дзіўны сон. Пасярод горада — дрэва, абсыпанае слівамі. На самай вяршыні дрэва стаіць яго сыночак і трасе, бясконца трасе дрэва, а з дрэва да яго, да бацькі, падаюць не слівы, а мільёны. Адзін мільён за другім. Ён, бацька, нахіляецца, азіраецца па баках, падымае мільёны і запіхвае ў кішэні. А хлопчык зверху пытаецца:

— Тата, яшчэ?

— Яшчэ, яшчэ! — адказвае ён і працягвае без стомы збіраць мільёны. Раптам здалёку даносіцца шум, крык, галас.

— Хопіць трэсці! — крычыць ён сыну і прачынаецца. Бачыць: ляжыць ён з сынамі на падлозе, кулакі пад галовамі. Пакой поўны-паўнютоккі народу. Гаспадар белы як сцяна, гаспадыня ламае рукі і плача:

— Мой жэмчуг! Мой жэмчуг!

Ён падымаецца з падлогі, накіроўваецца да дзвярэй. Але яго затрымліваюць.

— Будзьце ласкавы, паважаны, мы вас раней абшукаем. Як гэта вы мяне абшукаеце?

— Ды так: распранем нагала вас і ваша дзіця і пашукаем, ці не трапіў да вас памылкова ноччу жэмчуг гаспадыні...

. . . . .  
(Тут, відаць, не стае некалькі староначак, так як з далейшага відаць, што Стэльмах са сваім вундэркіндам ужо ў Пецяярбурзе, што хлопца зваць ужо не Гершл, а Грыша, і што ён атрымоўвае стыпендыю.)

Прыехалі ў Пецяярбург — горад ходырам ходзіць. З усіх бакоў сыплюцца запрашэнні. Тут сняданак, там абед, а дзесьці вячэра. А хлопчыка ну проста на руках носяць. Дзе толькі баль, канцэрт, вечар — скрозь і ўсюды Грыша Стэльмах ды Грыша Стэльмах. Студэнты, прафесары, важныя дамы — усе ў адзін голас: “Грыша Стэльмах!” Усё кіпіць,



хвалюецца вакол яго імя. Пра грошы і клопату няма: раз хлопчык атрымлівае стыпендыю, то пра што тут гаварыць? Праўда, яму, бацьку, гэта стыпендыя нялёгка далася, нямала крыві яна яму папсавала, нямала ўніжэнняў перанёс ён, бегаючы ад аднаго да другога. З вялікаю цяжкасцю дабіўся стыпендыі. Але пра гэта доўга раскажаш. Так праходзіць год за годам. Дзіця расце, а слава яго расце яшчэ хутчэй. Для яго ўжо, дзякуй Богу, няма настаўнікаў, — прыдатных прафесараў няма ў Пецяярбурзе: ён усіх іх перасягнуў. Што ж далей! Пара падумаць пра кар’еру. Вечна ж плаціць стыпендыю не будуць. Пара самому зарабляць. Трэба выехаць з хлопцам у свет і прытым як мага хутчэй, таму што, пакуль вундэркінд, гэта значыць дзіця-цуд, яшчэ і сапраўды дзіця, ён сапраўды цуд, які ўсе хочуць пабачыць. Але як толькі ён вырасце з кароткіх штонікаў, ён як дзіця ўжо больш не дзіця і цуд — не цуд. Бог ведае, які ён будзе, калі стане дарослым, і ў чые рукі трапіць. Трэба, значыць, кавец жалеза, пакуль гарачае... Так вырашыў бацька, так і зрабіў. Яно, вядома, не так хутка справа робіцца, як хутка казка кажацца... Выехаць у турнэ каштуе грошай, а грошай няма. Што ж рабіць? Трэба як-небудзь умудрыцца, пашукаць кампаньёна: твае грошы — мой тавар. І Гасподзь яму дапамог, ён знайшоў ахвотніка нейкага немца па прозвішчу Шульц, які згадзіўся ўзяць на сябе ўсе расходы з умоваю — прыбытак дзяліць напалам. Але тут выйшла маленькая закавыка: немец патрабуе кантракта на дзесяць гадоў. “З’ехаў з глузду ты, немчура, ці звар’яцеў? Якія тут дзесяткі гадоў? Хопіць аднаго года, двух, ад сілы трох гадоў”. Не, толькі дзесяць гадоў, не інакш! Хоць бі яго, хоць рэж яго! А час бяжыць, расходы ідуць. З дому просяць прыслаць грошай. Ледзь-ледзь пагадзіліся з немцам на пяці гадах. Падпісалі кантракт па ўсіх правілах і добрым часам рушылі ў дарогу. Як пачалі раскручваць канцэрты, так і пайшлі яны, адзін за другім, адзін за другім. І, дзякуй Богу, усё ідзе як нельга больш удала. Куды ні прыедзеш — стоўпатварэнне! Паслухаць Грышу Стэльмаха бягуць, як на пажар. Людзей — што зорак на небе, што пясчынак на беразе марскім. Багачы, мільянеры, важныя асобы, людзі ўсіх нацый, як мухі да мёду, ліпнуць, а грошы сыплюцца з усіх бакоў. Крыўдна толькі, што даводзіцца дзяліцца з немцам! За што яму столькі грошай? Што ён уклаў у гэту справу? Бацькоўскую спадчыну? Альбо трэба мець сем галоў, каб наладжваць канцэрты? Ён Стэльмах, дзякуй Богу, і сам ужо добра

вывучыў гэты занятак. Падумаеш, ах якая вялікая важнасць! Прыязджаеш у які-небудзь горад, першым чынам абвясчаеш аб маючым адбыцца прыездзе музыканта праз мясцовыя газеты, гэта значыць проста плаціш ім як мае быць за аб'явы. А ўжо газеты пачынаюць званіць і трубіць у рог: “Грыша Стэльмах збіраецца да нас!”, “Грыша Стэльмах едзе!”, “Грыша Стэльмах прыехаў!..” Затым трэба наняць канцэртную залу альбо тэатр, расклеіць афішы, аддрукаваць білеты і — маё шанаванне! Вельмі балюча, вядома, што трэба дзяліцца з немцам. Перад Богам грэшна. Але што зробіш? Патрапіў у пастку — пішы прапала. Адно толькі суцяшала: хутка скончыцца пяць гадоў, скончыцца тэрмін кантракта і ён зможа паслаць немца к чорту. А тады — хто яму раўня? “*Мой тавар — мае і грошы*”...

Так скончыў Стэльмах сваю біяграфію. Твар яго ззяў. Пагладжваючы сябе па живоціку, ён спытаў у Шчупака, як яго справы і што ўвогуле новае ў яўрэйскім тэатральным свеце. Яўрэйскі тэатр, казаў ён, для яго — адзіная забава. Канцэрты сына — крыніца даходу, а пацехі ён шукае ў тэатры, у яўрэйскім тэатры. Ён вельмі любіць яўрэйскі тэатр і добра знаёмы з усімі яўрэйскімі актёрамі. Адсюль яго дружба са Шчупаком. Калі ён, Стэльмах, прыязджае ў які-небудзь горад, то перш за ўсё, па яго словах, ён распытваецца, ці можна тут знайсці кашэрныя абеды і ці ёсць тут яўрэйскі тэатр? Яўрэйская рыба і яўрэйскі тэатр — што можа быць лепшае? Яшчэ да свайго прыезду сюды ён чуў, што ў яго друга Шчупака ёсць новенькая артыстка, нейкая Роза Співак. Яе ўсе вельмі хваляць...

— Вось яна, — паказаў на мяне Шчупак, падміргнуўшы сваімі бязбровымі вачыма.

Стэльмах працягнуў мне руку, цёплую, пухлую, як падушка, валасатую, з тоўстымі кароткімі пальцамі, і па ўсім твары яго расплылася выява шчасця.

— На самай справе? — спытаў ён. — Хто яна і адкуль?

— Мая пляменніца з Варшавы, сіротка, ні бацькі, ні маці, — тут жа зманіў Шчупак, шчыльна сціснуўшы маршчыністыя губы і нават не міргнуўшы вокам.

— Бедненькая! — сказаў Стэльмах са спачувальнаю ўсмішкаю, паціскаючы мне руку. На развітанне ён паабяцаў абавязкова, што б там ні было, прыйсці вечарам паслухаць мяне.

— З хлопцам? — спытаўся ў яго Шолам-Меер Мураўчык.

— Божа ўратуй! — адказаў Стэльмах і з жахам адхіснуўся, быццам апараны. — Як гэта мажліва? Мой Грыша пойдзе ў яўрэйскі тэатр! Ха-ха-ха! Пакажыся я з ім разок сярод яўрэяў — і ўсяму канец! Прапала кароўка разам з вяроўкай... Не таму, што ён Грыша, уратуй Божа, не лічыць сябе яўрэем. Наадварот!.. Але, ці бачыце, гэта разумець трэба. Тонкая матэрыя! (І Стэльмах паказвае сваімі кароткімі тоўстымі пальцамі, якая гэта тонкая матэрыя.) Вы, — кажа ён, — жартуеце з маім Грышам? Мой Грыша ездзіць не інакш, як у першым класе — там дзе яўрэі звычайна не ездзяць. Спыняемся мы з ім, — кажа ён, — толькі ў самай лепшай гасцініцы. На канцэрт ён едзе ў крытай карэце, хоць да тэатра бывае не больш трох крокаў. Яго, кажуць, нельга ўбачыць так проста — спачатку заплаціць трэба, ха-ха-ха! Хто хоча яго бачыць, павінен перш за ўсё звярнуцца да немца. А з немцам іншая размова, да яго не падступішся, ад яго трэба трымацца на пачцівай адлегласці. Праўда, немец мой — хай гэта застанецца паміж намі — таксама ні больш, ні менш, як яўрэй, хоць яго прозвішча і Шульд, але ён, разумеецца, не жадае, каб іншыя пра гэта ведалі. Таму вось, — закончыў Стэльмах, — калі хто хоча бачыць майго Грышу, папрасіць яго пра што-небудзь альбо проста пазнаёміцца, я адсылаю яго да немца, ха-ха-ха, да гэтага вось немца.

Такі Стэльмах. І яму якраз, гэтаму чалавеку, я абавязана ўсёй сваёй кар’ерай, а, можа быць, і жыццём.

Але ліст мой атрымаўся надта ўжо доўгім, — распісалася я звыш усялякае меры. А таму адкладваю працяг да іншага разу. Да пабачэння, мой дарагі!

### *Пісьмо пятае*

Мой дарагі друг!

“Аматар яўрэйскага тэатра” Меер Стэльмах амаль не выходзіў ад нас. Усе вечары праводзіў ён у нашым тэатры, па тры разы глядзеў адну і тую ж п’есу, і яму ніколі не надакучвала глядзець і слухаць. Сядзеў ён у нас заўсёды ў першым радзе, — вядома, бясплатна, таму што “аматар яўрэйскага тэатра” не любіў плаціць. Затое апладзіраваў заўсёды раней за ўсіх, больш за ўсіх і мацней за ўсіх. Ён захапляўся амаль кожным акцёрам. А пра мяне і пра мае песенькі і гаварыць няма чаго, — ён, па выразу Шолам-Меера Мураўчыка, заміраў ад асалоды, слухаючы мяне.

Калі ён у першы раз пачуў маю песеньку, ён прыйшоў у такое невыказнае захапленне, што ўварваўся за кулісы са слязьмі на вачах, кінуўся да майго дырэктара Шчупака на шыю і стаў яго цалаваць.

Дырэктар некалькі разоў даволі празрыста намякаў, што ён з задавальненнем паслухаў бы ігру яго Грышы. Але Меер Стэльмах рабіў выгляд, што не чуе, і ўсяляк загаворваў яму зубы. Аднак намёкі Шчупака былі настолькі празрыстыя і настойлівыя, што Стэльмаху давялося, нарэшце, нехаця саступіць. Адноўчы ён прынёс нам тры білеты на нядзельны ранішні канцэрт: дырэктару, яго ад'ютанту і мне. Пры гэтым ён стаў распісваць, які гэта будзе цудоўны канцэрт.

— Гэта будзе, — казаў ён, — канцэрт усім на здзіўленне! Мой Грыша будзе іграць, немец — акампаніраваць, а Марчэла Эмбрых спяваць. Ты, бадай, хочаш ведаць, хто такая Марчэла Эмбрых? Гэта — другая Паці. У дзесяць, у сто, у тысячу разоў вышэй за яе. Калі Паці ўпершыню пачула яе спевы, яна кінулася ёй на шыю і сказала: “Мы з табою дзве зоркі: я — на заходзе, а ты — на ўзыходзе”. І расплакалася... Зразумела, што з іншымі артыстамі Марчэла Эмбрых ні за якія грошы не выступіла б у адным канцэрце. Але з маім Грышам — справа зусім іншая...

І пайшло, і пайшло: “Грыша, Грыша, Грыша...”

Я прагла як найхутчэй удастоіцца гонару ўбачыць гэтага самага Грышу, пачуць славуэтага скрыпача, пра якога трубіць увесь свет. Проста згарала ад нецярпення.

Дзякуй Богу, дачакалася! Удастоілася гонару і бачыць, і чуць яго. Павінна табе сказаць, мой дарагі друг, што я ўбачыла не аднаго Грышу, а двух адразу. Больш дакладна: бачыла я аднаго Грышу, а чула — другога. Мой Грыша, якога я ў першую хвіліну ўбачыла на сцэне, быў ужо не хлопчык, а юнак, хоць ён быў у кароценькіх штоніках, пухлы, таўсташчокі, рабаціністы юнак, з маленькімі-маленькімі, ледзь прыкметнымі вочкамі. Карацей, самы пасрэдны хлопчык. Калі сустрэнеш такога на вуліцы, звернеш на яго не больш увагі, чым на тысячу іншых сустрэчных. Адзінае, што кідалася ў вочы, гэта яго лакараваныя, з шырокімі шнуркамі гетры, якія, здавалася, былі яму вялікія — занадта вялікая нага для “вундэркінда” — ды вялікі белы круглы каўнерык, падвязаны занадта пышным бантам. Больш нічога ў ім не было такога, што прыцягвала б увагу. Але калі ён узяў у рукі скрыпку, правёў смычком па струнах

уверх і ўніз, ранейшы юнак з пухлымі шчокамі і рабаціністым тварам знік, і на яго месцы паявіўся зусім іншы чалавек. Іншы выгляд, іншае аблічча, і вочы не тыя — вялікія, блакітныя, нябесныя вочы. Дзіўна, дзе былі раней гэтыя вочы?.. А можа быць, мне гэта толькі падалося, таму што як толькі ён скончыў і публіка пачала раз'юшана апладзіраваць, перад маімі вачыма зноў стаяў пухленькі чалавечак з шырокім каўнерыкам і пышным бантам. Публіка шалела, а ён стаяў, спакойны і халодны як лёд. Ледзьледзь пакланіўся. Не менш дзесяці разоў яго выклікалі, ён выходзіў на сцэну цвёрдай і спакойнай паходкай халоднага чалавека, перакананага, што ўсё гэта так і павінна быць.

Услед за Грышам Стэльмахам выступіла знакамітая спявачка Марчэла Эмбрых. Яе спевы я адмаўляюся апісаць. Яе голас пранікае проста ў сэрца і жыватворнымі струменямі разліваецца па ўсёй тваёй істоце. Слухаеш, як зачараваная, і дзіву дзівішся, адкуль у спявачкі бярэцца столькі прастаты, лёгкасці, пяшчоты і сілы. Ніякага напружання. Як быццам само сабой спяваецца. Сядзіш, слухаеш, і здаецца табе, быццам гэтыя гукі выдае не чалавечы голас, а скрыпка. Калі Марчэла Эмбрых спявае, здаецца, што вакол яе ўсё спявае, увесь свет. Забываеш, дзе ты. І здаецца — нічога няма больш на свеце, апроча гэтых дзівосных нябесных гукаў, якія льюцца плаўна і шырока. Так спявае Марчэла Эмбрых.

Я была ў тую раніцу як учадзелая, як у сне, нібы лунала ў якімсьці іншым свеце. Пасля Марчэлы Эмбрых зноў выступіў юнак з пухлым, рабаціністым тварам. Вось ён зноў правёў смычком уверх і ўніз, і зноў скрыпка загаварыла чалавечым голасам, заспявала, зарыдала. І вось зноў знік, выпарыўся пухленькі чалавечак, а на яго месцы ўзвышаўся на сцэне зусім іншы Грыша Стэльмах. На эстрадзе стаяў чараўнік, які зачараваў усю публіку чарадзействам сваёй ігры. Не, я не ў стане перадаць табе і сотай долі таго, што я перажыла той раніцай. Ах, што гэта быў за канцэрт! Цяжка сказаць, хто зрабіў на мяне большае ўражанне — Грыша Стэльмах ці Марчэла Эмбрых. Публіка абодвум не пашкадавала апладыментаў. Але мне здавалася, што яго прынялі з большым захапленнем, што яму апладзіравалі больш і больш аглушальна. Як толькі ён выканаў апошні нумар

праграмы і сышоў са сцэны, публіка літаральна прыйшла ва ўтрапёнасць. Як можна так абагаўляць чалавека? Але ж праўда: тое, што ён сыграў на біс, было сапраўды надзвычайнае. Больш чым надзвычайнае!

### *Пісьмо шостае*

Мілы, дарагі друг!

У мінулым пісьме я пачала табе расказваць пра маё знаёмства са знакамітай Марчэлай Эмбрых і, бадай, занадта шмат месца аддала апісанню канцэрта. Але ж гэта быў першы ў жыцці сур'ёзны канцэрт, які мне давялося пачуць. Нямала вялікіх сур'ёзных канцэртаў слухала я потым. Але гэтага канцэрта я ніколі, ніколі не забуду. Можа быць, ад таго, што ён зусім перайначыў мяне, перавярнуў усё маё жыццё, як ты ўбачыш з далейшага...

Перароджаная, з новымі думкамі і новымі надзеямі, я разам з усёй публікай выйшла з тэатра. У вушах усё яшчэ звінелі радасныя напевы, святыя акорды, нябесныя мелодыі. Перад вачыма неадступна стаялі вобразы Марчэлы Эмбрых і Грышы Стэльмаха. Я нікога не бачыла, акрамя іх дваіх, нічога не чула, апроча яе голасу і яго скрыпкі. Шматлікая публіка стоўпілася на вуліцы каля тэатра ў чаканні іх выхаду. Я таксама засталася. Падкаціў аўтамабіль, і ў яго селі трое: Марчэла Эмбрых, Грыша Стэльмах і немец. Грышаў бацька, Меер Стэльмах, стаяў зблізку, згінаючыся ў тры пагібелі і ўсміхаючыся шырокай ліслівай усмешкай. Публіка праводзіла артыстаў з тэатра бурнай авацыяй, якая на вуліцы стала яшчэ больш аглушальнай і доўга-доўга не канчалася. Аўтамабіль паімчаўся, знік, як сон, а я стаяла, нібы зачараваная, гледзячы ўслед гэтым двум шчасліўцам. Прызнаюся, дурныя думкі ў тую хвіліну закраліся мне ў галаву: “Ці стану я калі-небудзь Марчэлай Эмбрых? Ці будуць і мяне праводзіць такімі апладысмантамі?” І я вырашыла сама сабе: я вымушана, чаго б гэта ні каштавала, дабіцца спаткання з ёй, з гэтай Эмбрых, хоць бы мне давялося дзеля гэтага перавярнуць увесь свет. Я хачу, каб яна паслухала мяне — а можа яна скажа мне, што трэба рабіць, каб стаць Марчэлай Эмбрых.

У гэту хвіліну да мяне падышоў мой апякун і заступнік Шолам-Меер Мураўчык.

— Мы ідзем разам снедаць.

— Хто гэта “мы”?

Аказалася, я, ды ён, ды дырэктар Шчупак. Стэльмах-бацька таксама ідзе з намі. Шчупак запрасіў яго ў яўрэйскі рэстаран на фаршыраваную рыбу з хрэнам. “Аматар яўрэйскага тэатра” вельмі любіць яўрэйскую рыбу, асабліва, калі плаціць не ён...

“Тут вось мне якраз і карты ў рукі! — падумала я. — Тут якраз мне і трэба прасіць “аматара яўрэйскага тэатра”, каб ён пазнаёміў мяне з Марчэлай Эмбрых. Але як гэта зрабіць, каб мой дырэктар ні пра што не даведаўся?”

Хоць наш “аматар яўрэйскага тэатра і яўрэйскай кухні” так быў захоплены рыбай з хрэнам, што пот градам каціўся з яго твару, ён, само сабой зразумела, ні на хвіліну не пераставаў хваліць свайго сына і Марчэлу Эмбрых: проста цуды пра іх расказваў. Гэта ж не жартачкі, Марчэла Эмбрых! Гэта — адзіная спявачка, якая мела гонар спяваць перад імператарам Францам-Іосіфам\*. З кім-небудзь іншым яна ні за што не згодзіцца выступаць, хоць пакладзі ёй на стол мільён. Але з яго Грышам — іншая справа. І зноў усё тая ж бясконцая песенька: “Грыша — Грыша”. Можна сказаць, чалавек звар’яцеў, і галоўны пункт яго страты розуму ад захаплення — Грыша.

Выбраўшы хвіліну, калі дырэктар і хрыпаты расплачваліся за сняданак, я разам са Стэльмахам устала з-за стала і выйшла. Па дарозе ён не пераставаў дакучаць усё той жа песенькай: Эмбрых і Грыша, Грыша і Марчэла Эмбрых. Нечакана для яго я перарвала Меера Стэльмаха:

— Пан Стэльмах, у мяне да вас просьба.

Пачуўшы слова “просьба”, Стэльмах адразу перамяніўся ў твары: усмешка знікла, вочы сталі халодныя, як нежывыя, быццам шклянныя, твар пажаўцеў і пакрыўся зялёнымі плямамі. Жаласна было глядзець на яго.

— Маленькая просьба, — паспяшыла я супакоіць яго. — Зусім нікчэмная просьба: я хачу, каб вы пазнаёмілі мяне з Марчэлай Эмбрых і каб яна паслухала, як я спяваю...

У Стэльмаха, відаць, ад сэрца адлягло. Твар яго зноў змяніўся, зноў пакрыўся ўсмешкаю да самых вушэй, жаўцізна знікла, на шчоках зноў паявіўся румянец.

— Ах, вось што! — выгукнуў ён, з палёгкаю ўздыхнуўшы. — А чаму б і не? З найвялікшым задавальненнем!

— Пра адно толькі прашу вас, — шапнула я. — Гэта павінна застацца тайнай. З нашых ніхто не павінен ведаць пра гэта, разумеце?

— Разумею, міленькая, цудоўна разумею! Што тут не-

зразумелае? Але, — кажа ён, — як гэта зрабіць? Блізка, ды не схопіш!

На хвіліну Стэльмах задумаўся, затым пляснуў сабе рукой па лобе.

— Прыдумаў! Заўтра раніцою, з Божай дапамогаю, гадзін пад адзінаццаць прыходзьце да мяне ў гасцініцу, і мы ўсё ўладзім. Ніхто, абсалютна ніхто нічога не даведаецца...

Пайсці да Стэльмаха ў гасцініцу ўпотаі — так, каб ніхто не даведаўся, — справа нялёгкая. Шчупак вачэй з мяне не зводзіць. А яго правая рука, хрыпаты, сцеражэ мяне, як верны сабака. Але я знайшла выйсце: “Патрэбны злодзей — яго і з пятлі вон”. Ён сам, гэта значыць Шолам-Меер, сказаў мне калісьці, што *ў любую хвіліну*, калі мне што-небудзь спатрэбіцца, я павінна звярнуцца да яго, толькі да яго — ён мне ва ўсім дапаможа... Я рашылася даверыцца яму. Сказала, што хачу толькі аднаго: пачуць меркаванне знакамітай спявачкі пра мой голас. І мне пашэнціла.

— Кошачка! — адказаў Мураўчык. — Хіба я магу ў чым-небудзь табе адмовіць? Хіба ёсць на свеце што-небудзь такое, што мне цяжка было б зрабіць дзеля цябе? У агонь і ў ваду! Дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдач!

Дзіўны чалавек гэты хрыпаты! Гаспадару ён адданы, як верны сабака. Дзеля яго ён дасць адсячы сабе палец, а дзеля мяне, бачу я, ён гатовы тройчы прадаць гаспадара. Дзіўны чалавек!

Наступнаю раніцай, гадзін пад адзінаццаць, як мы дамовіліся з “аматарам яўрэйскага тэатра”, мой апякун Мураўчык сказаў дырэктару Шчупаку, што павінен пайсці са мной купіць сакія-такія дробязі.

— Якія такія дробязі ні з таго ні з сяго? — спытаўся Шчупак, глядзячы на мяне сваімі маленькімі чырвонымі вочкамі без веек.

— Ці мала якія? Анучы, дробязі, усякая ўсячына! — адказаў хрыпаты.

Шчупак не лянуецца і зноў пытаецца:

— Якія такія “анучы, дробязі і ўсякая ўсячына”?

— Чаго прыстаў, як смала? — крыкнуў на яго на ўвесь голас Шолам-Меер. — Сказана табе, што трэба — значыць, трэба, і баста! Табе ж што?

Дзіўныя справы! Дырэктар, здаецца, бесперастанку лае Мураўчыка, заганяе яго, як каня, папіхае ім, як лакеем. Але варта хрыпатаму павысіць голас, як дырэктар адразу падціскае свае пачварныя тоўстыя губы і — нібы ў рот вады



набраў. Ён ведае, што Мураўчык можа зрабіць яму такую лазню, крыкнуць на яго “і-ды-ёт!” так аглушальна, што сцены задрыжаць.

Адным словам, мы з хрыпатым накіраваліся да “аматара яўрэйскага тэатра”.

Сустрэў нас Стэльмах вельмі прыязна, папрасіў прысесці і пайшоў, і пайшоў расказваць — спачатку, вядома, пра Грышу, пасля пра сябе самога: паўтарыў сваю біяграфію з пачатку да канца — адным словам, пачаў плесці байку пра белага бычка. Але тут на дапамогу мне прыйшоў Шолам-Меер. Ён перарваў Стэльмаха, заявіўшы, што ў нас часу ў абрэз. Нам трэба сустрэцца з Марчэлай Эмбрых... Стэльмах неяк разгублена замітусіўся, пачаў бязглузда кружыцца на адным месцы і ледзь зразумела залепятаў:

— Як жа гэта зрабіць? Як гэта наладзіць? Цяпер якраз сядзіць у яе немец. І мой Грыша таксама там... Зараз я не магу пайсці туды... Рад бы, ды не магу...

У тую хвіліну “аматар яўрэйскага тэатра” здаваўся да таго вартым жалю, што Шолам-Меер не мог больш стрымацца і выпаліў:

— Вы не ведаеце, што робяць у падобных выпадках?

— А што менавіта?

— Правальваюцца скрозь зямлю тут жа на месцы!..

Стэльмах, відаць, прыняў гэтыя словы за жарт. Ён схпіўся за бакі і зарагатаў так, што яго цяжка было спыніць. Але мой заступнік не даў яму доўга смяяцца.

— Пан Стэльмах, паслухайце, што я вам скажу: вы гэтыя жарты кінце! Скажыце лепш без хітрыкаў: так ці не? За вашага Грышу не трывожцеся, — мы яго, уратуй Божа, не з’ямо. А ваш, з дазволу сказаць, “немец” хай праваліцца ў апраметную, напляваць нам на яго! Хочаце ісці разам з намі — будзьце ласкавы. А не, мы самі пойдзем да гэтай красуні зараз жа, дай мне Божа столькі шчасця і ўдач!..

Ад такога водпаведзі Стэльмах перамяніўся з твару. Губы яго перасохлі. Ён прысеў, потым устаў, зашпіліўся на ўсе гузікі, зрабіў спробу ўсміхнуцца, але ўсмешкі не атрымаўся. І мы ўсе трое ўвайшлі ў раскошна ўбраны салон, засланы мяккімі дыванамі. Тут Стэльмах папрасіў нас сесці, а сам на дыбачках падышоў да дзвярэй суседняга пакоя, спачатку прыклаў вуха, а затым пастукаў сваімі тоўсценькімі пальцамі.

— Гэта я, Стэльмах...

На гэтым пісьмо Розы Співак абрываецца. Гэтае незакончанае пісьмо, на жаль, аказалася апошнім у той звязцы пісем, якая трапіла ў рукі містэра Кламера з Лондана, і мы не ведаем, як была прынятая наша гераіня знакамітай спявачкай Марчэлай Эмбрых.

Мы ўвогуле вельмі мала ведаем пра далейшы лёс кантаравай дачкі. Толькі праз доўгі час у велічэзным, шумным Лондане сустракаем мы імя Розы Співак, надрукаванае побач з імем Грышы Стэльмаха сажнёвымі літарамі на велізарных афішах, расклееных на ўсіх вуліцах горада. Афішы віселі ў верхняй — арыстакратычнай — частцы Лондана пад назваю “Вест-Энд”. У той жа час у ніжняй частцы горада, у “Іст-Эндзе”, ва Уайтчэпелі, другая афіша такіх жа бязглузда велізарных памераў і такімі ж сажнёвымі літарамі абвяшчала пра тое, што ў яўрэйскім “Павільён-тэатры” выступяць упершыню ў Лондане вядомыя гастралёры з кантынента: славуты Лео Рафалеску з Бухарэста і любіміца публікі, прымадонна Генрыета Швалб з Буэнас-Айрэса.

Упершыню, можна сказаць, нашы маладыя бадзягі, сын багача Рафаловіча і дачка беднага кантара, былі закінуты лёсам у адзін і той жа горад — упершыню з таго дня, як яны пакінулі роднае мястэчка Галянешці і пачалі свой бадзяжны шлях, вандруючы, накшталт блукаючых зорак, па белым свеце.

### *Раздзел трэці*

## У НЯДОБРЫ ЧАС

У нядобры час наша вандроўная трупа “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>” прыехала ў Лондан. Дырэктар трупы Бярнард Гольцман адчуваў сябе так, нібы ён праваліўся ў чорную яму альбо ў кіпячы кацёл, адкуль нялёгка выкарабкацца. Усё яму здавалася змрочным, панылым, злавесным. Усё яму ўяўлялася дзікім, бязглуздым, агідным. Людзі, якія гаварылі на незнаёмай яму мове, здаваліся вар’ятамі. Шум, таўкатня, бешаны вулічны рух ціснулі на мазгі, ашаламлялі яго, і ён узненавідзеў гэты шумны горад з яго хмурнымі, заплаканымі нябёсамі, узненавідзеў усю краіну, можна сказаць, з першай хвіліны свайго ўступлення на тэрыторыю Англіі. Гэтае пачуццё не пакінула яго і тады, калі ён носам учуў пах бруднага Уайтчэпеля.

Прыехаўшы ў Лондан сярод белага дня, нашы акцёры трапілі ў паласу густога туману: горад быў пагружаны ў беспрасветную цемру, якую літаральна рукамі можна было пашчупаць. Мала таго, што Гасподзь пракляў гэты горад, пазбавіўшы яго сонца, Гольцман ад сябе яшчэ дабавіў такі праклён Лондану, ад якога пазбаў яго Божа! Ён пажадаў гораду туманаў, як некалі Генрых Гейнэ, “каб мора яго праглынула і выплюнула назад”. І яшчэ адно пажаданне дабавіў Гольцман ужо ад сябе: “Каб гэты Лондан ператварыўся ў саляны слуп, як некалі жонка Лота”\*.

Так, кепска адчуў сябе Гольцман у Лондане, вельмі пагана. Куды горш, чым некалі ў Галянешці, — хай не паўторыцца больш той час ніколі! Нездарма ён быў так засмучаны і замаркочаны яшчэ ў Чарнавіцах, калі пачаў збірацца сюды з усёй акцёрскай браціяй.

Ужо першая сустрэча не прарочыла нічога добрага. Трупы сустрэлі брат Ізака Швалба і нейкі суб’ект, якога Нісл Швалб, знаёмячы з гасцямі, назваў “містэрам Гечкінсам”. Пры гэтым Швалб шапнуў па-яўрэйску, што містэр Гечкінс — чыстакроўны англічанін. Але хоць ён і англічанін, ён з’яўляецца ўладальнікам і “менеджэрам” вялікага яўрэйскага “Павільён-тэатра” ў Лондане. Гаспадар і менеджэр тэатра ў вачах Гольцмана паходзіў хутчэй на чалавека, якому лепш бы ў антрактах прадаваць апельсіны ці марожанае. “Нейкі буланы дзяцюк з падстрыжанай патыліцай і гладка выскрабеным прышчаватым тварам”, — ахарактарызаваў яго Гольцман...

Містэр Гечкінс быў апрануты ў нейкі дзіўны пінжак у талію, пашыты не па ім. Клятчастыя, падагнутыя штаны, зверху шырокія, знізу вузкія, і лакіраваныя чаравікі на высокіх абцасах дапаўнялі гэтае ўбранне. На ягонай барвовай шыі тырчаў востры кадык, які нельга было замаскіраваць ні цудоўным гальштукам, ні брыльянтавай шпількай. Калі яму адрэкамендавалі гасцей, містэр Гечкінс працягнуў кожнаму ўсяго толькі два пальцы, паказаў тры залатыя зубы і санліва прабурчэў: “Ол райт”. Затым бесцырымонна павярнуўся да гасцей спіной, кіўнуў камусьці пальцам, і — на вялікае здзіўленне ўсёй трупы — да яго адразу ж падкаціў аўтамабіль. Чалавек, які быў рэкамендаваны трупе як менеджэр і якога звалі містэр Гечкінс, сеў у машыну і адразу знік у густым, шэрым, цяжкім лонданскім тумане.

Зусім інакш выглядаў брат кампаньёна Гольцмана Нісл Швалб. Ён трымаўся куды больш ветліва, чым зніклі

гаспадар — містэр Гечкінс, і выгляд у яго быў такі, нібы ён і ёсць сапраўдны гаспадар не толькі тэатра, але і ўсяго Лондана з усімі яго наваколлямі.

Шыракаплечы і тоўсты, як бочка, ён быў ростам удвая вышэйшы за свайго брата. Гладка выбрыты, з нязменнаю цыгараю ў зубах, у невысокім капелюшы набакір, жыццярадасны, задаволены сабой, субяседнікам і ўсім светам, ён, моцна смеючыся, камандаваў гасцямі так, нібы яны прыехалі не ў тэатр, а да яго асабіста.

Найперш за ўсё ён пачаў цалавацца з кожным паасобку, не робячы ні для кога выключэння, нібы ён з кожным быў даўно добра знаёмы і знаходзіўся з імі ў самых сяброўскіх адносінах. Затым уласнымі здаравеннымі рукамі схпіў багаж, сам наняў “керыдж”<sup>1</sup> і пачаў распараджацца:

— Ты, Ізак, сядай з Рафалеску вось сюды. Генрыету ўцісніце як-небудзь пасярэдзіне, вось так. А я з тваімі кампаньёнамі сяду насупраць.

І ён зусім па-сяброўску паклаў сваю тоўстую, круглую пухнатую руку на худое, вострае плячо Гольцмана. Дырэктар зірнуў адным вокам на брата свайго кампаньёна, а другім у думках змераў сілу яго вялізнае рукі.

“Ну і рука! Каб яна адвалілася сёння ж вечарам! Чаго ён тут камандуе? Чаго распараджаецца, каму і дзе садзіцца? Таму загадвае садзіцца тут, другому — там, а Генрыету ўсунуў пасярэдзіне. Скажу свайму кампаньёну, што я такіх штук цяпець не магу. Пакуль суд ды справа, трэба яму, гэтаму буйвалу, наперад збіць рогі, каб ён ведаў, з кім мае справу! Свінні трэба даць па рылу”.

Вось што збіраўся сказаць свайму кампаньёну Гольцман. Але замест гэтага з яго вуснаў вырвалася:

— Чуеш, Іцык? Твой браток, каб не сурочыць, разросся ўдоўж і ўпоперак.

На гэта кампаньён, з любоўю і пачуццём гонару глядзячы на брата, адказаў:

— Разросся, кажаш? Пхе... У нас ва ўсіх такая постаць. Пры гэтым твар яго ільсніўся, як тлусты пудынг.

— Гэта і бачна, — прамовіў Гольцман. А сам сабе падумаў: “Дзе ж вы абодва былі ў час халеры?”

Як чорт грэшніка, падхапіла карэта нашых гасцей і страляй паімчала па шумных вуліцах шумнага горада. Дырэктар Гольцман усю дарогу адчуваў сябе вельмі дрэнна: яму

<sup>1</sup> Керыдж — фэзтон, карэта.

было цесна, паветра не хапала побач з гэтым “буйвалам” — так ён у думках празваў Нісла Швалба. А той не пераставаў камандаваць і тады, калі кеб апынуўся ва Уайтчэпелі і падкаціў да месца назначэння. Нісл Швалб па чарзе выняў усіх з кеба, выносячы іх амаль на руках, і, усміхаючыся, прыгаворваў: “Гопля!” Гольцмана такія фамільярныя адносіны рэзалі як нож.

Не, у нядобры час прыехаў Гольцман у Лондан. Сэрца прадказвала яму, што тут, на вузкім даляглядзе хмурнага лонданскага неба, павінна закаціцца ягоная зорка, якая дасюль свяціла так ярка. Усю накіпелую на сэрцы злосць, ён, як звычайна, спагнаў на маці, на Соры-Бросе, і на ні ў чым не вінаватай сястры Златцы. Дасталася даволі і акцёрам і актрысам: ён накінуўся на іх, да ўсіх чапляўся, сярдзіта пакрыкваў, ляўся і асыпаў іх такімі праклёнамі, што, калі б у яго быў час і каб умеў ён пісаць, ён мог бы скласці ў алфавітным парадку цэлы слоўнік праклёнаў і зняважлівых слоўцаў.

### *Раздзел чацвёрты*

#### **НІСЛ ШВАЛБ — ДУША-ЧАЛАВЕК**

Людзі, як і стравы (хай даруе нам чытач такое параўнанне!), не ўсякаму аднолькава падыходзяць да густу: што аднаму падабаецца, другому тое агіднае. Наколькі Нісл Швалб не спадабаўся дырэктару Гольцману, настолькі ж, калі яшчэ не ў большай меры, ён прыйшоўся да душы Рафалеску. Больш за ўсё падабалася ў ім ягоная весялосць, жывы нораў, гучная, несціханая размова, грамавы смех, сяброўскае паляпванне па плячы, зварот да ўсіх на “ты”. Адным словам, душа-чалавек!

Наш юны герой любіў заўсёды вясёлых, жыццярадных людзей. Такім веселуном, як мы памятаем, быў і сам Гольцман у тыя часы, калі служыў яшчэ ў Шчупака, зваўся Гоцмахам і выступаў на сцэне ў Галянешці. Толькі пасля, калі ён стаў дырэктарам уласнай трупы, адбітак смутку і нязменнай заклапочанасці лёг на яго твар, і ён стаў змрочны і пануры. Кожнага паасобку ён падазраваў, што той точыць зубы на яго “хлопца” (на Рафалеску) і задумвае штосьці нядобрае супраць яго, Гольцмана.

У шумным Лондане яго настрой пагоршыўся, змроч-

насць і падазронасць узмацніліся, і — як мы ўбачым далей — не без падставы. У вачах Рафалеску ён гэтым больш прайграваў, чым выйграваў. Чым больш Гольцман насміхаўся над братам свайго кампаньёна, чым больш лаяў яго, тым мацней цягнула да яго Рафалеску, тым больш ахвотна, насуперак Гольцману, ён дружыў з Ніслам.

З першай хвіліны знаёмства ўсё ў гэтым чалавеку прываблівала сімпатыі Рафалеску: яго рухі, звычкі, жэсты і нават гаворка. Калі Нісл Швалб гаварыў, словы так хутка зляталі з яго вуснаў, што яго з цяжкасцю можна было зразумець. А так як ён да таго ж любіў прыманіць (ён быў агентам нейкай суполкі, а агенты — хай даруюць яны мне тысячу разоў! — у большай частцы сваёй ілгуны першакласныя), то бесперастанку бажыўся і замацоўваў сваю хлусню самымі вычварнымі клятвямі: “вось як бачыце мяне плаваючым” альбо “клянуся ўсім вашым дабром”, альбо “калі я хлушу, то падавіцца вам гэтым сталом”. Усе гэтыя і падобныя на іх клятвы ён прамаўляў без перадыху і прытым так хутка, што ў слухача не хапала часу дапоўніць здагадкаю тое, чаго не ўлавіла вуха.

У першыя ж дні знаёмства Нісл Швалб падахвоціўся паказаць нашаму юнаму герою Лондан, абяцаў нават на працягу аднаго дня абысці з ім увесь горад удоўж і ўпонара. Праўда, тут было маленькае перабольшванне: агледзець увесь Лондан у адзін дзень крыху цяжкавата. Ну, дык што ж? А заўтра хіба нельга? А паслязаўтра? Гэта ўсё так сабе. Важней за ўсё тое, што Нісл Швалб ведае Лондан, як свае пяць пальцаў, і з ім ніколі не бывае сумна. Гаворыць ён не змаўкаючы. Усюды, на кожнай вуліцы, ледзь не каля кожнага дома ён можа расказаць вам гісторыю альбо скандальную прыгоду, якая здарылася тут. Гэта не проста гісторыя альбо скандал, а сапраўдная падзея, відавочцам ці героем якой ён быў сам. “Вось як вы бачыце мяне плаваючым! Клянуся ўсім вашым дабром!..”

Расказваючы, Нісл Швалб літаральна гіпнатызуе вас: ён трымае вас за руку ці за абшлаг рукава, зазірае вам глыбока ў вочы і проста ў душу ўкладвае вам сваю гісторыю, якую ён перадае з усімі найдрабнейшымі падрабязнасцямі.

Вось паслухайце, напрыклад. Сустрэўся ён аднойчы ў Гайд-парку з нейкім вельмі важным панам, ледзь не лордам. Разгаварыліся пра тое-сёе. Слова за слова... Пасварыліся... І хоць вы загадзя ведаеце, што ўсё гэта чысцюткая выдумка, але Нісл Швалб, расказваючы, так гарачыцца і так заразліва

смяецца, што міжволі ў душу закрадваецца сумненне: “Чорт яго ведае! Можа, гэта і праўда?”

З гэтым вось чалавекам падружыўся наш юны герой. Яны сталі неразлучнымі дружбачкамі. Нісл Швалб вадзіў Рафалеску па ўсіх кутках і закутках Лондана, па ўсіх пацешных месцах — галоўным чынам па тэатрах, оперных спектаклях і канцэртах. Часу ў іх было аж занадта, так як гастраліруючая труппа “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>” іграла ў “Павільён-тэатры” ўсяго толькі два разы ў тыдзень.

Са сваім новым другам Рафалеску адчуваў сябе ў Лондане, як рыба ў вадзе. Ён адчуваў бы яшчэ большае задавальненне ад гэтых прагулянак, калі б Ніслу Швалбу не ўздумалася ўсюды цягаць за сабой сястру, прымадонну Генрыету Швалб. Ён хацеў, каб яго сястрычка таксама ўбачыла свет і паслухала музыку. “Нічога, спатрэбіцца”, — казаў ён. Але мэта ў яго была іншая. У першы ж дзень прыезду брат Ізак даў яму зразумець, што неабходна сасватаць “хлопцу” сястру. А то, чаго добрага, гэты сухотны певень (меўся на ўвазе Гольцман) сасватае яму сваю сястрычку...

— Каго?.. Гэты зялёны агрэт? — страпянуўся Нісл Швалб. Ён нават прыўстаў і пачаў хадзіць па пакоі шырокімі крокамі.

— Зялёны агрэт, кажаш? Яблычак! — ускрыкнуў Ізак, утаропіўшыся на брата, і на яго чырвоным твары выступілі барвовыя плямы.

— Глупства, лухта! — адрэзаў Нісл, працягваючы крочыць па пакоі.

У яго галаве — гэта было відаць па ўсім — паспяваў нейкі новы план, зараджалася нейкая важная камбінацыя.

### *Раздзел пяты*

## **ЧАЛАВЕК З КАМБІНАЦЫЯМІ**

Нісл Швалб — чалавек з камбінацыямі. Праўда, па сваёй асноўнай прафесіі ён агент, але адным гэтым у Лондане не пражывеш. Неабходна камбінаваць, а камбінацыі Нісл Швалб наладжвае з усяго, што ні патрапіць пад руку. Трэба аддаць справядлівасць нашаму камбінатару: хоць усе яго камбінацыі здаюцца ў першую хвіліну недарэчнымі, фантастычнымі, дзікімі, вар’яцкімі, але ў рэшце рэшт усё атрымліваецца ў яго так гладка і так разумна, што нічога

разумнейшага, здаецца, і прыдумаць нельга. Іншы раз, па праўдзе кажучы, сапраўды атрымліваецца не так ўжо і гладка і разумна. Ну і што ж? Ён жа не больш не менш, як чалавек, а чалавеку ўласціва памыляцца.

Нісл сам расказвае, што дзякуючы яго камбінацыям не адна фірма ашуквалася, і многія шыю зламалі на яго камбінацыях. Але вінаваты, вядома, не ён. Калі б яго слухаліся да канца, усё пайшло б па-іншаму. Уся бяда ў тым, што яго не слухаюцца, не разумеюць. Людзі проста-такі жывёліны, аслы, бараны. Ніхто так не разумее справы, як ён, Нісл. Ніхто так не ведае, як ён, што такое сапраўдная камбінацыя!..

Тое, што яўрэйскі тэатр трапіў у рукі чыстакроўнага брытанца — таксама адна з камбінацый Нісла Швалба: менавіта так у выніку яго камбінацый адзіная ў Лондане яўрэйская газета “Яўрэйскі Кур’ер” выдавалася не яўрэем, а прыроджаным англічанінам. У чым жа тут сэнс? Сэнс вельмі просты: так прыйшло ў галаву Ніслу Швалбу, і так яно і выйшла.

Праўда, “Яўрэйскі Кур’ер” у руках такога выдаўца быў больш падобны на анучу, якой на кухні выціраюць посуд, чым на газету. І бядак англічанін прагарэў на гэтай справе датла, згубіў роўна столькі стэрлінгаў, колькі ў яго было. Было б у яго больш фунтаў, ён згубіў бы больш. Але хто ж вінаваты, што ў яго, у гэтага англічаніна, тупая галава? Не захацеў паслухацца Нісла Швалба і выпускаць газету двойчы ў дзень — раніцай і вечарам, па прыкладу англійскіх газет. Можна было, вядома, задаць пытанне: калі лонданскія яўрэі не хочуць купляць газету адзін раз у дзень, то з якой ласкі яны будуць купляць яе два разы на дзень? Адказ Нісла на гэта пытанне быў вельмі просты: менавіта таму, што газета выходзіць двойчы, усе зачочуць яе купіць, бо кожнаму цікава будзе ведаць, што можа яўрэйская газета паведамляць два разы ў дзень.

Якім чынам яўрэйскі “Павільён-тэатр” апынуўся ў руках англічаніна, — гэта даволі цікавая і павучальная гісторыя, і мы вырашылі крата расказаць яе чытачу.

Нісл Швалб, як і ягоны брат Ізак, — вялікі аматар тэатра. Гэта, відаць, у іх сямейная слабасць. Да таго ж ён і сам, як убачым далей, меў калісьці адносіны да яўрэйскага тэатра. Не dziўна таму, што ён быў частым госцем, можна сказаць, сталым наведвальнікам яўрэйскага “Павільён-тэатра”. Але ў той час як лонданская яўрэйская публіка



сядзела ў тэатры, нібы статак бараноў, які цярпліва выслухоўваў самую дурную лухту і моташныя куплеты, ад якіх брыдка рабілася на душы, галава Нісла была занятая ўсялякімі камбінацыямі. “Чаму б, напрыклад, — думаў ён, — лонданскай яўрэйскай публіцы не мець добры яўрэйскі тэатр? І не адзін, а цэлыя тры тэатры: для драмы асобна, для аперэт асобна і для сур’ёзных опер асобна. Маючы тры такія тэатры, можна літаральна заваяваць свет! У такі тэатр не паганьбуе пайсці і яўрэйская арыстакратыя, хоць бы і сам Ротшыльд. Галоўнае: шыкоўны будынак і добрыя артысты. Больш шыкоўнага памяшкання, чым “Павільён-тэатр”, і ўявіць сабе немажліва. Злёгка асвяжыць яго — і будзе сапраўдны рай! А артысты? Ці мала іх на свеце? За грошы можна даставіць сюды не толькі Адлера\* з Нью-Йорка, але нават Сару Бярнар\* з Парыжа. А да пары да часу можна задаволіцца тымі бяздарнасцямі, якія маюцца ў Лондане, далучыўшы да іх яго сястрыцу, прымадонну трупы “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>” і маладога артыста Лео Рафалеску з Бухарэста, імя якога грывіць па свеце”.

Гэтая думка прыйшла ў галаву Ніслу Швалбу ў той час, калі абодва браты вялі бойкую перапіску з нагоды прыезду трупы на гастролі ў Лондан. Нісл кінуў тады амаль усе іншыя справы і цалкам аддаўся ідэі стварэння трох яўрэйскіх тэатраў. Паляцелі пісьмы ў Аўстрыю да брата, у Амерыку, у Расію, у Іаганесбург і Буэнас-Айрэс. Ён не прапусціў ніводнага тэатра, ніводнага знакамітага акцёра ці актрысы. Адусюль прыходзілі самыя суцяшальныя адказы. Справа ішла на лад. Адно пытанне заставалася нявырашаным, дробязнае пытанне: дзе ўзяць грошы?

Але наш камбінатар — не з тых, хто спыняецца на палавіне шляху. Нісл Швалб — неразборлівы ў сродках і любіць ісці да мэты простым шляхам. Да таго ж яму заўжды шанце. Вось паслухайце.

## *Раздзел шосты*

### **ТРЭБА МЕЦЬ ШЧАСЦЕ**

У адзін непагодлівы туманны дзень, калі ўвесь горад пагружаны ў цемру апраметную і нават запалення сярод белага дня фанары не ў стане былі засцерагчы ілбы пракожых ад узаемных сутыкненняў, — у такі менавіта дзень наш

геніяльны камбінатар накіраваўся ў кантору “Гечкінс Брос Лімітэд” у Сіці. Там знаходзілася галоўная агентура Нісла Швалба па распаўсюджванню швейных машын, веласіпедаў, аўтамабіляў і іншага.

Гандлёвы дом “Гечкінс Брос Лімітэд” належаў двум багатым англічанам — братам Гечкінсам, з якіх старэйшы амаль неадлучна жыў у Швейцарыі, лазіў па гарах, узбіраўся на найвышэйшыя вяршыні Альпаў і да гэтай пары ўсё яшчэ не зламаў сабе шыі, а малодшы — той, якога мы сустрэлі на вакзале, — вёў усе справы.

Нісл Швалб заспеў Гечкінса-малодшага за высокім пісьмовым сталом. Ён праглядваў пошту. Пасля першага “гуд морнінг”<sup>1</sup> Нісл Швалб папрасіў яго кінуць усе справы і выслухаць яго: ён хоча прапанаваць Гечкінсу “бізнес”, — такую выгадную справу, якая выпадае на долю шчасліўцаў раз у семсот гадоў.

Малады Гечкінс адклаў у бок пошту, сеў у крэсла насупраць свайго агента, залажыў нага на нагу так, што шырокія клятчастыя штаны задраліся ўверх, агаліўшы худыя шчыкалаткі, і халодна, без слоў, даў зразумець, што гатовы выслухаць, у чым заключаецца гэты “бізнес” і якая, маўляў, гэтая справачка, што выпадае на долю шчасліўцаў раз у семсот гадоў.

У доўгай квяцістай прамове Нісл Швалб намаляваў становішча яўрэйскага тэатра ўвогуле і лонданскага “Павільён-тэатра” у прыватнасці. Затым выклаў план арганізацыі трох тэатраў: для сур’ёзнай оперы, для драмы і для аперэты. Пры тым агент па распаўсюджванню машын выявіў выключную кампетэнтнасць ва ўсім, што датычыцца тэатра, музыкі і ўвогуле мастацтва. Потым ён выклаў цэлую кіпу лістоў і тэлеграм ад шматлікіх акцёраў усяго свету і газетныя выразкі з водгукамі пра іх. Усё гэта пераклаў з яўрэйскай на англійскую мову, далучыўшы самую падрабязную калькуляцыю: *колькі фунтай стэрлінгаў трэба ўкласці і колькі фунтай стэрлінгаў можна атрымаць.*

З калькуляцыі з неабвержнай яснасцю вынікала, што праз некалькі гадоў можна будзе набыць ва ўласнасць не толькі “Павільён-тэатр”, але і той дом, дзе знаходзіцца кантора, і суседні дом, і яшчэ тры дамы у лонданскім Сіці.

Нісл Швалб гаварыў, а містэр Гечкінс слухаў і думаў: якія адносіны мае ўся гэтая размова да фірмы “Гечкінс Брос

---

<sup>1</sup> Добры дзень, добрай раніцы.

Лімітэд”? Швейных машын, як быццам, не трэба, веласіпедаў — тым больш. Хіба што аўтамабіль? Дык ці варта з-за аднаго аўтамабіля столькі гаварыць?

Містэр Гечкінс увесь час глядзеў у акно на вуліцу, хоць там абсалютна нічога нельга было ўбачыць, і пастуковаў адным пальцам па сваіх трох залатых зубах. Ён цярпіва чакаў, пакуль агент, нарэшце, скончыць. І калі той нагаварыўся ўдосталь, містэр Гечкінс павярнуўся да яго і паглядзеў яму проста ў вочы, нібы пытаючыся: “Які ж з гэтага вывад?”

Нісл Швалб, відаць, зразумеў сэнс гэтага погляду і растлумачыў коратка і ясна, чаго ён хоча. Ён, бачыце, хацеў бы, каб містэр Гечкінс узяў на сябе фінансаванне гэтай камбінацыі. Пры тым Нісл Швалб пільна глянуў на англічаніна, спрабуючы па выразу яго твару здагадацца, якое ўражанне аказала на яго прапанаваная камбінацыя.

Але на абыякавым, халодным твары містэра Гечкінса нічога, зусім нічога нельга было прачытаць. На ім быў холад альпійскіх вяршынь і ціхамірны спакой Ледавітага акіяна. Містэр Гечкінс толькі ўздыхнуў, падняўся, пачасаў адным пальцам кадык на сваёй барвовай шыі і сонным голасам працадзіў:

— Ол райт.

Затым працягнуў агенту два пальцы правай рукі і загадаў прыйсці за адказам на наступны дзень у тры чвэрці дванацатай.

Адказ містэра Гечкінса чытачу вядомы. Толькі такі выключны пястун лёсу, якім быў Нісл Швалб, мог здзейсніць такую дзікую, такую бязглуздную камбінацыю.

Не трэба, сябра-чытач, ні розуму ні ведаў — трэба толькі, каб чалавеку шанцавала.

### *Раздзел сёмы*

## **МУЗЫЧНАЯ СЯМЕЙКА**

— Сёння вечарам мы ідзём да кантара, — сказаў неак Нісл Швалб свайму новаму юнаму другу Рафалеску.

Нешта ўздрыгнула ў сэрцы Рафалеску, калі ён пачуў слова “кантар”. Ён сарваўся з месца. Яму ўспомніўся яго былы кантар Ісроел з Галянешці, і ён з сардэчным трапятаннем спытаўся ў свайго сябра:

— Да якога кантара?

— Да ломжынскага кантара, таго самага, што надоечы з усёй плоймай быў у нас у тэатры. Ты ўжо забыўся? (Нісл Швалб, быў ужо даўно на “ты” са сваім новым юным другом.)

— А-а-а! — працяжна вымавіў Рафалеску. Ён успомніў, што неяк раз падчас антракту Нісл Швалб прывёў да яго за кулісы “Павільён-тэатра” нейкага рыжага чалавека з ватаю ў вушах. За ім ішла чарада дзяцей — хлопчыкаў і дзяўчынак — розных узростаў. Колькі іх было, Рафалеску не палічыў, — ён помніць толькі, што там было больш рыжых, чым чорных, і што ва ўсіх былі смяшлівыя мордачкі і хітраватыя вочкі.

Знаёмячы яго з членамі гэтае сям’і, Нісл Швалб, не саромячыся іх прысутнасці, пачаў расхвальваць усіх дзяцей па чарзе, расказваў пра іх усемажлівыя гісторыі, прыгоды, небыліцы і ўсё, па свайму звычайу, хутка-хутка, не пераводзячы дыхання, з запалам, з захапленнем, з клятвамі, з бажбай. Але ў шуме і мітусні тэатральных кулісаў Рафалеску мала прыслухоўваўся да расповядаў Нісла — яны яго проста не цікавілі. Ён ужо прывык да таго, што пра кожнага чалавека ў Нісла Швалба ёсць асаблівая гісторыя і што любая гісторыя ў яго абавязкова заканчваецца скандалам.

Цяпер, накіроўваючыся з візітам да кантара, Нісл Швалб зноў узяўся расхвальваць гэтую на рэдкасць музычную сям’ю. Усе дзеці ў гэтай сямейцы альбо спевакі, альбо музыканты: усе ад самога кантара да малодшага дзіцяці, якому не споўнілася яшчэ і чатырох гадоў, — альбо спяваюць, альбо іграюць на якім-небудзь інструменце.

— Думаеш, іх хто-небудзь вучыў? Ха-ха-ха! У гэтага кантара дзеці з чэрава маці выходзяць падрыхтаванымі музыкантамі, клянуся ўсім вашым добром! — закончыў Нісл Швалб.

Па дарозе ён зайшоў з Рафалеску ў яўрэйскую крамку і папрасіў загарнуць яму хлеба, варшаўскае каўбасы, усялякіх саленняў і “яшчэ сяго-таго”. Гледзячы на гэтыя стравы, Нісл Швалб нават аблізваўся.

— Дзеля чаго гэта? — са здзіўленнем спытаў Рафалеску.

— Частаванне, — сказаў сур’ёзна Нісл Швалб. — Трэба ж ім чым-небудзь пачаставаць нас. А заадно ўжо і яны самі перакусяць. Беднякі, жабракі, ха-ха-ха! Ой, якія беднякі!

Калі б іх час ад часу не падтрымлівалі, яны б тут, у гэтым Лондане, з божай дапамогаю, з голаду выпруціліся б. Хіба гэта жарты, такая сямейка! Галодных ратоў шмат, а карміцеляў няма. Але гэта толькі да пары да часу, пакуль дзеці яшчэ дзеці. Дай ім толькі стаць на ногі, і будуць яны, запэўніваю цябе, у золаце хадзіць, вось як ты бачыш мяне плаваючым... Асцярожна! Тут слізка, як на лёдзе, і цёмна, хоць вочы выкалі. Рызыкуеш — не дай Гасподзь — на роўным месцы шыю сабе скруціць!

Зрабіўшы такое папярэджанне, Нісл Швалб пачаў адну за адной запальваць запалкі, і абодва пачалі асцярожна спускацца ці то ў падвал, ці то ў нейкую яму. Цяжка было зразумець, куды яны трапілі: кухня не кухня, пакой не пакой. Штосьці доўгае і шырокае, а ложкаў, ложкаў — ну проста як у бальнічнай палаце. Сцены завешаны рознымі музычнымі інструментамі. Пасярод пакоя — стары раяль, які даўно адслужыў свой век. Нейкая рыжаватая дзяўчынка гадоў шасці-сямі, а мажліва і васьмі (Нісл Швалб запэўнівае, што ёй і чатырох няма — што ж, зробім яму ласку і паверым на гэты раз), здабывала з гэтага інструмента жахлівыя гукі, — ва ўсякім выпадку не тыя, якія дзіцяці хацелася б здабыць. Але даруем старому раялю: ён сваё адыграў; іншы на яго месцы даўно ўжо трапіў бы чорт ведае куды і валяўся б дзе-небудзь на вышках.

Убачыўшы гасцей, шасці-сямі- або васьмігадовая дзяўчынка, якой не споўнілася і чатырох, пакінула раяль і кінулася ў абдымкі Нісла Швалба з моцным выкрыкам:

— Дзядзька Нісл прыйшоў! Дзядзька Нісл!

Як у тэатры на сцэне, адзін за адным пачалі паказвацца з нейкага задняга пакоя хлопчыкі і дзяўчаткі. Колькі іх, было цяжка вызначыць на вока, але рыжых было больш, чым чорных. Тыя самыя, якіх бачыў Рафалеску ў сябе за кулісамі, — усе са смяшлівымі мордачкамі і хітраватымі вочкамі. Услед за імі паявіўся і бацька, сам ломжынскі кантар, рыжы чалавек, які ўжо пачаў сівець, — яшчэ два-тры гады і ніхто не скажа, што ў гэтага чалавека былі некалі ярка-рыжыя валасы... Але кантар трымаецца яшчэ вельмі бадзёра і непасрэдна, апрануты вельмі ахайна. Вочы яго зіхацяць, а рукі дрыжаць, як у вельмі галоднага чалавека. Але дзе там на яго твары прачытаеш, што ў яго страўніку пуста, — не такі кантар!

— Перш за ўсё перакусім! — усклікае Нісл Швалб, паціраючы рукі і аблізваючыся. — Я галодны, як воўк, вось як вы бачыце мяне плаваючым!

Працягваючы размаўляць, ён раскрыў пакеты з закупленай правізіяй і першы ўзяўся за работу: стаў упісваць за абедзве шчакі з такім неймаверным апетытам, нібы з'явіўся сюды пасля доўгага посту.

— Што сядзіце, як нязваныя госці на чужым банкце? — прыкрыкнуў ён на музыкальную сямейку.

Першы падняўся з месца кантар, чалавек з галоднымі вачыма і дрыготкімі рукамі. Ён падышоў да стала як бы нехаця, з ветлівасці: просяць, маўляў, дык няёмка ж адмаўляцца... За ім пацягнулася ўся сямейка. З першага позірку няцяжка было здагадацца, што дзеці, дзякаваць Богу, не могуць паскардзіцца на адсутнасць апетыту. Пакрысе ў пакоі рабілася ўсё весялей, усё больш ажыўлена. Усе ўзяліся за яду з такім запалам і захапленнем, што нават у Рафалеску разгарэўся апетыт.

— Сядай, хапай, бяры, рэж, лопай, не саромейся! — падбадзёрваў яго Нісл Швалб. — Ты тут сярод сваіх, сярод родных.

А ўся плойма глядзела на маладога артыста такімі дружалюбна-цікаўнымі вачыма, што ён сапраўды пачаў адчуваць сябе як дома, сярод родных... Адкуль у яго раптам з'явіўся такі апетыт? Чаму яму тут так утульна, цёпла, так прывольна, так весела? Дзіўная, дзівосная сямейка!

За ядой Нісл Швалб безупынку гаварыў, сыпаў вострымі жартамі. Для кожнага з дзяцей ён знаходзіў своеасаблівае слоўца, ніштаватую мянушку. Дзядзька Нісл гаварыў, а дзеці, заходзячыся ад смеху, працягвалі ўпісваць за абедзве шчакі. Адзін толькі бацька, ломжынскі кантар, рабіў сваю справу сур'эзна і засяроджана, спрабаваў то адну, то другую страву і штохвілінна выціраў губы. Літаральна за ўвесь час сваіх блуканняў Рафалеску ніколі не адчуваў сябе так хораша, як у гэтай сям'і.

Да чаго тут утульна, жыва, весела!

Скончыўшы з перакусаннем, Нісл Швалб падміргнуў ломжынскаму кантару, і той, старанна выцершы губы і пераклаўшы вату ў вушах, падаў знак сваёй плойме: пара, маўляў, узяцца за інструменты і даць у гонар гасцей невялікі канцэрт.

## СЫГРАЙЦЕ ЖАНИХУ ШТО-НЕБУДЗЬ САМОТНАЕ

Невялікі канцэрт, якім музыкальная сямейка вырашыла пачаставаць гасцей, аказаўся сапраўдным вялікім канцэртам, адным з тых рэдкіх канцэртаў, якія запамінаюцца на ўсё жыццё. Не кажучы ўжо пра тое, што тут былі прадстаўлены ўсемажлівыя музычныя інструменты — скрыпка, флейта, віяланчэль, раяль, бас, цымбалы, арфа і барабан — не кажучы ўжо пра выключную сыгранасць і цудоўнае майстэрства, — гэты сямейны аркестр, які складаўся з напайголых і зусім босых дзяцей, сам па сабе расчуліў нашага юнага героя да слёз. Гледзячы на гэтую Богам благаславленную, але бедную капэлу, ён раздумваў пра зменлівасць лёсу. За гады блуканняў ён сустракаў нямала талентаў, якія гінулі ў беднасці. Ніхто імі не цікавіўся, ніхто на іх увагі не звяртаў. “Няма ў нас мецэнатаў”, — думаў ён, успамінаючы львоўскага “мецэната” доктара Левіуса-Левіафана, які валодаў паўмільённым багаццем. Успомнілася яму, як гэты доктар спачатку выдаваў сябе за мецэната, заўзятага аматара мастацтва. Але як толькі ад слоў перайшлі да справы і Гольцман заікнуўся пра падтрымку, доктар перамяніўся ў твары, паабяцаў на наступны дзень прыйсці ў тэатр, але з таго часу як у вадугануў. “Стаць бы мне толькі самастойным чалавекам і пачаць зарабляць грошы, — думаў Рафалеску, — я абавязкова выцягну з гразі гэтую сямейку і выведу яе ў людзі...”

Рафалеску, па сваёй звычцы, марыў і фантазіраваў, а басаногі аркестр паказваў адзін цуд за другім. Пакуль Рафалеску, будуючы ў сваім уяўленні паветраныя замкі, здзіўлена слухаў цудоўную музыку, Нісл Швалб сядзеў у куточку з маці гэтых адораных дзяцей, жанчынай у рыжым парыку\*, які ўжо ніколі не пасівец, і без стомы гаварыў, гаварыў, гаварыў, перасыпаючы сваю гаворку ўлюбёнымі клятвамі: “Вось як вы бачыце мяне плаваючым” альбо “Клянуся ўсім вашым дабром!”

Было ўжо далёка за поўнач, калі нашы сябры вярталіся дадому. Уайтчэпель усё яшчэ быў асветлены, але, акрамя высокага, даўганогога палісмена, нікога на вуліцы не было. Рафалеску, звычайна маўклівы, спакойны, ураўнаважаны, даўно ўжо не быў у такім узбуджаным стане, як у гэты вечар.

Ён раптам стаў гаварлівы і, размахваючы рукамі, гучна выяўляў сваё абурэнне:

— Жах! Жах! Такая таленавітая сям'я, такія благаславенныя рукі валяюцца ў бруднай яме! Няўжо ў такім велізарным горадзе, як Лондан, не знойдзецца сярод яўрэйў ніводнага мецэната, які аказаў бы падтрымку гэтай сям'і?

— Мецэната, кажаш? Ды ты дзіця! — усклікнуў Нісл Швалб, і голас яго гулка пракаціўся па пустынным Уайт-чэпелі. — Вось раскажу я табе такую гісторыю, што ў цябе ў мазгах памутнее. Ёсць у нас такі, як ты называеш іх, мецэнат, рускі яўрэй. Быў некалі, не сурочыць бы, бядняк з беднякоў. Цяпер міліянер, дай нам Бог абодвум яго багацце! Стэльмах яго прозвішча, мецэната гэтага...

— Стэльмах?..

Рафалеску спыніўся. Яму падалося, што ён ужо чуў нека гэта прозвішча ў сувязі з імем Рэйзл; але ён ніяк не мог успомніць, дзе і калі...

Бачачы, што Рафалеску спыніўся, Нісл Швалб вытлумачыў гэта па-свойму:

— Гляньце на яго! Я яшчэ не пачаў расказваць, а ён з сябе выходзіць. Слухай далей. Пазнаёміўся я з гэтым Стэльмахам нядаўна, у "Павільён-тэатры". Ён часты наведвальнік і вялікі аматар яўрэйскага тэатра, знаўца музыкі. Яго сын Грыша — знакаміты скрыпач, вундэркінд, не аднойчы іграў у каралеўскім палацы. Дзякуючы яму, гэта значыць дзякуючы сыну, ён і разбагацеў.

Цяпер Рафалеску ўспомніў, хто такі Стэльмах і якія адносіны мае яго сын да Рэйзл, і расповяд Нісла пра мецэната набыў у яго вачах асаблівую цікавасць. Ён спытаўся ў свайго новага друга:

— Ну, а дзе ж ён цяпер знаходзіцца, гэты ... ну, гэты славуты скрыпач?

— Не забягай наперад! — спыніў яго Нісл. — Да сына я яшчэ не дайшоў. Я расказваю пра бацьку-мецэната і пра тое, як мы з ім пазнаёміліся. Знаёмства наша адбылося ў буфеце падчас антракту. Бачу, нейкі чалавечак круціцца ў буфеце, штосьці жуе і глядзіць мне ў вочы. Ён на мяне, я на яго. Слова за слова — разгаварыліся.

“Адкуль вы? — пытаюся. — Ваш твар як быццам мне знаёмы”. — “Я, — кажа ён, — Стэльмах”. — “Вось як! — кажу я. — Дык вы, значыць, і ёсць сам Стэльмах? Дык дазвольце ж у вас спытацца, містэр Стэльмах, з якіх, уласна, Стэльмахаў вы будзеце?”



Ён, вядома, глядзіць на мяне, як на прыдуркаватага, і адказвае з пакрыўджанай усмешкай: “Як гэта — з якіх Стэльмахаў? Вы ніколі, кажа, не чулі пра Грышу Стэльмаха? Ха-ха-ха! Чалавек, — гаворыць ён, — сядзіць у Лондане і не ведае, што ёсць на свеце Грыша Стэльмах, які ўжо не адзін раз іграў у каралеўскім палацы...” — “Што ў Лондане, — кажу я, — ёсць Грыша Стэльмах, які іграе ў каралеўскім палацы, гэта я ведаю добра, хоць я не вельмі часта заходжу да караля з візітамі. Але якія адносіны ён мае да вас?”

Тут ён пачынае моцна смяяцца і з гонарам адказвае:

— Якія ён адносіны мае да мяне? Ха-ха-ха! Я — яго бацька.

— Віншую! — кажу я. — Шчаслівы сын, які мае такога бацьку!

Такім манерам мы разгаварыліся. Гэта значыць гаварыў, уласна, ён адзін, гэты блазн. Ён не любіць, калі іншыя гавораць. Ён любіць сам гаварыць, уасабліва свайго Грышу: тут яго не спыніш і пяццю парамі коней. Тра-та-та, тра-та-та! Грыша — канцэрт — кароль — музыка... Казка пра белага бычка. Я яго перабіваю. “Бачу, — кажу я яму, — што вы аматар і знаток музыкі. Калі хочаце паслухаць добрую музыку, я павяду вас у адно месца, дзе вы пачуеце без капейкі грошай музыку, якой вы яшчэ ў жыцці не чулі...” — “Ах! — адазваўся ён. — З найвялікшым задавальненнем! Для мяне, гаворыць, яўрэйскі тэатр, музыка і да таго падобнае такія дарагія, што я гатовы хоць тры мілі пешкі прайсціся”.

“Вельмі добра! — падумаў я. — Сам Бог прыслаў цябе сюды, таўстапузы! Можна быць, лёс зробіць ласку, каб дзякуючы табе бедная сям’я выбралася з галечы...”

Адным словам, у адзін цудоўны дзень прывёў я гэтага пана да ломжынскага кантара. Праз кароткі час — яшчэ раз; потым і трэці раз. Мой Стэльмах закліпаецца ад захаплення. Вось-вось растане ад задавальнення. Прыйдзе да кантара — і адыходзіць не хоча. Сядзіць з усімі разам за сталом, перакусвае з усімі разам, ну і, вядома, цуды расказвае пра свайго сына, казкі з “Тысячы і адной ночы”... І вось неяк раз я падумаў: “Калі ты і сапраўды такі сябра, дык, бадай, не шкодзіла б табе, містэр Стэльмах, паклапаціцца пра гэтую сям’ю”.

“Трэба б, — кажу я з падыходам, — уладзіць гэтых адораных дзяцей, аддаць іх у кансерваторыю, вывесці ў

людзі”. Ён паглядзеў на мяне, як ачумелы, заміргаў вачыма, не зразумеў, бедненькі, чаго я ад яго хачу... Тады я сказаў ужо без хітрыкаў: “Містэр Стэльмах ... патрэбны грошы”.

Пачуўшы слова “грошы”, мой Стэльмах стаў — ну, як бы табе сказаць?.. Адным словам, лепшым у дамавіну кладуць, вось як ты мяне бачыш плаваючым. Ха-ха-ха! Што тут доўга расказваць? Ён паспешліва развітаўся са мной і — толькі яго і бачылі! Чакаю яго ў тэатры дзень, другі, трэці — няма маёй пташкі. “Глупства! — думаю я. — З рук Нісла Швалба не так хутка выкруцішся!” Ну, разведаў я, разумеецца, дзе ён жыве, гэты вярблюд, і — марш да яго. Стукаюся да яго ў дзверы, а за дзвярыма чую добра знаёмы голас, ягоны голас: “Паглядзі, хто там стукае. Калі высокі і тоўсты, то скажы, што мяне дома няма”. Так проста і сказаў. Перадаю табе слова ў слова, ха-ха-ха, вось як ты бачыш мяне плаваючым. А я сабе думаю: “Вось як? Хочаш выкруціцца з маіх рук? Дудкі! Галубок, не адкруціцца табе, даражэй будзе каштаваць!”

Так расказваў Нісл Швалб і ўжо прыдумаў цэлую інтрыгу са скандалам, з двума, з трыма скандаламі. Пры гэтым ён трымаў свайго юнага друга за руку, гарачыўся, уваходзіў у азарт і, па звычцы, закончыў раскацістым смехам і звыклай бажбой: “Клянуся ўсім вашым дабром!”

Дзеля прыліку Рафалеску рабіў выгляд, што слухае ўважліва і нават выяўляў здзіўленне. У сапраўднасці ж з усяго доўгага расповяду Нісла Швалба да яго дайшлі толькі апошнія словы: “Клянуся ўсім вашым дабром!” Думкі яго былі занятыя зусім іншым. Імя “Грыша Стэльмах” не давала яму спакою. Гэта ж той самы Грыша Стэльмах, жаніх Рэйзл... А раз так, значыць, ён, Рафалеску, наткнуўся на след. Цяпер застаецца толькі адно: *пазнаёміцца з гэтым Грышам Стэльмахам.*

## Раздзел дзевяты

### У АМЕРЫКУ

Бліскучая камбінацыя з трыма яўрэйскімі тэатрамі, задуманая геніяльным камбінатарам Ніслам Швалбам, не зусім удалася.

Не тое што ў трох тэатрах, як задумваў раней Нісл Швалб, але нават у адзіным “Павільён-тэатры” справы ішлі

не бліскуча. Лонданская публіка, праўда, валам валіла ў тэатр паглядзець на славу тага Лео Рафалеску з Бухарэста і знакамітую прымадонну Генрыету Швалб з Буэнас-Айрэса. Тэатр быў набыты так, што яблыку не было дзе ўпасці. Але бяда ў тым, што гэта была ўсё тая ж публіка, усё той жа Уайтчэпель з яго беднымі насельнікамі. Усё тыя ж цяжарныя жанчыны з тымі ж груднымі дзецьмі на руках, што напаўнялі тэатр сваім віскам, выццём і плачам; тыя ж юнакі і дзяўчаты, якія перакідваюцца апельсінавым шалупіннем, гавораць так гучна, смяюцца так заразліва і трымаюць сябе так па-свойску, бесцырымонна, што “Павільён-тэатр” робіцца падобным хутчэй на местачковы сінагагальны двор у цёплы летні вечар, чым на тэатр. Яўрэі з Вест-Энда, яўрэйскія арыстакраты з лордам Ротшыльдам на чале, на якіх Нісл Швалб, галоўным чынам, грунтаваў свае разлікі, і носу не паказвалі ва Уайтчэпельскі тэатр, як не заглядвалі і дасюль і не будуць зазіраць да прышэсця месіі\*. Хутчэй англійскі артадаксальны рабін пяройдзе ў іншую веру і сучасны рэфарміраваны рабін навучыцца чытаць малітвы, чым яўрэй з арыстакратычнага квартала спусціцца ва Уайтчэпель, да беднякоў, у яўрэйскі тэатр, дзе яўрэі гавораць па-яўрэйску, спяваюць і скачуць па-яўрэйску.

Адным словам, справы тэатра ішлі дрэнна. Амаль усе грошы ішлі на ўтрыманне вандроўнай трупы “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>”. А сваім акцёрам не было з чаго плаціць. Капіталіст містэр Гечкінс патраціў ужо амаль усю суму, асігнаную ім на гэту справу, і схільны быў закрыць тэатр у самы разгар сезона.

Наш камбінатар Нісл Швалб, само сабой зразумела, быў вельмі засмучаны такім становішчам спраў. Але англічанін застаўся англічанінам — ён не хацеў зразумець тэорыю Швалба, што “*чым большая галава, тым большая патрэбна шапка*” і што “*чым большы гаршчок, тым больш патрэбна агню*”.

Швалб даказваў, што не варта падаць духам і што нельга спыняцца на паўдарозе. Наадварот, трэба пашырыць тэатр. Пашырыць, палепшыць, упрыгожыць. Трэба выпісаць Адлера з Амерыкі, зрабіць турнэ па ўсёй Англіі, не шкадаваць грошай. Ён з лічбамі ў руках даказваў, як двойчы два чатыры, што кожны фунт стэрлінгаў, які містэр Гечкінс укладвае цяпер у тэатр, прынясе з часам тры фунты, дзесяць фунтаў, дваццаць фунтаў, незлічонае мноства фунтаў.

Але містэр Гечкінс і слухаць не хацеў пра ўсе гэтыя

паветраныя замкі. Містэр Гечкінс у процілегласць Ніслу Швалбу прытрымліваўся англійскай прымаўкі: “Менш шуму, больш справы”, ці, як кажуць у нас: “*Чым менш гасцей, тым баль весялейшы*”.

Містэр Гечкінс не любіў траціць словы марна. Спрацацца з палкім агентам ён не лічыў патрэбным. Містэр Гечкінс выслухаў яго да канца, пастукваючы пазногцем па сваіх трох залатых зубах і гледзячы ў акно. Калі Швалб скончыў, містэр Гечкінс устаў з лёгкім уздыхам, працягнуў яму два халодныя пальцы і сказаў раўнадушна, сонным голасам:

— Ол райт. Больш ніводнага шылінга.

Што было рабіць? Не мог жа Нісл Швалб пераставіць сваю галаву на плечы гэтага сухога англічаніна, а падаць духам і адчайвацца з-за такіх дробязей таксама не варта было. “Эх! — сказаў сам сабе Швалб. — Неба яшчэ не абрушылася на зямлю. Бог застаецца Богам, а Лондан — Лонданам. Не гэты, іншы чорт знойдзецца...”

І геніяльная галава Нісла Швалба не супакоілася да таго часу, пакуль ён не прыдумаў новай камбінацыі. Камбінацыя складалася толькі з аднаго слова, аднаго-адзінага слова. Але ў гэтым слове таілася такая прыцягальная сіла, такі магніт, у ім былі прыхаваны такія чары, што варта толькі вымавіць яго, як сонны рабіўся нядрэмным, лянівец — жыццядзейным, а вальнадумец і скептык напаўняўся верай і надзеяй.

“*Амерыка*” — вось гэта слова.

Калі б я хацеў гаварыць моваю параўнанняў і ўжываць паралелізмы, я сказаў бы, што Амерыка — гэта акіян, у які ўпадаюць усе рэкі. Салодкі сон, які не заўжды збываецца. Самы далёкі край зямлі, далей за які ехаць ужо няма куды. Такія моцныя лекі, што калі і яны не дапамогуць, то ўжо ні ўрач, ні шаптун не ўратуе.

Нашага палкага камбінатара Нісла Швалба ўжо даўно цягнула туды “ў залатую краіну”. З дзяцінства мроіў ён пра тое, каб разбагацець, а гэта мажліва толькі там, у краіне долараў. Былі часы, калі ён ужо адкладваў грошы на шыфскарту\*. Але разнастайныя камбінацыі заўсёды затрымлівалі яго. Кожны раз, калі тая ці іншая камбінацыя лопалася, як мыльны пузыр, ён адразу ж бег у кантору заказваць сабе білет на першы адыходзячы ў Нью-Йорк параход. Але па дарозе ў кантору параходнай кампаніі ў яго ў галаве раптам нараджалася новая камбінацыя, і ён, вяртаючыся дахаты, зноў энергічна браўся за яе здзяйсненне. Камбінацыя зноў правальвалася, і ён зноў бег па бі-

лет, зноў па дарозе прыдумваў новую камбінацыю, вяртаўся назад, зноў камбінаваў... І так некалькі разоў.

Але на гэты раз ён цвёрда вырашыў ехаць чаго б гэта ні каштавала. Нішто не спыніць яго, нават калі б камяні пачалі падаць з неба. Сам Бог наказаў ехаць у Амерыку. Абставіны апошнім часам складваліся так, што ўсё, літаральна ўсё садзейнічала іх паездцы.

Залатая думка пра паездку ў “залатую краіну” зарадзілася ў Нісла Швалба ў падвале, у кватэры ўжо знаёмай нам музыкальнай сямейкі. Ломжынскі кантар толькі што на днях атрымаў ліст з Амерыкі, у якім яго пераконвалі абавязкова паехаць туды з усёй сям’ёй: іх там літаральна азалоцяць. “Спевы і музыка, — пісалі яму, — гэта такі тавар, якога ў Амерыцы няма. Яго выпісваюць з Еўропы. Самы заняпалы музыканцік, — пісалі яму далей, — які ў сябе дома хадзіў усё жыццё, даруйце за выраз, у рваных штанах, за адзін тыдзень робіцца ў Амерыцы прафесарам...”

Калі ломжынскі кантар прачытаў усных гэты ліст, Нісл Швалб страпянуўся, ускочыў як апараны, шлёпнуў сябе па лоб і ляпнуў кантара па плячы:

— Едзем у Амерыку! Клянуся ўсім вашым дабром, едзем! У мяне, ці разумеете, камбінацыя, цудоўная, выключная камбінацыя! Заўтра ці паслязаўтра сустрэнемся. Усё будзе ў лепшым выглядзе. Гуд бай!..

Праз хвіліну Нісл Швалб быў ужо на вуліцы. Вясёлы, жыццярэдасны, самазадаволены і шчаслівы, ён шырока крочыў па Уайтчэпелю. Ссунуўшы шапку набакір і насвіставаючы песеньку, ён сваімі багатырскімі плячыма прабіваў сабе дарогу скрозь густы вулічны натоўп, які рухаўся па абодвух баках тратуара, нібы хмара, нібы шумны паток, якому няма ні пачатку, ні канца.

“Ну і горад! — разважаў сам з сабою Нісл Швалб, пасвіставаючы. — Добра, на дзіва добра жыць на свеце! Клянуся ўсім вашым дабром!..”

## *Раздзел дзесяты*

### **І КОШКА МОЖА САПСАВАЦЬ**

Чытач помніць, вядома, як нядобра, як недалікатна абышоўся наш дырэктар Бярнард Гольцман з беднай Брайндэ-ле-козак. І яна дала сабе слова і паклялася ўсім святым адпомсціць гэтаму, з дазволу сказаць, дырэктару, які

занадта ўжо задраў нос. Забыў, відаць, гэты вушасты сабака, што яго калісьці звалі Гоцмахам і што ён чысціў чаравікі ў Шчупака, хай супакоіцца прах яго. Але што можа зрабіць бедная, адзінокая і бездапаможная вандроўніца, створаная лёсам толькі дзеля таго, каб усе яе эксплуатавалі, а потым, скарыстаўшы, выкідвалі, як непатрэбны хлам. Яна, бедная, так доўга бадзялася па свеце, раз-пораз атрымліваючы ўдары ад “ілжывых, здрадлівых мужчын”, пакуль не дабралася, нарэшце, да Амерыкі. І дзякуй Богу, ёй не даводзіцца шкадаваць пра гэта! Там яе ўжо не называюць “Брайндэлекозак”, а ўсе завуць “мадам Чарняк”. У яе вельмі прыстойны “джаб” (пасада), — піша яна Генрыеце Швалб вялікімі паўкруглымі крэндзелепадобнымі літарамі. — Яна, праўда, ужо не актрыса, таму што тут, у благаславеннай краіне Калумба, у кожнай прафесіі ёсць свой “юніён”<sup>1</sup>. У яўрэйскіх акцёраў — свой “юніён”, і яны не дапускаюць на сцэну чужога акцёра. Таму цяпер у яе другі джаб, другая пасада, таксама даволі паважаная і таксама ў тэатры...

Які менавіта “джаб”, у пісьме не растлумачана. Яна піша толькі, што зарабляе, дзякуй Богу, някепска, цалкам задаволеная і адмовілася ад усялякай думкі калі-небудзь змяніць свой спосаб жыцця. Заканчвае яна пісьмо сваім улюбёным благаславеннем:

“Хай смерць паразіць усіх мужчын і найперш сухотнага дырэктара. Ён усё яшчэ жывы?”

— Вы не можаце сабе ўявіць, — піша далей мадам Чарняк, — як я ўзрадавалася, калі даведалася, што вы ў Лондане, на гэтай апошняй станцыі на шляху з Еўропы ў Амерыку. Ах, як было б добра, падумала я, калі б вы прыехалі сюды, у Амерыку! Тут ваша сапраўднае месца. Я нават дазволіла сабе закінуць слоўца некаторым уладальнікам тутэйшых яўрэйскіх тэатраў. Яны вельмі ўважліва слухалі і папрасілі паказаць вашу “пikчу” (партрэт). Калі я паказала ім вашу “пikчу”, яны ледзь не звар’яцелі ад захаплення. Яны прасілі, малілі мяне даць ваш адрас. Яны несумненна вам напішуць, калі ўжо не напісалі, — відаць, збіраюцца ангажыраваць вас у прымадонны. Мая парада, не стаўце ім ніякіх умоў, нават не адказвайце, а проста прыезджайце без усялякіх адкладаў. Да якой пары вам бадзяцца па свеце? За другіх акцёраў не ручаюся — ім цяжкавата будзе ўладкавацца з-за “юніёна”. Але такім “зоркам”, як вы і Рафалеску, калі

<sup>1</sup> Юніён — прафесіянальны саюз.

вы прыедзеце сюды, перашкод не будзе. Я ўпэўнена, што вас тут на руках будуць насіць. Запомніце, аднак: усё павінна застацца ў найстражэйшай тайне. Апрача вашага брата і Рафалеску, ні адна жывая душа не павінна ведаць пра гэта, асабліва гэты сухотны, з дазволу сказаць, дырэктар, — а то ён вас так апляце, што навек не распутаецеся... Помніце ж, Богам прашу, нікому не адказвайце на лісты, ні з кім не гаварыце і прыязджайце неадкладна сюды. Я ўжо тут расказала сямю-таму, што вы збіраецеся прыехаць, і яны не паленаваліся надрукаваць пра гэта ў газетах разам з вашай “пikчай”. Пасылаю вам гэтыя газеты. Помніце, што тут, за акіянам, у вас ёсць любячы і адданы друг, імя якой *Брайндл Чарняк*”.

Так спадцішка Брайндэле-козак падкопвалася пад свайго кроўнага ворага — Гольцмана. Але адным гэтым ударам яна не задаволілася. Забраць у яго адну толькі прымадонну здавалася ёй недастатковым. Трэба было вырваць з яго рук яго лепшы скарб, адзіную крыніцу яго абагачэння, каштоўную курыцу, якая несла яму залатыя яйкі. Адным словам, трэба было забраць ад яго “хлопца”, з-пад носа забраць у яго Рафалеску. Якраз як ён не так даўно з-пад носа Гецл бен-Гецла пераманіў да сябе яго прымадонну. Якраз так, як вырвалі з рук яе другога заклятага ворага — Шчупака — другую залатую курачку, Розу Співак.

Так вырашыла Брайндэле-козак, і сам Бог прыйшоў ёй на дапамогу.

### *Раздзел адзінаццаты*

## **АДНЫМ СТЭЛАМ ДВУХ ЗАЙЦОЎ**

За ўсё сваё доўгае жыццё, за ўсе гады блуканняў па гарадах і мястэчках Еўропы Брайндэле-козак не прачытала і дзесятае долі таго, што яна прачытала за кароткі тэрмін свайго знаходжання тут, у “благаслаўленай краіне Калумба”. Там, на старой радзіме, яна таксама любіла пачытаць кніжку. Але дзе яе дастаць? Гады ў рады трапляўся ёй які-небудзь “жахлівы” раман, і яна праседжвала над ім ночы напралёт, праліваючы горкія, нікому не бачныя слёзы. Тут, у “благаслаўленай краіне Калумба”, няма патрэбы чытаць кніжку. Варта толькі выйсці на вуліцу, — і вам насустрач

нясуць газеты — адну, другую, трэцюю — на выбар. Кожная газета, велічынёй з прасціну, каштуе ўсяго адзін цэнт, а матэрыялу ў ёй — выбірай, што толькі душа пажадае. Усё, што вам падабаецца, аж да птушынага малака. Божа, чаго толькі там няма! Самыя-найсамыя апошнія навіны з вашай старой радзімы і з усіх канцоў свету, і ўсё гэта вам падносіцца з такімі велізарнымі крыклівымі загалоўкамі, што бачыш іх за вярсту. А што за раманы там друкуюцца! У кожнай газеце штодзённа, з году ў год, друкуюцца два раманы адразу, абодва спакуслівыя. Рай зямны, ды і толькі!

У адзін цудоўны вечар Брайндэле-козак прачытала ў газетах, у раздзеле “Драма, мастацтва і музыка”, паведамленне пра тое, што ва ўсходняй частцы Нью-Йорка, у арыстакратычным квартале “Антуан”, чакаюцца два госці з Парыжа, дзве зоркі першай велічыні: скрыпач англійскага каралеўскага двара *Грыша Стэльмах* і знакамітая спявачка, якая перасягнула Паці, сусветна вядомая *Разалія Спайвак*.

— Разалія Спайвак! — усклікнула Брайндэле-козак, стукнуўшы сабе па каленях абедзвюма рукамі. — Божа! Ды гэта ж Роза, Роза Співак!

Мадам Чарняк была не ў сабе ад радасці. Падумаць толькі: Роза, Роза Співак едзе сюды! Віхрам закружыліся ў яе галаве самыя разнастайныя думкі, фантазія яе разгулялася на ўсю моц. Ах, як узрадуецца Роза, калі ўбачыць яе, мадам Чарняк! Яны кінуцца адна да адной у абдымкі і расцалуюцца. Гэта, па-першае. Затым Роза пачне распытваць, як яна, мадам Чарняк, пажывае. Ці даўно ў гэтай краіне? У якім тэатры служыць? Якія ролі іграе?.. Якія ролі?.. На жаль, у тэатры якраз яна працуе, але роляў ніякіх не іграе. Тут, у “благаславёнай краіне Калумба”, у кожнай прафесіі ёсць свой “юніён”, і гэты юніён не пускае на сцэну чужых актёраў. Яна, праўда, працуе ў тэатры, але не на сцэне, — у яе другая прафесія: яна апранае і прычэсвае “місіс” — тутэйшую прымадонну. Што ў гэтым ганебнае? Абы зарабіць на хлеб. Ці не так?.. “Безумоўна, безумоўна!” — адкажа Роза, гледзячы на яе сваімі чорнымі, зіхоткімі цыганскімі вачыма... Мадам Чарняк разумее гэты позірк. Яна ведае гэтую дзяўчыну, як свае пяць пальцаў. Роза, вядома, думае: “Чаму б ёй, мадам Чарняк, не служыць лепш у мяне?” Зусім правільна! Навошта ёй служыць у чужых, калі яна можа знайсці работу ў свайго самага лепшага друга, у свайго чалавека, у сяброўкі, з якой яна калісьці жыла душа ў душу, як з роднай сястрой?



Так усю ноч напралёт Брайндэле-козак аддавалася сваім чароўным марам, ад якіх яе нават калаціла. Ледзь дачакаўшыся світанку, яна хутка накінула на сябе халат, села за стол і буйнымі, паўкруглымі крэндзелепадобнымі літарамі пачала пісаць пісьмо на адрас: “Леа Рафалеску, “Павільён-тэатр”, Уайтчэпел, Лондан”.

Вось гэта пісьмо:

“Мілы Леа Рафалеску!

Вы, вядома, не забылі вашай даўняй знаёмай і адданага друга Чарняк, якая разам з вамі блукала калісьці па свеце, служыла з вамі ў адной трупе і дзяліла з вамі нягоды і радасці... Ах, што гэта быў за шчаслівы час! Праўда, у кожнага з нас былі свае клопаты, свае нягоды... Але не будзем успамінаць пра тое, што было. Пагаворым лепш пра цяперашняе. З тутэйшых газет я даведалася, што ваша трупа цяпер у Лондане і што вы карыстаецеся там найвялікшым поспехам. Вы не можаце сабе ўявіць, як я гэтаму ўзрадавалася. Так абрадавалася, што адразу ж узялася за пяро, каб напісаць вам пісьмо і паслаць вам палымянае прывітанне з далёкай краіны, у якой я зараз жыву... Я нікольні не шкадую, што пакінула Гольцмана з яго кампаніяй і спадзяюся, што і надалей мне не давядзецца ў гэтым каяцца. Амерыка — сапраўдная краіна яўрэйскага тэатра. Думаю, што, калі б вы прыехалі сюды, вам бы наладзілі такі прыём, што лепшага і ўявіць сабе нельга. Праўда, не любога акцёра тут ахвотна прымаюць. Тут, у благаслаўленай краіне Калумба, у кожнай прафесіі свой “юніён”, і ў акцёраў ёсць свой “юніён”, які не дапускае чужых да сцэны, хіба толькі калі прыезджаюць вельмі ўжо буйныя “зоркі”. Калі б вы, напрыклад, прыехалі сюды, то ні пра які “юніён”, зразумела, не было б і гаворкі. Вось вам доказ. Я спрабавала загаварыць пра вас з уладальнікамі тутэйшых тэатраў, старалася прашчупаць іх меркаванне наконт таго, што было б, скажам, калі б такая “зорка”, як Рафалеску, прыехаў сюды на гастролі. І ўявіце, мяне на смех паднялі. “Якія тут могуць быць размовы! Хай толькі прыедзе, — адказвалі мне, — мы яго золатам абсыплем”. Я перадаю вам сапраўдныя іхнія словы і лічу, што Лондан для вас — неадпаведнае месца. Ваша месца тут, у залатой краіне, дзе вы будзеце не толькі гастралёрам на нейкі час, але і адной з найвялікшых “зорак”

надоўга, назаўсёды; дзе вы будзеце мець тысячы і тысячы прыхільнікаў, сярод якіх першая паклонніца

Ваш адданы друг  
*Брайндл Чарняк*".

“Ага, дарэчы: кажуць, днямі прыязджае да нас з Парыжа мая старая прыяцелька Роза Співак. Вы яшчэ не забыліся пра яе? У тутэйшых газетах, у якіх змешчаны яе партрэт, яна называецца ўжо не Роза Співак, а “міс Разалія Спайвак” і выглядае яна яшчэ прыгажэйшай, чым раней. Пасылаю вам выразку з газеты з “пikчай” Розы Співак, альбо, як яе цяпер называюць, “міс Разалія Спайвак”. Само сабой зразумела, што вам трэба трымаць гэта пісьмо пад строгім сакрэтам. Ніхто, абсалютна ніхто не павінен ведаць пра яго, толькі я ды вы, ды Бог на нябёсах... Пасылаю вам мой адрас на выпадак, калі захочаце адказаць.

*Брайндл Чарняк*".

### *Раздзел дванаццаты*

#### ШТО З “ХЛОПЦАМ”?

Брайндэле-козак добра цэліла і някепска патрапіла ў цэль. Ды ёй да таго ж яшчэ і пашанцавала. Яе пісьмы да Генрыеты Швалб і Лео Рафалеску былі атрыманы якраз у той момант, калі лонданскі “Павільён-тэатр” вось-вось павінен быў закрыцца, а кампанія “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>” была напярэдадні поўнага развалу. Да таго ж Брайндэле-козак сваім пісьмом да Рафалеску літаральна адкрыла яму вочы.

Толькі за некалькі дзён да атрымання гэтага пісьма Рафалеску, гуляючы з суфлёрам Бенем Горглам па Лондане, убачыў на адной з фэшэнебельных вуліц арыстакратычнай часткі горада афішу, на якой аршыннымі літарамі было надрукавана “Разалія Співак”, ці “Спайвак”, а побач такімі ж літарамі яшчэ адно імя — “Грыша Стэльмах”. Убачыўшы гэту афішу, Рафалеску спыніўся як укопаны і схпіўся за сэрца.

— Што з табой? — спытаў суфлёр. — Што ты тут убачыў асаблівае? Гэта ж старая афіша часоў Багдана Хмяльніцкага.

— Пачакай, прачытаем жа, што тут напісана, — адказаў Рафалеску.

З афішы яны даведаліся, што два-тры месяцы таму назад у адной з самых вялікіх залаў Лондана адбыўся канцэрт двух славукасцяў — міс Разаліі Спайвак і містэра Грышы Стэльмаха.

Бура ўзнялася ў душы нашага юнага героя. Падумаць толькі! У той жа самы час ён, Рафалеску, ужо быў у Лондане. Як ён мог прапусціць такі выпадак? Быць з Рэйзл у адным горадзе і не пабачыцца з ёй? А хто ведае, можа, яна і цяпер яшчэ ў Лондане?

І Рафалеску пачаў дапытвацца, распытваць, шукаць, спадзеючыся даведацца што-небудзь пра Рэйзл.

Першы, да каго ён звярнуўся, быў, само сабой зразумела, яго новы друг і праваднік па Лондане Нісл Швалб. Рафалеску, канечне, паставіў перад ім пытанне не проста, а падышоў да яго абходным шляхам: ён папрасіў Нісла назваць імёны ўсіх знакамітых артыстаў, спевакоў і спявачак, якіх ён чуў у сваім жыцці.

Як заўзяты тэатрал, Нісл Швалб не прымусяў сябе доўга чакаць: лічачы на пальцах, ён пачаў рабіць такія бясконца доўгі пералік імён, што Рафалеску быў проста ашаламлены і аглушаны.

Няма чаго граху таіць: многія з гэтых імён былі высмактаны, як той казаў, з пальца і нарадзіліся ў галаве Нісла Швалба экспромтам, у момант расповяду. Аказваецца, з многімі славукасцямі Нісл Швалб быў знаёмы, вельмі добра знаёмы, звязаны самай цеснай дружбай. Напрыклад, з Паці...

— Пакінь Паці ў спакоі! — перарваў яго Рафалеску. — Скажы лепш, ці чуў ты калі-небудзь імя Співак?

— Што за Співак? Ёсць двое Співакоў...

— Двое?

Такога ўдару Рафалеску не чакаў.

— Яе завуць Роза, — сказаў ён, — ці Разалія Співак.

— Ха-ха-ха! — расмяяўся Нісл Швалб. І па гэтым смеху можна было зрабіць вывад, што альбо ён з гэтай Розай Співак першы сябра і прыяцель, альбо Роза Співак не належыць да ліку тых выбранніц, імёны якіх варта запамінаць.

Нарагатаўшыся ўдосталь, Нісл зноў завёў доўгую гаворку пра Паці — пра тое, як ён з ёю пазнаёміўся, як у яго ледзь не выбухнуў скандал з-за ўнука гэтае Паці...

— Унука Паці?

— А што ж тут дзіўнага? У яе ўжо ёсць і праўнукі, і прапраўнукі.

У той жа дзень Рафалеску згубіў спакой. Ён ні хвіліны не мог уседзець дома. Яго цягнула на вуліцу. Ён амаль не чуў, што яму гаварылі.

— Што з “хлопцам”? — спытаў Гольцман свайго кампаньёна Ізака Швалба.

— Гэта ж твой “хлопец”, што ж ты ў мяне пытаешся?

Гольцман пакінуў яго ў спакоі і пайшоў да маці:

— Што з “хлопцам”?

Сора-Броха, якая збіралася ў тую хвіліну на кухню, дзе яна гатавала абед, агрызнулася:

— Пакінь мяне ў спакоі са сваім “хлопцам”! Мне трэба ісці на кухню абшчыпаць пару пішклят і прыгатаваць абед, а ён са сваім “хлопцам”!

Кажучы гэта, Сора-Броха, нягледзячы на ўсю сваю непрыхільнасць да праклятага, змрочнага Лондана, шчодро перасыпала сваю гаворку англійскімі словамі.

Гольцман сплюнуў:

— Ты таксама ўжо загаварыла моваю англійскай каралевы?..

— Што з “хлопцам”? — звярнуўся ён да сястры.

Златка так збялела, што Гольцман, забыўшыся пра “хлопца”, увесь напоўніўся трывогай за сястру. “З чаго яна пабялела?” Ён зачыніў дзверы, узяў сястру за руку і паглядзеў ёй глыбока ў вочы.

— Златка, што з табою?

— Нічога, — адказала бедная дзяўчына і, прытуліўшы галаву да стала, заплакала, як дзіця, ціхімі, але горкімі слязьмі.

## *Раздел трынаццаты*

### **НОВАЯ КАМПАНИЯ**

Прадстаўнік лонданскай фірмы “Гечкінс Брос Лімітэд”, які ў свой час згадзіўся на прапанову свайго агента Нісла Швалба на фінансаванне яўрэйскага “Павільён-тэатра”, стрымаў слова, як сапраўдны англічанін. Ён падвёў вынікі, падлічыў дакладна, колькі фунтаў ён страціў на гэтым “бізнесе”, і пачаставаў свайго агента халодным і сонным “ол райт”. Ён нават не працягнуў яму, як звычайна, двух паль-

цаў, а, павярнуўшыся да яго самым бесцырымонным чынам спіной, сеў у аўтамабіль і памчаўся.

Магчыма, што іншым часам такі адказ моцна збянтэжыў бы нашага камбінатара і прынёс бы яму шмат засмучэнняў. Але на гэты раз ён нават хвіліны не патраціў на роздум. Ён быў занадта захоплены сваёй новай камбінацыяй, каб расстройвацца з-за таго, што нейкі халодны англічанін заўпарціўся і, страціўшы на яўрэйскім тэатры некалькі соцень фунтаў, не захацеў ісці на далейшую рызыку. Не, англічанін — не яўрэй! Яўрэй, калі ўжо ён уліп у нешта, то будзе лезці да канца: “Альбо пан, альбо прапаў...” Хто выдумаў, што англічане — народ дзелавы, што яны свае справы вядуць умела? Нічога падобнага!.. Думаеце, Нісл Швалб не сказаў яму гэтага ў вочы? Так вось і сказаў, вось як вы бачыце яго плаваючым! “Містэр Гечкін! Дай Бог мне столькі добра, наколькі больш у мяне кемлівасці ў левым башмаку, чым у вас пад капелюшом”. Менавіта гэтымі вось словамі, ха-ха-ха! Мець бы яму так усе багацці свету!

Так хваліўся Нісл Швалб перад сябрамі, выкладаючы новую, толькі што прыдуманую ім камбінацыю і фантазіруючы ўслых пра тое, як яны прыедуць у Амерыку з кампаніяй, складзенай з самых разнастайных талентаў: лепшыя акцёры (маецца на ўвазе Рафалеску), лепшыя спявачкі (уласная сястра), лепшыя музыканты (ломжынскі кантар з яго музыкальнай сямейкай). А ён сам, Нісл Швалб? Думаеце, ён не мае ніякіх адносін да тэатра? О-го-го! Яшчэ якія! Аказваецца, ён быў калісьці — не цяпер будзь памянёна! — “ошэрам” у лонданскім “Павільён-тэатры”.

І Нісл Швалб тлумачыць, што такое “ошэр”:

— У вас ён называецца білецёр, а ў нас “ошэрам”. Яго работа, разумеецца, больш вонкавая, чым унутраная, але без яе абысціся ў тэатры нельга. Білецёр, альбо “ошэр”, стаіць пры ўваходзе, правярае білеты, паказвае месцы, назірае за парадкам, — адным словам, на ім, на “ошэры”, трымаецца ўвесь тэатр, як Лондан — на палісмене. Паспрабуйце ўстараніць з горада палісмена — і даруй-бывай Лондан!

Надзвычай задаволены такім параўнаннем, Нісл Швалб працягваў трубіць:

— І быў я, трэба вам сказаць, такім білецёрам, якіх свет не бачыў. З білецёраў білецёр! Адзін на ўвесь тэатр, як вы бачыце мяне плаваючым! О-го-го! У мяне не перакідваліся

апельсінавым шалупіннем з ложкаў. Грудныя дзеці не раўлі на ўвесь голас у партэры. Ледзь што — за каўнер! Раз-два-тры — і на вуліцу. Адноўчы разыграўся такі скандал...

Тут Нісл, закасаўшы рукавы, стаў расказваць, які ў яго разгарэўся скандал, гарачыўшыся, па сваёй звычцы, і моцна жэстыкулюючы. Атрымалася даволі займальная гісторыя. Шкада толькі, што ў ёй не было ніводнага слова праўды; ён толькі што выдумаў яе, проста кажучы, стварыў ад пачатку да канца, змацаваўшы сваю выдумку звычайнымі ягонымі клятвямі: “Клянуся ўсім вашым дабром, а калі я хлушу, дык падавіцца вам гэтым сталом!”

Пасля апісання “скандала” вялікі камбінатар зноў перайшоў да сваіх спакуслівых планаў у залатой краіне, малюючы самымі ружовымі фарбамі будучыя поспехі ў Амерыцы. Іх жыццё там уяўлялася яму сапраўдным раем. Хіба жарты — зборышча такіх разнастайных талентаў! І ён зноў стаў пералічваць па пальцах усіх удзельнікаў кампаніі.

— Скажыце самі, чаго варты такі тэатр, у якім свой уласны аркестр, свае артысты, свае музыканты, свае “опэры” — адным словам, усё, абсалютна ўсё — сваё! Колькі ні заробіш, дзеліш паміж усімі пароўну. Няма таго, каб аднаму больш, а другому менш. Свайго роду камуна, ці не так?

Так як гэта гаворка адбывалася ў падвале ў ломжынскага кантара, у прысутнасці ўсёй музыкальнай сямейкі, то кантар першы падняўся і заявіў, што гатовы ў гэтую ж хвіліну абедзвюма рукамі падпісаць кантракт і пры тым на колькі хочаце гадоў, хоць бы і на векі вечныя.

— У кантракце, — сказаў ён, — можна запісаць чорным па белым, што мае дзеці абавязаны іграць *дзе хочаце, калі хочаце і колькі хочаце*, а заробак трэба дзяліць паміж усімі на роўныя часткі.

Тут Ізак Швалб занаравіўся. Ён даказваў — і яго барвовы твар пры гэтым пакрыўся потам, — што план гэты не зусім правільны. Нельга ж ставіць на адну дошку з кім бы то ні было такіх артыстаў, як Рафалеску, альбо іх сястра — прымадонна... Ва ўсім павінна быць захавана мера, усяму павінна быць мяжа.

Але тут і Нісл, ускочыўшы з месца, прабраў свайго браціка па заслугах:

— Ты — няшчасны раб! Халопская душа! Цябе, я бачу, канчаткова закабалілі нікчэмныя антрэпрэнёры, душу тваю заняволілі. Ты, разумееш, прывык да такіх эксплуатацый, як Гецл бен-Гецл, Бярнард Гольцман і на іх падоб-

няя. Але я не нейкі там Гецл бен-Гецл ці Бярнард Гольцман, якія любяць ездзіць верхам на чужой спіне. У мяне на першым плане — сумленне, справядлівасць і чалавечнасць. Я гатовы, як вы бачыце мяне плаваючым, папрацаваць у Амерыцы год, і два, і тры, і пяць, і шэсць гадоў толькі дзеля іншых, клянуся вам усім вашым дабром!..

Само сабой зразумела, Нісл Швалб дамогся свайго. Ідэя камуны была адобрана пераважнай большасцю, і такім чынам была створана новая кампанія служыцеляў мастацтва, музыкі і тэатра.

## *Раздзел чатырнаццаты*

### КАПІТАЛІСТ

Цяпер заставалася толькі адно пытанне: дзе ўзяць грошы на пераезд усёй кампаніі ў Амерыку? Але гэта праблема вырашылася куды прасцей і хутчэй, чым можна было чакаць.

Чытач, ужо крыху знаёмы з нашым геніяльным камбінатарам Ніслам Швалбам, ведае, што з грашымі ў яго ніколі затрымкі не будзе. Галоўнае — добрая камбінацыя. “Грошы, — запэўнівае ён, — самая апошняя справа. Мне ніколі не даводзілася шукаць грошы, грошы мяне шукаюць”. І на гэты раз грошы прыйшлі самі і прытым з зусім нечаканага боку.

Гэта было ў кафэ “Нацыяналь” у нашага даўняга знаёмага містэра Кламера.

Містэр Кламер, як вядома, да ўсіх ставіўся дружалюбна і, калі верыць яго словам, увогуле вызначаецца чалавекалюбствам. Ён і Нісл Швалб з даўняе пары — неразлучныя сябры. Здаўна іх звязвае, так бы мовіць, узаемная любоў. У Нісла Швалба няма ніякіх сакрэтаў ад містэра Кламера. Усе задуманыя ім камбінацыі ён найперш давярае свайму другу Кламеру, а потым ужо “па сакрэту ўсяму свету”.

За куфлем піва наш камбінатар выклаў яму свой бліскучы план стварэння новай кампаніі, складзенай з самых разнастайных талентаў і гатовай крануцца ў дарогу хоць бы і заўтра. Не стае толькі адной дробязі: няма яшчэ грошай на шыфскаарты і іншыя дарожныя расходы. Хіба жарты, такая плойма, не сурочыць бы!

Пакуль Швалб гаварыў, містэр Кламер слухаў яго,

закрыўшы вочы і пагладжваючы доўгую шырокую бараду, якая надавала яму падабенства з доктарам Тэадорам Герцлем. Калі той скончыў, містэр Кламер спакойна і няспешна абвясціў:

— Ол райт! Скажыце, калі ласка, містэр Швалб, ці маеце вы яшчэ што-небудзь сказаць ці гэта ўсё? Калі гэта ўсё, то дазвольце задаць вам адно пытанне: калі я, напрыклад, дам вам капіталіста, ці пагодзіцеся вы дзяліць з ім увесь прыбытак папалам?

Па натуре сваёй Нісл Швалб не з тых, якія любяць доўга разважаць. Ён той думкі, што, калі ўгледзіш зайца ў лесе, не варта спыняцца ў роздуме — з якога боку ў яго страляць. Піф-паф — і гатова! Усё ж для прыліку ён пачаў дыпламатычна церці лоб, як чалавек, які фінансуе вялікую справу. Пасля двух-трох секунд роздуму ён цвёрда заявіў:

— З найвялікшым задавальненнем, з велізарнай асалодай і са шчыраю ўдзячнасцю.

— Ол райт! Дайце ж руку на шчасце. Ваш капіталіст — я.

Пры гэтым містэр Кламер паказаў рукой на сябе і ўдастоіў друга ветлівай, салодкай, велічнай усмешкай, у якой выяўлялася столькі самаабажання, што, каб на яго месцы быў сам Ротшыльд, ён не мог бы ўсміхацца больш паблажліва, соладка і велічна.

Нісл Швалб да таго збянтэжыўся, што забыўся нават працягнуць Кламеру руку, каб абменам поціскамі рук змацаваць дагавор. Ён ведаў містэра Кламера не першы год, ведаў, што ён сіяніст, тэрытарыяліст, грамадскі верхавод, няпрошаны дарадчык, слаўны хлопец, уладальнік рэстарана, усё, што хочаце. Але тое, што містэр Кламер — капіталіст, было для яго абсалютнай нечаканасцю і здавалася амаль неверагодным. Містэр Кламер, са свайго боку, разгадаў, відаць, думкі субяседніка і з велічнай усмешкай дадаў:

— Хай вас не здзіўляе, што я іду на такое, як той казаў, з закрытымі вачыма. Я не такі ўжо зялёны, як вы думаеце, і не стану рызыкаваць усім капіталам. Я пакіну сваю справу тут пад наглядам сваёй місіс. Мне ўжо даўно абрыдла таргаваць локшынай. Кожны павінен ведаць, да чаго ў яго ёсць прызвание. Як кажуць англічане: “Кожны ведай сваё месца”. Ну, містэр Швалб, дайце ж вашу руку, пакуль я не перадумаў. У мяне такі прынцып: калі я адважуся на што-небудзь, то ўжо не адступлюся. Як кажуць англічане: “Калі вы хочаце што-небудзь зрабіць...”



Вечарам таго ж дня у ломжынскага кантара ў падвале была такая весялосць, што суседзі, якія, хоць і прывыклі да безупыннай музыкі і пастаяннага шуму і галасу ў гэтай музыкальнай сям'і, сабраліся ў двары і зазіралі ў незаваешваныя вокны падвала. Яны ўбачылі ў кантара мноства гасцей, якія шумна балявалі за сталом; нейкі высокі тоўсты чалавек з бакалам у руцэ казаў спіч. Затым сям'я ўзялася за інструменты. Высокі таўстун скінуў пінжак і пусціўся ў скокі з такім запалам і натхненнем, з якім скача толькі шчаслівы бацька на вяселлі сваёй малодшай дачкі.

### *Раздзел пятнаццаты*

## **ПА ЗАСЛУГАХ ЗЛОДЗЕЮ І ПАКУТЫ!**

Як громам ударыла Гольцмана вестка пра закрыццё “Павільён-тэатра”. Ён накінуўся на свайго кампаньёна Ізака Швалба, непрыстойна лаячы яго за тое, што той уцягнуў яго ў балота і пакінуў, як кажуць, на мелі: ні туды ні сюды. Ён абрушыў на галаву кампаньёна столькі лаянкі і праклёнаў, колькі ягоны рот быў у стане выкрыкнуць.

Але ў Ізака быў цудоўны характар, залаты характар: калі яго лаялі, ён маўчаў. Вы маглі гаварыць яму што хочаце, ён і языком не зварухне, а толькі вінавата глядзіць у вочы і пацее. На гэты раз, аднак, ён не мог змаўчаць. Закранулі гонар і годнасць яго брата Нісла. Гольцман абазваў яго самымі брыдкімі словамі. А за брата Ізак быў гатовы біцца да апошняй кроплі крыві.

Выведзены з сябе няўдалымі справамі ў Лондане, расстроены і раздражнёны шумам і штурханінай вялікага горада, з яго густымі туманамі, вялікімі халоднымі шэрымі будынкамі і шэрымі халоднымі людзьмі, а асабліва — устрыжаны кашлем, які тут, у Лондане, даймаў яго больш, чым у якім-небудзь іншым месцы, наш бедны дырэктар не пераставаў пілаваць свайго кампаньёна. Ён адводзіў душу ў праклёнах:

— Праваліцца б яму скрозь зямлю, гэтаму Лондану, разам з вамі, раней чым я прыехаў сюды. Лепш бы мне зламаць нагу ці абедзве нагі! Мала мне было аднаго кампаньёна, — дык на табе цэлых двух!

— Што ты ўсё папракаеш двума кампаньёнамі? — спытаў Швалб.

— А як жа? Раз тэатр ужо не тэатр, то і нашай кампаніі канец. Навошта мне два такія дармаеды, як ты і твой браток?

— Вось як? Ну што ж, не дык не, — сказаў Ізак Швалб, падняўшыся з месца. — Як кажуць, на няма і суду няма. Ды мы ўсё роўна едзем у Амерыку.

— У Амерыку едзеш? — спытаў Гольцман, пранізваючы былога кампаньёна вострым пазіркам. — На здароўе! Хоць на той свет.

Швалб падышоў ужо да дзвярэй, але раптам спыніўся і павярнуў да Гольцмана свой барвовы твар:

— Але сястра таксама з намі едзе...

Гольцман пляснуў рукамі, схапіўся за галаву і скорчыў грывасу:

— Ой, Божа мой, Божа мой! Вось зараз пасыплю я галаву попелам і сяду пасярод Уайтчэпеля аплакваць сваю горкую долю!

Ужо за дзвярыма пачуўся голас Ізака Швалба:

— Дык ведай жа, што ты, дасць Бог, не толькі заплачаш, — ты яшчэ завьнеш: з намі едзе яшчэ сёй-той.

Гольцман выйшаў з сябе. Яго калючыя вочы заблішчэлі:

— Не дажыць да гэтага твайму брату, гэтаму буйвалу!..

Здавалася б, што асабліва крыўднае ў слове “буйвал”? Ці ж не называе яго самога Гольцман ледзь не кожны дзень “бегемотам” альбо “вярблюдам”? Чым буйвал горшы за бегемота альбо вярблюда? Але паспрабуй паразмаўляй з такім чалавекам, як Ізак Швалб. Пачуўшы слова “буйвал”, ён успыхнуў, як запалка. Яго нязменна барвовы твар пазелянеў. Не помнячы сябе ад злосці, ён падышоў усутыч да Гольцмана і ціха, але рэзка прашыпеў:

— Слухай ты, халера гэтакая! Калі ты яшчэ раз дазволіш сабе абляяць майго брата гэтым словам, я цябе ў парашок сатру! Ператвару ў труп!

— Вось як! У труп?

— Так, у труп, у здыхляціну.

Але Гольцман, відаць, не вельмі спужаўся пагроз свайго кампаньёна Ізака Швалба. Ён гучна зарагатаў і, як звычайна, раскашляўся:

— Мяне ў труп?! Ха-ха-ха! Пхе-пхе... Смею цябе запэўніць, скаціна гэтакая, што не паспееш ты павярнуцца сваім мядзведжым целам, як я паразразаю тваю чырвоную хару, ператвару яе ў яечню, вер майму слову!

Можна не сумнявацца, што большая частка абяцанняў,

якія яны шчодра раздавалі адзін аднаму, была б сумленна выканана абодвума бакамі, — наконт гэтага абодва яны былі людзі, якія заслугоўваюць безумоўнага даверу. Але тут раптоўна, як з-пад зямлі, паміж імі вырасла шыракаплечая кашчавая маці Гольцмана Сора-Броха і вырашыла іхнюю спрэчку кампрамісам: сына вывела, а кампаньёна выштурхнула з пакоя і замкнула за ім дзверы.

Перад Гольцманам раскрылася геена вогненная. Яго мозг свідравалі словы кампаньёна: “Дык знай жа, што ты, дасць Бог, не толькі заплачаш, ты яшчэ завьеш... з намі едзе яшчэ сёй-той...” Ясныя словы, яны не патрабуюць каментарыяў.

Цяпер яму зразумела, чаму “хлопец” ходзіць, як ачмурэлы, як у п’яным чадзе. Браты Швалбы збілі яго з толку. Іх сястрыца закружыла яму галаву. Гэта ясна, як божы дзень. Можа быць, “хлопец” і сам не рады. Ад таго вось ён і месца сабе не знаходзіць. Не бачна хіба па яго твары? Ого, яшчэ як! Выразна відаць.

— Гоцмах, каб ты згарэў! Дзе былі твае вочы?..

І Гольцман не шкадуе праклёнаў і ў свой уласны адрас. Але патак праклёнаў не супакойвае яго. Эх, калі б ён мог сам сябе выхвастаць альбо каб хто-небудзь іншы пераламаў яму ўсе рэбры!

— Так табе і трэба, Гоцмах! — рваў ён сам сябе, ходзячы ўзад і ўперад па пакоі, як раз’юшаны звер, і бліскаючы калючымі вачыма. — Так табе і трэба, Гоцмах! Так табе і трэба! Па заслугах злодзею і пакуты!

Ён гатовы быў разарваць сябе і ў раздражненні штурхнуў нагой ні ў чым не вінаваты зэдлік, які сціпла стаяў каля сцяны. На стук прыбегла, ні жывая ні мёртвая, Сора-Броха.

— Што зноў? Хто тут так стукаў, што на кухні чуваць было?

Сора-Броха ўвайшла не адна: у яе руках была паўабшчыпаная курыца. Адкінуўшы бледную мёртвую галоўку з перарэзаным горлам, курыца глядзела цьмянымі, зацягнутымі плеўкай вачыма проста на Гольцмана. Ва ўсякім разе так яму здалося — проста на яго. Усе на яго! Усе на яго!

Ён да таго раз’юшыўся, што, здавалася, сэрца яго васьмь разарвецца напалам. Ён з кулакамі накінуўся на маці і закрычаў не сваім голасам:

— На кухню! Вон на кухню, вон!

Старая пастаяла з хвіліну, плюнула і пайшла назад на кухню з паўабшчыпанай курыцай.

— Так табе і трэба! — паўтараў Гольцман. — Па заслугах злодзею і пакуты!

### *Раздзел шаснаццаты*

## КАТАСТРОФА НАДЫХОДЗІЦЬ

Гольцман ўжо даўно, з першага дня свайго прыезду ў Лондан адчуваў, што хмары насоўваюцца на яго ў гэтым праклятым горадзе туманаў. Ён толькі не ведаў, з якога боку гримне гром. Яму з першай хвіліны не падабаліся занадта ўжо панібрацкія адносіны паміж “буйвалам” Ніслам Швалбам і “хлопцам” Лео Рафалеску. Але як ён мог перашкодзіць гэтаму? Рафалеску цяпер ужо дарослы чалавек і да таго ж стаў вельмі сур’ёзным, — яго проста не пазнаць! Хто б мог, напрыклад, чакаць, што гэтае наіўнае ягня, той, хто нядаўна яшчэ, здавалася, не ўмеў лічыць да ста, не ведаў, як рубель выглядае, раптам стане самастойным чалавекам, з амбіцыяй, са сваімі поглядамі на жыццё, з уласнымі думкамі і з новымі запатрабаваннямі, з прагаю ведаў, з імкненнем вывучаць мовы, вучыцца, вучыцца...

А хто вінаваты, як не ён сам, Гольцман. Чорт яго таргануў тады ў Львове пераманіць з трупы Гецл бен-Гецла разам з прымадоннай яшчэ двух нядбайнікаў — Брайндэле-козак і суфлёра Беню Горгла, якога ў акцёрскім асяроддзі называлі “чалавекам з адукацыяй”! З Брайндэле-козак, праўда, расквітаўся з незвычайнай лёгкасцю: як толькі ён пранюхаў, што тая шэпчацца з “хлопцам”, ён адразу ж выгнаў яе вон і такім чынам пазбавіўся ад аднаго з гультаёў. Але з другім гультаём, з суфлёрам, усё было не так проста. “Чалавек з адукацыяй”, які выконваў пры Гольцмане ролю тайнага саветніка, прынёс яму намнога больш клопатаў, чым можна было чакаць. “Чалавек з адукацыяй” перадаў “хлопцу” ўсю сваю адукацыю, усе свае веды і гэтым зарэзаў Гольцмана, зарэзаў без нажа. Якую павагу можа адчуваць цяпер да яго, да дырэктара, яго “хлопец”, які ведае ўжо англійскую мову, дэкламуе напамяць цэлыя ўрыўкі з Шэкспіра і марыць, па яго словах, пра “новы вольны свет” і пра “новыя далягяды”. Паспрабуй дагадацца, што гэта за “новы свет”

і якія такія “новыя далягяды”! Для Гольцмана такія словы — кітайская грамата... Рафалеску гутарыць з ім пра “самастойнасць”, пра стварэнне ўласнага тэатра з новым рэпертуарам, з новымі п’есамі. Новае! Усё, усё павінна быць новае! А старое куды падзець? Выкінуць сабакам на з’ядзенне? А хто будзе ствараць гэтае новае?.. Дзіўныя гутаркі! І усё гэта з ласкі “чалавека з адукацыяй”, халера б яго забрала, Божа літасцівы, у адзін дзень з “буйвалам”!

Закончыўшы такім благаслаўненнем, Гольцман на хвіліну задумаўся. Невясёлыя, панылыя, змрочныя прадчуванні авалодалі ім і перанеслі яго думкі ад “хлопца” да сястры...

Бедная, бедная Златка! Яна прыносіць Гольцману многа засмучэнняў. Ён бачыць, што сястра яго чэзне, растае, як свечка. А хто вінаваты, як не ён, ён сам? Хто яе выпісаў сюды са старой маці, як не ён? Хто адарваў яе ад роднага дому, ад работы, зрабіў актрысай, асудзіў на вечныя блуканні? Хто ўдыхнуў у яе сэрца надзеі, памылковыя, неажыццявімыя надзеі? Дарэмныя былі яго турботы, нікчэмныя ўсе намаганні. Дарма стараўся ён зблізіць іх — сястру і “хлопца”... Спадзяваўся павесці іх да шлюбу... І вось... Што будзе з сястрыцай, калі Рафалеску і сапраўды аднойчы паедзе ў Амерыку, як запэўнівае Ізак Швалб?

Пакутлівыя думкі адольвалі Гольцмана. Найгоршыя страхі кроілі яго душу. Але ён узяўся тут жа суцяшаць сябе: “Глупства! Лухта! Не можа гэтага быць! Няўжо Рафалеску кіне іх і паедзе ў Амерыку адзін? Бязглуздзіца! Лухта! Ён занадта добры, вельмі мяккі. У яго вельмі сумленая душа. Не, ён гэтага не зробіць!.. Калі ехаць, дык яны паедуць усе разам. Як жа інакш?”

Так суцяшаў сябе Гольцман. Але праз імгненне яго думкі зноў затуманіліся: “Кашаль, кашаль, халера б яго ўзяла разам з буйвалам за кампанію!”

Так, хвароба Гольцмана ў сырэм, туманным Лондане апошнім часам да таго абвастрылася, што наўрад ці будуць у яго сілы зрабіць такое далёкае падарожжа. Урачы і зусім загадваюць ехаць назад на кантынент, — калі можна, кажуць яны, то ў Швейцарыю альбо ў Італію... Чыстае паветра, кажуць яны, патрэбна яму, паветра і сонца. Ха-ха-ха! Дурні! Балваны! Ідыёты! Чыстыя ідыёты! Навошта яму, Гольцману, скажыце, калі ласка, чыстае паветра і сонца без тэатра, без сцэны, ха-ха-ха?

Відаць, ад празмернага напружання Гольцман так разрагатаўся і так страшэнна раскашляўся, што маці зноў

прыбегла з кухні з закасанымі рукавамі. На гэты раз ужо не з курыцай, а з вялікім апалонікам у руцэ.

— Зноў гэты жахлівы кашаль! — усклікнула яна.

Пах цыбулі і перцу, прынесены ёю з кухні, яшчэ больш абвастрае кашаль Гольцмана. Але ён мацуецца, з усёй сілы стараецца стрымаць жорсткі прыступ кашлю і сярдзіта загадвае маці вярнуцца назад на кухню — да сваёй цыбулі і перцу. Ён робіць выгляд, што смяецца, неяк дзіўна крывіць рот, плюе ў насоўку і хутка засоўвае яе найглыбей у кішэнь, каб старая не заўважыла крыві. Дарэмныя старанні! Сору-Броху не абманеш. У маці вочы пільныя, яна бачыць сваё гора. І старая заламала рукі:

— Гора мне няшчаснай! Гром мяне паразі! Гора маці!

Яна сілком улажыла хворага сына ў пасцель і адразу ж паслала Златку за доктарам.

Устрывожаная і заклапочаная яшчэ больш, чым звычайна, змярцвела-бледная, заплаканая, з апухлымі ад слёз вачыма, Златка накінула на сябе паліто і паспяшыла да доктара.

Яна бегла па шумнай вуліцы горада і думала: “Здаецца, кругом сапраўднае пекла... Столькі коней, трамваяў, аўтамабіляў імчыць туды і сюды, і хоць бы адзін з іх пашкадаваў і раздушыў бы мяне насмерць...”

На Гольцманаў насунулася хмара. Чорная свінцовая хмара навісла над іх галавамі. Блізкая, непазбежная катастрофа...

### *Раздзел семнаццаты*

## **ШЧАСЛІВЫЯ ПАСАЖЫРЫ**

Гіганцкай пачвараю здаваўся здалёк велізарны белы параход “Атлантык”. З неверагоднай упартасцю нёсся гэты волат над безданню вод, напружваючы ўсе сілы, змагаўся з бураю і непагодай і плыў усё далей і далей наперад, прабіваючыся скрозь злосныя хвалі Атлантычнага акіяна з Саутгемптана ў Нью-Йорк.

У першыя дні падарожжа пасажыры вачэй не маглі адарваць ад чароўнай панарамы, якая адкрылася ім. Зачараваныя і захопленыя, любаваліся яны велічнай прыродай,

яе неабсяжнымі прасторамі, яе бязмежнай магутнасцю. Але мала-памалу яны пачалі адчуваць галавакружэнне, нібы ад чаду. Не хацелася больш глядзець у гэтую бязмежную далеч, у бясконцасць неба і вады, вады і неба, без пачатку, без канца.

Патроху пасажыры пачалі разыходзіцца па сваіх каютах; адчуваючы свінцовы цяжар у галаве, яны ўкладваліся ў пасцель і аставаліся сам-насам са сваімі невясёлымі думкамі, са сваёй тугою.

Толькі няшмат якія, вельмі нямногія пасажыры яшчэ трымаліся, усё яшчэ разгульвалі па палубе, альбо збіраліся кампаніямі, пацягвалі піва з вялізных куфляў, курылі тоўстыя цыгары, гучна размаўлялі і весела смяліся, расказвалі адно аднаму анекдоты, небыліцы, самыя неверагодныя гісторыі. Здавалася, марское гайданне было ім хоць бы што.

Сярод невялікае колькасці такіх шчасліўцаў былі два нашы старыя знаёмцы, містэр Кламер з Лондана з барадой а ля Герцль і яго кампаньён Нісл Швалб, былы агент, а цяпер адміністратар, антрэпрэнёр і касір новай трупы “Кламер, Швалб і К<sup>о</sup>”.

Так, сябра чытач, няма больш трупы “Гольцман, Швалб і К<sup>о</sup>”. Імя Гольцмана выкраслена і на яго месца ўпісана імя Кламера. Зрэшты, гэтая перамена не закранула нікога, апрача самога Гольцмана. І здзіўляцца тут няма чаму: свет — гэта армія на маршы. Цэлая армія не спыніцца з-за таго, што адзін салдат зваліўся з ног пасярод дарогі. Калі ў таго салдата хопіць сілы, каб стаць на ногі і крочыць далей, — яго шчасце. Калі ж не, — тым горш для яго. Тысячы ног будуць крочыць па яго целе. Яго затопчуць ботамі, і ніхто нават не пачуе яго стогнаў. Усё гэта, вядома, вельмі журботна, але на каго ж можа наракаць Гольцман, акрамя як на самога сябе?.. Ён да таго запусціў свой кашаль, што ўрачы палажылі яго ў пасцель, мераюць яму тэмпературу, лічаць пульс і нават гаварыць забаранілі. Лёгка сказаць — не гаварыць! Чым жа тады чалавек будзе адрознівацца ад скаціны? Не, нічога не папішаш! Давядзецца нам на нейкі час развітацца з Гольцманам, пажадаць яму скорага і поўнага выздараўлення. А самі ж пойдзем за нашай новай кампаніяй на параход “Атлантык”, які вязе яе з Лондана ў тую краіну, якая прываблівае да сябе ўвагу многіх і многіх людзей з таго самага дня, як яна была адкрыта Калумбам, і па сённяшні дзень — вось ўжо звыш чатырох стагоддзяў.

Названыя вышэй два сябры, містэр Кламер і Нісл Швалб, мірна сядзелі за сталом, як два галубкі, пілі піва, курылі цыгары і гаварылі, гаманілі, балбаталі бясконца. Вусны іх не закрываліся ні на адну хвіліну. Пра што ў іх ішла гаворка? Ні пра што: відаць, абодва спаборнічалі ў тым, хто каго перасягне ва ўмельстве балбатаць не змаў-каючы, уменні прыдумваць неверагодныя небыліцы.

Містэр Кламер успамінаў разнастайныя здарэнні, якія адбываліся ў кафэ “Нацыяналь”, расказваў пра рускіх “папрашайкаў” і пра лонданскія дабрачынныя суполкі, у якіх ён, Кламер, з’яўляецца нязменным ганаровым членам, перасыпаючы свае расповяды анекдотамі, прыпраўляючы іх перцам вострых жартаў і прымавак, дабаўляючы пры гэтым: “Як кажуць англічане”.

Але Нісла Швалба такімі гісторыямі, жартамі і анекдотамі не здзівіш. Які б анекдот ён ні пачуў ад містэра Кламера, ён адразу спяшыў запэўніць, што гэта яму даўно вядома, што ён нават сам пры гэтым прысутнічаў. Вось вам доказ: з гэтай нагоды з ім ледзь не адбыўся скандал. Паслухайце толькі...

І Нісл Швалб са звыклым запалам і натхненнем расказвае падрабязнасці скандалу і заканчвае стэрэатыпнай клятваю: “Як вы бачыце мяне плаваючым” ці “Клянуся ўсім вашым дабром”. А хвалі марскія, як дзікія звяры, рынуўшыся на судна з усіх бакоў, равуць і бушуюць, уздымаюцца ўсё вышэй і вышэй, нібы хочуць затапіць, перакуліць, праглынуць судна разам з пасажырамі і з усім тым, што схавана ў яго нетрах. Але нашы прыяцелі зусім абыякавыя да шалёных скокаў хваль. Яны ведаюць сваё: п’юць піва, кураць цыгары і гавораць, гавораць, гавораць без канца...

Шчаслівыя пасажыры!

### *Раздзел восемнаццаты*

## ПАМІЖ НЕБАМ І ЗЯМЛЁЮ

Яшчэ адзін пасажыр заставаўся на палубе “Атлантыка”. Ён, праўда, не піў піва, не курыў цыгар, а сядзеў ці — больш дакладна — ляжаў у крэсле адзін-адзінюсенькі, воддаль ад людзей, захутаны ў цёплы плед і накрыты байкавай коўдраю. Гэта быў зусім яшчэ малады бледнатвары чалавек даволі прывабнай знешнасці.



Хвалі марскія, як дзікія звяры, рынуўшыся на карабель з усіх бакоў, раўлі і бушавалі ўсё больш раз'юшана, усё больш злосна. Кожны раз здавалася: калі не гэтая, то другая хваля, што нясецца за ёй услед, напэўна пераможа ў няроўнай барацьбе, пераваліць цераз борт, затопіць, перакуліць, праглыне судна разам з усім, што скрыта ў яго нетрах.

Па бледным твары маладога чалавека лёгка было зразумець, як ён пакутуе ад марскай хваробы. Ён ляжаў з прыплюшчанымі вачыма, прытрымліваючы абедзвюма рукамі пацяжэлую ад чаду галаву, і ўглядваўся ў блізкае неба, якое так злілося з акіянам, што цяжка было ўлавіць вокам, дзе заканчваецца акіян і дзе пачынаецца неба. Здавалася, неба такое бязвоблачна-яснае, так ярка зіхаціць сонца, ні ветрыку, ні хоць бы маленькай хмаркі. Чаму ж так злуецца, так лютуе акіян, кідаючы судна то ў адзін, то ў другі бок, шпурляючы яго, як трэску, уверх і ўніз, уверх і ўніз? Ці, можа, гэта толькі здаецца маладому пасажыру? Але чаму ж ён не ў стане падняць галаву? Чаму не можа пальцам крануць? Чаму з кожнай хвілінай адчувае сябе горш і горш? Вось зараз ён абамлее. Непрытомнасць. Гэта — смерць, смерць, смерць!..

Ён напружвае пацяжэлую ад чаду галаву, хоча ўспомніць, колькі дзён ён у такім становішчы — паміж небам і вадой, — і не можа. Не ў стане нават успомніць, адкуль і куды ён едзе. Больш таго, ён нават забыў сваё імя. Што цяпер яго завуць Рафалеску, ён ведае, але прыпомніць сваё сапраўднае імя — хоць адсячыце яму галаву! — ніяк не можа. Ох, галава, галава!

— Кепска сябе адчуваеш? Пайшоў бы лепш да сябе ў каюту, — кажа яму Нісл Швалб. — Дай я адвяду цябе.

Ён схіляецца над хворым, клапатліва і пяшчотна глядзіць яму ў вочы. Але Рафалеску глядзіць на яго так, нібы не пазнае. Хто гэта гаворыць? Хто стаіць каля яго? Рафалеску хоча ўстаць — і не можа. Апошнім намаганнем волі напружваючы аслабелую памяць, ён стараецца ўспомніць, дзе ён і што з ім творыцца. Гасподзь міласэрны, дзе ён! Чаму ён ніяк не можа ўспомніць сваё сапраўднае імя? Гэтым жа імем яго называлі калісьці таварышы ў хедары, а дома — браты, сёстры, бацька з маці... Бацька з маці?... А дзе ж яны цяпер?

— Чарачку каньячку прыгубі, адну толькі чарачку! Паслухай мяне, павер — табе стане лягчэй.

Рафалеску тужыцца зразумець, хто гэта стаіць над ім і

глядзіць яму ў вочы, але ніяк не можа. Як быццам знаёмы твар. А вочы якія знаёмыя! Але хто ж ён?.. Чаму так пацяжэла галава?.. Хто ж усё-ткі стогне? Ах, гэта стогне карабель. Хто так свішча? Гэта свішча вецер. А хвалі ўсё імчаць наўздагон адна адной, то ўздываючыся ледзь не да воблакаў, то раптам рассыпаючыся дробнымі пырскамі. Раптоўна грывнуў гром, бліснула маланка. Пустое. Гром не гром. Гэта ракоча акіян, шумяць хвалі, якія то ўздываюцца высока-высока, то падаюць уніз, рассыпаючыся мірыядамі пырскаў. І маланка — таксама не маланка. Гэта асляпляльна свецяць сонечныя промні, адбіваючыся ў каскадах пырскаў.

— Паслухай мяне, мой друг, пасмакчы кавалачак лімона, — табе адразу лягчэй стане.

Ах так, ён ужо ведае, хто гэта. Ды гэта ж Гольцман, Бярнард Гольцман... Гольцман? Але чаму ж у яго такі румяны, такі свежы, пухлы твар? У адной рукаў ён яго каньяк, у другой — лімон, і ён не адчэпліваецца ад яго, Рафалеску, і моціць пакаштаваць што-небудзь.

— Вазьмі ж кавалачак лімона, прашу цябе. Альбо ведаеш што: дай руку, абапрыся на мяне, я правяду цябе ўніз, у тваю каюту. А ну, містэр Кламер!

І Нісл Швалб павярнуўся да кампаньёна.

Ды не тут тое было! Кламер ужо там, дзе брат Нісла Швалба Ізак, дзе яго сястра Генрыета, дзе ломжынскі кантар са сваёй музыкальнай сямейкай. Усе ўжо ў сябе ў каютах, ляжаць на ложках, вохкаюць, стогнуць, знемагаюць, кідаюцца ў смяротнай тузе. Адзін толькі Нісл Швалб стойка трымаецца на нагах. Нісл Швалб адзіны жывы чалавек сярод іх, адзіны прадстаўнік вандроўнай трупы “Кламер, Швалб і К<sup>0</sup>”, які захаваў свежасць і бадзёрасць духу.

Мора бурліць. Бушуюць хвалі. Насоўваецца бура. Вось зараз яна выбухне шалёным ліўнем, абрушыцца на акіян снежнай віхураю. Вецер хвошча ў твар і гоніць з палубы ўсіх, апрача матросаў і параходнай прыслугі, якія ўжо прывыклі да лютага націску хваляў, ды капітана, які, не выпускаючы з зубоў люлькі, з халоднаю ўсмяшкай глядзіць на разгневаны акіян, як на свавольніка, які раздурэўся.

А гіганцкая белая пачвара, названая параходам “Атлантык”, з неймавернай упартасцю прабівае сабе шлях усё далей і далей, у неабдымную прастору, у бяскончасць, у якой толькі неба ды вада, вада ды неба, без пачатку, без канца...

## ЖАНОЧАЯ РУКА

Пакрыху Рафалеску пачаў ачуньваць. Галава малапамалу вызвалалася ад чаду, і ён хутчэй адчуў, чым убачыў, што ляжыць на ложку ў сваёй каюце распрануты і чыясьці рука, далікатная, цёплая жаночая рука, ляжыць у яго на лобе. Чыя гэта рука, хто гэта жанчына — ён не ведае...

Што ён усё яшчэ плыве па хвалях акіяна, ён адчуваў усёй сваёй істотай і па востраму паху пеністых водаў, і па бурнаму клекатанню хваляў, якія, гуляючы на сонцы, усё яшчэ раўлі і бушавалі, як дзікія звяры, падкідвалі судна ледзь не да воблакаў і стукаліся ў ілюмінатар, заклікаючы яго, Рафалеску, устаць з пасцелі, выйсці на палубу і глядзець, любавацца дзівосамі прыроды. “Хопіць, годзе адлежвацца!” — здавалася, крычалі яму хвалі, стукаючыся ў ілюмінатар...

Рафалеску яшчэ доўга быў у стане паўзабыцця. Свядомасць вярталася да яго марудна. Яму каштавала вялікіх намаганняў успомніць, што з ім адбылося і як ён сюды трапіў... Як быццам зусім нядаўна ён быў на палубе і, ёмка ўсеўшыся ў крэсле, любоваўся чаруючай прыгажосцю прыроды, песціўся на сонцы і купаўся ў ласцы яго промняў. Сонца ярка адлюстроўвалася ў блакіце гарэзлівых хваляў, што напіралі на судна справа і злева. А ён, Рафалеску, прагна ўзіраўся ў гэту неабдымную далеч, у гэту глыбокую бязмежнасць, у якой толькі неба ды вада, вада ды неба, без пачатку, без канца. Ён хоча ўстаць, але баіцца, каб зноў не ўпасці. Хоча шырэй расплюшчыць вочы, але баіцца, каб зноў не закружыліся перад яго вачыма мора, неба, увесь свет. Цяжка ўздыхаючы, ён шэпча: “Ой, галава, галава!”

— Што, усё яшчэ галава? — пачуўся ў яго вушах жаночы голас. Знаёмы голас, але чый — ён не ведае. Толькі адчувае, што пяшчотная, цёплая жаночая рука гладзіць яго па лобе і адкідвае назад раскудлачаныя валасы... Хто б гэта мог быць? Чыя гэта ручка?.. Ён успамінае, што не так даўно — калі менавіта, ён не можа ўспомніць, — ён вось так жа, як цяпер, адчуваў жаночую руку, якая так жа, як і ў гэту хвіліну, гладзіла яго па лобе і адкідвала назад яго валасы.

Тады гэта была сястрычка Гольцмана — Златка.

Гэта здарылася аднойчы вечарам. Лежачы на канапе ў сваім пакоі, Рафалеску мроіў наяве. Гераіняй яго чароўных

мрояў, як заўжды, была дачка галянешцінскага кантара Рэйзл.

Помніцца яму: нікога тады дома не было, акрамя яго і Златкі. Ніколі, здаецца, яму не было так горка, так цяжка на душы, як у той вечар. Незразумелая туга, успамінае ён, закралася яму ў сэрца, душыла і прыгнятала яго, сціскала, нібы абцугамі, яго грудзі. Яму хацелася плакаць.

Ён ужо забыўся, ці плакаў ён тады, ці не. Памятае толькі, што ў тую хвіліну паявілася Златка (здаецца, ён сам яе паклікаў), села каля яго і пяшчотнаю рукою стала гладзіць яго па лобе, — вось так, як хтосьці гладзіць яго зараз, адкідваючы назад ягоныя ўзлахмачаныя валасы. Незразумелая цеплыня разлілася тады па ўсім яго целе. Помніцца, ён адчуў цёплую руку любячай сястры і быў ёй бясконца ўдзячны. Ён абняў яе, прыпамінаецца яму, схіліў да сябе, прытуліўся галавой да яе грудзей і плакаў, доўга плакаў. Выліваючы ў слязах усю горыч тужлівага сэрца, ён увёў яе ў самае святое ў сваёй душы, адкрыў ёй сваю заповітную тайну. Расказаў ёй, што ёсць на свеце адна-адзіная, якую ён любіць усім сэрцам, усёй душой, якую ён не можа забыць ні ў сне ні наяве, дзеля каторай гатовы ў агонь і ў ваду.

— Як яе зваць? Дзе яна? — ціха спытала тады Златка дрыжачым голасам, уся трапечучы ад хвалявання.

Як яе зваць? Гэтага ён не скажа. Але дзе яна? О, калі б ён ведаў, дзе яна! Ён бы тады ні хвіліны не сядзеў тут, даўно развітаўся б з вандроўнай трупай, даўно ўжо не быў бы адзінокім бадзяжным акцёрам, а паляцеў бы да яе. Так, усё кінуў бы і паімчаўся б да яе. Яны ж даўным-даўно, яшчэ ў дзяцінстве, далі адно аднаму клятву, што “дзе б яны ні былі і што б з імі ні здарылася, яны заўжды будуць разам, вечна і назаўжды будуць разам”.

Не, ён не ведае, дзе яна. Знае толькі, што яна славуцая, багатая і спевамі сваімі праславілася на ўвесь свет.

— Ты чула пра Паці? Дык вось, яна мацнейшая за Паці.

— Мацнейшая за Паці?

— Нават параўнаць нельга!

Так, помніцца яму, расхвальваў ён тады сваю Рэйзл і, не шкадуючы яркіх фарбаў, узносіў яе да нябёсаў. Не чалавек, а проста анёл, які сышоў з нябёсаў!.. Ён быў шчаслівы, успамінаецца яму, што знайшоў, нарэшце, хоць адну істоту, перад якой ён мог выяўляць сваё захапленне. Сапраўды, хто ж яшчэ так ахвотна выслухоўвае яго, як Златка? Хіба ён не бачыць, што кожнае ягонае слова для яе святое?

Хіба ён не адчувае, як б'ецца яе сэрцайка, як яна ўся трапечка, нібы птушачка, у ягоных руках?

Што перажывала ў тыя хвіліны Златка, Рафалеску не ведаў і нават не падазраваў. Што яму да гэтага? Яму толькі і трэба было раскрыць перад ёй сваю набалелую душу, адкрыць ёй сваю заповітную тайну і тым аблегчыць мукі сэрца.

Адкрываючы Златцы сваю сардэчную таямніцу, Рафалеску заадно ўжо адкрыў ёй патаемныя задумы і спадзяванні, свае планы на будучае. Ён сустрэнецца з каханай і ніколі з ёй больш не расстанецца. Ніколі! Ніколі! З гэтымі словамі, успамінаецца яму, ён абняў Златку абедзвюма рукамі, моцна-моцна прыціснуў яе да грудзей і ўзяў з яе слова, што, як толькі ён сустрэнецца з Рэйзл (гэта імя ў рэшце рэшт сарвалася ў яго з языка — што ж, прапала!), ён возьме і яе, Златку, з сабой, таму што адчувае, што Златка адданая яму ўсёй душою, як сястра, як родная сястра.

— Ці ж не праўда, як родная сястра? — шэпча ён дзяўчыне і яшчэ мацней, яшчэ больш гарача абдымае яе... куды больш гарача, чым брат абдымае сястру.

Златка маўчыць. Рафалеску не разумее, чаму яна маўчыць. Яшчэ мацней прытуляючыся да яе, ён пытаецца, чаму яна не адказвае. Няўжо ён памыліўся? Няўжо яна яго не любіць?

— Не любіць?!

І, кінуўшыся яму на шыю, Златка абдымае яго і страсна цалуе, цалуе бясконца, а слёзы льюцца, цякуць ручаём.

— Што ж ты расплакалася, дурненькая? Чаго плачаш? Скажы, чаго ты плачаш?..

З таго дня, успамінае Рафалеску, ён часта заставаўся сам-насам са Златкай і любіў гаварыць з ёй пра Рэйзл. Гэта было зусім няцяжка, таму што Гольцман — так ва ўсякім разе здавалася Рафалеску — усімі сіламі стараўся, каб малады артыст як мага часцей заставаўся сам-насам з яго сястрой. Мажліва, ён памыляўся? Не, ён не памыляўся! Нездарма ж Гольцман заўсёды нечакана кудысьці выходзіў, як толькі ў яго ў доме паяўляўся Рафалеску, стараючыся пакінуць яго сам-насам са Златкай. А калі, прыйшоўшы дадому, Гольцман заставаў іх разам, то адразу ж на нейкай падставе зноў выходзіў. Ах, Гольцман, Гольцман! Як цяжка было расставацца з ім, пакутліва цяжка!..

— Пара ўставаць, мой дарагі! Там, удалечыні, ужо

бачыцца зямля... Мы пад'язджаем да Амерыкі, мой мілы, мой дарагі, цудоўны мой!

Знаёмы голас... Жаночы голас... хто гэта гаворыць? Хто называе яго такімі ласкавымі словамі?.. Ён усё яшчэ не адважваецца прыўзняцца — баіцца, каб не ўпасці. Не адважваецца расплюшчыць вочы, апасаючыся, каб зноў не закружыліся перад вачыма неба, акіяні і ўвесь сусвет. І зноў авалодваюць ім цяжкія, свінцовыя думкі. Пакутлівыя хвіліны расставання з Гольцманам зноў уваскрасаюць у ягонай душы. Рафалеску каецца і б'е сябе ў грудзі.

### *Раздзел дваццаты*

## **БУДЗЬ ЗДАРОЎ, БЯРНАРД!**

Была раніца, халодная, туманная дажджлівая раніца, якія нярэдка бываюць у халодным, дымным, слёзатачывым Лондане.

Рэчы Рафалеску былі ўжо складзены, і сам ён быў ужо гатовы да ад'езду. Гатовы ў поўным сэнсе гэтага слова. Перакусіў, прыбраўся, зацягнуўся гаванскай цыгараю, загазаў кеб і толькі на хвіліну забег да Гольцмана развітацца.

— Бывай, Бярнард!

— Шчаслівай дарогі! — адказаў Гольцман вачыма, таму што гаварыць яму было забаронена ўрачамі, вельмі строга забаронена.

Ах, калі б Гольцману дазволена было гаварыць, калі б Гольцман мог хоць што-небудзь сказаць, кінуць хоць адно рэзкае слова, горкі папрок, раззлавацца, насварыцца, як належыць, аблаяць так, як ён умее, — тады б яму, Рафалеску, было б, здаецца, куды лягчэй на душы! Але Гольцман толькі ўтаропіўся на яго сваім вострым пранізлівым позіркам... Колькі тугі, колькі скрухі было ў гэтым маўклівым позірку!.. Гольцман толькі працягнуў яму худую, кашчавую і, як падалося Рафалеску, занадта гарачую руку.

Ніколі ў Рафалеску не было такога моцнага жадання як мага хутчэй выйсці ад Гольцмана, як у тую хвіліну. І не было, здавалася, нічога лягчэйшага, чым зрабіць гэта: трэба было толькі сесці ў кеб — і даруй-бывай, Гольцман! Але замест таго, каб накіравацца да дзвярэй, ён — ужо пасля развітання — апусціўся на крэсла каля ложка, на якім,

накрыты славутай “тэндэвярэндай”, ляжаў і кідаўся ў гарачцы Гольцман. Вострыя водары стаялі ў паветры: пах лекаў, аптэкі, трупны смурод.

Рафалеску яшчэ ніколі не бачыў свайго сябра ў такім безнадзейным стане. Смерць, здавалася, вітала ўжо на яго губах, прасвечвала ў яго патухлых вачах, ляжала на яго бледных, змярцвелых, завостраных вушах. Смерць лунала тут у паветры, яе подых адчуваўся ва ўсім пакоі. Рафалеску глядзеў на яго і яму выразна ўявілася, як яго сябра Гольцман будзе ляжаць на падлозе, нагамі да дзвярэй, увесь — ад галавы да ног — накрыты “тэндэвярэндай”. Мёртвага твару не відаць, толькі кончыкі ног тырчаць. Свечка гарыць каля яго ўзгалоўя, а па абодва бакі ад яго, тут жа на падлозе, сядзяць, спраўляючы сямідзённы траур, маці Сора-Броха і сястра Златка і, аплакваючы яго, ламаючы рукі, галосяць нараспеў:

“Сыночак мой сардэчны!.. Родненькі брат мой, дарагі!.. На каго ж ты нас па-кі-да-еш?”

Рафалеску добра памятае гэты жаласны напеў: так аплаквала калісьці кантарыха Лея з Галянешці сваю старую маці, якая памерла на восьмым дзiesiąтку. І, седзячы каля пасцелі цяжкахворага Гольцмана, Рафалеску чуў ужо подых смерці, і яму здавалася, што разам з водарам лекаў да яго даносіцца трупны смурод. Яму захацелася бегчы, хутчэй бегчы з гэтага дома, імчацца куды вочы глядзяць.

Але замест таго каб бегчы, ён сядзіць як прыкаваны да месца каля ложка хворага. Нахіліўшыся да Гольцмана, ён гаворыць з ім незвычайна цёпла і сардэчна, суцяшае яго, абяцае напісаць яму неадкладна, як толькі прыедзе ў Амерыку. Кожны дзень ён будзе пісаць яму. І як толькі Гольцман устане з пасцелі — а ачуняе ён ад хваробы хутка, вельмі хутка, — хай адразу ж разам з сястрою і маці выязджаюць да яго, да Рафалеску, у Нью-Йорк, проста да яго...

Рафалеску глядзеў тады на свае чаравікі. Ён адчуваў, што твар яго палае ад сораму, бо ён ілгаў, бязбожна хлусіў. Гольцман ніколі не выздаравее і ў Амерыку не паедзе. Нават калі б ён і быў здаровы, новая кампанія ніколі б не ўзяла яго з сабой — ні яго, ні яго сястры. Усё, што ён казаў, — няпраўда, суцэльная мана. Але пачаўшы хлусіць, Рафалеску працягваў у тым жа духу, не спыняючыся.

— Вядома, — казаў ён, — было б лепш, калі б сястра паехала зараз разам з усёй кампаніяй. Але як жа яна можа пакінуць хворага брата аднаго ў Лондане?

Тут Гольцман схапіў яго за руку. У яго калючых вачах загарэўся агонь, і ён ледзь-ледзь прахрыпеў:

— Бедная, бедная сіротка!..

Больш Гольцман не мог вымавіць ніводнага слова — яго душылі слёзы.

— Будзь здароў, Бярнард! — яшчэ раз, цяпер ужо ў апошні раз вымавіў Рафалеску. І апынуўшыся за дзвярыма, уздыхнуў на поўныя грудзі. Ён адчуў палёжку ад таго, што не бачыць больш перад сабой амаль мёртвага Гольцмана і не ўдыхае ў сябе востры пах лякарстваў і трупнага гніення... Ён азірнуўся па баках і ў думках падзякаваў лёсу за тое, што не сустрэўся ў гэтыя хвіліны ні са Златкай, ні са старой маці. Дзе яны?.. Пачакаць іх, ці што? Не, лепш пайсці. Яму хацелася бегчы, памчацца адсюль найхутчэй, але ён стрымаўся, знарок замарудзіў крок, не спяшаючыся ўсеўся ў высокі кеб, які хутка памчаў яго да вакзала. Там ён заспеў усю кампанію — абодвух братоў Швалбаў з іх сястрой-прымадоннай, ломжынскага кантара з яго музыкальнай сямейкай.

— Чаго так позна? Гэтак можна спазніцца на параход.

Рафалеску супакоіўся і з палёгкай уздыхнуў толькі тады, калі апынуўся на палубе “Атлантыка” і параход спакойна, урачыста і паважна, горды сваёй велічнай прыгажосцю, адплыў ад берага.

І надвор’е ж выпала як мае быць! Няма ні халодных свінцовых хмараў, ні густых туманаў, навіслых над вуліцамі Лондана. Ласкава глядзіць сонца з блакітнага неба. Ціхая і роўная, як люстэрка, марская роўнядзь. Судна, ледзь дакранаючыся крыху зыбкіх хваляў, лёгка і плаўна слізгае па марскіх прасторах. А хвалі ўсё бягуць адна за адной і, выгінаючыся, нізка кланяюцца, нібы пасылаючы прывітанні аддаляючамуся берагу ад бязмежна шырокага акіяна, які вечна-вечна знаходзіцца ў руху і непахісна, ад веку і да веку, стаіць на месцы. Прыемная цеплыня ахоплівае Рафалеску, разліваецца па ўсіх жылах. Ён свабодны, ён едзе туды, туды, да каханай, да сваёй адзінай...

Але нечакана каля Рафалеску паяўляецца Генрыета Швалб, як заўсёды пышна апранутая, расфуфыраная, як заўжды бліскаючы сапраўднымі і фальшывымі брыльянтамі. Яна хапае яго пад руку, і яны разам гуляюць па палубе. Генрыета павісла на яго руцэ. Яна не зводзіць з яго вачэй і какетліва смяецца звонкім, раскацістым смехам, выстаўляючы напаказ свае цудоўныя жамчужныя зубкі.



Пасажыры праводзяць позіркамі гэтую парачку, стараючыся адгадаць, хто яны адно аднаму: брат з сястрою, жаніх з нявестай, ці, мажліва, гэта — муж з жонкаю?..

Такое было развітанне Рафалеску са сваімі лепшымі сябрамі — з Гольцманам, які быў яму адданы, як родны брат, з яго сястрой Златкай, якая любіла яго, як сястра, мацней, чым сястра.

— Будзь здароў, Гольцман! — гэта было ўсё, што мог сказаць Рафалеску свайму сябру на развітанне.

### *Раздзел дваццаць першы*

## **ФАТАЛЬНЫ ПАЦАЛУНАК**

Калі з сястрой Гольцмана Рафалеску трымаў сябе, як брат, то як трымаць сябе з прымадоннай Генрыетай Швалб ён зусім не ведаў. Генрыета не пакідала ў спакоі Рафалеску, вечна круцілася каля яго, як ваўчок, какетнічала, заляцалася да яго, сварылася і мірылася. Яна цудоўна разумела, што Рафалеску халодны да яе, як лёд, але ў прысутнасці іншых паводзіла сябе з ім так, каб можна было падумаць, быццам Рафалеску траціць розум ад яе і што яны — пакуль што неафіцыйна — жаніх і нявеста.

Так менавіта і глядзелі на іхнія адносіны родныя і блізкія. Пагаворвалі нават пра тое, што трэба б наладзіць заручыны. Але як да гэтага падысці практычна? На шляху такая перашкода, як Гольцман. Браты Швалбы не маглі не разумець, што, пакуль Рафалеску застаецца ў сяброўскіх адносінах са сваім другам і імпрэсарыю Гольцманам, той не дапусціць, каб “хлопец” дастаўся іх сястры Генрыеце. І яны сталі думаць ды гадаць, як бы знайсці сродак пазбавіцца ад “сухотнага пудзілы гарохавага”. І, з Божай ласкі, удача сама ішла ім насустрач. Ім пашанцавала куды больш, чым яны маглі чакаць: Рафалеску не толькі не трэба было ўгаворваць паехаць разам з імі ў “залатую краіну”, але нават наадварот, пачуўшы, што яны збіраюцца ў Амерыку, ён сам навязаўся ім у спадарожнікі. Браты Швалбы трыумфавалі: “Хлопец, відаць, не на жарты ўтрэскаўся ў нашу дурніцу”, — вырашылі яны. Дурныя людзі! Яны і не падазравалі, каму яны абавязаны тым, што Рафалеску так хутка адважыўся ехаць з імі ў Амерыку. Яны не ведалі, што тая самая Брайндэлекозак, якая запрашала іхнюю сястру-прымадонну ў Нью-

Йорк, клікала туды ж Рафалеску, спакушаючы яго тым, што там, у Нью-Йорку, выступае з канцэртамі яго каханая, дачка галянешцінскага кантара. Браты цвёрда вырашылі неадкладна, прыехаўшы ў Нью-Йорк, пажаніць Рафалеску з Генрыетай: шлюб — і як гара з плячэй! Але да пары да часу іхні план павінен захоўвацца ў глыбокай тайне — ні чалавек, ні птушка залётная не павінны ведаць пра іхнюю задуму.

Вядома, гэта павінна застацца тайнай не для ўсіх. Трэба ведаць, перад кім трэба таіцца, а перад кім — душа нараскрыст. Так, напрыклад, ад містэра Кламера, як мы ведаем, у Нісла Швалба ўвогуле ніякіх сакрэтаў не было, містэр Кламер быў першы, каму Нісл Швалб адкрыў сваю бліскуючую задуму. Містэр Кламер, па сваім звычаі, выслухаў з заплюшчанымі вачыма, пагладжваючы чатырма пальцамі сваю пышную бараду а ля Герцль. Калі Швалб скончыў, містэр Кламер заявіў, што для яго гэта не навіна, што ён даўно ўсё ведае і ніякіх пярэчанняў супраць шлюбу Рафалеску з Генрыетай ён не мае. Але трэба цвёрда запомніць: адкладваць гэтую справу на доўгі час ніяк нельга. Раз-два-тры — і гатова! Як кажуць англічане: “Хто марудна пачынае, той хутка заканчвае”. Трэба пастарацца, пакуль сёе ды тое, наладзіць хоць бы заручыны, а ўжо пасля як мага хутчэй, не марудзячы ні хвіліны, проста з месца ў кар’ер згуляць вяселейка, — і ол райт! Нельга ж забывацца, што гэтыя свістуны (так ён называе акцёраў) — такія людзі, што толькі трымайся! Фі-фу-фа, і шукай ветру ў полі!

Містэр Кламер выняў з пышнае барады ўсе чатыры пальцы і тройчы ўзмахнуў імі ў паветры, паказваючы гэтым жэстам, на што здатныя гэтыя свістуны.

Трэці кампаньён — ломжынскі кантар — таксама лічыў, што неабходна як мага хутчэй павянчаць маладую парачку. Нісл Швалб яшчэ ў Лондане, у кантаравым падвале, пад строгім сакрэтам адкрыў яму свой бліскучы план, папярэдне выйшаўшы з ім у суседні пакой. Таму што асобным пакоем магла быць толькі кухня, у якой кантарава жонка рыхтавала ў той час абед, то тайна перастала быць тайнай не толькі для кантарыхі, але і для ўсёй музыкальнай сямейкі. І ўсе жыхары падвала з нецярпеннем чакалі таго дня, калі будзе згуляна вяселле.

Адзін толькі чалавек не меў уяўлення пра задуманую Ніслам Швалбам гульню — гэта быў Лео Рафалеску. Яму і ў галаву не прыходзіла, якое сіло ставіцца яму. Яго сэрцам,

ягонімі думкамі непадзельна валодала дачка галянешцінскага кантара, знакамітая Роза, ці Разалія Співак, — да яе ён імкнуўся ўсёю душою, яе бачыў ён пастаянна перад вачыма ў сне і наяве, дзеля яе асмеліўся ён кінуць свайго даўняга паміраючага сябра Гольцмана, пакінуць яго сястрычку. Бедненькая! Яна раставала як свечка. У яе не хапіла сілы нават выйсці развітацца з ім... Ах, што ён нарабіў, што нарабіў! Якая ганьба! Ён ніколі не даруе сабе гэтага!..

Лежачы адзін у каюце і пачынаючы пакрысе ачуньваць, Рафалеску з горыччу думаў: як ён мог так нізка апусціцца, як мог так подла абысціся з самымі блізкімі сябрамі, з простымі, добрымі, прастадушнымі людзьмі?

Журботным калейдаскопам, стракатай зменаў малюнкаў, адзін страшнейшы за другі, прайшло перад ім усё яго мінулае жыццё, і ён не бачыў у ім ніводнае светлае кропкі, самага малога пробліску святла. Усюды змрок і паскудства, усюды злачынствы. Бацьку абакраў. З дому ўцёк. Маці давёў да магілы... З Гольцманам быў бессаромна хлуслівы... Златку ашукаў, подла падмануў, прыкінуўшыся адданым братам. Абяцаў ёй любоў і разбіў маладое чыстае сэрца. І цяпер ён едзе ў далёкую незнаёмую краіну назаўжды, на векі. Нізкі, подлы чалавек! Ён варты нянавісці і пагарды. І ён сам сябе ненавідзіць у гэтую хвіліну і здаецца самому сабе брыдкім, паскудным, агідным. Чарвяк раскаяння грызе яго: “Ох, галава, галава!”

— Усё яшчэ галава?

Пытаецца знаёмы голас, голас жанчыны, якая сядзіць каля ягонай пасцелі. Яна пяшчотна гладзіць рукою яго лоб, адкідвае назад яго раскудлачаныя валасы і глядзіць яму ў вочы незвычайна ласкава, з глыбокай цеплынёй і любоўю. Хто б гэта мог быць? Рафалеску адчуў прыемны пах духоў і пудры, знаёмы водар. Хто б гэта мог быць? Ён гатовы паклясціся, што гэта Генрыета Швалб. Так, ён перакананы, што гэта менавіта яна. Рафалеску расплюшчыў вочы і ўбачыў блізка-блізка схілены над ім знаёмы белы густа напудраны твар, ярка нафарбаваныя пунсовыя губы. Так і ёсць, яна, Генрыета Швалб. Яе белыя напудраныя духмяныя шчокі амаль датыкаюцца да яго твару. Яе вочы так і ўпіліся ў ягоныя вочы, а чырвоныя, густа напамаджаныя губы ціха шэпчуць: “Мілы, дарагі, хорошы мой!”

У адно імгненне Рафалеску забыўся пра ўсё: забыў нядаўняе раскаянне, забыў, куды і дзеля чаго ён едзе, забыў, дзе ён і што з ім. Ён адчуваў толькі ласкавы дотык пяшчот-

ных пальцаў, бачыў накіраваны на яго позірк, чуў страсны шэпт яе губ: “Мілы, дарагі, харошы мой!” І ён абняў яе. Імгненне — і яе нафарбаваныя губы пацягнуліся да яго яшчэ бліжэй, зліліся з яго губамі і замерлі ў доўгім-доўгім пацалунку.

Ёсць падстава апасацца, што гэты пацалунак не пройдзе нашаму Рафалеску беспакarana. Гэта быў, трэба меркаваць, той пацалунак, якога доўга чакалі загадзя падрыхтаваныя сведкі. Інакш чым жа можна растлумачыць, што якраз у тую хвіліну каля дзвярэй каюты Рафалеску раптам апынуліся Нісл Швалб, містэр Кламер і ломжынскі кантар?

### *Раздзел дваццаць другі*

## **АМЕРЫКА! АМЕРЫКА!**

З пасажыраў “Атлантыка”, якія прыбылі ў гэты дзень у Нью-Йорк, ніхто так не спяшаўся да выхаду, ніхто так не хваляваўся і не нерваваўся, не быў такі ўзбуджаны, ні ў кога не было такога няшчаснага выгляду, як у нашых братоў, яўрэяў. Яно і зразумела: большасць яўрэйскіх пасажыраў парахода складалі “эмігранты” — людзі, якія спадзяваліся знайсці ў Амерыцы другую радзіму замест той, якая так жорстка з імі абыходзілася і так бязлітасна іх выкінула. Яны збіліся ў кучу, як авечкі. У кожнага сэрца гатовае было выскачыць з грудзей, пульс даходзіў да ста дваццаці: “Божа справядлівы, літасцівы! Што чакае іх у гэтай благаславёнай краіне?”

Амаль у кожнага ў Нью-Йорку ёсць сын ці дачка, муж ці жонка, сваяк, блізкі сябра, прыяцель ці добры знаёмы — ён будзе чакаць іх на беразе, каб “зняць” іх з парахода і аблегчыць пакуты, якія прыгатаваны эмігранту на першым жа прыпынку — на праслаўтым “Востраве слёз”.

Для яўрэйскіх эмігрантаў гэта ў поўным сэнсе слова — востраў слёз, пакутаў і смяротных мук, свайго роду чыснец, у якім грэшныя людзі павінны папярэдне “ачысціць свае душы”, каб атрымаць права на ўваход у рай. Калісьці гэтае пекла называлася “Кессэльгардэн”, а цяпер называецца “Эліс-Айленд”. Назва змянілася, але слёзы і стогны, пакуты і мукі, знявагі і здзекі засталіся тыя ж. Яны не спыніліся і не спыняцца, відаць, да той пары, пакуль людзі будуць

уладарыць над людзьмі, пакуль людзі час ад часу будуць даваць волю затоеным у іх звярыным інстынктам.

Сярод пасажыраў, выйшаўшых на палубу глянуць на благаславёную краіну — пакуль толькі здалёк, — былі і блукаючыя акцёры нашай вандроўнай трупы “Кламер, Швалбі і К<sup>о</sup>”. Уцешна было глядзець на гэтую групу вясёлых эмігрантаў, якія прыбраліся — кожны па свайму густу і магчымасцях — і прыгатаваліся сустрэць “залатую краіну Калумба” належным чынам: радасна і святочна.

Браты Швалбы прыбраліся ў свае лепшыя касцюмы: папярэдне старанна пабрыліся, не пакінуўшы на шчоках і падбародку і прыкметы расліннасці. Навошта барада? Каму патрэбны вусы? І шчокі ў іх былі чыстыя і гладкія, як талеркі. Аднак кожны з братоў выглядаў па-рознаму: у Нісла быў выгляд нямецкага кілбасніка на святым тыдні, Ізак быў падобны на толькі што выйшаўшага ў адстаўку рускага фельдфебеля, які даў сабе слова не піць больш гарэлкі, а ўжываць толькі піва.

Усіх, аднак, перасягнуў вонкавым выглядам містэр Кламер. Ён расчасаў па абодва бакі сваю пышную бараду а ля Скобелеў\*. Беласнежная сарочка і белы гальштук у глыбокім выразе смокінга павінны былі надаць яму выгляд сапраўднага джэнтльмена, калі б ён чымсьці не быў падобны на обер-кельнера ў фешэнебельным рэстаране. Праходзячы каля люстраной сталаўкі, містэр Кламер глянуў у люстэрка і на хвіліну спыніўся, залюбаваўшыся сабой. Ён быў перакананы, што ён — самы прыгожы мужчына на параходзе. Паглядзім, што скажа Нью-Йорк! Ці знойдзецца ў Амерыцы хто-небудзь прыгажэйшы за яго? І ён не мог стрымацца, каб не сказаць самому сабе са сціплай усмешкай:

— Містэр Кламер, вы — ол райт!

Інакш ішлі справы ў чацвёртага кампаньёна — у ломжынскага кантара. Ён ужо даўно пакінуў родную Польшчу, і хоць у яго няма не толькі і прыкметы пейзаў, але нават (калі вы мне абяцаеце, што ўсё застанецца паміж намі, я вам раскажу па сакрэту)... нават там, дзе пачынаецца барада, у яго, ці ведаеце... Але навошта абгаворваць?... Карацей: кантар дастаў з чамадана свой стары святочны даўгаполы сурдут з шаўковым поясам, зашпіліў камізэльку даверху і прыдаў твару такі посны выгляд, што браты Швалбы і містэр Кламер не маглі схаваць сваё здзіўленне і ў адзін голас усклікнулі:

— Гэта што?

— Амерыка, — спакойна адказаў ломжынскі кантар. І коратка растлумачыў: — Амерыка, ці бачыце, гэта вам не Еўропа, а Нью-Йорк вам не Лондан. У Амерыцы — альбо туды, альбо сюды: калі ты артыст, будзь артыстам, а калі ты кантар, будзь кантарам. Разжавалі?

Разжавалі яны ці не, хто іх ведае? Але ломжынскі кантар ва ўсякім выпадку разважаў як чалавек практычны: пакуль яшчэ яго дзеці пачнуць зарабляць у Амерыцы як музыканты, пакуль артысты пачнуць яшчэ заграбаць золата ў залатой краіне, ён тым часам будзе выступаць у ролі кантара ў якой-небудзь сінагозе, будзе спяваць навагоднія малітвы для сваіх землякоў, выхадцаў з Ломжы, якія, уласна, і выклікалі яго сюды з усёй яго музыкальнай сямейкай (дарэчы, набліжаліся навагоднія святы). Ён, ломжынскі кантар, дзякуй Богу, адчувае ў сабе яшчэ дастаткова сілы, каб спяваць у сінагозе, — марское падарожжа не паўплывала кепска на ягоны голас, — наадварот, ён стаў нават як быццам чысцейшым. І ў яго ўжо казыча ў горле, яму так і карціць спяваць. Адным словам, ломжынскі кантар адчуў сваё сапраўднае прызвание і, прыбраўшыся ў належны кантару касцюм, састроіў набожную міну, як належыць кантару напярэдадні вялікага свята.

Кантарава жонка таксама прыбралася вельмі своеасабліва: на рыжы парык надзела шаўковую хустку, перавязаную двума канцамі. Але вушы былі выстаўлены напаказ і на тое былі свае важкія меркаванні: па-першае, яна хацела, каб усе бачылі пазалочаныя завушніцы, якія матляліся ў яе на вушах з дня вяселля, а па-другое, трэба ж было паказаць хоць бы пасму сваіх бялявых валасоў. Яна ж, уласна, не ведае, што за краіна Амерыка і што там больш у модзе — сціпласць ці фрывольнасць? Можа быць, там патрабуецца і тое, і другое. На тое Амерыка!

Затое дзеці ломжынскага кантара — уся яго музыкальная сямейка — былі апрануты па-еўрапейску. Усе — ад малышоў да старэйшых — былі ў дзіцячых касцюмчыках: кароценькія штонікі, у якіх агаліяліся тоўсценькія лыткі, кароценькія пінжачкі і маленькія шапачкі, з-пад якіх выбіваліся доўгія кучары. (Кароткія штонікі і доўгія валасы насілі тады ўсе славуція вундэркінды: Губерман, Фідэльман, Грыша Стэльмах і іншыя.) Усе вундэркінды носяць кароткія штонікі да той пары, пакуль ёсць хоць самая малая мажлівасць хаваць наяўнасць барады і вусоў,

якія, як вядома, у належны час пачынаюць нястрымна расці, хоць збрываі іх, хоць стрыжы, хоць што хочаш з імі рабі.

Хто-хто, а ўжо музыкальная сямейка была задаволена падарожжам і радавалася прыезду, бадай, больш за ўсіх. Ім, дзецям, “залатая краіна Калумба” абяцала больш радасныя перспектывы, чым усім астатнім. Даведаўшыся, што ўжо відаць зямля, усе дзеці высыпаі на палубу, абняліся, спляліся ручкамі і, быццам згаварыўшыся, зацягнулі ўсе разам песеньку ў гонар Амерыкі: у такт хвалям, якія ракаталі цяпер ужо не так гнеўна, як раней, яны запелі хорам:

— Амерыка! А-ме-ры-ка!

### *Раздзел дваццаць трэці*

## МОРА СПАКОЙНАЕ

Велічна-спакойны быў акіян каля берагоў амерыканскага кантынента ў той час, калі “Атлантык” набліжаўся да Нью-Йорка. Не ціхі, а менавіта спакойны.

Калі ўтаймоўваюцца разбушаваныя хвалі, мора доўга яшчэ дыхае цяжка і стомлена, нібы ўтомлены да знямогі велізарны звер. Грозны і страшны акіян, калі разгуляюцца ў шалёных скоках яго буйныя хвалі. Цудоўны акіян, велічна прыгожы, калі ўціхамірваецца ягоная лютасць.

Усе колеры вясёлкі зіхацелі і пераліваліся на спакойнай роўнядзі акіяна, песцячы вока багаццем фарбаў, самых яркіх і разнастайных, якія толькі стварыла прырода, і як бы ўзнагароджваючы гэтым пасажыраў “Атлантыка” за ўсе мукі і пакуты, прычыненыя ім у апошнія нясцерпна-цяжкія дні. І сэрцы ўсіх пранікнуліся поўным глыбокай павагі пачуццём пакланення спрадвечнай магутнасці прыроды, яе велічнай, радаснай, жыватворчай прыгажосці. Пасажыры даравалі, ад душы даравалі акіяну яго вар’яцкую злосць і зноў усе як адзін хлынулі на палубу, зноў іх замілаваныя позіркы ўпіваліся цудоўнай прыгажосцю прыроды, зноў на іх тварах зіхацелі радасць і задаволенасць, нібы ніякіх пакут і ў паміне не было.

Але калі на тварах усіх пасажыраў свяціліся радасць і здаваленне ў тыя хвіліны, калі “Атлантык” набліжаўся да берагоў Нью-Йорка, то маладая парачка, якая стаяла на

палубе поплич, здавалася, увогуле была на вышыні шчасця. Гэта была шчаслівая парачка, самая шчаслівая на ўсім параходзе, — так ва ўсякім выпадку здавалася збоку. І да чаго ж харошыя былі абое — цудоўная парачка! Абое ў пышным росквіце маладосці і прыгажосці, абое — свежыя, бадзёрыя, здаровыя, шчаслівыя. Шмат вачэй з зайздрасцю глядзела на іх. Шчаслівая, шчаслівая пара!

Нашы чытачы здагадваюцца, вядома, што размова ідзе пра прымадонну Генрыету Швалб і пра яе каханага Лео Рафалеску. Ці быў сапраўды шчаслівы Рафалеску, не ведаем. Але што Генрыета была на сёмым небе, у гэтым можна было не сумнявацца.

Шчаслівая, тройчы шчаслівая Генрыета! Яна дасягнула свайго. Колькі часу яна палявала на гэтага прыгожага юнака, з першай сустрэчы ў Львове і да апошняга дня сумеснага знаходжання ў Лондане, дабіваючыся ягонаў узаемнасці. І толькі тут, на параходзе, ёй удалося, нарэшце, зацягнуць яго ў сваё сіло. Перамога! Цяпер ён належыць ёй, ёй адной!..

Якою цаною дасталася ёй гэта перамога, ведае яна адна, больш ніхто, ніхто на свеце! У яе вачах свеціцца агеньчык перамогі, увесь твар ззяе шчасцем, радасцю, асалодаю. Здавалася, кожны мускул на яе твары, кожная звільна яе цела крычаць ад захаплення: “Бачыце гэтага прыгажуна з добрымі пяшчотнымі вачыма і цудоўнымі бялявымі кудзерамі? Глядзіце, ды не сурочце! Гэты прыгажун — мой! Мой, толькі мой!..”

Генрыета яшчэ цяжэй абапіраецца на руку свайго спадарожніка, яшчэ цясней прытуляецца да яго, зазірае яму ў вочы знізу ўверх, глядзіць уважліва, намагаючыся зразумець, што абазначае агонь, які бліскае ў яго вачах, стараючыся ўгадаць, пра каго ён цяпер думае. На ўсім жа вялізным параходзе — хоць прагуляйся па палубе ўздоўж і ўпоперак ад носа да кармы, хоць абыдзі каюты ўсіх класаў — не знайсці, не сыскаць другой такой прыгажуні. У каго яшчэ такія пунсовыя губы-вішанькі? Хто яшчэ ўмее так жмурыць вочкі і так працінаць позіркам сэрцы мужчын? У каго яшчэ выяўляюцца такія чароўныя жамчужныя зубкі, як не ў яе, калі яна смяецца? А хіба знойдзеш на параходзе іншую жанчыну, на якой сукенка сядзела б так эlegantна, у каторай прычоска была б такой пышнай і раскошнай, шапачка так гарманіравала б з колерам валасоў, каўнерык так пяшчотна ахопліваў бы беласнежную шыю, пальчаткі



так аблягалі б ручку? А ў каго столькі каштоўных камянёў? Такія брыльянты?..

Дапусцім, знойдуцца на параходзе дамы, якія куды багацейшыя за яе і брыльянтамі і іншымі каштоўнымі камянямі. Узяць, напрыклад, тую высокую сухарлявую англічанку з залатымі зубамі. На ёй столькі каштоўных камянёў, што Генрыета магла б сабе пажадаць хоць бы палавіну яе багаццяў: на шыі — жамчужныя каралі, у вушах — ізмуруды, медальён — увесь у бляску каштоўных камянёў, на ўсіх пальцах брыльянты, сапфіры, рубіны, і ізмуруды, ізмуруды, ізмуруды! Але які выгляд мае, даруй Гасподзь, валадарка ўсіх гэтых каштоўнасцей! Хіба яны робяць яе больш прываблівай? Вось калі б Генрыета магла бліснуць такім мноствам ізмурудаў — тады іншая справа! Але нічога, будуць і ў яе ізмуруды, многа, многа ізмурудаў. Будуць! Хутчэй бы толькі высадзіцца на бераг і агледзецца навокал. Хай толькі Рафалеску паявіцца на сцэне... Варта яму даць першых некалькі гастроляў, і публіка адразу ацэніць яго годна. А тады... о, тады будуць і брыльянты, і сапфіры, і рубіны, і ізмуруды.

— Табе падабаюцца ізмуруды?

Генрыета ўшчыльную прытулілася да Рафалеску, не спускаючы з англічанкі какетліва прыжмураных, нібыта блізарукіх, вачэй.

— Якія ізмуруды? — спытаў Рафалеску.

— Сляпая курыца! Ха-ха-ха, не бачыш, ці што?

Не, ён нічога не бачыць — ні англічанкі, ні ізмурудаў. Ён нават не глядзіць у той бок, куды прагна скіраваны позірк Генрыеты. Чалавек як не з гэтага свету, ха-ха-ха!

Генрыета моцна рассмяялася. Не таму, што ёй было смешна, а для таго, каб лішні раз паказаць свае жамчужныя зубкі. Яна паглядзела на Рафалеску тым асаблівым позіркам, які яна толькі нядаўна развучыла перад люстэркам. Гэты позірк яна запазычыла ў Лондане ў самых апошніх дні перад ад'ездам адтуль у адной блізарукай дамы, якая ўвесь час глядзела ў ларнет. Дама падалася ёй чароўнай, калі, пільна гледзячы ў ларнет, жмурылася, прыплюшчыўшы вочы і ссунуўшы бровы. Генрыета хутка пераняла гэтую грымасу. Яна стала насупраць люстэрка, прыжмурылася, прыкрыла вочы, ссунула бровы, — выходзіць кропля ў кроплю, як у дамы з ларнетам. З той пары гэта манера жмурыць вочы ўвайшла ў яе ва ўжытак.

— Ентл, што з табой? — спытаўся ў яе аднойчы з вока на вока брат Ізак.

— А што, Ізак?

— Што ты такія грымасы строіш вачыма, калі глядзіш на каго-небудзь?

Генрыета ўся зачырванелася і паслала свайго мілага браціка к чорту. Але яна да таго ўжо прывыкла жмурыць вочы, што ўжо не магла глядзець інакш, чым тая блізарукая дама з ларнетам.

Быў час — зусім нядаўна гэта было, калі Рафалеску яшчэ не належаў ёй. На яе шляху стаяла Златка, гэтая нічога не вартая дзяўчынка з вострым носікам. Сама Генрыета нічога не заўважала. Але браты Нісл і Ізак адкрылі ёй вочы... Занадта ярка загараюцца вочы ў Златкі, калі яна бачыць Рафалеску, занадта густой чырванню заліваюцца шчочкі, калі Рафалеску глядзіць на яе, і занадта часта Рафалеску застаецца са Златкай сам-насам. Першы звярнуў на гэта ўвагу брат Ізак. Аднойчы ён сказаў ёй: “Пойдзем, даўбешка, я табе сёе-тое пакажу...” Ён узяў яе за руку, падвёў да дзвярэй суседняга пакоя і загадаў глядзець у замочную шчыліну. Але тое, што Генрыета ўбачыла, было зусім не падобна на тое, што ўяўляў сабе брат. Генрыета бачыла, як Рафалеску, апусціўшы галаву, заклаўшы рукі ў кішэні, шырокімі крокамі хадзіў узад і ўперад па пакоі, а “нічога не вартая дзяўчынка з вострым носікам” сядзела на крэсле і плакала...

“Яе брат, — расказваў потым Рафалеску Ніслу і Ізак, — цяжка хворы. Урачы кажуць, што жыццё яго ў небяспецы...”

— Добры выкрутас для махляркі! — зрабіў свой вывад Ізак Швалб, які трымаў пад сваім наглядом Рафалеску і Златку, як самы сапраўдны шпіён. — Яно, вядома, калі брат небяспечна хворы, то сястры так і належыць сядзець у чужога мужчыны на каленях і плакаць горкімі слязьмі.

— Брэшаш, як сабака! — шпурнула яму ў твар Генрыета і бразнула дзвярыма.

І ўсё ж чарвяк сумнення залез глыбока ў сэрца Генрыеты і спакваля тачыў яго. У грудзях бушавала пекла. Ах, якое пакутлівае пекла!.. Але цяпер, дзякуй Богу, усё гэта ўжо заду. Канец яе пакутам. Цяпер яна з Рафалеску адна. Няма нікога на яе дарозе. Нікога, рашуча нікога!..

Як толькі яны прыедуць у Нью-Йорк, вырашыла Генрыета, яна першым чынам пойдзе з Рафалеску ў фатаграфію і будзе здымацца з ім ва ўсемажлівых позах. Поза нумар адзін: яны сабраліся на прагулку, стаяць, цесна прытуліўшыся адно да аднаго; ён — у элегантным шэрым касцюме, яна — у пышным баа на плячах, у капелюшы набакір... Поза нумар два: яны сядзяць за круглым столікам адзін насупраць другога, яе ручка ў яго руцэ; ён глядзіць на яе анфас, а яна жмурыць на яго вочкі, шчыльна ссунуўшы бровы, якраз як тая блізарукая дама з ларнетам... Поза нумар тры: на светлым фоне — дзве галавы, якія прыніклі адна да адной. Тут ужо яе вочы павінны быць шырока раскрытыя ўгору, як у святой мадонны... Поза нумар чатыры... Але калі ж, нарэшце, прыйдзе ён, гэты жаданы час? Калі ж яны даплывуць да Амерыкі?

— Далёка яшчэ да Амерыкі?

Не чуе. Да слыху Рафалеску не даходзіць пытанне прымадонны.

Генрыета зноў звяртаецца да разваг пра позы, у якіх яна будзе здымацца з Рафалеску, як толькі яны ступяць на бераг новай краіны. Праўда, старэйшы брат Нісл настойліва дзяўбе, што, прыехаўшы ў Нью-Йорк, трэба будзе найперш абвянчаць яе з Рафалеску. Калі б ён не саромеўся, — дадаў пры гэтым Нісл, — ён бы ўжо на параходзе абкруціў іх, “як вы бачыце мяне плаваючым!” Але Генрыета наконт гэтага іншае думкі. Ёй хочацца крыху пабыць у становішчы нявесты. Хоць некалькі тыдняў пабыць нявестай. Куды ёй спяшацца? Яна так доўга чакала шчасця стаць нявестай Рафалеску, што хочацца прадоўжыць гэтае шчасце як можна даўжэй.

— Далёка яшчэ да Амерыкі? — яшчэ раз спыталася Генрыета.

Не чуе. Думкі яго, відаць, лунаюць у іншым свеце. Так, ён у свеце іншым, ён увесь — ва ўладзе мрояў. Хутка, вельмі хутка, — азірнуцца не паспееш, — будзе ён там; куды імкнецца ягоная душа даўным-даўно, куды яго прываблівала амаль усё жыццё. Хутка, вельмі хутка, — азірнуцца не паспееш, — убачыць ён тую, якую з часу іхняй разлукі не забываў ніколі, ні на адно імгненне. Якой будзе іх першая сустрэча у новай краіне пасля столькіх гадоў разлукі? Ці пазнае яна яго! Ён жа яе абавязкова пазнае, — у яго ж ёсць

яе партрэт, прысланы нядаўна мадам Чарняк. Партрэт яе захоўваецца ў бакавой кішэні. І ён моцна прыціскае руку да грудзей — да таго месца, дзе ляжыць заповітны партрэт. Генрыета перакананая, што гэты жэст яго адносіцца да яе. Да каго ж яшчэ? І яна хіліцца да яго, прыціскаецца яшчэ цясней, яшчэ мацней, зазірае яму ў вочы і лашчыцца, як кацяня.

— Хутка прыбудзем у Амерыку, як думаеш? — у трэці раз пытаецца ў яго прымадонна і, пстрыкнуўшы яго пальчыкам па носе, раскаціста рагоча, заліваецца: ха-ха-ха!

Рафалеску з недаўменнем глядзіць на яе. Ён не дабярэ розуму, чаго яна смяецца. І як недарэчы! Яна перарвала яго мрой ў самым цікавым месцы, у тую хвіліну ён зусім забыў пра тую, што стаіць каля яго, абапіраючыся на ягоную руку... І вось яна напаміла яму пра сваю прысутнасць. Ён глядзіць на яе зверху ўніз і думае: “Навошта гэты флірт? Для чаго гэта запозная гульня ў каханне?.. З адной бяды выкараскаўся, у другую ўліпнуў”.

І зноў, без яго волі, паўстае у яго ўяўленні Златка, яе журботны твар, апухлыя ад слёз вочы. І зноў гучаць у яго вушах апошнія развітальныя словы Гольцмана, якія той ледзь прахрыпеў прыглушаным голасам: “Сіротка... бедная сіротка!” Рафалеску хацеў бы забыць гэтыя словы, але не можа. Ён бы не супраць пакінуць па той бок акіяна, у Старым Свеце сваё мінулае, усё перажытае ім за гады вандраванняў. Яму хацелася б прыехаць у Новы Свет як бы нанава нарадзіўшымся, чыстым, незаплямленым, бязгрэшным, якім быў ён у далёкія, чыстыя і светлыя дзіцячыя гады... Але, як назло, памяць настойліва ўваскрашае перад ім усё самае горкае, самае журботнае, — усё, што яму хацелася б забыць, выкрасліць з памяці назаўсёды.

Каб адагнаць дакучныя думкі і вобразы, Рафалеску паглыбіўся у сузіранне мора. І зноў ён не мае сілы адарваць вачэй ад гэтага велічнага відовішча. Усе пасажыры зноў высыпалі на палубу і любуюцца прыгажосцю супакоенага акіяна. Глядзяць і не наглядзяцца на яго бляск, на яго хараство. Няма мяжы яго грознай магутнасці, калі ён прыходзіць у шаленства. Няма мяжы і яго чароўнай прыгажосці, калі ён утаймоўвае свой гнеў.

Велічна-спакойны быў акіян каля берагоў Нью-Йорка. Не ціхі, а менавіта спакойны.

## ЛОМЖЫНСКІ КАНТАР У БЯДЗЕ

Трапіць у рай, як вядома, не так ужо і лёгка: трэба раней прайсці чысцілішча і звездаць там усе мукі пекла.

Як на тым свеце, у нябесным раі, так і тут, у зямным раі, якому імя Амерыка, не для ўсіх адкрытыя заповітныя вароты і не кожнаму ўдаецца патрапіць у рай без асаблівых перашкод. Тыя, хто ведаюць сакрэт — а рэдка хто яго не ведае, — своечасова, яшчэ ў сябе на радзіме прымаюць неабходныя меры і забяспечваюць сябе ўсім, што патрабуецца для таго, каб паспяхова абмінуць усе перашкоды. І ўсё ж яшчэ за многа міль да Нью-Йорка у іх пачынае трывожна біцца сэрца. Іх кідае ў жар і ў холад, зуб на зуб не патрапляе. Яны ліхаманкава пазяхаюць, пацягваюцца. Падплываючы да берага, яны прыбіраюцца ў сваё лепшае адзенне, аглядаюць адзін аднаго з галавы да ног і моляць Бога, каб ён дапамог ім не спатыкнуцца, не трапіць у бяду пры допыце і хутка, без затрымак, прайсці чысцец, прайсці горан пякельных мук, прыгатаваных эмігранту на “Востраве слёз”, і паспяхова, без перашкод уступіць у заповітныя вароты таго рая, імя якому — залатая краіна Калумба.

Нашы блукаючыя акцёры вандроўнай трупы “Кламер Швалб і К” ставіліся даволі нядбайна да ўсёй гэтай цырымоніі. Падумаеш, такая важнасць — Амерыка! Кожны з іх — яны былі ў гэтым упэўнены — мог бы тройчы запар увайсці, выйсці і зноў увайсці ў гэту самую Амерыку. “Якія тут могуць быць цяжкасці? — гаварылі яны паміж сабой. — Дурні іх выдумалі. Калі чалавек здаровы, свежы, бадзёры, жыццярадасны, прыстойна апрануты, калі ён у выпадку неабходнасці можа паказаць столькі долараў, колькі ў дадзеным выпадку трэба, і да таго ж назаве прозвішчы двух-трох сваіх знаёмых у Амерыцы — тады яму ўсё хоць бы што!”

Чаго на самай справе баяцца такому, напрыклад, джэнтльмену, як містэр Кламер, калі на ім такі элегантны смокінг, а англійская мова яму родная? Якія могуць быць перашкоды ў чалавека такога атлетычнага складу, як Нісл Швалб? А Ізак Швалб чым не падыходзіць? Дай Гасподзь усім эмігрантам выглядаць не горш.

Пра артыстычную парачку — Генрыету і Рафалеску — і гаварыць няма чаго. Для такіх прыгожых, здаровых, элегантных маладых людзей усе дзверы расчынены насцеж.

Вось толькі з ломжынскім кантарам выйшла маленькая замінка.

Суджана было чалавеку гора сербануць! Уласна, і з ім усё абышлося б добра: уся сямейка, дзякаваць Богу, людзі здаровыя, дзеці — ну проста мацакі, кроў з малаком. На апетыт з іх ніхто не скардзіцца, было б толькі што есці. Ды вось з самім кантарам здарылася бяда. І — трэба прызнацца — па яго ж віне. Яму б, пры яго шматлікай сямейцы, раней трэба было дамовіцца з кампаньёнамі і з іх дапамогаю забяспечыць сябе неабходнай сумай долараў, каб было чым казырнуць, калі спатрэбіцца.

Кантар потым апраўдваўся: не ведаў, маўляў. Ён лічыў, казаў ён, што Амерыка — гэта Амерыка, а аказваецца, тут, даруй Гасподзь, горш нават, чым у Ломжы. Колькі беднякоў, для прыкладу, з дня ў дзень прыязджае ў Ломжу! І што ж? Няўжо стане ў іх хто-небудзь пытацца, ёсць у іх грошы ці няма? А тут... дзіўна, далібог!

Беднаму ломжынскаму кантару давялося добра папацець, куды больш, чым — даруйце за параўнанне! — у святы перад амбонам. Мяркуйце самі: раптам ні з таго ні з сяго, без дай прычыны, хапаюць чалавека і прымушаюць паказаць “моні”. Што за “моні”? Аказваецца, размова ідзе пра долары, пра амерыканскія долары. Англіійскія фунты таксама падыдуць, ды і рускія рублі, — кажуць яны, — таксама сапраўдныя грошы. Адным словам, былі б у кішэні наяўныя, а якія менавіта — гэта ўжо не мае значэння. Так растлумачылі яму потым, калі ўжо было позна. Ён павінен даказаць, — так растлумачылі яму, — што на першы час у яго ёсць дастаткова сродкаў, каб пражыць на іх, і што ў Амерыцы ён не будзе ні для кога цяжарам.

— Цяжарам? Барані Бог! — апраўдваўся бедны кантар, выказваючыся па меры сіл напалову па-англійску, напалову па-нямецку, галоўным жа чынам пры дапамозе рук: узмоцнена жэстыкулюючы, ён стараўся растлумачыць, што ён тут, Божа барані, не адзін, што з ім тут — не сурочыць бы! — вялікая сям’я...

— У такім выпадку, — казалі яму, — ці не будзеце вы ласкавым расказаць толкам і растлумачыць, на якія сродкі будзеце вы ўтрымліваць такую плойму?

Адным словам, бедны кантар вязнуў усё глыбей... Становішча рабілася пагражальным. Яго ледзь былі не далучылі да спіску тых няшчасных, якіх масамі вярталі дахаты, не дазваляючы пераступіць парог заповітнага раю.

Марна ломжынскі кантар штосьці бездапаможна лепятаў, напалову па-англійску, напалову па-нямецку. Дарэмна размахваў рукамі і ківаў вачыма ў бок кампаньёна містэра Кламера, які ўмее гаварыць па-англійску, выразнымі жэстамі заклікаў яго на дапамогу.

Містэр Кламер рабіў выгляд, быццам нічога не заўважае. Містэр Кламер — майстар сунуцца са сваімі парадамі ў сябе дома, ва Уайтчэпелі, у кафэ “Нацыяналь”, але не тут, на амерыканскай глебе, дзе “праклятыя папрашайкі” так крычаць, гамоняць, лапочуць, што можна здурнець. Містэр Кламер няспешна павярнуўся, паправіў на сабе смокінг, разгладзіў чатырма пальцамі сваю пышную бараду а-ля Герцль так, што атрымалася барада а-ля Скобелеў, і змыўся. Як кажуць англічане: “Ай дзісаў іт бэг энд бегедол”. Паруску гэта азначае: “Мая хата з краю”.

На шчасце тут жа на параходзе знаходзіўся другі кампаньён, Нісл Швалб, вялікі камбінатар. Пранюхаўшы здалёк, што ломжынскі кантар трапіў у бяду, камбінатар адразу скеміў, у чым справа і чым можна гору памагчы. Адклікаўшы у бок кантараву жонку, ён з хвіліну пра штосьці з ёю шаптаўся і, выразна падміргваючы вачыма, сунуў ёй штосьці за пазуху. Затым кінуў ёй і дзецям:

— Пайшлі!

У іншы час і пры іншых абставінах наш камбінатар, будзьце ўпэўнены, атрымаў бы ад кантаравай жонкі даволі добрую лупцоўку за такое вольнае абыходжанне. Праўда, напаўбагамольная і напаўфрывольная кантарыха едзе ў адной кампаніі з акцёрамі ў краіну, называную Амерыкай. Так то яно так, але ўсё ж Нісл Швалб не павінен ні на хвіліну забываць, што яна яшчэ не харыстка, даруй Божа, не танцоўшчыца, не спявачка і нават не прымадонна (шпілька ў адрас яго сястры Генрыеты), якая цалуецца з чужым хлопцам (гэта яна мае на ўвазе Рафалеску), хоць невядома яшчэ, хто ён ёй: ці сапраўды жаніх, ці адстаўной казы барабаншчык. Яна, кантарыха, пакуль што — законная жонка ломжынскага кантара, і такі маладзец, як Нісл Швалб, у абыходжанні з ёй павінен і меру ведаць. Але ця-

пер, калі муж трапіў у такі пераплёт, калі яму і ўсёй сям'і пагражае страшная бяда, ёй не да амбіцый...

Нісл Швалб бесцырымона схопіў кантарыху за руку, падышоў з ёй да стала, дзе сядзеў чыноўнік, і, як чалавек, які свабодна размаўляе па-англійску, выступіў на абарону кантара, яго паважанай жонкі і ўсёй іх музыкальнай сямейкі. Перадаём яго прамову слова ў слова ў перакладзе з англійскай мовы.

— Панове! Я ўпанаваны пазнаёміць вас з жонкаю гэтага пана. Яны абое ні слова не гавораць па-англійску. Бачыце вы гэту плойму? (Ён паказаў рукою на ўсю музыкальную сямейку.) Гэта сям'я, міласцю Божай, складаецца цалкам з музыкантаў. Выключна таленавітыя дзеці! Усе — ад бацькі да наймалодшага дзіцяці — самі свой хлеб зарабляюць. Лапатамі, як той казаў, золата грабуць. Толькі адна гэта вось (ён паказаў рукой на кантараву жонку) нічога не зарабляе. Яна — адданая жонка і маці, гаспадыня ў доме і касірка. Уся каса заўсёды ў яе ў належным месцы... У гэтай жанчыны раздабыць цэнт, ці паверыце, цяжэй, чым раскалоць напалам мора.

Так ён перагаворваўся з амерыканскімі ўладамі па-англійску, а кантаравай жонцы сказаў па-яўрэйску:

— Цётка, будзьце ласкавай, расшпіліце блузку і пакажыце ім наяўныя.

Толькі тады, калі ломжынскі кантар з сям'ёй апынуўся на сушы і цвёрдай нагой ступіў на амерыканскую глебу, ён зразумеў, у якой небяспецы ён быў і з якой бяды выручыў яго Нісл Швалб. Ён абняў свайго абаронцу і выратавальніка, наколькі магчыма было абняць такіх неабдымных памераў велікана, якім быў наш вялікі камбінатар, і са слязьмі на вачах пачаў цалаваць яго, прытуляць да сваіх грудзей і абсыпаць словамі ўдзячнасці.

— Бацька! Родненькі! Вы ж разумнік! Геній! Саламон-мудры! Анёл з неба! Вы... вы... я ўжо і не ведаю, як мне назваць вас...

І ён зноў кінуўся цалаваць велікана.

Нісл Швалб ледзь вырваўся з яго рук.

— Даволі! Хопіць! — крыкнуў ён. — Уратуйце мяне, людзі добрыя, ад гэтага чалавека! Ён мяне задушыць, гэты чалавек, на амерыканскай зямлі, клянуся ўсім вашым дабром!..



“БЛАГАСЛАВЁНАЯ КРАІНА”

У тую чуллівую хвіліну, калі ломжынскі кантар кінуўся абдымаць і цалаваць свайго абаронцу і збавіцеля, а той злосна адбіваўся абедзвюма рукамі ад яго пяшчот, ён, Нісл Швалб, раптоўна заўважыў нейкую дзіўную істоту ў вобразе жанчыны ў чырвонай ратондзе, з шырокім, як поўня ў канцы месяца, тварам, з тлустай усмешкай, якая агаляла здаровыя белыя зубы.

Швалб убачыў, як гэта жанчына спачатку кінулася на шыю Генрыеце, затым расцалавалася з яго братам Ізакам, нарэшце кінулася ў абдымкі да Рафалеску, абняла яго сваімі кароткімі пухлымі рукамі і стала цалаваць гарача-горача, як сястра, як маці, як родная маці.

— Гэта што за звярок? — звярнуўся Нісл Швалб спачатку да кантара, а потым да яго жонкі. Але кантар з жонкаю ў тую хвіліну былі ў абдымках шматлікага натоўпу ломжынскіх мужчын і жанчын, якія накінуліся спачатку на кантара, потым на яго жонку, затым на гурт дзяцей і кожнага паасобку цалавалі, моцна-моцна прыціскалі да сваіх грудзей.

Сярод сустракаючага натоўпу былі людзі самага разнастайнага выгляду: і такія, што даўно ўжо набылі выгляд сапраўдных янкі, і зусім яшчэ зялёныя, усё аблічча якіх, аж да чырвонай хусткі вакол шыі, захоўвала пячатку мэтачкавага патрыярхальнага ўкладу.

Жанчыны таксама былі розныя: з аднаго боку, заўзятая янкі і “паўянкі”, якія называлі сябе не інакш, як “місіс” і “лэдзі”, з залатымі зубамі ў роце, у шыракаполых капелюшах, а з другога — старамодна апранутыя жанчыны, якія не асмеліліся развітацца з парыком, з белым праборам пасярэдзіне, — адным словам, якраз як апранаюцца набожныя яўрэйкі ў роднай Ломжы.

Усе гэтыя так не падобныя адно на аднаго па вонкаваму выгляду людзі — зялёныя і “янкі”, “місіс” і жанчыны ў старамодных парыках — з захапленнем віталі сваіх землякоў — ломжынскага кантара з яго сямейкай. Усе яны крычалі, тарахцелі, гаманілі, мітусіліся, размахвалі рукамі, быццам яны знаходзіліся не ў шматлюдным Нью-Йорку, а ў якім-небудзь глухім завулку Ломжы.

Ломжынскія яўрэі, яўрэйкі літаральна накінуліся на

сваіх землякоў — на ломжынскага кантара і яго сямейку — і ледзь не разарвалі іх на часткі, наперабой запрашаючы да сябе, хто на сняданак, хто на абед, хто на вячэру.

— Богам прашу, да мяне!

— Не, раней да мяне!

— Да мяне, без ніякіх адгаворак!

Ломжынскі кантар, яго жонка і дзеці стаялі як зачараваныя. Гэта сустрэча здавалася ім казачным сном. І не дзіва! З той пары, як яны пакінулі родны горад і пачалі бадзяцца па свеце, ледзь трымаліся ў лонданскім Уайтчэпелі, — ім нідзе не аказвалі такога захопленнага прыёму, нідзе і ніколі не бачылі яны такой гарачай сустрэчы, такой шчырай гасціннасці, як тут, на амерыканскай зямлі. Нічога такога ім і ў сне не снілася. Больш таго: нават у роднай Ломжы яны ніколі ні ў кога не былі такімі дарагімі, ганаровымі, жаданымі гасцямі, як тут, у шчаслівай, свабоднай краіне, у залатой краіне Калумба. Нават наадварот: там, на радзіме, сярод сваіх, ломжынскі кантар з яго шматлікай сямейкай усім мазоліў вочы. У дарозе ім таксама нярэдка самым недвухсэнсоўным чынам намякалі, што сямейка іхняя занадта ўжо шматлюдная. Нават містэр Кламер, чалавек свой, можна сказаць кампаньён, і той некалькі разоў, хоць і з салодзенькай усмешкай, пытаўся ў кантара, навошта ён захапіў з сабой з дому ўвесь свой “скарб”, — пакінуў бы сяго-таго з дзяцей у Ломжы, хоць на памяць... А тут, бач жа ты, такая нечаканая ўрачыстая сустрэча, такі выключны прыём! За яго і за яго сям’ю тут ну проста б’юцца, іх літаральна разрываюць на кавалкі. Хай будзе благаславёная гэта краіна, тройчы благаславёная!

Кантар з жонкаю пераглядваюцца, і слёзы блішчаць у іх у вачах. Дзеці ў страшэнным захапленні. Іх быццам на крылах нясе кудысьці ўвышыню. Яны не ведаюць, каму раней адказаць на запрашэнне. Вядома ж яны, з Божай дапамогаю, ва ўсіх пабываюць — як жа інакш? Усіх, з Божою дапамогаю, наведваюць. Што за праблема? Да аднаго — на сняданне, да другога — на абед, да трэцяга — на вячэру. Аднаму, вядома, не справіцца з такой колькасцю запрашэнняў — не разарвацца ж на часткі! Але такая — не сурочыць бы! — сямейка, як у кантара, вядома ж справіцца, ха-ха-ха! Яшчэ як справіцца!

Нісл Швалб не можа налюбавацца і нарадавацца ўсяму гэтаму. Хто яшчэ, як не ён, ведае, як бедала гэта сям’я ў Лондане, якая яна была адзінокая і бездапаможная, у якой

галечы яна жыла. І раптам столькі сяброў, ды яшчэ якіх! Зрэшты, хіба ён раней не ведаў, што так менавіта і будзе? Ведаў, як вы бачыце яго плаваючым, добра ведаў. Амерыка вам не Лондан! Хай будзе благаславёная гэта краіна! Шкада толькі, што ў яго няма часу падысці да гэтых гасцінных людзей і падзякаваць за сардэчны прыём, аказаны ломжынскаму кантару, а заадно ўжо бліжэй пазнаёміцца з новымі людзьмі, пабалакаць з імі пра Амерыку... Шкада, праўда! Галава Нісла ў тую хвіліну занята чорт ведае чым: ён не мае сілы адарваць вачэй ад нейкай пачвары ў чырвонай ратондзе, вычварнай жанчыны, якая першым чынам кінулася на шыю ягонай сястры, потым расцалавалася з яго братам Ізакам і, нарэшце, кінуўшыся ў абдымкі Рафалеску, стала абсыпаць яго градам пацалункаў то ў адну шчаку, то ў другую, а то раптам у губы. І зноў у адну шчаку, у другую і яшчэ раз у губы. Канца краю не відаць пацалункам.

Цярпенне Нісла Швалба, нарэшце, вычарпалася. Ён падышоў да чырвонай ратонды і сілай адарваў яе ад Рафалеску.

— Што за звярок? — шапнуў ён свайму юнаму другу.

Рафалеску і сам, аказваецца, невымоўна абрадаваўся свайму збавіцелю, які вызваліў яго з рук пачвары. Ён прывёў у парадак скамечаны капялюш, паправіў рукой раскудлачаныя валасы і адрэкамендаваў незнаёмку свайму прыцелю:

— ... Мая старая знаёмая Брайнд... мадам Чарняк...

У Рафалеску ледзь не сарвалася з вуснаў яе звычайная мянушка — Брайндэле-козак.

Так, гэта была яна.

### *Раздзел дваццаць шосты*

#### **ПАД ФАНФАРЫ І ТРУБНЫЯ ГУКІ\***

Наша вандроўная музыкальна-артыстычная труппа “Кламер, Швалб і К<sup>о</sup>” прыехала ў Нью-Йорк у самы прыдатны момант, у самую гарачую пару. Гэта была сапраўды гарачая пара ў яўрэйскім квартале вечна шумнага, поўнага неўтаймоўнай мітусні, бурнага кіпення, ахопленага дзелавай ліхаманкай горада Нью-Йорка.

Быў пачатак восені, калі пульс яўрэйскага жыцця ў Злучаных Штатах Амерыкі пасля доўгай спячкі на працягу

летніх канікул пачынае ўзмоцнена біцца, калі яўрэйская вуліца набывае больш яўрэйскае аблічча, чым калі б тое ні было ў іншы час; калі выдаўцы яўрэйскіх газет не ведаюць, куды і як размясціць шчодры паток аб'яў і пачварных рэклам. Больш за ўсё тут анонсаў; якія заклікаюць у сінагогі альбо рэкламуюць кантара, малельню, навагоднія віншавальныя картачкі і розныя іншыя прадметы, якія маюць тыя ці іншыя адносіны да рэлігійнага культу. Карацей кажучы, гэта было напярэдадні асенніх яўрэйскіх святаў, напярэдадні яўрэйскага Новага года\* — час, які можна каратка ахарактарызаваць словамі: пад фанфары і трубныя гукі.

Як у нас у Старым Свеце, так і тут, за акіянам, у Новым Свеце, гэтыя дні з'яўляюцца пераходнымі ад лета да зімы, ад старога яўрэйскага года да новага, перыядам ліквідацыі ўсяго старога і пашарпанага, перыядам, калі абнаўляецца і пераробліваецца ўсё зношанае, спаракхнелае, змарнелае, калі мяняецца чэлядзь, пераліцоўваецца вопратка, калі вырашаецца пытанне, у які хедар і да якога меламеда паслаць дзіця ў навучанне, калі практыкуецца пераезд з адной кватэры ў другую. Адным словам, норавы і звычаі ва ўсім свеце адны і тыя ж.

“Сезон” — так называюцца тут гэтыя дні. Добрае слова “сезон”! Цудоўнае слова, самае даражэнькае слова ў гэтай краіне, дзе ўсе аднолькава ліхаманкава працуюць: тыя, што прапаноўваюць свае рукі, і тыя, што іх купляюць; тыя, што абліваюцца потам, і тыя, што выціскаюць пот; тыя, для якіх нікелевая манета — цэлае багацце, і тыя, для каго долар — дробязь, адно глупства; тыя, што з сілы выбіваюцца ў пагоні за кавалкам хлеба, і тыя, што стамляюцца ў пагоні за ўцехамі; тыя, што туляцца з сем'ямі альбо ў паднябессі, пад самым дахам небаскробаў, альбо ў глыбокіх сырых падвалах, без паветра і святла, і тыя, што ўсё лета праводзяць на дачах (тут іх называюць “кетскіл”), дні і ночы напяралёт гуляюць у “покер” і “пінокль” — гульні, такія ж мудрагелістыя, як нашы расійскія “стукаўка” і “ачко” — альбо прысвячаюць свой вольны час своеасаблівай гульні, якую ў нас называюць фліртам, а ў іх “флерт”, і якая ў асноўным зводзіцца да таго, што людзі альбо тайком адбіваюць жонак у сваіх сяброў, альбо адкрыта мяняюцца жонкамі па прынцыпу: “маё-тваё-агульнае” і ўсё хоць бы што.

“Сезон” — перыяд ажыўлення і абнаўлення рэпертуару з'яўляецца пераходнай вяхой для любога тэатра ўвогуле,

а таксама для яўрэйскага тэатра, які нараўне з прэсай займае ганаровае месца ў жыцці яўрэйскага квартала Нью-Йорка. Яўрэйская прэса ў гэтыя дні занятая па горла. У яўрэйскіх газетных дзялкоў клопатаў хапае спаўна.

Найперш паяўляюцца кароценькія нататкі ў аддзеле: “Што новае ў яўрэйскім тэатральным свеце”. Гэта ў большасці сваёй выпадковыя звесткі, схопленыя на ляту паведамленні, нявінныя закулісныя плёткі і інтрыгі, бесцырымонныя выдумкі, у якіх няма ні слова праўды, накштальт такіх, напрыклад, нататак.

Дырэктар такога вась тэатра, імярэк, прыязджае на будучым тыдні з Еўропы з лепшымі спевакамі парызскай оперы; такі вась дырэктар пад носам у свайго канкурэнта заарэндаваў яго тэатральнае памяшканне, такі вунь дырэктар пераманіў да сябе такую вунь “зорку”, такая вунь славуная прымадонна пакідае яўрэйскую сцэну і пераходзіць у англа-амерыканскі тэатр, такі вась вядомы пісьменнік, які абясмерціў сваё імя стварэннем музыкальна-рэалістычна-драматычных твораў, напісаў да адкрыцця сезона тры рэалістычна-музыкальна-патрыятычна-меладраматычныя п’есы, якія перасягнулі ўсё, што бачыла да гэтай пары Амерыка. Пры гэтым — пачцівае расшаркванне перад той ці іншай “зоркай”, камплімент у адрас той ці іншай прымадонны, ветлівае паляпванне па плячы таго ці іншага дырэктара, ліслівая ўсмешка ў адрас таго ці іншага аўтара. Адным словам, гэта пакуль што нявінная балбатня, якую дазваляе сабе прэса да пачатку “сезона”, напярэдадні яго, калі лета ўжо на зыходзе.

Зусім іншае аблічча набывае прэса, калі тэатральны сезон ужо наступіў, калі ён у самым разгары. Тады ўжо ў вачах мітусіцца ад крыклівых газетных артыкулаў з жахлівымі загалоўкамі і са стракатым мільгаценнем імёнаў. Перад вачамі маячаць цэлыя палосы (тут яны называюцца “пейджэс”) зверху данізу буйным шрыфтам, нашпігаваныя звонкімі напышлівымі фразамі, бліскаўкамі красамоўства, і квяцістая гаворка льецца лёгка і плаўна і ўспрымаецца таксама незвычайна лёгка. Чытач даведваецца пра райскія ўцехі, прыгатаваныя яму такім вунь дырэктарам, пра незямную асалоду, якая чакае яго ў тэатры. Гэтыя ярка расквечаныя, гладзенькія артыкулы, якія льюцца плаўным патокам, змайстраваны так умела, складзены так хітрамудра, што просты недасведчаны чытач толькі вочы вытараэшчвае і рот разяўляе ад здзіўлення. Ён з разгубленасцю

стараецца ўгадаць, што гэта: ці то перадавая, напісаная самім рэдактарам, ці то своеасаблівы панегірык, хвалебны гімн, напісаны захопленым і ўзрушаным рэцэнзентам? Ніколі ў жыцці і ў галаву не прыйдзе, што ўсе такія артыкулы — проста добра аплочаная рэклама, купленая газетная паласа, на якой дырэктар мае права пісаць усё, што душа пажадае. І ён рэкламуе свой тэатр, распісвае ў самых яркіх фарбах яго характэро, абвяшчаючы фанфарамі і трубнымі гукамі пачатак новага сезона.

“Хочаце вы бачыць нешта сапраўды велічнае, бачыць нешта такое, што вы яшчэ ніколі не бачылі? — салаўём заліваецца які-небудзь дырэктар на купленай ім паласе. — Ці хочаце вы паспытаць незямное шчасце, правесці хоць адну гадзіну, адну толькі гадзіну ў раі, зазнаўшы прыемны спачын? Хочаце вы чуць гукі сапраўдных яўрэйскіх мелодый? Хочаце вы плакаць наўзрыд сапраўды яўрэйскімі слязьмі, як рыдаюць, напрыклад, на спектаклі “Разбітыя сэрцы”? Хочаце вы ад душы пасмяяцца, забаўляючыся пасапраўднаму яўрэйскім жартам, поўным жывога, натуральнага гумару, як у п’есе “Олрайтнік”? Хочаце вы нацешыць свой зрок пышнымі нацыянальнымі дэкарацыямі і раскошнымі карцінамі з яўрэйскага жыцця, як у п’есе “Яўрэйская разыначка”? Хочаце вы бачыць выключных, дасюль нябачаных танцораў і танцоўшчыц? Прыходзьце на працягу ўсяго свята на ранішнія і вячэрнія спектаклі нашага тэатра і глядзіце п’есу “Чатыры дрэўкі”, самую прыгожую, самую багатую трагікамічную нацыянальна-меладраматычную апэрату, якую ведала калі-небудзь яўрэйская сцена”.

“Сярод усіх п’ес, якія рыхтуюцца да пастаноўкі ва ўсіх яўрэйскіх тэатрах у гэтым сезоне, — сціпла і стрымана паведамляе дырэктар другога тэатра, — “Сямісвечнік”<sup>1</sup> свеціць такім ярка-асляпляльным светам, што ўсе іншыя п’есы, якія калі-небудзь ставіліся на сцэне, гаснуць і зусім губляюцца побач з гэтай п’есай. “Сямісвечнік”, — працягвае ён з дзіўным апломбам, — узвышаецца над імі, як велікан над натоўпам карлікаў. Наша краіна ўжо бачыла слёзы на сцэне. Слёзы абяздоленых “Сірот” і пакінутых “Удоў”. Слёзы беспрытульных дзяцей і без віны забітых дзіцянят. Мы

<sup>1</sup> Сямісвечнік у яўрэйскім рэлігійным рытуале адыгрывае ролю свяшчэннай пасудзіны.

ўжо бачылі на сцэне зверскія пагромы і кроў зганьбаваных яўрэйскіх жонак і дачок. Мы ўжо чулі смех на падмостках нашых тэатраў, натуральны смех, выкліканы задушэўным гумарам і вясёлым яўрэйскім жартам. Мы чулі цудоўнае песнапенне і прыемныя мелодыі, якія ліліся з вуснаў прымадоннаў. Бачылі мы і танцы лепшых у свеце балерын. Але такога ашаламляльнага і ўзвышанага відовішча, такіх надзвычайных мелодый Нью-Йорк ніколі яшчэ не бачыў, такіх на самай справе боскіх песнапенняў ніколі яшчэ не чуў...

Трэці рэдактар расперазаўся на купленай ім старонцы, як у сябе дома, і расказвае даўжэразную гісторыю пра тое, як бліскуча правёў ён лета ў Еўропе: аб'ехаў усе буйнейшыя гарады, наведаў усе тэатры, прыглядваўся і прыслухоўваўся, збіраючы, як працалюбівая пчала, адусюль па кроплі духмянага мёду. І ў выніку ўсіх вынесеных ім з падарожжа ўражанняў у яго зарадзілася ідэя падарыць нью-йоркскай яўрэйскай публіцы такую святочную п'есу, якая адначасова і зачаравала б глядача нябачнымі дасюль нацыянальнымі касцюмамі і напоўніла б сэрцы пачуццём сапраўды яўрэйскай нацыянальнай гордасці, пачуццём патрыятызму. П'еса, якая павінна паказаць лепшыя, самыя высакародныя тыпы былых часоў і самых сучасных бандытаў дваццатага веку. П'еса, у якой побач з сапраўды біблейскімі матывамі, па-сапраўднаму яўрэйскімі нацыянальнымі мелодыямі і патрыятычнымі песнямі павінны быць паказаны найноўшыя парыжскія балетныя танцы. Усё гэта, — піша той жа дырэктар-драматург, — каштавала яму немалых намаганняў і грошай. І калі пасля гэтых неймаверных намаганняў і каласальных затрат п'еса была, нарэшце, створана, ён, дырэктар, апынуўся ў найвялікшай цяжкасці, на гэты раз з-за назвы. Уявіце сабе, што самае цяжкае і самае важнае ў музыкальна-драматычным творы — не музыка, не драматычнае дзеянне, не вобразы, не дэкарацыі і касцюмы, а назва. Музыкальны твор павінен насіць назву, якая звінела б, як звон, іграла б, як скрыпка, спявала б, як прымадонна. І — дзякуй Богу! — ён знайшоў для сваёй каласальнай музыкальна-драматычнай і нацыянальна-патрыятычнай трагікамедыі самую адпаведную назву.

Гэта назва — “Мойшэ”.

“МОЙШЭ”

Слоўца “Мойшэ” вельмі папулярнае ў амерыканска-яўрэўскім тэатральным свеце.

“Мойшэ” ў двухосі стала пагардлівай мянушкай яўрэйскай тэатральнай публікі.

“Мойшэ” — сімвал праставатасці, наіўнасці, грубага густу. “Мойшэ” — тып прасцячка, з якім не варта асабліва цырымоніцца. Падавай яму любую ежу, хоць бы салому! Будзьце спакойныя: страўнік у яго луджаны, усё пераварыць.

Мяркуюць — і гэта амаль дакладна, — што вынаходцам крылатага слоўца “Мойшэ” быў — хай даруе ён мне! — не хто іншы, як так званы бацька яўрэйскага тэатра нябожчык Гольдфадэн.

Я кажу “хай даруе ён мне” таму, што ў штодзённай гаворцы да назвы “Мойшэ” звычайна дабаўляецца другое, не зусім прыстойнае для друкавання слова, якое буйнейшы амерыкана-яўрэўскі паэт без усялякага сораму рыфмуе з іншым словам...\*

Праўда знайшліся людзі, надта незадаволеныя такім ужываннем імя “Мойшэ”. Нейкі смяльчак выступіў нават у прэсе з палымяным пратэстам супраць блюзнерскага ўжывання гэтага вялікага гістарычнага імя\*. Але выступленне не падзейнічала. Пратэст прачыталі, ад душы пасмяліся, а назва “Мойшэ” засталася і па сённяшні дзень. Больш таго, з краіны Калумба яно перабралася на нашу старую радзіму разам з суправаджальным яго непрыстойным словам. І варта каму-небудзь з нашых яўрэўскіх акцёраў вымавіць “Мойшэ”, як кожны ўжо ведае, якое слова за ім ідзе...

Адным словам, аўтар “нацыянальна-святочнай”, музычна-драматычнай і патрыятычнай п’есы “Мойшэ” спрытна цэліўся і яшчэ больш удала патрапіў у цэль. Для прымадонны ў п’есе маецца нацыянальная песенька, якая прыводзіць публіку ў страшэннае захапленне. Прымадонна выконвае гэту песеньку чароўна, а мелодыя такая прыемная, такая салодкая, што літаральна разліваецца па ўсіх жылах, выклікаючы буру воплескаў. Песеньку прымадонна выконвае не адна: увесь тэатр, з усімі артыстамі, з хорам, з “высокашаноўнай публікай” падпявае ёй.



“Мойшэ” — назва гэтай песні. Выконваецца яна прыкладна так.

На сцэну выходзіць прымадонна — красуня, зацягнутая ў афіцэрскі касцюм. Лашчачы слых сваім дзіўна прыемным мецца-сапрана, яна моцна заліваецца:

Не бачылі вы майго Мойшэ?  
Дзе Мойшэ?.. Мойшэ! Мойшэ!  
Яго слава расце ўсё вышэй.  
Усё вышэй! Вышэй!! Вышэй!!!  
Ратуйце, людзі, дзе ж Мойшэ?  
Не бачылі вы майго Мойшэ?

Пры гэтым прымадонна абводзіць вачыма ўсю высокапаважаную публіку, кідаючы позіркі то ў ложы, то ў партэр, то на галёрку. Але вось раздаецца голас з публікі — з партэра, з ложы альбо з галёркі:

— Мяне завуць Мойшэ!

Прымадонна з замілаванай усмешкай адказвае:

— Не, ты не мой Мойшэ!

Зноў голас з публікі — з партэра, ложы альбо з галёркі:

— Мяне завуць Мойшэ!

Тады прымадонна, падтрыманая хорам і ўсёй вельмі шануюнай публікай, канчае:

Дзе мой Мойшэ? Мойшэ!.. Ах!  
Мойшэ? — Ён на ўсіх кутках!

Пасля першых двух спектакляў песенька “Мойшэ” стала самай папулярнай у дзевятым дыстрыкце яўрэйскага Нью-Йорка. Яе спявалі дома і на вуліцы, на кухні і ў майстэрні, ва ўсіх яўрэйскіх рэстаранах, у магазінах і на фабрыках. Усюды толькі і чуваць было: “Мойшэ”, “Мойшэ” і “Мойшэ”. Пospех п’есы перасягнуў усе спадзяванні, бо калі пасля “нацыянальна-музычна-драматычна-патрыятычнай” п’есы ў памяці высокапаважанай публікі застаецца хоць бы адна песенька, то гэта — лепшая прыкмета поспеху ўсёй п’есы і гарантыя таго, што яна, дасць Бог, доўга пратрымаецца. Так, дырэктар гэтага тэатра меў усе падставы разлічваць, што яго “Мойшэ” не сыдзе са сцэны да той пары, пакуль усім гэтым “мойшам” не надакучыць распяваць “Мойшэ”... Няхай крытыкі абураюцца, колькі іх душа пажадае, хай фельетаністы практыкуюцца ў дасціпных жартах з нагоды святочных п’ес, называючы ўвесь святочны сезон пагардлівай мянушкай “дурны тыдзень”! Дырэктары яўрэйскіх

тэатраў сцвярджаюць, што ім лепш вядома, што “мойшэ” любіць і чым яго частаваць. А калі, кажуць яны, спрэчка пра тое, хто больш разбэшчвае густы публікі — тэатр ці прэса, — то гэту спрэчку вырашыць няцяжка. Перагартайце, кажуць яны, любы нумар любой яўрэйскай газеты, якая выходзіць у Амерыцы, і паглядзіце, якія нізкапробныя раманы друкуюцца там. А для каго? Усё для таго ж “мойшэ”! І на старонках газет разгараецца вострая палеміка, распачынаецца жорсткая барацьба паміж прадстаўнікамі дзвюх магутнейшых сіл гэтага буйнейшага ў свеце яўрэйскага цэнтра — паміж яўрэйскай прэсай і яўрэйскім тэатрам. І усё — з-за “Мойшэ”. А “мойшэ” чытае ўсё, што пра яго пішуць у газетах, і — нуль увагі! Ці ёсць у яго час задумвацца над падобнымі глупствамі і аддавацца філасофскім развагам у краіне бешаных тэмпаў, у краіне, дзе асноўны жыццёвы прынцып “Хэлп ю сэлф” — сам сябе вырчай. Людзі, стомленыя ад шуму і клопатаў, ад штурханіны і мітусні, людзі, з галавой увайшоўшыя ў свой “бізнес” і апантаныя дзелавым азартам, людзі працы, змучаныя і знясіленыя дзённай работай, — уся гэта публіка, якая прагне адпачынку, ледзь дачакаўшыся вечара, спяшаецца ў яўрэйскі тэатр, купляе білеты, запаўняе галёрку, партэр, ложы, з захапленнем слухае замілавана-прыемную песеньку “Мойшэ”, якую славуцкая прымадонна выконвае з невыказнай прывабнасцю:

Каравул, людзі, дзе мой Мойшэ?  
Не бачылі майго вы Мойшэ?

І высокапаважаная публіка дружна падхоплівае:

Дзе ваш Мойшэ? Мойшэ!.. Ах!  
Мойшэ? — Ён па ўсіх кутках...

### *Раздзел дваццаць восьмы*

#### **“КАМУНА” РАСПЫЛЯЕЦА**

Навагоднія святы падыходзілі да канца. “Дурны тыдзень” з яго дзікімі, бязглуздымі святочнымі п’есамі быў на зыходзе. Яўрэйскія тэатры Нью-Йорка збіраліся ўжо ўзяцца за сур’ёзны рэпертуар, за літаратурныя п’есы. На вялікіх афішах, расклееных на вуліцах, і на другіх палосах

яўрэйскіх газет паявіліся добра знаёмыя імёны дзеячаў амерыканска-яўрэйскага тэатра. Прэса паведамляла пра новыя драмы, даючы новыя назвы старым п'есам, занесеным з краін Старога Свету, і пры гэтым так умела, з такім майстэрствам пераліцоўвала іх і перарабляла на амерыканскі манер, так хітрамудра і з такой бесцырымонасцю перапрацоўвала еўрапейскія п'есы на яўрэйскі лад, што дзе там глядачы маглі здагадацца пра сапраўднае паходжанне гэтых п'ес. Адным словам, усё ішло "ол райт".

Тэатральныя крытыкі самым сур'ёзным тонам гаварылі пра такія "новыя" п'есы, прысвячалі ім цэлыя палосы, не скупячыся на бліскучыя пахвалы іхнім аўтарам. Аднаго яны называлі другім Зудэрманам, другога — Гаўптманам, трэцяга — Ібсенам, чацвёртага ўвянчалі імем Шэкспіра, яўрэйскага Шэкспіра, які куды вышэй за англійскага.

Само сабой зразумела, у ацэнцы асобных п'ес не ўсе рэцэнзенты сходзіліся ў поглядах. Як вядзецца з даўніх часоў, меркаванні падзяляліся, ацэнкі рэзка разыходзіліся. Тое, што адзін крытык на старонках адной газеты распісваў у самых яркіх фарбах і ўзносіў да нябёсаў, другі крытык на старонках другой газеты бязлітасна высмейваў, топчучы п'есу нагамі, змешваючы аўтара з гразцю і даказваючы самым пераканаўчым чынам, што з дня адкрыцця Амерыкі Калумбам і па сённяшні дзень такой лухты і такой бессаромнай бульваршчыны на сцэне яшчэ не было. Адным словам, "сезон" быў яшчэ ў поўным разгары і "Мойшэ" яшчэ непадзельна ўладарыў на яўрэйскай вуліцы. Дырэктар таго тэатра, дзе ставілі "Мойшэ", хадзіў, заклаўшы рукі ў кішэні, і скардзіўся на сваё бязвыхаднае становішча: тэатр не можа ўмясціць усю публіку, якая кожны вечар прыходзіць паслухаць і паглядзець "Мойшэ". Пагана, што і казаць, вельмі пагана! Пры гэтым на твары ў дырэктара паяўлялася журботная грымаса, як у нейкага злашчаснага Ракфелера, які не ведае, бядак, што яму, гаротніку, рабіць з мільярдамі, якія падаюць, як камяні з неба, на яго галаву.

Можна сабе ўявіць, як зайздросцілі гэтаму дырэктару ўладальнікі іншых тэатраў. Дарэмна яны гойсалі ва ўсе бакі, спрабуючы здабыць у архівах лепшыя п'есы лепшых сусветных драматургаў; дарэмна самі сябе рэкламавалі на адкупленых палосах газет, запэўніваючы, што толькі ў іх — "сапраўдны ачаг яўрэйскай драмы". Усіх іх заткнуў за пояс, паставіў на калені, разбіў у пух і прах "Мойшэ". Бедныя ўладальнікі тэатраў былі ў адчаі, як раптам у адзін цудоўны

дзень перад імі нечакана адкрылася зусім новая крыніца надзей і спадзяванняў, — крыніца, якая ўдыхнула ў іх сэрцы бадзёрасць, ажывіла іх, і літаральна ўваскрэсла іх з мёртвых...

Гэтай крыніцай была знаёмая нам “камуна” — “Кламер, Швалб і К<sup>о</sup>”.

У першыя дні свайго прыезду ў Нью-Йорк “блукаючая кампанія” нічога не распачынала для таго, каб уладзіцца, і толькі са здзіўленнем прыглядвалася збоку да нораваў амерыканска-яўрэйскага тэатра. Новы чалавек, які трапіў на новую глебу ў чужой краіне, падобны на плыўца, што пусціўся ў невядомыя воды. Трэба перш за ўсё агледзецца навокал, прыгледзецца да нораваў, прыслухацца да мовы — адным словам, акліматызавацца на новым месцы.

Але доўга сядзець без справы не мае сэнсу, — так нашы артысты з вандроўнай трупы “Кламер, Швалб і К<sup>о</sup>” могуць пражыць увесь капітал, прывезены містэрам Кламерам з Лондана. Кожны раз, як Кламеру даводзілася мяняць фунты на долары, ён цяжка ўздыхаў і, падганяючы кампаньёнаў, патрабаваў, каб яны як мага хутчэй узяліся за работу, намякаючы пры гэтым, — вядома, самым дабрадушным чынам, — што яго кішэні ўжо пусцеюць. Вось-вось, азірнуцца не паспееш, і атрымаецца, як кажуць англічане: “Калі няма чым плаціць — не глядзі”, альбо, як кажуць у нас: “Няма чаго жаваць — ідзі спаць”.

Астатнім кампаньёнам, зусім натуральна, было не вельмі прыемна выслухоўваць такія празрыстыя намёкі. Асабліва яны былі не па нутры галаве і кіраўніку кампаніі Ніслу Швалбу. Усе вочы былі звернуты на геніяльнага камбінатара: што ж ён прыдумае? Якую новую камбінацыю вынайдзе? І Нісл Швалб не ўдарыў тварам у гразь перад сваімі кампаньёнамі, не асарамаціўся, не замараў, Божа барані, сваёй рэпутацыі. Ён толькі папрасіў кампаньёнаў крышку пацярпець, даказваючы, як двойчы два чатыры, што яны тут будуць заграбаць кучы золата, сабяруць сабе цэлае багацце, перагоняць Джэкаба Шыфа\*, за пояс заткнуць трох Рафелераў, як яны бачаць яго плаваючым. Справа толькі ў тым, што ён сваім вопытным, зоркім позіркам улавіў, што для той краіны, імя якой Амерыка, законы Старога Свету не пісанія, і тое, што добра ў Еўропе, у Амерыцы — зарэз. Сваім камбінатарскім розумам ён разлічыў, што выступіць адразу з усімі сіламі трупы значыла б ісці на немінучы правал, зламаць сабе шыю. Куды больш

выгодна для кампаніі, калі яна будзе дэманстраваць свае сілы спакваля, па адзіночцы. “Камуна”, вядома, павінна застацца камунай, але сілы яе трэба раздрабніць на часткі так, каб кожны акцёр паасобку ўразіў публіку і выклікаў сенсацыю. Аказалася, Нісл Швалб — не толькі геніяльны камбінатар, але і першакласны дзялок, ці, як гавораць амерыканцы, “бізнесмен”. Ён ішоў, як той казаў, “шляхам купцоў”, іначай кажучы — дзейнічаў, як сапраўдны гандляр. Вопытны купец паказвае найперш горшы, менш ходкі тавар, і толькі потым, паступова, усё лепшы і лепшы. І Нісл Швалб вырашыў у першую чаргу ўладкаваць сястру-прымадонну Генрыету і брата-трагіка Ізака.

Што тычыцца брата Ізака, то трэба сказаць шчыра: яму тут не вельмі ж пашанцавала. Нью-Йоркскі тэатральны свет не хацеў прызнаць у ім трагіка. Знатакі і добрыя знаўцы мастацтва сцвярджалі, што яму больш было б да твару быць мясніком, чым работнікам сцэны, што лепш бы яму быць малочнікам, ці насіць па вуліцы марожанае на галаве, чым выступаць у ролі акцёра, ды яшчэ ў трагічных ролях. Апрача ўсіх гэтых прывабнасцей, тут, у краіне “янкі”, ёсць яшчэ адна закавыка — “юніён”. Чужога акцёра не пускаюць на сцэну, хоць гвалт крычы. У Ізака Швалба не засталася іншага выйсця, як паступіць часова на іншую пасаду, узяцца за іншую работу. У чым яна заключалася, убачым пасля.

А пакуль што зоймемся яго сястрой Генрыетай, знакамітай прымадоннай з Буэнас-Айрэса.

### *Раздзел дваццаць дзевяты*

### **ЗОРКА З БУЭНАС-АЙРЭСА**

Брайндэле-козак зусім не пераўвядлічвала, калі пісала Генрыеце, што яе сустрэнуць у Амерыцы радасна, што дырэктары яўрэйскіх тэатраў будуць біцца за яе, як за каштоўную жамчужыну. Дастаткова было Ніслу Швалбу паказацца са сваёй сястрой Генрыетай у тым ці іншым тэатры, каб на яе адразу ж звярнулася ўвага ўсёй публікі партэра. Генрыета і сапраўды была ў той час у самым бляску, у пышным росквіце маладой прыгажосці. Да таго ж яна так элегантна апраналася, а яе шыкоўны капялюш, апошні крык моды, яе брыльянты, сярод якіх было больш фальшывых, чым сапраўдных, дадавалі ёй столькі зачаравання,

што, калі Нісл павёў яе за кулісы і прадставіў акцёрам і актрысам тэатра, уся публіка партэра ўжо ведала, што гэта — славуная прымадонна, новая ўзыходзячая зорка на небасхіле яўрэйскага тэатра. Хто яна і адкуль — гэтага пакуль што ніхто яшчэ не ведаў. Пра гэта публіка даведалася толькі пасля, калі ў газетах паявіліся спачатку артыкулы, а затым надрукаваныя буйнымі літарамі крыклівыя анонсы, апавяшчаўшыя фанфарами і трубнымі гукамі, што ў такім вольным тэатры выступае новая “зорка з Буэнас-Айрэса Генрыета Швалб”, якая сваім цудоўным вонкавым выглядам і стройнай фігураю заслоніць усіх прыгажунь, якія калі-небудзь выступалі не толькі на яўрэйскай сцэне, але і на ўсіх сцэнах Амерыкі і ўсяго свету. І раз ужо дырэктар загарыў пра прыгажосць, ён дазволіў сабе дадаць колькі слоў ад сябе, паведаміўшы, што на конкурсе прыгажунь у Парыжы Генрыета Швалб атрымала першы прыз.

Гэтага было дастаткова. Пра астатнія якасці можна было змаўчаць. Тэатр і без таго літаральна ламаўся ад публікі, якая з’явілася прывітаць узыходзячую зорку з Буэнас-Айрэса, славуную прыгажуню, прэміраваную на парыжскім конкурсе. Трэба дадаць, што высокашаноўная публіка, якая ўжо дастаткова прывыкла, каб яе падманвалі, каб ёй падносілі самыя бецырымонныя выдумкі і небыліцы, на гэты раз не адчула сябе абдуранай: яна была цалкам задаволеная і сустрэла “зорку з Буэнас-Айрэса” такімі ўтрапёнымі апладысмантамі, якія мажлівыя толькі ў яўрэйскім квартале Нью-Йорка.

Лёгка сабе ўявіць, якім тонам загарыў Нісл Швалб з дырэктарам тэатра, калі, прыйшоўшы на другое прадстаўленне для перагавораў аб умовах, убачыў над касай аб’яву: “Білеты ўсе прададзены”. Нісл Швалб зусім забыўся, што гісторыя з першым прызам за прыгажосць выдуманая самім дырэктарам, і, па сваёй звычцы, з незвычайным азартам і натхненнем стаў расказаць дзівосныя цуды пра сваю сястру: пра тое, як яна атрымала першы прыз і як астатнія асляпляльна прыгожыя жанчыны ўсяго свету ёй зайздросцілі; як сама дырэкцыя конкурсу была ўсхваляваная, даведаўшыся, што прыз дастаўся яўрэйцы; як у сястры ледзь не адабралі першы прыз. Добра яшчэ, што ён, Нісл Швалб, умяшаўся. Ён хацеў учыніць скандал. І не толькі хацеў. Ён устроіў грандыёзны скандал. Ён ім адкрыта сказаў, так, маўляў, і так...

Тут Нісл Швалб вымушаны быў перарваць свой

расповід, бо адчуў, што хтосьці наступіў яму на нагу пад сталом і прытым з такою сілаю, быццам гэта была нага гвардзейскага салдата. Аказалася, гэта была нага Брайндэле-козак, яна наступіла яму на нагу, каб намякнуць, што яму трэба крыху прытрымаць язык.

Як трапіла сюды Брайндэле-козак? Вельмі проста: яна ж і была галоўнай пасрэдніцай паміж прымадоннай Генрыетай Швалб і амерыканскім яўрэйскім тэатрам. Гэта яна выпісала сюды “зорку з Буэнас-Айрэса”. Ці ж магчыма пасля гэтага дагаворвацца пра ўмовы ў яе адсутнасць?

Нісл Швалб пазней здзіўляўся не столькі таму, што ён занадта ўжо залгаўся, колькі таму, што ў жанчыны аказалася такая цяжкавагая нага.

Шчаслівая Генрыета! З таго часу як яна на сцэне, з таго дня як яна выступае ў ролі прымадонны, яна ніколі яшчэ не мела такога шумнага, такога ашаламляльнага поспеху, як у Нью-Йорку. Ніколі ў жыцці яна не чула яшчэ такіх грамавых апладысmentaў. Не, гэта пляскалі не чалавечыя рукі. Хіба чалавечая рука можа выдаваць такія аглушальныя гукі? Такі шум і грукат можна чуць хіба тады, калі выбіваюць моцнымі палкамі пыл з матрацаў, падушак, кажухоў і дываноў, ці, па меншай меры, калі чалавеку даюць у рукі дзве дошчачкі і загадваюць: “Бі! Стукай! Грукай, на чым свет стаіць!”

А цяпер мы павінны раскрыць маленькі сакрэт: на галёрцы сядзелі людзі з такімі “інструментамі” ў руках, якія выдавалі такі грукат і аглушальны трэск кожны раз, як “зорка з Буэнас-Айрэса” паяўлялася перад публікай ці выходзіла са сцэны. Сцены тэатра дрыжалі ад грамавых грукатаў. Публіка ў партэры са страхам глядзела ўверх, жадаючы даведацца, адкуль зыходзіць гэты грукат, і сама шалёна апладзіравала. Такая ўжо прырода любой публікі — яна чакае першага сігналу. Ці не ўсё роўна ёй, адкуль ён зыходзіць? Ды і каму, напрыклад, прыйдзе ў галаву, што там, дзесьці наверху, сядзяць людзі са спецыяльнымі “інструментамі” ў руках, якія атрымалі заданне забяспечыць шумны поспех прымадонне, і што ў ліку гэтых клакёраў знаходзіцца і яе родны брат.

Так, першым сярод клакёраў быў не хто іншы, як знаёмы нам трагік Ізак Швалб. Гэта і была тая работа ў тэатры, якую на першым часе адшукаў для яго ў Амерыцы ягоны брат Нісл.

“Сік транзіт глорыя мундзі”, — так праходзіць зямная слава, абвяшчае лацінская пагаворка. У крыху вольным перакладзе яна абазначае: так іншы раз трагік ператвараецца ў клакёра.

### *Раздзел трыццаты*

## ЛОМЖЫНСКІ САЛАВЕЙ

Нашай камуне “Кламер, Швалб і К<sup>о</sup>” пашанцавала ў Амерыцы; шчасце, можна сказаць, ламалася да іх у вокны і дзверы. У той самы час, калі на небасхіле яўрэйскага тэатра зазьяла “зорка з Буэнас-Айрэса”, яўрэйская прэса падхапіла новую сенсацыю пра славутага “ломжынскага салаўя” і раструбіла славу пра яго па ўсёй Амерыцы.

Так круціцца кола фартуны. У Лондане гэты самы кантар валяўся ў падвале, абсалютна неведомы, тры разы на дзень — не цяпер будзь памянута! — паміраў з голаду з усёй сям’ёй, вымушаны быў звяртацца за дапамогай да лонданскай дабрачыннасці або карыстацца парадамі такіх добрасардэчных людзей, як містэр Кламер. А тут, у Нью-Йорку, ён адразу ўзнёсся на недасягальную вышыню, стаў на тры галавы вышэйшы, і імя ягонае прагрымела па ўсім горадзе з канца ў канец.

Ва ўсіх газетах, на ўсіх афішных слупах можна было ў той сезон кожны дзень чытаць яркія рэкламы, у якіх фанфарамі і трубнымі гукамі абвяшчалася:

“Прыходзьце сёння ў наш тэатр паслухаць “Кол-нід-рэй”\* у выкананні “ломжынскага салаўя” з яго ўласнай капэлаю, якая прывяла ў захапленне караля Герга!”

Якім чынам ломжынскі кантар нечакана апынуўся на падмостках тэатра? Адкуль і як трапіў сюды ні ў чым не вінаваты кароль Георг? Пра гэта наш друг чытач не павінен пытацца. Ён павінен памятаць, што мы з нашай камунаю знаходзімся не ў Ягупцы\*, а ў залатой краіне Калумба, у той свабоднай краіне, імя якой Амерыка.

Можна гаварыць што хочаш пра нашых братоў у Амерыцы, можна, напрыклад, папракнуць іх у тым, што яны маюць занадта моцную цягу да “бізнесу”, што яны з неверагодным запалам кідаюцца ў вадаварот амерыканскага жыцця з яго імклівымі тэмпамі, што яны хочуць выглядаць



у большай ступені амерыканцамі, чым прыродныя амерыканцы. Можна прыпомніць ім яшчэ многа такога, што аднаму здаецца недахопам, а другому, наадварот, заслугаю. Аднаго, ва ўсялякім выпадку, адняць у амерыканскіх яўрэяў нельга: яны свята трымаюцца старазапаветнага правіла: “Любіце вы і прышэльца, бо самі былі прышэльцамі на зямлі чужой”. Гэтага выслоўя яны ніколі не забываюць і не забудуць нават тады, калі яны зусім перастануць быць “зялёнымі”. Калі б я не пабойваўся, што мяне абвінавацяць у пераўвелічэнні, я сказаў бы, што ў сэнсе гасціннасці любога амерыканскага яўрэя можна параўнаць з біблейскім Аўраамам\*. Усякага гасця — не толькі сваяка, але і проста земляка — чакае тут самы гасцінны прыём. Амерыканскі яўрэй ніколі не забудзе, што і сам ён калісьці нямала гора зазнаў, што і сам не так даўно пабываў у скуры эмігранта. І ледзь толькі ён так-сяк налаodziць сваё жыццё ў новай краіне, ён не супакоіцца да таго часу, пакуль не выпіша да сябе ўсю радню. Калі б ад яго залежала, ён, здаецца, быў бы не супраць, каб ўсё ягонае роднае мястэчка на чале з рабінам, кантарам і разніком перасялілася да яго ў Амерыку. Няхай усе бачаць, як прывольна жывецца яму ў краіне Калумба. Ён будзе рады, калі і яны тут добра ўладкуюцца.

Было б, аднак, памылкова думаць, што мы схільныя пець дыфірамбы нашым амерыканскім братам, складаць ім хвалебныя гімны, паказваючы іх ледзь не святымі. Не, людзі заўсёды і ўсюды застаюцца людзьмі. Калі прыезджае зямляк, яго, сапраўды, сустракаюць радасна. На першым часе не ведаюць, куды яго пасадзіць. Не нарадуюцца яму. Ганарацца ім. Даюць яму самыя карысныя парады. Падказваюць, як яму найлепш уладкавацца. Часам і падтрымаюць яго па меры мажлівасці наяўнымі доларамі.

Але ўсё гэта — толькі на першым часе, у гарачую хвіліну. А час не чакае. Ёсць у іх пагаворка, суровая пагаворка: “Тайм із мані” — час — грошы. Праходзіць першая гарачка гасціннасці, і прыезджаму кажучь: “Ну, цяпер, містэр, за работу! Краіна перад табою адкрытая, — ідзі, братка, і стварай сабе жыццё...”

І прыезджы, які паспеў адпачыць і агледзецца, выходзіць на шумную, кіпучую вуліцу і спыняецца, ашаламлены...

Чаму?

У гэтым булькатлівым катле, у гэтай краіне шалёных

тэмпай, дзе ўсе з ранку да вечара занятыя па горла, дзе людзі ахоплены дзелавой ліхаманкаю, прыезджы не можа разлічваць на тое, што хто-небудзь спыніць яго пасярод вуліцы, сустраэне яго звычайным яўрэйскім вітаннем “шолам-алеяхем”<sup>1</sup>, пачастуе панюшкаю табаку і спытае: “Вы хто будзеце?” Гэтага яму не дачакацца. Не, у Амерыцы кожны чалавек павінен праявіць самастойнасць. Тут кожны — сам сабе гаспадар. Тут з гадамі выпрацаваўся жалезны закон жыцця: “Хэлп ю сэлф” — разлічвай толькі на сябе. У перакладзе на гутарковую мову гэта абазначае: “Дзядзечка, не стойце мне на дарозе!” Або: “Дзядзечка, рыйце зямлю носам, прабівайце сабе дарогу локцямі!” Або: “Дзядзечка, калі вам есці няма чаго, можаце паміраць”. Не, у такой краіне нельга разлічваць на чыюсьці ласкавасць і спадзявацца на цуды. Вы павінны, не цырымонячыся, самі спыняць усялякага сустрачнага і звяртацца да яго прыкладна так: “Сэр! Я такі і такі і ўмею рабіць гэта і гэта. Ці не патрэбны вам рукі?” Рукі — вось галоўнае, асноўнае! Няма людзей, ёсць толькі рукі. Рукі, якія прапануюць. Рукі, якія гавораць. Рукі, якія гучна абвешчаюць: “Рукі, рукі!” І чым гучней вы будзеце крычаць “рукі, рукі!”, тым лепш для вас.

Не варта, аднак, быць найўным і думаць, што трэба самому рыскаць па вуліцах і крычаць: “Рукі, рукі!” О, не! Для гэтага ў Амерыцы створана прэса. Для гэтага існуюць газеты, якія абслугоўваюць шырокую публіку, — газеты, усеяныя, утыканія і ўнізанія зверху данізу аб’явамі і шырокаважчальнымі анонсамі, у якіх людзі самі пра сябе гавораць, звоняць, крычаць, трашчаць, абвешчаюць фанфарамі і трубнымі гукамі. І кожны, хто хоча ў гэтай краіне “рабіць жыццё”, як гавораць амерыканскія яўрэі, усякі, каму не ўсміхаецца перспектыва галоднай смерці ў свабоднай залатой Амерыцы, павінен звярнуцца да дапамогі газетаў, вымушаны, хоча ён гэтага ці не хоча, рэкламаваць сябе ў газетах, расхвальваць на ўсе лады і ўзносіць да нябёсаў і сябе і свой тавар, звонячы ва ўсе званы і абвешчаючы пра сябе трубнымі гукамі.

Такое становішча рэчаў адразу зразумеў і ацаніў кіраўнік нашай камуны. Ён адчуў нюхам і ўбачыў сваім вострым поглядам, што марудзіць нельга. Трэба ўзяць лейцы ў адну руку, пугу ў другую і — паганяй як мага! Да таго ж з ломжынскім кантарам яму не толькі час спрыяў, але і яўна

---

<sup>1</sup> Шолам-Алейхем — мір вам.

ўсміхнулася шчасце. Час, як мы ведаем, быў святочны, калі на кантараў у Амерыцы вялікі попыт. Шчасце ж заключалася ў тым, што якраз да моманту прыезду нашай камуны ў Нью-Йорк нейкая абшчына засталася без кантара. Праўда, у Амерыцы гэтага добра хоць адбаўляй, так што на першую ж газетную аб'яву: “Шукаюць кантара на навагоднія святы”, — пасыпаліся прапановы адна за другою, і нашаму ломжынскаму кантару давялося вытрымаць сур'ёзную канкурэнцыю. Але тут умяшаліся ўсе ломжынскія землякі, і з ломжынскім кантарам усё ўладкавалася “ол райт”.

Але гэта з'явілася, так сказаць, толькі інтэрмедыйя, прэлюдыя ў кар'еры ломжынскага кантара. Амерыканскай рэлігійнай абшчыне кантар патрэбен толькі на навагоднія святы, а гэтым адным цэлы год не пражывеш. І тут праявіўся прадпрымальніцкі талент нашага камбінатара Нісла Швалба. Ён зняў канцэртную залу і даў у газетах наступную аб'яву:

“Чалавек-салавей. Горла-кларнет. Голас-скрыпка. Гэта сусветна вядомы ломжынскі кантар са сваім хорам. Ён выканае “Кол-нідрэй” у такой-та канцэртнай зале ў суправаджэнні ўласнай капэлы, якая іграе на разнастайных інструментах і мела гонар іграць перад каралём Георгам”.

Першы канцэрт аказаўся, аднак, і апошнім. Раніцай наступнага дня наш Нісл Швалб і ягоны кампаньён містэр Кламер сядзелі за куфлем піва, пакурваючы гаванскія сігары, і падпісвалі кантракт з дырэктарам аднаго яўрэйскага тэатра на трыццаць спектакляў, у якіх “ломжынскі салавей” са сваёй капэлаю павінен быў кожны вечар спяваць “Кол-нідрэй” у славу тая аперэце, якая мела тую самую назву.

Ледзь толькі кантракт быў падпісаны і дырэктар тэатра схваў яго сабе ў бакавую кішэню, як містэр Кламер ужо пашкадаваў аб гэтай здзелцы і стаў пілаваць свайго кампаньёна Нісла Швалба: навошта, маўляў, трэба было так спяшацца і збываць гэтакі тавар за паўцаны?

І сапраўды, пасля першых жа спектакляў дырэктар падпісаў новы кантракт яшчэ на трыццаць спектакляў, але ўжо за трайную плату. На гэтай глебе паміж Ніслам Швалбам і містэрам Кламерам разгарэўся сур'ёзны канфлікт: упершыню за час прабывання на амерыканскай зямлі абодва кампаньёны паспрачаліся, палаяліся і, перасварыўшыся, сталі называць адзін аднаго такімі словамі, якія мы тут ні ў якім разе не можам пераказаць, бо яны абсалютна нявартыя

такіх двух джэнтльменаў, як нашы кампаньёны. Усё магло скончыцца гучным скандалам, таму што адзін з іх (Нісл Швалб) ужо прапанаваў свайму кампаньёну (містэру Кламеру) аплявухі за наяўны разлік. На шчасце, умяшаліся кантар з жонкаю і своечасова разнялі разбушаваных кампаньёнаў, нагадаўшы ім, што наперадзе яшчэ вельмі важная, можна сказаць, самая адказная работа: уладкаваць Рафалеску.

Тым часам жонка кантара наладзіла ўрачыстую вячэру для ўсёй камуны, запрасіўшы таксама мадам Чарняк (Брайндэле-козак) і некалькі ломжынскіх землякоў, якія абяцалі прыйсці са сваімі місіс, каб правесці вечарок у ломжынскага салаўя, пазнаёміцца з ягонымі кампаньёнамі і пагуляць на славу Божую.

### *Раздзел трыццаць першы*

## ДЗІВОСНАЯ БІАГРАФІЯ

Уладкаваць Рафалеску аказалася не так проста, як уяўлялі сабе кампаньёны. Па-першае, з першага дня прабывання ў Амерыцы Рафалеску на вочы амаль не паказваўся. Цэлымі днямі прападаў ён дзесьці з мадам Чарняк. “Што ў яго можа быць з гэтаю пачвараю?” — думаў Нісл Швалб. А па вечарах Рафалеску тым больш не ўбачыш. Ён не прапускае ніводнага канцэрта ў арыстакратычным квартале Нью-Йорка “Аптаўн”, глядзіць спектаклі на англійскай мове, ніколі не цікавячыся яўрэйскім тэатрам, быццам ён не яўрэйскі актёр, не блукаючая зорка яўрэйскай вандроўнай трупы.

Па першым часе члены “камуны” не звярталі асаблівай увагі на дзіўны лад жыцця Рафалеску. Малады чалавек, разважалі яны, першы раз у чужой краіне, хоча агледзецца, усё бачыць, — няхай! Але чым далей, тым больш пачалі яны касавурыцца на Рафалеску, пачалі распытваць, куды ён ходзіць, што робіць, спрабавалі нават натацыі яму чытаць: чаму б яму не пацікавіцца лепш тым, што для яго куды больш важнае, — чаму б яму не пазнаёміцца найперш з яўрэйскім тэатрам у яўрэйскай частцы Нью-Йорка, якая называецца Даўнтаўн, чаму б яму не навучыцца таму-сяму ў славетых яўрэйска-амерыканскіх зорак?

На гэта Рафалеску адказаў, што з яўрэйскім тэатрам яму

знаёміцца няма чаго, ён яго і без таго ведае наскрозь, вывучыў дасканала. А калі можа быць гаворка пра тое, каб вучыцца ў каго-небудзь, дык толькі ў вялікіх майстроў сусветнай сцэны.

Але гэта была толькі адгаворка. У Рафалеску, як убачым далей, былі ў Нью-Йорку свае асаблівыя справы, свае інтарэсы. Нашых кампаньёнаў адказ Рафалеску, натуральна, не мог задаволіць. Яны хацелі, каб Рафалеску — самая бліскучая жамчужына ў іхняй кароне, як мага хутчэй выступіў на сцэне і паказаў яўрэйскай публіцы Нью-Йорка, хто ён і што ён.

Нісл Швалб, вядома, не драмаў: ён рабіў усё, што было ў яго сілах. Найперш ён коратка азнаёміў усіх рэпарцёраў яўрэйскіх газет з біяграфіяй Лео Рафалеску. Кожнаму пад строгім сакрэтам ён паведаміў, што Рафалеску родам з Бухарэста, паходзіць з надзвычай знакамітай яўрэйскай сям'і. Ягоны бацька, Самуэль Рафалеску, адзін з найбагацейшых банкіраў Румыніі, які атрымаў грамадзянства ад самога караля. Зразумела, гэта каштавала яму кучу грошай. Яшчэ ў дзяцінстве маленькі Лео выявіў цудоўныя артыстычныя здольнасці і марыў пра тое, каб вучыцца тэатральнаму мастацтву. Але бацькі-фанатыкі пра гэта і слухаць не хацелі. І вось у адзін цудоўны дзень малады Лео прадставіўся румынскай каралеве, славутай драматычнай пісьменніцы Кармэн Сільве.

— Кармэн Сільва пісала навелы, — перапыніў яго рэпарцёр.

Але Нісл, не бянтэжачыся, працягваў:

— Але ў драмах яна таксама разбіраецца. Дык вось наш Лео прадставіўся каралеве і прачытаў ёй некалькі маналогаў. Каралева дайшла да такога захаплення, што за свой кошт аддала яго вучыцца ў лепшы румынскі тэатр. Але малады Рафалеску заўсёды імкнуўся аддаць свой талент яўрэйскай сцэне. “Я сын яўрэйскага народа, — гаварыў ён, — і павінен служыць майму народу на яго роднай мове”. У адну цудоўную раніцу ён прыстаў да яўрэйскай вандроўнай трупы, якая ў той час качавала па гарадах і мястэчках Румыніі. Дырэктарам трупы быў славуты артыст і высокапаважаны драматург Бярнард Гольцман, вядомы аўтар нашумелага твора “Урыэль Акоста”...

Рэпарцёр зноў перапыніў яго:

— Прашу прабачэння, містэр Швалб, але аўтарам “Урыэля Акосты” быў не Гольцман, а Карл Гуцкаў.

Але Нісл Швалб не з тых, хто бянтэжыцца. Ён адразу знайшоўся.

— Як жа, як жа, я ведаю, што аўтарам п'есы быў Гудцаў, але я маю на ўвазе яўрэйскага перакладчыка.

— Даруйце, калі ласка, містэр Швалб, — зноў перапыніў яго ўпарты рэпарцёр, — “Урыэля Акосту” пераклаў на яўрэйскую мову не Гольцман, а Іосіф Лернер.

— Ведаю, што Лернер, — адказаў, не змаргнуўшы, Нісл Швалб. — Лернер, праўда, быў першым перакладчыкам. Але Гольцман быў незадаволены перакладам і адной цудоўнай раніцай засеў на цэлую ноч і пераклаў усю п'есу нанова, спецыяльна для Рафалеску. І пераклад атрымаўся на славу! Ніхто так не перакладаў “Урыэля Акосту”, як Гольцман, і ніхто яшчэ так не іграў ролю Урыэля, як Рафалеску. Можаче сабе ўявіць, што аднойчы ў Вене Зоненталь, вялікі Зоненталь, убачыўшы Лео Рафалеску ў ролі Урыэля Акосты, разрыдаўся, як дзіця, і сказаў: “Годзе! Раз назаўсёды — канец! Больш я ні за што не буду іграць Акосту!” І што вы думаеце? Ён стрымаў слова: да самай смерці не іграў гэтай ролі, клянуся ўсім вашым дабром!

Амерыканскія рэпарцёры — не палахлівыя дзеці. Яны ведаюць, што такое “блеф”. Яны крышачку прыправілі на свой густ тое, што пачулі ад Нісла Швалба, гэта значыць тое-сёе выкінулі, тое-сёе дадалі, і атрымалася дзівосная біяграфія.

На другі дзень Рафалеску, разгарнуўшы газету, прачытаў у ёй сваю ўласную біяграфію пад такога роду крыклівымі загаловамі:

“Новая зорка яўрэйскай сцэны!  
Кармэн Сільва ў захапленні.  
Каралева ўвенчвае маладую зорку!  
Зоненталь пралівае слёзы”.

Наш герой пачаў так рагатаць, што яго з цяжкасцю ўдалося суняць.

### *Раздзел трыццаць другі*

#### У “КІБЕЦАРНІ”

“Кібец”\* — яўрэйска-амерыканскае слова, народжанае на амерыканскай глебе, у сферах яўрэйскага тэатра і яўрэйскай прэсы.

Каб перакласці гэтае слова на чалавечую мову, я павінен звярнуцца да цэлага шэрагу слоў і паняццяў і сказаць прыкладна так:

“Кібец” абазначае: абмен слоўнымі шпількамі, перамыванне адзін аднаму касцей, зласлоўе, знеслаўленне чалавека ў ягонай прысутнасці, запаўзанне другому ў пячонку, укол пад сёмую рабрыну, пападанне не ў брыво, а ў вока, прасвідроўванне вушэй, пасыпанне соллю свежых ранаў, патрашэнне кішак, дапяканне, выцягванне жылаў, з’яданне поедам, жыванне са свету, закопванне жыўцом у зямлю, пацалунак і адначасова вымотванне душы. О, наша мова, дзякуй Богу, дастаткова багатая. Але, на жаль, усё гэтае багацце слоў і паняццяў не перадае з дастатковай яснасцю сутнасці аднаго-адзінага слова “кібец”, — слова, якое магло вырасці і расквітнець толькі на своеасаблівай амерыканскай глебе. А таму, баюся, мне вельмі цяжка будзе растлумачыць чытачу значэнне слова “кібецарня”.

“Кібецарня” — свайго роду клуб ці кавярня ў дзевятым дыстрыкце Нью-Йорка, куды збіраецца пэўная група інтэлігентаў, што маюць адносіны да літаратуры, тэатра і палітыкі.

Тут вы сустрэнеце прадстаўнікоў розных лагераў і разнастайных партый. Большаю часткаю гэта — праціўнікі, нярэдка — канкурэнты, і амаль заўсёды адзін аднаму заклятыя ворагі. Не толькі ворагі да магілы, якія ненавідзяць адзін аднаго ўсімі фібрамі душы, непрымірымыя і бязлітасныя ў сваёй злосці, але і жорсткія, смяртэльныя ворагі, гатовыя пайсці ў скокі на магіле праціўніка, калі б ён — барані Божа! — аддаў Богу душу.

У пэўны час гэтыя людзі збіраюцца ў “кібецарні”, сядзяцца на свае пэўныя месцы, кожны за свой столік, акружаныя сваімі прыхільнікамі і паслядоўнікамі. Заказваюць што-небудзь, закурваюць цыгары, і “кібецарня” пачынае дзейнічаць. На першы погляд як быццам самым нявінным чынам людзі з розных столікаў пачынаюць перакідвацца слоўцамі, абменьваюцца кампліментарамі, насмешкамі, досціпамі, жартамі, слоўнымі шпількамі, плёткамі. Перамываюць адзін аднаму костачкі, запускаяюць шпількі, капаюцца ў бруднай бялізне сваіх праціўнікаў, у перабольшана карыкатурным выглядзе выстаўляюць напамінак чужыя недахопы, наступаючы як бы мімаходам на самае балючае месца праціўніка і з асалодаю назіраючы, як ахвяра мяняецца з твару, дрыжыць, калоціцца ад злосці. І ўсё гэта робіцца на першы погляд як быццам абсалютна незла-

сліва, суправаджаецца вясёлымі жарцікамі, прыгаворачкамі, мілымі ўсмешачкамі або раскацістым смехам.

“Кібецарня” — свайго роду добраахвотнае пекла, дзе людзі самі згадзіліся падсмажваць адзін аднаго. Свайго роду парыльня, дзе людзі хвошчуць адзін другога гарачымі венікамі. Тут, у “кібецарні”, усялякае суджэнне падаецца на вастрыі іголке, тут фабрыкуюцца думкі і рэпутацыі, прадвызначаецца кар’ера акцёраў, пісьменнікаў, мастакоў. “Кібецарня” першая выказвае сваю думку пра іх — станоўчую ці адмоўную — коратка і рэзка. “Кібецарня” выносіць прысуд: або палкоўнік, або пакойнік. “Кібецарня” да ўсяго прыкладвае сваю пячатку: або “ол райт”, або “к чорту!”

Цяпер, калі вы ўжо ведаеце, што такое “кібецарня”, просім вас завітаць з намі туды на гадзіну-другую.

Было гэта туманным асеннім днём, у адзін з тых дзён, калі недаступнае воку нью-йоркскае неба, заслоненае велізарнымі будынкамі-небаскробамі і паветранымі чыгункамі, вядомымі тут пад назваў “элевейтараў”, выглядае амаль таксама, як закуродымленае, слёзатачывае лонданскае неба.

Быў перадабедзены час, калі другі па велічыні горад свету асабліва ажыўлены, калі ён да краю насычаны шумам, мітуснёю, ліхаманкавай бегатнёю: усе занятыя па горла, гэта значыць спяшаюцца, бягуць, ляцяць, купляюць, прадаюць, увіхаюцца, гоўсаюць, як шалёныя...

Адным словам, увесь горад — кіпучы кацёл.

Нягледзячы на ранні час, калі дзелавое жыццё ў горадзе ў самым разгары, “кібецарня” была ўжо паўнюсенькая. Усе столікі занятыя, шпільцы няма дзе ўпасці. У паветры плавалі хмары тытунёвага дыму, хоць тапор вешай. Шум, гаворка, крыкі, траскатня. Словам, “кібецарня” дзейнічала на ўсю моц.

За адным са столікаў сядзелі тры чалавекі, пілі піва і, занятыя размоваю, не заўважалі, што з’яўляюцца цэнтрам усеагульнай увагі і самых рэзкіх досціпаў і што ўсе размовы і плёткі круціліся навокал іх. Усе трое гаварылі наперабой, расказвалі самыя неверагодныя небыліцы, выхваляліся і плялі ўсялякую хлусню без аніякага сораму. З гэтых траіх персанажаў, якія спаборнічалі ў майстэрстве хлусні, двое нам добра знаёмыя яшчэ па Старым Свеце, па Лондане.

Гэта былі менавіта яны, нашыя старыя сябры — містэр Кламер і Нісл Швалб. Нам застаецца пазнаёміцца з трэцім суб’яднакам. Гэта ўжо не выхадзец з Лондана, а сто-



працэнтны амерыканец. Сапраўднага амерыканца можна пазнаць за вярсту: іншае аблічча, іншыя звычкі, іншыя манеры і нават гаворка як быццам іншая. Тады як англічанін — гэта пахмурны меланхолік, які пакутуе на хранічны сплін, амерыканец — вясёлы, жыццярадасны янкi, з разумнымі, пранізлівымі вачамі, прыемнымі свабоднымі манерамі, з залатымі зубамі ў роце.

Трэці субяседнік, якога мы маем гонар вам прадставіць, — дырэктар амерыканска-яўрэйскага тэатра, і завуць яго Нікель.

Нікель — адна з найпапулярнейшых фігур яўрэйскага Нью-Йорка, адзін з тых поўных абаяння людзей, якіх у Амерыцы называюць “гуд бой”, а па-нашаму — “свой брат”, “свой у дошку”, “душа-хлопец”, “душа нарохрыст”. На яго вечна юным, адкрытым, жыццярадасным твары заўжды блукае жыццярадасная ўсмешка. Для любога ў яго знойдзецца добрае слова, а іншы раз і некалькі долараў, — былі б яны толькі ў яго ў наяўнасці. Але не заўсёды яны ў яго бываюць. Часцяком ён і сам шукае, у каго б перахапіць долар-другі. Яму амаль заўсёды патрэбны грошы, таму што галавою дома з’яўляецца ягоная “місіс”. Яна — мужчына ў спадніцы. Гэта ні для каго не сакрэт. Вораті і канкурэнты Нікеля выкарыстоўваюць гэта ў поўнай меры. У “кібецарні”, зразумела, гэтая слабасць Нікеля раздуваецца да неймаверных памераў. Але Нікель і ў вус не дзьме. Калі б ён і стаў прымаць блізка да сэрца ўсе плёткі, якія выдумляюць пра яго, ягонае сэрца не вытрымала б.

Нікель ведае, што яго лічаць у Нью-Йорку непераўздызеным майстрам блефу.

Нікель ведае, што калі хто-небудзь у “кібецарні” ляпне што-небудзь абсалютна бязглуздае, усе яго пытаюць: “Хто гэта расказаў? Нікель?”

Нікель ведае, што “кібецарня” выдумляе пра яго самыя неверагодныя небыліцы.

Расказваюць, напрыклад, быццам Нікель калісьці хваліўся, што пераехаў на аўтамабілі Ніягарскі вадаспад па лёдзе ў сярэдзіне ліпеня, у траскучы мароз.

Але ці мала што “кібецарня” можа выдумаць! Балбатыны! Гультаі! Канкурэнты! Зайздроснікі! І чаму тут здзіўляцца? Няўжо хоць адзін з дырэктараў можа пахваліцца такімі поспехамі, як ён, Нікель? Няхай паспрабуе хто-небудзь накружляць, як Нікель, з усёй трупаю па ўсёй краіне і на працягу аднаго тыдня даць дванаццаць спектакляў у

васьмі гарадах, з'ездзіўшы пры гэтым два разы туды і назад з Чыкага ў Філадэльфію.

Так хваліўся наш новы знаёмы, містэр Нікель, перад нашымі старымі знаёмымі — містэрам Кламерам і Ніслам Швалбам. Тыя ў сваю чаргу тварам у гразь не ўдарылі: кожны ў адказ на байкі Нікеля расказаў сваю ўласную гісторыю, якая па багацці выдумкі ніколькі не саступала падарожжю Нікеля па ўсёй краіне, ад Філадэльфіі да Чыкага і назад, на працягу аднаго тыдня.

Гэта было, так сказаць, саборніцтва трох ілгуноў, якія імкнуліся перасягнуць адзін аднаго ў мастацтве блефу.

### *Раздзел трыццаць трэці*

## “БЛЕФ” І РОЗНАЯ ЛУХТА

“Блеф” — чыста амерыканскае слова і амерыканскае паняцце, якое цяжка паддаецца перакладу на іншую мову. Займацца блефам, “блефаваць” не азначае проста салгаць, прыдумаць небыліцу, ілгаць ні на што не зважаючы, расказаць нешта абсалютна недарэчнае і неверагоднае, дзівосы ў рэшаце, малоць усялякую лухту без мэты і без сэнсу, лгаць з любві да мастацтва. О не, такой бязмэтнай хлусні амерыканцы не пераносяць. Яны называюць бязмэтную хлусню пустазвонствам, балбатнёй — заняткам з іх пункту погляду не толькі неразумным, але і ганебным.

Не, амерыканец — найперш “бізнесмен”, чалавек справы; ён занадта разумны, мае занадта развіты густ для таго, каб займацца пустаслоўем. Калі амерыканец, заламаўшы капялюш набакір і залажыўшы пальцы абедзвюх рук у кішэні жылеткі, падносіць вам нечуваную хлусню, гэта заўсёды атрымліваецца ў яго акруглена, гладка, спрытна замаскіравана пад нявінную балбатню, а галоўнае, гэта заўсёды мае непасрэдня адносіны да справы, якая яго цікавіць, — да “бізнесу”.

Усе вышэйзгаданыя нікчэмныя людзі, якія сядзяць у “кібецарні” і перамываюць адзін аднаму костачкі, не гультаі, барані Божа, накшталт нашых запечных мудрацоў у сінагогах, якія толькі тым і займаюцца, што пляткараць ад няма чаго рабіць. Не! Перамываць костачкі — гэта само па сабе інтарэс, занятак, або, як тут кажуць, “бізнес”.

Нісл Швалб, містэр Кламер і Нікель, якія сядзелі тым ранкам за столікам у “кібецарні”, вялі сур'ёзную дзелавую

размову. І менавіта ў імя справы, у імя “бізнесу” яны так бесцырымонна блефавалі. Нашы старыя добра знаёмыя майстры блефу са Старога Свету вымушаны былі, кожны сам-насам, нехаця прызнаць, што ў дачыненні да мастацтва блефу яны свайму новаму знаёмаму і падноска не варты. Нікель сваімі балачкамі і нястрымнай пахвальбою так загаварыў ім зубы, так назатуманьваў галовы, да таго агарошыў і ашаламіў, што яны адчулі сябе перад ім бездапаможнымі, абязброенымі і вымушаныя былі пад канец замоўкнуць. Гамонка ішла пра вельмі важную рэч: Нікель толькі што ангажыраваў для свайго тэатра ўзыходзячую зорку, маладога акцёра з Бухарэста, якога сама румынская каралева прызнала найвялікшым трагікам свету.

Нісл і Кламер, перапыняючы адзін аднаго, расказвалі дзівосы пра юнага артыста, пра ягоную веліч і славу. Містэр Кламер расказваў, як Рафалеску прывёў у захапленне лонданскую публіку і зачараваў нават яго, містэра Кламера, які ніколі не хадзіў глядзець цыганскіх акцёршчыкаў “Павільён-тэатра”. А Нісл Швалб увесь час урэзваўся ў сярэдзіну размовы:

— Чаго вам болей? Сапраўдныя англічане, чыстакроўныя брытанцы не маглі ім нахваліцца. Яны гаварылі, што сам вялікі Ірвінг у параўнанні з ім — нішто, клянуся ўсім вашым добром!

Але Нікель іх не слухаў. Пакуль яны блефавалі, ён толькі пасміхаўся, паказваючы свае белыя зубы і прыдумляючы новыя фантастычныя гісторыі пра сябе і сваю трупу, якая, паводле ягоных слоў, займае першае месца ў Злучаных Штатах Амерыкі. А ну, гаварыў ён, які яшчэ яўрэйскі тэатр у Амерыцы можа пахваліцца, што яго наведаў сам прэзідэнт Злучаных Штатаў, які, седзячы ў ложы, гучна апладзіраваў? Не, такое можа здарыцца толькі ў яго, у Нікеля тэатры. Толькі ён адзін меў гонар быць прадстаўленым Рузвельту\*, які на вачах ва ўсёй публікі паціснуў яму, Нікелю, руку і, паляпваючы па плячы, сказаў: “Нікель, вы — ол райт”. І ў прысутнасці ўсёй публікі Тэддзі зняў з сябе залаты гадзіннік з ланцужком і падарыў яму на памяць. Пры гэтых словах Нікель выняў з кішэні стары паношаны гадзіннік і тут жа пачаў апраўдвацца: залатога гадзінніка з ланцужком, падараванага яму прэзідэнтам, ён ніколі не трымае пры сабе ў будні. Ніколі!

Так закончыў Нікель, абсалютна не заўважаючы, што робіцца ў яго за спіною. А ў гэты час за суседнім столікам

ззаду Нікеля кампанія жартаўнікоў з “кібецарні” практыкавалася ў дасціпнасці на адрас дырэктара амерыканска-яўрэйскага тэатра і двух ягоных субяседнікаў. Лайдакі насміхаліся, высмейвалі “бухарэскага галапупка”, выказваючы пра яго сваё меркаванне яшчэ да таго, як убачылі яго на сцэне. “Кібецарня” ўжо паспела ахрысціць Лео Рафалеску ўсемажлівымі прозвішчамі: “Зеленарог”, “Жарптушка”, “Хаім-Янкель”, “Румынскі пастушок” і да таго падобнымі мянушкамі. Было абсалютна відавочна, што гэтыя людзі кіруюцца нейкімі асаблівымі меркаваннямі.

Гэта былі або прыхільнікі іншых тэатраў, якім не ўдалося перахапіць маладую “зорку з Бухарэста”, або прадстаўнікі той часткі прэсы, якая лічыла патрэбным ганіць Рафалеску толькі таму, што варожы ім друк, апярэдзіўшы іх, горача вітаў маладую зорку, з захапленнем усхваляючы Рафалеску на ўсе лады. Мажліва, што тут былі і канкурэнты — маладыя акцёры, якія гадамі сядзелі ў Нью-Йорку, нецярпліва чакаючы той шчаслівай гадзіны, калі “юніён” злітасцівіцца над імі і прыме, нарэшце, у сваё асяроддзе. А тут раптам прыязджае шчанюк, малакасос, нейкі там Рафалеску, і яго падхопліваюць, як невядома якую жамчужыну! Прэса расхвальвае яго звыш усялякае меры, яму прапануюць самыя зайздросныя ангажэменты. Як тут не лопнуць ад зайздрасці? Як не павыскаляцца і не пазласловіць на яго конт?

Але не, толькі пляткарыць і зласловіць, — яшчэ мала. Трэба стварыць змову супраць “зоркі з Бухарэста”. Трэба зрабіць усё магчымае, каб “Зеленарог” праваліўся з трэскам, каб пры першым жа выступленні яго асвісталі па-майстэрску. Адным словам, ягоны правал павінен быць такім знішчальным, каб ён загарэўся жаданнем выбрацца як можна хутчэй з краіны Калумба прэч, у свой родны Бухарэст.

О! Амерыка — благаслаўленая краіна! У ёй усё мажліва! Тут могуць або ўзняць чалавека на недасягальны п’едэстал, узвысіць да нябёсаў, або скінуць у тартар, у апраметную. Залатой сярэдзіны тут не прызнаюць.

Бедны Рафалеску! Ён і не падазраваў, які сюрпрыз чакае яго ў гэтай залатой краіне. Але што было маладому артысту да ўсёй гэтай мышынай мітусні? Усімі сваімі думкамі і жаданнямі ён быў у іншым свеце — у самай арыстакратычнай частцы Нью-Йорка — на Пятай Авеню\*.

Там жыла прагрымеўшая на ўсю Амерыку славуная спявачка, артыстка парызскай оперы міс Разалія Спайвак.

## НЕКАЛЬКІ СЛОЎ ПРА ГЕРАІНЮ РАМАНА

Калі Роза Співак у раннім юнацтве, амаль у маленстве, бадзялася па гарадах і мястэчках з вандроўнай трупаю Альберта Шчупака і весяліла публіку сваімі песенькамі накштальт “У пятніцу вечарком” ці “Ой-ё-ёй, Хава!” і да таго падобнай драбязою, ёй і ў сне не снілася, што прыйдзе час, калі яна зойме адно з першых месцаў у шэрагу найбуйнейшых сусветных славукасцей. Ёй, думаецца нам, і не мроілася тады, што прыйдзе пара, калі яна будзе займаць раскошныя апартаменты ў адным з найбагацейшых атэляў на Пятай Авеню горада Нью-Йорка, гэта значыць у самай фешэнебельнай частцы велізарнага і найбагацейшага ў свеце горада. Яна і марыць не адважвалася пра тое, што будзе раз’язджаць ва ўласным аўтамабілі, з чарнаскурым лакеем спераду, або што рэпарцёры самых распаўсюджаных у свеце газет будуць даймаць яе тузінамі, гадзінамі чакаючы з фатаграфічнымі апаратамі ў руках, пакуль яна ўдастоіць іх хоць бы троххвіліннай размовай.

Як дамаглася яна такога высокага становішча? Такая перамена не здзяйсняецца раптоўна, не адбываецца вокамгненна. Славукасць не параджаецца за адну ноч. Жыццё ўсякага чалавека, які прайшоў цяжкі шлях да сусветнай славы, — ці гэта музыкант, спявак, жывапісец, скульптар або буйны мільянер, — уяўляецца нам, як павольнае і цяжкае ўзыходжанне на высокую горную вяршыню. Шлях доўгі, далёкі і цяжкі. І не заўсёды ён усеяны ружамі, намнога часцей — цернямі.

Калі б можна было пакласці на адзін бок шалю ўсе замучэнні і пакуты, перанесеныя нашай юнай гераіняю за гады вандраванняў, усе слёзы, пралітыя ёю ў сябе ў пасцелі ў цішыні і адзіноце, здалёку ад чалавечых позіркаў, а на другі — усе яе артыстычныя захапленні, радасці і зачараванні поспехам, увесь гэты нязмоўкны гул воплескаў, якімі так ахвотна і так шчодро ўзнагароджвае яе ўдзячная публіка, усе гэтыя духмяныя кветкі, якімі закідвалі яе з галавы да ног на ўсіх канцэртах, гэтыя шматлікія каштоўныя падарункі, якія падносяць ёй яе паклоннікі з арыстакратычнага свету, — дык, бадай, чаша пакутаў у многа разоў пераважыла б чашу захапленняў, радасці і асалоды.

Некалькі цытатаў з амерыканскай прэсы — юрэйскай

і англійскай — дадуць чытачу ўяўленне аб становішчы, якое займала Роза Співак. Чытач ужо сам разбярэцца, дзе канцаецца праўда і дзе пачынаецца рэклама, блеф...

“Нарадзілася ў маленькім мястэчку Бесарабіі, у доме бедных і фанатычна-рэлігійных бацькоў (бацька — рабін і кантар). У дзяцінстве міс Разалія Спайвак была выкрадзена трупая вандроўных акцёраў, яўрэйскіх цыганоў, якія вандруюць у той краіне з мястэчка да мястэчка, займаючыся выкраданнем маладых дзяўчатак, каб зрабіць з іх актрыс. Каб пазбегнуць праследавання, выкрадальнікі перайшлі граніцу і прымусілі дзяўчыну выступаць з песенькамі, спачатку на вуліцы, а пасля ў кабарэ, кафэшантанах і мюзік-холах. Мажліва, што кар’ера міс Спайвак закончылася б самым сумным чынам, як ва ўсіх вулічных спявачак, калі б шчаслівая выпадковасць не прывяла яе да сусветна вядомай спявачкі Марчэлы Эмбрых, якая зацікавілася яе цудоўнымі цыганскімі песнямі і была зачаравана яе палымянымі цыганскімі вачамі... Юная спявачка сваім чароўным голасам выклікала неўзабаве захапленне і сустрэла захоплены прыём пры аўстрыйскім двары, і сам імператар Франц-Іосіф прызначыў ёй стыпендыю для навучання спевам. Выдатна скончыўшы за кароткі тэрмін Венскую кансерваторыю, яна за кошт нейкага венгерскага магната была адпраўлена ў Берлін, а адтуль на два гады ў Парыж. Там яна пазнаёмілася з вядомым французскім мецэнатам Жакам Рэшко, які ўвёў яе ў французскую Гранд-Оперу, дзе яна дэбютавала ў оперы “Электра” пад кіраўніцтвам Рыхарда Штрауса і мела там такі шумны поспех, што яе адразу ж ангажыравалі на тры месяцы ў оперу з акладам у паўмільёна франкаў. Пасля мы сустракаем яе ў Вене і Будапешце, дзе яна ўжо атрымлівае дзесяць тысяч крон за вечар. Крыху пазней яе ангажыруюць у Лондан і плацяць дзвесце фунтаў за вечар, а цяпер яна ў Нью-Йорку і атрымлівае дзве тысячы долараў за кожнае выступленне — сума, якую Амерыка плаціла толькі найвялікшай спявачцы свету, слаўтай Мельба”.

Цяпер прывядзем некалькі лістоў, напісаных у розны час рознымі асобамі. Гэтыя лісты, якія маюць адносіны да ўнутранага свету нашай гераіні, раскажуць пра яе чытачу намнога болей, чым усе падобнага роду “біяграфіі” і газетныя артыкулы.

РОЗА СПІВАК — МАРЧЭЛЕ ЭМБРЫХ

“Дарагая мамачка Марчэла!

Ужо трэці тыдзень я ў сябе на радзіме і яшчэ ніводнага ліста вам не напісала. Глыбока вінаватая перад вамі і заслугоўваю пакарання. Хачу загладзіць сваю віну гэтым доўгім лістом. Апішу ўсё падрабязна, дарагая мамачка, усё сумленна, нічога не ўтойваючы. Мамачка ведае, што ў мяне ад яе няма сакрэтаў, як няма сакрэтаў ад сябе самой. Пачну з самага пачатку — з апісання мястэчка, дзе я нарадзілася.

Сваё роднае мястэчка я застала ў такім самым выглядзе, у якім яго пакінула: той самы маленькі ўбогі гарадок, тыя ж маленькія бедныя нікчэмныя людзі. І ўсё ж сэрца ў мяне ўзмоцнена стукала, калі перад вачамі з’явілася знаёмае старое мілае мястэчка, і пульс пачашчана забіўся, калі ў вушах прагучала дарагая салодкая назва “Галянешці”.

Га-ля-не-шці! Ці паверыце, мамачка, я гатовая была цалаваць чорную зямлю, шэры пыл брудных небрукаваных вуліцаў! І я гэта зрабіла б, несумненна, зрабіла б, калі б я была адна, без гэтай чарады, без майго маэстра Сальфаніні і без маіх сябровак. Ах, навошта я ўзяла іх з сабою? Навошта мне патрэбен быў увесь гэты шум і траскатня? Чаму я не паехала адна? Прызнаюся, мамачка, — як гэта ні агідна! — я пачырванела ад сораму, калі бацькі пачалі мяне абдымаць і цалаваць. Мая маці плакала і смяялася і бясконца лапатала, — о, яна аматарка пагаварыць! А бацька быў бляднейшы за смерць, і рукі ў яго дрыжалі. Не ведаю, што са мною было, але я сабе месца не знаходзіла. Ці таму, што бацька з маткаю апрануты па-старамоднаму, як усе правінцыялы, ці таму, што яны не разумеюць іншай мовы, акрамя яўрэйскай, але мне было сорамна перад сябрамі. Факт, мілая мамачка! Я ведаю, да чаго гэта нізка, але так было: я саромелася. Саромелася сваіх мілых, дарагіх бацькоў, якія з-за мяне ж перанеслі столькі душэўных пакутаў, столькі гора і няславы... Праўда, цяпер я ў гэтым горка раскайваюся і ўсімі сіламі стараюся загладзіць сваю віну. Але якое гэта можа мець значэнне? Маленькія радасці, якія я цяпер магу даць бацькам, не ў стане кампенсавать і дзесятай долі тых прыкрасцей і пакутаў, якія я ім прынесла тады сваімі ўдэкамі з дому разам з вандроўнаю трупаю. Гэтага злачынства я ніколі не загладжу, хоць бы я ўдзесяцярыла сваю любоў і

пяшчоту да іх. Кожная сотня, кожная тысяча, якую я трачу на іх, здаецца мне, лямантуе: “Позна! Занадта позна!” Я гляджу на беднага хворага бацьку, якога калісьці я так любіла, і мне здаецца, быццам ягонья вялікія чорныя вочы пытаюцца: “Дзе ты была, дачушка, тады, у тыя доўгія цёмныя ночы, калі я і на макавае зернейка не засынаў і маліў Бога аб смерці? Адно тваё пісямцо, адзін радок, адно слоўца аблегчылі б мне тады жыццё...” І я ўспамінаю, мілая мамачка, як я калісьці хацела ўтаіць ад вас, што ў мяне ёсць бацькі, і як вы мяне за гэта прабралі. І твар мой дасюль гарыць пры адным успаміне пра гэта. Няма больш грэшнай душы на свеце, чым я, і няма, здаецца мне, той ахвяры, на якую я не пайшла б дзеля маіх бедных, пакрыўджаных і зняважаных бацькоў. Я хацела б узяць іх з сабою, але гэта аказалася немажлівым. Бацька хворы, а маці, вядома, ні за што не пагодзіцца пакінуць яго хоць бы на адзін дзень, калі б нават, як яна кажа, “ёй насыпалі поўную хату золата і далі б яшчэ карону англійскай каралевы ў дадатак”. Ну, сказала я сабе, у такім разе я хоць забяспечу ім спакойную старасць. Куплю ім дом, дам ім свой куток. Тут, у мястэчку, кожны чалавек, як бы ён ні быў бедны, імкнецца мець свой дамок, свой ачаг. Але і тут я абышлася з бацькамі не зусім так, як трэба было б. Я гэта зрабіла больш для сябе, чым для іх. Абсалютна таксама, як усю паездку я распачала больш дзеля сябе, чым дзеля іх; мяне цягнула ў мястэчка толькі адно: мяне цікавіў тут толькі адзін чалавек.

Мамачка Марчэла ведае, каго я маю на ўвазе. Але я не толькі не знайшла яго, я нават не змагла расшукаць якія-небудзь сляды ягонага існавання. Прапаў, як у ваду ўпаў. І сям’я яго таксама распалася, усё ў іх прахам пайшло. Маці памерла, бацька звар’яцеў, браты і сёстры рассяліліся па свеце. Застаўся толькі дом са дваром. Застаўся двор, які мне калісьці здаваўся незвычайна прыгожым і велізарным, ды дом, які ў маленстве здаваўся мне неймаверна багатым, невыказна радасным і святочным. Дом, у які я некалі ўступіла, як у недасяжны рай. Дом, у якім у гады майго дзяцінства кіпела жыццё, бурліла радасць, іскрыўся смех. Маленькім, прысадзістым, убогім, будзённым і панылым здаўся ён мне цяпер. Ад усёй некалі шумнай плоймы засталіся толькі выжыўшая з розуму старая бабуля, зяць-ідыёт ды стары-стары сабака Тэркуш.

Гэты дом, сказала я сабе, я павінна купіць для сваіх бацькоў. Але, па сутнасці, я мела на ўвазе не іх, а сябе. Не



тое каб дом гэты мне вельмі спадабаўся, — навошта ён мне? Калі яшчэ суджана мне пабываць тут! Не, гэта быў капрыз, капрыз сваявольнай цыганкі, якой я заўсёды была...

Яшчэ тады, калі я ўпершыню ў дзіравых чаравіках пераступіла парог гэтага дома, я бясконца зайздросціла людзям, якія жылі тут, іхняму багаццю, іхняй жыццяр-даснасці. Чаму гэта ім, багатырам, дадзена так многа, — думала я тады, — а нам, беднякам, нічога? І я дала сабе слова, што калі-небудзь, калі Гасподзь мне паможа, гэты дом і гэты двор будуць належаць мне. Мне! мне! мне!.. А можа быць, дом гэты мне бясконца дарагі таму, што там нарадзіўся і жыў той, хто першы запаліў у маім сэрцы свяшчэннае полымя? Той, каго я не магу, не ў стане забыць?..

Як бы там ні было, я нядоўга таргавалася і купіла дом, нягледзячы на рашучыя прэрэчанні маці.

— Навошта мне такая грамадзіна? — пыталася яна. — Навошта такі тарарам?

Але я, зразумела, пастанавіла на сваім. “Дом мой, мой, мой!” — сказала я сабе і ўжо амаль забыла, што купіла яго не для сябе, а для бацькоў, каб забяспечыць ім на старасці свой куток. Я пачала рамантаваць дом, чысціць двор, перасаджваць дрэвы ў садку, словам, развяла будаўнічую гарачку. Цяпер я ўжо амаль раскайваюся ў сваёй задуме. Няўжо мая маці не мела рацыі, калі крычала: “Для чаго мне гэтакі тарарам?” Шчыра кажучы, я і сама не ведаю, для чаго гэтакі тарарам.

Нездарма мамачка Марчэла называе мяне цыганкаю, — мне такая мянушка цалкам падыходзіць. Я жыву, як цыганка, раскідаю грошы, як цыганка, люблю анучы, як цыганка, сваявольная, як цыганка, і нават час праводжу, як цыганка. Усё мястэчка, не выключаючы і бацькі з маткаю, глядзіць на мяне як на вар’ятку. Цэлымі днямі мы — я, мае сяброўкі і маэстра — носімся на аўтамабілі. Часта наладжваем пікнікі у бліжэйшым лесе. Спяваем цыганскія песні, скачам цыганскія скокі. Нашыя свавольствы ўжо ўспудзілі мясцовую паліцыю, і яна пачала крыва на нас паглядваць. Але што нам паліцыя? Мы ведаем сваё: днём — у аўтамабілі, ноччу — на лодцы. Ах, гэтыя летнія ночы ў Бесарабіі! Што можа зраўняцца з імі? Адна за другой, як свечачкі, запальваюцца ў бяскрайнім небе зорачкі. З-за лесу паказваецца месяц, серабрыць рачулку, чароты, усё мястэчка. А мястэчка спіць спакойным, бесклапотным сном, якім могуць спаць толькі бедныя, забітыя нястачаю людзі, якім так мала трэба

і якія задавольваюцца такім сціплым блюдам, як мамалыга... Толькі мы, башыбузукі з далёкага вялікага свету, цыганы, што завандравалі сюды з чужых краёў, сытыя і задаволеныя, перанасычаныя раскошаю і насалодамі, парушаем поўную глыбокай пашаны цішыню чароўнай ночы ўсплёскамі вёслаў, водгук якіх рэхам аддаецца ў бліжэйшым лясочку... І хочацца ў такія хвіліны ўпівацца цішынёю і маўклівацю, хочацца глядзець у неба і расшукваць там знаёмыя і невядомыя зорчкі, якія блукаюць у бяскрайніх прасторах без мэты, без сэнсу, невядома куды і навошта... Душою завалодвае туга па нечым нязведаным, што бывае з чалавекам толькі раз у жыцці. У такія хвіліны мой маэстра, сіньёр Сальфаніні, можа прызнавацца мне ў каханні, колькі яму захочацца... Ах, баюся, што гэта будзе дваццаць першая ахвяра на маім рахунку! Але я хачу спадзявацца, што і ён, ідучы за прыкладам першых дваццаці, не кінецца з гора ў раку і што дваццаць другі будзе ў мяне карыстацца не большым поспехам...

Вось так жывецца ў ціхім, сціплым бедным мястэчку, удалечыні ад вялікага вольнага свету, ад ягонаў раскошы і спакусаў...

Цалую маю дарагую мамачку Марчэлу моцна-моцна!

Ваш адданы друг

*Цыганка Роза".*

### *Раздзел трыццаць шосты*

## **МЕЕР СТЭЛЬМАХ — СВАЙМУ ДРУГУ**

“Дарагі друг!

Вы і ўявіць сабе не можаце, колькі радасці, колькі задавальнення прынесла мне ваша мілае пісьмо. Па-першае, я бачу, што вы, дзякуй Богу, жывыя-здоровыя, але як жа доўга ад вас не было ніякай вестачкі. З таго часу, як я ў Лондане, ад вас няма і почуту. А па-другое, чытаць вашы лісты для мяне сама па сабе вялікая асалода. Ніхто, здаецца мне, не піша так гладка, так прыгожа, так разумна, так сардэчна, як вы. Хочацца цалаваць кожны радок. Вы ж ведаеце, я старадаўні аматар роднай яўрэйскай мовы; але асабліва прыемна гучыць яўрэйская мова ў вуснах такога блізкага друга, як вы. Мы ж з вамі разам нямала гора зазналі, нямала напакутаваліся, пажылі з вамі, як гаворыцца, “у багацці і

пашане”: з адной міскі елі, на адным ложку спалі, дзялілі папалам селядзец і лусту хлеба. Ох, былі часіны! Ці хоць успамінаеце вы гэтыя гады? Я дык іх добра памятаю; у розны час і з ўсякае нагоды прыходзяць яны мне на памяць. Я не люблю, як многія іншыя, хаваць, хто я і што я. Такі ўжо я чалавек, — і ўсё тут! Просты, без хітрасці, без задніх думак. Хлусіць я не люблю. Я ўсім расказваю сваю радаслоўную. Калі да мяне прыходзяць газетныя рэпарцёры і пачынаюць распытваць і выпытваць, хто такі Грыша, адкуль Грыша і як ён стаў такім, які ён ёсць, я ўсім адказваю: “Браткі, Грыша — гэта не Грыша. Грыша гэта я. Не будзь мяне, не было б і Грышы на свеце. Не, быў бы Герш, або Янкл, або Ёсл, або Мотл, але ва ўсякім разе нетой Грыша Стэльмах, слава якога грывіць на ўвесь свет і якога сама “квін” (так тут называюць каралеву) запрасіла да сябе на канцэрт, паціскала яму руку, падрабязна распытвала, хто ён, ці ёсць у яго бацькі, браты, сёстры і так далей. Так, я магу пахваліцца: аднымі сваімі немудрашчымі глудзямі, цвёрдай настойліваасцю, якою мяне Бог узнагародзіў, ды воляю лёсу, які да мяне быў добразычлівы, дасягнуў я таго, што гарады і краіны спрачаюцца між сабою за гонар пачуць майго сына, літаральна б’юцца за яго. Адусюль толькі і чуеш: Грыша Стэльмах ды Грыша Стэльмах! Падайце нам Грышу Стэльмаха! Дзе гэта відаць і дзе гэта чуваць, каб на працягу аднаго тыдня атрымаць запрашэнні з васьмі гарадоў, з усіх канцоў свету, — з Парыжа і Манчэстэра, з Вены і Пецярбурга, з Антверпена і Нью-Йорка, з Лейпцыга і Чыкага? Не ведаеш, каму раней адказаць, хоць вазьмі ды разарвіся! І як назло, я цяпер застаўся адзін-адзінюткі. З маім былым антрэпрэнёрам і кампаньёнам, пра якога я калісьці вам пісаў, я, з Божай дапамогаю, расквітаўся. Скончыўся ягоны тэрмін, я і паказаў яму на дзверы. Яму, праўда, хацелася заключыць дамову яшчэ на пяць гадоў, але я сказаў яму: “Стоп! Скончана! Насмактаўся маёй крыві — і хопіць!” Можаче быць упэўненыя, больш яму і ў сне такое шчасце не прысніцца да самай ягонай смерці. На свеце ж ёсць толькі адзін Грыша Стэльмах. Цяпер я сам сабе гаспадар. Як гаворыцца: і вяселле маё, і музыкі свае. Што я сказаў, — святое і непарушнае! Што я сказаў, — так таму і быць. Так, бачыце, я паставіў сябе з самага пачатку з маім сынам: ён не павінен забываць, што я яму бацька, а ён мне сын. Гэта ж падумаць толькі, колькі я нацярапеўся і напакутаваўся, колькі вынес на сваіх плячах, пакуль Грыша

зрабіўся тым Грышам Стэльмахам, які прагрымеў на ўвесь свет! Я не ведаю, ці ёсць на свеце другі чалавек, хто спазнаў бы столькі гора, колькі я. Другі на маім месцы даўно ўжо ногі выцягнуў бы. Магільны пагорак узвышаўся б над ягоным прахам. Травой даўно парасла б яго магіла. Але гэтых маіх пакутаў ніхто не ведае і ведаць не хоча. Кожны думае, што такія зоркі, як Грыша Стэльмах, падаюць проста з неба. І ўсе мне зайздросцяць, пальцамі на мяне паказваюць:

— Глядзіце, маўляў, глядзіце, як Стэльмах лапатамі золата заграбае!

Ёсць і такія, з дазволу сказаць, дабрадзеі, якія лезуць са сваімі парадамі і салодкімі гаворкамі, клапацяцца быццам бы пра майго сына, здзіўляюцца, чаму ды з-за чаго я не пасылаю яго далей вучыцца, і іншае ў такім родзе. Добрадзеі! Сябры! Дзе вы былі раней, калі мая сям'я — ды не паўторыцца гэта ніколі! — пухла з голаду, а ў мяне сэрца кроўю аблівалася, гледзячы, як мой бедны хлопчык шлёпае па гразі ў парваных чаравіках? Чаму вы не клапаціліся пра майго сына тады, калі я, галодны і прыбіты, насіўся са сваім брыльянтам па вуліцах яўрэйскага горада і заклікаў: “Людзі добрыя! Верце мне! У мяне ёсць мільён!” Хто мне тады памог?

Ой, знаю я яўрэйскіх багатыроў! Магу пахваліцца: я ўжо аб'ехаў ледзь не ўвесь свет, бачыў усялякае на сваім вяку, але такіх таўстаскурых багатыроў, як яўрэйскія, я не бачыў. Няхай даруе мне Гасподзь маё знеслаўленне, але ж ад праўды не ўцячэш: столькі багатыроў у нас, столькі багачоў, якія раскідаюцца грашыма, трацяць тысячы і сотні тысяч Бог ведае на што ад славалюбства і пустога выхваляння. Але я не сустрэў сярод іх ні аднаго, хто працягнуў бы руку дапамогі, калі да яго пастукае ў дзверы талент. Ён можа быць вялікі, гэты талент, як сам прарок Майсей, але калі ў яго дзіравыя чаравікі, гіблыя ў яго справы! Цяпер, вядома, для нас ужо ўсе дзверы адчыненыя. Цяпер любы багатыр лічыць для сябе вялікім гонарам і вельмі рады, калі мой сын удастоіць яго поглядам. Найпершы магнат лічыў бы сябе шчаслівым, калі б мой сын пасватаўся да ягонай дачкі. Яго абсыпалі б золатам з галавы да ног. — ды і мне таксама насыпалі б поўную шапку золата, — варта мне толькі вокам міргнуць. Але ж ёсць Гасподзь Бог на свеце... Паслухайце ж, што я вам зараз раскажу, дайце мне адвесці душу перад блізкім чалавекам. Гэта цэлая гісторыя.

Памятаеце, я вам неяк расказваў пра адну дзяўчыну-прыгажуню, актрысу яўрэйскага тэатра па імені Роза Співак? У Шчупака я з ёю пазнаёміўся. Ён хваліўся, што гэта ягоная пляменніца з Варшавы. А мне што? Ён гаворыць — пляменніца з Варшавы, няхай будзе пляменніца з Варшавы. Мне якая розніца? Галоўнае — тое, што мне гэтая дзяўчына спадабалася з першай хвіліны. Што і казаць, страшэнна як спадабалася! Па-першае, незвычайна прыгожая, ну, проста-такі прыгажуня! Вочы — агонь! Смуглая, праўда, смуглая, як цыганка. Але колькі ў ёй прывабнасці! Да таго ж дзяўчына не дурная, можна сказаць, разумніца, вясёлая, жвавая, бойкая, кіпіць, як кацёл. А голас! А як спявае! Вы ж ведаеце: я аматар спеваў і яўрэйскага тэатра з даўняй пары. Але з таго часу, як гэта стала маім хлебам, я наслухаўся нямала спевакоў і спявачак. Сыты па горла! Але такога спявання я яшчэ ў жыцці не чуў і наўрад ці калі пачую. Калі Роза Співак спявае, яна проста ў душу да вас пранікае! Што вам сказаць? Дзяўчына мяне паланіла. Па яе гаворцы я адразу ўбачыў, што яна не з акцёрскага роду-племені. Не, не пляменніца яна Шчупака, а дзяўчына з прыстойнае сям'і. Так і ёсць. Аказалася, адна хлусня: дзяўчына яму не толькі не пляменніца, яна яму абсалютна чужая. І зусім яна не з Варшавы, а з маленькага мястэчка, дачка кантара. Усё гэта я даведаўся ужо значна пазней. Калі Шчупак са сваёй трупай быў у тым мястэчку, ён пачуў яе спяванне, і яму так спадабаўся яе галасок, што ён вырашыў зманіць яе да сябе. Ён падгаварыў яе збегчы з бацькоўскага дома, абяцаў ёй залатыя горы, абяцаў, што за мяжою будзе вучыць яе музыцы і спевам, і іншае, і да таго падобнае. А калі яны перайшлі праз мяжу, ён сам пачаў “штудзіраваць” з дзяўчынкою музыку, навучыў яе спяваць некалькі песенек і суправаджаць спевы вясёлым танцам. Спявала яна “У пятніцу вечарком”, “Насустрач субоце”, “Ой, ой, ой, Хава!” і яшчэ некалькі такіх самых цудоўных песенек. Бог ведае, што з яе атрымалася б, калі б я не разгаварыўся з ёю і не пазнаёміў яе са славутаю спявачкаю Марчэлай Эмбрых, якая выступала тады ў канцэртах разам з маім Грышам. Суджана дзяўчыне шчасце! Трэба ж было ёй разгаварыцца са мной і папрасіць, каб я пазнаёміў яе з Марчэлаю Эмбрых. А калі Эмбрых пачула спевы гэтай дзяўчыны, яна так прыязалася да яе, што больш ужо не адпускала ад сябе. Перш-наперш Марчэла Эмбрых вырвала яе з рук Шчупака, узяла да сябе, уладкавала ў Венскую кансерваторыю, запрасіла

для яе навучання лепшых прафесароў і дамаглася таго, што Роза Співак стала адной з лепшых спявачак у свеце. Кажуць, што яна цяпер траіх такіх, як Эмбрых, за пояс заткне. Што тут доўга гаварыць? Можаце самі сабе ўявіць, што гэта за спявачка, раз яна выступае ў канцэртах разам з маім Грышам і атрымлівае амаль столькі ж, колькі ён. А б'юцца за яе ўжо не менш, чым за майго Грышу. І ўсім гэтым яна абавязана мне. Вы, быць можа, думаеце, што яна мне не ўдзячная? Яшчэ як! Вось паслухайце: гэта — гісторыя з “каханнем”, найцікавейшая гісторыя. Але перш чым расказаць вам гісторыю з каханнем, я павінен сказаць некалькі слоў пра майго сына.

Я, здаецца, нічога яшчэ не пісаў вам пра майго Грышу, не расказаў вам, што гэта за птушка. О, скажу я вам, птушка, якіх мала! Здаецца, чалавек такі славуты, а паглядзелі б вы якая прастата, сціплы які! Так, ён у мяне вельмі ж сціплы, ціхоня і вельмі маўклівы. Нічога ведаць не ведае і ведаць не жадае, акрамя сваёй скрыпкі ды канцэртаў, канцэртаў ды скрыпкі. Астатняе яго не датычыць. Спытайце яго, якая была выручка ад канцэртаў? Колькі было выдаткаў? Колькі засталася чыстаганам? Не яго справа! Ён ведае толькі скрыпку — і больш нічога. Вы, можа быць, думаеце, што хлопец не таго... кацялок, маўляў, не варыць. Памыляецеся! Дай мне, Божа, столькі шчасця, колькі ў яго розуму ў галаве! Але да практычных пытанняў ён абсалютна раўнадушны. З практычным жыццём ён, як у нас кажучы, у вельмі далёкім сваяцтве, — чалавек як не з гэтага свету. Ды і што яму трэба? Пра справы, пра “бізнес”, як тут гавораць, ёсць каму клапаціцца, — на тое ў яго бацька. Пра ўсё астатняе клапаціцца маці. Чаго ж яму яшчэ! Ведай сваю скрыпку — і ўсё тут. Паспрабуй жа быць прарокам і ўгадай, што ў ягонае жыццё ўмяшаецца дачка кантара, нейкая Роза Співак, пакаранне, пасланае Госпадам Богам, — каханне!

Калі мне гэта стала вядома, — а даведаўся я пра ўсю гісторыю з яе ліста, які нейкім чудам трапіў да мяне ў рукі, — мяне ўсяго перасмыкнула. Я быў абураны, я ўскіпеў. Падумаіце! Я ўводжу дзяўчыну да Марчэлы Эмбрых, я, як гаворыцца, прабіваю ёй дарогу ў новы свет, дзякуючы мне, можна сказаць, яна праславілася і стала вялікаю, — і яна ж мне такое паскудства падстроіла! Шуры-муры з маім Грышам разводзіць, чорт ведае якое такое каханне! Я, не будзь гультаём, сеў за стол і напісаў ёй пісьмо па-прасцецку, на нашай роднай мове: гэтак, маўляў, і гэтак, дзе гэта бачана

і дзе гэта чу́та, і як можна? Дзе сумленне? Дзе Бог? Словам, даў ёй перцу, выказаў усё, што накіпела на душы. Я не пісьменнік. Я — бацька. А бацька, калі ў яго сэрца баліць, васемнаццаць пісьменнікаў за пояс заткне.

А ну, адгадайце, што мне адказала гэтае дзяўчо. Не, будзь у вас лоб на сем пядзей, і то не адгадаеце. Перш за ўсё яна мне добра-такі дала дыхту за тое, што яе пісьмо нейкім цудам трапіла да мяне. Ліст, піша яна, адрасаваны іншаму. Калі б яна захацела, кажа яна, напісаць мне, дык яна ведае мой адрас. А па-другое, якія ў мяне падставы думаць, — не, вы толькі паслухайце, што дзяўчо сабе дазваляе! — “якія ў вас падставы думаць, — гаворыць яна, — што ў мяне ёсць нейкія намеры на вашага сына? Усе вашыя думы, — гаворыць яна, — заўсёды круцяцца вакол аднаго пункта, які называецца — Грыша Стэльмах. Але вы жорстка памыляецеся, — гаворыць яна, — калі думаеце, што гэтая кропка, імя якой Грыша Стэльмах, — пуп зямлі, вакол якога круціцца ўсё, што жыве і мысліць. Ёсць, — гаворыць яна, — на свеце людзі, — і такіх нямала, — якія бачаць яго перад вачамі толькі ў тых хвіліны, калі ён на эстрадзе і скрыпка ў ягоных руках гаворыць, выдае такія гукі, якія могуць здабыць з яе толькі вельмі нямногія. Але ледзь толькі, — гаворыць яна, — Грыша выпускае з рук скрыпку і сходзіць з эстрады, ён для ўсяго свету не болей, чым прыгожы сон, а можа быць, і за тое меней”. Ну, як вам падабаецца такая размова? Далей яна піша: адкуль я ведаю, што яе пісьмо да майго сына не з’яўляецца адказам на ягоны ліст? Можа быць, гэта не першы і не адзіны ліст? Розніца толькі ў тым, гаворыць яна, што ўсе лісты майго сына трапляюць проста да яе ў рукі, тады як яе лісты да яго праходзяць, відаць, чыюсьці цензуру... А раз так, кажа яна, дык яна можа мяне запэўніць, што прыме ўсе меры і зробіць усё, што ад яе залежыць, каб з гэтага часу і ў далейшым яе лісты даходзілі па прызначэнні і каб ніякіх дзівосаў з імі болей не здаралася... “Я гэта зраблю, — гаворыць яна, — не таму, што мне вельмі хочацца перапісвацца з вашым сынам, — не! — я проста хачу вам даказаць, што, хоць я і бесарабскае дзяўчо, як вы гаворыце, я сумею палажыць канец вашаму бацькоўскаму дэспатызму, які ідзе, вядома, ад залішняй любові і адданасці. Я дакажу вам, што ваша ўлада над сынам не такая ўжо бязмежная, як вам уяўляецца”. Вы толькі падумайце, якая дзёрзкасць! Не, вы паслухайце, што яна піша далей: “Адважуся вас заверыць, — кажа яна, — што

калі б я мела да вашага сына такія самыя пачуцці, як ён да мяне, мы вам паказалі б, што ўпаўне можам абысціся без вашага пасрэдніцтва, і ўсё было б “ол райт”. Што вы на гэта скажаце? Яна ўжо пачала гаварыць са мною па-англійску.

Словам, мой дарагі друг, што тут доўга расказваць? Я ёй на яе пісьмо, яна мне — на маё. І паміж намі завязалася перапіска. Я — ёй, яна — мне. Скончылася тым, што мы зрабіліся сябрамі. Ды яшчэ якімі! Вы і ўявіць сабе не можаце. Ці паверыце, калі яна прыехала ў Лондан на канцэрт, — а выступала яна разам з маім сынам, — мы з жонкаю малілі яе, ледзь не на каленях перад ёю поўзалі, пакуль дамагліся, нарэшце, яе згоды ашчаслівіць нас сваім наведваннем. Чаго толькі не зробіць бацькі для сваіх дзяцей! А калі б мы рашуча сказалі: “Не, ні за што!” — няўжо было б лепей? Што скажаш рабіць? Каханне! З таго часу, скажу я вам, дзяўчына стала ў нас у доме сваім чалавекам. Яна да таго нам палюбілася, што мы б ужо радыя як найхутчэй абвянчаць яе з сынам. Пад вянец — і справе канец! Дык не ж! Ні яна, ні ён пра вяселле і чуць не хочуць. Сучасныя дзеці! Пагаварыць з імі па-прасцецку, ясна і недвухсэнсоўна, — рэч абсалютна немажлівая. Яны ж не такія, як усе. Як ніяк — дзве зоркі. Многа такіх парачак не знойдзеш. Пагаманіць з імі пра вяселле, Божа барані і ратуй! Чаго вам больш? Нават словы “жаніх і нявеста” пры іх забаронена вымаўляць. Што вы на гэта скажаце! Нічога не паробіш, давядзецца крыху пачакаць. Але жонцы маёй, дай ёй Бог здароўя, не церпіцца. “Хачу, кажа, на свае вочы бачыць шчасце сваіх дзяцей”. — “Пачакай, кажу, не спознішся...” А сам адчуваю, што чакаць болей няма змогі. Я б ужо таксама хацеў дачакацца... не скажу — радасці, я ж не баба. Гэта значыць, вядома, дачакацца радасці я б зусім не супраць. Але мяне іншае мучыць. Не ведаю, ці сумею я вам растлумачыць. Мой сын, ведаеце, артыст, вялікі артыст, але яшчэ зусім дзіця, нявіннае ягня, а тут такое палымянае каханне. А яна дзяўчына занадта ўжо прыгожая, занадта разумная, занадта жвавая і бойкая. А ўсё, што “занадта”, тое, кажуць, нягожа. Цяпер яны ўдваіх носяцца па Лондане, — не пешшу, вядома, а ў аўтамабілі, — рыскаюць па магазінах і ўсё купляюць, купляюць, купляюць. Грошы ім хоць бы што. Іхняе шчасце, што я вока з іх не спускаю, не даю ім раскідацца грашамі, — інакш яны тысячы выкідвалі б на вецер. Гэта яны збіраліся ў дарогу: вельмі можа быць, што ў бліжэйшыя дні, з Божай дапамогаю, мы паедзем у



Амерыку. Абое яны запрошаны туды на ўвесь сезон і, дзякуй Богу, на вельмі добрых умовах, — усім бы маім сябрам такія заробкі! Пашлі, Госпадзі, ім абодвум здароўя і ўдачы, як дасюль, і няхай жывуць яны доўга-доўга нам на радасць і ўцеху. Абое яны цяпер нашыя дзеці. Ці паверыце, яна нам дарагая, як роднае дзіця, а можа быць, і даражэй. Павінен, аднак, прызнацца, што, праўду кажучы, яна да гэтага часу са мною не зусім у ладах, — з таго першага пісьма, відаць... Я з ёю, як гаворыцца, і так і гэтак, а яна са мною — шыварат-наыварат. Яна слухаць не хоча, калі я заводжу гаворку пра грошы. Лічыць мяне жміндай. Дзеці дурныя, — не разумеюць, што ўсё робіцца для іх. Яна, напрыклад, упэўнена, што для мяне няма нічога на свеце даражэйшага за грошы. Яна сама мне гэта гаворыць, — вядома, не адкрыта, а намёкамі, хітрыкамі. Думае, што добра мяне вывучыла... Ну, мы і спрачаемся часцяком. Я смяюся, але майму сыну гэта каштуе здароўя. Мне гэта, вядома, вельмі балюча. Але з часам, трэба думаць, усё перамелецца. Усе дзеці такія. Ім здаецца, што на свеце няма нічога горшага за бацькоў. Нічога цяжэйшага яны сабе і ўявіць не могуць. Але я, здаецца, занадта ўжо распісаўся. Баюся, хутка паперы не хопіць. Выказаў усё, што накіпела, — і стала лягчэй на душы. Другому, зразумела, я так не даверыўся б. Але вы — іншае. Вы ўмеце захоўваць таямніцу. Усё, вядома, застаецца між намі.

Будзьце здаровыя і шчаслівыя ва ўсіх вашых справах! Пішыце часцей. Чакаю ад вас частых, добрых пісьмаў, якія вы адзін толькі ўмеце пісаць.

*Меер Стэльмах*

Галоўнае забыў: жонка просіць перадаць вам сардэчнае прывітанне, а сын пытаецца, ці бярэце вы яшчэ калі-небудзь у рукі скрыпку.

*Меер Стэльмах”.*

### *Раздзел трыццаць сёмы*

#### **ШОЛАМ-МЕЕР МУРАЎЧЫК — РОЗЕ СПІВАК**

“Маёй дарагой шматпаважанай Розе Співак і з гэтым самым жадаю вам быць у добрым здароўі. Што за прычына, што вы мяне так цураецеся і нават не хочаце адказаць на ўсе мае лісты? Чым я правінаваціўся перад вамі? Здаецца,

наадварот, я не заслужыў ад вас такі дзякуй за ўсе мае клопаты пра вас, таму, каб не я, вы і да сённяшняга дня былі б у лапах у Шчупака, каб яго зямля жыўцом праглынула! Ён з-за вас нават не заплаціў мне, што быў павінен за маю службу, а ўсё з-за вас, таму, кажа, што ва ўсім вінаваты — я, каб не я, кажа, вы не ведалі б пра Эмбрых, а ён не застаўся б, кажа, без смычка. Ён клянецца, што з-за вас разарыўся да нітачкі, так ён мне піша, і плачацца, і бядуе. Вы ж ведаеце, я яму веру, як сабаку, але калі чалавек так гаруе, дык чорт яго ведае, — можа, ён і напраўду разарыўся. Я ведаю толькі, што ў яго цяпер балячкі, а не медальёны, і брыльянтавых пярсцёнкаў на руцэ ў яго стала намнога меней, а залаты гадзіннік, здаецца мне, ён таксама недзе загнаў, і ўсё з-за вас, таму гэты чалавек рыхтаваў вялікую каліту за ваш кошт, — акрамя таго, ён убіў сабе ў галаву, ідыёт гэтакі, што, калі Гасподзь выбавіць яго з бяды і ён, з Божай дапамогаю, пазбавіцца ад сваіх жонак, ён ашарашыць вас сваімі брыльянтамі, і ўсё пойдзе, як па масле, — так ён меў яшчэ такі правад. Усё паляцела ў яго дагары нагамі, а ўсё з-за мяне, кажа: адзін ты, кажа, ва ўсім вінаваты, больш ніхто. А пакуль там што да чаго, я сеў на мель. Скончылася шпулька: тыя некалькі грошаў, што вы мне на першым часе давалі, даўно ўжо разышліся, — на адзін зуб хапіла, а акрамя таго, у мяне на шыі было цяжкае ярмо: трэба было сабраць у Амерыку бедную сястру, ды да таго ж яшчэ я і сам доўга хварэў, ледзь не сустрэўся з д'яблам смерці. Калі б не ваша маленькая падтрымка, я ўжо даўно апынуўся б там, дзе хрэн не расце. І пакорна вам за гэта дзякую, але чаму ж вы не хочаце зрабіць мне гонар і чырканоўць мне калі-небудзь хоць некалькі радкоў? Я, здаецца, нічым не правінаваціўся перад вамі. Чым жа я заслужыў, што павінен быў гнацца за вамі, як гончы сабака, з Парыжа ў Лондан і з Лондана ў Парыж, а адтуль у Антверпен, — а вы ў рэшце рэшт нават не захацелі мяне прыняць. Адзін Бог мне сведкам, я заўсёды быў гатовы ўслужыць вам і выканаць любы ваш загад: Мураўчык, ідзі, — я ішоў, Мураўчык, збегай, — я бегаў. Я ўжо не гавару пра той час, калі вы служылі ў Шчупака, але нават пасля, калі вы ўжо вырваліся з ягоных лапаў і збіраліся ў Наталію<sup>1</sup>, я, памятаеце, ніколі не шкадаваў для вас сіл і турбот, а калі трэба было выкінуць вон таго лайдака, які хацеў

---

<sup>1</sup> Пераклучанае "Італія".

застрэліцца з-за вас, хто тады паставіў сваё жыццё на карту, як не Мураўчык? А цяпер вы і зусім забылі, хто такі Мураўчык. Колькі я ні стараўся дастукацца да вас, ніяк немажліва дастукацца — не пускаюць. Неяк раз я прасядзеў у вашай прыёмнай бітыя тры гадзіны, чуў, як вы гаварылі з нейкім французам, — і вось табе на! Раптам выходзяць і гавораць, быццам вас дома няма. У мяне ў вачах пацямнела, ледзве да дзвярэй дабраўся. На вялікі жаль, бедная мая галовачка, Шолам-Меер! — сказаў я сабе, — да якой знявагі, даруй Божа, ты дажыў! Што ж, калі чалавеку шчасце прываліла, — няўжо трэба так нос задзіраць? Дзе ваша слова, што вы мне абяцалі ніколі мяне не забываць? А ў рэшце рэшт, калі я шукаў вас на вашай дачы ў Лондане, і раз неяк іду па вуліцы і бачу вас у аўтамабілі разам з сынам Стэльмаха, я, вядомая рэч, зняў капялюш, а вы зрабілі выгляд, быццам мяне не заўважаеце. Пішу вам раз, другі, трэці, а вы ўсё ні гу-гу. Чаму так, не ведаю, але цяпер, спадзяюся, вы мне абавязкова адкажаце, таму ў мяне да вас маленькі інтарэс, а менавіта: у аднаго чалавека ёсць пачак ваших пісьмаў, ён мне іх прынёс, гэты чалавек, і падрыхтаваў, відаць, тоўстую каліту, прасіў добранька заплаціць, заламаў вар'яцкую цану. Ён ведае, сказаў ён мне, што вы цяпер, як гаворыцца, у багатым апярэнні, а пісьмы ў гэтым пачку розныя, Бог ведае, што ў іх напісана, — дык вы, вядома, не захочаце, каб пісьмы вашы хадзілі па руках. “Ведаеце што, дзядзечка, — гавару я яму, — вось я зараз сяду і напішу ёй пісьмо”. — “У тым вось і справа! — адказвае ён. — А не, дык чаго б я стаў вам галаву тлуміць? У мяне, кажа, у галаве не свяшчэнныя кніжкі, а смачныя пышкі”. А таму прашу вас, мой дарагі, шматпаважаны друг Роза, каб вы мне неадкладна чырканулі, ці хочаце вы атрымаць назад вашы пісьмы ці не, і калі яны вам патрэбныя, пішыце, і я пастараюся пабачыцца з тым чалавекам і спадзяюся, з Божай дапамогаю, уламаць яго. І пішыце мне на маё імя на адрас дырэктара парыжскага яўрэйскага тэатра Ваксмана, я ж павінен ведаць, колькі я магу прапанаваць гэтаму чалавеку, таму ён і сам не ведае, колькі запатрабаваць, каб яго Гасподзь запатрабаваў да сябе на той свет! Ад мяне, вашага найпакорлівейшага слугі, і з гэтым жадаю вам шчасця і ўдачаў у жыцці. З поўнай высокай пашанаю.

*Шолам-Меер Мураўчык”.*

РОЗА СПІВАК — МАРЧЭЛЕ ЭМБРЫХ

“Мілая, дарагая мамачка Марчэла!

На гэты раз я адыму ў вас крыху больш часу, чым звычайна. Я даўно вам не пісала, і ў мяне набіралася столькі навінаў, што я, далібог, не ведаю, з чаго пачаць. Па-першае, як бачыце, я ўжо не ў Парыжы. Канец парызскага жыцця! Канец Гранд-Оперы! Я зноў вольная птушка, зноў цыганка, зноў бадзяюся па шырокім, вольным свеце. Як вы бачыце з газетных выразак, якія дадаюцца, я гастралюю з вялікім поспехам, і не адна, а ўдваіх — разам з Грышам Стэльмахам, калісьці вельмі славытым “вундэркіндам”, а цяпер яшчэ болей вядомым віртуозам, з якім я пазнаёмілася на вашым канцэрце, на тым векапомным канцэрце, які зрабіў поўны пераварот у маім жыцці. О, гэта цэлы раман! Апішу яго па мажлівасці коратка, — па-першае, таму, што не хачу адымаць у вас дарагі час, а па-другое, таму што ліст гэты я пішу на параходзе, які імчыць мяне ў Амерыку. Паслязаўтра мы ўжо будзем у Нью-Йорку.

Я пішу “мы” таму, што еду не адна — мы едзем удваіх. Так я захацела, да гэтага я імкнулася ўжо даўно. У гэтым — мая перамога, мой трыумф. Ах, як мне хацелася б цяпер абняць вас, пацалаваць, прыціснуць да сваіх грудзей, мілая, дарагая мамачка! Вы, вядома, думаеце, што я ап’янёная. Так, мамачка, я ап’янёная, але не каханнем, о, не! Называйце мяне цыганкаю, фантазёркаю, авантурысткаю, называйце як хочаце, толькі выслухайце, — тады, бадай што, вы мяне зразумеце. Так, вы і толькі вы можаце мяне зразумець. Тое, што я хачу зараз сказаць вам, — важны эпізод у маім жыцці, з якім я вас да гэтага часу не пазнаёміла, хоць вы ў ім адыгрываеце вельмі важную ролю. І пачалося гэта ў тую цудоўную раніцу вашага канцэрта, якога я ніколі ў жыцці не забуду. Гэта была найшчаслівейшая раніца ў маім жыцці, пачатак маёй артыстычнай кар’еры.

Узбударажаная, разгарачаная, разгубленая, зачараваная вашым спевам і ягонай іграю, я была амаль вынесена з залы людской плыню і разам са шматлікаю публікай спынілася каля выхаду, чакаючы з’яўлення двух вялікіх свяцілаў — слаўтай Марчэлы Эмбрых і праслаўленага Грышы Стэльмаха.

Колькі доўжылася чаканне — хвіліну, гадзіну ці дзве, —

не памятаю. Мая душа ў тых хвіліны была ў іншым свеце, у свеце незямных гукаў і нябесных мелодый. Раптам раздаўся аглушальны ўзрыў воплескаў, і хваля чалавечых галоў закалыхалася. Узняўшы вочы, я ўбачыла раскошны аўтамабіль, што спыніўся каля пад'езда. Як маланка вы абое прамільгнулі перад маімі вачамі, селі ў аўтамабіль, — першая вы, пасля ён, затым хтосьці трэці, — і, як дзівосны сон, абое вы зніклі, урачыста зніклі з вачэй пад няспынны гром апладысmentaў.

Але ў маім уяўленні гэтая хвіліна адлюстравалася навекі. Варта было мне хоць на імгненне заплюшчыць вочы, і перада мною ажываў гэты сон, у якім вы — каралева, ён — прынц, а мы ўсе — я і іншыя нікчэмныя людзі, што гібеюць на зямлі, — вашыя вернападданыя, вашыя рабы, пакорныя вашай уладзе.

Натоўп ужо даўно разышоўся, рассяўся, як струменьчык дыму, пакінуты пасля сябе аўтамабілем, які хутка паімчаўся. А я ўсё яшчэ стаяла, зачараваная, замроеная, поўная салодкіх сноў; разгуляная фантазія ўзняла мяне на сваіх крылах і пасадзіла на ваша месца, мая чароўная царыца, побач з тым юным цудоўным прынцам. І я, маленькая, адзінокая, бедная Роза, убачыла раптам свой уласны трыумф, пачула сваё імя, вымаўленае поруч з іменем Грышы Стэльмаха. Усё ва мне раптам затрымцела. Як віхор закружыліся думкі ў маёй галаве, у сэрцы зашугала полымя, і я сказала сабе: “Гэты сон павінен зрабіцца яваю”.

Сон, як бачыце, сапраўды зрабіўся яваю, здзейсніўся самым бліскучым чынам. Я не толькі дачакалася ўласнага, такога незаслужанага трыумфу, я ўдастоілася яшчэ больш высокай урачыстасці: малады прынц вырас, “вундэркінд” зрабіўся вялікім мастаком, і гэты вялікі мастак належыць зараз мне, мне адной...

Вы хочаце ведаць, ці шчаслівая я? Ці задаволеная я? Ах, мая мілая, дарагая, не пытайцеся! Я не заслугоўваю любові, якую людзі мне дораць. Я не вартая і сотай долі таго, што вы, вядома, зрабілі для мяне. У мяне благі нораў. Нейкі злы дух усяліўся ў мяне. Я нікога, нікога не люблю. Я люблю толькі тое, што падабаецца мне ў гэтую хвіліну. Я ўся ва ўладзе ўласных капрызаў. Чужыя пакуты — для мяне забава. Чужая трагедыя — гульня. Злы дэман засеў у мяне ў душы. Д'ябал, сам сатана пасяліўся ў сэрцы маім. Нішто мяне не задавальняе. Чым больш дае мне жыццё, тым ненасытней мае патрабаванні да яго. Чым больш усміхаецца мне

шчасце, тым я раблюся капрызнейшая. Толькі часамі перажываю я хвіліны високага захаплення і асалоды. Гэта бывае тады, калі мой прынц і чарадзеі на эстрадзе. О, які ён тады вялікі, які недасяжна чароўны! Няма яму роўнага, акрамя хіба што... Ах! Чаму ён не той, пра каго вы ведаеце?

Мамачка, што мне рабіць, каб займець шчасце? Навучыце мяне, мамачка, дзе шукаць яго. Ці знайду я яго ў Новым Свеце, куды цяпер еду? І ці ёсць наогул шчасце на зямлі? І ці не маю я рацыі, калі сама пра сябе гавару, што я — злосная істота, сапсаванае стварэнне?

Я была і застаюся Ваша сапсаваная, капрызная, шалапутная

*Цыганка Роза”.*

### *Раздзел трыццаць дзевяты*

#### **МЕЕР СТЭЛЬМАХ — СВАЙМУ ДРУГУ**

“Мой лепшы друг!

Не змог дачакацца вашага адказу і зноў пішу вам. Ці паверыце, у мяне ёсць нейкая непераадольная патрэба выліць перад вамі душу. Штосьці цягне мяне да вас, быццам магніт. Ды яно і зразумела: па-першае, вы ледзь не адзіны чалавек у свеце, які разумее мяне па-сапраўднаму. Вы мне неяк казалі, што раз я змог выхаваць і вывесці ў людзі такога сына, як Грыша, значыць, я і сам не такі ўжо праставаты, як гэта здаецца збоку. Гэтыя словы запалі мне глыбока ў душу. Чуць такую пахвалу ад чалавека, які так тонка разбіраецца ў людзях, надзвычай прыемна. Гэта вы і самі, вядома, разумееце. А па-другое, я наогул люблю гутарыць з вамі, таму што магу гаварыць з вамі шчыра, як з родным братам, і пісаць вам пра ўсё, што ў мяне на душы. Як я ўжо пісаў вам, я лічыў вас чалавекам, які ўмее трымаць язык за зубамі. Ведаю: вашыя вусны, што жалезны куфар за сямю пячацямі, а таму ўпэўнены, што гэтых пісьмаў ніводная жывая душа, акрамя вас, не ўбачыць і што, як гаворыцца, птушка залётная пра іх не пачуе.

Ну, а цяпер угадайце, адкуль я пішу вам. З парахода, мілы друг, з парахода пішу я вам. Мы едзем у Амерыку. “Мы” — гэта значыць я, Грыша, Роза і антрэпрэнёр, амерыканскі гусь, які за пэўны мінімум узяўся ўстроіць нам артыстычнае турнэ па Амерыцы, — праезд у першым класе і

іншыя дарожныя расходы, зразумела, за ягоны кошт. Гэты мінімум нам гарантаваны пры любых зборах. Гэта значыць, што ніжэй за гэтую суму ён нам плаціць не можа. Але калі збор перасягне гэты мінімум, — розніца напалам. Раскумекалі? Проста кажучы, ён нас наняў, дакладней, — будзем называць рэчы сваімі імёнамі, — ён нас купіў на пэўны тэрмін — і ўсё тут!.. Прадаставіць сябе ў распараджэнне іншага чалавека, мой мілы друг, быць прададзеным — задавальненне вельмі сярэдняе, паверце мне, тым больш што я ўжо навучаны горкім вопытам, нямала нацярпеўся ад свайго немца, ды сатрэцца імя яго і памяць пра яго з твару зямлі! Але што з сабою паробіш, калі гэты мінімум — занадта ўжо ўнушальная сума? Занадта ўжо вялікая спакуса, чорт пабяры! Спачатку я і слухаць не хацеў пра нейкі там мінімум. Што значыць, ён нас будзе вазіць? А я дзе? Не ведаю я, ці што, як гэта робіцца? Але гэты амерыканскі гусь прыстаў як смала, спакою не даваў: колькі, маўляў, я хацеў бы мець гатоўкаю, які мой мінімум, гэта значыць якая мінімальная сума, якую я лічыў бы неабходным атрымаць? Што яму адказаць, гэтакаму гусю? Заўважыўшы, што я вагаюся, ён сказаў: не абавязкова даць адказ зараз жа. Я, кажа ён, магу пачакаць, магу вам даць на роздум дваццаць чатыры гадзіны. Як вам гэта падабаецца? Задаў мне, як гаворыцца, галаваломку на дваццаць чатыры гадзіны. Можаце сабе ўявіць, я ў тую ноч і вокам не звёў. Прыкідваў туды-сюды, раіўся з жонкаю, перагаварыў з дзецьмі. Але што дзеці? Што яны разумеюць? Мой сын, як я ўжо вам пісаў, у такіх рэчах ні бэ ні мэ не разумее, не цікавіцца гэтым. Думаеце, ён цаны грошам не ведае? Выдатна ведае, што чым больш, тым лепш. Але ён не ўмешваецца, спадзяецца на бацьку. Ведае, разумееце, што бацька — не з тых, каго можна абвесці вакол пальца. Затое яна, гэта значыць Роза, куды практычнейшая за майго Грышу. Уласна, калі гаварыць шчыра, для яе грошы таксама хоць бы што, а траціць, раскідацца грашамі, кідаць рублі на вецер яна такая ж майстрыха, як і мой сын, нават мудрэй за яго будзе, за пояс яго заткне. Але яна кемлівая, дзелавая. У яе ёсць смак на грошы. Яна ўмее заламаць такую цану, што ў антрэпрэнэра ў вачах пацямнее. І правільна робіць! Я яе цалкам адабраў. Кожны чалавек павінен ведаць сабе цану. Мяне толькі здзіўляе, адкуль у яе такія замашкі. А пагаварыць з ёю, яна стане пераконваць, што гэта я прыхваціўся да грошай.

Карацей. Скончыліся дваццаць чатыры гадзіны, і мой

амерыканскі гусь тут як тут. Чыста паголены, акуратны, зашпілены на ўсе гузікі. Чакае майго адказу. Я назваў такі мінімум, заламаў такую цану, што калі б я назваў вам суму, вы напэўна падумалі б, што я лгу. Думаеце, амерыканец спалохаўся? Ніколькі! Падумаў з паўхвіліны, не больш, і працягнуў мне руку: “Ол райт”. У перакладзе на нашу мову гэта абазначае: “У добры час!” Што вам сказаць? У мяне ў мазгаўні памуцілася, быццам бы гэты чалавек стукнуў мяне абухом па галаве. Хоць бы ён для прыліку крыху патаргаваўся. Зусім не! Адразу ж па руках — і баста! Што б тут прыдумаць? Я добра падумаў і прад’явіў новае патрабаванне: уся сума гарантаванага мінімуму павінна быць аплачана наперад наяўнымі, гэта значыць павінна быць унесена ў банк на маё імя. Думаеце, мой амерыканец быў збіты з панталыку? Ніколькі! Ён і брывом не варухнуў. “Ол райт!” — паўтарыў ён зноў, устаў і адправіўся на тэлеграф, запатрабаваў па тэлеграфу грошы з Нью-Йорка. Словам, здзелка была заключана. Справа зроблена.

Уявіце сабе, — Роза мяне пасля не пераставала дражніць, проста-такі на смех падняла: чаму я так танна прадаў? Як вам гэта падабаецца? Яна гаворыць, што ў мяне апетыт вельмі ўжо ўбогі. У мяне, як яна кажа, размаху няма. Што вы скажаце на гэтакую дзёрзкасць? У мяне і без гэтага сэрца гатова разарвацца на кавалкі ад злосці на гэтага амерыканца, а яна яшчэ сыпле соль на свежыя раны. Я, праўда, хацеў спытаць у яе, адкуль у мяне можа быць размах. Хіба я прайшоў школу Альберта Шчупака?.. Але я перадумаў, няхай лепш я застануся ў крыўдзе. Не хачу, каб мой сын ведаў што-небудзь пра Шчупака і наогул пра мінулае Розы. Хоць, па сутнасці кажучы, чым яна вінаватая, што Шчупак вазіў яе, як цыган мядзведзя, і нажываўся на ёй? Ды і што тут было нядобрага? Беднасць, кажуць, не загана. Я ж і сам — ды не паўторыцца гэта болей ніколі! — нямала бадзяўся з Грышам ў парваных ботах па гарадах і мястэчках, за трохрублёўку мой хлопчык іграў на шэсць мелодый, ды яшчэ сёму ў дадатак. Ды яшчэ даводзілася выслухоўваць такога роду водгукі, што, маўляў, ёсць у іх у мястэчку скрыпач Мойша-Нойах, дык той іграе малдаванскую — свету на здзіўленне! Не, мой мілы друг, я ніколькі не саромеюся свайго мінулага. Наадварот, я ганаруся тым, што магу, дзякуй Богу, расказаць пра гэта з радасцю, як пра часы даўно мінулыя. Калі мы збіраемся ўсёй сям’ёй, я люблю ўспамінаць, як мы калісьці — ды не паўторыцца гэта больш ніколі! — марылі пра крэндзелі, шклянка чаю з цукрам



была для нас святам, кавалак курыцы толькі ў сне мог прысніцца, а за адзін яблык або пару сліў Грыша быў гатовы сыграць любую песеньку.

Больш за ўсіх любіць слухаць гэтыя расказы Роза. Вочы ў яе тады разгараюцца, яна робіцца яшчэ прыгажэйшая. Яна таксама любіць расказваць розныя выпадкі са свайго мінулага. А расказваць яна майстрыха. Можна памерці ад смеху, калі яна пачынае апісваць ва ўсіх падрабязнасцях сваё роднае мястэчка Галянешці. Яна то паказвае базарных гандлярак, то, падрабляючыся пад ахрыплага кантара, выконвае “нумары” так пацешна, што, паверце, мілы друг, ніякага тэатра не трэба. Мы так гучна рагочам, што за тры кварталы можна пачуць. Шкода толькі, што яна рэдка бывае ў настроі, каб забаўляць нас падобнымі жартамі. Я, здаецца, ужо пісаў вам, што яна капрызная дзяўчына. У яе ўсё пад настрой. То яна вясёлая, і ад яе так і дыхае радасцю: спявае, танцуе, ды яшчэ як! Так, разумееце, што ўвесь дом танцуе разам з ёю. То раптам найдзе на яе хмара, і яна зачыняецца ў сябе ў пакоі на цэлы дзень. А то раптам засядзе пісаць пісьмы і піша, піша, піша без канца. Каму? Бог яе ведае. А часам ні з таго ні з с'яго прычэпіцца да Грышы, каб ён іграў, хоць у яго ў гэтую хвіліну няма абсалютна ніякай ахвоты іграць. Але калі Роза просіць, — якая тут можа быць размова. Калі б яна, скажам, разбудзіла яго сярод ночы і папрасіла іграць, няўжо ён адмовіў бы ёй! Каханне не жарты. Ну, ён, зразумела, адразу ж бярэцца за скрыпку, а Роза садзіцца насупраць, падпірае галаву рукамі, а сама вачэй з яго не зводзіць. Паглядзець на яе ў гэтую хвіліну — анёл! Маляваная красуня! А паспрабуйце папрасіць яе праспяваць што-небудзь. Ні за што на свеце! Наадварот, чым больш вы яе просіце, тым менш у яе ахвоты спяваць. Затое, калі яна ўжо разахвоіцца, — салаўём заліваецца. Думаеце, спявае ары з опер, канцэртныя нумары? Куды там! Або цыганскія раманы, або яўрэйскія песенькі. Паслухалі б вы, як яна спявае хасідскія песенькі, вы пешкі сюды прыбеглі б. Я ведаю, вы ж аматар яўрэйскай песенькі. Перадаю вам адну з яе хасідскіх песень, якую яна выконвае на вясёлы лад. Шкода, што я не ведаю нотаў. Давядзецца перадаць вам толькі словы гэтай песенькі. Вось яны:

Я з Хісалвіча\* ў Любавіч\*,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад...

Сумку ўзяў з сабой дарожную,  
Палку, ды пайшоў...  
Ну, а што кішэнь парожняя —  
Покуль не знайшоў!..

... Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад...  
...

Да падзіка я ў Любавіч —  
Ён чакае там!  
А адтуль ужо ў Хісалвіч —  
Другі жыве там!

Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад...  
...

Пяць дачок, ды тры сыночкі  
У мяне растуць...  
Ёсць каза за тры шасточки —  
Ўсё багацце тут!

Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад!..

Без страхі у мяне хата —  
Ёсць дзе ветру дзьмухаць...  
Ну, а што мышэй багата —  
Дык ці трэба слухаць?!

Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад!..

Свішчы вецер, злуйся бура!..  
Ў дарогу збяруся...  
А што ў хаце вельмі хмура —  
Неяк разбяруся!..

Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад!..

Калі пгчасце толькі ў хлебе —  
Розум слабаваты...  
Я хачу пабачыць рабе —  
Ды й двух малавата!..

Я з Хісалвіча ў Любавіч,  
Туды і назад —  
З Любавіча ды ў Хісалвіч —  
Ездзіць вельмі рад!..

Што вам сказаць, мой дарагі друг? Васемнаццаць сімфоній, семнаццаць канцэртаў я ахвотна аддам за адну яе яўрэйскую песеньку. Або паслухалі б вы, напрыклад, як яна спявае арыі ўсіх славурых кантараў свету — Нісі Бельзера, Сіраты. І якіх, якіх толькі арыяў вядомейшых кантараў яна не выконвае! Яна можа вам праспяваць малітву “За грахі нашы” або “Ты помніш, Госпадзі” з усімі тонкасцямі і кантарскімі выкрунтасамі, і прытым так цудоўна, так соладка, што растанеш ад задавальнення. Што гаварыць, чарадзейка! А паслухалі б вы, як яна лапоча па-нямецку, па-французску. А калі вам хочацца па-англійску, — з задавальненнем! Што і казаць, дзяўчына, якіх мала! Ну, самі скажыце, як не любіць такую? Адна толькі бяда: яна крыху злосніца. Ой, злосніца! З ёю трэба заўсёды быць напаягове, кожнае сваё слова ўзважваць. Не так скажаш, не так глянеш, — жыццю пасля не будзеш рады! Порах! Мы з жонкаю ўжо, вядома, асцерагаемся, падтакваем ёй ва ўсім. Дзеля сына, вядома... Дзякуй Богу, што ён знайшоў сваё шчасце, хоць, з другога боку, калі разважыць цвяроза, ён мог дасягнуць намнога больш. Магнаты былі б шчаслівыя, калі б ён парадніўся з імі. Золатам бы мяне абсыпалі. Але прапала! Відаць, так суджана. Суджанага, кажуць, і на кані не аб’едзеш. Дай Бог, каб хутчэй можна было глядзець і не наглядзецца, не нарадавацца на іхняе шчасце... Пакуль яшчэ няма пра што гаварыць, абсалютна няма пра што. Каханне... і больш нічога! Шкода, дарагі друг, што вас тут няма. Калі б вы былі побач, мы б ужо нагаварыліся ўдосталь. Дзень і ноч мы з вамі сядзелі б удваіх, і я вам расказваў бы, расказваў, без канца расказваў бы пра гэтую парачку. Гэта, скажу я вам, цэлы свет, і ў ім свае светлы і свецікі. Але я вымушаны закончыць пісьмо, таму што звоняць на абед, запрашаюць да стала, а есці, далажу я вам, на параходзе хочацца шалёна як! Апетыт у публікі, каб не сурочыць, такі, што, пакуль дачакаешся жаданага званка, два разы перакусіш у сябе ў каюце. Так, шкада, ад душы шкада, што вас няма на параходзе. Пасля прыезду ў Нью-Йорк я, дасць Бог, напішу вам яшчэ падрабязней. Дай Божа прыбыць шчасліва на места!

А пакуль будзьце здаровыя і пішыце часцей. Лісты адпраўляйце на мой нью-йоркскі адрас, які я змяшчаю ніжэй.

Ваш адданы друг

*Меер Стэльмах.*

Галоўнае забыў: адзін пункт уставіў амерыканскі гусь у кантракт, такі пунктік, што з-за яго ледзь не разладзілася ўся справа. А менавіта? Не, вы толькі паслухайце, на што здольны амерыканец: ён запатрабаваў, каб ні Грыша, ні Роза без яго ведама ні з кім не вадзілі кампанію ў Амерыцы. Гэта значыць, калі яны хочуць каго-небудзь прыняць, ён павінен ведаць, каго іменна. Хочуць яны пайсці куды-небудзь, ён павінен ведаць, куды. Нават калі ім будуць прысылаць лісты, ён павінен ведаць, адкуль ім пішуць. Як вам гэта спадабаецца? Я, вядома, доўга вагаўся, але ўрэшце рэшт падпісаў кантракт з усімі пунктамі. Аднак апошні пункт я схаваў ад дзяцей, таму што калі Роза, не дай Бог, даведаецца пра яго, яна вядома, устроіць скандал на ўвесь свет. Таму прашу вас: пра гэта нікому ні слова! Іншаму я не даверыўся б, але вам — якая можа быць гаворка?

*Меер Стэльмах.*

### *Раздзел саракавы*

## **ШОЛАМ-МЕЕР МУРАЎЧЫК — СВАЙМУ ДРУГУ АЛЬБЕРТУ ШЧУПАКУ**

“Дарагі друг Альберт, я пішу табе гэты ліст і з гэтым паведамляю, што я, дзякуй Богу, у Лондане другі раз ужо, а як ты ў Адэсе, я і пішу табе ў Адэсу, каб ты ведаў, Альберт, што справы мае вельмі дрэнныя, далей няма куды, усё ідзе кулём, шыварат-навыварат, не шанцуе, хоць разарвіся. Я ўжо і сам шкадую і чарвяк мяне точыць, чаму я тады не паехаў з табою разам назад дахаты, але цяпер ужо прапала, таму чорт мяне падаткнуў. Такая мне, відаць, выпала доля, каб цярэць і пакутаваць, вось я і затрымаўся спачатку ў Вене, а пасля ў Парыжы, і цяпер я ў Лондане, — усё дзеля нашай красуні. Думаў, схалю жураўля ў небе, а ўрэшце рэшт падхапіў прастуду і атрымаў дулю пад нос. З таго часу, як яна прыехала з Італіі, яна так нос задрала, што не падступіся. Жартачкі, Роза Співак! Мяне ледзь паралюш не схаліў, калі я пачуў

яе спывае, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдач! А спывае яна, Альберт, так, што ні ты, ні твая бабуля, ні твая прабабка ніколі і ў сне не чулі нічога падобнага. А з якою пашанаю яе ўсюды сустракаюць, а якія на ёй брыльянты! А яе выезд! Паглядзеў бы ты толькі, ты тройчы закапаў бы сябе жывым у зямлю. А хто табе вінаваты, што ты абыходзіўся з ёю, як ідыёт, а з-за цябе я таксама застаўся, як рак на мелі, ледзь з голаду не здох. На маё шчасце, у Парыжы ёсць яўрэйскі тэатр і дырэктарам там Ваксман, агіднейшы чалавек, і трупа ў яго — дай яму Бог такое шчасце! Я з цяжкасцю зарабіў некалькі капеек і — марш у дарогу! — зноў у Лондан. Што ж аказваецца? Мыльны пухіры! Яна ўжо ў Антверпене і Бруселі, — трэба ехаць у Антверпен і Брусель, а ніткі ўсе выйшлі, ехаць няма на што. Што рабіць? Я залажыў свой чамаданчык у Лондане ў аднаго звяругі, Кламерам яго завуць, ён трымае там кафэ-рэстаран. І вось прыходжу я па чамадан — і што ж!.. Кламера няма, чорт яго панёс у Амерыку. А Роза яшчэ раней паехала ў Амерыку, знаеш з кім? З сынам нашага Меера Стэльмаха — з ягоным Грышам. Яна спывае, ён іграе, а грошай у іх куры не клююць; столькі заграбаюць, што дай нам, Божа, зарабіць абодвум столькі за тры месяцы, колькі ім перападае за адзін вечар. А для мяне гэта проста зарэз, што Кламера няма, таму ў чамаданчыку ў мяне ляжаць вельмі важныя паперы, знаеш якія? Письмы Розы. Чытаць іх я не чытаў, але думаю, што Розе яны ой як патрэбны, таму яна піша, каб я абавязкова раздабыў гэтыя пісьмы, а за грашыма затрымкі не будзе. І скажы, калі ласка, да чаго не шанцуе! На маю бяду, яе пісьмо правалалася раней тры месяцы ў Ваксмана, каб яго халера задушыла! Я хацеў заехаць яму ў фізіяномію, набіць яму морду, ды баяўся, што ён мне не заплаціць заробленых грошай. Падумаў толькі, як усё ляціць дагары нагамі. Чорт мяне занёс у Лондан якраз тады, калі яны ўсе раз'ехаліся, расталі, як соль у вадзе. Цяпер паўстае пытанне, што мне рабіць, у каго прасіць дапамогі, да каго мне звярнуцца, як не да цябе, мой дарагі Альберт, і з гэтым прашу цябе, выручай, брат, выратуй мяне ад ганьбы і вышлі дзеля ўсіх святых як можна хутчэй сюды ў Лондан — вось табе мой адрас — адну сторублёўку, каб я мог як-небудзь давалачыся да Амерыкі. Там ужо я не хвалюся, толькі б мне дабрацца да гэтага пудзіла гарохавага і адабраць мой чамаданчык з паперамі. Ты ж ведаеш, я сумленна заслужыў у цябе не тое што адну сторублёўку, а куды болей. Памятай жа, Альберт,

не будзь тым, што рохкае, і вышлі мне абавязкова як можна хутчэй гэтыя некалькі грошаў.

Я табе да гэтага часу не дакучаў просьбамі, бо патрэбы не было, але цяпер у мяне патрэба: трэба ехаць у Амерыку. Мая сястра ўжо даўно там. І магу цябе запэўніць, Альберт, што твае грошы табе, з Божай дапамогаю, вярну, ды яшчэ з вялікім “дзякуй” у дадатак, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў! Мне, дзякуй Богу, чужых грошай не трэба, а як будзеш мне пісаць, адпішы пра ўсё падрабязна, як там у цябе, ці добрая ў цябе трупа, якія п’есы ідуць у нас у Адэсе, і як у вас цяпер з дазволам, і як пажывае ўся астатняя братва. Гоцмаха памятаеш? Ён, чутно, цяпер у Лондане са сваёй трупай. Што ты на гэта скажаш? Кажуць, ён цяжка хворы, ляжыць у ложку. Я яго ненавіджу, як набожны яўрэй свініну, але, чорт яго вазьмі, трэба схадзіць яго праведаць. І з гэтым будзь здароў! З поўнай высокай пашанаю

*Шолам-Меер Мураўчык”.*

### *Раздзел сорак першы*

#### **АЛЬБЕРТ ШЧУПАК — ШОЛАМ-МЕЕРУ МУРАЎЧЫКУ**

“Глыбокапаважаны друг Шолам-Меер!

Усе мае кепскія сны за мінулую і пазамінулую ноч — на тваю галаву! Ты што, звар’яцеў ці мазгі ў цябе памутнелі? Што значыць, я ўляпаю жывыя грошы ў мёртвую справу? Сторублёўкі буду табе пасылаць! Я толькі таго і чакаў. Адзіны ты ў мяне сыноч, ці што? Ці сторублёўкі ў мяне ў агародзе растуць? Каб мне так мець цябе сваім татачкам, як у мяне ёсць сторублёўкі, таму што кожны, каму толькі хочацца, імкнецца выдурыць у мяне грошыкі. Рвуць, цягнуць, за полы хапаюць, з усіх бакоў так чэпяцца, што ў мяне косці трашчаць. Я яшчэ не ачомкаўся ад ранейшых калатнечаў, — дык на вось табе! З кожным днём усё новыя і новыя напасці. Але ні на каго ў мяне так сэрца не кіпіць, як на кантарскую дачку, з-за яе ты мяне ўцягнуў у балота, таму што яна не толькі каштавала мне кучу грошай, ледзь мяне не пусціла хадзіць з торбамі, але яшчэ так абразіла мяне тады ў прысутнасці майго друга Меера Стэльмаха, падпаскам мяне назвала. Няхай бы лепш назвала мяне злодзеем, разбойнікам, бандытам, грабежнікам з вялікай дарогі, апошнімі словамі аблаяла б, — мяне гэта так не абразіла б,

як слова падпасак. Я гэтага ёй ніколі ў жыцці не дарую, нават калі буду ляжаць на лаве нагамі да дзвярэй. А што ты збіраешся ў Амерыку, гэта добра, і я гатовы ўдзельнічаць у расходах, але, вядома, не цэлай сторублёўкаю, таму што ў мяне гэтакіх грошай няма. І пасылаю грошы толькі з умоваю: я ўкладваю ў гэты ліст яе распіскі, якія ў мяне захаваліся, — а можа табе ўдасца выдзерці ў яе крыху грошай у лік доўгу, які яна мне засталася вінаватая. І калі яна сапраўды столькі зарабляе, колькі ты пішаш, чаму ёй не вярнуць мне страты, якія яна мне прычыніла тым, што так раптам узяла і збегла — і шукай ветру ў полі! Я ўжо ёй дарую працэнты, я гатоў, калі на тое пайшло, дараваць нават “падпаска”. Не такі я чалавек, барані Божа, каб доўга трымаць злосць у сэрцы. А табе няхай Гасподзь паможа і пашле табе шчасце і ўдачу, — ты ж ведаеш, я табе, барані Божа, не ворагі. Там, Кажуць, залатая краіна. І час ад часу пішы пісьмы не так, як да сёння, — то маўчаў, як нябожчык, то раптам “тыц тобі дурень”, гэта значыць “увайшоў Аман”\*, што абазначае, “як тлумачаць мудрацы”, — “чорт яго прынёс!” Чаму ты, шэльма, адразу не напісаў, а чакаў да апошняе хвіліны? Быць можа, крыху раней я, чаго добрага, мог выслаць цэлую сотню, а цяпер не магу, Бог мне за сведку, больш за паўсотні ніяк не магу, таму што канкурэнцыя ліха ведае якая, а расходы і за гэта большыя, і кожны раз трапляецца табе новая напасць і новая чартаўшчына. І калі Гасподзь табе паможа, ты, трэба спадзявацца, вернеш мне доўг, таму што мне грошыкі нялёгка дастаюцца, адзін Бог мне за сведку, з якім намаганнем нажываецца кожная сотня. Калі ты сустрэнешся з гэтай самаю, нагадай ёй і булёнчык, і цукеркі, і шакалад, і асобныя купэ ў вагонах другога класа, і новыя сукенкі, што я ёй кожны раз купляў. Яна ж мяне да нітачкі абабрала. Шчасце маё, што я так-сяк дабраўся да Адэсы, на маю старую радзіму, тут калісьці ў мяне справы ішлі як па масле, гэта значыць уласна я і цяпер не скардзіўся б, калі б не канкурэнцыя, — тры тэатры ў адным горадзе. Але мой тэатр лепшы за ўсе, таму што ў мяне ўласны хедар, са сваімі клакёрамі, усе на жалаванні. Адна толькі бяда, што ў нас тут тры трупы і часы вельмі цяжкія, а халера гуляе па горадзе, ды яшчэ з чумою на закуску, а “барын”\* тут у Адэсе — сапраўдны Аман\*, горш за халеру і чуму разам. Усё ж я тут раблю самыя лепшыя зборы. “Яўрэйская разыначка”, дзякуй Богу, не сходзіць са сцэны, а “Хінка-Пінка” таксама таварчык хоць куды, ды і “Велвеле есць кампот” таксама

смачны кавалак, аб'ядзенне! А дазваляў я атрымліваць колькі хочаш, і, дзякуй Богу, я тут у Адэсе карыстаюся пашанаю і займаю становішча ў грамадстве, выкупіў свае брыльянты і маю жоначку — на зайздрасць усяму свету, чорт бы яго бацьку ўзяў! І мог бы ўжо абзавесціся сямейным домам, калі б не вечныя напасці, якія неадчэпна гоняцца за мною, праследуюць мяне па пятах, так што іншы раз нават за сваё жыццё нельга быць спакойным, а ворагаў у мяне хоць адбаўляй, і кожны раз з'яўляецца хто-небудзь да мае жонкі, да цяперашняй гэта значыць, і шэпча ёй розную бязглуздзіцу, разводзіць хлусню, быццам у мяне за мяжою ёсць палюбоўніца, кантарская дачка, і я быццам трачу на яе ўсе свае капіталы, і паспрабуй апраўдацца, халера ім у бок! Палюбоўніцу выдумалі, гэтага яшчэ не хапала!

Больш няма чаго пісаць, і будзь здароў і неадкладна адпішы наконт паўсотні, што я табе пасылаю, і растлумач мне, як трапілі да цябе яе паперы, ці праўда, што яна іх згубіла, гэта значыць Роза, ці ты іх знайшоў у скрынцы яе стала пад замком? Таму што ты быў у яе правая рука, як быццам сакратар; не памятаю я, думаеш, як ты з ёю ўсё шаптаўся ды шушкаўся за маёй спіною? А ўсё-такі перадай ёй ад мяне паклон і Брайндэле-козак, каб ёй папярхнуцца, таксама нізка кланайся ад мяне, і калі ўбачыш Гоцмаха, скажы яму, каб чорт яго бацьку ўзяў! З глыбокашаноўнай павагаю

Дырэктар Альберт Шчупак”.

### *Раздзел сорак другі*

#### **КАНТАРЫХА ЛЕЯ — ДАЧЦЭ РОЗЕ СПІВАК**

“Маёй дарагой, шаноўнай, мудрай дачцэ пані Рэйзале, ды пашле ёй Гасподзь даўгалецце!

Па-першае, паведамляю табе, што я, слава Богу, здаровая, дай Бог тое самае пачуць ад цябе, на радасць, вяселле і ўцеху, амін.

Па-другое, ведай, мая дарагая, мілая дачка, што я не хачу засмучаць цябе страшнай весткаю пра цяжкае гора, якое навалілася на нас, як гром з неба, і, Бог мне за сведку, што я і цяпер не пісала б табе пра гэта, таму што, пакуль ты маеш вялікія поспехі ў жыцці, не трэба табе ў гэтым перашкаджаць. Я сама добра ўсведамляю, што як мне ні



горка і маркотна, што я засталася на старасці гадоў адзінокаю ўдавою, — табе будзе ў тысячу разоў горш, калі ты даведашся, што засталася сіроткаю, бядачка мая, страціла бацьку, якога ты так любіла і які ў табе душы не чуў. Да апошняй хвіліны ён не пераставаў шаптаць тваё імя. Усё Рэйзале ды Рэйзале! Што ж рабіць? На тое воля божая. Відаць, так суджана. З таго дня, як ты нас пакінула, ён да таго быў засмучаны, так быў узрушаны горам, быццам на яго ўвесь свет абрынуўся, і ўсё яму стала абьякавым: ні яда, ні сон яго не цікавілі. Колькі я ні старалася яго супакоіць, — бывае, маўляў, не дай Божа, дзіця памірае, дык гэта ж у тысячу разоў горшае, таму што калі дзіця ад'язджае, дык астаецца яшчэ надзея, што яно, з Божай дапамогаю, вернецца, а калі дзіця, ратуў Божа, памірае, дык ужо назад яго не вернеш, бо што зямля ўкрыла, тое прапала, — але бацька і слухаць не хацеў гэтыя суцяшэнні. Я яму прыводзіла як прыклад нашага багатыра Рафаловіча, — ён жа і гаварыць нікому не дазваляе пра свайго мілага сына, забараніў нават успамінаць пры ім гэтае дарагое імечка — Лейбл. Гонар яму і слава! Што ж, няўжо яго гаротная матка зрабіла разумней! Яна так доўга аплаквала сына, так гаравала па ім, што растала, як свечка, даруй, Госпадзі. Так я, бывала, угаворваю твайго бацьку. Але ўсё гэта былі дарэмныя словы, таму што твой бацька — ды не залічыцца яму гэта за грэх на тым свеце! — ніякіх угавораў, ніякіх суцяшэнняў і слухаць не хацеў. Ён — царства яму нябеснае! — дзеўб адно, усё паўтараў прытчу са Свяшчэннага пісання пра бедняка і ягонага бацьку. У багатыра Рафаловіча, гаварыў ён, многа авечак, і ён можа сабе дазволіць выкрасліць з памяці адну згубленую авечку; а бядняк, у якога ёсць толькі адна авечка, адно-адзінае вока ў лобе, калі раптам прыходзяць і выкрадаюць ягонае дзіця, яго адзіную ўцеху, зрэнку вока яго, — як ён можа гэта перажыць?

Так ён гаварыў і, відаць, меў рацыю, таму што я ніколі ў жыцці не забуду гэтых жудасных начэй, калі ён — мір праху яго — устане, бывала, сярод ночы, ціхенька — так, каб я не чула, — залезе за фіранку і цалуе, цалуе пасцель, на якой ты спала, і ціха-ціха плача, глытае слёзы. Я яму гаварыла: “Ісроел, ты грашыш; чалавек не мае права так мучыць сябе. Вось убачыш, кажу, атрымаецца, з Божай дапамогаю, ад яе добрая вестка”. І ён — царства яму нябеснае! — прыкінуўся вясёлым і стараўся пераканаць мяне, што ён ужо амаль пачынае забываць сваё гора. Але хіба я не бачыла,

што гэты чалавек сохне з дня ў дзень, чахне, гасне, як свечка. Я цябе, барані Божа, не вінавачу, дочачка мая, — ведаю, што тваё сэрца цягнулася да яго не менш, чым ягонае сэрца да цябе. Я бачыла гэта па тваіх першых лістах, — яны былі для яго лепш за ўсялякія лякарствы і гаючыя настойкі, якія прапісаў яму доктар. А пасля, калі мы дажылі да шчасця ўбачыць цябе на свае вочы і ты прыехала да нас у госці, яго ж не пазнаць было, ён як з мёртвых уваскрос. Ужо, я думала, узышло сонейка, анёлы цешаць маё жыццё, канец майму горкаму смутку. Але гэта быў толькі падман, гора маё гарапашнае! Відаць, чарвяк усё тачыў і тачыў яго знутры, поедам еў, даруй, Госпадзі, усе сокі з яго высмактаў, так што, калі насталі лепшыя часы, у бацькі ўжо не хапіла сіл жыць. І то яшчэ шчасце, што ён хоць крыху пацешыўся перад смерцю, — ты аказвала яму столькі пашаны, увагі і ласкі, што ніхто гэтага і чакаць не мог. “Цяпер вам толькі жыць ды пажываць, рэб Ісроел”, — казалі яму ўсе, хто яго ні бачыў, і зайздросцілі нам і нашаму багаццю. Зайздросцілі, што ў нас ёсць свой дом, які ты нам купіла і так багата абставіла, хоць, праўду кажучы, для мяне гэты дом, як гаворыцца, не па галаве ярмолка. І калі я падумаю, што я буду рабіць адна-адзінюткая ў столькіх пакоях, я проста-такі жахаюся: можна ж, даруй, Божа, звар’яець, як старая маці Бені Рафаловіча, якая і да гэтага дня жыве ў доме. Божа, Божа, чым дажыць да такой, з дазволу сказаць, старасці, лепш ужо зрабіць так, як твой бацька-нябожчык. Памёр ён у дваццаць другі дзень месяца аба, а цяпер дваццаць першы дзень месяца элула\*, так што прайшло ўжо роўна трыццаць дзён са дня ягонай смерці, і табе давядзецца спраўляць жалобу не сем дзён, а ўсяго адну гадзіну\*. Ды табе ў тваім становішчы і немагчыма было б іначай. Ты, між іншым, даволі дагадзіла нябожчыку-бацьку сваім прыездам, — гэтым ты хоць крыху працягнула дні яго жыцця, царства яму нябеснае! І ведай, мая дарагая дачка, што за дзве гадзіны да смерці ён успамінаў цябе добрым словам, — няхай будзе ён заступнікам перад прастолам Усявышняга за цябе, за мяне і за ўвесь народ ізраільскі! А так як ён — мір праху яго — не заслужыў ва Усявышняга радасці пакінуць пасля сябе сына, які чытаў бы па ім “кадэш”, дык я падрадзіла для гэтага сінагагальнага служку Хаім-Шаю, — памятаеш, таго самага, якому ты ў той прыезд падаравала

грошы на карову? Гэта ягоны сыноч Навум піша за мяне пісьмо, я гавару, а ён піша. Так ўжо, відаць, Богам было суджана, каб ягоны бацька штодзённа, раніцаю і вечарам, чытаў “кадэш” па тваім бацьку, а ягоны сыноч пісаў бы за мяне лісты.

А якое пахаванне наладзілі твайму бацьку-нябожчыку! Не ведаю, ці хавалі калі-небудзь у нас у мястэчку з такой пашанаю нават самага буйнага багатыра. І месца на могілках яму адвялі самае ганаровае — паміж рабінамі і знакамітымі багатырамі мястэчка. Ён, гаротнік, упаўне заслужыў такую пашану. Калі Гасподзь дасць мне пажыць і я дажыву да першае гадавіны ягонаі смерці, дык я яму, з Божай дапамогаю, пастаўлю надмагільны помнік, якога ён заслугоўвае. І прашу цябе, дарагое дзіця маё, дазволь мне здаць хоць бы паўкватэры. Падумай толькі, што мне рабіць адной у столькіх пакоях! І пішы мне частыя і радасныя лісты, як да гэтага часу. Тваё апошняе мілае пісьмо, у якім ты развітваешся з намі перад ад’ездам у Амерыку і пішаш тату, каб ён усяляк бярог сваё здароўе, пакуль ты зноў прыедзеш да нас у Гальянешці, яму — мір праху яго! — не суджана было прачытаць, таму што ён тады ляжаў ужо з чарапкамі на вачах. Твой ліст мне прачыталі, калі я ўжо сядзела на падлозе, спраўляючы сямідзённую жалобу, а грошы мне прынеслі ў хату. А больш грошай, дочка, мне не пасылай. Хопіць мне на ўсю зіму да самага Вялікадня, таму што калі я надумаю, што мне, з дазволу сказаць, трэба, адзінокай удаве, дык я маю Бога толькі пра адно: каб ён даў мне шчасця ўбачыць цябе яшчэ адзін хоць раз у поўным здароўі, калі ты, як Богу будзе пажадана, другі раз прыедзеш да нас, а болей мне нічога не трэба. І яшчэ маю я Бога пра тое, каб з ягонаі ласкі мне дажыць да шчасця ўбачыць цябе пад вянцом. І будзь здаровая і мацуйся, дзіцятка маё, не вельмі ўжо бядуй, не плач, не надта гаруй па бацьку, не губісябе, беражы сваё здароўе. І няхай пашле табе Усявышні ў хуткім будучым твайго суджанага, і дай мне, Госпадзі, як можна хутчэй дажыць да таго дня, калі ты парадуюш сэрца свае маткі, аб чым я дзень і ноч узношу малітвы да прастола Усявышняга.

Ад мяне, тваёй адданай маці, якая цалуе цябе тысячу разоў.

*Лея Снівак”.*

МЕЕР СТЭЛЬМАХ — СВАЙМУ ДРУГУ

“Мой мілы, дарагі друг!

Ваш ласкавы сяброўскі ліст я атрымаў. Вы цікавіцеся Амерыкай, хочаце ведаць, што гэта за краіна; а я, дарэчы, збіраўся апісаць вам ва ўсіх падрабязнасцях краіну Калумба. Але, калі меркаваць па вашым лісце, вы найперш хацелі б ведаць, як я пажываю, што парабляе мой Грыша, як мы ўсе сябе адчуваем. Што вам на гэта адказаць, дарагі друг? Усім маім сябрам жадаю жыць не горш. Я не маю сіл апісаць вам, якой пашанаю, якой павагаю карыстаюцца тут Грыша і Роза. Ва ўсіх гарадах гэтай велізарнай краіны ад краю і да краю грыміць слава пра іх. Варта вам узяць у рукі газету, як адразу кідаюцца вам у вочы гэтыя два імёны — Грыша Стэльмах і Разалія Співак. Скрозь і ўсюды толькі чуеш: Разалія Співак і Грыша Стэльмах. Не кожнаму выпадае на долю шчасце паслухаць іх: хто не запісаўся на білеты прынамсі за тыдзень да канцэрта, таму не бачыць білетаў, як сваіх вушэй. Скажу вам сумленна: я не ведаю, хто з іх мае большы поспех — Роза ці Грыша. Нас літаральна на кавалкі разрываюць. Мы атрымалі запрашэнне з Вашынгтона, Філадэльфіі, з Чыкага і Канады, з усіх канцоў свету. Працану нават не заікаюцца. Бярыце, маўляў, колькі хочаце, апошнюю кашулю здымем, толькі прыезджайце. Балюча толькі, што вяршкі здымае антрэпрэнёр, гэты амерыканскі гусь, пагібель на яго. Гэта значыць, уласна, злосці ў мяне супраць яго няма. Наадварот, я ад усёй душы рады за яго: ён, небарака, нямала выдаткаваўся, пакуль даставіў сюды ўсіх нас — гэтакую, не сурочыць бы, плойму. Але яму таксама шкадаваць не даводзіцца, — бацькоўскай спадчыны, як у нас кажучь, ён на гэтым мерапрыемстве не страціць. Заробкам ён забяспечаны па горла. У нас тут быў маленькі перапынак у рабоце падчас яўрэйскіх і навагодніх святаў. Вы, мабыць, думаеце, з рэлігійных меркаванняў. Нічога падобнага! У Амерыцы свята — канцэртам не перашкода. Тут кожны паводзіць сябе так, як яму ўздумаецца. У дні Новага года і нават у самы Судны дзень, дзень Вялікага посту, адны спяшаюцца ў сінагогу памаліцца, а другія — у майстэрню на работу. У Судны дзень, напрыклад, гэта значыць у той самы час, калі адны яўрэі набожна, са слязамі на вачах, слухаюць малітву “Кол-нідрэй”, іншыя, наадварот,

збіраюцца на асобага роду баль, які так і называецца “Баль у гонар Суднага дня”. У пэўным месцы збіраюцца зусім прыстойныя юнакі і дзяўчаты, моладзь, як на падбор, і выклікаюць на дыспут самога Суддзю Нябеснага. Тут за шклянкаю піва з бутэробрадам з трэфнай каўбасы\* моладзь прабірае старога яўрэйскага Бога за ягоныя паганьныя парадкі, за тое, што ён дапускае праследаванне яўрэяў, ганенне на іх, пагромы. Словам, задаюць Богу такі наганьні, што ён будзе памятаць да Суднага дня наступнага года. Свабодная краіна, што і гаварыць!

Адным словам, перапынак у канцэртах быў выкліканы зусім не святамі. Была больш важная прычына: наша дарагая Роза засталася, нябога, сіратаю. Памёр яе бацька, які быў кантарам у нейкім мястэчку. Што ж, памёр дык памёр — “балагаславён суддзя праведны”\*. Здараецца з усялякім чалавекам, што у яго — не пра вас няхай будзе сказана! — памірае бацька. Але паглядзелі б вы, што рабілася з Розаю! Перш за усё яна некалькі дзён запар адмаўлялася спяваць. Вы сабе ўяўляеце прыкладна, колькі мы пацярпелі на гэтым стратаў? Я вам жадаю столькі зарабіць, — будзьце ўпэўнены, я вам не вораг. Па кантракту ж мы павінны плаціць удвая за кожны канцэрт, які не адбыўся. Колькі яе ні ўпрошвалі, як ні ўмалялі яе, — я, і сын мой, і амерыканскі гусь, — яна і слухаць не хацела. Яна толькі страшэнна раззлавалася і рашуча заявіла, што, калі яшчэ раз пачуе хоць адно слова аб гэтым, яна разарве кантракт, і рабі з ёю, што хочаш! З цяжкасцю ўспрасілі яе праз некалькі дзён, каб яна зноў выступіла ў канцэрце, — а не, дык хоць уцякай з Амерыкі. Затое спявала яна апошні раз так, што сцены рыдалі і, здавалася, зямля раскрылася. Я сам, стары дурань, раз за разам выціраў слёзы. А пра Грышу ўжо і гаварыць няма чаго. Гэта вам па-першае. А па-другое, яна раптам надумалася спраўляць жалобу. Ды яшчэ як спраўляць! Па ўсіх правілах: разулася і села на падлогу. “Богам прашу, кажу, Розачка, мілая, апамятайся! Што ты робіш? Падумай, кажу, сярод каго мы жывём: кругом арыстакраты, магнаты, мільярдэры...” Дзе там! Мае словы адлятаюць ад яе, як гарох ад сцяны. А многа з ёю гаварыць таксама нельга, — яна ж дзяўчына з норавам, капрызная, да таго капрызная, што Божа барані і памілуй! Іншаму я гэтага не пісаў бы, але вас я лічу чалавекам, які ўмее хаваць сакрэты. Вы майго ліста, барані Бог, не пакажаце. І я скажу вам па сакрэту: нам дастаецца ад яе нямала, у жар і холад кідае

ад яе. Уяўляеце сабе, на які скандал здольная гэта дзяўчына: насталі святы, — яна адзелася і спяшаецца ў сінагогу. “Гэта што?” — пытаюся. “Хачу, кажа, памаліцца за спачын душы бацькі”. — “Апамятайся, кажу, што ты робіш! Гэта ж разбой! Хочаш нас зарэзаць, — вось табе нож і рэж!” А яна мне: “Вы хіба не ходзіце па святах у сінагогу?” — “Ліхадзейка! Што ты параўноўваеш сябе са мною? Мне, кажу, можна хадзіць усюды, куды ўздумаецца. Магу, кажу, пайсці ў сінагогу і — даруйце за параўнанне! — у яўрэйскі тэатр, калі мне ўздумаецца. Але ты? На наступны ж дзень, кажу, пра гэта затрубяць ва ўсіх газетах”. — “Ну і што ж? — кажа. — Чаму Мельба, Эмбрых, Каруза і да іх падобныя славу тасці не саромеюцца хадзіць на святы ў царкву?..” Ну, як вам спадабаецца такое разважанне?.. Уласна, калі цвяроза разважыць, яна ж мае рацыю, абсалютна мае рацыю. Але ад гэтага мне не лягчэй.

Адным словам, мы з цяжкасцю дамагліся хоць бы таго, каб яна надзела густую вуаль, — ні адна жывая душа не павінна ведаць, што Роза Співак была ў сінагозе... Што вам доўга раскажваць, мой дарагі друг? Нацярпеліся мы з ёю ўдосталь, хопіць па горла. Цяпер яна ўжо крыху супакоілася, а на першым часе мы думалі, што нас паралюш схопіць. А трэба ж яшчэ падтакваць ёй, бо чаго не зробіш дзеля роднага сына?

Цяпер, дарагі друг, вам, вядома, хацелася б, каб я апісаў вам Амерыку? Па ўсім тым, што я раней пісаў, вы можаце меркаваць, што гэта — благаслаўленая краіна. Баюся, як бы не перабольшыць, але я сказаў бы, што Амерыка зусім не Амерыка, а свайго роду Палесціна для яўрэяў. Так, яўрэям, па-мойму, грэх скардзіцца на Калумба; той, хто хоча працаваць і ў каго ёсць дастаткова сіл, каб працаваць, той ці блага, ці добра, але на хлеб заробіць. Музыка тут у асаблівай пашане. Я перакананы, што калі б вы, скажам, узялі ды прыехалі сюды, вам не давялося б раскаяцца. Заробкам вы былі б забяспечаны поўнасьцю і адчувалі б сябе тут у родным асяроддзі. Яўрэйскіх газетаў у гэтай краіне столькі, што імі хоць гаць гаці. Для такога аматара роднай мовы, як я, тут проста рай зямны. Магу смела сказаць, што я тут літаральна купаюся ў яўрэйскім мастацтве, як рыба ў вадзе. Калі надыходзіць вечар, мне цяжка вырашыць, у які б тэатр пайсці... На наступным тыдні ў адным з тутэйшых яўрэйскіх тэатраў выступае новы гастралёр, узыходзячая

зорка, нейкі Рафалеску з Бухарэста, пра якога проста-такі дзівосы расказваюць. Пра яго трубяць на ўсё горла.

Адным словам, мой дарагі друг, я асабіста Амерыкай вельмі задаволены. Хутчэй бы толькі дачакацца радасці ад дзяцей... Пакуль яны ўсё яшчэ цягнуць валакіту. Скажу вам напраўду, — іншаму б я такіх рэчаў не стаў расказваць, але ж вы ўмеете трымаць язык за зубамі, таму я гавару з вамі адкрыта: не падабаецца мне такое каханне... Навошта такая цяганіна? Або туды, або сюды. Да якога часу цягнуць ды адцягваць? Цяпер, праўда, у яе ёсць адгаворка: яна, бедная сіротка, у жалобе, бацька памёр. Яна хоча, па яе словах, патэлеграфаваць маці, каб тая прыехала сюды, у Амерыку. А калі ёй прыйдзе што ў галаву, яна ад свайго не адступіцца, хоць камяні пачалі б падаць з неба. А што калі і сапраўды прыедзе да нас кантарыха з Галянешці? Куды нам з ёю падзецца? Ведаць бы мне так гора, як я ведаю куды. Адно толькі суцяшае мяне: а можа, кантарыха прыедзе да нас на дапамогу, і Гасподзь, пачуўшы яе малітвы, удастоіць нас, нарэшце, доўгачаканай радасці: разаб'ём талерку і павядзём дзяцей пад вянец.

Даруйце, мілы друг, што я пасвячаю вас ва ўсе нашы сямейныя справы. Ведаеце, выкажашся перад другам, — лягчэй робіцца на душы. Вы сабе ўявіць не можаце, колькі здароўя каштуе мне гэты раман сына з Розаю. Я пастарэў і пасівеў. Многія мне раяць не падганяць дзяцей, а пакінуць усё, каб рабілася само сабою. Пераконваюць, што я занадта ўжо гарачы, залішне ўжо адданы бацька. Мажліва. Але што з сабою паробіш? Такі ўжо ў мяне характар. Мяне ўжо не перайначыш.

Будзьце здаровыя і шчаслівыя! Пішыце, ці збіраецеся вы сапраўды ў Амерыку. Для мяне гэта, запэўніваю вас, было б найвялікшым святам. Было б перад кім душу раскрыць. Другога ж такога друга не знойдзеш, і не кожнаму можна даверыць тое, што я давяраю вам.

Ваш лепшы друг

*Меер Стэльмах.*

Галоўнае забыў. Знаёмых хоць адбаўляй. Але я пазбягаю іх. Нават калі я прыходжу ў яўрэйскі тэатр, я вымушаны хавацца. Забіваюся ў куток, насоўваю шапку на лоб, каб мяне не пазналі. Што паробіш? Няшчасная прафесія!..

*Меер Стэльмах".*

РАФАЛЕСКУ Ё РОЗДУМЕ

Пакуль наш юны Рафалеску ціхамірна плыў па хвалях жыццёвага мора, аддаючыся на волю цячэння, пакуль ён блукаў у поцемках, прасоўваючыся ўсё далей і далей, па нязведаных шляхах, ён ніколі не ўсведамляў, не пытаў сябе, не задумваўся над пытаннем: дзе крыніца ягонай творчай сілы? Як узняўся ён на такую вышыню? Але вось хваля прыбіла яго да берага — да Амерыкі — і выкінула на востраў, які называецца Нью-Йоркам. І тут малады артыст ледзь не ўпершыню ў жыцці аглянуўся на пройдзены шлях і ўбачыў, якое галавакружнае бяздонне адзяляе яго першыя нясмелыя крокі ад тых вяршыняў, на якія ён ўзняўся цяпер. Аглянуўся і — здзівіўся.

Здзівіла яго не тое, што шмат пражыў, многа перажыў, многа адпакутаваў і многага дасягнуў. Не! Крыніца ягонага здзіўлення была зусім іншая. Ён сам не разумеў, адкуль у яго ўзяліся сілы, энергія і настойлівасць для гэтага доўгага цяжкага шляху. Хто паказаў яму дарогу? Хто быў кіраўніком? Хто быў яго настаўнікам? Якая школа ім пройдзена? Па якіх падручніках ён вучыўся?

Рафалеску пытаўся ў сябе: хто першы запаліў у ім полымя любові да мастацтва? Хто першы папхнуў яго на падмошкі? Чый факел азараў ягоны шлях у доўгія цёмныя ночы яго духоўнай адзіноты, ягоных бясконцых акцёрскіх блуканняў?

Чарадою праносяцца перад ягоным мысленным позіркам уваскрэшаныя памяццю вобразы мінулага: спачатку хлапчукі, школьныя таварышы, свавольнікі, з якімі ён у час сутоння, у прамежку паміж перадвячэрняю і вячэрняю малітваю, употай ад настаўніка гуляў у “прадстаўленні”... Пасля Альберт Шчупак з ягонаю незабыўнай трупаю ў Галянешці... Затым Гоцмах, ягоны першы блізкі, сардэчны друг... Следам за ім дырэктар львоўскага яўрэйскага тэатра Гецл бэн-Гецл, браты Швалб і да іх падобныя, — усё гэтакага роду нікчэмныя людзі, у якіх, здавалася б, абсалютна няма чаму вучыцца. Адзінымі светлымі зорчакмі, якія бліснулі на ягоным цёмным небасхіле, былі: суфлёр Беня — “чалавек з адукацыяй”, які ў пэўнай ступені адкрыў яму вочы; доктар Левіус-Левіафан, львоўскі мецэнат, які асвяціў перад ягоным позіркам новыя сусветы, але паспяшаўся схавацца



куды вочы глядзяць, як толькі Гоцмах заікнуўся пра грошы; нарэшце вялікі Зоненталь, які бліснуў перад ім, як метэор, каб зараз жа знікнуць... І болей ніводнай светлай кропкі, ніводнай пуцяводнай зоркі.

Самавукам, без настаўніка, без падручніка, без азбукі, стаў Рафалеску тым, што ён ёсць.

Пакінуты на самога сябе, Лейбл Рафаловіч вырас у Лео Рафалеску і — калі верыць таму, што пра яго пішуць, — зрабіўся яркаю, бліскучай зоркаю яўрэйскай сцэны.

Малады артыст пачаў прыглядацца да іншых буйных зорак яўрэйскай сцэны ў Нью-Йорку, пачаў дапытвацца: хто яны, гэтыя зоркі? Адкуль яны з'явіліся? Кім былі раней? І зноў быў здзіўлены: ён пачуў столькі мудрагелістых, часам неверагодных гісторый, столькі чудаўных біяграфій, што кожная з іх магла б стаць зместам аб'ёмістай і ў вышэйшай ступені цікавай кнігі...

І тады загадка яго ўласнай артыстычнай кар'еры стала для яго яснай і больш зразумелаю. Многае, вельмі многае праяснілася ў ягонай галаве. Ён даведаўся, што ёсць на свеце школы, у якіх вучацца тэатральнаму мастацтву. Але ў яўрэяў такіх школ няма. Даведаўся, што ёсць на свеце мецэнаты, якія ахвяруюць цэлыя багацці на тэатр і мастацтва. Але сярод яўрэяў такі мецэнат яшчэ не нарадзіўся. Няма ў нас ні тэатральнай школы, ні мецэнатаў, ні настаўнікаў, ні падручнікаў, ні нават азбукі тэатральнага мастацтва. Няма і самога мастацтва. Ёсць тэатры, ёсць акцёры, ёсць таленты. Ёсць геніяльныя артысты, ёсць буйныя яркія зоркі, якія выпраменьваюць бляск свой далёка за межы яўрэйскай сцэны, азараюць сваім зьяннем арэну сусветнага мастацтва.

Нярэдка здараецца, што дзялкі з іншых — неяўрэйскіх — тэатраў, пачуўшы пра з'яўленне на яўрэйскай сцэне новай зоркі, пачынаюць праяўляць да яе павышаную ўвагу, робяцца частымі наведвальнікамі яўрэйскага тэатра, увіваюцца вакол новай зоркі, дагодліва пасміхаюцца бліскучаму акцёру і не пакідаюць яго ў спакоі да таго часу, пакуль ім не ўдаецца пераманіць яго ў свой тэатр, так што для яўрэйскай сцэны зіхатлівы бляск ягонай зоркі гасне навікі. Занадта вялікая спакуса для яўрэйскага акцёра трапіць на вялікую сцэну, занадта вялікая спакуса кампліментаў такога роду: "Ваша месца не тут. Вас чакае шырокае поле дзейнасці, вялікая сцэна і вялікая публіка..."

Вялікая і неадольная спакуса трапіць на вялікую сцэну, і такой спакусе асабліва часта паддаюцца яўрэйскія акцёры.

Рэдка хто з яўрэйскіх “зорак” не марыць пра тое, каб заяваць ганаровае месца на падмостках неяўрэйскай сцэны. Але рэдка каму ўсміхаецца шчасце, рэдка каму цаною гераічных намаганняў удаецца вырвацца са свайго цеснага кола на шырокі прастор сусветнага мастацтва.

Наш герой Рафалеску быў адзін з тых нямногіх шчасліўцаў, які без асаблівых намаганняў мог бы трапіць на сцэну аднаго з буйнейшых англійскіх тэатраў у Нью-Йорку і зрабіць бліскучую кар’еру. І калі ён устаяў супраць спакусы, калі ён пераадолеў гэтую спакусу, дык толькі таму, што ў жыцці яго мудрагеліста перапляліся некаторыя абставіны, якія будуць апісаны ў бліжэйшых раздзелах нашага рамана.

### *Раздзел сорок пять*

## **НАШ ГЕРОЙ ХОДЗІЦЬ ЯК НЕПРЫКАЯНЫ**

Вандроўная акцёрска-музычная труппа “Кламер, Швалб і Ко”, што прагрывала ў Амерыцы “зоркаю з Буэнас-Айрэса” і “ломжынскім салаўём”, урачыста рыхтавалася да свайго апошняга і найвялікшага трыумфу — да выступлення “сусветна вядомай зоркі з Бухарэста”, новага маладога артыста Лео Рафалеску.

Нашы старыя знаёмыя — Нісл Швалб, з аднаго боку, і містэр Нікель, з другога, — рабілі ўсё мажлівае, каб першы дэбют Рафалеску быў смяртэльным ударам для ўсіх астатніх тэатраў Нью-Йорка. Два тыдні запар крыклівыя афішы і анонсы ў яўрэйскіх газетах абвешчалі трубнымі гукамі, барабанным боем і гromам літаўраў пра новую зорку і на ўсе лады праслаўлялі маладога мастака, якога “каралева Кармэн Сільва ўласнаручна вянчала, а вялікі Зоненталь плакаў, як дзіця, калі ўбачыў яго ў ролі Акосты”. Гэтая рэклама была справаю рук нашага камбінатара Нісла Швалба.

А містэр Нікель нічога не рабіў, — ён толькі пераходзіў ад століка да століка, залажыўшы рукі ў кішэні, і перадаваў усім у “кібецарні”, што ён запрасіў да сябе ў тэатр на спектакль усіх славуцейшых “іудзеяў”, як, напрыклад, Якава Шыфа, Луі Маршала\*, Натана Біжура і многіх іншых, а некаторым у дадатак да гэтага шапнуў яшчэ на вуха, што, па ягоных звестках, у гэты вечар прыбудуць у тэатр губернатар штата Нью-Йорк і яшчэ некалькі высокапастаўленых амерыканцаў. Але ён прасіў не выдаваць гэтага, таму што

білетаў у касе амаль няма. Твар ягоны пры гэтым ззяў, шчокі гарэлі, а залатыя зубы ярка блішчэлі. Ракфелер, Карнедзы, Вандэрбільд і іншыя мільярдэры Уол-стрыта наўрад ці калі-небудзь у жыцці былі такія шчаслівыя, як містэр Нікель у гэтыя дні.

Затое Ніслу Швалбу было не па сабе. Ягоная геніяльная камбінацыя, якая мела на мэце злучыць шлюбнымі вузамі яго сястру з Рафалеску, да гэтага часу не дала вынікаў. Амерыка — краіна шалёных тэмпаў, краіна шуму, гаму, грукату, трэску і неўтаймоўнай дзелавой мітусні. І ў гэтай мітусяніне яму, Ніслу Швалбу, проста няма калі займацца справамі сястры. Увесь ягоны час цалкам паглынаюць справы “камуны”. Ён, праўда, спрабаваў пагаварыць з Генрыетаю ўсур’ёз — марны занятак! У яе на ўсе размовы адзін адказ: гэта, маўляў, наш клопат, — няхай не турбуецца. Цэлымі днямі ёй толькі і клопатаў, што туалеты ды беганіна па фатаграфіях і да таго падобныя глупствы.

Не падабаюцца яму і паводзіны “хлопца” (так называе Рафалеску Гольцман). З таго часу, як яны прыехалі ў Нью-Йорк, ён пачаў паводзіць сябе неяк загадкава. Ходзіць, як лунацік, і па дзесяць разоў на дзень пытаецца, ці не было пісем. І якія ў яго справы з гэтай камічнай фігураю ў чырвонай ратондзе (Брайндэле-козак), якая заўсёды прыязджае “на адну толькі хвілінку” і праседжвае ў Рафалеску або ў Генрыеты па тры гадзіны? Пытацца ў сястры — усё роўна, што звяртацца з пытаннямі да дзвярной клямкі. Што разумее гэтая, з дазволу сказаць, дурная індычка? Акрамя ўсяго іншага, ёй так затлуміў галаву поспех у Нью-Йорку і гэты блеф з першай прэміяй, быццам бы атрыманай ёю на парыжскай выстаўцы прыгажуняў, што з ёю ўжо і гаварыць немагчыма, — не падступіся! Ледзь што, яна пачынае ляцца. Брат Ізак кажа яму:

— Пакінь у спакоі, Нісл, гэтую цялушку. Яна вось-вось стане кароваю і падыме цябе на рогі.

Ізак мае рацыю: карова і ёсць! далібог, карова! Ды каб у яе была хоць кропля розуму, яна меней займалася б такімі глупствамі, як фатаграфаванне ў розных позах разам з Рафалеску, а зрабіла б усё для таго, каб раз-два-тры — і падвянец! Колькі ж можна важдатца!

Містэр Кламер таксама настойвае:

— Пячы пірагі, пакуль печ гарачая. Або, як гавораць англічане: “Калі хочаш рабіць справу, не зявай, дзейнічай!” Але хто вінаваты, што ўсе вы ідыёты?

Так гаворыць містэр Кламер. Ды ці толькі ён адзін? Усе ўмешваюцца ў гэта. Кожны, каму захочацца, свой нос суне. Узяць, да прыкладу, хоць бы жонку ломжынскага кантара. Прыходзіць у сваім новым манто, якое муж купіў ёй у Нью-Йорку, і кожны раз усё тое самае пытанне: “Калі ж, нарэшце, народзіцца месія?” На што яна намякае, гэтая “карова ў рыжым парыку”?.. Чаму яе больш за ўсіх турбуе лёс Генрыеты? І задрала ж нос гэтая кантарыха з таго часу, як яе муж, “ломжынскі салавей”, аперыўся, выбіўся ў людзі! Сам кантар таксама ўжо не той, якім ён быў у Лондане. Яшчэ не так даўно, калі быў усяго толькі сціплым “ломжынскім кантарам” і, жывучы ў лонданскім Уайтчэпелі, марыў пра калач, ён быў цішэй вады, ніжэй травы. Ён здаваўся такім ціхоняю, такім маленькім, што хоць пад пазногцік яго пасадзі. А цяпер, з таго дня як ён у Амерыцы і стаў “ломжынскім салаўём”, яго проста не пазнаць. Вечна яму няма калі, клопату па вушы. Стаіць сабе з палачкай у руцэ, у ярмолцы на галаве, і камандуе сваёй капэлаю: “сі-бемоль, фа-мінор, цэ-дур”! Фельдмаршал, ды і толькі!.. Ён з Ніслам Швалбам хутка і гаворыць не захоча, каб яму, Швалбу, так валодаць усеагульным дабром!..

У такіх маркотных роздумах праводзіў час наш геніяльны камбінатар першыя тыдні ў Нью-Йорку, не перастаючы грызціся з братам, сястрою і кампаньёнам. Але усё гэта, як звычайна, ішло міма нашага юнага героя, Рафалеску, і зусім не кранала яго. Як і ўсюды, Рафалеску і тут, у новай краіне, хадзіў па вуліцах велізарнага горада, поўнасьцю заглыблены ў свае думкі і мроі, гуляў сярод людской плыні, як у густым лесе, лунаючы ў свеце мары і фантазіі. Што яму да “камуны” з яе разлікамі, звадкамі, спрэчкамі, сваркамі, пастаяннымі лаянкамі? Ці яму хвалявацца за свой першы дэбют у Нью-Йорку, які, несумненна, пройдзе з такім самым трыумфам, як усюды і заўсёды да гэтага часу? Перад кім яму выстаўляцца, калі на ягоным дэбюце не будзе той, якую ён так доўга чакае, чья прысутнасць для яго важней за ўсё на свеце?.. А што яе не будзе, ён ведае напэўна. Надзеяў ніякіх! З усіх ягоных залатых сноў ніводзін яшчэ не збыўся да гэтай пары. Усе ягоныя надзеі на Амерыку развеяліся, як дым... Мадам Чарняк дарэмна абнадзейвала яго. Аказваецца, за ўвесь час прабывання Розы Співак у Амерыцы мадам Чарняк не ўдастоілася нават гонару пабачыць яе. Мадам Чарняк, праўда, спасылалася на тое, што яна надта занятая ў тэатры на сваёй новай рабоце ў гэтым шумным Нью-Йорку. Калі б яна

мела мажлівасць хоць на адзін дзень вырвацца да сваёй прыяцелькі Розы Співак, усё было б “ол райт”. Вось на наступным тыдні ў яе, паводле яе слоў, вольны дзень, і яна што б там ні было збярэцца да Розы. Тады ўжо сапраўды ўсё будзе “ол райт”.

Так кожны раз з’яўлялася да Рафалеску Брайндэле-козак з новымі адгаворкамі, новымі апраўданнямі і выдумкамі, адкладваючы спатканне з Розаю з дня на дзень, абяцаючы, што заўтра ўжо абавязкова дастане білет у оперу, дзе спявае Роза Співак, або на канцэрт, дзе Роза Співак выступае разам са славутым Грышам Стэльмахам. І назаўтра, як звычайна, усе абяцанні аказваліся мыльнымі бурбалкамі: білета ні за якія грошы дастаць нельга, хоць вылажы на стол мільён...

Мадам Чарняк да таго абрыдла Рафалеску, што ён не мог спакойна глядзець на яе фізіяномію. І ён адправіўся сам раздабыць білет на канцэрт Розы. Аказваецца, учора толькі яна яшчэ выступала ў Нью-Йорку, а сёння яе ўжо няма, паехала недзе на гастролі. Калі вернецца, невядома. “Ты быў ануचाю і анучаю закончыш свой век”, — кляне сябе самога Рафалеску, гатовы загрызці сябе жывёцом. Навокал маладога артыста мітусіцца ўся “камуна”, усе прадзяўблі галаву яму пра дэбют, які павінен адбыцца. Газетныя рэпарцёры прадстаўляюцца яму, хочучь яго праінтэрв’юіраваць. Розныя прайдзісветы ўсміхаюцца яму, робяць спакуслівыя прапановы. А тут яшчэ чапляецца да яго Генрыета, бесперастанку дурыць галаву сваімі ўборамі і фатаграфіямі. А ён сам не свой, ходзіць як непрыкаяны.

### *Раздзел сорак шосты*

## МЕФІСТОФЕЛЬ У СПАДНІЦЫ

“Ведай, Рэйзл, што я — Лейбл, сын Бені Рафаловіча, з Галянешці, — ты яшчэ памятаеш мяне? — ведай, што я цяпер у Нью-Йорку выступаю ў яўрэйскім тэатры Нікеля і завуць мяне цяпер Рафалеску...”

Такі, па сутнасці, павінен быў быць змест ліста, які наш малады герой задумаў напісаць міс Разаліі Співак. Коротка і ясна. Пра што яму яшчэ пісаць?

Так вырашыў Рафалеску, узяўшы ў рукі пяро. Але толькі ён сеў пісаць, словы паліліся самі сабою. Гэта быў

ледзь не першы ягоны сур'ёзны ліст за ўсё жыццё. Думка забіла крыніцаю і разлілася бурнай плынню. Ён расказаў ёй усю гісторыю свайго жыцця з дня іхняй разлукі, пачынаючы з той чароўнай ночы, калі на “Божай вуліцы” ў Галянешці ўспыхнуў пажар, і да сённяшняга дня. Пра ўсё, абсалютна пра ўсё напісаў ён ёй. Усё, што ён перажыў і адчуў на сваім артыстычным шляху, усе свае думкі і пачуцці, надзеі і мары, усе свае радасці і маркоты расказаў ён ёй...

Не, гэта не было любоўнае пасланне! Слова “каханне” ні разу не вырвалася з-пад ягонага пяра. Занадта будзённа, занадта банальна прагучала б тут слова “каханне”. Занадта святыя былі тыя вузы, якія злучалі іх, залішне тонкімі былі ніткі, якія звязвалі іхняе мінулае з цяпершчынаю. І калі ў лісце часамі прарываліся словы, поўныя задушэўнай цеплыні і пяшчотнае ласкі, дык яны былі няясныя, няпэўныя, ахутаныя дымкаю туману.

Рафалеску гаварыў пра тую цудоўную летнюю ноч, калі з неба дажджом падалі зоркі, і прасіў яе прыпомніць, што менавіта яна ў яго спытала пра падаючыя зоркі і што ён ёй адказаў: “Зоркі не падаюць, зоркі блукаюць...” Што было пасля, яна, трэба спадзявацца, не забыла. І няхай яна ўспомніць заадно, як яна аднойчы пайшла да цыганкі — гэта было ў маленькім гарадку, ні то ў Галіцыі, ні то ў Букавіне — і прасіла яе пагадаць на картах. Што наваражыла ёй тады цыганка? Ці не напаміла яна ёй пра блукаючыя зоркі, якія імкнуцца адна да другой насустрач і ніяк не могуць сустрэцца?

Рафалеску пісаў свой ліст іншасказальна, напаўняючы яго алегорыямі, намёкамі і шматкроп'ямі. У заключэнне ён прасіў яе не здзіўляцца, што ён пасылае ёй гэты ліст замест таго, каб прыйсці самому. Ён не з'явіўся да яе асабіста па двух прычынах. Па-першае, ён чуў, што да яе не так лёгка падступіцца: трэба раней за ўсё з'явіцца перад містэрам Борманам і сказаць, якія такія “бізнесы” ў яго з міс Разаліяй Спайвак. (Слова “бізнесы” ён напісаў у двукоссях, тройчы падкрэсліў і дадаў клічнік). Па-другое, ён даў ёй зразумець самым далікатным чынам і з вялікай колькасцю шматкроп'яў, што ён баіцца перашкодзіць каму-небудзь з “тых паноў”, якія яе акружаюць і цяпер з такім поспехам выступаюць разам з ёю на сцэне.

Наш малады дыпламат упаўне свядома напісаў слова “паны” ў множным ліку, хоць у Нью-Йорку кожнае дзіця

ведала, што разам з Разаліяй Співак выступае на сцэне толькі адзін чалавек — Грыша Стэльмах...

Грыша Стэльмах! Гэтае імя ўжо даўно мільгае перад вачамі Рафалеску і не дае яму спакою. “Хто ён? Які ён? Што ён уяўляе?” Як ні цягне Рафалеску да Рэйзл, ён усё ж хацеў бы раней пабачыць гэтага Грышу Стэльмаха, хоць бы здалёку паглядзець, які ён. Варта яму пачуць гэтае імя, і сэрца ягонае пранізвае востры боль, быццам яго колюць іголкамі. А тут яшчэ мадам Чарняк запусціла яму ў душу змяінае джала, кінуўшы як бы мімаходам, ёй, маўляў, дакладна вядома, што Грыша Стэльмах і Роза Співак — жаніх і нявеста, што яны не сёння-заўтра павянчаюцца...

Чаму Брайндэле-козак узяла на сябе ролю Мефістофеля? Вось як гэта адбылося.

Брайндэле-козак пляла складаную сетку інтрыг толькі з пачуцця помсты. Найперш яна хацела адпомсціць свайму кроўнаму ворагу Гоцмаху, адабраўшы ў яго прымадонну і пераманіўшы “хлопца”. Паколькі ёй гэта ўдалося, яе мэта, па сутнасці, была дасягнута. Чаго ж ёй яшчэ? Здавалася, на гэтым можна і супакоіцца. Ці абавязана яна, скажыце, калі ласка, клапаціцца пра шчасце ўсіх людзей на свеце? Дзе гэта сказана, што яна павінна распінацца за Рафалеску? За Рэйзл Співак? Няхай хоць галавою аб сценку б’юцца! Ці многа знойдзецца людзей на свеце, якія клапацяцца пра мадам Чарняк? Калі яна, не дай Божа, — страшна нават падумаць пра гэта! — страціць службу, хто ёй прыйдзе на дапамогу ў гэтым кіпучым катле, якому імя Нью-Йорк? Пра дапамогу з боку мужчын і гаварыць няма чаго, няхай будуць яны тройчы праклятыя! Халера іх перадушыла б усіх разам і кожнага паасобку, — ды так, каб ад іх следу не засталася!.. Але нават такая дзяўчына, як Роза Співак, з якою яна, мадам Чарняк, жыла душа ў душу, разам па свеце бадзялася, разам пакутавала ў кіпцюрах у Шчупака, з адной місці ела, у адной з ёю пасцелі, можна сказаць, спала, — нават Роза, відаць, адварнулася ад яе. Прыходзіць яна, мадам Чарняк, тут у Нью-Йорку з візітам да Розы, а яе і на парог не пускаюць. Яна, Брайндл Чарняк, напісала Розе кароценькую запіску: “Розачка! Душачка! Мадам Чарняк хоча з табою пабачыцца...” Ёй нават не адказалі. Яна яшчэ запісачку — зноў ні слыху, ні дыху.

Прыехаў у Нью-Йорк Рафалеску, яна сустрэла яго як роднага, кінулася яму на шыю, абдымала, цалавала, акружыла ўвагаю і клопатам, душу гатовая была яму аддаць, а

ён яшчэ незадаволены, злуецца. За што, спытаеце? Яму хацелася б, каб яна, мадам Чарняк, на дыване-самалёце даставіла яму Розу Співак з Грышам Стэльмахам... “Ах, гэтыя мужчыны, згарэць бы ім усім на слабым агні! Калі ім што прыспічыць, падавай ім гэта зараз жа на талерачцы, хоць бы для гэтага спатрэбілася б, каб зямля расступілася і неба раскалолася напалам. Пачакай крыху, мой мілы Рафалеску. Дай раней нагаварыцца ўволю. Скажы, як пажывае Гоцмах, пагібель на яго! А як ягоная красуня сястрыца, каб яна акалела? А старая падла, яе матуля? Усё яшчэ жывая гэтая ведзьма?”

Такімі і падобнымі пытаннямі асыпае Брайндэле-козак свайго юнага друга і ніяк не можа зразумець, чаму “хлопец” злуецца. Для чаго гэтае прыкідванне? Навошта ён трагедыю перад ёю разыгрывае? І чаго ён так бядуе па Розе Співак?..

Варта Брайндэле-козак успомніць гэтае імя, як усё ў ёй пачынае кіпець і бурліць ад гневу. Якая ганьба! Якая крыўда! Жах! Розум не можа знесці! Яе, мадам Чарняк, не паждалі прыняць. Не дапусцілі да сябе, не адказалі на яе лісты. І хто? Дачка кантара, у якой не так даўно была ўсяго толькі адна пара зацыраваных панчохаў. Ну, добра, шчасце табе ўсміхнулася, ты стала славутасцю. Дык што ж? Зазнавацца трэба? Можна быць багатай, славутаі, вялікай, узняцца Бог ведае на якую вышыню, але гэта не дае права трэціраваць іншага, як шчанюка. Чым вышэй ляціш, тым ніжэй падаеш... Бачылі мы і такіх!.. Вось жа Генрыета таксама прымадонна, таксама славутасць, пра яе таксама ўсе газеты трубяць. Калі яна з’яўляецца на сцэне, увесь тэатр хадунцом ходзіць. І ўсё ж палюбуйцеся, якая яна простая, даступная, далікатная і ласкавая з ёю, з мадам Чарняк, — проста як сястра родная! Таму і яна, мадам Чарняк, адданая Генрыеце, як сястра, ведае ўсе яе таямніцы; кожны дзень, выбраўшы свабодную хвіліну, забягае да яе на “лічаных некалькі секунд” і заседжваецца гадзінамі. Няма канца іхнім размовам. І заўсёды ёсць пра што пагаварыць, адно задавальненне! Часта яны лапочуць да таго часу, пакуль не насоўваецца сутонне. Тады мадам Чарняк, ударыўшы сябе па тоўстых ляжках, хапае чырвоную ратонду, прыгаворваючы: “Ох, гора мне! Бяда ж якая! Гром мяне паразіў. Ужо ноч!” І, прытанцоўваючы на хаду, Брайндэле-козак бяжыць па вуліцах Нью-Йорка, хапае першага стрэчнага рамізніка і спяшаецца ў свой тэатр на работу. А ў галаве варушыцца і спее дзівосны мефістофельскі план: як найхутчэй сасватаць



і павесці пад вянец маладую парачку — Генрыету і Рафалеску. Не была б яна Брайндл Чарняк, каб яна не паставіла на сваім! О, гэта будзе вясёлае, шумнае, знатнае вяселле! Газеты будуць трубіць ва ўсе дудкі, “кібецарня” будзе пляткарыць і зласловіць, а яна, мадам Чарняк, будзе іграць ролю самай блізкай сваці. Чыёй? Жаніха? Нявесты? Не, абодвух!.. І яна кінецца ў танцы, хі-хі-хі, з гэтым бамбізаю Ніслам Швалбам. А акцёрская брація як нап’ецца — пойдзе гульба да самага ранку. Пасля яна, мадам Чарняк, прыйдзе дахаты і напіша Розе Співак мефістофельскі ліст-віншаванне з нагоды вяселля, якое толькі што адбылося... Ці не! Можа, лепш так... У захапляльных, страшэнных раманах, якія мадам Чарняк чытае кожны дзень у газетах, развязка бывае зусім іншая. Трэба зрабіць так, каб Роза атрымала запрашэнне на вяселле загадзя, але спазнілася б і трапіла якраз у тую хвіліну, калі жаніх і нявеста ўжо стаяць пад вянцом. Рафалеску надзявае нявесце на палец пярсцёнак і гаворыць: “Ты пасвячона мне па закону Майсея і Ізраіля...” Роза падае непрытомная. Уздымаецца сумятня... У гэтае імгненне ўбягае яе жаніх (малады Стэльмах) і пускае сабе кулю ў лоб... Чым Грыша Стэльмах заслужыў такую кару, — не пытайцеся. Калі ў сэрцы чалавека палае агонь помсты, ён не разбірае, хто вінаваты, а хто не, і кроў льецца ракою.

### *Раздзел сорок сёмы*

## **БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК У РОЛІ СВАЦЦІ**

Гэта было за некалькі дзён да першага дэбюту ў Нью-Йорку новай зоркі з Бухарэста Лео Рафалеску. Усе прыгатаванні ўжо скончаныя, усе рэпетыцыі ўжо ззаду. Містэр Нікель ледзь не кожныя дзве хвіліны тэлефануе з тэатра “камуне”, што ўсё ідзе “ол райт”, што хутка на спектакль з удзелам Рафалеску не застанеца ніводнага білета, што білеты хапаюць з рук, каля касы пачалася бойка, што ўжо ломяць дзверы і ён баіцца, каб не разнеслі тэатр... Але на “камуну” гэтыя ашаламляльныя звесткі не рабілі асаблівага ўражання. Усе цудоўна ведалі, што большую палавіну з таго, што гаворыць Нікель, можна без усялякай страты адкінуць, адну трэць кінуць на дно мора, а астатняе раздарыць беднякам...

З членаў “камуны” ў гэты час былі дома браты Швалб, містэр Кламер і ломжынскі кантар (Генрыета з Рафалеску пайшлі фатаграфавання ў новай позе). Настрой у кампаніі быў не вельмі — і не таму, каб усё ішло блага. Наадварот, перспектывы былі выдатныя, акцыі “камуны” дзень пры дні ўзрасталі. Не хапала толькі таго, чаго заўсёды і ўсюды не хапае ў любым чалавечым таварыстве: пачуцця сяброўства, салідарнасці, міру і згоды. Спрэчкі паміж кампаньёнамі не спыняліся. Кожны лічыў сябе вышэй за ўсіх і лічыў ні за што іншых. Старэйшы са Швалбаў, Нісл, напрыклад, хваліўся, што ўся гэтая камбінацыя — справа ягоных рук, і толькі. Каб не было яго, Нісла, з ягонай цудоўнай ідэяю, — дзе яны цяпер былі б? А містэр Кламер сцвярджаў, што калі б не ягоны капітал, яны ўсе цяпер хадзілі б з торбаю па хатах і жабравалі б. Але тут ломжынскі кантар адразу ж абсёк крылы містэру Кламеру: каму, маўляў, сёння патрэбен яго капітал? Можна ўжо, слава табе, Госпадзі, абысціся без ягонай дапамогі. Прынамсі ён, ломжынскі кантар, ужо напеўна сам за сябе пастаіць.

Гэтыя словы ўзарвалі ўсіх кампаньёнаў, нават малодшага са Швалбаў — Ізака, які з уласцівай яму тонкасцю абыходжання спытаў кантара, ці памятае ён лонданскі Уайтчэпель, сыры падвал з велізарнаю печчу, якая сумавала па палену дроў і ніколі ў вочы не бачыла поўнай каструлі, акрамя суботаў і святаў, ды і то толькі ў тых выпадках, калі брату Ніслу ўдавалася сабраць для яго ў добрых людзей некалькі шылінгаў...

Зразумела, гэты далікатны намёк не мог прыйсціся да смаку кантару. Ён зусім недвухсэнсоўна нагадаў Ізаку Швалбу, што яго месца — у тэатры пад самым купалам і што яго справа — пляскаць рукамі, а не трапаць языком.

На гэта Нісл Швалб не пасаромеўся адказаць, — таксама ў вельмі іншасказальнай форме: калі, маўляў, настане час, калі ягоным рукам давядзецца папрацаваць, — а такі час, відаць, ужо настаў, — тады не мінуць ліха ні барадзе, ні фізіяноміі ломжынскага кантара.

Скандал, здавалася, быў немінучы. Але ў гэты момант далажылі, што прыйшла нейкая лэдзі.

Усе чацвёра перапудзіліся.

— Лэдзі? Да каго? Да мяне?

— Лэдзі пытае старэйшага містэра Швалба.

Нісл Швалб устаў, прывёў у парадак свой туалет, адчыніў дзверы... і ледзь не выбухнуў лаянкаю.

Заўважыўшы здзіўленне Швалба, лэдзі Брайндэле-козак (гэта была яна) зрабіла эlegantны рэверанс і паведамiла, што ў яе да яго важная справа.

— Справа?

— Справа.

— Сакрэт?

— Сакрэт.

Раз гаворка iдзе пра справу, ды яшчэ пра сакрэтную, трэба запрасiць лэдзі ў асобны пакой i выслухаць яе, — неабходна даведацца, што ў яе да яго i што ў яе за сакрэт.

Брайндэле-козак, як заведзена, пачала з доўгага ўступу, паглыбілася ў часы даўно мінулыя, калі яна была яшчэ маладою дзяўчынаю i паняцця не мела пра Шчупака — пагiбель на яго!.. Ёй тады i ў сне не снілася, што яна апынецца калі-небудзь у краiне Калумба i зойме такую неадпаведную пасаду. Не, яна, уласна, не скардзiцца на лёс, яна ведае, што нямала людзей ёй зайздросцяць i ахвотна занялі б яе месца. Як-нiяк у яе ёсць такія-сякія зберажэннi з мінулых гадоў. Не такія ўжо вялiкія зберажэннi, але, дзякуй Богу, яна можа пражыць век свой без чужой дапамогі.

Убачыўшы, што паважаная лэдзі пусцiлася ў занадта далёкае падарожжа, Нісл Швалб папрасiў прабачэння, што перапыняе яе: яго незвычайна радуе, сказаў ён, што яна можа абысцiся без чужога дапамогі. Але рэч у тым, што ён сёння вельмі заняты, — у iх зараз самая гарачая пара — выступленне-прэм'ера Лео Рафалеску.

— Якраз пра яго я i хачу пагаварыць, — сказала Брайндэле-козак.

Нісл Швалб заглянуў у яе маленькія японскія вочкі, акiнуў позiркам яе потны, чырвоны, круглы, месяцападобны твар i спытаў напаўсур'ёзна, напаўжартам:

— На прымерку?

— На якую прымерку?

— Даруйце, я хачеў сказаць, што, напрыклад, вы можаце паведаміць мне пра Рафалеску?

— Гм... Што я магу сказаць пра Рафалеску, хочаце ведаць? Дайце вашу руку.

— Хоць абедзве...

Брайндэле-козак спачатку выцерла насоўкаю свой чырвоны ўспацелы твар, пасля прысунула сваё крэсла да крэсла субяседніка так блізка, што на яго дыхнула цяплом яе цела, пахам мятных кропель i туалетнага мыла, змешаным з вострым водарам поту i зялёнай цыбулі.

Яна расказала, па мажлівасці коратка, што яна прыйшла як свацця, але свацця бескарыслівая. Уся яе карысліваць у тым, што яна — прыяцелька Генрыеты. Дай ёй, Божа, хоць палавіну таго, што яна, Брайндл Чарняк, ёй жадае. І калі ён, Нісл Швалб, хоча, каб ягоная сястра Генрыета насіла прозвішча Рафалеску, дык ён павінен пастарацца, каб гэта адбылося як можна хутчэй, — а не, дык будзе позна.

Брайндэле-козак адсунула крэсла на некалькі крокаў, яшчэ раз выцерла насоўкаю свой потны месяцападобны твар, утаропілася на Швалба сваімі маленькімі японскімі вочкамі і, моцна сціснуўшы вусны, усміхнулася з выглядам чалавека, які ведае нейкую вельмі важную таямніцу, але не можа яе адкрыць...

Як ні біўся Нісл Швалб, стараючыся выведаць гэтую таямніцу, як ні бажыўся, паўтараючы свае ўлюбёныя клятвы, — “як вы бачыце мяне плаваючым”, “клянуся ўсім вашым дабром” і “падавіцца мне гэтым сталом, калі я лгу”, — Брайндэле-козак была няўмольная. Яна захуталася ў сваю чырвоную ратонду і ... “гуд бай”!

— Замок на язычок і — маўчок! — сказала яна ўжо на парозе, прыклаўшы палец да рота, і на яе круглым твары расплылася шырокая ўсмішка, якая паказала два рады здаровых ззяючых белізною зубоў. — Памятайце ж, што вам сказана: чым раней, тым лепш для ўсіх вас і — маўчок! Гуд бай!..

### *Раздзел сорок восьмы*

## КАНТАРЫХА ЛЕЯ Ў НЬЮ-ЙОРКУ

Больш чым натуральна, што такі “аматар яўрэйскага тэатра”, як Меер Стэльмах, адзін з першых паімчаў у тэатр Нікеля глядзець і слухаць новую “зорку з Бухарэста”. Дзіўным можа здацца толькі тое, што ён адважыўся ўзяць з сабою і “дзяцей” — Грышу і Розу, якіх ён, як мы ведаем, трымаў у футарале, з якімі баяўся з’явіцца на людзях, а тым болей паказацца з імі ў яўрэйскім квартале Нью-Йорка. Гэта, паводле ягонаў тэорыі, магло — чаго добрага! — абсалютна скампраметаваць абодвух славукасцей. Каб вытлумачыць такую незразумелую рашучасць Стэльмаха ўзяць з сабою дзяцей, нам давядзецца вярнуцца да гераніі нашага рамана.

З пісьма Меера Стэльмаха да свайго друга мы ўжо ведаем,

што Роза задумала выпісаць у Амерыку сваю маці, якая засталася ўдавою пасля смерці мужа кантара Ісроела. Сказана — зроблена. Роза Співак не з тых, хто любіць доўга раздумаць. Паляцелі тэлеграмы з Нью-Йорка ў Галянешці, і паток іх не перапыняўся да таго часу, пакуль не была атрымана тэлеграма ў адказ кантарыхі Леі з паведамленнем, што яна едзе. Кантарыху Лею, зразумела, гэтыя настойлівыя тэлеграмы дачкі не на жарт усхвалявалі і занепакоілі. Не інакш як з дачкою здарылася бяда; можа быць, барані Божа, яна нават пры смерці. “Калі не, навошта ёй спатрэбілася б так бамбіць маці тэлеграфамі, — у іх жа за кожнае слова даводзіцца плаціць ледзь не па чырвонцу?” Кантарыха Лея пасля сама прызналася дачцэ, што калі б не страх за яе жыццё, яна ўжо вядома не спяшалася б з прыездам:

— Па-першае, чаго я тут не бачыла, у Амерыцы? А па-другое, што будзе з бомбаю?

— З якою бомбаю?

— З домам багатыра, што ты мне навязала ў Галянешці? Дзе гэта чуваць? Было б гэта ў сезон, калі людзі мяняюць кватэры, можна было б хоць кватаранта дастаць. Ды і тое сказаць! — у нас у Галянешці мала ахвотнікаў знойдзецца на такія харомы.

Так гаворыць з дачкою кантарыха Лея, вывяргаючы фантан слоў і закончваючы, як звычайна, сваім улубёным “дзе гэта чуваць”.

Можна сцвярджаць з поўнай упэўненасцю, што Роза Співак ужо раскаялася ў сваёй задуме, таму што ў той самы дзень, калі павінна была прыехаць маці, паміж Розаю і бацькам Грышы Стэльмаха ледзь не ўспыхнуў сур’ёзны канфлікт. Як чалавек практычны, Стэльмах спытаў у яе, што яна збіраецца рабіць з маткаю. Роза ні слова не адказала. Не, яна толькі глянула з пагардаю на Меера Стэльмаха сваімі чорнымі цыганскімі вачамі. Але гэта быў такі позірк, што Стэльмах палічыў бы за лепшае самую азлобленую слоўную водпаведзь. Меер Стэльмах не любіў гэтага маўклівага погляду Розы. Гэта — маўкліваць акіяна перад штормам, гэта — зацішша перад бураю... І ён пачаў апраўдвацца: ён, барані Божа, нічога благога і ў думках не меў. Яго найперш цікавіць пытанне аб кватэры для мамы, а галоўнае — чым бедная мама будзе карміцца?

Роза зразумела.

— Ах, вось вы пра што.

Нядоўга думаючы, яна падбегла да тэлефона і запатраба-

вала, каб ёй неадкладна быў пададзены аўтамабіль: ёй трэба з'ездзіць на некалькі хвілін у яўрэйскі квартал — наняць пакой для маці ў яўрэйскім доме і забяспечыць яе кашэрнай ядою.

— Барані цябе Божа! Гэтага яшчэ не хапала!..

Меер Стэльмах сцелянуўся і ўскочыў з месца, як чалавек, апараны кіпнем або абліты гарачым воцатам. Ён доўга і настойліва адгаворваў Розу ад паездкі ў яўрэйскі квартал, паклікаў нават на дапамогу сына, пакуль яму не ўдалося, нарэшце, угаварыць яе астацца дома. Ён, Меер Стэльмах, сам паедзе куды трэба, сам здыме пакой для кантарыхі ў прыстойным доме і ўжо, зразумела, пастараецца, каб усё уладкаваць як найлепей, — “ол райт”, як кажуць амерыканцы.

І ўсё было сапраўды ол райт. Але нялёгка дасталася гэта Мееру Стэльмаху. Нацярпеўся ён, гаротнік, ад кантарыхі ўдосталь. Шчасце ягонае, што ў яго ёсць блізкі друг, перад якім можна выліць душу хоць бы на паперы.

І Меер Стэльмах напісаў другу ліст, як заўсёды доўгі-даўжэразны, на дванаццаці старонках, густа ўсеяных маленькімі, бісернымі літарамі. Ён расказаў другу пра сваё гора, расказаў пра тыя нягоды, якія выпалі на яго долю з ласкі галянешцінскай кантарыхі. Яму давялося самому зняць для яе пакой і прытым абавязкова ў бесарабскага яўрэя, а пасля ён павінен быў пазнаёміць яе з найбліжэйшымі суседкамі. Пасля гэтага трэба было купіць для кантарыхі дзве пары падсвечнікаў і прытым абавязкова медных. Лея клялася шчасцем дачкі, што з таго часу, як яна гаспадыня, яна тварыла малітву толькі над свечкамі, устаўленымі ў медныя падсвечнікі. Кідай, значыцца, усё і бегай па ўсім Істбрадвэй\*, расшукваючы медныя падсвечнікі. Меер Стэльмах дужа запарыўся, пакуль дастаў іх. Але на гэтым яго нягоды не скончыліся: трэба было яшчэ знайсці для кантарыхі сінагогу, дзе яна магла б маліцца па суботах і святых. А калі і сінагога была знойдзена, кантарыха Лея раптам спахапілася, што ў спешцы забыла ў Галянешці свой тоўсты-таўсценны малітоўнік, пакінула яго ў пераплётчыка, — зрабі ласку, адшуквай у Нью-Йорку дакладна такія ж самы. Ну, а чаго каштавала забяспечыць набожную кантарыху кашэрнай ядою, знайсці для яе прыдатны рэстаран! У першым жа рэстаране, куды Меер Стэльмах адвёў кантарыху, ёй на наступны дзень прапанавалі нейкую стра-

ву, якая называецца ў іх “брэк-фіш”<sup>1</sup>. Лея заявіла, што простую рыбу яна будзе есці, але “брэк-фіш” — ні за што на свеце! Хто ж яе ведае, што гэта за рыба? А раптам ракі? Дарма яе стараліся пераканаць, што ёй прапануюць зусім не рыбу і не ракаў, а мяса; што гэта зусім не брэк-фіш, а брэкфест, што па-англійску абазначае сьнеданне. Лея настойвала на сваім: называйце, маўляў, як хочаце, але нячыстае ежы яна да гэтага часу ніколі не ела і есці не будзе.

Словам, бедны Стэльмах намардаваўся з кантарыхаю нямала і ўшчэнт змучыўся. Але чаго не зробіць бацька дзеля сына? Па-першае, ён, Меер Стэльмах, не хоча, каб Роза паяўлялася разам з маці ў цэнтры яўрэйскага квартала, — гэтага толькі не хапала! А па-другое, ён мае надзею, што пры садзеянні кантарыхі Грыша і Роза, дасць Бог, быць можа, у бліжэйшым будучым павянчаюцца...

Праўда, на першым часе Мееру Стэльмаху давялося з кантарыхаю вельмі туга. Ён ледзь не пачаў харкаць крывёю, пакуль не дамогся яе згоды на шлюб Розы з Грышам. Ну і часы насталі, калі ён, Меер Стэльмах, павінен набівацца са сваім Грышам, ледзь не на каленях поўзаць перад нейкай там галянешцінскай кантарыхаю, каб вымаліць у яе згоду. Але чаго не зробіць бацька дзеля сына? Кантарыха, ведаеце што, заявіла раз і назаўсёды: Грыша безумоўна вельмі прыстойны малады чалавек, што і гаварыць! І заробак у яго забяспечаны, — хто спрачаецца? Але што з таго, калі ён, бедачына, што ні гавары, належыць да музыканцкай браціі? Дзе гэта чуваць?

Бедны Стэльмах стараўся ўтлумачыць ёй, што ягоны сын мае такія самыя адносіны да тых музыкантаў, якія ў іхнім мястэчку іграюць на вяселлях, як ён, Меер Стэльмах, да рабінскага звання.

— Дык ён не музыкант? — адказвае Лея. — Чым жа ён займаецца? Свяшчэнныя кнігі перапісвае на пергаменце?

Стэльмах стараўся даць ёй зразумець, што ягоны сын артыст. Але яна адказала на гэта: “Няхай хоць трыццаць разоў артыст, але калі ён іграе на скрыпцы, значыцца, ён музыкант. Праўда, ён вельмі прыстойны малады чалавек, і заробак у яго забяспечаны, хто спрачаецца? Але няхай яму Гасподзь пашле суджаную да пары, дзе гэта чуваць? А яе дачцэ няхай Бог пашле больш адпаведнага жаніха, таму што ні бацька яе, — царства яму нябеснае! — ні яе дзяды і прадзе-

<sup>1</sup> Фіш (ням., *йір*.) — рыба.

ды ніколі не ігралі на скрыпцы і не займаліся музыканцкім рамяством”. Задзірыстая баба, што і казаць!

Але затое, калі Стэльмах дамогся нарэшце ад яе згоды на шлюб Рэйзл з Грышам, яна аказалася для яго сапраўдным скарбам. Цяжка было толькі ўгаварыць яе, але варта было кантарысе, пасля грунтоўнага роздуму і назірання за маладым чалавекам, пераканацца, што ён — упеўна прыдатная пара для Рэйзл, яна пачала ўгаворваць дачку з уласцівай ёй энергіяй і настойлівасцю. Яна насела на яе і не давала ні хвіліны спакою: раз і назаўсёды трэба пакласці канец, — да якога часу ёй гуляць дзеўкаю? У іхняй сям’і яшчэ не бывала, каб дзяўчына, Божа барані, заседжвалася да сівых валасоў... Калі б ён — царства яму нябеснае! — быў жывы, ён ад душы радаваўся б яе шчасцю. Ён, без сумнення, сказаў бы, што гэта ад Бога... Але раз Гасподзь яго пакараў і ён — мір праху яго! — не дажыў да гэтага радасці, дык няхай хоць яна, маці, пакуль ногі носяць яе грэшнае цела, зможа бачыць шчасце сваёй дачкі, — дзе гэта чуваць, каб?..

“Адным словам, што тут доўга гаварыць, мой мілы друг? Сапраўды вялікі і літасцівы наш Бог, і я штодзённа дзякую яму і ўзношу яму хвалу за тое, што ён прыслаў мне гэтую кантарыху, якая спакою не дае сваёй дачцэ. І я, трэба спадзявацца, у найбліжэйшай будучыні апавяшчу вам пра дзень шлюбу, а можа быць, і запрашу вас прыехаць да нас на вяселле, — або ў Лондан, або сюды, у Нью-Йорк. Вы, вядома, застанецеся нашым другам і, без сумнення, не адмовіце нам. Але, Божа мой! Як бы хутчэй дажыць да гэтага шчаслівага дня, Уладыка нябесны!”

Гэтымі словамі закончыў Меер Стэльмах адзін з самых доўгіх і самых сардэчных, можна сказаць, патэтычных, лістоў, напісаных ім свайму лепшаму другу.

### *Раздзел сорок дзевяты*

#### **ВІНШУЕМ!**

Гэта пацверджанае стагоддзямі правіла, што добрыя весці ніколі не прыходзяць тады, калі іх чакаюць, а заўсёды нечакана.

Меер Стэльмах сядзеў за пісьмовым сталом у сябе ў нумары гасцініцы і пісаў ліст дахаты, жонцы. Ён скардзіўся на Амерыку, закінутую Бог знае як далёка, адарваную ад усяго



свету. Скардзіўся на шум і гам, на вечную мітусню і бегатню — сапраўдны базар! Кірмаш! Але найбольш ён быў незадаволены дзецьмі — усё валаводзяць і валаводзяць.

“Што мне пісаць табе, дарагая жонка? Далей за першую старонку у іх усё яшчэ не пайшло, — спавядаўся Меер Стэльмах перад жонкаю. — У іх бяскончая валакіта, зацяжная хвароба, зацягненае ка...”

Ён хацеў, відаць, напісаць “каханне”, але раптам нехта пастукаў у дзверы.

— Ком ін, уваходзьце, — сказаў Стэльмах па-англійску, але з такім ясна выражаным яўрэйскім акцэнтам, з такім пералівістым сінагагальным напевам, што атрымалася слова, якое толькі далёка нагадвала англійскае “кам ін”<sup>1</sup>.

Увайшлі “дзеці” (Грыша і Роза), абое ў спартыўных касцюмах, са ззяючымі тварамі і бліскучымі вачыма.

— Тата, павіншуй нас!..

У першую хвіліну Меер Стэльмах аслупянеў, і твар ягоны пакрыўся змярцвелаю бледнасцю. Ён яшчэ ніколі не бачыў свайго Грышу ў такім шчаслівым узбуджэнні. У Розы таксама, — так яму здавалася, — ніколі яшчэ так не зьяў твар, не блішчалі вочы, як гэтым ранкам. Абое цвілі, як вяснковыя кветкі. Бацька не ў стане быў зрушыцца з месца. Ён толькі пераводзіў позірк з Грышы на Розу, з Розы на Грышу: “Няўжо збылося?” Яго нават у пот кінула. Нарэшце, глыбока ўздыхнуўшы і абапёршыся на крэсла, ён ледзь чутна вымавіў:

— Вось як! Вас, кажаце вы, павіншаваць можна? Што ж вы маўчыце? І чаго гэта я сяджу як статуі? Падыдзіце ж бліжэй, я вас павіншую.

Шчаслівы бацька ўсхапіўся, падбег да сына і Розы, кінуўся ім на шыю і стаў па чарзе абсыпаць пацалункамі то Грышу, то Розу, не заўважаючы, што слёзы блішчаць у яго на вейках.

Сын, таксама вельмі ўзбуджаны, заўважыў слёзы бацькі.

— Чаго ж ты плачаш, тата?

— Што ты! Хіба я плачу? — Ён пачаў выціраць свае вільготныя вочы. — Хто табе сказаў, дурненькі, што я плачу?

— Ды не ж! Божа збаў! Хто сказаў, што вы плачаце? — з усмешкаю сказала Роза. — Вы, вядома, не плачаце, але слёзы ў вас льюцца, льюцца з вачэй, як у мае мамы ў Судны

<sup>1</sup> Уваходзьце.

дзень... Што ж тады будзе з мамаю, калі да яе дойдзе гэта радасная вестка? Грыша! Едзем да маёй мамы!

Бацькоўскае сэрца напоўнілася невыказнай радасцю, яно млела ад празмернасці шчасця.

— Да мамы! да мамы! — падхапіў Меер Стэльмах словы Розы і замітусіўся па пакой, шукаючы ў сябе ў кішэнях і сам не ведаючы, чаго, уласна, ён шукае. Ад хвалявання ён забыў нават, што трэба патэлеграфавачь у Лондан жонцы і парадаваць яе шчаслівай весткаю. Ён усеўся разам з дзецьмі ў іхні аўтамабіль, і ўсе ўтраіх паімчаліся ў яўрэйскі квартал да кантарыхі Леі павіншаваць яе з вялікаю радасцю.

Кантарыха Лея, як заведзена, сядзела за тоўстым-таўшчэзным малітоўнікам, паглыбіўшыся ў чытанне малітвы, калі да дома, у якім яна жыла, з шумам падкаціў шыкоўны аўтамабіль, з чарнаскурым лакеем у белых вывернутых навыварат ботах.

У Нью-Йорку аўтамабіль і негр на ім, праўда, не такая ўжо рэдкасць, каб выклікаць сенсацыю. Але тут, у еўрапейскай частцы горада, гэтая з'ява не такая ўжо частая і вельмі цікавая для хлапчукоў. Ёсць на што паглядзець, пра што пагаварыць, што паглядзіць рукою. Калі б не сядзеў за рулём шафёр у велізарных акулерах, які ў выпадку чаго можа даць па карку, дзеці, без усякага сумнення, залезлі б у гэты дзівосны экіпаж, які сваім выглядам нагадвае жывога зверна на калёсах, і зрабілі б прагулку па горадзе — на страх усім жыхарам яўрэйскага квартала, і знай нашых!

Першы выскачыў з аўтамабіля Стэльмах-бацька. Ён хацеў раней за ўсіх абрадаваць кантарыху шчаслівай весткаю і першым павіншаваць яе. І ён уварваўся да яе ў пакой, як віхор:

— Добрай раніцы! Мазлтаў!<sup>1</sup> Ведаеце, мы з вамі ўжо парадніліся.

Стэльмах быў перакананы, што пры гэтай звестцы кантарыха адразу адкладзе ўбок малітоўнік і бурна праявіць сваё захапленне. Але ён жорстка памыліўся. Моўчкі паказаўшы яму на крэсла, яна стала тварам да сцяны, каб згаварыць малітву “Васемнаццаць блаславенняў”\*. Стэльмах усеўся збоку. Дзецям, якія падрыхтаваліся ўрачыста вітаць маці, таксама давялося моўчкі чакаць канца малітвы. Толькі скончыўшы маліцца і выслухаўшы віншаванні, Лея загнула старонку ў малітоўніку і звярнулася да дзяцей:

<sup>1</sup> Мазлтаў (старажытнаяўрэйскае) — з добрым шчасцем.

— Мазлтаў! У добры час, дзеці! Дай, Божа, у добры і шчаслівы час! Што яшчэ чалавеку трэба, дзе гэта чуваць? Раз Усявышні дае дзяцей, яны павінны радаваць нас, старых. Гора толькі таму, хто ляжыць у сырой зямлі! Калі б ён, царства яму нябеснае, быў цяпер тут...

І яна схавала твар у пярэднік.

— Пакіньце нябожчыкаў у спакоі, свацця! — перапыніў яе Стэльмах, хочучы вывесці кантарыху з журботнага настрою. — Пагаворым лепш пра што-небудзь больш вясялае.

Кантарыха ўзняла на яго расчырванелы твар з заплаканымі вачыма.

— Болей вясёлым? Каму весела, а каму горка, дзе гэта чуваць? Хто смяецца, а хто плача. У каго ные сэрца, а каму хочацца скакаць. Як сказана ў навагодняй малітве...

Кантарыха збіралася як трэба прабраць свайго новага сваяка, але тут умяшалася дачка, якая ў тую раніцу мела на дзіва вясёлы настрой:

— Мама, пакінь навагоднюю малітву да наступнага Новага года. А цяпер, калі ты дачакалася радасці ўбачыць дачку сваю нявестаю, — ты ж сама мяне ўгаворвала, можна нават сказаць, падбухторыла на гэта, дык давай падумаем, як бы лепш правесці сённяшні вечар.

— Дзіцятка маё, пра што тут думаць? Трэба запрасіць людзей, напісаць па форме ўмовы заручынаў, адсвяткаваць заручыны і, як заведзена, біць талеркі. Мы ж яўрэі, дзе гэта чуваць?

Як жа горка было беднай маці пачуць ад дачкі, што нікога запрашаць не трэба, “умовы” пісаць няма чаго, біць талеркі таксама ні к чаму: у іх усё вырашана, яны аб’явілі сябе жаніхом і нявестаю, і больш нічога не трэба.

Здзіўленымі вачамі глядзела набожная маці на цудоўную шчаслівую парачку і была не зусім задаволеная. Шлюб, праўда, вельмі адпаведны, лепшага — каб не сурочыць! — і хацець не трэба: абое маладыя, прыгожыя, багатыя, абое на вяршыні славы. Хвала Усявышняму, яна не скардзіцца, не наракае. Ніякіх прэтэнзій да Бога яна не мае. Але ўсё ж, чаму б яму, напрыклад, не распарадзіцца так, каб усё было зроблена крыху больш на яўрэйскі лад, паводле ўсіх правілаў веры і звычайў даўніны? Няўжо не было б добрапрыстойней, прыгажэй, каб у пакоі цяпер знаходзіўся дзесятак яўрэяў, сапраўдных яўрэяў, — такіх, як у яе на радзіме, — з бародамі, з пакрытымі галовамі? Калі б сярод гэтага дзесятка былі і рабін, і кантар, і сінагагальны служка? Рабін

змацаваў бы “ўмовы”, кантар прачытаў бы іх услых, а сінагагальныя служба шпурнуў бы на падлогу першую папаўшую талерку, і ўсе сабраныя хорам выгукнулі б: мазлтаў! мазлтаў! Што добрага ў тым, што нявеста і жаніх стаяць, прыціснуўшыся адно да другога, попlech? Жаніх без шапкі, і нават ягонаму бацьку, яе свату, шапка, відаць, надта цяжкая, на галаву цісне. Нікуды не вартая краіна Амерыка!

Паглыбляючыся ў гэты роздум, набожная кантарыха абрынула ўвесь свой гнеў на Стэльмаха-бацьку за тое, што ён таксама сядзіць без шапкі.

— Ну, добра, калі ўжо моладзь распушчаная, тут нічога не парадзіш. Сучасныя людзі, як вы гаворыце, артысты. Але ж вы, вы — чалавек з барадою, таксама без шапкі, дзе гэта чуваць?

Пры гэтых словах усе пераглянуліся: у апошні час барада Меера Стэльмаха падпала ў цырульні пад такую бесцырымонную апрацоўку, што ад яе застаўся толькі ледзь прыкметны след. І ўсе, апрача кантарыхі, паехалі са смеху. Кантарыха Лея ўзняла ўверх свае набожныя вочы, убачыла варты жалю рэшткі барады на твары свайго свата і нічога болей не сказала. Толькі глыбока ўздыхнула і, зноў разгарнуўшы свой тоўсты малітоўнік, пачала хутка шаптаць нараспеў:

— “Стараж Ізраіля, захавай астатак Ізраіля, і ды не загіне род Ізраіля, што вымаўляе: “Слухай, Ізраіль!”

## *Раздзел пяцідзесяты*

### **ШЧАСЛІВЫ ДЗЕНЬ**

Шчасце, як і няшчасце, — такія госці, якія, раз забраўшыся да каго-небудзь, заседжваюцца надоўга і забываюць дарогу назад. Ледзь толькі ўсміхнецца лёс чалавеку, удача прэ да яго з усіх бакоў.

Меер Стэльмах быў адным з тых улюбёнцаў лёсу, якога шчасце, усміхнуўшыся яму аднойчы, ужо не пакідала сваёй ласкаю. Багацце і ўшанаванні ліўнем ліліся на яго з неба, стукаліся да яго ў вокны і дзверы. Аднаго яму не хапала — шчасця весці пад вянец сына. І вось нарэшце ён дажыў і да гэтага радаснага дня.

Калі жыў калі-небудзь на свеце шчаслівы бацька, дык ім быў у гэты дзень не хто іншы, як найшчаслівейшы з усіх бацькоў — Меер Стэльмах. Ён літаральна зямлі пад сабою

не чуў, быццам лунаў у паветры. Захлынаючыся ад паўнаты шчасця, ён павёў Розу і Грышу ў самы багаты ювелірны магазін Нью-Йорка, загадаў паказаць самыя дарагія брыльянты і прапанаваў Розе выбраць сабе за ягоны кошт самае лепшае і самае дарагое — “не шкадаваць ягоных грошай”.

Роза зрабіла ласку на ягоную просьбу: яна сапраўды не пашкадавала ягоных грошай і выбрала ўсё, што было ёй да душы.

Меер Стэльмах прызнаваўся пасля, што гэта быў першы выпадак у ягоным жыцці, калі ён так марнатраўна-шчодра і з такім лёгкім сэрцам раскідаўся грашыма. Здавалася, на ўсім свеце няма такіх шчадротаў, якія ён у той дзень пашкадаваў бы для Розы. “Душачка, хоць паўцарства прасі! — урачыста гаварыў ён Розе. — Хоць зорачку з неба!”

Пасля абеду “калі развесялілася сэрца цара ад віна”\*, Стэльмах-бацька сядзеў у пакоі сына, разваліўшыся ў крэсле, з гаванскаю цыгараю ў роце. Сын, пахаджваючы туды і сюды па пакоі, імправізаваў на сваім Страдыварыусе. Меер Стэльмах падсеў да Розы і ціха, таямнічым голасам пачаў ёй нашэптаваць на вуха штосьці незвычайна прыемнае. Сутнасць прывабнай таямніцы, якою ён дзяліўся з Розаю, заключалася ў наступным: ці ведае яна, якое прыданае ёсць за Грышам?

Роза, якая сядзела аблакаціўшыся на стол і вачэй не спускала з Грышы і ягонае скрыпкі, не чула і чуць не хацела сакрэты Стэльмаха-бацькі. Усёй душою, усімі пачуццямі і думкамі была яна ў тым свеце, дзе нараджаліся незямныя мелодыі, якія вялікі чараўнік Грыша Стэльмах так плаўна і з такой лёгкасцю здабываў са свайго старога Страдыварыуса.

Не раскошная, ззяючая агнямі канцэртная зала, не пышныя каралеўскія палацы натхнялі юнага маэстра. Не, адно-адзінюткае слова, простае, дзівоснае слова “так”, якое Роза толькі сёння вымавіла, акрыліла маладога, але вялікага чараўніка, узбудзіла ўсе ягоныя творчыя сілы, панесла ў свет чароўных гукаў, дзівоснай музыкі, райскіх песнапенняў... І вось ён на сваім Страдыварыусе творыць дзівы...

Ягоная скрыпка не іграла, а гаварыла, гаварыла на той боскай мове, на якой умее гаварыць толькі вялікі мастак і якая даступная разуменню толькі такога самага натхнёнага мастака. Здавалася, анёлы луналі ў гэтым свеце нябесных мелодый, у гэтым моры незямных гукаў. Як хвалі марскія, яны то крута ўзляталі ўгару, то стрымгалоў падалі. Пералі-

ваючыся на тысячы ладоў, гэтыя дзівосныя гукі пасылалі вітанне ўсяму жывому. Яны пелі хвалу і ўслаўлялі таго, хто стварыў гэты цудоўны свет, поўны прыгажосці, чароўных гукаў, захаплення і кахання... Даўно ўжо Грыша Стэльмах так не іграў. Не, ніколі ў жыцці ён не іграў так, як тою раніцай. Гэта было свята ягонага сэрца, жыццярадасны, трыумфальны гімн ягонай душы. Духмяныя сады расцвіталі ў ягоным сэрцы, тысячы птушак шчабяталі ў ягоных садах. А ён нязмоўчна гаварыў на сваёй боскай мове, і гукі ягоных песнапенняў ліліся ўсё званчэй, усё саладзей. Натхнёны майстар не пераставаў расказваць Розе на сваёй скрыпцы таямнічыя казкі, навяваючы залатыя мары. А Роза, якая больш, чым хто-небудзь іншы, разумела гэтую боскую мову, уся, усёй сваёй істотаю, акунулася ў свет чарадзейных казак і светлых мрояў. Ёй здавалася, што вось-вось яна памрэ, вось-вось душа яе пакіне тленнае цела і растворуцца ў свеце гукаў, патоне ў бяздонным моры незямной музыкі, нябесных мелодый.

Грыша скончыў. І Роза, забыўшыся аб прысутнасці Стэльмаха-бацькі, кінулася артысту на шыю... У гэтую хвіліну яна гатова была кінуцца да ягоных ног, — да таго яна была ап'янёная ягонаю іграю. Але, зараз жа авалодаўшы сабою, яна падбегла да раяля, падняла вечка, узяла некалькі магутных акордаў і заспявала. Гэта была абсалютная імправізацыя, без пэўнай тэмы, без нотаў, плодвольнага натхнення... Здавалася, не яна спявае, а гукі самі льюцца з душы, рассыпаючыся звонкай, пералівістай трэллю. У паветры луналі расчуленыя мелодыі, чароўныя напевы, якіх не чула яшчэ ніводнае чалавечае вуха, якіх не слухала яшчэ ні адна канцэртная зала.

Так п'е адзінокі салавей у лесе, спявае для сябе самога, выліваючы ў песні свае заповітныя пачуцці, глыбокую журбу сваёй асірацэлай душы... Гэта быў дзівосны, рэдкі канцэрт, канцэрт-імправізацыя.

“Колькі тысяч долараў заплаціў бы прадпрымальны янкi за такі канцэрт?” — раздумваў сам сабе шчаслівы бацька, адзіны слухач гэтай надзвычайнай імправізацыі, які млеў ад захаплення і асалоды.

— А ведаеце, дзеці, што я вам скажу? — усклікнуў поўны захаплення Меер Стэльмах. — Адгадайце, што я зараз прыдумаў.

— Што вы зараз прыдумалі? — спыталі абое адначасова, павярнуўшы да Стэльмаха-бацькі свае маладыя, ззяючыя твары і ўтаропіўшы на яго свае закаханыя, выпраменьваючыя шчасце вочы.

Шчаслівы бацька ўхапіўся рукою за тое месца, дзе некалі была барада, і вымавіў з малітоўным напевам:

— Калі на тое пайшло, раз у нас такі добры і літасцівы Бог, раз добры і літасцівы Бог падараваў нам гэты доўгачаканы, шчаслівы дзень, а вечар у нас сёння ўсё роўна вольны, дык чаму б нам не адправіцца ўсім разам у яўрэйскі тэатр? Я ўжо як-небудзь дамоўлюся з амерыканскім гусаком, каб ён нас пакінуў у спакоі, каб сёння вечарам мы былі абсалютна вольныя і прадстаўленыя самім сабе. Што вы на гэта скажаце, мілыя мае галубочки?

Мілыя галубочки пераглянуліся і з непадробнай радасцю выгукнулі:

— Ол райт! У яўрэйскі тэатр — з асалодаю!

— А з тэатра, мілыя мае канарэчкі, — у яўрэйскі рэстаран. Там мы закажам яўрэйскую рыбу, смажаніну па яўрэйску і напіханую гусіную шыйку.

— Брава! Брава! — падхапілі “мілыя канарэчкі”, весела смеючыся, і пачалі радзіцца, у які б тэатр пайсці. У Нью-Йорку не адзін яўрэйскі тэатр, а некалькі. Дзе і што сёння ідзе?

— Сёння? Зараз вам скажу.

Нездарма Меер Стэльмах — “аматар яўрэйскай мовы”. Кожны дзень купляе ён усе яўрэйскія газеты, што выходзяць у Нью-Йорку, усе кнігі і часопісы, якія толькі што выйшлі. Ён проста не ведае, куды дзяваць столькі паперы. Выкінуць — шкода, для яго ж кожнае яўрэйскае слова — святыня. А вазіць з сабою — трэба патраціць цэлае багацце толькі на аплату за правоз.

І Меер Стэльмах згроб кучу газет, параскіданых у яго па ўсім пакоі, адабраў сённяшнія нумары, бегла прагледзеў іх і стукнуў сабе па лоб.

— Дзеці, нам д’ябальскі шанцуе! Сёння ў яўрэйскім тэатры вялікае свята. Сёння вечарам упершыню выступае ў Нیکель-тэатры славуты акцёр з Бухарэста, нейкі Рафалеску. Я, здаецца, раскажам вам пра яго. Газеты даўно ўжо трубяць ва ўсе трубы пра гэтую зорку. Мусіць, вялікі ўмелец гэты Рафалеску. Пішучь пра яго проста дзівосы. Вось глядзіце: “Румынская каралева Кармэн Сільва”, “вялікі венскі

артыст Зоненталь”, “Посарт, Ірвінг, Росі”... Словам, у вусах гудзе ад газетнага звону: “Рафалеску! Рафалеску!” Дзеці, нам чартоўскі шанцуе!

Так закончыў шчаслівы бацька, і ўсе трое тут жа распрацавалі праграму на ўвесь вечар: спачатку ў Нікель-тэатр, пасля ў рэстаран Шолама, — там гатуюць фаршыраваную рыбу па-румынску і падаюць сапраўдную бесарабскую вішнёўку. Шолам славуты. Ягоны партрэт можна сустрэць у адзеле аб’яў любой яўрэйскай газеты. Варта вам разгарнуць нумар газеты, і вас адразу вітае Шолам са сваім рэстаранам.

— Дык вось, спачатку ў Нікель-тэатр, а пасля да Шолама ў рэстаран? Што вы на гэта скажаце, вісусы?

Што сказаць “вісусам”? Яны, зразумела, зараней на ўсё згодныя. “Вісусы” ніколі яшчэ не былі ў такім прыўзнятым настроі, як гэтым ранкам, ніколі яшчэ не бачылі бацьку ў такім узбуджаным стане, такім пяшчотным, вясёлым, ажыўленым і бясконца шчаслівым, як сёння. Заставалася вырашыць толькі апошнюю задачу: дастаць ложу ў яўрэйскім тэатры на траіх.

— Фі! Божа барані і памілуй! — адхіснуўся бацька. — Усё, што хочаце, толькі не гэтае. Ложу на траіх? Ні за што! Ложу дык я вам вазьму і прытым самую дарагую, але толькі для вас дваіх. Сам я ўладкуюся ў партэры. Чаму, пытаеце? Вельмі проста: у яўрэйскім тэатры, разумееце, я павінен трымацца ад вас убаку, каб не папсаваць вам рэпутацыю. Мяне хто-небудзь можа пазнаць, але ж вас ніхто не павінен пазнаць. Чорта з два хто-небудзь здагадаецца, хто сядзіць у ложы! Божа барані і памілуй! Ты, Грыша, разумееш, насунеш свой вялікі мяккі капялюш на вочы, а ты, Роза, будзь ласкавая надзець свой самы шыракаполы капялюш так, каб, нават блізка прыгледзеўшыся, можна было ўбачыць дулю, а не твае вочы. Тут, ці разумееш, трэба быць напачатковае, ха-ха-ха! Калі хоць адзін чалавек пранюхае, хто быў у ложы, дык назаўтра ўсе яўрэйскія газеты выйдучь з аршыннымі загаловамі: “Найвялікшыя сусветныя зоркі, Грыша Стэльмах і Разалія Спайвак, у яўрэйскім тэатры. Ха-ха-ха! Хто не ведае, што тут да чаго, той, без сумнення, падумае, што Грыша Стэльмах і Роза Спывак збіраюцца выступаць у яўрэйскім тэатры. Гэтага яшчэ не хапала, ха-ха-ха!”

Весела і радасна пачаўся ў нашага шчаслівага бацькі гэты самы шчаслівы дзень у ягоным жыцці.



## ВІЗІТ У АДКАЗ

Наш сябра-чытач не забыў, вядома, пра візіт, якім удастоіла Нісла Швалба мадам Чарняк, яна ж Брайндэле-козак, і пра тую перасцярогу, якую яна яму зрабіла: калі ён хоча, каб ягоная сястра, Генрыета Швалб, насіла прозвішча Рафалеску, ён павінен пастарацца, каб гэта было як мага хутчэй, інакш будзе позна.

У нашага камбінатара, само сабою зразумела, моцна заселі ў галаве словы Брайндэле-козак... Нісл Швалб не мог задавольвацца аднымі цьмянымі намёкамі. Ён хацеў ведаць больш падрабязна і грунтоўна, пра што ж гаворка. Ён не паленаваўся і адным цудоўным ранкам сабраўся з візітам у адказ да “звярка” ў чырвонай ратондзе і з малпінай фізіяноміяй.

Даведаўшыся ў сястры, дзе жыве мадам Чарняк і калі можна застаць яе дома, Нісл доўга блукаў па розных вуліцах і завулках велізарнага горада і, узраўшыся, нарэшце, на дванаццаты паверх аднаго з дамоў у Брукліне, трапіў у такі глухі закутак, што павінен быў нахіліцца як след, каб пралезці ў дзверы.

— Ало! Тут жыве місіс Чарняк?

Місіс Чарняк была ў лёгкім матыне з шырокімі рукавамі і глыбокім дэкальтэ, у хатніх пантофлях на босую нагу. Валасы былі яшчэ не прычасаныя. Пакой не зусім прыбраны. Пасцель не засланая. У куце стаяла вядро са смеццем, а на сталі — астаткі ўчарашняй вячэры. Ubачыўшы такога нечаканага гасця (заўважым, дарэчы, што з таго часу, як Брайндэле-козак трапіла ў Амерыку, гэта быў першы мужчына, які пераступіў парог яе кватэры), мадам Чарняк адразу неяк разгубілася, нават як быццам спалохалася і не ведала, што рабіць раней: ці накінуць на сябе іншую сукенку, ці прыкрыць ложак, ці вынесці вядро са смеццем, ці прыбраць са стала астаткі ўчарашняй вячэры. Ад узбуджэнасці і разгубленасці Брайндэле-козак забылася нават запрасіць гасця сесці і сама прадаўжала стаяць, апусціўшы рукі і чакаючы, што ён скажа. Заўважыўшы яе збянтэжанасць, Нісл Швалб сеў, не чакаючы запрашэння, прапанаваў крэсла і ёй і загаварыў, стараючыся супакоіць яе словамі, якія нічога не значылі, і прыемнай гаворкаю. Абсалютна сур’ёзным тонам запэўніў ён яе, што ўжо даўно збіраўся

пазнаёміцца з ёю бліжэй, а пасля яе нядаўняга наведвання палічыў сябе абавязаным адказаць ёй візітам. Заадно яму хацелася пагаварыць з ёю пра некаторыя сямейныя справы... Ён адчувае, што з ёю можна гаварыць пра такія рэчы, пра якія ён перад іншымі і не заікнуўся б... Ён будзе гаварыць абсалютна свабодна, таму што ён джэнтльмен і чалавек прамы. Пры апошніх словах Нісл Швалб расшпіліў пінжак, выпучыў свой круглы живот пад белаю камізэлькаю, на якой вісеў вялікі тоўсты залаты (а можа быць, і пазалочаны) ланцуг.

— Можаце быць упэўненыя, што ўсё, пра што мы тут будзем гаварыць, застанецца паміж намі, не выйдзе за межы гэтых чатырох сценаў.

Нісл Швалб паказаў абедзвюма рукамі на чатыры сцяны яе пакоя і мімаходам зрабіў гаспадыні камплімент: як у яе міла, як утульна, як на здзіўленне чыста! Ён даўно не бачыў такой чысціні, дальбог, як вы бачыце яго плаваючым! Але няўжо яна тут жыве адна-адзінюткая?

— Адзінокая мая доля, жыву, як камень у полі, — адказала ў рыфму мадам Чарняк і глыбока ўздыхнула, чырванеючы як рак і нават пацеючы ад збянтэжанасці.

— Мы ўсе тут адзінокія, — стараючыся патрапіць ёй у тон, заўважыў Нісл Швалб. — Я таксама адзін-адзінюткі, як палец.

Мадам Чарняк зразумела Швалба па-свойму. Яна ўсела-ся насупраць свайго госця, абедзвюма рукамі прывяла ў парадак валасы, паказала на сваім круглым, месяцападобным твары з японскімі вочкамі самую чароўную наўнакакетлівую ўсмешку, на якую толькі была здольная, і спытала як бы мімаходам:

— Няўжо вы халасцяк?

Слова “халасцяк” яна сказала па-англійску: “сінгмен”, на што Нісл Швалб адказаў таксама англійскім словам “шур”, што павінна было абазначаць “Ну, вядома!” Пасля дадаў па-яўрэйску:

— Яшчэ які! Халасцяк з халасцякоў!

Даведаўшыся такім чынам, што яе госць яшчэ не жанаты, мадам Чарняк стала яшчэ прыветлівейшая, яшчэ ласкавейшая. Рукавы яе матынэ саслізнулі вышэй локцяў, на яе верхняй губе з невялічкімі чорнымі вусікамі выступілі кропелькі поту.

— Як жа так? — спытала яна з прыязнай, спагадлівай усмешкаю, у якой свяцілася цікаўнасць.

— Ды так вось. Вечна справы. Ні днём, ні ноччу няма спакою. Ледзь ранак, трэба бегчы туды-сюды. Няма калі, ці паверыце, прысесці выпіць, закусіць чаго-небудзь. Пра сон і гаварыць не даводзіцца. Колькі разоў здараецца, што дрэмлеш на хаду, як вы бачыце мяне плаваючым. Ці паверыце, іншы раз тыднямі, месяцамі нічога не ясі, не п'еш, не спіш, клянуся ўсім вашым дабром!

Мадам Чарняк, якая слухала госця з напружанай увагаю, спачувальна пахітала галавою, яшчэ бліжэй падсунулася да Нісла Швалба і склала свае напаўаголеныя рукі на высокіх, пышных грудзях, выпіраўшых з-пад карсета калі не як дзве газелі, як у Суламіфі ў “Песні песняў”, дык прынамсі як дзве канапавыя падушачкі.

— Нядобра так! — папракала яна госця тонам адданай маці, — вельмі нядобра! Нельга так апускацца. Чалавек павінен калі-небудзь падумаць і пра сябе.

— Як тут будзеш думаць пра сябе, калі ў цябе такі горб на спіне? Я гавару пра сястрыцу прымадонну... Яе шчасце, што яна прыгожая, а яе бяда, што яна занадта ўжо прыгожая. А што “занадта”, тое і лішняе. Вось калі б Бог памог мне выдаць за муж сястру і забяспечыць прыстойнай службаю брата Ізака, я, быць можа, пачаў бы думаць і пра сябе. Ужо пара, хоць мне ўсяго толькі... Колькі, вы думаеце, мне гадоў? Угадайце.

Ці трэба здзіўляцца, што ад такой гаворкі мадам Чарняк абсалютна размякла, а яе абледзянелае сэрца імгненна растала, як масла. Ах, што за мужчына! Які джэнтльмен! Ніколі нельга меркаваць пра чалавека па знешнасці. Ніколі ў жыцці яна не падумала б, што гэты высокі, волатаўскага складу джэнтльмен мае такую пяшчотную душу. А ягоны твар? А манера гаварыць! А ўсмешка! А як ён сябе трымае!.. Дальбог, усе іншыя мужчыны і мезенца ягонага не вартыя!..

Брайндэле-козак ужо даўно ні з кім не адчувала сябе так добра, так лёгка і весела, як з гэтым госцем. Яна не памятае, каб ёй калі-небудзь даводзілася весці размову з кім-небудзь так свабодна і проста, так шчыра, як з гэтым джэнтльменам. Яна раскрыла перад ім, можна сказаць, усю душу, нічога ад яго не ўтаіла.

Нісл Швалб не пашкадаваў, што ўзяў на сябе клопат пабыць у гэтага звярка з малпіным тварам. Яго візіт у адказ літаральна вочы яму адкрыў: ён даведаўся пра ўсё, што яму трэба. Тайны раман ціхоні Рафалеску, яго паньлы, рассяяны выгляд, захапляльная гісторыя з дачкою кантара, якая

адыгрывае зараз такую вядомую ролю ў тэатральным свеце, — усё стала цяпер ясна Ніслу Швалбу, ясна як на далоні.

Вяртаючыся ад Брайндэле-козак, Нісл Швалб, насвістваючы вясёлую песеньку, аддаваўся сур'ёзнаму роздуму, і ў ягонай камбінатарскай галаве ўжо зараджалася новая геніяльная камбінацыя.

### *Раздзел пяцьдзесят другі*

## **ЗА КУБАЧКАМ ЧАЮ Ў ЛОМЖЫНСКАГА КАНТАРА**

Нісл Швалб не пайшоў дадому. Найперш ён завітаў да свайго кампаньёна і сталага дарадцы містэра Кламера і разам з ім адправіўся да ломжынскага кантара параіцца пра адну вельмі важную рэч. У яго, запэўніваў ён містэра Кламера, зарадзілася ў галаве абсалютна новая камбінацыя, — гаворка ідзе пра вельмі і вельмі важную справу.

Што за камбінацыя? Якая такая справа? — на гэтае пытанне містэр Кламер ні па-добраму, ні пагрозамі ніяк не мог дабіцца яснага адказу. Нісл Швалб прасіў толькі аб адным: набрацца цярдзення. Ён амаль пад прымусам павалок містэра Кламера да ломжынскага салаўя, не перастаючы, як заўсёды, размахваць на хаду рукамі, лапатаць і не змаўкаючы крычаць.

Амаль каля самага дома, дзе жыў кантар, містэр Кламер раптам спыніўся і рашуча заявіў, што далей не пойдзе. У яго, бачыце, такі прынычп — не гуляць у цёмную або, як гавораць англічане, “не люблю купляць парася ў мяшку”.

Але хіба з Ніслам Швалбам дамовішся? Гавары яму не тое што па-англійску, а хоць бы па-турэцку або па-татарску, яму ўсё — ані ў знак. Нісл сваёй волатаўскай рукою схапіў містэра Кламера за локаць і рашуча адрэзаў:

— Добра! Вы ў мяне пойдзеце!

Зайшоўшы ў хату, Нісл і містэр Кламер засталі ломжынскага салаўя без шапкі і без сурдута, у адной камізэльцы, з-пад якой тырчалі кутасікі кароткага малітоўнага адзення. Кантар дырыжыраваў сваім уласным аркестрам, развучваючы праграму новага канцэрта.

Убачыўшы гасцей, уся плойма радасна кінулася да Нісла Швалба. Старэйшыя траслі яму руку, малодшыя залазілі да яго на плечы і здаваліся мурашамі на ягонай волатаўскай

спіне. Спачатку волат аднёсся да атакі малышні вельмі дабрадушна і нават весела ўсміхаўся. Але раптам пастрасаў з сябе малечу і строга прыкрыкнуў, звяртаючыся да ўсёй чарады:

— Пайшлі, пайшлі, свавольнікі! Вымятайцеся адсюль! Усе на вуліцу! Каб ад вас ні пуху, ні духу не засталася! Ды варушыцеся жвавей! У нас тут справа... Паслухайце ж, кантар, дзе ваша місіс? А ну клікніце яе сюды. Нам трэба наладзіць канферэнцыю.

Яно, вядома, калі б нехта іншы дазволіў сабе размаўляць у такім тоне з ягонымі дзецьмі, дасталася б яму ад ломжынскага салаўя, будзьце ўпэўнены. Што за абыходжанне такое — “паслухайце ж, кантар”? Яшчэ горш дасталася б яму ад дзяцей кантара. Яны паказалі б яму, што значыць “вымятайцеся адсюль”! Але дзядзьку Ніслу (гэтак яны яго называюць) усё дазволена. Дзядзьку Нісла любяць усе ад малога да вялікага, таму што дзядзька Нісл — слаўны хлопец. У дзядзькі Нісла для кожнага ў любы час знойдзецца добрае слова. Аднаго паляпае па плячы, другога ўшчыпне, трэцяга штурхне ў бок. А то і зусім скіне пінжак, займе баявую пазіцыю і давай дубасіць малышню па ўсіх правілах баксёрскага мастацтва. Дзядзька Нісл ніколі не прыходзіць у госці з пустымі рукамі: у яго заўсёды ёсць у запасе які-небудзь ласунак. Гэтым разам ён захапіў з сабою цукеркі, да якіх дзеці кантара маюць неадольную цягу. У адно імгненне ўсе цукеркі былі расхапаныя, і пакой ачысціўся ад дзяцей. Кантар накінуў на сябе сурдут, забег да суседкі і выклікаў адтуль жонку. Пасля пры закрытых дзвярах адбылася канферэнцыя.

Вечарам таго самага дня ломжынскі кантар запрасіў да сябе гасцей на “кубак чаю”. Наўрад ці ёсць патрэба тлумачыць, што абазначае “кубак чаю”. Кожны ведае, што “кубак чаю” — гэта не толькі кубак чаю, але і вячэра. Галоўнае, аднак, не ў кубку чаю і нават не ў вячэры, — галоўнае ў тым, што адбываецца паміж чаем і вячэрай. У нас гэта называецца “маленькі псалтыр”, гэта значыць картачная гульня.

Многія думаюць, што калі б не было на свеце, напрыклад, гэтай забаўнай штучкі, якая называецца картамі, ці калі б яны раптам, барані Божа, зніклі з твару зямлі, дык стала б немажлівым існаванне чалавечага грамадства. Сапраўды, што тады рабілі б людзі паміж чаем і вячэраю?

Гаспадар з гаспадыняю пазяхалі б. Госці пазасыналі б. Людзі перасталі б хадзіць адзін да аднаго ў госці, заводзіць знаёмствы, падтрымліваць узаемную сувязь. І так малапамалу распалася б чалавечае грамадства. Няхай прапаведнікі маралі разводзяць якія хочуць павучанні, але карты — не пусты занятак. На гэты конт людзі ўсіх краін і народаў, можна сказаць, сыходзяцца ў поглядах. Скрозь і ўсюды, нават у самых закінутых куточках свету, так ужо заведзена: сыдуцца разам хоць бы два чалавекі, — адразу ж карты на стол, і пачынаецца гульня. Розніца толькі ў тым, што ў кожнай краіне ёсць свае ўлюбёныя картачныя гульні і для кожнай гульні ёсць свае прывычныя выразы і слоўцы. У Старым Свеце, напрыклад, так ужо заведзена цяпер, што там болей у карты не гуляюць. Канец! Абсалютна і канчаткова выйшла з моды картачная гульня. Што ж робяць там людзі, сабраўшыся на кубак чаю? “Перакідваюцца ў прэферанс”, “рэжуцца ў ачко”, “закладваюць банк” або “балуюцца ў дзевяты вал”. Тут, у Новым Свеце, абсалютна таксама ў карты не гуляюць. Ні пад якім выглядам! Божа барані! Гэта — занятак для жулікаў, шулераў, прафесійных карцёжнікаў. Прыстойныя людзі, сабраўшыся на кубак чаю, кладуць на стол тыя самыя карты, што і ў нас. Але пры гэтым яны зусім не гуляюць у карты, Божа барані, а “забаўляюцца ў покер” або “спаборнічаюць у пінокл”. Гэта робіцца часткова для баўлення часу, але ў значнай меры і дзеля справы, дзеля “бізнесу”: кожны ж сядзе за столік з салодкай надзеяй і цвёрдай вераю, што ў гэты вечар ён напэўна застанецца ў выйгрышы. А там ужо як кола фартуны павернецца: або выйграе, або прагарыць. Як каму пашанцуе.

Цяпер, калі нам зразумела, што такое “кубак чаю”, пазнаёмімся з таварыствам, якое сабралася ў ломжынскага кантара на кубак чаю.

### *Раздзел пяцьдзсят трэці*

## **МЯШАНАЕ ГРАМАДСТВА**

Цяжка вызначыць, да якога класа належалі людзі, што сабраліся ў той вечар у ломжынскага кантара на “кубак чаю”. Нелёгка, такім чынам, будзе і апісаць гэтае разнамаснае таварыства, як цяжка наогул паказаць стракатую амерыканскую публіку велізарнага сусветнага горада Нью-Йорка.

Гэта была сумесь найразнастайнейшых тыпаў, большай часткаю землякоў ломжынскага кантара, сяброў “ломжынскага зямляцтва”, зборышча людзей усялякіх прафесій і станаў.

На першы погляд здавалася нават, што гэтыя людзі ніякіх адносін адзін да аднаго не маюць. Сапраўды: што агульнага паміж рабінам у кацялку, з падагнутымі пэйсамі, і вузкагрудым карабейнікам, які пакутуе на задышку?

Якія адносіны мае агент пішучых машын, слаўны малы са слязлівымі вачамі, да меламеда, маленькага чалавечка з пабітым воспаю тварам?

Якая сувязь паміж сухотным аптэкарам са злоснымі вачамі і здаравенным мясніком, ад якога так і тхне сырым мясам?

Ці што можа быць агульнага у домаўласніка з Бронкстрэйт, чорнавалосага суб’екта з тоўстым носам бульбінаю і з басавітым, крыху хрыплаватым голасам, — з краўцом з маленькай майстэрні, які зье залатымі зубамі?

А ўсе гэтыя людзі, разам узятых, — якія яны маюць адносіны, скажыце, калі ласка, да кантара, і ягонай жонкі, і да гэтага зборышча акцёраў, актрысаў, музыкантаў і клакераў яўрэйскага тэатра?

І ўсё ж кожны адчуваў сябе тут як дома, як роўны сярод роўных. Кожны быў горды ад усведамлення, што ён жыве ў Амерыцы, мае пэўны занятак і “робіць жыццё”. Ніхто не дзьмуўся на іншых, ніхто не задаваўся, не пяўся, не зазнаваўся, як гэта нярэдка бывае ў нас на старой радзіме, калі людзі розных класаў і станаў сыдуцца разам на сход або на якую-небудзь урачыстасць. Дэмакратычны дух амерыканскай рэспублікі дае сябе адчуць у гэтай краіне на кожным кроку, і нашыя браты, якія штодзённа прыязджаюць сюды з усіх канцоў свету, акліматызуюцца і пераплаўляюцца ў гэтай плавільнай печы таксама лёгка, як людзі іншых нацый, незвычайна хутка ўбіраючы дух роўнасці.

Усе тры парадныя пакоі ў кватэры кантара — гасцёўня, сталовая і спальня — былі поўныя гасцей. Адны пілі чай, другія курылі, трэція гулялі ў шахматы або пінобль, а іншыя проста гаманілі, балбаталі, лапаталі, трашчалі, як трашчоткі, гучна смяяліся. Хтосьці расказваў пра махлярствы домаўласніка, які кожны тыдзень вынаходзіць новыя парадкі і правілы для жыхароў. Другі перадаваў кароткую, але надзвычай займальную гісторыю пра тое, як яго хацелі выключыць з юніёна (прафесійнага саюза), папросту выгналі

яго адтуль, але ён распачаў супраць юніёна працэс. Трэці расказваў пра пажар, ахвяраю якога ледзь не зрабілася фабрыка, дзе ён працуе. Чацвёрты гаварыў пра акцыі, спекуляцыі і іншыя махінацыі Уол-стрыта. Што ж да акцёраў і актрысаў, дык у іх былі свае інтарэсы: ролі, п'есы, зоркі, юніён, аншлагі, бенефіс. Гаварылі, як заведзена, усе адначасова. Усе адчувалі сябе абсалютна вольна, як у сябе дома, усім было незвычайна весела. І так як у душным паветры стаяў няспынны, нязмоўчны шум і гул, у пакоях было накурана, як у шынку, і гораца, як у лазні, дык цяжка было разгледзець твары асобных людзей, адрозніць аднаго ад другога.

З нашых старых знаёмых, акрамя кантара, ягонай жонкі і шматлікай сямейкі, асабліва вылучаўся сваёй самавітай знешнасцю містэр Кламер, у парадным смокінгу, з барадою а-ля Герцль, расчасанай на два бакі а-ля Скобелеў. Ён сядзеў у фатэлі насупраць свайго новага партнёра містэра Нікеля, які на гэты раз меў пры сабе свой залаты гадзіннік з залатым ланцужком — “падарунак прэзідэнта Злучаных Штатаў Амерыкі”. Яны размаўлялі па-англійску і абодва ў фанабэрыста-самаўпэўненым тоне расказвалі адзін аднаму такія дзівосы, падмацоўваючы іх кожны раз чэсным словам, што чужы чалавек, слухаючы гэтыя небыліцы, мог бы пажадаць сабе столькі тысяч долараў, колькі ў іхніх аповядах было блефу...

Прысутнічалі тут, зразумела, Ізак Швалб і Брайндэлекозак. Яны стаялі каля століка і назіралі за картачнай гульнію. Сярод гульцоў, як вядзецца, была прымадонна Генрыета Швалб, якая ззяла ўсімі сваімі брыльянтамі. Яна сакатала, трашчала, смяялася і гарачылася больш за ўсіх. Ёй незвычайна шанцавала. Перад ёю ляжала куча долараў. Усе жанчыны ёй зайздросцілі, а мужчыны, падміргваючы адзін другому, перакідваліся слоўцамі на яе адрас і абыходзіліся з ёю даволі фрывольна. Адзін нейкі джэнтльмен з голеным чырвоным тварам, вострым носам і брыльянтавым пярсцёнкам на пальцы, што сядзеў якраз насупраць Генрыеты, дазволіў сабе нават некалькі разоў шматзначна наступіць ёй на нагу пад сталом, хоць гэты джэнтльмен, як нам дакладна вядома, быў чалавек сямейны.

Убаку, у крэсле-качалцы, сядзеў, пагойдваючыся, Рафалеску і курыў цыгару. Яго акружыла кампанія акцёраў з паголенымі тварамі, — яны безупынна расказвалі тэатраль-



якое віно яна любіць... Брайндэле-козак мела поўную падставу быць задаволенай гэтым вечарам.

Але пакінем на час Брайндэле-козак і вернемся да яе кавалера — да паголенага джэнтльмена.

Гасподзь, які даруе міласць усякаму стварэнню зямному, злітаваўся нарэшце і над ім. За сталом не хапала месцаў для ўсіх, і распарадчык вечара Нісл Швалб прапанаваў публіцы ссунуцца цясней. У выніку гэтага перасоўвання джэнтльмен апынуўся якраз насупраць прымадонны. Ягонныя вочы заіскрыліся: ён атрымаў цяпер поўную магчымасць дзейнічаць нагамі пад сталом колькі душа жажае. Праўда, прайшло нямала часу, перш чым ён расшукаў ногі прымадонны. Ён некалькі разоў натыкаўся то на ногі Рафалеску, то на мядзведжыя лапы Ізака Швалба. Толькі значна пазней, убачыўшы ўсмешку на вуснах прымадонны, ён зразумеў, што дасягнуў, нарэшце, мэты, што цяпер ужо ўсё “ол райт”.

Усё ж злосць закіпала ў душы джэнтльмена з чырвоным тварам кожны раз, калі ён кідаў позірк на “зялёнага маладзёна”, які сядзеў так блізка каля прыгажуні. І быццам яму на злосць, прымадонна раз-пораз нахілялася да “зялёнага маладзёна”, шаптала з ім, смяялася, закідваючы галаву і паказваючы два рады цудоўных жамчужных зубоў. Джэнтльмен, які сербануў моцнага напою і да і пасля рыбы, незвычайна злаваўся і раўнаваў. Ён, відаць, забыўся, што жанаты, і кідаў на Рафалеску такія знішчальныя позіркi, што Генрыета яшчэ больш смяялася, рагатала да ўпаду і, здавалася, вось-вось лопне са смеху.

“Хацеў бы я ведаць, чаго яна так рагоча! І хто гэты дзіўны маладзён, з якім яна не перастаючы шушукаецца? Іду ў заклад, што гэта які-небудзь зеленарог, малакасос, шчанюк, асталоп з асталопаў!..”

Так думаў сам сабе раўнівы джэнтльмен, ломячы галаву над нялёгкаю загадкаю. Яму не давялося, аднак, доўга быць у няведанні: першы ж спіч растлумачыў яму ўсё.

— Лэдзі і джэнтльмены! — зычным голасам прагрымеў распарадчык вечара Нісл Швалб. — Звяртаю ўвагу высокашаноўных дамаў і кавалераў, што першы тост скажа наш друг містэр Кламер. Прашу паважанага гаспадара і ягоную місіс, высокапаважаную гаспадыню, напоўніць бакалы шаноўных гасцей. Містэр Кламер, ваша слова!

СПІЧ МІСТЭРА КЛАМЕРА

Кламер устаў, адкашляўся, паправіў на сабе смокінг, гальштук і кашулю, разгладзіў рукамі бараду а-ля Герцль, выцер шаўковаю насоўкаю абсалютна сухі лоб, тоўстымі пальцамі абедзвюх рук абапёрся на стол, акінуў позіркам публіку, закусіўшы пры гэтым губу, і пасля працяглае паўзы пачаў свой тост.

Наш друг містэр Кламер заўсёды лічыў сябе “спікерам”, гэта значыць бліскучым прамоўцам. Але за кароткі тэрмін свайго прабывання ў Амерыцы ён наслухаўся столькі цудоўных прамоў, тостаў і спічаў, што яму стала ўжо не хапаць цяпення: ён чакаў выпадку паказаць амерыканцам, што такое сапраўднае прамоўніцкае майстэрства. І трэба яму аддаць належнае: містэр Кламер сапраўды валодаў дарам красамоўства. Калі гаварыць шчыра, гаворка яго была багатая не столькі зместам, колькі квяцістымі фразамі. І сутнасць заключалася нават не ў саміх фразях, а ў спосабе іх падачы, у манеры гаварыць. А голас! Містэр Кламер, ці бачыце, ведаў таямніцу, калі голас павінен грукацець, як гром, а калі трэба спускацца на самую нізкую актаву, гаварыць так, каб ён гучаў ледзь чутна. А манера трымаць сябе! А рукі! У прамоўніцкім мастацтве, трэба вам сказаць, рукі адыгрываюць першаступенную ролю, не меншую ва ўсякім разе, чым язык. Неабходна ведаць, калі і якую руку пусціць у ход, калі трэба рукі падняць і калі апусціць, калі трэба злажыць іх на грудзях, а калі — зрабіць шырокі жэст рукой, калі найлепш залажыць іх у кішэні штаноў, а калі — за камізэльку. А іншы раз пасля грамавога фантана слоў трэба ветліва пакланіцца, адступіць крокі на два і залажыць рукі за спіну, галаву ледзь-ледзь схіліць на бок і, зрабіўшы цудоўны жэст рукою, вытрымаць працяглую паўзу. “Паэнтамі” называюцца ў Амерыцы ўсе гэтыя завучаныя аратарскія жэсты і позы. І гэтыя паэнты, усю гэтую шматстайнасць аратарскіх прыёмаў містэр Кламер хутка пераняў у амерыканскіх “спікераў” да найдрабнейшых падрабязнасцей і навучыўся карыстацца імі дасканала.

Шкада, што мы пазбаўлены мажлівасці перадаць поўнасю прамову Кламера. Гэта заняло б занадта многа месца, таму што ягоная прамова, наскрозь прасякнутая напышлівай рыторыкай, унізаная іскрынкамі красамоўства, сатка-

А калі не запасліся, дык пастарайцеся заўтра ранічкаю дастаць. Не ручаюся, што вы зможаце атрымаць білеты, хіба што ў перакупшчыкаў.

Лэдзі і джэнтльмены! Я гляджу на маладую пару, бачу, як твары іхнія палымнеюць, і разумею іхні стан у гэты момант, калі позіркі ўсіх накіраваныя на гэтых двух юных шчасліўцаў. Пажадаем ім, каб усё ў іх было “ол райт” на ўсім іхнім жыццёвым шляху не ў меншай ступені, чым было да гэтага часу! Няхай жыве яўрэйскае мастацтва! Няхай жывуць яго жрацы! Няхай жывуць нашыя зоркі! Няхай жыве закаханая парачка! Я ўздываю тост і канчаю словамі цара Саламона-мудрага: “Голас жаніха і голас нявесты!” Ура містэру Лео Рафалеску! Ура міс Генрыеце Швалб! Уррра!..

— Ура! — прагрымелі госці і з узнятымі бакаламі ў руках віталі шчаслівую парачку — Генрыету Швалб і Лео Рафалеску.

## *Раздзел пяцьдзсят шосты*

### РАЗБИТАЯ ТАЛЕРКА

Бліскачая прамова містэра Кламера, звон бакалаў і крыкі “ўра” былі толькі афіцыйнай часткаю праграмы, у адпаведнасці з патрабаваннямі моды і этыкету. Сапраўднае вяселле пачалося тады, калі жонка ломжынскага кантара, шчаслівая і гордая ад таго, што ўрачыстасць адбываецца ў яе доме, так разгарачылася, увайшла ў такі азарт, што схапіла абедзвюма рукамі талерку, узняла яе над галавой і з такою сілаю ляснула аб падлогу, што талерка разляцелася на дробныя аскалёпкі. Пасля кантарыха радасна, быццам маці, якая дачакалася, нарэшце, шчасця гуляць на вяселлі свае малодшае дачкі, выгукнула:

— Мазлтаў! У добры час!

— Мазлтаў! У добры час! — падхапілі ўсе прысутныя.

Родныя кінуліся да жаніха і нявесты, асыпаючы іх гарачымі пацалункамі. Раней за ўсіх, вядома, кінуўся да сястры і да Рафалеску самы старэйшы са сваякоў — Нісл Швалб, за ім — брат Ізак, містэр Кламер, кантар, ягоная жонка, Брайндэле-козак. А так як пацалункі ішлі адзін за другім не па чарзе, а абсалютна бязладна, як бывае ў такіх выпадках, дык паголены джэнтльмен з чырвонай фізіяноміяй і вострым носам, скарыстаўшы агульную мітусню,

таксама кінуўся цалавацца з жаніхом і з нявестаю. Гэта значыць, шчыра кажучы, не столькі з жаніхом, колькі з нявестаю.

Урачыстасць у кватэры ломжынскага кантара ўсё больш разгаралася. Весялосць да таго апанавала ўсіх гасцей, што ім так і карцела пусціцца ў скокі.

— Эй, разгуляйся душа! — усклікнуў Нісл і, адкаркаваўшы яшчэ некалькі бутэлек, наліў кожнаму па бакалу, не забыўшы, вядома, і на сябе. — Эх, гуляй напрапалую, да ўсіх д'яблаў! У мяне яшчэ за ўвесь вечар макавай расінкі ў роце не было, як вы бачыце мяне плаваючым. Містэр Кламер і містэр Нікель! Вып'ем за здароўе Калумба, які выдумаў такую цудоўную краіну, як Амерыка! Дзівосная, залатая краіна, дай Бог мне столькі шчасця! Слухайце, кантар! Чаго вы сядзіце, надзьмуўшыся, як індзейскі певень? Дзе вашыя свістуны, чорт бы іх пабраў? Чаму яны не іграюць што-небудзь вясялае? Братка Ізак, а ну выцягни з-за стала місіс Чарняк і патанцуй з ёю, пакажы, на што ты здольны. Лэдзі і джэнтльмены! Мой брат, паверце, танцуе, як балерына, хоць ён і цяжкаваты на пад'ём, клянуся ўсім вашым дабром!..

Пры гэтых словах круглы твар місіс Чарняк (Брайндэле-козак) загарэўся яркім заравам. А Ізак, які быў ужо пад чаркаю, устаў з-за стала і збіраўся паказаць, на што ён здольны. Адным словам, у доме ломжынскага кантара панавала шумная веселосць і буйная радасць. Заручыны, можна сказаць, удаліся на славу.

А шчаслівая парачка!

Рафалеску з Генрыетаю сядзелі побач, на самым покуці, і твары іх ззялі, а вочы блішчэлі, як у сапраўдных жаніха і нявесты.

Нісл Швалб меў усе падставы радавацца. З усіх камбінацый, якія калі-небудзь зарадзіліся ў ягонай геніяльнай галаве, камбінацыя з кубкам чаю ў ломжынскага кантара і з прамоваю містэра Кламера была, без сумнення, адной з самых бліскучых. Варта, аднак, дадаць, што яму да таго ж і пашанцавала. Ён пачаў дзейнічаць у момант, калі наш малады герой блукаў па Нью-Йорку, як у чадзе, увесь ва ўладзе мрояў. З аднаго боку, бязмерная газетная шуміха, няспынная свістапляска разбэшчанай рэкламы, дзікія выдумкі і небыліцы, якія прыпісваліся яму пляткарскай фантазіяй, вакханалія ўсхвалення і самых празмерных пахвал. І ў дадатак да ўсяго — розныя “скакунчыкі”, што ўвіваюцца навокал яго, робяць яму самыя спакуслівыя

прапановы, абяцаюць яму залатыя горы, — вядома, пад найстражэйшым сакрэтам: “Варта толькі яму, — завяралі Рафалеску дзялягі, што выдыгалі навокал яго, — пакінуць яўрэйскі тэатр і пайсці на амерыкана-англійскую сцэну, як адразу ж перад ім адкрыецца новы свет...” Пры гэтым “скакунчыкі” спасылаліся на прыклады найславуцейшых цяпер англійскіх актэраў, сапраўдных зорак драмы і оперы, якія на пачатку сваёй артыстычнай кар’еры не вытрымлівалі ніякага параўнання з ім, з Рафалеску, былі, можна сказаць, кузуркамі супраць слана. Цяпер да гэтых актэраў не прыступіся: “Уласныя дамы, вілы, аўтамабілі, найпрыгажэйшыя жанчыны, ха-ха-ха!” І ўсё гэта, паводле іхніх слоў, набывалася з галавакружнай хуткасцю, таму што Амерыка — гэта вам не Еўропа! Амерыка — краіна “гары оп” — шалёнай скачкі.

Лёгка зразумець, што ўсе падобныя размовы і кампліменты, гэты паток пахвал і самых спакуслівых прапаноў абсалютна ўскружылі галаву нашаму юнаму герою, і яго ахапіла жаданне як можна хутчэй дэбютаваць, каб паказаць, хто ён, якая сіла ў ім схаваная і на што ён здольны.

Ягонае ўзбударажанасць павялічвалася яшчэ і тым, што ён да гэтага часу не атрымаў адказу на свой задушэўны ліст да Розы. Першы за ўсё ягонае жыццё падрабязны ліст, звернуты да той, якая была яму даражэйшая за ўсё на свеце, вобраз якой ён нязменна песціў у душы сваёй як святыню, не сустрэў водгуку ў адказ.

У нью-йоркскіх газетах Рафалеску часта сустракаў імя Розы Співак і заўсёды побач з імем Грышы Стэльмаха, які, як цень, усюды неадступна ішоў следам за ёю. Гэта прычыняла маладому Рафалеску востры боль, невыносныя душэўныя пакуты.

“Што ж, — думаў ён сам сабе. — Няхай яна будзе шчаслівая са сваім Грышам Стэльмахам! Няхай састарэе яна з ім у багацці і пашане. Але адказаць на ліст яна ўсё ж магла б. Няўжо яна да таго заганарылася, так зафанабэрылася, што забыла ўсё мінулае? Ці не хоча яго ўспамінаць? Хоча выкінуць са свае памяці ўсё, што было, як благі сон? У такім разе, навошта ён так бядуе? Ці не лепш і яму забыць яе, забыць назаўсёды, наvekі, як благі сон?”

Рафалеску быў гатовы забыць у рэшце рэшт, дзеля каго ён прыехаў у гэтую краіну, і што, уласна, так нястрымна цягнула яго сюды. Ён стараўся пераканаць сябе, што прыехаў дзеля ўласнай кар’еры. І цяпер, як і раней, у лепшыя

хвіліны свайго жыцця, ён увесь аддаўся ва ўладу нястрымнай фантазіі і светлых мрояў. Яму ўявілася, што ягоная першая гастроль у Нікель-тэатры прайшла з такім бляскам, што да другога спектакля нават не дайшло: яго адразу ж перахапілі, пераманілі або, як гавораць тут, “выкралі” з яўрэйскай сцэны, заплаціўшы за яго столькі адступнога, колькі запатрабаваў антрэпрэнёр, які яго законтрактаваў. І вось ён ужо на англійскай сцэне ў адным з самых вялікіх тэатраў Нью-Йорка. Імя Рафалеску грыміць па ўсёй Амерыцы, і слава пра яго даходзіць да яе, Розы Співак, якая стала занадта высакамернаю і залішне ўжо зазналася. О, тады ён з ёю паквітаецца! Ён ёй пакажа, хто з іх вышэй. Ён ёй выкажа ўсё, што накіпела ў душы, ён будзе гаварыць з ёю напрамую, без хітрыкаў, раскрыве ўсю праўду; ён скажа ёй шчыра, што яна, уласна, не вартая яго, што яна не заслужыла тых доўгіх бяссонных начэй, якія ён праводзіў у пакутлівай тузе па ёй, што ён быў ап’янёны, але нарэшце працверзіўся, быў дурны, але цяпер паразумнеў, быў хворы, але цяпер ачунаў, канчаткова ачунаў...

Вось якія думкі займалі жаніха ў тых хвіліны, калі ён разам з усімі гасцямі піў адзін бакал за другім, смяяўся і весяліўся на ўласным свяце, яшчэ вельмі смутна ўсведамляючы, што менавіта адбылося з ім у гэты вечар, і недастаткова ясна ацэньваючы сэнс і значэнне разбітай талеркі.

## *Раздзел пяцьдзсят сёмы*

### **У НИКЕЛЬ-ТЭАТРЫ**

Раніцаю наш герой Рафалеску прачнуўся з моцным галаўным болем. Ён не паспеў яшчэ ачомацца ад чаду, агледецца, апамятацца пасля ўчарашняй вечарынкi, як яго разбудзілі і павезлі ў Нікель-тэатр на рэпетыцыю. Там, сказалі яму, будуць некаторыя зоркі з іншых яўрэйскіх тэатраў, якія хочуць з ім пазнаёміцца, а таксама рэцэнзенты некаторых амерыкана-англійскіх газет.

Рафалеску не памятае, каб за ўсе гады сваёй артыстычнай дзейнасці ў яго было калі-небудзь такое нясцерпнае жаданне пакарыць публіку, як у той дзень — дзень ягонага першага выступлення на нью-йоркскай сцэне. Ніколі яшчэ не прагнуў ён так моцна поспеху, апладысмантаў, славы, як у той вечар, калі ён упершыню павінен быў з’явіцца

перад амерыканскай публікаю ў перапоўненым да насколькі мажліва Нікель-тэатры. Ніколі так пачашчана не білася ягонае сэрца, ніколі ён у такой ступені не адчуваў сябе ў становішчы вучня, які ідзе на сур'ёзны экзамен з цвёрдым намерам здаць яго бліскуча, з трыумфам, як у гэты знамянальны для яго вечар.

Не дзіўна, што астатнія інтарэсы адступілі ў той дзень на задні план. Не дзіўна, што ўся ягоная істота была прасякнута адным-адзіным жаданнем: дамагчыся поспеху ў публікі што б там ні было, заваяваць яе напэўна. У той вечар у Лео Рафалеску прагнуўся артыст, сапраўдны артыст, поўны трапяткога хвалявання і таго гарачага агню, які запальвае бляскам вочы, бударажыць і распальвае кроў і абуджае творчыя сілы для стварэння вялікага, непаўторна-дзівоснага.

Прабіў доўгачаканы час. Настаў дзень вялікага экзамена для “новай зоркі з Бухарэста”, якому прэса шчодро раздавала пахвалы, паставіўшы яго ў адзін шэраг з такімі славетасцямі, як Ірвінг, Посарт, Зоненталь, Росі, Шыльдкраўт і іншыя.

Вялікая прыгожая глядзельная зала Нікель-тэатра была перапоўненая зверху да нізу і выглядала пышна і ўрачыста. Ва ўсіх — ад дырэктара да апошняга білецёра — настрой быў прыўзняты, святочны. Публіка таксама была радысна ўзбуджаная. Увесь спектакль быў больш падобны на бенефіс ці вечар ушанавання артыста, чым на пробнае выступленне дэбютанта, які ўпершыню з'явіўся перад такой публікаю. А публіка была, сапраўды, выключная, адборная. Акрамя звычайных наведвальнікаў, якія штовечар напаўняюць галёрку ўсіх яўрэйскіх тэатраў Нью-Йорка, у ложах і ў партэры Нікель-тэатра можна было бачыць у гэты вечар многа новых людзей, сярод якіх нямала інтэлігентаў і нават некалькі чыстакроўных янкі, да якіх дырэктар Нікель праявіў асаблівую цікавасць і ўгодліва круціўся і выдыгаў перад імі, сам паказваючы ім месцы і асабіста падносячы праграму, хоць гэта зусім не ўваходзіла ў ягоныя дырэктарскія абавязкі.

Нікель, само сабою зразумела, выкарыстоўваў гэты выпадак для ўзмоцненай рэкламы свайго тэатра. Ён кожнаму шапнуў на вуха, пад строгім сакрэтам, хто гэтыя высокашаноўныя наведвальнікі, называючы пры гэтым самыя мудрагелістыя, толькі што прыдуманія ім імёны, хоць многія з публікі цудоўна ведалі, што гэта ўсяго толькі два

браты, дырэктары аднаго буйнога амерыкана-англійскага драматычнага тэатра.

Нью-йоркскія газеты стварылі такі бум навокал “новай зоркі з Бухарэста”, што абодва славуця дырэктары драматычнага тэатра не на жарты зацікавіліся маладым яўрэйскім артыстам: а раптам — чаго добрага! — і сапраўды “зорка”? Калі хоць палавіна з таго, што пра яго пішуць, праўда, дык варта пераманіць яго да сябе. Навошта яўрэям Зоненталь, Ірвінг, Посарт, Шыльдкраўт або Росі? Яўрэі ж і самі не будуць адмаўляць, што яны — народ пастаўшчыкоў, якія прынялі на сябе добраахвотную місію ўзбагачаць увесь свет сваімі славуцямі, аддаваць свету ўсё, што ёсць у яўрэяў лепшага і цудоўнейшага...

Не было, зразумела, недахопу і ў рэпарцёрах яўрэйскіх і англійскіх газет. Гэта былі добрыя хлопцы, спрытныя як на падбор, несусветныя прайдохі з паголенымі тварамі і жывымі вачамі, цёртыя калачы, якія пішуць на ляту, закусваюць на бягу, спяць на хаду з вечным пяром у руцэ.

Сярод рэпарцёрскай браціі былі і нашыя знаёмыя разумнікі з “кібецарні”, усім вядомыя грамадскія верхаводы, паэты, публіцысты, рэдактары газет, палітыканы, узброеныя з ног да галавы для выступлення ў паход супраць “новай зоркі”. Яно і зразумела, бо калі ў вачах адных Рафалеску — геній, дык у вачах другіх ён абавязкова даўбешка даўбешкаю, дубіна. Калі для адных ён — Зоненталь, Ірвінг, Посарт ці Росі, дык для другіх ён — “зеленарог”, “штушачка-пяюшачка”, “Хаім-Янкл”, “румынскі пастушок”, “цікавы хлапчук” і не больш.

Так, яўрэйскі тэатральны свет Нью-Йорка забурліў, заклекатаў, успеніўся.

Сябры і непрыяцелі Нікель-тэатра прыйшлі на спектакль з гатовымі рэцэнзіямі для заўтрашніх нумароў газет, якія яны прадстаўлялі.

Калі гаворка ідзе пра такі незвычайны спектакль, рэдактары звычайна самі бяруць на сябе ролі рэцэнзентаў. Рэдактар адной з перадавых газет загадзя падрыхтаваў рэцэнзію, якая пачыналася так:

“Ужо даўно сцены Нікель-тэатра не чулі такой буры апладыментаў. Энтузіязм публікі, які ўчора дасягнуў свайго апагея, павінен быў на свае вочы пераканаць нашых падкупленых зверпадобных праціўнікаў у тым, што...”



А другі яшчэ больш перадавы рэдактар накідаў вось які пачатак для заўтрашняга нумару сваёй газеты:

“Учарашні нечуваны правал у Нікель-тэатры паслужыў добрым урокам для двухногіх аслоў, якія са шкуры вылузваюцца, каб зрабіць з мухі слана, і якія гатовыя за долар...”

Адным словам, настрой у Нікель-тэатры быў прыўзняты. Нервы ўсіх былі напята, вочы ўтароплены ў бок заслоны, падняцця якой усе чакалі з хвіліны на хвіліну, затаіўшы дыханне. І вось пагасілі агні. Узвілася заслона.

У гэтае імгненне ў тэатр ціха, нячутнымі крокамі ўвайшлі трое вельмі элегантна апранутых людзей, якія падкацілі ў раскошным аўтамабілі ў суправаджэнні негра-лакея, і накіраваліся проста ў ложу нумар тры — самую дарагую ложу Нікель-тэатра.

Сярод траіх элегантных наведвальнікаў тэатра адзін быў ужо ў гадах, з салідным живоцікам, і двое — маладых: юнак у шыракаполым капелюшы, насунутым на лоб і закрываўшым ягонныя вочы, і з ім пад руку маладая дама пад густой вуаллю. Чалавек у гадах з живоцікам праводзіў маладую парачку да дзвярэй ложы нумар тры. Маладыя людзі ўвайшлі ў ложу. За дзвярыма застаўся лакей-негр, які трымаў у руках дамскае манто і плед. Чалавек у гадах з живоцікам вярнуўся назад і доўгім вузкім калідорам накіраваўся ў партэр.

І трэба ж было так здарыцца, што ў гэты самы час на тым самым вузкім калідоры прабягаў адзін з дырэктараў Нікель-тэатра Нісл Швалб, які нос у нос сутыкнуўся з наведвальнікам. Абодва адскочылі назад, спыніліся як укопаныя, секунду глядзелі адзін аднаму ў вочы, разышліся, зноў спыніліся і зноў утаропіліся адзін у другога вачамі. Гэта доўжылася не больш за дзве-тры секунды. І, раней чым яны паспелі добра прыгледзецца адзін да аднаго, абодва разышліся ў розныя бакі. Чалавек з живоцікам накіраваўся ў партэр, а Нісл Швалб на хвіліну спыніўся і сказаў сам сабе:

— Няўжо гэта той самы пустазвон? Думае, што яму ўдасца мяне ашукаць?

Ён кінуўся да касы, адшукаў свайго кампаньёна, уладальніка тэатра містэра Нікеля, і паміж імі завязалася кароткая, але вельмі выразная размова, якую мы тут перадаем літаральна слова ў слова.

— Хто гэтая парачка ў ложы нумар тры, з неграм каля дзвярэй?

Містэр Нікель не з тых, якія доўга думаюць.

— У ложы нумар тры? Калі не Джэйкаб Шыф, дык Луі Маршал.

— Калі вы не хлус, дык вы — ідыёт!

Містэр Нікель засунуў абедзве рукі ў кішэні сваіх штаноў і акінуў свайго кампаньёна такім ласкавым позіркам, быццам пачуў ад яго самы прыемны камплімент.

— А хто б гэта мог быць?

— Так вы адразу б і сказалі. Чаго вы галаву дурыце? Калі б гэты пустазвон, які адвёў парачку ў ложу нумар тры, не збіў мяне з панталыку сваёй барадою, я сказаў бы, што гэта не хто іншы, як Стэльмах!

Містэр Нікель літаральна атарапеў, быццам чалавек, якога толькі што так страсянулі, што вытраслі з ягонай галавы ўсе думкі.

— Які пустазвон? Чыя барада? І хто гэты Стэльмах?

— Вось дык светлая галовачка! Набіты разумнік! Вы што ж, прыкідваецца дурачком ці вы сапраўды асёл? А можа, вы нетутэйшы? Няўжо вы ніколі не чулі імені Грышы Стэльмаха?

— Грыша Стэльмах?

Містэр Нікель падскачыў на месцы, пачаставаў сябе дзвюма важкімі аплявухамі па абедзвюх шчоках — спачатку па правай, пасля па левай — і буркнуў у нос на свой адрас такое моцнае слоўца, якога ні адна цэнзура не прапусціла б. Пасля тройчы крыкнуў на ўвесь голас:

— Я ідыёт, ідыёт, ідыёт!

— Вось як! Рады чуць. Я ўжо даўно гэта гавару.

Містэр Нікель прапусціў камплімент міма вушэй. Ён увесь закалаціўся ад радасці.

— Це-це-це! Калі гэта Грыша Стэльмах, дык я ўжо ведаю, хто тая прыгажуня, што прыйшла з ім. Не дажыць мне да заўтрашняга дня, калі я памыляюся.

— Амін! Хто ж яна?

— Міс Разалія Спайвак!

— Разалія Спайвак?

Тут ужо Нісл Швалб ударыў сябе кулаком па лобе і, пакінуўшы свайго кампаньёна аднаго ў касе, пабег у партэр, каб яшчэ раз глянуць на старога знаёмага і пераканацца, ці сапраўды гэта той пустазвон, які хоча яго ашукаць.

РАФАЛЕСКУ ТВОРЫЦЬ

Калі цяжкая заслона Нікель-тэатра з шумам узвілася, мора галоў у велізарнай напаўцёмнай зале закалыхалася, і лёгкі ветрык пранёсся над гэтым морам. З хвіліну яшчэ ў зале стаяў глухі гул, звычайны ў той момант, калі публіка настройваецца глядзець спектакль. Але неўзабаве наступіла жаданая цішыня, якая абвалаквае артыста з усіх бакоў, уздымае, як на крылах, і нясе высока-высока над морам галоў. Тая свяшчэнная цішыня, якая закранае самыя пяшчотныя струны чалавечай душы, здабывае з яе найдзівоснейшыя гукі і дае мастаку непадзельнае панаванне над глядачом.

Лео Рафалеску ў гэты вечар уладна панаваў над публікаю Нікель-тэатра.

Для першага дэбюту ставілі, як заўсёды, “Урыеля Акосту”. Толькі Урыель з’явіўся на сцэне, ён адразу стаў цэнтрам, да якога накіраваліся ўсе позіркі. Гэты абаяльны малады чалавек з прыгожым, высакародным бледным тварам, з доўгімі валасамі, з вялікімі пакутніцкімі вачыма, са светлай бародкаю, якая ледзь прабівалася, і адкрытай шыяю ўсім сваім воблікам нагадваў прарока.

Сілаю свайго дзівоснага вялікага дару малады артыст пакарыў і прыцягнуў неаслабную ўвагу і глыбокія сімпатыі ўсіх глядачоў. Ужо ў самой ягонай манеры трымаць сябе, у гучанні голасу таілася сіла, якая прымушала глядача адразу палюбіць яго. Было нейкае асаблівае абаянне ў ягоных паходцы, жэсце, у кожным ягоным руху па сцэне. Пераходы ад аднаго стану да другога былі дакладныя, на дзіва натуральныя і здзіўлялі шматстайнасцю і багаццем фарбаў.

Вось перад намі малады мысліцель, які гаворыць з доктарам дэ Сільва такім тонам, якім гаворыць філосаф, што пранікае прарочым розумам у высокія нябесныя сферы:

— *Я не хачу сказаць, што паказваю сапраўдны шлях, па якім усе павінны ісці. О, не! Я ведаю толькі, што маё няведанне абавязвае мяне глыбей даследаваць, мая слепата — пільней углядацца, мая глухата — уважлівей прыслухоўвацца.*

Пры словах “мая слепата” артыст паднёс руку да вачэй, пры словах “мая глухата” — да вушэй, якраз як яўрэйскі вучоны, які імкнецца пранікнуць розумам у заповітныя таям-

ніцы талмуду. Пры гэтым твар ягоны свяціўся высакароднасцю і непераможнай прыцягальнай сілаю.

Але вось у размову ўступае жаніх ягонаі каханай — Юдзіфі. Выраз твару Акосты імгненна мяняецца: вы бачыце перад сабою ўжо не мысліцеля, не філосафа, а закаханага, які з захапленнем, з зачараваннем гаворыць пра каханую дзяўчыну, якую прымушаюць стаць жонкаю другога.

— *Яна пасланая мне небам... Яна — скарб, дадзены мне Богам,* — натхнёна вымаўляе ён.

І з раптоўным парывам кінуўшыся да яе жаніха Бен-Ёхая, Акоста хапае яго за руку і ласкава, задушэўна просіць, моліць:

— *О, не датыкайцеся да яе той самаю рукою, якая лічыць чырвонцы... Малицца, з глыбокай пашанаю малицца вы павінны на яе.*

А як толькі ўваходзіць яўрэйскі трыбунал з рабінам дэ Сантасам на чале, каб судзіць Акосту, абвінавачанага ў ерасі, вобраз Акосты зноў мяняецца. Перад намі пакутнік-змагар, якога набожныя людзі, аслепленыя фанатызмам, адарваныя ад жыцця, збіраюцца аддаць анафеме, імкнучыся або прымусіць яго адрачыся ад сваіх думак, або жорстка пакараць яго, упіцца помстаю.

Якія выразныя былі ў гэтую хвіліну вочы Рафалеску, які праніклівы іх іскрамётны бляск! А як іграў ягоны твар, які штохвіліны мяняў свой выраз, адлюстроўваючы ўсю гаму ягоных разнастайных перажыванняў, усю трагедыю ягонага жыцця, усе пакуты ягонага сэрца, усе пакуты збалелай душы. І ўсё гэта — без штампаваных прыёмаў, без дзікіх грымасаў, без вычварнага жэсту, без патэтычных выкрыкаў. Ён не хапаўся рукамі за сэрца, не рваў доўгіх валасоў свайго парыка, не ламаў рук, не хадзіў па сцэне шырокімі крокамі, не строіў пакутніцкіх грымасаў.

Глядач не мог не прызнаць, што перад ім — выключны мастак, вялікі, асянёны дарам Божым, майстар, натхнёны тварэц, артыст “Божаю міласцю”, які не іграе, а творыць на сцэне, жыве паўнакроўным жыццём. Глядач не мог не прызнаць, што вобраз Акосты, увасоблены на сцэне акцёрам Лео Рафалеску, не быў запазычаны ў іншых, не вычитаны з кніг, а створаны ім самастойна, у выніку доўгай і ўпартай працы і напружаных творчых пошукаў.

У канцы першага акта, калі Рафалеску застаецца на сцэне адзін, ён зноў перараджаецца. Перад глядачом ужо

не зацкаваны пакутнік, а загартаваны герой, гатовы да смяротнай барацьбы.

— *О Бен-Эхай, ты глыбока памыляешся! Хто прывык змагацца за праўду, той не дазволіць таптаць нагамі свой залаты вянец.*

Рафалеску ўзняў руку, і ўсім у зале здалася, што перад імі чалавек, сапраўды ўвенчаны калі не залатым вяном, дык вяном пакутаў і мукаў. І сэрцы глядачоў забіліся ва ўнісон з ягоным сэрцам. Усім было шкада, што ўжо апусцілася заслона, — хацелася не адрываючы вачэй усё глядзець і глядзець на пяшчотнага, высакароднага, цудоўнага Акосту. Публіка не пераставала шалець: “Рафалеску! Рафалеску-у!” І малады артыст бясконца выходзіў на сцэну пад нязмоўчны гром апладысmentaў.

Так, Нікель-тэатр даўно ўжо не чуў такіх аглушальных крыкаў, такіх бурных авацый, такога ўзрыву апладысmentaў, як ў гэты вечар. Дырэктар тэатра і ўдзельнікі “камуны” “Кламер, Швалб і Ко” млелі ад захаплення. А ворагі, прыхільнікі іншых тэатраў, якія збіраліся асвістаць “зеленарога”, заядлыя крытыкі і скалазубы з “кібецарні”, што вастрылі зубы на наваяўленага “Посарта-Барная-Ірвінга-Росі”, грызлі пазногці ад злосці. Але яны ўсё ж не трацілі надзеі:

— Не бяда! Вечар доўгі, — суцяшалі яны сябе, — а ў трагедыі Карла Гуцкава цэлых пяць актаў.

### *Раздзел пяцьдзесят дзевяты*

#### **У АНТРАКЦЕ**

У антракце паміж першым і другім актамі у Нікель-тэатры, як і ў кожным тэатры ў час бенефісу, было надзвычай шумна і ажыўлена. Усім хацелася падзяліцца сваімі ўражанымі з нагоды “новай зоркі”. Імя Рафалеску не сыхадзіла з вуснаў. Яго вымаўлялі скрозь: і ўнізе — у партэры і ложах, і на самым верхнім ярусе — на галёрцы. Кожны расказваў біяграфію маладога артыста ў тым выглядзе, у якім яна выкладзена ў газеце, якую ён атрымлівае, — лепшы доказ цеснай садружнасці тэатра і прэсы ў Нью-Йорку.

Не ва ўсіх газетах, вядома, біяграфія Рафалеску перадавалася аднолькава, таму і ў расказах пра яго панавалі рознабой. Не было таксама аднастайнасці ў ацэнцы ягонай ігры.

Варта дадаць, што далёка не ўсе глядачы ведалі, што за п'еса — “Урыель Акоста” і хто яе аўтар — Латайнер, Гордзін, Лібін ці прафесар Якобі\*. Былі і такія, якія чакалі, што ў наступных актах ім будзе паднесена вясёлая песенька накшталт “Мойшэ”. Гэта ў дастатковай меры характарызуе культурны ўзровень і тэатральныя густы шырокай публікі... І ўсё ж амаль усе глядачы знаходзіліся пад абаяннем вялікага таленту, яго пакаральнай сілы, якую не кожны, быць можа, успрымаў розумам, але якую кожны адчуваў сэрцам, усёй істотаю сваёю. І таму амаль кожны стараўся перадаць іншаму тое, што ён адчуваў, спяшаўся падзяліцца ўражаннімі пра новую зорку — пра Рафалеску.

Толькі адзін чалавек з публікі сядзеў у поўнай адзіноце і не меў мажлівасці падзяліцца з кім-небудзь сваімі ўражаннімі, расказаць пра сваё захапленне, сваю зачараванасць спектаклем. Гэта быў наш “аматар яўрэйскага тэатра” — Меер Стэльмах.

Меер Стэльмах не толькі атрымаў за свае грошы поўную меру задавальнення, не толькі захапляўся, меў асалоду ад ігры артыста, — ён проста ўпіваўся, млеў, раставаў, як воск, быў на вяршыні шчасця. А падзяліцца сваімі пачуццямі, на жаль, не было з кім. Тады ён вырашыў паціхеньку забегчы ў ложу нумар тры — па-першае, адведаць дзяцей, а па-другое, пачуць іхнюю думку пра гэты цуд з цудаў — пра Рафалеску.

Не ступіўшы і трох крокаў, Меер Стэльмах раптам спыніўся. Насустрач яму ішоў той самы волат, з якім ён сустрэўся ў калідоры пры ўваходзе ў тэатр. Які знаёмы твар! З вясёлаю ўсмешкаю на вуснах стаяў ён насупраць Стэльмаха і глядзеў яму проста ў вочы.

Гэта быў Нісл Швалб.

— Вітаю, пустазвон! Не пазналі? Дзіўна. У Лондане мы былі з вамі ў блізкіх адносінах. Я нават быў у вас у гасцях, памятаеце? Гэта значыць я стаяў на вуліцы каля парога вашых дзвярэй, а вы паслалі сказаць, што вас дома няма. Я пазнаў вас тады па голасе. Хацеў нават тут жа на месцы ўстроіць вам скандал, як вы бачыце мяне плаваючым. Але я падумаў: д'ябал яго забяры, няхай ужо з ім хто-небудзь іншы расправіцца. Калі вы не забылі, я прыходзіў да вас не па асабістай справе, а хадайнічаць за іншых, за ломжынскага кантара і ягоную сямейку. Памятаеце вы гэтую плойму? Паглядзелі б вы на іх цяпер! Э-ге-ге! Яны ўжо цяпер не маюць патрэбы ў вашых міласцях. Яны ол райт. Ну, а вы

як пажываеце, мой мілы звярок? Вы мяне так збілі з панталыку вашай барадою, што калі б ваш Грыша з гэтай Співак не сядзелі ў ложы нумар тры, я вас ні за што не пазнаў бы, клянучы ўсім вашым дабром.

Толькі цудам можна вытлумачыць, што Меера Стэльмаха тут жа на месцы не хапіў удар... Адною сустрэчы з гэтым суб'ектам, які вітаў яго такою вытанчанай прамоваю, было дастаткова, каб уся кроў застыла ў яго ў жылах. А тут яшчэ давялося пачуць ад яго імёны Грышы і Разалі Співак. І адкуль ён даведаўся, што яны ў ложы нумар тры? Калі ён паспеў пра гэта ўведаць? Ды і наогул, што агульнага паміж ім, Стэльмахам, і гэтым бамбізам?

Лёгка сабе ўявіць, колькі праклёнаў паслаў ён у думках на адрас свайго суб'яседніка. Але нічога не паробіш. Раз чалавек вас спыняе і запэўнівае, што знаёмы з вамі, дык нельга ж быць грубіянам і плюнуць яму ў твар. Як бы там ні было, настрой Меера Стэльмаха ў гэты вечар быў сапсаваны ўшчэнт. Ён ужо не мог пайсці да дзяцей у ложу і вырашыў адправіцца да іх пасля другога акта. Усё другое дзеянне ён сядзеў як на іголках. Калі б Меер Стэльмах заглянуў да дзяцей у ложу адразу пасля першага акта, не адбылася б, відаць, тая падзея, якая з'яўляецца зместам наступнага раздзела, і ўсё набыло б, бадай што, зусім іншы ход.

### *Раздзел шасцідзесяты*

## ШТО АДЫЛОСЯ Ў ЛОЖЫ НУМАР ТРЫ

Нічога асаблівага ў ложы нумар тры, уласна, не адбылося. Там, як мы знаем, сядзела славутая парачка — Грыша Стэльмах і Роза Співак. Яны з напружанай увагаю праслухалі першы акт, вачэй не зводзячы з Рафалеску, які зрабіў на іх не меншае, а можа быць, і яшчэ большае ўражанне, чым на астатніх глядачоў. Для іх абодвух было прыемным сюрпрызам слухаць па-сапраўднаму таленавітага акцёра, бачыць на яўрэйскай сцэне сапраўды ўзыходзячую зорку.

Асаблівую асалоду прынесла ігра Рафалеску Розе Співак. І для яе гэта было свайго роду перамогаю, трыумфам. Яна ж і сама некалі мела адносіны да яўрэйскага тэатра. Яна даўно ўжо не ведала такога поўнага душэўнага задавальнення, як у гэты вечар, і была глыбока ўдзячная Стэльмаху-бацьку за ягоную ідэю завесці іх абодвух у яўрэйскі тэатр.

Чым далей, тым больш расло захапленне Розы. Яна амаль вачам сваім не верыла. Ніколі не ўяўляла яна сабе, што яўрэйскі тэатр, які яна калісьці бачыла ва ўсім ягоным убостве, мог за такі кароткі тэрмін узняцца да такіх вяршыняў, узвысіцца да ступені сапраўднага мастацтва. Цяжка было паверыць, што сярод яўрэйскіх актэраў, якімі яна іх ведала, можа вырасці гэтакі гігант, гэтакая волатаўская фігура, такі вялікі мастак, як Рафалеску. З найвялікшай цікавасцю і самай напружанай увагаю сачыла яна за кожным крокам, за кожным рухам артыста, які сілаю сваёй праўдзівай, глыбока натхнёнай ігры перанёс яе ў далёкі стары Амстэрдам з ягонымі старымі, далёкімі ад нас інтарэсамі. Ілюзія была такой вялікаю, што Роза бачыла сябе разам з Акостам у сярэднявечным свеце, дзяліла з ім гора і радасці таго часу, той эпохі, калі ішла бязлітасная барацьба паміж фанатызмам і свабоднай думкаю, вяршальнікам якой быў Барух Спіноза...\* Шкада толькі, што ў суседняй ложы, якая належала дырэктцыі тэатра, увесь час шумелі і перашкаджалі слухаць. Там сабралася група жанчын, якія перагаворваліся шэптам, як у сінагозе ў час Богаслужэння, калі язык свярбіць і страшэнна хочацца папляткарыць, але паціхенечку, так, каб не перашкодзіць кантару.

Гэтыя жанчыны, відаць, мелі адносіны да Нікель-тэатра і да “камуны” “Кламер, Швалб і К”, так як сярод іх знаходзілася наша старая знаёмая — жонка ломжынскага кантара, а з ёю — некалькі немаладых, але расфуфыраных дамаў з маршчыністымі, пакрытымі густым слоём пудры тварамі, — не то актрысы, не то актэрскія жонкі. Што за сур’ёзныя размовы былі ў іх і чаму яны не маглі адкласці сваю гаворку на іншы час, — цяжка сказаць. Заўсёды так: калі чалавек вымушаны маўчаць, яму, як на злосць, хочацца пагаварыць. Такая сіла спакусы.

Шэпт немаладых дамаў можна яшчэ было б цярпець. Але вось у сярэдзіне першага акта ў дырэктарскую ложу з шумам уварвалася нейкая наравістая прыгажуня ў такім шырачэзным капелюшы, што пад ім, здавалася, магла б памясціцца ўся жаночая кампанія, што сядзела ў ложы. З прыходам прыгажуні там узняўся неймаверны галас.

Роза гатовая была разарваць на кавалкі гэтую неспакойную прыгажуню ў неверагодна вялікім капелюшы. Што за дзіўная жанчына такая? Не ведае ні хвіліны спакою! Як на злосць, нячыстая сіла прыгнала яе сюды. Ёй не сядзелася



на месцы. Рот у яе не закрываўся ні на адно імгненне. Яна шушукалася і шапталася то з адною, то з другою суседкаю, ціхенька хіхікала, уся выкручвалася, адкідвала рукаў, выстаўляючы напаказ усе свае бранзалеты з брыльянтамі, а заадно ўжо і прыгожыя белыя рукі. Роза некалькі разоў пераглянулася са сваім кавалерам, і ў позірках іхніх можна было прачытаць: “Што за дзіўная птушка такая?”

Нават тады, калі першы акт скончыўся і зала задрыжала ад бурнага ўзрыву апладысmentaў і ўтрапёных крыкаў “Рафалеску!” — гэтая “дзіўная птушка” не перапыняла сваёй траскатні. Яна гучна, раскаціста рагатала, бесперастанку жэстыкулявала і паводзіла сябе так, што Розу ахапіла жаданне запатрабаваць, каб яе вывелі з тэатра.

Калі Рафалеску трэці раз сталі выклікаць на сцэну і ён ветліва пачаў раскланьвацца з публікаю пад гром апладысmentaў, Роза заўважыла, што прыгажуня паказала яму язык, а жанчына ў гадах, што сядзела побач з ёю ў дырэктарскай ложы, выбухнула гучным смехам. Гэта да глыбіні душы абурыла Розу. Яна не вытрывала і звярнулася да прыгажуні ў капелюшы на яўрэйскай мове:

— Няўжо вам не спадабаўся гэты артыст?

— Які артыст? Рафалеску? Ха-ха-ха! Ды ён жа мой жаніх, ха-ха-ха!

Гэтыя словы былі сказаны з такой наіўнай прастатою і суправаджаліся такім нявінным смехам, што Роза раптам адчула прыхільнасць да гэтае “птушкі”. Яна падсунулася бліжэй да незнаёмкі.

— Ваш жаніх, вось як? Вы таксама актрыса?

Незнаёмка перастала смяцца.

— Ці я актрыса? Я — прымадонна. Маё імя — Генрыета Швалб.

— Вельмі прыемна.

Роза не назвала свайго імені, але падсунулася яшчэ бліжэй да прымадонны, так што яны сядзелі амаль тварам да твару; іх аддзяляла толькі тонкая перагародка паміж ложкамі. Таму яны маглі гаварыць абсалютна свабодна, без усялякай боязі, што іх могуць падслухаць.

— Я хацела б ведаць, — ветліва сказала Роза, — ці праўда тое, што пішуць пра Лео Рафалеску з Бухарэста?.. Быццам каралева Кармэн Сільва...

— Нічога падобнага! Адна хлусня! — з гучным смехам перапыніла яе Генрыета. — Па-першае, ён зусім не з Бухарэста, а з Гальянешці.

— Галянешці?..

Слова гэтае вырвалася ў Розы, як крык сэрца. Яна ўхапіла Генрыету за пухлую голую халодную руку. Але, адразу спахапіўшыся і авалодаўшы сабою, зрабіла выгляд, быццам разглядвае бранзалеты субяседніцы.

— У вас так многа каштоўных камянёў... Ваш бранзалет мне падабаецца.

— Гэта падарунак майго жаніха.

— Як, кажаце вы, называецца гэты горад? — з напускной нядбайнасцю спытала Роза, не перастаючы разглядваць бранзалет Генрыеты.

— Горад? Ха-ха-ха! Мястэчка ў Бесарабіі... Нейкае Галянешці... там ядуць мамалыгу, ха-ха-ха!

Але інтымная гутарка дзвюх прымадоннаў міжволі была перапынена. Раптам пагаслі агні, узвілася заслона, і пачаўся другі акт.

### *Раздзел шэсцьдзесят першы*

#### ПУБЛІКА ЗВАР'ЯЦЕЛА

Дзе былі яе вочы? Як магла яна адразу, з першай хвіліны, з першага ж слова, з першага ж позірку не пазнаць яго?

Роза заглянула ў праграму і прачытала: “Урыель Акоста — Лео Рафалеску”.

— Ну, вядома, Лео...

— Што Лео?

Пытанне задаў Грыша, які адразу заўважыў, што з Розаю раптам адбылася нейкая перамена. На працягу ўсяго першага акта яна сядзела каля яго, падсунуўшыся ўшчыльную, і яе рука была ў ягонай руцэ. Цяпер, у другім акце, Розы як быццам і зусім не было ў ложы. Яна перагнулася амаль усім корпусам і, не адрываючыся, глядзела ў бінокль на сцэну.

Перад вачамі — некалькі дэкаратыўных дрэў, што паказвалі сад. Паміж дрэвамі відаць некалькі фігур, але сярод іх няма таго, каго Роза шукае вачамі... Ёй здаецца, што гэтыя рухомыя фігуры — з таго самага матэрыялу, што і дрэвы. Дэкаратыўныя фігуры, пахаджваючыя па сцэне манекены, размаўляючыя статуі. Нейкі элегантна апрануты стары чытае нейкую паперу. Гаворыць плаксіва, быццам не сваім голасам. Каля яго стаіць слуга ў старамоднай ліўрэі,

з кокаю на патыліцы. Гэтыя драўляныя фігуры вядуць пра штосці гаворку, але пра што, — да яе не даходзіць.

Пасля на сцэне з'яўляецца нейкая дзяўчына, нязграбна загрыміраваная, з дрэнна падведзенымі брывамі. У яе непрапарцыянальна вялікія чырвоныя рукі. Хто гэтая дзяўчына? Што яна тут робіць? Псуючы яўрэйскую гаворку на нямецкі лад, яна называе старога “фатэр” (бацька). Гутарка іхняя ўяўляецца Розе нейкай нікчэмнаю, дурной, непатрэбнай. Яна гаворыць пра амстэрдамскую біржу, пра Рубенса, пра Ван-Дэйка, пра Майсея, Сакрата і Хрыста, пра мастацтва, пра рэлігію. І слова рэлігія яна таксама вымаўляе па-нямецку — “рэлігійон”. Дурныя, непатрэбныя словы! Слуга пайшоў. Дзякуй Богу, на аднаго манекена на сцэне меней. Вось і старога ўжо няма. Дзяўчына засталася адна. Яна мітусіцца на сцэне без сэнсу і без мэты. Закочваючы да неба дрэнна падведзеныя вочы, яна прыціскае чырвоныя рукі да фальшывага бюста і высакапарна вымаўляе: “*Аковы маладушнасці гнятуць маё сэрца*”. Дурныя непатрэбныя словы!

Але вось і ён, Урыель Акоста!..

Роза адчувае, што ў яе дух перахоплівае, ліхаманкава пульсуе кроў, а сэрца вось-вось разарвецца, выскачыць з грудзей. Цік-цік-так, цік-цік-так. З хвіліну ёй здаецца, што Урыель Акоста глядзіць у яе ложу, проста на яе. Яна адчувае, што твар яе гарыць пякельным полымем. Не, ёй гэта здалося. Толькі здалося.

Ціха і спакойна гаворыць Урыель са сваёй каханаю Юдзіф. У голасе — чароўная мяккасць, рухі высакародныя, пластычныя, поўныя элегантнасці. Усё ўзважана і размерана. Ніводнага бязмэтнага руху, ніводнага лішняга нюанса. Публіка ўслухоўваецца ў кожнае ягонае слова, быццам ён адзін на сцэне. Раптам голас яго павышаецца. Нейкая асаблівая сіла адчуваецца ў ягоных словах. З незвычайнай пяшчотнасцю і любоўю бярэ ён сваю каханую Юдзіф за руку:

— *Мая дарагая Юдзіф, апошні раз бывай!*

Якія прыгожыя, якія дзівосна прыгожыя ягоныя вочы! Колькі шчырага, непадробнага пачуцця, колькі пакутлівага кахання свеціцца ў іх. Няўжо ён ужо сыходзіць са сцэны? Не, з'яўляецца той самы стары ў суправаджэнні нейкіх суб'ектаў, і Урыель застаецца з імі. Дзякуй Богу, што ён застаўся. Роза ўтаропліваецца ў яго вачамі. Але вось Юдзіф

бярэ яго пад руку, і яны павольна адыходзяць. Здалёк чутны гукі музыкі.

З глыбокім уздыхам Роза апускае бінокль. Малады маэстра, што сядзіць побач з ёю, заглядвае ёй у вочы. Ён хоча ведаць, што з ёю. Хоча спытаць, чаму яна ўздыхае? Роза яго не бачыць. Яна нікога не бачыць. Яна ўся паглыбілася ў сябе, спусцілася ў бяздонне сваёй душы... “Няўжо гэта ён? Той, каго яна так доўга чакала? Той, каго яна песціла ў сваіх марах, хто так часта з’яўляўся ёй у сне? Або, быць можа, тое, што яна бачыць зараз, таксама сон, летуценні... Не, гэта не сон!”

За яе спіною нейкае шушуканне. Зноў у суседняй ложы распусціла язык прыгажуня, якая назвала сябе прымадоннай і нявестаю Рафалеску. Ці мажліва? Яна ў яго спытае. Абавязкова спытае. Сёння ж. Дзе яна яго ўбачыць? Тут, у тэатры, за кулісамі. Як толькі скончыцца другі акт, яна пойдзе за кулісы і папросіць выклікаць гастралёра Лео Рафалеску. Як назваць сябе? Хто яго пытае? Адна лэдзі хоча яго бачыць. Без імені, проста лэдзі... Усе будуць вылупліваць на яе вочы: хто гэтая лэдзі, якая пытае Рафалеску. Але што ёй да іх?

Пра адно толькі забылася Роза: што яна тут не адна, што з ёю ў ложы яшчэ нехта, што побач з ёю сядзіць Грыша Стэльмах. Бедны Грыша Стэльмах! Пра яго якраз яна і забылася, абсалютна забылася. Забылася, хто ён ёй. Забылася, што адбылося паміж імі сёння раніцай. Забылася нават, што ёсць на свеце чалавек па імені Грыша Стэльмах. Бедны, бедны Грыша Стэльмах!

Раптам на сцэне пратрубіў рог. Роза страпянулася, быццам ачнуўшыся ад сну. Сцэна напоўнілася людзьмі. Усе гавораць, гавораць, але іхнія размовы здаюцца ёй дурнымі, абсалютна непатрэбнымі. Але дзе ж Акоста? Ах, вось ён! Да чаго ж ён перамяніўся! Зусім іншы чалавек. Штосьці новае, незвычайна магутнае чуюцца ў ягоным голасе.

Роза, не адрываючы бінокля ад вачэй, прагна ловіць кожнае слова з доўгага маналога Акосты. Не ўсё ў ягонай прамове ёй аднолькава зразумелае. Але кожнае ягонае слова поўнае для яе асаблівага сэнсу. І яе не столькі чаруюць самыя словы, колькі голас. Ягоны голас. Як магла яна забыць ягоны голас? Колькі разоў за гады бадзянняў яна з заплюшчанымі вачамі слухала гэты голас!

— Я хачу цярпець і пакутаваць нароўні з усімі. Ваша адлучэнне не мае сілы, — я застаюся яўрэем! — з гордасцю закончыў Акоста свой маналог.

І ўсё тэатр выбухнуў нястрымнымі апладысменцімі. Гэта быў бурны ўзрыў захаплення маладых глядачоў, захліснутых гарачай хваляю нацыянальных пачуццяў. Гэтыя маладыя людзі як бы пераклікаліся са сваімі заакіянскімі братамі, гнанымі, якія зазнаюць невыказныя пакуты і, здавалася, сваімі бурнымі воплескамі выказвалі гатоўнасць “цярпець і пакутаваць нароўні з усімі”. Следам за моладдзю стала шалёна апладзіраваць і астатняя публіка, сярод якой было нямала глядачоў, якія больш ці менш разбіраліся ў тым, што такое сапраўднае мастацтва. Усе адчувалі, што перад імі мастак выключнай глыбіні і сілы, сапраўдны творца, вялікі артыст, які выносіць на сваіх плячах усю трупку, умее трымаць у сваіх руках усю публіку, які зачараваў сваім майстэрствам усіх глядачоў.

“Так, гэта зорка! — адзінагалосна вырашылі ўсе, хто прысутнічаў на спектаклі. — Гэта сапраўды ўзыходзячая зорка на небасхіле яўрэйскага тэатра...”

Даўно ўжо скончыўся другі акт, а апладысменты ўсё яшчэ не сціхалі. Доўга яшчэ скаланалі паветра грамавыя, утрапёныя выгукі і крыкі: “Рафалеску! Брава, Рафалеску!”

Знайшліся такія, якія спрабавалі супакоіць натоўп. “Цішэй, цішэй!” — крычалі яны.

Дарма! Замест “брава, Рафалеску!” раздавалася магутнае, раскацістае “ўра, Рафалеску!”

— Публіка звар’яцела! — пачуўся нечы выгук з партэра. І гэта была праўда: публіка і сапраўды звар’яцела.

### *Раздзел шэсцьдзесят другі*

#### **МІСТЭР НІКЕЛЬ ТАКСАМА КРАСАМОЎНІЧАЕ**

У Амерыцы выступаюць з прамовамі ўсе каму толькі хочацца, — усе ад малога да вялікага. Рашуча ўсе, акрамя хіба нямых ад нараджэння.

У Амерыцы выступаюць з прамовамі на любой урачыстасці і пры кожным зручным выпадку: на заручынах, на вяселлі, на пахаванні, з нагоды ўсялякіх няшчасцяў і радасцей. Усё-ўсё ў Амерыцы дае зачэпку для спічу, а ўжо праходы, мітынгі, лекцыі, вечары, банкеты, прыёмы гасцей,

канцэрти і тэатральныя прэм'еры і гаварыць не даводзіцца, — тут сам Бог казаў выступаць з прамовамі.

Калі ў тэатр прыязджае гастралёр, “зорка”, у антрактах у яго гонар гаворыцца са сцэны спіч. Звычайна гэта робіць або сам госць, або хто-небудзь з акцёраў, які мае здаровую глотку і ўмее гаварыць мудрагеліста, у напышлівым тоне. А іншы раз сам менеджэр, гэта значыць гаспадар тэатра, лічыць сваім доўгам самому абвясціць высокашаноўнай публіцы пра тое, што ёй, як ён разумее, трэба ведаць.

Гэтым разам пасля другога акта, калі публіка ўжо знемагала ад шалёных воплескаў і аглушальных крыкаў “ура, Рафалеску!”, а Рафалеску ўжо абвясцілеў ад незлічоных выхадаў і бясконцых паклонаў перад ашалелай нью-йоркскай публікай, заслона яшчэ раз узнялася, але замест Рафалеску з'явілася ўсім знаёмая, рухавая фігура містэра Нікеля.

Апрануты ён быў вельмі проста, як і належыць гаспадару ў сябе ў доме: звычайны рабочы касцюм, кароткі пінжак, рукі ў кішэнях, на вуснах усмешка, знаёмая, якая не сыходзіць з аблічча, усмешка, што стварыла містэру Нікелю рэпутацыю “слаўнага хлопца”.

— Лэдзі і джэнтльмены! — пачаў містэр Нікель свой экспромт. — Перш за ўсё я лічу сваім прыемным доўгам выказаць сардэчную падзяку высокашаноўнай публіцы за тое, што яна ўдастоіла сваім наведаннем мой тэатр. Мне нікольні не здзіўляе, што ўсе спектаклі майго тэатра збіраюць заўсёды поўную залу, у той час як у іншых тэатрах Нью-Йорка столькі свабодных месцаў, што можна без цяжкасці праехаць па зале на аўтамабілі. Я не хачу, барані Божа, зласловіць на адрас маіх канкурэнтаў, але праўды не схаваеш: паважаная публіка любіць мой тэатр больш за ўсе іншыя, — мажліва, таму, што я раблю ўсё, што ад мяне залежыць, каб пайсці насустрач запатрабаванням публікі. Я не шкадую грошай і не спыняюся ні перад якімі затратамі, якія б вялікія яны ні былі. І цяпер мне таксама ўдалося — зразумела, цаною велізарных затрат — запрасіць з Бухарэста нашага паважанага госця на некалькі лічаных гастроляў. Гэта — кароль акцёраў. Гэта — сусветнаведомы драматычны артыст Лео Рафалеску з Бухарэста, які не мае роўнага сабе ні тут, ні па той бок акіяна... Мне прыемна

бачыць, што высокашаноўная публіка ацаніла яго па заслугах, і я завяраю, што і ў далейшым не спынюся ні перад якімі затратамі, якія б велізарныя яны ні былі, каб па мажлівасці даўжэй утрымаць тут геніяльнага гастралёра, даць магчымасць бачыць яго тым сотням і тысячам людзей, якія з болей у сэрцы павінны былі пайсці сёння дадому, таму што, як вы бачыце, тут літаральна яблыку няма дзе ўпасці.

Лэдзі і джэнтльмены! Выказваючы сваю самую глыбокую ўдзячнасць высокашаноўнай публіцы, я не магу ўтрымацца, каб не выказаць асаблівую ўдзячнасць тым найбольш паважаным гасцям, якія ўдастоілі сёння мой тэатр сваёй прысутнасцю. Мне асабліва радасна паведаміць вам, што сярод паважаных гасцей, якія ўшанавалі сваёй высокай прысутнасцю мой тэатр, знаходзіцца і некалькі такіх, якія да гэтага часу наогул ніколі не наведвалі яўрэйскага тэатра ў Нью-Йорку, за выключэннем майго тэатра. У іх ліку двое, што ўшанавалі нас сваёй прысутнасцю, якія і самі з'яўляюцца вялікімі артыстамі і імёны якіх карыстаюцца заслужанай славаю і ў Старым і ў Новым Свеце, — у Еўропе і ў Амерыцы. Яны знаходзяцца, лэдзі і джэнтльмены, тут вось, у левай ложы. Я ўпэўнены, што тут няма чалавека, які не чуў бы імёнаў *Грышы Стэльмаха і міс Разалі Спайвак*, як няма чалавека, які не чуў бы імёнаў Вашынгтона і Эдысана.

Заканчэння прамовы містэра Нікеля ніхто ўжо не чуў і не мог пачуць, нават ён сам. Публіка, і без таго ўзбударажаная, дайшла да яшчэ большага ўзбуджэння, пачуўшы, што ў зале знаходзяцца Грыша Стэльмах і Разалія Спайвак, імёны якіх у апошнія дні не сыходзілі са старонак газет... Уся публіка партэра ўстала як адзін чалавек і наладзіла нашым славукасцям такую бурную, такую палымяную аваяцыю, што ў Грышы Стэльмаха і Розы Спывак не заставалася іншага выйсця, як толькі падняцца і ўцячы з тэатра, як быццам яны тут падпалі пад самыя цяжкія абразы. Да гэтага іх амаль змусіў Стэльмах-бацька, які з цяжкасцю прабраўся да іхняй ложы. Ён штосьці шапнуў абодвум на вуха і разам з неграм-лакеем праводзіў іх пад несціханых апладысменты публікі да аўтамабіля. Усеўшыся з імі разам у машыну, ён усю дарогу, не перастаючы, кляў яўрэйскі

Нью-Йорк за тое, што ён наладзіў артыстам такія ўрачыстыя провады і аказаў ім ледзь не царскія ўшанаванні.

Рафалеску не даслухаў да канца бліскучую прамову містэра Нікеля. Ледзь толькі дырэктар пачаў дзякаваць паважаным гасцям, якія ўшанавалі тэатр “сваёй высокай прысутнасцю”, Рафалеску страціў цярпенне і пайшоў да сябе ў прыбіральню падрыхтавацца да трэцяга акта.

— Што там за шум? — спытаў ён у цырульніка, які ўспацелы ўбег да яго ў прыбіральню з партэра.

— Шаленцы! У поўным сэнсе слова шаленцы! — усклікнуў цырульнік, свабодамысны чалавек, сацыяліст, які не прапускаў ніводнай лекцыі ў Клінтан-зале, калі ён у гэты час не быў заняты ў тэатры. — Дзікуны без усялякіх адзнакаў цывілізацыі! Нашаму дырэктару містэру Нікелю ўздумалася сказаць прамову з нагоды сённяшняга вечара. Гаварыў бы ён хоць прыстойна, як і належыць дырэктару, было б яшчэ з паўбяды. Дык не ж! На тое ён, паміж намі кажучы, гаспадар, буржуй, каб падлізвацца да капіталістаў, да важных наведвальнікаў і іхніх арыстакратычных артыстаў, якія, маўляў, “ушанавалі нас сваёй прысутнасцю” і спусціліся з самай Пятай Авеню ў наш убогі квартал. Падумаеш, ах, якая вялікая важнасць! Каб тут быў Карл Маркс, ён пахаваў бы сябе жыўцом.

— А хто гэтыя славутыя артысты з Пятай Авеню? — пацікавіўся Рафалеску, глядзячы ў люстэрка і прымаючы паставу, якая найбольш падыходзіла для ягонай трагічнай сустрэчы ў трэцім акце з сям’ёю і са сляпою маці.

— Хто яны? Ён — скрыпач, на скрыпцы іграе, а яна — спявачка, прымадонна. Яго завуць Грыша Стэльмах, а яе — Разалія Спайвак, або Роза Співак.

Калі б цырульнік-сацыяліст абсмаліў яго гарачымі шчypпамі або незнарок парэзаў яму горла востраю брытваю, Рафалеску не рвануўся б так з месца, як ён рвануўся пры апошніх словах цырульніка. З хвіліну ён стаяў збянтэжаны, бледны як смерць. Пасля скінуў парык, сарваў бараду і кінуўся да дзвярэй. Цырульнік вырашыў, што малады маэстра раптам звар’яцеў... У гэтую хвіліну нехта пастукаў у дзверы, і, не дачакаўшыся звычайнага “кам ін” (увайдзіце), у прыбіральню Рафалеску з рогатам, шумам і трэскам уварвалася прымадонна — Генрыета Швалб.

— Ха-ха-ха! Камедыя з нашымі арыстакратычнымі калегамі! Збеглі ад нас, як ад чумы! Сапраўдны вадэвіль, ха-ха-ха!



ЯШЧЭ АДНА СУСТРЭЧА

У той час як распаленая да апошняга публіка Нікель-тэатра грымела і шалела ў зале, вітаючы бурнымі апладысмантамі спачатку Лео Рафалеску, а пасля Грышу Стэльмаха і Розу Співак, у вестыбюлі тэатра разыгралася наступная сцэна.

Наш эlegantны містэр Кламер стаяў у вестыбюлі каля дзвярэй, прыслухоўваючыся да прамовы містэра Нікеля. Закрыўшы адно вока, ён увабраў у рот частку сваёй барады а-ля Герцль і ўсім сваім выглядам паказваў, што спіч містэра Нікеля яму не да душы. Ён не разумеў, як гэты некультурны чалавек, які не мае паняцця ні пра гісторыю, ні пра мастацтва, ні пра Шэкспіра, бярэ на сябе смеласць гаварыць прамовы перад такой шматлікаю публікай. Калі б яго, містэра Кламера, выпусцілі на сцэну, тады ўсё было б ол райт. Ён сказаў бы такую прамову, што небу стала б гарача, або, як гавораць англічане, “было б і чыста і камар носа не падточыць”.

— А, добры вечар, мой дарагі піскунчык! Як маецца? Я вас шукаю днём з агнём. Якраз для вас я і прыехаў сюды, дай мне Бог шчасця і ўдачаў.

Перад містэрам Кламерам стаяў маленькі чалавечак з хітраватымі вочкамі, у новым з іголачкі касцюме, у дзіўна вялікіх лакараваных гетрах, у кашулі з шырокімі манжэтамі, якія раз-пораз спаўзалі на кісці рук. Чалавек увесь час марна спрабаваў вярнуць іх на месца, з-за чаго ягоныя рукі не ведалі ні хвіліны спакою. Гаварыў ён хрыплаватым голасам, хутка-хутка, не пераводзячы дыхання і не чакаючы, пакуль яму адкажуць.

— Скажыце, мой дарагі англічанін у клятчастых штанах, як вам жывецца ў гэтай краіне? Як ваша здароўе? Як справы? Што вы на мяне глядзіце такімі вачамі, як жаніх нашча? Не пазналі? А ну ж, успомніце. Я — Мураўчык, Шолам-Меер Мураўчык. Жыў у вас у Лондане, у вашай гасцініцы. Гаравалі там нямала, зазнаў-такі гора, — няхай не паўторыцца гэта больш ніколі! Даводзілася пазычаць у вас, браць у доўг па некалькі шылінгаў, пад заклад, вядома. Як гаворыць прыказка: “Заклад у кішэні — мір і спакой у хаце”. Цяпер я прыехаў заплаціць вам доўг і ўзяць назад заклад. “Грошы на куфар — і атрымлівай тавар”. Я, ведаеце,

не люблю насіцца з пухлінаю на карку. Дарэчы, мне вельмі патрэбныя мае паперы.

— Якія паперы?

Містэр Кламер, відаць, не пазнаў яго і ўяўлення не меў, хто стаіць перад ім. Суб'ект з хітраватымі вочкамі рассямяўся сваім хрыплым смяшком, не перастаючы ваяваць з манжэтамі.

— Паглядзіце ж, людзі добрыя, як гэты чалавек строіць дурня! Забыліся, ці што? Маленькі сакваяжык, з гэтакім брушкам, поўны розных папераў, вельмі важных папераў. Для вас яны, можа быць, не маюць каштоўнасці, але для мяне яны — цэлае багацце. Вось паспрабуйце прапанаваць мне за іх тысячу долараў, — дальбог, не возьму. Дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў.

— Вось як? А ці не памыліліся вы? Ці не трапілі вы не ў тыя дзверы?

Прадаўжаючы смяяцца, Мураўчык зноў залапатаў:

— Добранькая справа! Я, трэба вам сказаць, ніколі не памыляўся. Я заўсёды цяляю куды трэба і калі хочаце ведаць, дык я яшчэ ніколі не даваў аплявухі таму, каму не трэба. Хочаце доказы?.. Калі ласка: вас завуць містэр Кламер. Вы жывеце ў самым цэнтры Уайтчэпеля, ваша гасцініца носіць свяшчэннае імя “Кавярня Нацыяналь”. Цяпер вам зразумела, што я не памыляюся? А калі вам і гэтага мала, вось вам яшчэ адна прыкмета: сакваяжык з паперамі вы ўзялі з маіх рук, аднеслі наверх і замкнулі ў гардэроб. Што вы цяпер скажаце, спадар рагаты вярблюд, гэта значыць містэр Кламер?

Містэр Кламер, відаць, пачаў прыпамінаць, што ў яго і сапраўды быў нейкі сакваяж з паперамі. Але куды ўсё гэта падзелася, хоць забі, не помніць. Забыўся. І містэр Кламер вырашыў прыкінуцца, быццам нічога ведаць не ведае.

— Уяўлення не маю ні пра які сакваяжык, ведаць не ведаю ні пра якія паперы і не дурыце мне галавы вашымі бязглуздасцямі, таму што варта мне свіснуць, — і вас як міленькага выкінуць з тэатра проста на вуліцу.

— Вось як? Свіснеце? А ну, паспрабуйце ж! Свісніце! Чаму ж вы не свішчаце?

З гэтымі словамі наш стары знаёмы Шолам-Меер Мураўчык пачаў падступацца да містэра Кламера ўсё бліжэй і бліжэй, пакуль адлегласць паміж імі не скарацілася настолькі, што раскошная барада містэра Кламера, здавалася, вось-вось апынецца ва ўчэпістых пальцах Шолам-Меера. Хто

ведае, чым гэта скончылася б, калі б на адчайны крык містэра Кламера не прыбег Нісл Швалб (дзе гэта бачылі, каб які-небудзь скандал абышоўся без яго?). Разам з ім пазбягаліся білецёры і службыцелі тэатра. Яны ўчапіліся за новы касцюм Мураўчыка і за ягоны капялюш — і пайшла пацеха!

Чытач глыбока памыляецца, калі думае, што Шолам-Меер Мураўчык прыехаў у Нью-Йорк выключна для таго, каб учапіцца ў пышную бараду містэра Кламера і каб яму за гэта надавалі пад бакі і ўшчэнт сапсавалі капялюш. Прыехаў ён у Нью-Йорк, уласна кажучы, не толькі дзеля сваіх папераў і дзеля сваіх справаў з Розай Співак. У яго было адно надта далікатнае даручэнне да маладога героя нашага рамана, да славутай узыходзячай зоркі Лео Рафалеску. Гэта было такога роду даручэнне, што ледзь пачуўшы, што тут да чаго, наш герой...

Але навошта забягаць наперад? Вернемся лепш на некаторы час у Лондан і раскажам, па мажлівасці коратка, што там адбылося з нашым Мураўчыкам.

### *Раздзел шэсцьдзесят чацвёрты*

### **БЯДА НЕ ПРЫХОДЗІЦЬ АДНА**

З ліста Шолам-Меера Мураўчыка з Лондана свайму другу Альберту Шчупаку ў Адэсу мы ўжо ведаем, што Шолам-Меер збіраўся адведаць свайго былога калегу — дырэктара Гольцмана.

Але Лондан не з тых гарадоў, дзе лёгка знойдзеш, каго шукаеш. Адпраўляючыся на пошукі, трэба запасціся цярпеннем і праявіць шмат настойлівасці. Да таго ж Шолам-Меер у гэты час, як ён сам казаў, “аказаўся ні з чым”. Тая невялікая сума, якую ён прывёз з сабою з Парыжа, хутка разышлася, а друг Шчупак не вельмі спяшаўся з прысылкаю “рублікаў”, якія прасіў у яго Мураўчык. Так ён адкладваў свой візіт да Гольцмана з дня на дзень. Нарэшце ў адзін з тых цьмяных туманных дзён, якія часта выпадаюць у змрочным Лондане, Мураўчык пасля доўгіх пошукаў з вялікімі цяжкасцямі дабраўся да аднаго з закінутых куточкаў Уайтчэпеля на вуліцы Бруклін, убогага і вартага жалю кутка, — амаль як Вільня або Бярдычаў.

Ён увайшоў у вялікі двор з двума ўваходамі, справа і

злева. Абодва ўваходы з іх цёмнымі слізкімі лесвіцамі здаваліся яму чорнай разяўленай пашчаю, гатовай праглынуць кожнага, хто сюды ўвойдзе. Густы пах смажанай на гусіным сале цыбулі і смажанай на сланечнікавым алеі рыбы, спевы, крыкі і галас дзятвы, перакрыжаваная бабская лаянка на ўсіх дзялектах, якая суправаджалася “добрымі пажаданнямі” накшталт: “Каб ты скруціла сабе вязы, размаляваная хара!”, “Падавіся, ненасытная глотка!”, “Каб табе на мыліцах хадзіць, дзеўка бессаромная” і да гэтага падобныя “благаславенні” — усё сведчыла пра тое, што тут жывуць свае людзі, як гаворыцца — “наш брат”.

Мураўчык ішоў наўздагад, усляпую, спадзеючыся хоць каго-небудзь ды сустрэць. Але так як яму не сустрэлася ні жывое душы, ён уздымаўся ўсё вышэй і вышэй па слізкіх прыступках лесвіцы, пакуль не дабраўся амаль да апошняга паверха. Ён узбіраўся б яшчэ вышэй, але наткнуўся, нарэшце, на нейкую істоту, падобную на ведзьму. Гэта была высокая сухарлявая старая з шырокімі кашчавымі плячамі і такім жудасным тварам, што пад ноч лепш не сустракацца з гэтакім страшыдлам. Ведзьмападобная істота несла ў руках вялікую вязанку дроў і сапла, як кавальскі мех.

— Цётка, — звярнуўся да старое Мураўчык. — Ці не ведаеце, дзе тут жыве дырэктар яўрэйскага тэатра, які носіць свяшчэннае імя Гоцмах, вінаваты, Гольцман?

Тая, якую Мураўчык назваў цёткай, спынілася, уважліва глянула на яго, стараючыся разгледзець у цемнаце, што за чалавек перад ёю, і з уздыхам вымавіла:

— Пойдзем, я вам пакажу.

Узбраўшыся яшчэ на некалькі прыступак, яны апынуліся ў нейкім жытле з двух пакойчыкаў з кухняю, — кватэра вельмі непрыглядная для дырэктара тэатра, хоць бы і яўрэйскага. У кухні старая кінула на падлогу ахапак дроў, выпрасталася і пачала аглядаць прыйшоўшага сваімі старымі заплаканымі вачыма:

— Каго, значыць, вам трэба?

— Значыць, яго самога мне трэба, дырэктара Гоцмаха, вінаваты, Гольцмана. Скажыце яму, калі ласка, што стары прыцель прыйшоў яго праведаць, хоча пабачыцца з ім.

— Пабачыцца? — старая ўзняла рукі і адразу апусціла іх. — З ім пабачыцца цяжкавата. Ён ужо далёка...

— Паехаў?

Старая зноў узняла рукі, апусціла іх, пасля нахілілася да прыйшоўшага “старога прыцеля”, таму што была на

дзве галавы вышэйшая за яго, і крыкнула яму проста ў вуха, быццам бы перад ёю быў глухі:

— Царства яму нябеснае!

Шолам-Меер Мураўчык адскочыў назад і заламаў рукі.

— Памёр? Гоцмах, вінаваты, Гольцман, памёр? Што вы кажаце?

— Што я кажу? Гора маё горкае кажа! Гэта ж мой сын. Мой адзі...

Старая не мела сілы дагаварыць да канца. Яна апусцілася на кухонную табурэтку, што стаяла каля дзвярэй, закрыла свой зморшчаны твар рваным фартухом, і яе шырокія кашчавыя плечы сцэпануліся ад сутаргі.

Слова “памёр” — вельмі благое слова і яно мае, відаць, злавесную сілу. У Шолам-Меера рукі і ногі адняліся, і ён забыў у гэтую хвіліну, што нябожчык, па сутнасці, быў ягоным закаранелым ворагам. Яму, наадварот, здалося, што ён страціў лепшага друга, вельмі блізкага, неразлучнага, можна сказаць, друга. Ці гэта жарты, ён і Гольцман!

Перачакаўшы некалькі імгненняў, Шолам-Меер Мураўчык сеў на другую кухонную табурэтку, падсунуўся бліжэй да старой і загаварыў:

— Дык вы, значыць, ягоная маці? Маці майго друга? Уявіце сабе, мой друг часцяком расказваў мне пра сваю маці. Вашае імя амаль не сыходзіла ў яго з языка. “Дажыць бы мне так да радасці ўбачыць сваю маму”, — гэта была ў яго самая святая кляцьба. Вы не ведаеце, які ў вас быў адданы сын! І які чалавек, скажу я вам! Найдабрэйшай душы чалавек! А які гэта быў харошы таварыш! Мала сказаць харошы, — цудоўнейшы таварыш! Апошнім кавалкам хлеба гатовы быў падзяліцца з другам. А ўжо са мною і пагатоў: як гаворыцца, адна душа і адно цела, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў!

Шолам-Меер Мураўчык не скупіўся на пахвальбу, прадстаўляючы старой маці свайго друга-нябожчыка як узор дасканаласці. І яму самому здавалася, што ўсё, што ён раскавае, — чыстая праўда.

Для старой маці гэтыя словы, натуральна, былі гаючым бальзамам, прыкладзеным да раскрытае раны. Знайшоўся, дзякуй Богу, хоць адзін друг у яе сына, які памёр у адзіноце, далёка ад роднага дому, пагас, як свечка, у змрочным і пустэльным Лондане — праваліцца б яму скрозь зямлю, як Садому і Гаморы!\* Калі б не гэты прокляты туманны Лон-

дан, яе сын яшчэ кашляў бы ды кашляў Бог ведае колькі гадоў...

Седзячы ў кухні, бедная Сора-Броха расказала “старому прыяцелю” сына пра сваё цяжкае, непазбыўнае гора. Расказала, як яе сын кашляў і харкаў крывёю, як яна рабіла ўсё магчымае, каб яго выратаваць, колькі грошай гэта каштавала, — хіба жарты, родны сын! Ды яшчэ гэтакі сын! Расказала, як ён памёр і як яна не хацела верыць у гэта, таму што — як можа памерці яе сын, яе родны сын? Перадала ва ўсіх падрабязнасцях, як яго пасля забралі і павезлі. І пахавалі яго не так, як належыць у нас, з захаваннем устаноўленых абрадаў і прадпісанняў рэлігіі. Дзе там! Прыехала некалькі чарцей у чорных цыліндрах, палажылі яго на высокі чорны фургон, схапілі і паімчаліся на могілкі, не даўшы ёй, маці, нават наплакацца ўволю... Спяшаліся так, быццам іх ліхаманка трэсла, — каб іх усіх у адзін дзень ліхаманка скасіла, Уладыка нябесны!

— Куа! Куа! Куа! — раптам данёсся з суседняга пакоя дзіўны піск, падобны на мяўканне кацяняці або на выццё маленькага сабачаняці.

Мураўчык абярнуўся і глянуў на старую. Тая адразу замоўкла. Яна ўстала, засаромленая і разгубленая, не ведаючы, куды падзецца, пасля апусціла галаву і спынілася зусім збянтэжаная.

Шолам-Меер, які быў не так багаты на гады, як на вопыт, адразу здагадаўся, што гэта за піск, і, павярнуўшыся да старой, спытаў сваім хрыплым голасам:

— Немаўлятка?

Не атрымаўшы адказу, ён задаў другое пытанне:

— Чыё немаўлятка?

Не атрымаўшы і на гэты раз адказу і бачачы разгублены твар старое, ён палічыў патрэбным больш не ўдавацца ў падрабязнасці, не распытваць. Ён вымавіў проста так, як быццам без усялякай задняй думкі:

— Бяда не прыходзіць адна.

— Ага, бяда не прыходзіць адна! — паўтарыла старая і зноў падсела да гасця, друга свайго сына. — Вы гэта добра сказалі, далібог! І сапраўды, бяда. Ой, якая бяда! . . .

Здавалася б, што асаблівага ў гэтых некалькіх словах “бяда не прыходзіць адна”? Але яны былі сказаныя так дарэчы і з такою гранічнай шчырасцю, што адразу заваявалі Шолам-Мееру давер старой. Ён знайшоў ключ да яе сэрца,

вусны яе раскрыліся, і яна расказала другу свайго сына ўсю праўду, расказала яму тое, што павінны былі ведаць яны двое, — яна і яе дачка Златка, а акрамя іх — адзін толькі Гасподзь.

### *Раздзел шэсцьдзсят пяты*

## ШОЛАМ-МЕЕР МУРАЎЧЫК У РОЛІ ДРУГА

Чалавек ніколі не можа ведаць, хто яму друг, а хто — вораг. Шкода, што дырэктар Гольцман не можа ўстаць з магiлы і ўбачыць, як ягоны смяртэльны вораг Шолам-Меер клапоціцца пра ягоную старую маці Сору-Броху і пра ягоную сястрычку Златку. Ён вачам сваім не паверыў бы! Ён быў бы здзіўлены, даведаўшыся, што той самы Шолам-Меер, пры адным выглядзе якога ў яго ад злосці ўсё нутро пераварочвалася, едзе цяпер з ягонай маткаю і сястрою на адным параходзе ў Амерыку, акружае іх найпяшчотнейшым клопатам, раз за разам забягае да іх у каюту другога класа даведацца, ці не трэба ім чаго.

Але ні Сору-Бросе, ні яе дачцэ Златцы абсалютна нічога не трэба. Яны нічога не хочуць, нічога не патрабуюць, нічога не просяць. Абедзве сядзяць над маленькім захутаным у пялёнкі стварэннем, якое патанае ў падушках. І стварэнне гэтае, быццам лялька, глядзіць на Божы свет блакітнымі, як неба, і яснымі, як ранішняя зара, вочкамі. Роцік — як у птушаняці, тварык задуменны, нібы ў гэтага маленькага чалавечка ўжо свае ўласныя думкі і клопаты. Ах, якое гэта шчасце, што яно накіравалася ў дарогу якраз у такі час, калі акіян спакойны і ціхамірны, як суботні адпачынак у родным мястэчку. Слава табе, Уладыка нябесны! Не толькі за сябе дзякуюць Богу старая і яе дачка, колькі за гэта маленькае, нявіннае, Божае стварэннечка, якое нічога не разумее. Яны чулі, што маленькія дзеці пакутуюць ад марской хваробы не менш, чым дарослыя. Немаўля толькі выказаць свае пакуты не ўмее, — нямая істота, птушаня...

Дзіўна, як змянілася псіхіка абедзвюх жанчын. Зрэшты, пералом у душэўным стане Златкі лёгка зразумець — на тое яна маці. Курчачыся ў родавых пакутах, бачачы перад вачамі смерць і развітваючыся ў думках з жыццём, яна, ледзь пачула першы крык толькі што народжанага немаўляці, адразу ж папрасіла паказаць яго ёй. І як толькі

глянула на сваё дзіця, у яе душы прабудзілася пачуццё бязмежнага жалю да гэтага малюсечкага стварэння. Яна адразу забылася на ўсе свае болі і пакуты. Куды падзелася пачуццё сораму, якое раней ледзь не прывяло яе да пагібелі? Раней ёй здавалася, што яна не перажыве ганьбы... Не так даўно марыла яна пра тое, як бы добра трапіць пад кеб ці омнібус у гэтым грукатлівым пекле, імя якому Лондан, і раз назаўсёды пазбавіцца ад жудаснага кашмару, які ахутаў яе з усіх бакоў густым туманам страху. Цяпер усе яе пачуцці, усе думкі звернуты ў адзін бок — сканцэнтраваліся на адной-адзінай думцы, на адным-адзіным пачуцці: яна зрабілася маці.

Хто сапраўды варты здзіўлення, дык гэта — старая Сора-Броха. Для яе ганьба дачкі і сапраўды была ўдарам гromу ў ясны дзень. Здавалася, дзесяткі каменных будынкаў абрынуліся на яе, сотні гарматаў выстралілі ёй проста ў сэрца.

Гэта здарылася якраз у той час, калі Сора-Броха з дачкою сядзелі на падлозе, спраўляючы сямідзённую жалобу па дарагім сыне і браце. Іхнія вочы даўно высахлі. Крыніца слёз даўно перасохла. Дзіўная пустата напаўняла іхнія сэрцы, страшэнная туга і безнадзейны адчай завалодалі імі.

— Сёння шосты дзень, — звярнулася маці да Златкі. — Паслязаўтра, з Божаю дапамогаю, падымемся. Што мы будзем рабіць? Куды пойдзем? Да каго звернемся?

Старая гатовая была зноў расплакацца, як раптам дачка кінулася ёй на шыю, стала асыпаць пацалункамі і, страшэнна пачырванеўшы, раптам схапілася абедзвюма рукамі за жывот і не сваім голасам закрычала:

— Мама! ратуй! гіну!

— Бог з табою, дачка! Забі мяне гром! Што з табою? Што здарылася?

Дачка ламала рукі, штохвіліны хапаючыся за жывот, лупіла сябе па галаве, да крыві драпала сабе цела і, не перастаючы, крычала:

— Ма-ма! Гіну!

Здарыўся цуд. А можа быць, у старой проста загаварыў інстынкт жанчыны і маці: старая Сора-Броха накінула на сябе рваны бурнос і, забыўшыся на ўсякі сорам, забыўшы ўсё на свеце, пабегла да суседкі, а ад яе да другое, даведацца, дзе жыве акушэрка. І пасля пакутлівай ночы, у час якой яе



дачка, яе вока ў лобе, кідалася паміж жыццём і смерцю, ужо на світанні Гасподзь ашчаслівіў старую ўнучкаю.

Змучаная, бледная, змарнелая, ляжала Златка ў пасцелі. Чорныя валасы параскідаліся на белай падушцы. Востры носік яшчэ больш завастрыўся. Вочы, блукаючы, цягнуліся туды, да супрацьлеглага краю ложка, дзе каля яе ног варушылася захутанае ў прасціну жывое стварэнне. Яна з прагнай цікаўнасцю прыслухоўвалася да таго, як гэтае стварэнне дыхае, хлюпае носікам, папіскае, ціха мяўкае, быццам кацяня.

Якая прыгожая была юная парадзіха ў пасцелі! Твар дзіцячы, ручкі маленькія, грудзі пругкія, сарамлівыя. І ўся дыхае здароўем, кроў з малаком! Усім сваім выглядам яна як быццам скардзіца і просіць, моліць: “Людзі добрыя, пашкадуйце мяне! Мне няма яшчэ і васемнаццаці гадоў!..”

Абсалютна іншы выгляд мела Сора-Броха. Старая засукала рукавы да шырокіх кашчавых локцяў, выставіўшы пры гэтым набухлыя жылы на доўгіх сухарлявых руках, залажыла хустку за вушы і, падаткнуўшы фартух, прынесла цяжкія драўляныя ночвы, у якіх мыюць бялізну, разагрэла ваду, каб выкупаць дзіця, і не пераставала сыпаць перуны на Лондан і ягоных насельнікаў:

— Ну і горад, каб ён праваліўся скрозь зямлю! Двор — каб ён згарэў! Суседзі — каб ім пуста было! Столькі людзей — і нельга знайсці ночвы, простыя драўляныя начоўкі...

Словам, старая так увайшла ў ролю бабулі, нібы даўно да гэтага рыхтавалася, дакладна ведала наперад, што павінна адбыцца... Вядома, гора яе вялікае, а ганьба яшчэ большая, што і казаць. Калі б перад ёю расступілася магіла, яна кінулася б у яе жывая без ваганняў. Але што паробіш? Не будзе ж яна ў такую хвіліну папракаць і пілаваць дачку, якая толькі што выратавалася ад смяртэльнай небяспекі. Няхай толькі Гасподзь паможа Златцы падняцца з пасцелі, — яна ўжо за яе возьмецца, выкажа ёй усё, што накіпела ў грудзях, дасць ёй чосу як мае быць. “А ну, скажы, дачка мая, як, і што, і дзе, і... ад каго? Гора горкае нам абедзвюм! Што мы цяпер будзем рабіць? Куды пойдзем? Да каго звернемся?”

Але ўсё гэта яна скажа потым, не цяпер. Зараз дачцэ патрэбен самы ўважлівы догляд, трэба акружыць яе клопатам, два разы на дзень гатаваць булён... Не жартачкі ж — парадзіха, ды яшчэ першыя роды!.. Горкая бяда яе ма-

церы!.. А дзіця? Што яно вінаватае? Нявінная істота. Жывое стварэннечка. Шкада яго. Уздумала б немаўля само развітацца з нашым грэшным светам, гэта, вядома, было б вельмі разумна з ягонага боку. Але задушыць яго — ні за што! Апарыць кіпенем — Божа барані! Мы ж людзі, а не звяры якія. Добра яшчэ, што нарадзілася дзяўчынка, а не хлопчык: не трэба спраўляць абрад абразання, менш будзе сораму. І, як на злосць, здаровае дзеўчанё, не сурочыць бы! І прыгажуня — заглядзенне! Усе суседкі кажуць, што яны даўно такога дзіцяці не бачылі. У каго яна пайшла?

— У каго? У бацьку, — адказвае Сора-Броха. — Прыгажун хлопец, кравец, у Амерыцы ён...

Сора-Броха адчувае, што яе стары твар гарыць ад сораму. Столькі гадоў пражыла на свеце і ні разу з яе вуснаў не сарвалася хлусня. І вось на старасці гадоў зрабілася ілгунняю, сорам і ганьба яе сівым валасам! Пракляцце на галовы яе ворагаў! Пагібель на ўсіх іх, заадно з ім!

Каго старая мела на ўвазе пад словам "ім", няцяжка здагадацца... Цікавая рэч! Златка ўжо даўно ачуняла ад хваробы, устала з пасцелі, ходзіць па пакоі, а Сора-Броха ўсё яшчэ не спяшаецца даць сваёй дачцэ чосу... Ды яно і ні к чаму. Па-першае, немаўля — зусім яшчэ птушанятка; трэба дзяўчынку скупаць, — што разумее ў гэтым Златка? Сама, з дазволу сказаць, дзіця, малая яшчэ. А па-другое, гэты хрыплы лодар, стары друг яе сына, унадзіўся да іх у хату, па два разы на дзень заходзіць і прапануе Соры-Бросе такі план, выкананне якога павінна пазбавіць і яе і дачку ад сораму і пакласці канец іхнім няшчасцям. Асабіста для сябе ён ніякіх выгодаў не шукае. Наадварот, ён робіць гэта толькі дзеля яе і з павагі да памяці нябожчыка сына, які быў ягоным лепшым другом, адзіным другом... "Пашлі мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў!" — заўсёды заканчвае ён.

## *Раздзел шэсцьдзесят шосты*

### ДУША-ЧАЛАВЕК

Мажліва, што спачатку Мураўчык і сапраўды ніякіх асабістых выгодаў не меў на ўвазе. Хто не любіць соваць свой нос у чужую талерку, разнюхваць, чым там пахне, даваць блізкаму парады? Але нос Шолам-Меера мае занадта тонкі нюх. Тое, чаго іншы не разведае за два тыдні і нават за

месяц, наш Мураўчык разнюхае за адзін дзень. Нейкая магічная сіла тоіцца ў гэтым чалавеку: з першага знаёмства ён адразу зблізіцца з вамі, зробіцца сваім чалавекам, другам, шчырым прыяцелем, і вы яму даверыцеся як роднаму, раскажаце ўсю сваю паднаготную. Не толькі старая Сора-Броха, але нават сарамлівая, сарамяжлівая Златка лавіла кожнае ягонае слова, прыслухоўвалася да яго хрыплага голасу, да ягоных прамоваў, якія гаючым бальзамам уліваліся ў сэрцы абедзвюх жанчын.

— Што мне з вамі рабіць, цётка, калі вы — жанчына старога свету, а ваша дачка — чыстая авечка? Вы мяне спытаецеся, і я вам скажу дакладна, што тут да чаго. Для мяне тут усё ясна як на далоні. Я гэтую публіку, ведаеце што, знаю наскрозь. Я ж і сам, як-ніяк, акцёр. Наколькі я памятаю гэтага хлапчука яшчэ з Галянешці, — я неяк смутна, быццам праз сон, прыпамінаю яго, — ён неблагі хлопец, клянуся Богам. Ён жа толькі што паехаў у Амерыку. Вылузаўся з запрэжкі і нават забыўся сказаць “да пабачэння”. Як гавораць у нас — “далей вочы, лягчэй сэрцу”. Але ў Амерыцы ёсць закон: калі хлопец выкіне такі нумар, за які яго варта паглядзіць па галоўцы (пры гэтых словах Мураўчык кінуў позірк на немаўлятка, якое ляжала ў Златкі на руках, і Златка, пачырванеўшы, як макавы цвет, апусціла вочы), дык з ім доўга не цырымоняцца: “Раз-два-тры, пара пярсцёнкаў, пад вянец, і справе канец”. А калі, не дай Бог, ён заўпарціцца, дык там на такі выпадак ёсць такія керамікі\*, якія называюцца ў іх “Кункель-Мункель”, або “Сінг-сінг”. Я гэта добра ведаю, хоць там і не бываў, і толькі цяпер збіраюся туды. У мяне там, ведаеце што, вельмі важны інтэрас да адной славутай спявачкі, да прымадонны, і калі справа выгарыць, я буду плаваць як сыр у масле, — будуць у мяне кучы золата, у іх гэта называецца доларамі. А долары, трэба вам сказаць, цудоўная манета. За адзін долар у нас даюць ні больш ні менш як два рублі. Што ж, такім чынам, я хацеў вам сказаць? Ага, вось што: калі ехаць, дык нам трэба ехаць разам, таму што калі я пагавару з гэтым малайцом, гэта будзе “сказана — зроблена”, або, як гаворыцца ў Бібліі: “І гаворыць Гасподзь Майсею такія словы...” Я, ведаеце што, не люблю ў бірулькі гуляць. А з акцёрамі і пагатоў размова кароткая. У мяне, будзьце ўпэўненыя, ён пойдзе ў запрэжку. Чаму, вы думаеце, я раблю гэта? Запэўніваю вас, толькі з жалю. Мне шкода вашу дачку, і я хачу, каб яе дзіцятка — ах, якое цудоўнае дзіцятка! — мела

бацьку. Больш я нічога не хачу, дай мне, Божа, шчасця і ўдачаў!

Шолам-Меер не абмяжоўваўся адным толькі спачуваннем на словах. Такі ўжо ў яго характар: калі ён каму-небудзь адданы, дык усёй душою, усім целам. Ён не мог спакойна глядзець, як старая сама цягае вядро з памыямі або носіць наверх бярэмя дроў.

— Давайце я вам пакажу, як трэба паліць дровы так, каб здавалася, што гэта не дровы, а пух.

Або:

— Не так бяруцца за памыйнае вядро. Яго трэба браць вось так...

Не мог таксама наш Шолам-Меер раўнадушна глядзець, як Златка дзень і ноч матаецца з “немаўляткам”. У яго самога, праўда, ніколі не было свайго “немаўляткі” — Бог мілаваў. Але ў яго ёсць сястра, хоць бедная, затое такая пладавітая, што Божа ратуў і памілуй. Яна прытрымліваецца моды, якая называецца “цвайкіндэрсістэм”<sup>1</sup> — кожны год нараджае па пары блізнят. Таму ён у такіх справах сабаку з’еў. Ён нават ведае, што трэба рабіць, каб дзіця перастала крычаць.

І, не доўга думаючы, ён хапае ў Златкі з рук дзіця, якое якраз у гэтую хвіліну разраўлося на ўвесь голас, і пачынае абедзвюма рукамі падкідваць яго ўверх і ўніз, то ўправа, то ўлева, да таго часу, пакуль “немаўлятка” і сапраўды не замаўкае. Але ў Златкі ад страху, ад трывогі за дзіця сэрца ледзь не выскаквае з грудзей.

Роднаму брату Златка за ўсё сваё жыццё не расказала і сотай долі таго, што яна расказала Мураўчыку. Яна яму адкрыла такія таямніцы, якіх не давярала нават маці.

Было гэта аднойчы раніцай, калі Сора-Броха пайшла на рынак купіць такой-сякой правізіі на абед, а Златка застаўся з Мураўчыкам адна, з вока на вока. Яна была ў нейкім дзіўным узбуджэнні.

— У мяне да вас просьба, — пачала яна дрыжачым голасам і адразу раскаялася, што распачала гэтую размову. Але раз пачала, — прапала, нічога не паробіш.

— Што за просьба, кошачка? У агонь і ў ваду.

Дрыжачымі рукамі Златка выняла з-за пазухі жоўтую хустачку, у якую было штосьці загорнутае. Гэтае “штосьці”

<sup>1</sup> Цвайкіндэрсістэм (ням.) — сістэма, пры якой, паводле тэорыі Мальтуса, рэкамендуецца мець не больш за двое дзяцей.

перадаў ёй брат за гадзіну да смерці і ледзь зразумелым шэптам наказаў ёй “берагчы як зрэнку вока і нікому, нават маці не паказваць. Залётная птушка не павінна ведаць пра гэта!..” Пасля гэтага Гольцман закашляўся і ўжо болей не вымавіў ні слова... Пачалася агонія.

Аддаўшы скрутак свайму новаму другу, Златка адчула, што камень зваліўся ў яе з плячэй.

— Я аддаю вам, — сказала яна, — гэты скрутак, у ім увесь наш набытак. Давяраю вам сваю душу. Вазьміце гэты скрутак і рабіце з ім усё, што хочаце, але толькі прывязіце мяне да яго, як абяцалі...

Больш бедная Златка не магла гаварыць. Бура ўзнялася ў яе души, слёзы душылі яе. Шолам-Меер Мураўчык быў так расчулены, што нават не пацікавіўся, што знаходзіцца ў скрутку, і спрытна, як фокуснік, апусціў яго ў кішэню. Да таго ж у гэтую хвіліну ўвайшла старая, і яму не аставалася нічога іншага, як толькі паціснуць Златцы руку і супакоіць на развітанне:

— Можаце быць упэўненыя, душачка, не будзь маё імя Мураўчык!

На наступны дзень Мураўчык прыйшоў свежавыгалены і з ног да галавы апрануты ва ўсё новае, пашытае па апошняй модзе, быццам жаніх да вянца...

— Паслухайце, цётка, — сказаў ён важна. — Рэч, ці бачыце, вось у чым. Мае справы, дзякуй Богу, ідуць намнога лепей, чым я чакаў. Прэ з усіх бакоў удача за ўдачаю. Ды вось нечаканасць: мяне выклікаюць у Амерыку. Калі вы хочаце забыць усе пакуты і знайсці суцяшэнне на старасці, дык не валаводзьце і не адкладвайце да святаго ніколі: вазьміце, як гаворыцца, хатуль на плечы, посах у рукі, гэта значыць, я хачу сказаць, дачку з “немаўляткам”, і — з правай нагі, шагам марш! Я палячу па шыфскаарты, па параконныя білеты гэта значыць. А наконт грошай не клапаціцеся. Бог дасць, разлічымся...

Сора-Броха пераглянула з дачкою: адкуль такая ласка Божая? З выгляду як быццам пудзіла гарохавае, няварты чалавечак, а якую абужу на сябе бярэ. І, відаць ад празмернасці пачуццяў, дзве круглыя, як гарошынкі, слязінкі бліснулі ў яе вачах і пацяклі па старым, зморшчаным, пергаментным твары. Яна збіралася падзякаваць другу свайго сына, рассыпацца ў пахвалах і пажадаць яму столькі дабротаў, колькі ён па справядлівасці заслугоўвае. Але Мураўчык

і чуць не хацеў пра падзяку. Заткнуўшы вушы абедзвюма рукамі, ён кінуўся да дзвярэй:

— Добра ўжо! добра! добра! да пабачэння! Бягу па шыфскарты. А вы рыхтуйцеся ў дарогу. Заўтра едзем. Да сустрэчы!

— Што скажаш? Душа-чалавек! — сказала старая дачцэ, узняўшы рукі да неба і зноў апусціўшы іх.

Яна так і застыла пасярод пакоя ў гэтай позе.

— Душа-чалавек! — пагадзілася Златка.

І абедзве жанчыны пачалі збірацца ў дарогу.

### *Раздзел шэсцьдзсят сёмы*

#### ПРАВАЛ РАФАЛЕСКУ

Мы пакінулі нашага маладога героя Рафалеску ў антракце паміж другой і трэцяй дзеяю твар у твар з прымадоннаю Генрыетаю Швалб, якая з гучным рогатам уварвалася ў ягоную прыбіральню ў той момант, калі ён толькі што даведаўся ад цырульніка, што ў тэатры прысутнічае Роза Співак.

— Камедыя з нашымі арыстакратычнымі калегамі! Камедыя, вадэвіль ды і толькі, ха-ха-ха! Ведаеш, яны ж далі драла, ха-ха-ха!

— Хто даў драла?

Генрыета бесцырымонна правяла даланёю па ягоным носе і сказала:

— Ах ты, зялёны агрэст! Не ведаеш, ці што, якія ў нас былі высокапастаўленыя госці? Грыша Стэльмах і Роза Співак... Яны сядзелі ў ложы нумар тры побач з дырэктарскай. Мы з ёю пазнаёміліся. Ёй вельмі спадабаліся мае бранзалеты. Я сказала, што гэта твой падарунак. Яна распытвала, адкуль ты.

— Што ж ты адказала?

— Што мне было адказаць? Я сказала, што ты з Бухарэста, ха-ха-ха! Румынская каралева, ха-ха-ха! Дальбог, можна было памерці ад смеху. Але асабліва забаўна было глядзець, як яны з тэатра давалі лататы... Хто гэтага не бачыў, той нічога забаўней у жыцці не бачыў, ха-ха-ха!

Рафалеску пачаў выціраць халодны пот, што выступіў у яго на лобе, і, сабраўшы ўсю сілу самавалодання, з паказною раўнадушнасцю спытаўся:

— Навошта ж ім, уласна, спатрэбілася ўцякаць?

— Відаць, не спадабалася ім у нас, ха-ха-ха! Такія ўжо арыстакраты, ці ж жарты! Я ўвесь час назірала за імі: калі ты іграў, гэтая парачка бесперапынна смяялася, ха-ха-ха!

У злэшчасным рамане нашага героя і прымадонны Генрыеты Швалб бывалі розныя моманты. Часамі ён яе ненавідзеў за яе дурноту, і яму было агідна глядзець на яе. Часамі ён дараваў яе дурноту, цярпеў яе капрызы, трымаўся з ёю па-сяброўску. Але ў гэтую хвіліну яна была яму да таго агіднаю, да таго ненавіснаю, што ён гатовы быў кінуцца на яе, схапіць яе за горла або заткнуць ёй рот хусткаю і задушыць, як Атэла Дэздэмону ў Шэкспіра. Уся кроў у ім бушавала. У скронях стукалі дзесяткі малаткоў, перад вачамі мільгалі рознакаляровыя кругі. Казытала ў носе. Ён ціха скрыгітаў зубамі. Звер, дзікі раз'юшаны звер прагнуўся ў ім... Патрэбна было велізарнае намаганне волі, трэба было быць сапраўды героем, каб захаваць знешні спакой у гэтыя цяжкія для яго хвіліны.

А Генрыета даўно ўжо не была ў такім цудоўным настроі, як у гэты вечар. Яна кінулася на крэсла Рафалеску, што стаяла перад люстэркам, закінула галаву і, любуючыся ў люстэрку сваімі белымі жамчужнымі зубкамі, рассмяялася так, што цырульнік падумаў:

“Мала было аднаго вар’ята, — дык калі ласка вам яшчэ адну псіхапатку”.

— Не! — зноў і зноў паўтарала Генрыета. — Трэба было бачыць, як гэтая парачка выйшла пад ручку з ложы, маршмарш па ўсім калідоры і, як страла, проста на вуліцу, да аўтамабіля. А публіка: “Брава, Стэльмах!” Чыстая камедыя, ха-ха-ха! Сапраўдны вадэвіль!

— Хутчэй! Гары оп! Пачаўся ўжо трэці акт! — крыкнуў высокі джэнтльмен, прасоўваючы галаву ў дзверы прыбіральні. Гэта быў памочнік рэжысэра ў Нікель-тэатры, чалавек з птушыным тварам, без найменшай адзнакі броваў паверх чырвоных вачэй. На ім ляжаў абавязак назіраць за тым, каб акцёры своечасова выходзілі на сцэну.

Пачуўшы слова “гары оп”, нашая прымадонна паднялася, вызваліўшы крэсла Рафалеску; той зноў сеў і пачаў грывіравацца, нізка апусціўшы галаву. Цырульнік тым часам узяўся за работу з усёй сур’ёзнасцю мастака, які ведае, што яму трэба рабіць. Ён хутка надзеў Рафалеску на галаву парык, наклеіў яму маленькую бародку, правёў алоўкам рысу-другую, і Урыель Акоста зноў быў гатовы выступіць перад публікай, якая пасля адкрыцця заслоны паспела ўжо

больш ці менш супакоіцца і з нецярпеннем чакала выхаду гастралёра, новай узыходзячай зоркі Лео Рафалеску з Бухарэста.

Але замест узыходзячае зоркі з Бухарэста, замест сімпатычнага Урыеля Акосты, на сцэне сядзеў за пісьмовым сталом вельмі непрывабны Менашэ. Ён стамляў публіку нуднай манатоннай размоваю пра кнігі, лічбы і рахункі.

“Ці доўга яшчэ будзе мазоліць вочы гэтая старая доўбня?” — думала публіка, нецярпліва пазіраючы на дзверы ў чаканні, калі ж, нарэшце, з’явіцца Акіоста.

Вось адчыніліся дзверы... Але замест Урыеля ўвайшла Юдзіф. Паміж ёю і яе бацькам Менашам завязалася пакутліва-доўгая, бясконца размова. “Скончыцца гэта калі-небудзь ці не?” Дзякуй Богу, скончылася. Вось з’явіўся слуга:

— Доктар Сільва прыйшоў.

— К чорту Сільву! — ціха прашыпеў хтосьці ў публіцы. — Праваліся ён скрозь зямлю, ваш доктар Сільва! Урыеля Акосту падавайце сюды! Во мучыцелі! Пакуль пададуць варэнне на стол, напугаешся вады да моташнасці. Ах, вось і ён, доўгачаканы!

Урыель Акіоста ўвайшоў і спыніўся каля дзвярэй, скрыжаваўшы рукі на грудзях. Трымценне прайшло па ўсёй зале. Наступіла мёртвая цішыня, — муха праляціць, і то пачуеш. Усе насцярожыліся ў чаканні новых слоў, новых незвычайных рухаў. Але Рафалеску, блукаючы вачамі па ўсім тэатры, ледзь чутна вымавіў:

— Гэта я, дэ Сільва...

— Мацней! Крышачку мацней!

— Гучней! Крыху мацней! — раздаўся адзіночны крык з галёркі.

Яго адразу падхапіў шматгалосы гул:

— Гучней! Гучней!

Але Рафалеску зноў ледзь чутна прашаптаў:

“Ці можа аддадзены пракляццю пайстаць перад святым абаронцам чыстых душаў?”

— Гучней! Гучней! — закрычала ўжо ўся галёрка.

— Цішэй! Маўчаць! Супакойцеся, замаўчыце! — крычалі ім з партэра.

Шум нарастаў. Нязвыклы да такога прыёму, Рафалеску ўзняў вочы ўгару. Ён не разумеў, што абазначалі гэтыя крыкі. Яму здавалася, што ён гаворыць дастаткова гучна. Разгубіўшыся, ён забыў, на чым спыніўся. Яшчэ раней, чым дэ Сільва скончыў свой маналог, у якім ён тлумачыць Акіос-



це, што яму рабіць у рабіна Бэн-Акібы, Урыель загаварыў:

*“Адмовіцца?! Гэтае слова мне абсалютна чужое!..”*

Ён раптам змоўк, таму што актёр, які іграў дэ Сільву, чалавек з цяжкай ступою і тоўстымі губамі, паглядзеў на яго страшным позіркам і ціха шапнуў:

— Богам прашу, чаго вы забягаеце наперад?

І прадаўжаў услых:

*“Я толькі што прыходжу з пасяджэння судзілішча, Акоста. Іхнія сэрцы ўжо значна змякчыліся...”*

Акоста адказаў:

*“Я гэта добра ведаю. Даўно я шукаю сваю дарогу. Але якія гэта мае адносіны адно да другога?”*

— Здарова, кума, — на рынку была! — раздаўся вясёлы голас з галёркі, і ўвесь тэатр ажывіўся. Па зале пракаціўся смех, падобны на аддалены гром, што далятае з лесу. Смех перакочваўся з аднаго канца залы ў другі. Бедны Рафалеску, які не прывык карыстаць з дапамогі суфлёра, кінуўся да суфлёрскай будкі і ўбачыў, што суфлёр робіць нейкія дзіўныя грымасы, жэстыкулюе, міргае яму. Але Рафалеску не мог зразумець, чаго хоча ад яго суфлёр.

Рафалеску і сам адчуваў, што збіваецца, блытае ролю, што зямля пад ім вагаецца. Ён ледзь трымаўся на нагах, і яму здавалася, што ён зараз упадзе. Тады ён кінуўся напралом, як чалавек, які ў прыпадку адчаю рашыўся на ўсё: “Чорт з ім, горш за горшае ўжо не будзе!” І ён ні з таго ні з сяго звярнуўся да дэ Сільвы:

*“Наколькі я разумею, мне з вамі няма пра што гаварыць...”*

— Вось іменна! — раздаўся той самы голас з галёркі.

Аглушальны ўзрыў рогату пракаціўся па ўсёй зале. Ніхто ўжо не чуў ні доктара дэ Сільвы, ні маналога Акосты, які, застаўшыся адзін, з гордасцю гаворыць, што “пакаяцца ён не можа і галавы сваёй перад рабінамі ён не схіліць”. Публіка не пераставала смяяцца нават тады, калі ўвайшла сляпая маці Акосты са сваімі двума сынамі. Не выратавала становішча і Юдзіф, якая менавіта ў гэтай сцэне пачала ўваходзіць у ролю.

Не памагу і тое, што свой маналог у трэцім акце Рафалеску скончыў з велізарным уздымам. Было ўжо позна. Каб ён іграў цяпер, як Бог, усё роўна выратаваць становішча было ўжо нельга. Прапала! Публіка была ўзбударажаная, раздражнёная, абурана сваім кумірам, якому толькі што пакланялася. Свіст, крыкі, шум, абураныя воклічы

рабіліся ўсё гучнейшыя, усё больш лютыя, усё больш бязлітасныя.

Ворагі містэра Нікеля і ягоныя праціўнікі з “кібецарні” мелі рацыю, калі гаварылі, што да канца вечара яшчэ далёка і што трагедыя “Урыель Акоста” мае пяць актаў. Іхняя прага помсты была ўпаўне задаволена. Правал “узыходзячай зоркі” пераўзышоў усе іх чаканні.

### *Раздзел шэсцьдзесят восьмы*

#### МУРАЎЧЫК ЗА КУЛІСАМІ

Апошнюю сцэну апошняй дзеі Рафалеску ўсё ж правёў па-майстэрску. У ім зноў прабудзіўся вялікі артыст. З невыказнаю сілаю, з непераўзыдзеным энтузіязмам, як бы абуджаны ад сну, ён схапіўся за галаву і напоўніў тэатральную залу ільвіным рыкам:

*“Даволі! Пакіньце мяне! Пакіньце мяне! Пакіньце мяне! Я іду!.. Я бягу!”*

І стрымгалоў кінуўся за кулісы. Ён адчуў, што падлога захадзіла ў яго пад нагамі, дэкарацыі закружыліся перад ім, і ён упаў на рукі першага стрэчнага — нейкага незнаёмага чалавека нізенькага росту ў памятым капелюшы, з хітраватымі вачамі. Заўважыўшы, што Акоста падае, гэты чалавечак падбег да яго, падхапіў пад рукі і, звяртаючыся да ўсіх, хто ў гэтую хвіліну быў за кулісамі, крыкнуў хрыплым голасам:

— Што вы стаіце, як статуі? Вады! Хутчэй вады!

Праз некалькі хвілін Рафалеску ляжаў у сябе ў прыбіральні, расцягнуўшыся на кушэтцы, абсалютна супакоены, а каля яго на табурэтцы сядзеў Шолам-Меер Мураўчык (гэта быў ён).

Як трапіў сюды Мураўчык? Чытач, вядома, памятае сцэну, якая разыгралася ў вестыбюлі Нікель-тэатра паміж Мураўчыкам і містэрам Кламерам. Расправіўшыся з барадою містэра Кламера і спазнаўшы ўсю сілу здаравенных кулакоў Нісла Швалба, Мураўчык спрытна выкруціўся з лапаў Нісла і з рук білецёраў, клакераў і іншых тэатральных служкаў, што прыбеглі на дапамогу Кламеру. Шолам-Меер Мураўчык мог лічыць сябе шчаслівым, што не трапіў у рукі нью-йоркскіх палісменаў. У Амерыцы, праўда, вельмі

ліберальная канстытуцыя, але ўсё ж карысней для здароўя трымацца далей ад паліцыі.

— Чорт мяне смаргануў счачіцца з гэтым клапом! (О, калі б містэр Кламер чуў, якою мянушкаю яго ўзнагародзілі!) Ненавіджу ягоную бараду, як набожны яўрэй свініну. Глядзець на яго спакойна не магу!

Так рэзюмаваў сам сабе Мураўчык гэтую сцэну і, па магчымасці прывёўшы ў парадак сваю фізіяномію, якая пацярпела ў баі, пачаў прабірацца заднім ходам за кулісы. Там ён прымасціўся паміж дэкарацыямі так зручна, што бачыў усё, што робіцца на сцэне, сам застаючыся незаўважаным. Ён на ўсе вочы глядзеў на сцэну, шукаючы поглядам сярод актёраў таго, хто быў яму патрэбен.

— Хто з іх Рафалеску? — звярнуўся ён шэптам да аднаго са службыцеляў, на абавязку якога ляжала падымаць і апускаць заслону. Гэта быў блакітнавокі чалавек з незвычайна меланхалічным тварам і з такім заклапочаным выглядам, быццам увесь свет наваліўся яму на плечы.

— Вунь той, з доўгімі валасамі і ў белым каўнерыку, які іграе Урыеля Акосту.

— Набіты разумнік! У іх ва ўсіх доўгія валасы і белыя каўнерыкі.

Меланхалічнага выгляду хлопец утаропіўся на Мураўчыка сваімі блакітнымі вачыма.

— Я не вінаваты, што вы дубіна. Па-вашаму, “ва ўсіх салдатаў без разбору адно і тое аблічча”? Для вас што Менашэ, што Урыель Акоста — усё адно?

— Вось дык разумнік, дальбог, светлая галовачка! Мне здаецца, вы абсалютна маеце рацыю. Пачакайце, я ўжо ведаю, хто з іх сапраўдны Урыель Акоста.

Ціха, паўшэптам гамонячы ў такім міралюбным тоне са сваім новым другом, набытым за кулісамі тэатра, сярод завалаў дэкарацый, Мураўчык падміргнуў яму хітраватым вокам і спытаў:

— Ці не знойдзецца у вас, шаноўны, папяроскі?

— Зеленарог! Адкуль вы зваліліся? Хочаце, каб вам раскrojлі чэрап і скінулі з усіх левіцаў? Тут, каля дэкарацый, вы збіраецеся курыць?

— Цсс... Ну і добра! Няма, і не трэба. Што вы раз’юшыліся, бытта вам кафтан падралі?..

Шолам-Меер Мураўчык паказытаў суседа пад рукой і папрасіў быць настолькі ласкавым і крышачку падсунуцца, каб ён, Шолам-Меер, мог усесяцца з ім на адно крэсла.

— Ці разумеце, — пачаў тлумачыць ён, — выстаяць на нагах цэлы акт я не маю сіл. Я, бачыце, сёння яшчэ нічога не еў, — не таму, вядома, што ў мяне пост ці, Божа барані, няма за што паабедаць. Усім маім сябрам жадаю быць не ў горшым становішчы, чым я. Але я проста сёння заняты па вушы. Клопатаў ая-яй!

— “Бізі”, як гавораць у нас, — вымавіў меланхалічны сусед і пачаў распытваць: якія такія “бізнесы” ў яго ў Нью-Йорку, калі і на якім параходзе прыехаў ён з Еўропы і як прайшло падарожжа?

Шолам-Меер тут жа навядумляў такія “бізнесы”, якія яму ніколі і ў сне не сніліся. Так яны ціхамірна прагаварылі ўвесь апошні акт і да таго захапіліся размоваю, што меланхалічны чалавек ледзь не забыўся апусціць заслону, а гэта прывяло б да новага скандалу: уся публіка ўбачыла б, як Урыель Акоста ўпаў камусьці на рукі.

Вось пры якіх абставінах адбылася сустрэча Мураўчыка з Рафалеску.

Ледзь апрытомнеўшы, Рафалеску звярнуўся да чалавека, які так спрытна падхапіў яго:

— Ваш твар мне штосьці вельмі знаёмы.

— Што тут дзіўнага? Столькі разоў мы з вамі сустракаліся ў Галянешці!

— У Галянешці?

Гэтага хапіла, каб наш юны герой забыўся пра свой жахлівы правал і папрасіў усіх іншых выйсці з ягонай прыбіральні.

Астаўшыся з Мураўчыкам сам-насам, Рафалеску закідаў яго пытаннямі: хто ён і што ён, адкуль прыехаў, што ён тут робіць?

— Хто я? Таксама бондар, — акцёр, значыцца, яўрэйскага тэатра. Адкуль я прыехаў? З Лондана. Што я тут раблю? Шукаю ўчарашняга дня. Мой друг і прыяцель, бачыце, таксама яўрэйскі акцёр, паміраючы, за гадзіну да сваёй смерці ўзяў з мяне слова: так як у яго, бачыце, ёсць сястрычка, наліўны яблычак, кроў з малаком, і так як з ёю круціў любоў нейкі хлопец, таксама акцёр, і так як у выніку гэтага кахання — няхай не пра нас будзе сказана! — здарылася нешта такое, чаму лепш бы не здарацца, а менавіта: дзявіца, з Боскаю дапамогаю, роўна праз дзевяць месяцаў нарадзіла “немаўлятка”, а хлопец гэты, гэта значыць бацька “немаўляткі”, свечасова даў цягу ў Амерыку, — дык паміраючы ўзяў з мяне слова і прымусіў паклясціся перад Богам, які

сядзіць на версе і бачыць усе людскія подласці, якія робяцца ўнізе, што я павязу ягоную сястрычку разам з “немаўляткам” у Нью-Йорк і спакою не дам гэтаму малайцу, пакуль ён не абвянчаецца з ёю па законах Майсея і Ізраіля. І мне нічога іншага не заставалася, як даць яму слова і паклясціся самымі страшнымі заклёнамі, што я выканаю ягоную волю. Ну, скажыце самі, няўжо гэта не падобна на раман, адзін з тых раманаў, што друкуюцца ў кніжках?

Мажліва, што наш герой нешта прадчуваў, а можа быць, у ім загаварыла простая цікаўнасць і жаданне падрабязна азнаёміцца з гэтым займальным раманам. Ён спытаўся ў свайго незнаёмага знаёмца:

— Ці нельга даведацца, як звалі вашага друга, які даручыў вам такую далікатную справу?

— Чаму б і не? З найвялікшым задавальненнем. Звалі яго, гэта значыць майго друга, Гоцмах, але сапраўднае прозвішча ягонае было Гольцман.

Рафалеску ўскочыў з месца бледны як смерць.

— Гольцман?! Бярнард Гольцман, кажаце вы, ужо...

— Памёр, царства яму нябеснае. А ягоную сястрыцу завуць Златка. Яна тут са мною ў Нью-Йорку. Ёй, праўда, вельмі хацелася пайсці са мною ў тэатр і паслухаць вас, але яна не магла пакінуць “немаўляткі”. Маладая маці і такая адданая! Хто можа ацаніць веліч мацярынскай душы? Вы, можа быць, хочаце ведаць, хто гэты маладзец, бацька “немаўляткі”? — спытаўся Мураўчык, пранізваючы Рафалеску вострым позіркам. — Ён родам з самога Бухарэста, гэта значыць ён таксама з Бухарэста, як я з Іерусаліма... Бог з вамі, што вы так пабляднелі? Вы дрыжыце? Паверце мне на слова, нічога благога з вамі не здарыцца, барані Божа... Вы яшчэ не ведаеце, што я за чалавек. Я — Шолам-Меер Мураўчык. Усё, што я раблю, я раблю для вашай жа карысці і з павагі да памяці майго друга нябожчыка, мір праху яго. Дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў...

### *Раздзел шэсцьдзсят дзевяты*

## **ЯШЧЭ АДНА КАМБІНАЦЫЯ ЛОПНУЛА**

Каму-каму, а Ніслу Швалбу з ягонымі вечнымі камбінацыямі правал Рафалеску быў на руку. Ён мог узяцца цяпер за здзяйсненне свайго плана з большай надзеяю на поспех, чым раней, таму што пабіты сабака заўсёды робіцца паслуш-

нейшы, а чалавек, які паў духам, робіцца мякчэйшы за воск, і з ім можна рабіць усё, што хочаш.

Так вырашыў наш камбінатар Нісл Швалб і ўзяўся за справу на другі ж дзень пасля славутага спектакля, калі Рафалеску прывезлі дадому, разбітага і прыгнечанага няўдачаю.

На сваё вялікае здзіўленне, Нісл застаў у Рафалеску таго самага маленькага чалавечка з хітраватымі вачамі, якога ён напярэдадні вечарам у вестыбюлі тэатра насілу адарваў ад барады містэра Кламера.

— Вы яшчэ жывыя? — весела, паводле сваёй завядзёнкі, звярнуўся да яго Нісл Швалб. — Я бачу, вы расцеце ўсюды, дзе вас не сеюць.

— А вы як думалі? — такім самым вясёлым тонам адказаў Мураўчык. — Шчасце ваша акаяннае, што вас учора было многа, а я адзін. А не, дык ваш шаноўны джэнтльмен з лонданскага Уайтчэпеля не выйшаў бы цэлы і непарушны з маіх рук. Без барады ён у мяне ва ўсякім разе астаўся б. Душу я з яго выматаў бы, а паперы мае ён мне вярнуў бы. Дапусцім, ён мне іх і так аддасць, можаце быць упэўненыя. Гэта гаворыць вам Шолам-Меер Мураўчык.

— Вось як?! Мураўчык? Знаёмае прозвішча. З якіх, уласна, Мураўчыкаў вы будзеце?

Швалб падсунуўся бліжэй да новага знаёмага і працягнуў яму сваю пухлую, мяккую волатаўскую руку. Мураўчык адказаў сваім звычайным хрыплым голасам:

— З якіх Мураўчыкаў, пытаецеся? З сапраўдных Мураўчыкаў, тых самых, якія ніколі ў жыцці нікому не павінны былі ні граша па той простае прычыне, што ніхто ім грошай у доўг не даваў, а калі і даваў, дык пішы прапала, — як тыя аплявухі, якімі вы мяне ўчора пачаставалі. Верце мне на слова, я ўжо даўно не атрымліваў такіх аплявух, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў! Але адно другога не датычыцца. Ваш твар мне падабаецца больш, чым вашыя рукі. Ну і ручышчы ж у вас, каб ім адсохнуць! Даю вам чэснае слова, што, калі ў мяне будзе час, я пастараюся пазнаёміцца з вамі бліжэй. Але цяпер я заняты, “бізі”, як гавораць у вас. Мне трэба ісці. Будзьце здаровыя і шчаслівыя. Перадайце прывітанне і шліце пісьмы.

Шолам-Меер страсянуў неймаверна вялікую, мяккую, пухлую руку Нісла Швалба. Той адказаў самым прыязным тонам:

— Вы не можаце сабе ўявіць, да чаго я рады новаму знаёмству, клянуся ўсім вашым дабром.

— Гэта я бачыў яшчэ ўчора. І не столькі вачамі бачыў, колькі адчуў бакамі, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў! — адказаў Мураўчык кампліентам на камплімент, стоячы ўжо на парозе.

Рафалеску праводзіў гасця з пакоя і некалькі хвілінаў шаптаўся з ім за дзвярыма. Калі ён вярнуўся, Нісл Швалб спытаўся:

— Хто ён, гэтае пудзіла гарохавае з шальмоўскімі вачамі? З выгляду яго можна палічыць за кішэнніка, канакрада або за гандляра жывым таварам.

Не дачакаўшыся адказу, Нісл Швалб зноў звярнуўся да Рафалеску, на гэты раз сур'ёзна. Ён загаварыў такім тонам, якім старэйшы брат размаўляе з малодшым.

— Я б такое пудзіла гарохавае, як гэты хрыпаты суб'ект, гнаў бы ў карак! Я б такіх прайдзісветаў, такіх прахвостаў на парог да сябе не пускаў... Адным словам, мой міленькі Рафалеску, праваліся ён скрозь зямлю! Пагаворым лепш пра нашу справу.

Так Нісл Швалб прыступіў да здзяйснення тонка задуманай ім камбінацыі, крочачы, паводле сваёй завядзёнкі, узад і ўперад па пакоі.

— Я прыйшоў, перш за ўсё, пагаварыць з табою шчыра. Не трэба так расстройвацца і падаць духам. З кім не бывае? Ну, праваліўся, пацярпеў няўдачу.

— І яшчэ які правал! Якая няўдача! — адказаў Рафалеску і таксама пачаў хадзіць узад і ўперад па пакоі. — Правал правалу розніца. З таго часу, як я живу, з тае пары, як я на сцэне, не было такога выпадку, каб мне патрэбна была дапамога суфлёра. Не, гэта быў выключны, небывалы правал!

— Ну, да правалу яшчэ далёка. Дасць Бог, паслязаўтра, да другога спектакля, мы ўсё паправім. А пакуль што за гэтыя два свабодныя дні трэба было б нам скончыць з нашымі сямейнымі справамі. Раз-два-тры, і канец! На які дзень ты думаеш прызначыць вяселле?

— Якое вяселле?

— Што значыць — якое вяселле?

Абодва перасталі хадзіць па пакоі і, спыніўшыся адзін насупраць другога, абмяняліся такімі позіркамі, як быццам сустрэліся першы раз у жыцці.

— Ты жартуеш? — спрабуючы паказаць на твары ўсмешку, спытаў Нісл. Але ўсмешка не атрымалася.

— Я жартую? — адказаў Рафалеску. — Гэта ты жар-

туеш. Усе вы згаварыліся жартаваць нада мною.

— Мы ўсе згаварыліся жартаваць над табою?

— Усе, усе! Ты, твой браток, сястра-прымадонна. Хіба не жартам быў тост містэра Кламера ў ломжынскага кантара? Ага, што гэта было? Не жарт? Не анекдот? Брыдкі, банальны анекдот! Ты што ж думаеш, Швалб? Напалі на хлопчыка, на прастачка, і будзеце весці яго на вярвачцы? Бог ашчаслівіў вас сястрою, прыгожаю каровай, якую вы самі называеце “дзеўкаю”, “паленам”, “доўбняю” і ніяк не можаце пазбавіцца ад яе, — вось вы і вырашылі абкруціць мяне з вашаю сястрыцаю, пахаваць мяне жыўцом! Шчыра вам дзякую! Шукайце іншага ідыёта...

Пры гэтых словах Рафалеску пакланіўся свайму другу Швалбу так вытанчана-ветліва, з такою пашанаю і грацыёзнасцю, а ўвесь свой маналог ён правёў так па-майстэрску, з такім выключным абаяннем, што каб гэта было на сцэне, яго ўзнагародзілі б шалёнымі апладысмантамі. Але так, як усё адбылася не на сцэне, а ў жыцці, ды яшчэ мела дачыненне да пытання, у якім Нісл Швалб і ўся ягоная сям’я былі кроўна зацікаўленыя, дык можна сабе ўявіць, як выглядаў у гэтыя хвіліны наш камбінатар. Ён пабляднеў, пасля пачырванеў, пасля пасінеў. На ягонай тоўстай, чырвонай бычынай шыі рэзка абазначылася жыла, якая пачала хутка пульсаваць і ўздувацца, як у быка праз хвіліну пасля забою. Здавалася, ягоныя вочы вось-вось выскачаць з арбітаў, як у жывое рыбы, калі яе трымаюць жыватом уніз і саскрабаюць луску. Рыба, трэба меркаваць, думае ў такія хвіліны: “Скрабіце, скрабіце! Паглядзім, што далей будзе”. Ад моцнага раздражнення і страшнага ўзрушэння Нісл Швалб грузна апусціўся на крэсла і з цяжкасцю перавёў дыханне. У яго перасохла ў горле, і голас ягоны змяніўся. Звярнуўшыся да Рафалеску, ён вымавіў крыху паніжаным тонам:

— Адкажы мне, дарагі мой, на адно пытанне: ты ведаеш, што значыць словы “брыч оф проміс”?<sup>1</sup>

Рафалеску спыніўся насупраць Швалба, заклаўшы рукі за спіну. Ён быў узбуджаны не менш, чым ягоны друг, але валодаў сабою і трымаўся спакойна.

— А іменная? Што значаць словы “брыч оф проміс”?

— Гэта абазначае, што калі малады чалавек пры сведках дае слова дзяўчыне ажаніцца з ёю і пасля паказвае ёй дулю, дык яго пагладзяць па галоўцы і пасля прымусяць жаніцца.

<sup>1</sup> Парушэнне абяцання (англ.).



Рафалеску ўсутык падышоў да Нісла Швалба.

— Калі гэта я даваў слова вашай сястры? Ці не ў той вечар у ломжынскага салаўя, калі вы напалі мяне кіслым шампанскім і ўсе, адзін за другім, палезлі да мяне цалавацца, так што не тое што Брайндэле-козак, але нават ломжынская кантарыха абдымала і цмокала мяне? Ха-ха-ха!

Гэты смех быў для Нісла Швалба горш за ўсе выслуханыя ад Рафалеску папрокі. Няўжо ўся камбінацыя лопнула? Так тонка і грунтоўна зроблена і раптам — трах! Нісл не мог уседзець на месцы. Падхапіўшыся, ён паклаў свае цяжэнныя рукі на плечы Рафалеску і загаварыў, па сваёй завяздзёнцы, хутка-хутка, не пераводзячы дыхання:

— Рафалеску, міленькі! У нас з табою тут, у Амерыцы, будзе архінепрыемная судовая справа. Амерыка, ведаеш, такая краіна, якая жартачкаў не любіць. У нас ёсць сведкі, дурненькі, якія пад прысягаю пакажуць на судзе, што самі бачылі, як ты трымаў дзяўчыну ў абдымках і цалаваў яе... Гэта было на параходзе, памятаеш? Ці ты ўжо забыўся? І яшчэ знойдуцца сведкі, у якіх ты купляў бранзалеты і да таго падобныя цацкі маёй сястрычцы і надзяваў ёй іх на рукі на вачах ва ўсіх. Яны пацвердзяць гэта на судзе. Паслухай мяне, дурненькі! Павер, я табе друг і прыяцель. Скончым усё па-добраму, а не, дык горай будзе, клянуся ўсім тваім добром! Ты мне скажаш дзякуй, дзіцятка маё. А не, дык — падавіцца табе гэтым сталом!

З гэтымі словамі Нісл Швалб выйшаў.

— Задушыцеся вы ўсе самі! — са з'едлівай усмешкаю крыкнуў Рафалеску ўслед Ніслу Швалбу, калі той быў ужо за дзвярыма.

Застаўшыся адзін, Рафалеску прайшоўся некалькі разоў па пакоі, потым сеў каля акна, закурыў цыгару і, заклаўшы нагу за нагу, паглыбіўся ў глыбокі роздум.

### *Раздзел сямідзесяты*

## ПАКАЯННЕ ГРЭШНІКА

Рафалеску было пра што падумаць. Цяжкія хмары згусціліся над ягонай галавою. Усе беды адразу абрынуліся на яго. Асабліва цяжка перажываў ён учарашні првал у Нікель-тэатры. Строга гаворачы, гэта быў не такі ўжо страшны првал, калі меркаваць па тым, што ўчора ж вечарам у

антрактах і пасля спектакля вакол яго круціліся рознага роду дзялкі, прадстаўнікі амерыканска-англійскага тэатра, і шапталі яму на вуха, што ўсё будзе “ол райт”. Гэта абазначала, што ён не павінен звязвацца ні з якім тэатрам, пакуль не прыйдзе да яго нейкая асоба і не прапануе яму такія ўмовы, якія ні адзін яўрэйскі тэатр не ў стане прапанаваць.

Гэтая асоба не прымусіла сябе доўга чакаць і з’явілася на наступны дзень раніцаю.

Гэта быў свежага выгляду, гладка паголены, надушаны англічанін з абсалютна голым чэрапам, залатымі зубамі і нязвыкла доўгімі пазногцямі. Разам з англічанінам прыйшоў яшчэ нейкі чалавек, рэпарцёр буйной англійскай газеты, прайдзісвет з усмешлівым тварам і румянымі шчокамі, які валодаў ледзь не ўсімі мовамі, уключаючы і яўрэйскую. Калі меркаваць па імені, якім ён назваў сябе, адрэкамендаваўшыся, усмешлівы рэпарцёр, — *Арчыбальд Буеруэльс* — і па выдатным англійскім вымаўленні, яго можна было палічыць за прыроджанага амерыканца, за стопрацэнтнага янкі. Але верхняя частка носа, чорны бляск валасоў і асабліва вочы (о, гэтыя яўрэйскія вочы!) без слоў гаварылі: “Які ты, з дазволу сказаць, Арчыбальд? Які там Буеруэльс! Скажаў бы проста, што цябе завуць Арчык, сын Бераля, — і ўсё!”

Абодва джэнтльмены, увайшоўшы ў пакой Рафалеску, селі, падцягнулі штаны на каленях, паказаўшы шырокія наскі сваіх зручных амерыканскіх чаравікаў, і адразу прыступілі да справы. Чалавек з голым чэрапам загаварыў так, быццам у яго толькі што вырвалі два карэнныя зубы і паклалі вату. Усмешлівы Арчыбальд Буеруэльс перакладаў ягоныя словы на яўрэйскую мову. Сутнасць гаворкі зводзілася да таго, што Рафалеску было прапанавана неадкладна перайсці на англійскую сцэну. На першым часе ён можа іграць свае ролі на яўрэйскай мове, пакуль не авалодае дасканаласцю англійскай. Умовы былі прапанаваны такія, што ў Рафалеску галава закружылася. Тым не менш у нашага героя хапіла такту і здаровага сэнсу не паказаць свайго хвалявання. Ён выслухаў спакуслівыя прапановы вельмі стрымана і папрасіў дваццаць чатыры гадзіны на роздум...

— Ол райт, — прашыпеў джэнтльмен з голым чэрапам, збіраючыся адыходзіць. А рэпарцёр з усмешлівым тварам звярнуўся да Рафалеску па-яўрэйску:

— Глядзіце ж, не ўпускайце выпадку — гэта тлусты кавалак! Гуд бай.

Гэта быў, так сказаць, нумар першы. Другой прычынаю глыбокага роздуму Рафалеску была Роза Співак.

Што прывяло яе ў Нیکель-тэатр якраз у вечар ягонага дэбюту? Ці была гэта простая выпадковасць, ці Роза сачыла за яўрэйскімі газетамі і ведала, што гэта ягоны, Рафалеску, бенефіс? Калі так, дык чаму ж яна збегла пасля другога акта? І ці праўду расказала Генрыета, быццам Роза, седзячы ў ложы са сваім арыстакратычным кавалерам, Грышам Стэльмахам, пераглядвалася з ім і смяялася, у той час як ён, Рафалеску, выступаў у такой сур'ёзнай трагічнай ролі? Праўда, ён учора быў слабаваты ў гэтай ролі. Але над чым тут смяяцца? Ды яшчэ ў першых двух актах, якія як быццам прайшлі з велізарным поспехам? Ах, чаго б ён не аддаў зараз, каб атрымаць адказ на пытанні, якія яго мучылі! Калі б гэта было ў іншы час, ён не ведаў бы ні адпачынку, ні спакою, пакуль не прабіў бы сабе дарогу да той, да якой ён імкнуўся ўжо столькі гадоў, дзеля якой, уласна, і прыехаў сюды. Але цяпер... пасля візіту Мураўчыка...

Шолам-Меер Мураўчык з яго далікатным даручэннем і ашаламляльнай весткаю пра Гольцмана і ягоную сястру быў трэцяй прычынаю пакутлівых роздумаў Рафалеску.

Смерць былога таварыша і лепшага друга — Гольцмана, з якім ён уцёк з роднага дому і правёў, можна сказаць, лепшыя гады свайго юнацтва, зрабіла на Рафалеску ашаламляльнае ўражанне. Ён быў амаль у такім самым адчаі, як у тую хвіліну, калі пачуў ад касіра “Сосн-Весімхе” ракавую вестку пра смерць маці, з той толькі розніцай, што скон маці выклікаў у яго толькі слёзы, жаль і часткова раскаянне, тады як смерць ягонага няшчаснага друга навяла яго на думку, што ён абышоўся з Гольцманам, як чалавек без сэрца, без гонару, без сумлення, калі хочаце, — як забойца. Як мог ён так легкадумна, з такой халоднай раўнадушнасцю пакінуць хворага друга, над якім — ён гэта добра памятае — ужо лунала смерць.

І міжвольна перад нашым маладым артыстам паўстае той ранак, калі ён прыйшоў развітацца з другам. І зноў уваскрасаюць у ягонай памяці сумныя прывіды, якія не давалі яму спакою на параходзе па дарозе ў Нью-Йорк.

І яшчэ многае іншае ўспамінаецца нашаму маладому герою, у той час як ён у роздуме сядзіць каля акна, успамінаецца і такое, ад чаго дрыжкі прабягаюць па целе і пра што ён хацеў бы забыцца, але не можа.

Але самае цяжкае, самае пакутлівае для яго — успаміны

пра Златку... Са Златкаю — ён гэта добра памятае — ён нават не развітаўся перад ад'ездам. Ён быў тады шчаслівы, што не застаў яе дома. Ён проста збег ад яе. Збег, як злодзей, які ратуецца, каб яго не злавілі на гарачым учынку... Ніколі ніводзін малады чалавек не абышоўся яшчэ так бесчалавечна з дзяўчынаю, як ён з беднай нявіннаю Златкаю... Што падумала яна, калі даведалася ад хворага брата, што ён, Рафалеску, яе ідэал, яе бажанства, уцёк ад іх у Амерыку? Нябога, што яна павінна была выцерпець, як яна спакутавалася за гэты час! Якая думка стварылася ў яе пра яго тады і што яна думае пра яго цяпер? Ці ёсць на свеце справядлівая кара за ягонае легкадумнае ліхадзейства? Вось яна, ягоная кара: ён павінен вырваць з сэрца ўсе свае дзіцячыя летуценні, дурныя фантазіі, павінен забыцца, што была калісьці на свеце Роза, і зараз жа, неадкладна, без мінуты ваганняў, вярнуць беднай Златцы страчанае шчасце, прыйсці да беднай дзяўчыны, упасці да яе ног, цалаваць ёй рукі і сказаць ёй: "Златка, я твой, твой навекі!"

Так, так ён і зробіць! Напэўна! Ён зробіць бы гэта яшчэ сёння раніцаю, ды Мураўчык яго адгаварыў. Мураўчык даў яму зразумець, што ў такіх выпадках нельга дзейнічаць паспешліва. "Златка, — сказаў ён, — простая і сумленная дзяўчына (хоць у яе і ёсць "немаўлятка", ха-ха-ха!). Раманаў яна ніколі не чытала. І калі раптам, ні з таго ні з с'яго, заявіцца малады чалавек, бухнецца ёй у ногі і пачне лямантаваць: "Грэшны, каюся, вінюся!" — яна, чаго добрага, са страху страціць прытомнасць. Тады прыбяжыць матуля — не трэба забывацца, што ў яе ёсць яшчэ старая маці па імені Сора-Броха! — і расправіцца з ім, з Рафалеску, па-свойму, уздыме такі гвалт і благаславіць яго такім вітаннем, што ён запамятае яго на ўсё жыццё. Не, лепш ужо ён, Шолам-Меер Мураўчык, сам адправіцца да іх, да гэтых жанчын, і спаквалля падрыхтуе іх. Няма чаго, вядома, расказваць ім, што чалавек з-за іх мучыцца раскаяннем. Жанчыны не любяць мяккацелых мужчын, гатовых з любой нагоды распускаць нюні, ліць патокі жаласлівых слёз, разводзіць розныя антымоніі, філасофію з капустай, пятрушку з мылам. Фі, жанчына любіць, каб мужчына быў мужчынам... Ён, Мураўчык, у гэтых справах, можна сказаць, сабаку з'еў. У яго няма столькі валасоў на галаве, колькі жанчын ён перабачыў на сваім вяку. Дай яму, Божа, столькі шчасця і ўдачыў!"

Так, паводле сваёй завядзёнкі, закончыў Шолам-Меер Мураўчык, гэты чыноўнік асобых даручэнняў ва ўсіх скла-

даных выпадках, і адправіўся выконваць сваю місію. Не дзіўна, што наш юны друг, які зноў ператварыўся ў грэшніка, які каецца, выправадзіў з ганьбаю свайго другога друга Нісла Швалба.

Застаўшыся адзін на адзін са сваімі сумнымі думкамі, Рафалеску сядзеў каля акна з цыгараю ў роце і глядзеў на вуліцу. Прайшло некалькі хвілін. Раптам ён заўважыў, што да гасцініцы, у якой ён жыў, падкаціў раскошны аўтамабіль. З яго выскачыў негр і накіраваўся да дзвярэй гасцініцы.

“Было б цікава, — як бы незнарок пранеслася ў галаве ў Рафалеску, — калі б аказалася, што гэты чалавек мае адносіны да мяне”.

Так і ёсць. Не прайшло і хвіліны, як пачуўся стук у дзверы.

— Кам ін! (Уваходзьце!)

Увайшоў негр. Ён прывёз пісьмо, якое павінен уручыць містэру Рафалеску асабіста, у ягоныя рукі.

— Я — Рафалеску.

Дрыжачымі рукамі наш герой узяў у негра прыгожы, запячатаны надушаным сургучом канверт, асцярожна распячатаў яго і найперш глянуў на подпіс. Сэрца яго так закалацілася, што ён быў вымушаны апусціцца ў крэсла.

## *Раздзел семдзсят першы*

### ПІСЬМО

“Мой дарагі, мая блукаючая зорка!

Самая вынаходлівая фантазія не ў зможе так дзіка заблытаць становішча і давесці да такога мудрагелістага, такога неверагоднага спляцення абставін, якія стварыў сляпы выпадак.

Але я яшчэ занадта ўсхваляваная перажываннямі апошніх дванаццаці гадзін і адчуваю, што не ў стане выказаць і сотай долі таго, што хацела б сказаць табе асабіста.

Коротка паведамляю, што толькі сляпая фартуна прывяла мяне ўчора вечарам у Нікель-тэатр на твой бенефіс. Калі сэрца маё не разарвалася на часткі, калі я даведалася, што Урыель Акоста — гэта ты, значыць, маё сэрца са сталі. У здранцвенні прасядзела я ўвесь другі акт. На жаль, толькі другі акт, таму што раптам адбыўся абсалютна нечаканы скандал. Нас пазналі ў ложы, раскрылі нашае інкогніта самым агідным чынам, і мяне прымусілі ўцякаць з тэатра,

хоць Бог мне за сведку, што я рвалася назад, каб яшчэ раз паглядзець на цябе, яшчэ раз пачуць твой голас, які не пераставаў гучаць у вушах маіх усе гады нашых бадзянняў па свеце.

Але пачакай, гэта яшчэ не ўсё. Прыйшоўшы дадому, я знайшла ў сябе на стале кучу пісьмаў, з якіх многія, мяркуючы па паштовым штэмпелі, прыйшлі ўжо даўно, але не былі мне перададзеныя з-за цэнзуры, якую дазволіў сабе, без майго распараджэння і згоды, устанавіць над маёй перапіскаю мой менеджэр, хоць ён і чыстакроўны англічанін і джэнтльмен. Скончылася тым, што сёння раніцаю я выклікала яго і без доўгіх размоў, без усялякіх акалічнасцей, коратка і ясна заявіла, што з сённяшняй раніцы лічу сябе вольнаю ад ангажэменту... Ён можа звяртацца ў суд, патрабаваць няўстойку — гэта ягоны клопат.

Але не ў гэтым сутнасць. Галоўнае тое, што ў кучы пісьмаў было і тваё пісьмо. Я чытала і перачытвала яго бясконцую колькасць разоў, і ў маёй душы заклекатала пекла. Цалуючы кожную літару твайго дарагога пісьма, я аблівала яго слязамі. Чаму раптам слёзы? — спытаешся ты. — Гэта я аплаквала нашае незваротнае маленства, нашае шчаслівае юнацтва, наша ранняе каханне, якое цяпер, быць можа, будзе гарачэйшае і палымянейшае, чым тады, але ніколі ўжо — што грэх таіць? — не будзе такое крыштална чыстае, так нябесна-ўзвышанае, так па-дзіцячы наіўнае, як тады, у нашым маленькім, бедным, незабыўным Галянешці.

Ах, Галянешці! Ты пытаешся ў сваім лісце, ці памятаю я, што мне сказала старая гадалка ў маленькім мястэчку ў Галіцыі. Але якім чынам ты даведаўся пра гэта? Ты, трэба думаць, распытваў пра мяне таксама, як я пра цябе. Чаму ж ты, злы чалавек, так страціў надзею знайсці мяне, што дазволіў іншай, таксама прымадонне, быць можа, больш прыгожай, чым я, але намнога больш неразумнай, хваліцца перад усімі, што ты — яе выбраннік? Але, ах, што я гавару! Як адважваюся папракаць цябе, калі я сама сілаю самых разнастайных, незвычайна забытаных абставінаў была вымушана надзець на сябе залатыя ланцугі?.. Але не будзем гаварыць пра ланцугі, якія мы можам у любую хвіліну разарваць і скінуць з сябе, — *варта нам толькі захацець...* Умовімся лепей, дзе б нам сёння сустрэцца. Унізе ты прачытаеш адрас. Паміж чатырма і пяццю ты знойдзеш мяне там, калі будзеш добра шукаць. Мы будзем там адны і зможам нагаварыцца ўволю, — у нас жа ёсць пра што пагаварыць.

Будзь жа там сёння паміж чатырма і пяццю і шукай мяне. Я загадваю табе быць. Не, няпраўда! Навошта таіцца? Не загадваю, а прашу цябе, малю, знемагаю па табе, падаю да тваіх ног і цалую цябе, цалую. Чуеш? Цалую цябе!

*Рэйзл*".

### *Раздзел семдзесят другі*

## **ЗНОЎ БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК**

Шолам-Меер Мураўчык з'явіўся да свайго новага друга Рафалеску дакладна ў прызначаны час, але не застаў яго дома. На стале ляжала запіска, пакінутая, відаць, для яго. Ён прачытаў яе.

“Дарагі Мураўчык! Я ад’язджаю з Нью-Йорка на некалькі гадзін. Калі вярнуся, не ведаю. Нашую паездку адкладзем да іншага разу. Прашу вас папрасіць прабачэння за мяне — вы ведаеце перад кім і ведаеце як. Вашай паслугі я ніколі не забуду.

*Ваш Л. Рафалеску*”.

— Усе благія сны, што прысніліся мне гэтай ноччу, і мінулай ноччу, і ва ўсе ночы майго жыцця, на сушы і на моры, — няхай падуць на галовы маіх ворагаў! Акцёр застаецца акцёрам, няхай ён будзе з самай што ні на ёсць прыстойнае сям’і. Чалавек дамаўляецца пра час, чалавек гарыць, палае, ледзь не памірае, — і раптам...

Мураўчык зрабіў поўны паварот назад і хацеў плюнуць і пайсці, як раптам пачуўся стук у дзверы: тук-тук.

Мураўчык абрадаваўся: напэўна, ён...

— Уваходзьце.

Зноў: тук-тук. “Не, відаць, не ён”. Пасля паўторнага “ўваходзьце” пачулася трэці раз: тук-тук. Тут ужо Мураўчык выйшаў з сябе.

— Галавою аб сценку! — крыкнуў ён.

Дзверы ціха адчыніліся, і ўвайшла... Брайндэле-козак.

Калі б замест Брайндэле-козак увайшоў, напрыклад, сам Гоцмах з таго свету, наш Мураўчык не быў бы больш здзіўлены, чым у гэтую хвіліну. Ён усё ж знайшоў у сабе даволі сілы, каб адразу ўзяць сябе ў рукі. Праз паўхвіліны гэта быў ранейшы, які ніколі не разгубліваецца, ніколі не сумуе,

нязменна вясёлы, жыццярадасны Мураўчык. З выключнай ветлівасцю, з па-сяброўску працягнутай рукою і гучным хрыплым смяшком ён вітаў Брайндэле-козак:

— А, дзень добры! Адкуль Бог прывёў? Вось ужо сапраўды з неба звалілася, з яйца вылупілася! Гэтакая госця! Як пажываеце, Брайндэле — цьфу, даруйце — мадам Чарняк?

Але ў мадам Чарняк не знайшлося ні адзінага слова ў адказ. Яна спынілася каля дзвярэй у сваёй чырвонай ратондзе як паралізаваная і не мела сілы зрушыцца з месца.

І ў гэтым няма нічога дзіўнага: калі Мураўчык ведаў хоць бы па чутках, што Брайндэле-козак знаходзіцца дзесьці ў Амерыцы, дык ёй і ў сне не снілася, што яна можа сустрацца тут, у Нью-Йорку, са сваім былым смяртэльным ворагам Шолам-Меерам Мураўчыкам. І яшчэ дзе? У Рафалеску. І калі? У той самы момант, калі яна, мадам Чарняк, прыйшла выратаваць чалавека ад вялікай бяды, якая яму пагражае.

Ад свайго новага прыяцеля Нісла Швалба Брайндэле-козак даведалася жахлівую навіну: Рафалеску наадрэз адмаўляецца ад шлюбу з прымадоннаю Генрыетай Швалб, і яе брат Нісл Швалб ужо адправіўся да адваката, — ён збіраецца падаць на Рафалеску скаргу ў суд за парушэнне дадзенага абяцання (“брыч оф проміс”). Не кажучы ўжо пра тое, што ломжынскі кантар, ягоная жонка, містэр Кламер і іншыя гатовы паказаць пад прысягаю, што бачылі прымадонну ў абдымках Рафалеску яшчэ на параходзе ў час пераезду цераз акіян, Нісл можа ледзь не поў-Нью-Йорка, у тым ліку і яе, мадам Чарняк, паставіць у сведкі, што адбыліся афіцыйныя заручыны паводле ўсіх устаноўленых правілаў: з шампанскім, пацалункамі і біццём талеркі... Словам, Нісл Швалб клянецца самымі страшнымі кленічамі, што ўздыме такі скандал, якога яшчэ не бачыў Нью-Йорк з дня адкрыцця Амерыкі Калумбам. Ну, як жа яна, мадам Чарняк, можа да гэтага дапусціць? Па-першае, шкода Рафалеску. Малады артыст, узыходзячая зорка, кветка, якая ледзь распускаецца, — ён жа рызыкуе на самым пачатку сапсаваць сабе кар’еру. Па-другое, у мадам Чарняк былі і свае асабістыя меркаванні.

Чытач не забыўся, вядома, што з прыездам славутае камуны “Кламер, Швалб і Ко” у Нью-Йорк у жыцці мадам Чарняк пачалася новая паласа, адкрыўся новы раздзел пад назваю “Нісл Швалб”. Нісл Швалб быў яе апошняй надзеяю, апошняй станцыяй на яе доўгім бадзяжным шляху, адзінай



зоркаю, якая мігцела на яе цёмным небасхіле... Яна гатовая была таму на ўсякія ахвяры дзеля яго. Як гаворыцца, у агонь і ў ваду.

Бедная Брайндэле-козак!.. Яе каханне да Нісла Швалба было такое ж гарачае, — а мажліва, яшчэ гарачэйшае, — чым першае дзясвочае каханне...

І праўда ж, у гэтым няма нічога заганага: даўно пара і ёй, мадам Чарняк, зажыць, як усе людзі, даплысці да ціхае прыстані, звіць сабе сваё сталае гняздзечка; хопіць ёй запасіць ды запасіць долары, вечна вандраваць па свеце, не маючы нідзе свайго кутка і прыстанку.

Не дзіўна таму, што Брайндэле-козак была гатовая на любыя ахвяры ў імя свайго новага куміра — Нісла Швалба. Ён перадаў ёй змест сваёй ранішняй размовы з Рафалеску і расказаў пра наведанне Нікель-тэатра Розаю Співак, якая з'явілася на вячэрні спектакль у суправаджэнні Грышы Стэльмаха. Брайндэле-козак імгненна скеміла, што тут да чаго, адразу ўзважыла ўсе абставіны і зрабіла свае высновы: па-першае, Роза Співак, трэба думаць, з'явілася ў Нікель-тэатры не выпадкова, — няма сумнення, што яна прыйшла на спектакль з-за Рафалеску. Па-другое, адсюль зразумела, што яны зараней спісаліся і паміж імі была дамоўленасць, што яна прыйдзе на ягоны дэбют. Па-трэцяе, паўстае пытанне: для чаго ж у такім выпадку была патрэбна ўся камедыя ў ломжынскага салаўя з біццём талеркі, віншаваннямі і пацалункамі? Відаць, для адводу вачэй. А калі так, трэба забегчы да гэтага малайца хоць бы на хвілінку. Ёй бы толькі ў вочы яму глянуць, — больш ёй нічога не трэба. А ўжо мімаходам яна пастараецца выклікаць прыхільнасць да сябе салодкімі словамі, уцерціся да яго ў давер. Можа быць, з дапамогаю Рафалеску яна, мадам Чарняк, знойдзе доступ да сваёй былой прыяцелькі Розы, да якое яе ўпарта не пускаюць і якая нават на пісьмы ёй не адказвае. О, калі б толькі ёй, мадам Чарняк, удалося перагаварыць з Розаю, — яна ўжо сумела б павярнуць кола фартуны ў патрэбным ёй кірунку. "Хлопец" абвянчаецца з Генрыетай Швалб, а пасля... О, пасля ўсё будзе цудоўна, "ол райт", як гавораць у гэтай краіне.

З такімі вясёлкавымі надзеямі на будучае мадам Чарняк, расфуфыраная і напудраная, увайшла ў пакой Рафалеску і нечакана сутыкнулася там са сваім лютым ворагам Шолам-Меерам Мураўчыкам.

Апошні, заўважыўшы, што з Брайндэле-козак здарылася

тое самае, што калісьці з жонкаю Лота, вельмі ж паспагадаў ёй і паспяшаўся на дапамогу:

— Што і казаць, вы вельмі паправіліся, не сурочыць бы, у гэтай краіне. Вы, дальбог, ні капелькі не змяніліся. Наадварот, вы нават памаладзелі, намнога памаладзелі. Калі б не ваша чырвоная ратонда, я б вас ні за што не пазнаў, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў!

Мадам Чарняк, якая не прывыкла да такіх кампліменнтаў з вуснаў “вераломных мужчын”, растала, як масла на сонцы. Яе круглы месяцападобны твар адразу змяніўся, расчырванеўся, пакрыўся потам. У гэтую хвіліну яна гатовая была дараваць Мураўчыку ўсё мінулае, забыць усе крыўды, нанесеныя ёй гэтым хрыплым нядбайнікам, усе пакуты, прычыненыя ёй калісьці гэтым флігель-ад’ютантам Шчупака, і нават маленькі даўжок, які застаўся за ім. Усё ўсё гатовая была яна забыць у гэтую хвіліну. Яна расшпіліла чырвоную ратонду, падсунулася да Мураўчыка, крэсла да крэсла, і паміж імі завязалася ажыўленая размова, якую мы перадаем з амаль стэнаграфічнай дакладнасцю.

### *Раздзел семдзесят трэці*

#### РАЗМОВА ПА ДУШАХ

Вось тая размова, якая адбылася паміж Брайндэлекозак і Шолам-Меерам Мураўчыкам.

**Брайндэлекозак.** Каго-каго, але вас я ўжо ніяк не думала сустрэць тут.

**Мураўчык.** Значыць, вам на мяне напляваць, а я ж думаў пра вас удзень і ўночы, у сне і наяве.

**Брайндэлекозак.** Каб вам так жыць на свеце!

**Мураўчык.** Амін, і вам таго самага!

**Брайндэлекозак.** Вы засталіся такім самым прайдзісветам, як былі. Скажыце лепш, дзе цяпер гэты аферыст, ваш гаспадар, каб яму згарэць на павольным агні?

**Мураўчык.** Хто? Шчупак? У Адэсе, каб яго там халера задушыла сярод зімы!

**Брайндэлекозак.** Вы, відаць, хацелі сказаць — чума?

**Мураўчык.** Спрацацца не буду. Па мне, няхай яго параліч хопіць сярод белага дня, толькі б гэта не зацягнулася, Божа барані, да моцных маразоў. А вы што

тут робіце, душачка? Таксама з інтэрасам да нашага Рафалеску?

Брайдэле-козак. А то да каго ж? Адно толькі мяне дзівіць: ён у гэты час заўсёды бывае дома.

Мураўчык. Больш за тое. Ён умовіўся са мною сустрацца дакладна ў гэты час, нават гадзіннікі нашыя мы зверылі... Як вы жывяце, кошачка?

Брайдэле-козак. Ці блага, ці добра, на жыццё хапае. Ну, а вы?

Мураўчык. Па-старому. Мітусішся, бегаеш, хвалюешся, а ледзь-ледзь хапае на ваду да кашы... Скажыце, душачка, пра што гэта я хацеў вас спытацца? Ага, дык што, уласна, вы робіце ў гэтага малайца? У вас ёсць да яго інтэрас?

Брайдэле-козак. Які там у нас інтэрас? Вы даўно ў Нью-Йорку?

Мураўчык. Мяркуючы па аплявухах, якімі мяне тут пачаставалі, можна падумаць, што я сюды прыехаў у адзін дзень з Калумбам. Скажыце, душа мая, якія такія справы, напрыклад, у вас могуць быць з маім шалапутам?

Брайдэле-козак. З якога гэта часу ён стаў вашым?

Мураўчык. З якога часу? Ха-ха-ха! Уявіце сабе, я ведаў яго яшчэ тады, калі ён быў усяго на адну галаву вышэйшы за кошку.

Брайдэле-козак. Усё можа быць. Калі так, дык вы, трэба думаць, маеце на яго такія-сякі ўплыў.

Мураўчык. Ха-ха-ха! Ці маю я на яго ўплыў?

Брайдэле-козак. Чаго ж вы не пастараецеся, каб хутчэй было вяселле?

Мураўчык. Да вяселля яшчэ далёка, міленькая.

Брайдэле-козак. Вось як? У чым жа, уласна, затрымка?

Мураўчык. Затрымка за адным вась такім малюсенькім стварэннем.

Брайдэле-козак. Пра якое стварэнне вы гаворыце?

Мураўчык. Я гавару пра “немаўлятка”.

Брайдэле-козак. Якое “немаўлятка”?

Мураўчык. Вось як? Вы пытаецеся, якое “немаўлятка”? Значыцца, вы ведаеце пра гэта не больш за нябожчыка. Дык чаго ж вы марочыце мне галаву?

Брайдэле-козак. Не хвалюйцеся, я добра ведаю, пра што гавару. Я гавару аб прымадонне, а вы марочыце мне галаву з вашым “немаўляткам”.

М у р а ў ч ы к. Па-першае, “немаўлятка” зусім не маё.  
А па-другое, пра якую такую прымадонну вы гаворыце?

Б р а й н д э л е - к о з а к. А вы пра якую прымадонну гаворыце? Я знаю дзвюх прымадоннаў.

М у р а ў ч ы к. Адкуль у вас узяліся дзве прымадонны?

Б р а й н д э л е - к о з а к. Раз вы пытаецеся, адкуль узяліся дзве прымадонны, значыцца, вы самі паняцця не маеце, што тут да чаго.

М у р а ў ч ы к. Знаеце што? Задушыцеся вы вашымі прымадоннамі!

Б р а й н д э л е - к о з а к. Ваша чарга ранейшая, — вы старэйшы.

М у р а ў ч ы к. Дапусцім, гэта яшчэ пытанне, хто з нас старэйшы. Я толькі бачу, што сёння з вамі кашы не зварыш. Вы сталі яшчэ большай злосніцаю, чым былі.

Б р а й н д э л е - к о з а к. А вы былі прахвостам і заста-нецеся прахвостам.

М у р а ў ч ы к. А вам з вашым тварам больш падышло б гандляваць на віленскім рынку, у завулку Гітка-Тойбы.

Б р а й н д э л е - к о з а к. А вам толькі і падыходзіць, што раз’язджаць з такім нягоднікам, як Шчупак, і вазіцца з ягонымі жонкамі.

М у р а ў ч ы к. Ведаць бы вам так пра свае вусы, як я ведаю што-небудзь пра Шчупака і ягоных жонак!

Б р а й н д э л е - к о з а к. А хто ж, як не вы са Шчупаком, заманілі дачку кантара і звезлі яе з Галянешці?

М у р а ў ч ы к. Адкуль вы ведаеце пра Галянешці? Ад-куль вы ведаеце пра дачку кантара?

Б р а й н д э л е - к о з а к. Ага, цяпер вы бачыце, што я ве-даю крыху болей за вас?

М у р а ў ч ы к. Ведаеце што? Навошта нам сварыцца ў Амерыцы? Амерыка — краіна міру і згоды. Давайце дамо-вімся: я вам раскажу пра “немаўлятка”, даю вам чэснае слова, а вы раскажаце мне аб прымадоннах. Згодныя?

Б р а й н д э л е - к о з а к. Дайце вашу руку.

М у р а ў ч ы к. Вось вам мая рука.

Б р а й н д э л е - к о з а к. Пакляніцеся.

М у р а ў ч ы к. Дай мне Бог столькі...

Б р а й н д э л е - к о з а к. Чаго столькі?

М у р а ў ч ы к. Столькі шчасця і ўдачаў.

Б р а й н д э л е - к о з а к. А калі не?

М у р а ў ч ы к. Дык няхай я ператваруся ў падэшву!

Б р а й н д э л е - к о з а к. Глупства!

Мураўчык. Няхай на мяне абрынецца казарма.

Брайндэле-козак. Лухта!

Мураўчык. Няхай Калумб прыйдзе з таго свету і задушыць мяне!

Брайндэле-козак. Гэта не клятва.

Мураўчык. Цьфу! Мяне нават у пот кінула.

Скончылася тым, што Брайнэле-козак пакрысе, спакваля расказала Мураўчыку ўсё, што яна ведала пра Рафалеску і дзвюх прымадоннаў — Генрыету Швалб і Розу Співак.

А калі дайшла чарга да Мураўчыка і ягонага “немаўляткі”, Брайндэле-козак убачыла, што ён віляе і хлусіць напрапалую. Яна паднялася, чырвоная, потная, і, захутаўшыся ў ратонду, выбухнула такім смехам, што, здавалася, тысячы д’яблаў рагочуць...

Мураўчык нават спалохаўся.

— Што з вамі? Прыпадак?

— Ха-ха-ха! — залівалася мадам Чарняк. — Усё, што я вам расказала, бязглуздзіца, лухта несусветная, глупства, недарэчнасць, брахня, бяссэнсіца, летапні снег і больш нічога, ха-ха-ха!

Шолам-Меер састроіў такую міну, быццам ён да глыбіні душы абураны тым, што мадам Чарняк так бессаромна яго абдурыла. А сам сабе падумаў: “Расказвай казкі сваёй бабулі!”

На гэтым задушэўная гутарка скончылася. Яны рассталіся: Мураўчык — вельмі задаволены сустрэчаю з мадам Чарняк, ад якой ён атрымаў усе патрэбныя яму звесткі; яна — поўная гневу і ярасці на хрыпатага прайдзісвета, каб яму акалець, і на сябе самую за тое, што яна зноў дазволіла абдурыць сябе гэтым “вераломным мужчынам” — халера пабрала б іх усіх, за выключэннем аднаго!

### *Раздзел семдзесят чацвёрты*

## У РЭСТАРАНЕ ШОЛАМА

Тое, што Брайндэле-козак выбалбатала Мураўчыку пра “хлопца” (Рафалеску), пра ягоныя адносіны з прымадоннай Генрыетаю Швалб і асабліва пра ягоны раман з прыгажуняю (Розаю Співак), было для яго надзвычайнаю навіною, адкрыццём выключнай важнасці. Шолам-Меер быццам стаў відушчы. Яму стала зразумелае многае з таго, што раней

здавалася незразумелым, загадкавым. Ён успомніў, як Роза калісьці кідалася, хвалявалася, няспынна пыталася ў яго пра Гоцмаха. Дык значыцца не Гоцмах яе цікавіў, а той “хлапчына”, які прымільгаўся яму яшчэ там, у праклятым Галянешці.

“Ай дык Роза! — гаварыў сам з сабою Мураўчык. — А яшчэ дачка кантара! Ах, Шолам-Меер, Шолам-Меер! Раскласці б цябе пасярод Нью-Йорка і ўсыпаць пяцьдзесят гарачанькіх, — ты іх цалкам заслужыў! Як мог ты ўпусціць такі выпадак і не пажывіцца ні ў жаніха, ні ў нявесты? А калі шчаслівы выпадак даў табе ў рукі кіпу пісьмаў Розы, ты не знайшоў нічога разумнейшага, як залажыць іх за некалькі шылінгаў у гэтага лонданскага прыгажунчыка, каб яму акалець пасярод Нью-Йорка! Нягоднік! Разарыў мяне, пусціў з торбамі. Каб у мяне былі гэтыя пісьмы, яны мяне азалацілі б. А цяпер мне нельга і на вочы ёй паказвацца, — яна ж лічыць мяне ілгуном і ашуканцам”.

Мураўчык на хвіліну задумаўся. Пасля, як ачнуўшыся, працягваў гаварыць сам з сабою.

“Дапусцім, столькі балячак Шчупаку ў Адэсе і містэру Кламеру ў Нью-Йорку, колькі грошай, з боскай дапамогаю, я нажыву на гэтай гісторыі. Калі ты, Шолам-Меер, і на гэты раз дасі маху, дык табе не інтэрасы рабіць, а салому жаваць, дай мне, Божа, столькі здароўя і ўдачаў!”

Раптам яго асяніла новая ідэя, у галаве выспеў новы, такі бліскучы план, што ён гатовы быў сам сябе адабральна паляпаць па шчацэ.

“Мураўчык! У цябе д’ябальскі разумная мазгаўня!..”

Між тым набліжаўся час абеду, і Мураўчык выйшаў пашукаць яўрэйскую сталовую. Неўзабаве ён трапіў у славу-ты рэстаран Шолама, таго самага, які з дня ў дзень змяшчае свой партрэт у газетах, суправаджаючы яго такога роду рэкламаю:

*“Не забывайце вашага друга Шолама, у якога вы кожны дзень знойдзеце лепшыя румынскія стравы, кашэрныя, смачныя, свежыя і г. д.”*

Рэстаран Шолама быў амаль перапоўнены, калі Мураўчык зайшоў туды. Ледзь не ўсе столікі былі занятыя дзелавымі людзьмі, якія прывыклі даражыць кожнай хвілінаю. Яны закусвалі на скорую руку, спехам, “гары оп”, з той самай паспешнасцю, з якой усё робіцца ў Амерыцы. Мураўчык пачаў шукаць свабодны столік, за якім ён мог бы паабе-

даць адзін і застацца на адзіноце са сваімі думамі і новымі замысламі.

Не паспеў ён аглянуцца, як каля яго з'явіўся, быццам з-пад зямлі вырас, рыжы, паголены накшталт акцёра, растаропны джэнтльмен з белаю сурвэткаю ў руцэ. Хутка, са скрытаю фокусніка, выхапіў ён са сваёй кішэні аўтаматычнае піро і запісную кніжку, акінуў гасця позіркам сваіх чорных, як вугаль, вачэй і злёжку нахіліў галаву, як бы хочучы сказаць: “Містэр, заказвайце абед, ды толькі жывей, без валакіты. Самі нябось бачыце, колькі ў нас тут наведвальнікаў. Гары оп!”

Але на нашага Шолам-Меера Мураўчыка рыжы джэнтльмен з белаю сурвэткаю не зрабіў ніякага ўражання. Мураўчык спакойна ўсеўся за столік і зняў новы капялюш, пакамечаны ўчора гэтым бамбізам Ніслам Швалбам, “каб ягонья лапішчы паадсыхалі!” Пасля выняў з бакавой кішэні маленькі складзены ўдвое грабеньчык, і, расчэсваючы валасы спераду на патыліцу, пачаў заказваць абед, вынаходзячы ўласнае меню, падказанае яму апетытам, які разыграўся.

— Добра наперчаны гуляш з пупкоў, пячонкі і крыльцаў — нумар адзін. Булён з добрым кавалкам курыцы — нумар два. Вяртуты з дробленаю локшынай — нумар тры. Маркоўны “цымес” з фаршыраванай шыйкаю — нумар чатыры. Чарачку каньяку “фінь-шампань”, да яе цёртую рэдзьку на гусіным сале ды добры куфаль піва — нумар пяць. І — айда з правае нагі, жывей, хутчэй, адзіным духам, ляці пухам і нячыстая цябе панясі, налева, кругом, шагам марш!

Апошнія словы Мураўчык, паводле сваёй завядзёнкі, вымавіў скорогаворкаю, не пераводзячы дыхання, з уласціваю яму жвавасцю.

Рыжы джэнтльмен з белаю сурвэткаю запісаў усе пералічаныя стравы з хуткасцю, якой пазайздросціў бы любы стэнограф. Пасля акінуў позіркам усё запісанае і спытаўся ў гасця:

— Вінаваты, што ўласна абазначае “вяртуты”?

Мураўчык утаропіўся на рыжага джэнтльмена сваімі хітраватымі вачамі і нападур’эзна, нападуртам вымавіў:

— “Вяртуты” не ведаеш? Ну, “густыш”. І гэтага не ведаеш? Які ж ты пасля гэтага рэстаранны лакей? Чаму б табе лепей не чысціць боты на вуліцы або падмятаць...

Мураўчык не скончыў, таму што рыжы джэнтльмен з белаю сурвэткаю накіраваў на яго свае палаючыя, як вугаль,

вочы, падышоў да яго ўшчыльную і загаварыў на амерыканска-яўрэйскім дыялекце, гэта значыць ледзь не напалавіну ўстаўляючы ў гаворку англійскія словы:

— Містэр, прытрымайце язык! Я вам не лакей, а “вейтэр” (кельнер) у яўрэйскім рэстаране. Я член юніёна. Я...

На шчасце, на крык прыбег сам рэстаратар Шолам і ўладзіў канфлікт, — а то аднаму з іх не здабраваць бы.

Але апетыт Мураўчыка ні ў якой меры не пацярпеў ад гэтай маленькай перапалкі. Наадварот, Мураўчык з асалодаю ўплятаў заказаныя ім стравы. А ў галаве між тым вырысоўваліся падрабязнасці задуманага ім плана.

“Тое, што наш салавейка (Рафалеску) так закаханы ў гэтую прыгажуню (Розу Співак), зусім для мяне не дрэнна. Наадварот, гэта будзе мне нават у вышэйшай ступені на руку. Трэба толькі пастарацца, каб інтэрас між імі, Божа барані, не расклеіўся. Я, уласна, супраць іх нічога не маю. Няхай жывуць і старэюць у багацці і пашане. Але што тады будзе са Златкаю? Тое самае, што з усімі дзяўчатамі, якія, паслізнуўшыся, паверылі на чэснае слова і аддалі прыданае да вяселля. Шкода яе, вядома, вельмі і вельмі шкода. Але што зробіш? Паплача, паплача і перастане. Я, зразумела, не пакіну яе ў бядзе. Я не Шчупак, у мяне не процьма жонак, як у яго, у мяне і адной няма... І мне, бадай, пара б ужо мець свой куток, знайсці прыстанішча, дзе б галаву прытуліць. Да якога часу бадзяцца па свеце, працаваць на розных ідалаў. Да таго ж Златка вельмі мілая дзяўчына. Ціхая, сумленная, божая кароўка, занадта ўжо пала яна духам, гаротніца. Узяць такую за жонку — значыць, зрабіць добрую справу. Ці ёсць “немаўлятка”, ці няма “немаўляткі”, для мяне гэта значэння не мае. Была б дзяўчына сумленная. А ў мяне ёй будзе добра, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў! Я не стану папракаць яе мінулымі грахамі. Нястачы яна таксама ведаць не будзе. Я не Шчупак, каб яму акалець! Вядома, *яны* — я маю на ўвазе і *яго* і *яе* — павінны будуць нас падтрымліваць... Нічога, не згалеюць, на іх век хопіць: абое здрава зарабляюць, асабліва яна, кажуць, золата лапатамі заграбае. Павінен жа ён зразумець мае становішча: я як-ніяк бяру яе жабрачкаю, з дзіцем. Мала гэтага: са старою маткаю ў прыдачу... Думаю, ён не будзе доўга ўпарціцца, ён напэўна пагодзіцца, ён жа цяпер у маіх руках... Няхай толькі паспрабуе аднеквацца, віляць хвастом, я яму зраблю да вянца падаруначак — “немаўлятка”...”

— Пан Лапшын, атрымайце!



Апошняя адносілася, вядома, да рыжага джэнтльмена з белаю сурвэткаю. Але так як паміж імі толькі што разыграўся інцыдэнт, той зрабіў выгляд, быццам не чуе, і, не звяртаючы ўвагі на чаявыя, папрасіў самога гаспадара разлічыцца з “Зеленаарогам”.

Расплаціўшыся за абед і пакінуўшы на стале некалькі цэнтаў кельнеру на чай, Мураўчык устаў з крэсла, з выглядам сытага буржуа паглядзіў свой добра напханы живот і, закурыўшы цыгару, выйшаў сваёй прытанцоўваючай паходкаю прагуляцца па Нью-Йорку.

### *Раздзел семдзесят пяты*

## ПАД ЗЯМЛЁЮ

Рафалеску так спяшаўся на спатканне з Розаю, што перад адыходам забыўся нават паглядзець на гадзіннік. Ужо на вуліцы, перачытваючы дзесяты раз мілы, дарагі ліст, які ён ведаў ужо ледзь не на памяць, і зноў убачыўшы ў канцы ліста лічбы “паміж чатырма і пяццю”, ён паглядзеў на гадзіннік і зразумеў, што ў яго яшчэ хоціць часу, каб зайсці ў цырульню пагаліцца, а адтуль забегчы ў фешэнебельную кавярню перакусіць, заспакоіць голад. Стрэлкі гадзінніка рухаліся ляніва і сонна. Ніколі яшчэ час не цягнуўся так цягуча і марудна, як цяпер. Ён ішоў, не спяшаючыся, маленькімі крокамі. Амаль ля кожнага слупа спыняўся і чытаў трохаршыннымя афішы з гіганцкімі літарамі, надрукаванымі тлустым шрыфтам, крыклівыя рэкламы з ярка размаляванымі партрэтамі і самымі неверагоднымі фізіяноміямі, — такога роду рэкламы можна сустрэць у Нью-Йорку на кожным кроку. Непрыкметна ён апусціўся ў падземны свет, які называецца ў Амерыцы “сабвей” (“падземка”), або метрапалітэн, і які злучае пад зямлёю ўсе вуліцы Нью-Йорка. “Сабвей” — гэта асобны горад са сваімі вуліцамі, новы свет, створаны з жалеза і электрычнасці. Туды не пранікае ні адзіны прамень сонца, і ўсё ж там светла і ажыўлена круглыя суткі. Там не ведаюць ночы. У любы час вы можаце бачыць там людзей, якія падымаюцца наверх і апускаюцца ўніз, жывуць у свеце неўгамоннай мітусні, вечна некуды спяшаюцца, вечна занятыя інтарэсам, недзе імкліва прудца, — гары оп! У кожнага свая дарога, свае “бізнесы”, свае інтарэсы. Там, пад зямлёю, амаль тое самае

жыццё, той самы рух, тая самая бегатня, тая самая мітусня, той жа шалёны шум, што і на вуліцах поўнага неўтаймоўнай мітусні Нью-Йорка.

Спусціўшыся па лесвіцы ў гэтае падземнае царства, вы адчуваеце, што патрапілі ў нейкі іншы свет. Жалеза і электрычнасць, быццам стальнымі абцугамі, сціскаюць усю вашу істоту, вашае “я”, і вам здаецца, што вы слухаеце таямніцы прадоння. Міжвольна ў галаву прыходзяць думкі, якія ў іншым месцы здаваліся б вам далёкімі і чужымі. Міжвольна вы задумваецеся пра тыя адвечныя таямнічыя сілы, што над намі і пад намі. Але доўга раздумаць тут не даводзіцца. Здалёку даносіцца шум, выццё і рыканне невядомага звера, які з шалёнай хуткасцю імчыцца аднекуль з глыбокай цемры. Вось ён вырваўся са змрочных глыбіняў і з’явіўся перад вамі — гіганцкі жалезны звер з пачварнымі электрычнымі вачамі. Вось ён змяёю звіваецца перад вамі, слізгаючы па бліскучых рэйках. Як чэрці, выскокваюць кандуктары і гучна выкрыкваюць назву станцыі. Чуецца стук дзвярэй, якія адчыняюцца. Выбягаюць сотні, а можа быць, і тысячы людзей, і ім на змену ўскокваюць у вагоны новыя тысячы. Адна хваля змяняецца другою. І ўсё гэта робіцца ціха, спакойна, без шуму і таўкатні. Паўхвіліны, не больш, — і поезд імчыцца далей. Няма калі — гары оп!

У людской плыні, якая накіравалася ў вагоны, быў і наш малады герой Рафалеску. Ён стаяў ужо адной нагою ў вагоне, але раптам перад ягонымі вачамі, сярод высыпаўшых з вагона пасажыраў, мільганула знаёмая фігура — маленькі чалавечак у памятым капелюшы. Як быццам Мураўчык? Мураўчык зрабіў крок назад і спыніўся.

Ён не менш за Рафалеску быў ашаламлены нечаканай сустрэчай. Мураўчык не думаў і не гадаў, што сутыкнецца твар у твар з маладым артыстам адразу ж пасля таго, як атрымаў пра яго ад Брайндэле-козак абсалютна новыя і прытым надзвычай каштоўныя для сябе звесткі.

Яшчэ седзячы ў рэстаране Шолама, ён распрацаваў у галаве тонкі план, разлічаны на тое, каб як мага выгадней для сябе выкарыстаць абсалютна незвычайную, мудрагелістую сітуацыю, у якой апынуўся ягоны новы друг Рафалеску са сваімі трыма нявестамі: прымадоннай Генрыетай Швалб, Розай Співак і Златкаю Гольцман.

“Што да першых дзвюх нявестаў, — вырашыў Мураўчык, — дык з імі ўсё ясна, як на далоні. Мяркуючы па расказу Брайндэле-козак, Рафалеску, дасць Бог, хутка дасць

прымадонне Швалб чыстую адстаўку, — на якое ліха яна яму? Трэба ж быць круглым ідыётам і аслом з гары Сінайскай, каб прамяняць такі залаты яблычак, як сусветна вядомая Роза Співак, на нейкую там львоўскую дзеўку, прымадонну яўрэйскага тэатра. Праўда, у іх былі афіцыйныя заручыны. Ну і што з гэтага? Насыпце яму солі на хвост і падавайце скаргу ў нябесную канцылярыю. Акцёр, ды да таго ж яшчэ яўрэйскі, у такіх выпадках не вельмі каб палохаўся пагрозаў. Ці мала на свеце акцёраў, у якіх не тое, што тры нявесты, а тры жонкі: *мая, твая і агульная*... Гэтак то яно гэтак... Але яму, Мураўчыку, якая ад гэтага карысьць? Абсалютна ніякай! Застаецца нявеста нумар тры: Златка з “немаўляткам”... Вось у гэтым і ўся загваздка. Вось тут якраз і трэба, як гаворыцца, костку абсмактаць... не будзь жа, Шолам-Меер, аслом з гары Сінайскай. Калі ты правароніш гэтую нажыву-спажыву, якую сам Бог суне табе ў рукі тут, у Нью-Йорку, дык грош табе цана, — салому табе жаваць, а не інтэрас рабіць!..”

Так раздумваў сам сабе Мураўчык, нечакана сустрэўшыся з Рафалеску пад зямлёю. Але, схаваўшы глыбока ў душы радасць, якая яго ахапіла, Мураўчык паказаў на твары абсалютную раўнадушнасць і з наіўнай прастатою звярнуўся да Рафалеску:

— Калі ўжо такая птушка, як вы, ездзіць пад зямлёю, дык што ўжо казаць нам, простым смяротным, галадранцам?

### *Раздзел семдзесят шосты*

## **ВОСЬ ДЫК АМЕРЫКА!**

Насуперак Мураўчыку, які імкнуўся схаваць сваю радасць пад маскаю раўнадушнасці, Рафалеску, наадварот, адкрыта і чыстасардэчна выказаў сваё захапленне з нагоды нечаканай сустрэчы са сваім новым знаёмым.

— Ало! Хаў ду ю ду? Дзень добры! — радасна вітаў ён Мураўчыка на амерыканскі манер, працягваючы яму руку. — Добра, што мы сустрэліся. Вы не можаце сабе ўявіць, як гэта дарэчы. Як нельга больш дарэчы! Вы мне вельмі патрэбныя.

— Што ж, я гатовы. Калі ласка, з нашым задавальненнем, — знарок халодным, раўнадушным тонам адказаў Мураўчык. — Куды ж мы, так сказаць, пойдзем, напрыклад?

— Нікуды, — адказаў Рафалеску, шукаючы вачамі месца, дзе б прысесці. — Вось лаўка. Сядзем і пагаворым.

— Тут, пад зямлёю?

— Ну, тут.

— Што ж, калі вам любя, дык і мне міла.

Яны прыселі на бліжэйшую лавачку, і неўзабаве паміж імі завязалася ажыўленая гамонка. Гаварыў, уласна, адзін Рафалеску, а Шолам-Меер Мураўчык уважліва слухаў яго, не зводзячы з яго вачэй.

Нейкая незразумелая сіла тоіцца ў гэтым Мураўчыку. Ні з кім вы так хутка і так лёгка не пасябруеце, як з Мураўчыкам. А пасябраваўшы, вы даверыцеся яму ва ўсім, як самаму блізкаму і роднаму чалавеку, раскажаце яму свае заветныя таямніцы. Ва ўсякім разе, Рафалеску быў з ім болей шчыры і чыстасардэчны, чым з родным братам. У Мураўчыка ёсць яшчэ адна вельмі каштоўная добрая якасць: ён разумее вас з паўслова. Доўга тлумачыць яму няма патрэбы, словы лішнія. Ён глядзіць вам у вочы сваімі шальмоўскімі вачыма і чытае ў вашым сэрцы, як у адкрытай кнізе. Задавальненне, проста-такі асалода размаўляць з такім чалавекам.

— Мне пальца ў рот не кладзі, — манатонна прагудзеў Мураўчык проста ў вуха Рафалеску сваім хоць і хрыплаватым, але выразным і ясным голасам. — Паверце, я ўжо разабраўся ў гэтай справе ва ўсіх яе падрабязнасцях. Калі хочаце, я вам сам раскажу ўсё, як па пісаным. Ратуй і памілуй нас, Божа, ад паганага вока, але здараецца з нашым братам, ублытаешся ў гісторыю, — чалавек грэшны. Дзяўчына — спакуслівая штучка. Іншы раз ты і сам не вінаваты, чорт падаткнуў. Паспрабуй будзь прарокам і ўгадай, што ўсё скончыцца “немаўляткам”, і трымайся пасля, як гавораць, з гэткаю бомбаю! А па сутнасці, гэты шлюб — рэч непрыдатная ні для вас, ні для яе, ён вам абодвум не падыходзіць. Думаеце, яна сама гэтага не разумее? Цудоўна разумее, лепш за ўсіх нас, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў!

У Рафалеску як камень з сэрца зваліўся. Ён адчуў, што ўсе ягоныя нясмелыя тлумачэнні, доўгія ўступы і самапраўданні абсалютна лішнія. Мураўчык не толькі не спрабаваў пярэчыць, не толькі не заступіўся за гонар беднай Златкі, але, наадварот, сам жа пацвердзіў, што Златка, па сутнасці, не так ужо дамагаецца шлюб з ім. Каб яшчэ болей супакоіць нашага героя, Мураўчык дадаў:

— Адкуль, думаеце, я зараз іду? Проста ад яе. Хацеў перадаць ёй вашу прапанову. Толькі пачаў, а яна як разравецца! “Няўжо, кажа, я яму роўня? Ён, — кажа яна, — цяпер вялікім чалавекам стаў. Як гэта мне будзе ўвесь час усведамляць, што я яму сілаю навязалася, што ён ажаніўся са мною паняволі?” Вы чуеце?

Рафалеску быў надзвычай расчулены.

— Напраўду?

— А што ж? Буду я выдумляць на вярбе грушы?

— Не, я не пра гэта. Яна менавіта так і сказала? Гэта яе словы?

— Дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў! Вы не ведаеце, што гэта за чыстая душа. Я яе не прамяняў бы на васемнаццаць прымадоннаў.

У Рафалеску на вачах выступілі слёзы, але ён спрабаваў схаваць іх ад зоркага вока субяседніка. А ягоны новы друг і прыцель Мураўчык працягваў:

— Словам, я бачу, дзяўчына гаворыць талкова, як разумны чалавек, — я і падумаў: а мо яна і мае рацыю. Я і кажу: паслухай, душа мая, гавару, рэч, ці бачыш, вось у чым: малады чалавек, гавару, толькі дзеля цябе ідзе на гэта, дзеля цябе і твайго маленькага. Але раз, гавару, ты і сама не так ужо настойваеш, што ж, твая добрая воля, няхай будзе патвойму. Няволіць цябе, гавару, ніхто не будзе і сілаю, гавару, цябе пад вянец ніхто не павалачэ. А як жа “немаўлятка”? Пра гэта, кажу, не турбуйся. Не забывай, гавару, што ён — не чалавек з вуліцы, не бязродны нейкі, не жабрак; ён, не сурочыць бы, чалавек са сродкамі і, трэба спадзявацца, забяспечыць цябе як трэба, — і цябе і дзіця, гавару, не пакіне. І нават твая маці, гавару, не будзе мець патрэбы ў чужой дапамозе... Тым больш, гавару, што ты тут не адна: я ж, гавару, таксама яшчэ не памёр. Я, гавару, быў з табою і застануся з табою. Хто, гавару, прывёз цябе сюды, як не Мураўчык? Хто, гавару, запісаў цябе на сваё імя, калі мы высаджваліся на бераг, як не Мураўчык? Уяві, гавару, што ты мая жонка, а я твой муж. Ці ж кепска? А калі дойдзе да вячання, дык і ў Амерыцы знойдуцца чатыры дрэўкі і балдахін. Шолам-Меер, гавару, адбарабаніць, як трэба: “Ты пасвечана мне паводле закону Майсея і Ізраіля” — і канец! Я і сам, паверце, не такі ўжо далёкі ад гэтае думкі. Па-першае, шкода бедную сіротку. Па-другое, Златка — сумленая душа, рахманая галубка. Паўстае пытанне: а як быць з

пісклянём? Што ж, над намі Бог... Ды і вы, трэба спадзявацца, не забудзеце...

— Забыць! — закрычаў Рафалеску, схпіўшы Мураўчыка за руку. Калі б яму не было сорамна перад самім сабою, ён кінуўся б у абдымкі свайго новага друга. — Я магу нават выдаць абавязацельства, калі хочаце...

— Навошта абавязацельства? Вы проста падпішаце парачку вэксаляў — і канец. На маё імя падпішаце сёння ж вечарам. Я забягу да вас і прынясу ўсё, што трэба. А цяпер вы, відаць, куды-небудзь спяшаецеся?

Рафалеску быў настолькі захоплены гаворкаю, што не заўважыў нават колькі разоў стальная змяя з электрычнымі вачыма праімчалася міма, выкідваючы патокі людзей і паглынаючы новыя. Стрэлка гадзінніка павольна набліжалася да трох. Праз гадзіну трэба быць там. Слова “там” абпаліла яму сэрца. Ён па-сяброўску развітаўся з Мураўчыкам, ускочыў у адзін з доўгіх вагонаў, і праз паўхвіліны яго праглынула падземная імгла.

“Шолам-Меер, — ты ол райт! Малайчына! — сказаў сам сабе Мураўчык і стаў чакаць наступнага цягніка. — Што за чудоўная краіна Амерыка! Вось дык Амерыка!”

## *Раздзел семдзесят сёмы*

### **СЯРОД ЗВЯРОЎ**

Месцам, якое выбрала Роза Співак для спаткання з Рафалеску, быў заалагічны сад. Зімой у ім значна меней наведвальнікаў, чым летам, і таму тут можна спакойна гуляць, не рызыкуючы сустрэць нікога, апрача звяроў у клетках.

Нягледзячы на некаторыя затрымкі, якія аднялі нямала часу, Рафалеску ўсё ж прыбыў на ўмоўленае месца задоўга да прызначанай гадзіны. За ўсё сваё маладое жыццё, за ўсе гады бадзянняў ён, без сумнення, не перажыў і не перанёс так многа, як за гэтыя паўтары гадзіны, якія ён правёў сярод звяроў, гуляючы па парку і пераходзячы ад адной клеткі да другой. Набліжалася ракавая хвіліна, наступлення якой ён так доўга і з хваляваннем чакаў на працягу многіх гадоў, — аднаго гэтага было даволі, каб сэрца ягонае білася, як малаток, і каб увесь ён калаціўся, як асінавы ліст. Да таго

ж мозг ягоны раздзіралі дзікія, жаклівыя думкі, панылыя чорныя думы, змрачнейшыя адна за другую.

“Хто ведае, — думалася яму, — ці прыйдзе яна? А калі і прыйдзе, дык хто ведае, з чым? У якой ступені яна звязана “залатымі ланцугамі”, пра якія яна ўпамінае ў сваім лісце? Хто ведае, якая сцэна магла разыграцца паміж ёю і Грышам Стэльмахам у самую апошнюю хвіліну”.

Усё, што ёсць у жыцці маркотнага, сумнага і змрочнага, вымалёўвалася ў ягоным уяўленні і, здавалася, падсцерагала яго. І як ён ні стараўся авалодаць сабою, супакоіцца, рассяець чорныя думы, — гэта яму не ўдавалася. Ён адчуваў, што настае самы важны момант у ягоным жыцці, рашаючы момант... Міжвольна думка ягоная вярнулася да ганебнай здзелкі, якую ён толькі-толькі заключыў з Мураўчыкам, асабіста прадаўшы яму чыстую, нявінную, як галубка, Златку, перадаўшы яе з рук у рукі, як рэч, як паднявольную істоту, як рабыню. І каму? Чалавеку, якога ён знаць не знае і ведаць не ведае. А толькі ж сёння раніцаю ён гатовы быў бегчы да беднае Златкі, упасці да яе ног, паклясціся, што ён належыць ёй, толькі ёй, назаўсёды, на векі вечныя! І здаецца яму, быццам хтосьці шэпча яму на вуха:

— Каін! Каін! Каін!

Рафалеску паглыбляецца ўсё далей у прысады заалагічнага сада, у свет звяроў. Ён хацеў бы ўцячы ад самога сябе, але гэта немажліва. Хацеў бы выкрасліць, сцерці ўсё сваё мінулае, але не можа... Ясна і выразна паўстае яно перад ягоным позіркам, з усімі вялікімі і малымі злачынствамі, з усімі ягонымі акцёрскімі імкненнямі і пошукамі. І як у адкрытай кнізе, ён чытае вынік, які сам сабе падвёў: як чалавек ён злачынец. Каін! Каін!.. Як акцёр ён дробны і нікчэмны, акружаны маленькімі нікчэмнымі людзьмі, зверху да нізу ахутаны сеткаю ілжывай рэкламы і блефу... Многа вады яшчэ сплыве, многа ахвяраў будзе прынесена, многа алтароў разбіта, а ён усё яшчэ будзе стаяць па гэты бок дзвярэй, не адважваючыся ўвайсці ў храм, куды з дзіцячых гадоў рвецца ягоная маладая, але ўжо спакутаваная душа...

Цсс... хтосьці ідзе!.. Рафалеску чуе, што сэрца ягонае спынілася, зрэнкі расшырыліся, вочы зрабіліся круглыя, вялікія-вялікія і, здаецца, зараз выскачаць з арбітаў... Няўжо яна? Не можа быць!.. Ён углядаецца ўважлівей. На-сустрач яму ідзе жанчына сярэдняга росту, асляпляльнай

прыгажосці... Крочыць лёгка, плаўна, грацыёзна, ледзь датыкаецца да зямлі. Няўжо яна?

Так, яна!..

У жыцці не бывае такога выпадку, каб чалавек сустрэў у іншым менавіта тое, чаго чакаў, і знайшоў у ім тое, што шукаў. І Рафалеску сустрэў не тую, якая мроілася яму ў марках. Перад ім была не тая Рэйзл, якую малявала яму фантазія. Ён убачыў зусім-зусім іншую дзяўчыну. Яна аказалася і старэйшая на выгляд, і значна вышэйшая ростам, чым ён уяўляў сабе. Словам, абсалютна не тая, не тая, не тая! Занадта сур'ёзнай, занадта строгаю і халоднаю паддалася яна яму ў першую хвіліну... Толькі вочы былі тыя самыя — бліскучыя, чорныя, цыганскія вочы.

І Рафалеску аказаўся не такім, якім уяўляла яго сабе Роза. Не той Лейбл, сын багатыра, вобраз якога захаваўся ў яе памяці з таго дня, калі ён вучыўся ў хедары ў яе бацькі, а зусім-зусім іншы. Не памяняліся толькі вочы, ягонія добрыя, пяшчотныя блакітныя вочы. З хвіліну яны стаялі адзін насупраць другога нерухома, як анямелыя, і не маглі вымавіць ні слова. Здавалася, кожны бачыць на твары другога адбітак мінулага, усяго таго мінулага, што яднае іх, і хоча прачытаць на твары іншага аповесць аб ягоным юнацтве, што прайшло так бязрадасна, на чужыне, у бясконцых бадзяннях. Але ўсё гэта цягнулася не больш за хвіліну. На твары Розы бліснула ўсмешка, першая ўсмешка. Рафалеску адчуў, што сэрца ягонае трапятліва забілася, і яго нястрымна пацягнула да яе.

Дзень даўно пагас. Сонца зайшло. На небе запаліліся зоркі. Выплыў месяц... Нашы юныя героі, Лейбл Рафаловіч і Рэйзл Співак, усё яшчэ сядзелі і гаварылі, гаварылі. Яны ўспаміналі Галянешці, яўрэйскі тэатр, "Божую вуліцу", пажар, блукаючыя зоркі...



## МЕЕР СТЭЛЬМАХ — СВАЙМУ ДРУГУ

“Вось так, брат! Не пытайцеся, чаму і як. Так ужо, відаць, створаны белы свет. Нічога не папішаш. Але калі ўжо разыходзіцца, дык разышліся б хоць па-сапраўднаму, — і канец! Бывае, шлюб расстройваецца, — што паробіш? Дык не ж! Шлюб расстроіўся, а сябрамі засталіся. Ды яшчэ якімі сябрамі! Сябры сябрам не роўныя. Лісты шлюць адзін другому кожны тыдзень. І не з адной толькі Розаю перапісваецца мой сын, але і з ім, з яе земляком, з гэтым Рафалеску. З таго часу, як Грыша і Рафалеску пазнаёміліся, паміж імі завязалася такая дружба, — вадой не разальеш. Душа ў душу жывуць. А ўжо да чаго паважаюць адзін аднаго, як высока цэняць, — і не кажыце! Словам, “любоў”, нічога не папішаш! Ну, што скажаце? Усё гэта яшчэ з паўбяды. Як гавораць у нас: табе любя — і мне міла-дорага. Але ж срамата ж якая! Сорам людзям на вочы паказацца. А хто вінаваты, як не я сам? Калі б мне тады не собіла павесці іх у яўрэйскі тэатр на бенефіс Рафалеску, нічога падобнага не здарылася б... І ў дадатак да ўсіх бедаў трэба яшчэ набраць поўны рот вады і — ні гу-гу! Піскнуць не смей! Паслухалі б вы, якія плёткі паўзуць усюды. Пагаворваюць, напрыклад, быццам у Розы з гэтым малайцом Рафалеску — даўні раман, і цягнецца ён быццам Бог ведае колькі гадоў, ледзь не з маленства. Не сёння-заўтра ў іх, кажучь, вяселле будзе... Расказваю пра гэта Грышу, — ён толькі смяецца. “Глупства! — кажа. — Роза ніколі не выйдзе за Рафалеску! Чуеш? Ніколі!” Паспрабуй разабрацца ў гэтай сумятні. А тут, што ні дзень, даходзяць да мяне новыя плёткі і небыліцы. Паверыце, і слухаць моташна. І без таго на сэрцы кошкі скрабуць, а тут прыходзяць да цябе людзі і сыплюць соль на свежыя раны... Калі будзеце мне пісаць, пішыце на лонданскі адрас, як да гэтага часу. Даруйце, што я дуру вам галаву. Выкажаш, ці ведаеце, другую ўсё, што на душы, і здаецца, быццам лягчэй стала.

Ваш разгублены і ашаломлены друг, раззлаваны на ўвесь свет,

*Меер Стэльмах”.*

## ШОЛАМ-МЕЕР МУРАЎЧЫК — АЛЬБЕРТУ ШЧУПАКУ

“Вось табе пяцьдзесят рублікаў, і напляваць мне на цябе з высокага паверха. Я цяпер, слава табе, Госпадзі, у стане і сам пазычыць табе пяцьдзесят рублікаў, калі табе патрэбны грошы. І з гэтым паведамляю, што твая кантарская дачка звар’яцела, ад раскошы шалее і забяспечыла сябе адразу двума жаніхамі, а цяпер і сама розуму не дабярэ, з кім раней ісці пад вянец. Калі б яна паслухалася маёй парады, яна выйшла б за абодвух адразу, таму што гэты Стэльмах напакаваны грашыма, а другі жаніх, я табе ўжо пісаў, гэта хлапчына з Галянешці па прозвішчу Рафаловіч, які цяпер называецца свяшчэнным іменем Рафалеску, вельмі высока лётае, таму што амерыканцы пераманілі яго да сябе ў англійскі тэатр і асыпаюць чырвонцамі з галавы да ног. І яшчэ паведамляю, што ў мяне пакуль ніякай справы няма, я падшукваю сабе тэатр, гэта значыць не тэатр, а тэатрык для вадэвіляў, і калі б за сходную цану трапіўся такі тэатрык, я яго наняў бы і пачаў бы рабіць добрыя справы, хоць яўрэйскі тэатр у Амерыцы, скажу табе шчыра, у апошні час крыху сапсаваўся, таму пачалі выпісваць з Берліна лепшых нямецкіх актёраў і плацяць ім, колькі ўлезе, чорт бы пабраў Калумба з ягонаю Амерыкай! Але пакуль тое ды сёе, я спадзяюся, можна яшчэ мець поспех у Амерыцы з тваімі песенькамі, а таму я пішу табе, Альберт, калі хочаш, плюнь на свае клопаты ў Расіі і прыезджай сюды, будзем працаваць за кампанію, а не хочаш, — прападзі ты прападам, хоць жывым скрозь зямлю праваліся! З поўнай высокай пашанаю

*Шолам-Меер Мураўчык.*

Галоўнае забыўся. Толькі што даведаўся пра такую навіну, што як пачуеш, лопнеш на месцы. Ты толькі паслухай, што можа здарыцца. Памятаеш жа нашага Гоцмаха, — я табе ўжо пісаў пра яго з Лондана, — дык вось, задумаў ён, гэты Гоцмах, і ўзяў ды ножкі выцягнуў, — ні пуху яму, ні пярэ! — і пакінуў сястрыцу, Златкаю клічуць. Сапраўдная лялечка, скажу табе, хоць і з маленькаю заганаю. Я, ведаеш, вельмі на яе разлічваў, ледзь-ледзь не сталі мы з ёю жаніхом і нявестаю, і раптам на вось табе такая гісторыя: яна, кажуць, выходзіць замуж зусім за іншага. Угадай, за каго? Няхай у цябе будзе хоць дзесяць галоў, ніколі не

адгадаеш, дудкі, брат! Якраз за гэтага малайчыну Рафалеску, каб ён прапаў! І хто, думаеш, вельмі ўжо распінаецца за яе, за сястрыцу Гоцмаха? Усё яна, гэтая самая Рэйзл, твая кантарская дачка, сапраўдная вар'ятка, дай мне, Божа, столькі шчасця і ўдачаў. Ну, няўжо можна было б чакаць такога ўдару? Ну, сам скажы, няўжо табе не лепш было пахаваць сябе жыўцом у зямлю на дзевяць локцяў у глыбіню, як біблейскі Корах, як ад душы жадае табе з поўнай высокай пашанаю

*Шолам-Меер Мураўчык*".

3

**БРАЙНДЭЛЕ-КОЗАК — ГЕНРЫЕЦЕ ШВАЛЬБ**

“...І напішыце мне, душачка, падрабязна пра ўсё, як вам там жывецца на новым месцы, у Іаганесбургу. Спадзяюся, у вас усё ол райт, таму што ў вас, не сурочыць бы, усяго ўдосталь, — чаго вам не хапае? Усе кажуць, што ён — буйны мільянер і панакупляў вам столькі алмазаў і брыльянтаў, што адзін Ракфелер мог бы сабе дазволіць такую раскошу. Не можаце сабе ўявіць, як мяне ўсё гэта радуе, таму што ніхто так не можа вам спагадаць, як я. Не ведаю я, ці што, колькі вы, бедненькая, нацярпеліся ад сваіх братоў? Нават у апошнія гады, калі вы пачалі ўжо прыстойна зарабляць і былі чалавекам забяспечаным, яны вам нямала крыві папсавалі, адзін сваёю грубасцю, а другі — сваімі тонкімі ўколамі. Я не хачу гаварыць пра іх блага — яны вам, як ніяк, браты. Але, дальбог, яны не вартыя вашага мезенца. Мне няма патрэбы падлізвацца да вас, а ганіць іх я таксама не хачу. Але, паверце, я іх абодвух не ўзяла б у абмен на адзін ваш пазногцік. А пра вашага Нісла з ягонымі салодзенькімі прамовамі і вечнымі клятвамі і гаварыць не хочацца. Бог з ім бы так разлічыўся, як сумленна і добрапрыстойна ён абышоўся са мною. І ўсім мужчынам, Уладыка нябесны, пашлі такую долю, якую яны заслугоўваюць, а яго, Госпадзі, пакарай у першую чаргу. Ды ён, уласна, калі хочаце, ужо атрымаў па заслугах. Чула я, што ваш братка, Нісл гэта значыць, вельмі гаруе, да таго жыве ў нястачы, што не дай Бог. За што толькі ён ні браўся пасля таго, як “камуна” распалася, якія толькі камбінацыі не выдумляў! І ўсё ў яго пайшло кулём. Цяпер у яго новая камбінацыя. Бог ведае адкуль адкапаў ён чалавечка, у якога ёсць кардон-

ная мадэль старажытнага храма Саламонавага. І вось ужо ён расклеівае па ўсім Нью-Йорку афішы, і, зразумела, прагарыць на гэтым абсалютна таксама, як на ўсіх сваіх камбінацыях. Гасподзь Бог ужо з ім расплаціцца і за вас, і за мяне, і за ўвесь народ ізраільскі. Ваш брат Ізак у параўнанні з ім — золата, хоць ён таксама добры, нячыстая сіла яго вазьмі. Подлая душа! Паслухаць, што ён гаворыць пра вас, дык, дальбог, вушы вянуць. Ён гаворыць, напрыклад, што вы сябе прадалі за грошы, што ваш муж гандлюе... я нават не хачу паўтараць ягоныя словы. І ўсё з-за чаго? З-за гэтых нікчэмных долараў. Я вам параіла б: пашліце яму некалькі долараў і заткніце яму глотку. Тут жа, ведаеце, ніхто не паможа, хоць лажыся ды памірай. Хто на яго зверне ўвагу? “Ломжынскі салавей”? Дзе там! Або, можа, яна, рыжая кантарыха? Каб ёй так жыць на свеце! Яна ўжо скінула з галавы свой рыжы парык і цяпер стала сапраўдная місіс. Гэта жартачкі, яе дзеці, кажуць, лапатамі золата заграбаюць. Гэтая Амерыка, скажу я вам, — што ліхаманка: схопіць каго і ўжо не выпусціць. Хто мог бы падумаць, што ломжынскі кантар, які прыехаў сюды з цэлаю плоймаю галодных ратоў, так хутка пойдзе ўгору, што яго тут проста-такі азалоцяць. А сумлення ў яго, у гэтага кантара, не болей, чым у разбойніка з вялікай дарогі. Вашым братам не выклечыць у яго і поўцэнта, хоць да ног яму падай. Чаго вам болей? Містэр Кламер, які так патраціўся на гэтую сямейку, пакуль прывёз яе ў Амерыку, з цяжкасцю дастаў грошы на праезд назад у Лондан. І ведаеце, хто пазычыў яму грошай на дарогу? Майце вы хоць на сем пядзяў лоб, не ўгадаеце. Уявіце сабе, лайдак Мураўчык, той самы, што звёў гэтую мілую парачку — вашага былога жаніха з той спявачкаю, якая цяпер да таго нос задрала, што сам чорт ёй не брат. З першым жаніхом, са Стэльмахам, яна, слава табе, Госпадзі, ужо разышлася, ды яшчэ з якім скандалам! Стэльмах-бацька, кажуць, хацеў з ёю нават судзіцца, але сын не дапусціў. Усе мае беды на іхнія галовы! Наколькі гэта так і ёсць, не ведаю. Так людзі расказваюць. За што купіла, за тое і прадаю. У іх у галавах я не стаяла... Ну, а з другім, з вашым, значыцца, яна ўжо таксама паспела разлічыцца і, як гавораць, на векі вечныя. Паводле чутак, у іх была вельмі вострая размова. І ведаеце, з-за каго? З-за Златкі, сястрыцы Гольцмана. Шчыра кажучы, я таксама тут руку прылажыла. Я напісала Розе пісьмо і адкрыла ёй усю праўду, расказа-

ла ўсё, што мне ўдалося выведаць у гэтага аферыста Мураўчыка наконт рамана Рафалеску з сястрыцаю Гольцмана. І хоць я не ўдастоілася гонару быць прынятай ёю, мне ўсё ж вядома, якая пасля гэтага каша заварылася... Я даведлася, напрыклад, што Роза асабіста наведала сястрыцу Гольцмана Златку і налюбавацца не магла на “святое немаўля”, якое Златка прыжыла з Рафалеску...

Пасля мне стала вядома, што Рафалеску ўступіў у трупу аднаго з буйнейшых англійскіх тэатраў Нью-Йорка, але містэр Нікель, які заключыў з ім кантракт на цэлы сезон, запатрабаваў такую няўстойку, што хоць у грашовых справах Рафалеску разумее не болей, чым я ў брыльянтах, яго ледзь не хапіў удар. Але тут ізноў выплыла Роза і заявіла, што ўсю няўстойку бярэ на сябе. Наколькі яно так і ёсць, не ручаюся. За што купіла, за тое і прадаю. У іх у галавах я не стаяла...

Але вы не павінны ім зайздросціць, душачка: вам настолькі лепей, чым усім ім, што пляваць вам на іх. Вы, слава Богу, і багацейшыя за іх, і каштоўнасцей у вас больш, чым у гэтай спявачкі, і строі у вас элегантней, не тое, што ў яе. А сумаваць вам па сцэне таксама няма сэнсу. Гэта, даруйце мне, вельмі неразумна з вашага боку, што вы так сумуеце па тэатры. Жывіце ў багацці, раскошы і пашане, цешцеся жыццём ва ўсю, словам, не адмаўляйце сабе ні ў чым і не забывайце, душачка, вашай сям’і, ваших братоў гэта значыць, хоць яны ў вас гэтага не заслужылі, а ў мяне і тым болей, каб я клапацілася за іх. Але Бог з імі! Калі так ужо склалася, дык лепей вам не дапусціць, каб яны вымушаныя былі звяртацца па дапамогу да іншых. І не забывайце, душачка, вашу сям’ю, адданую вам душою і целам. Чырканице часамі пісямка. А калі вам тут што-небудзь спатрэбіцца, я ахвотна выканаю ваша даручэнне. І калі там у вас знойдзецца для мяне ніштаватая работа, напішыце, і я прыеду да вас у Іаганесбург, хоць гэта і далёкае падарожжа, ледзь не на край свету. Паверце, мне ўжо надакучыла краіна Калумба з яе нікчэмнымі людзьмі, а асабліва прыеліся мне нашыя акцёры, — каб іх маравая пошасць перадушыла ўсіх у адзін дзень, ды так, каб ад іх ні следу, ні сінь пораху не засталася. Амін, амін, амін!

Шлю вам тысячы пацалункаў. Бясконца адданая вам

*Брайндл Чарняк”.*

## КАНТАРЫХА ЛЕЯ — СВАЁЙ ДАЧЦЭ

“Ты пішаш, дзіця маё, што збіраешся ў госці да мяне ў Галянешці. Ведай жа, мая дарагая дачушка, што я чакаю не дачакаюся твайго прыезду. А не, дык я ўжо даўно прадала б дом. Навошта мне, адзінокаму чалавеку, такі аграмадны дом, столькі, не сурочыць бы, пакояў? Але калі ты думаеш, што ёсць каму прадаць дом, ты вельмі памыляешся. Каму ў Галянешці патрэбна такая стадола са столькімі, каб не сурочыць, пакоямі? Мясцічка, з дазволу сказаць, беднае, убогае, адны жабракі, бядняк на бядняку, ні ў кога няма і граша за душою. У каго было хоць крыху грошай, той даўно з’ехаў у Амерыку. Адна толькі надзея на зяця гандляра віном Генеха. Новаспечаны багатыр у Галянешці. Яму вельмі хочацца купіць дом, але ён і выгляду не хоча паказаць, што яго цікавіць наш дом, баіцца выдаць сябе, каб я, Божа барані, не запрасіла занадта дорага. А я таксама стараюся і выгляду не паказаць, што збіраюся прадаць дом, каб у яго не было ахвоты купіць за бесцань. А пакуль што — усё на месцы, ні туды, ні сюды. З нецяярпеннем чакаю твайго прыезду, дарагая дочка. І спадзяюся, што ты парадуюш мяне прыстойным жаніхом, — такім, які табе да пары, а не як той, з дазволу сказаць, музыкант, — даруй, Госпадзі, мне, грэшнай! Я, уласна, нічога супраць яго не маю, Божа збаў. Але дачцэ кантара Ісроела ён не пара, не роўня. Няхай пашле яму Гасподзь суджаную дзе-небудзь у іншым месцы, а табе, спадзяюся, ён ужо даруе, што ты парушыла дадзенае слова, хоць у нас гэта лічыцца цяжкім грахам.

А што ты пішаш наконт нашага Лейбла, сына багатыра Рафаловіча, што ён шчаслівы і славуць, дык мяне гэта вельмі і вельмі радуе, таму што астатнім ягоным братам і сёстрам страшэнна не пашанцавала. Развалілася ўся сям’я. Усіх дзяцей рассяла, развеела па ўсім свеце, і ніхто не ведае, хто дзе жыве і што з імі сталася. Адзін Аншл паказваецца тады-сяды. Заходзіць, просіць падтрымаць, і я яму дапамагаю, чым магу. Але дзіравы мяшок хіба напоўніш? І акрамя ўсяго, ён, відаць, вялікі транжыр, не ўмее, відавочна, прытрымаць капейку. А выгляд у яго — глянуць страшна! Усім ворагам маім жадаю такой долі. Падумаць толькі, што перажыла б бедная Бейлка, — царства ёй нябеснае! — калі б яна ўстала з магілы і паглядзела, што зрабілася з яе домам, з яе дзецьмі, з мужам. Божа, на каго ён стаў падобны! Зусім

звар'яцеў, бедалага, валяецца недзе ці то ў багадзельні пры сінагозе, ці то ў бальніцы і чакае не дачакаецца прыезду мілага зяцёчка “Сосн-Весімхе”, які зрэдку наведвае цесця і кожны раз прывозіць фунцік чаю ды галоўку цукру. Гасподзь міласэрны, да чаго ж дажыўся Беня Рафаловіч, — касір стаў ягоным зяцем і кармільцам. Часам ён, “Сосн-Весімхе”, заглядвае да мяне, сядзіць з ранку да позняе ночы і ўсё гаворыць, гаворыць, гаворыць, — слухаць моташна, даруй, Гасподзь, мне, грэшнай!

А іхняя старая сляпая бабуля, — паглядзела б ты на яе, — страх бярэ! А вось бачыш, усё яшчэ жыве! Відаць, Уладыка нябесны проста забыўся пра яе. Падумаць толькі, каго Бог прыбірае да сябе, а хто застаецца жыць. Як сказана ў навагодняй малітве: *“Каму суджана жыць, а каму — спачываць у зямлі”*. Няўжо не было б у тысячу разоў справядлівей, калі б застаўся жывы твой бацька, мір праху яго, і жыў бы тут са мною разам, каб мне не ацірацца адной-адзінюткай у столькіх, каб не сурочыць, пакоях. Ды ці з Богам паспрачаешся? Чаго болей? Узяць, скажам, музыканта Ехіела, — памятаеш яго? Зусім яшчэ малады чалавек. І што ж! Толькі на мінулым тыдні ўзяў ды памёр. Не так даўно памёр і гандляр віном Генех. Але таго хоць не так шкода, — як-ніяк чалавек ужо стары, да таго ж багаты. Паглядзела б ты якое пахаванне яму наладзілі! Быццам бы памёр святы праведнік. А спытайся, за што, за якія такія паслугі? Калі, скажам, бацьку твайму — царства яму нябеснае! — наладзілі ганаровае пахаванне, — гэта абсалютна зразумела. Але гандляр віном Генех... што ён за шышка такая? За што яму такі гонар? Калі ён быў багатыром, дык і пасля смерці да яго падлізвацца трэба? Але Бог з імі, з усімі гэтымі ўшанаваннямі! Я не зайздросніца, а абгаворваць, Божа барані, таксама не хачу. Ён, бедалага, пакінуў удаву і чацвёра дзяцей, — праўда, з даволі-такі добрым капітальцам, з прыбытковым інтарэсам, але сіроты сіротамі застаюцца. Бацькі ў іх ужо не будзе. Што зямля прыхавала, тое прапала. Стукнулі лапатаю — і бывай! Намнога горай беднай удаве музыканта, яна засталася зусім на мелі. Няма на што дня пражыць. І вось збіраюць для яе дапамогу. Я таксама дала, колькі магла, але зборшчыкі яшчэ скрывіліся, кажуць, — мала. “Вы, — кажуць яны, — цяпер у нас багатырка, не сурочыць бы. У вас, — кажуць яны, — такая дачка, не сурочыць бы, і жывяце вы, не сурочыць бы, у такім велізарным доме, не сурочыць бы, са столькімі пакоямі...” Паспрабуй раскажы ім, што ўсё гэта мне

няма цярпення, — і дом з яго велізарнымі пакоямі, і ўвесь гэты тарарам. Памог бы мне толькі Усявышні, каб ты хутчэй ужо прыехала ў добрым здароўі — дажыць бы мне, Госпадзі, хутчэй да гэтага дня! — мы б ужо з табою разам вырашылі, што рабіць з домам. Навошта мне гэтакі гмах? Што мне рабіць адной-адзінюткай у столькіх, не сурочыць бы, пакоях?

Думаеш, я адна так гавару? Усе ў нас так гавораць. І ўсе чакаюць не дачакаюцца твайго прыезду. Усё Галянешці. Нават удава Неха з яе мілымі сястрыцамі (усе яшчэ не павыходзілі замуж, — так ім і трэба!), нават яна, калі сустракаецца са мною, заўсёды пытаецца: “Скажыце, мілая Леенька, дай вам Бог здароўя, калі ж прыедзе, нарэшце, вашая Рэйзл?” Бессаромныя вочы! Забылася ўжо, відаць, як яна мяне асарамаціла ў той дзень, — няхай не паўторыцца ён ніколі! — калі ты знікла і мяне цягалі да прыстава, няхай сатрэцца імя яго з твару зямлі! (Ён ужо таксама даўно адправіўся на той свет, — туды яму і дарога!) І будзь здорова, дзіця маё, і пішы мне, ці праўда, што ты зноў збіраешся ў Амерыку. Мне гэтая твая паездка не да душы. Краіна, праўда, сама па сабе неблагая, і людзі там таксама як людзі, нічога благога пра іх не скажаш. Але мова іхняя мне страшэнна не падабаецца. Калі курыца ў іх “чыкен”, кухня — “кічэн”, а разнік — “рэверэнт”, дык куды вартае такое жыццё? Але прыязджай, з Божаю дапамогаю, чым раней у Галянешці. Там ужо мы пагаворым пра ўсё падрабязна. А пакуль што ўсе галянешцінскія шлюць табе прывітанне, і Навум, сыноч Хаім-Шаі, той самы, што піша гэты ліст, кланяецца табе спецыяльна.

Твая маці, якая днём і ноччу моліць Бога за цябе,

*Лея Співак”.*

## 5

### РОЗА СПІВАК — МАРЧЭЛЕ ЭМБРЫХ

“Мамачка!

Як бачыце, я зноў у Еўропе. Блукаючыя зоркі, якія, як вы добра ведаеце, доўга-доўга несліся насустрач адно другому і ніяк не маглі сысціся, нарэшце сустрэліся. Але толькі *сустрэліся* — не болей. Сысціся па-сапраўднаму, зліцца ў адно — гэтага ніколі не будзе, *ніколі!* Хто ў гэтым вінаваты — я ці ён? Сама не ведаю. Хутчэй за ўсё, абодва. Абое мы за сваё кароткае, вельмі ж ужо кароткае жыццё нарабілі нямала памылак...



Позна, занадта позна сустрэліся *блукаючыя зоркі!* Так, мамачка, няма, відаць, шчасця на зямлі, ёсць толькі імкненне да яго, пагоня за шчасцем. Але само па сабе шчасце — сон, мара! Кахання таксама няма — ёсць толькі нашае ўяўленне пра яго, ідэал, створаны нашым уяўленнем. Так, каханне — гэта толькі сон.

Ах, мамачка, *занадта позна сустрэліся блукаючыя зоркі!* І вось я зноў адна, зноў гойсаю па белым свеце ў чадзе поспехаў і славы, зноў, як раней, вяду вандроўны лад жыцця цыганкі. І доўга-доўга, відаць, суджана мне яшчэ весці гэты *вандроўны лад жыцця...*

Пішыце мне, калі ласка, мамачка, але толькі Богам прашу, не сучаіце мяне, не бядуіце пра маю долю і не спрабуйце ўгаварыць мяне стаць іншаю, перамяніцца. Такою я была дасюль і такою застануся назаўсёды.

Ваша шалапутная вандроўная цыганка

*Роза".*

БЛУКАЮЧЫЯ ЗОРКІ

Раман Шолам-Алейхема “Блукаючыя зоркі” — трэці раман ягонай трылогіі аб народных талентах — напісаны ім у 1909—1911 гадах. Першая частка рамана “Акцёры” ўпершыню друкавалася ў яўрэйскай штодзённай газеце “Ды найе велт” (“Новы свет”), Варшава, 1909—1910 гады. Другая частка рамана “Бадзязігі” ўпершыню друкавалася ў яўрэйскай штодзённай газеце “Дэр мамэнт”, Варшава, 1910—1911 гады.

У сваім лісце ў рэдакцыю газеты “Ды найе велт” ад 10 верасня 1909 года Шолам-Алейхем піша:

“...Я сам адчуў неабходнасць закончыць сваю трылогію трэцім раманам, пасля “Стэмпеню” і “Ёселе-салавей”, як я калісьці абяцаў... Тады я гаварыў, што мой трэці “герой” будзе ўжо не музыкант і не кантар, а больш высокага роду, больш тонкая душа — артыст або мастак.

Натуральна, што за гэтыя дваццаць гады абставіны моцна змяніліся. Выраслі таксама новыя ідэі. Дадаліся новыя багі. Нарадзіліся новыя тыпы. Адным словам, я не шкадую аб тым, што мой трэці раман крыху спазніўся. Было б добра, калі б я зараз займаўся пісаннем тых першых двух раманаў, яны па-іншаму выглядалі б. Адсюль відаць, што мой цяперашні, гэта значыць трэці, раман абсалютна інакш сканструяваны ў параўнанні з тымі двума... Паводле свайго зместу ён міжвольна — захапляльная гісторыя, *раман*, поўны паэзіі, але таксама і жыцця, дзеяннем і, само сабой зразумела, галерэяй тыпаў і малюнкаў — даволі гумарыстычны, а інакш я ўжо і пісаць не ўмею, нават калі б я захацеў зрабіцца “плакальшчыцаю”. Акрамя таго, у гэтым творы адлюстравана жыццё пэўнага кола ў Расіі, як і ў Амерыцы. Лесвіца, скажам, гэтага будынка стаіць нагамі ў нашай краіне, а вяршыняй упіраецца ў Амерыку, — а там і адбываецца развязка...”

Частка першая

АКЦЁРЫ

Стар. 6. *Кантар* — чалавек, які чытае нараспеў малітвы каля аналая ў час сінагагальнай літургіі.

Стар. 7. “*Каму ад агню...*” — словы з малітвы, дзе гаворыцца, каму і якая смерць прызначана нябесным судом.

Стар. 7. “*Харальны кантар*.” — У вялікіх гарадах былі так званыя харальныя сінагогі, у якіх спевы кантара суправаджаліся хорам пеўчых.

Стар. 7. *Хедар* — яўрэйская рэлігійная пачатковая школа.

Стар. 8. “*Кадэш*” — паводле закона яўрэйскай рэлігіі, на працягу адзінаццаці месяцаў пасля смерці бацькі сыны павінны штодзённа пасля кожнай літургіі ў сінагозе чытаць услаўленне (“кадэш”) Богу ў гонар памерлага.

Стар. 12. *Меламед* — настаўнік яўрэйскай рэлігійнай школы.

Стар. 16. “*Мойшэ*” — зневажальная мянушка масавага глядача на “жаргоне” акцёраў яўрэйскіх вандроўных тэатраў таго часу (завезена з Амерыкі).

Стар. 16. ....*хедарам*... — у дадзеным выпадку падразумяецца “трупай”.

Стар. 17. ...не заікнуцца пра маркі... — Маецца на ўвазе асобы кантракт паміж антрэпрэнёрам і акцёрам, згодна з якім акцёры атрымліваюць у адпаведнасці са сваім амплуа не жалаванне, а пэўную колькасць “марак” на права атрымліваць прапарцыянальную долю ад збору.

Стар. 24. *Рэбэ* — тытул вучонага; у дадзеным выпадку маецца на ўвазе меламед, настаўнік.

Стар. 26. *Яўрэйска-нямецкі тэатр*. — У 1883 годзе царскім урадам у Расіі было забаронена іграць у тэатры на яўрэйскай мове. У абход гэтага закона яўрэйскія тэатры сталі называцца “яўрэйска-нямецкімі”, а акцёрам даводзілася ўстаўляць у сваю гаворку многа нямецкіх слоў (сучасная народная яўрэйская мова належыць да групы германскіх моў, але адрозніваецца ад нямецкай сваім вымаўленнем і граматыкай).

Стар. 29. *“Божая вуліца”* — так у некаторых яўрэйскіх мястэчках называлі вуліцу, на якой жылі прадстаўнікі яўрэйскага кліру — рабін, кантар і інш.

Стар. 29. *Талескотн* — чатырохвугольная полка, у асноўным з белай тонкай воўны з чорнымі або сінімі палосамі па краях і кутасамі па вуглах; у цэнтры полкі — круглы выраз, каб можна было прасунуць галаву. Рэлігійныя яўрэі насілі талескотн пастаянна, пад верхнім адзеннем.

Стар. 35. *“Куне-Лемель”* — п’еса А. Гольдфадэна (1840—1908), паэта і драматурга, заснавальніка сучаснага яўрэйскага тэатра.

Стар. 50. *“Вялікі, моцны і страшны”* — фраза з Бібліі; эпітэты Бога.

Стар. 50. ...*“Шмэндрыка”, “Цынгтанга”, “Куне-Лемеля”*... — героі з п’ес А. Гольдфадэна.

Стар. 50. *“Скрыпка Давыда”* — п’еса І. Латайнера, аўтара шматлікіх бульварных меладрам, аперэтак і вадэвіляў.

Стар. 50. *“Бар-Кохба”* — тут: гістарычная аперэта А. Гольдфадэна.

Стар. 53. *“За грахі нашы”* — малітва са святочнай літургіі.

Стар. 60. ...*які ўжо дасягнуў паўналецця*... — Маецца на ўвазе рэлігійнае паўналецце ў яўрэяў, калі хлопчыку спаўняецца трынаццаць гадоў.

Стар. 62. ...*падобна прабацьку Якаву... Або падобна цару Давіду*... — біблейскія легенды.

Стар. 72. *“Гарачыя піражкі”* — куплеты з аперэты А. Гольдфадэна “Вядзьмарка”.

Стар. 74. *“Капцзон і Хунгерман”* — п’еса А. Гольдфадэна.

Стар. 86. *Ханука* — яўрэйскае рэлігійнае напеўсвятая (прыкладна ў лістападзе — снежні).

Стар. 86. ...*украдзе ў яго мацу з-пад падушкі*. — Вялікдзень у яўрэяў — “свята свабоды” (паводле біблейскай легенды — вызваленне з егіпецкага рабства). У час вячэрняй велікоднай трапезы, якая доўжыцца некалькі гадзін, таму што пры гэтым чытаюцца малітвы і доўгія сказанні пра дзівоснае вызваленне ад рабства, галава сям’і сядзіць на спецыяльным сядзенні, абкладзеным падушкамі (сядзіць па-панску — сімвал пазбаўлення ад рабства). На пачатку трапезы галава сям’і хавае пад падушкаю кавалак мацы (прэсная велікодная аплатка), што прызначаны, каб яго з’есці ў канцы трапезы. Для таго каб дзецi не паснулі ў час трапезы, практыкавалася такая інсцэніроўка: хто-небудзь з дзяцей павінен быў укарасці гэты кавалак мацы і вярнуць яго, калі ён будзе патрэбен; за гэта дзеці атрымлівалі арэхі.

Стар. 86. *Пяцідзсятніца* — яўрэйскае рэлігійнае свята — пяцідзсятны дзень з другога дня Вялікадня.

Стар. 86. *Шаты* — асенняе яўрэйскае рэлігійнае свята (9 дзён).

Стар. 93. *Цымес* — яўрэйская салодкая страва.

Стар. 110. “*Няхай узвысіцца і асвятіцца...*” — пачатковыя словы ўслаўлення “кадзеш”.

Стар. 122. “*Вядзьмарка*” — аперэта А. Гольдфадэна.

Стар. 127. “*Хінке-Пінке*” — назва бяздарнай пошлай аперэты.

Стар. 132. *Пурымшпілеры* — актёры-аматары, якія паказвалі ў свята “пурым” інсцэніроўку сюжэта біблейскай кнігі “Эсфір”.

Стар. 132. *Пурым* — веснавое яўрэйскае рэлігійнае напаўсвята (за месяц да Вялікадня), устаноўленае ў памяць дзівоснага збаўлення ад падкопаў злога Амана, апісанага ў біблейскай кнізе “Эсфір”.

Стар. 136. ...*гісторыя з Іосіфам і з жонкай Паціфара...* — Біблейская легенда пра Іосіфа-прыгожага, які, будучы прададзены ў рабства, служыў у егіпецкага вяльможы Паціфара. Жонка Паціфара пачала праследаваць сваёй страсю Іосіфа, але ён адпрэчыў яе каханне.

Стар. 141. *Левіафан* (па-яўрэйску: левіос) — легендарная рыба велізарнага памеру. Маленькага доктара з прозвішчам Левіус празвалі Левіафанам па сугучнасці ягонага прозвішча са словам “левіон”.

Стар. 148. ...*кашэрную каўбасу...* — гэта значыць каўбасу, прыгатаваную ў адпаведнасці з прадпісаннямі яўрэйскай рэлігіі.

Стар. 152. ...*Марчэлай Эмбрых...* — Відаць, гаворка ідзе пра вядомую спявачку Марчэлу Зембрых, сцэнічнае імя Марцаліны Каханскай (1858—1935), каларатурнае сапрана.

Стар. 163. *Карэя...* — Паводле біблейскай легенды, Карэй, дваюрадны брат прарока Майсея, паўстаў супраць Майсея, і таму зямля яго праглынула.

Стар. 170. ...*як на адзінаццатую кару егіпецкую...* — гэта значыць як на абсалютна лішняе. Паводле біблейскай легенды, “караў егіпецкіх” было ўсяго дзесяць.

Стар. 178. “*Хава*”, “*У пятніцу вечарком*” — пошлыя песенькі.

Стар. 191. ...“*отрака няма*”... — біблейская фраза.

Стар. 197. ...*чатыры дрэўкі — і пад балдахін.* — Вяччанне, паводле яўрэйскага рэлігійнага абраду, адбываецца пад балдахінам на чатырох дрэўках.

Стар. 205. *Заехаў у “Кішынёў”?* — У яўрэйскім вымаўленні: Кешэнёў, гэта значыць у кішэню (па-яўрэйску: кешэне).

Стар. 221. *Цадзік* (праведнік) або *рэбэ* (вучоны) — святы, духоўны кіраўнік “хасідаў” (прыхільнікаў рэлігійна-містычнай плыні “хасідызму”).

## Частка другая

### БАДЗЯГІ

Стар. 231. *Сіянiсты* — прыхільнікі яўрэйскай буржуазнай рэакцыйна-нацыяналістычнай плыні, якая імкнулася стварыць яўрэйскую дзяржаву ў Палесціне.

Стар. 231. *Герцль* (1860—1904) — заснавальнік, ідэолаг і правядыр сіянісцкай арганізацыі.

Стар. 232. *Тэрытарыялісты* — прыхільнікі яўрэйскай рэакцыйна-нацыяналістычнай плыні, якая імкнулася да стварэння яўрэйскай дзяржавы на любой тэрыторыі, а не абавязкова ў Палесціне.

Стар. 232. *Зангвіль* (1864—1926) — ідэолаг тэрытарыялістаў.

Стар. 241. *Паці Адэліна* (1843—1919) — вядомая італьянская оперная спявачка, каларатурнае сапрапа.

Стар. 249. ...*пайдзі і крычы: я — Саламон-мудры!* — гэта значыць: “ніхто табе не паверыць”. Гэты выраз паходзіць ад пазнейшай яўрэйскай легенды пра біблейскага цара Саламона (Мудрага), дзе расказваецца, што цар Саламон быў закінуты ў чужую краіну і яго сцверджанню: “Я цар Саламон”, — ніхто не верыў.

Стар. 256. *Франц-Іосіф* — аўстрыйскі імператар з 1848 да 1916 года.

Стар. 260. *Жонка Лота* — біблейскі персанаж. Паводле біблейскай легенды, жонка Лота за невыкананне наказу Бога ператварылася ў саляны слуп.

Стар. 266. *Адлер Якаў* — старэйшы яўрэйскі акцёр.

Стар. 266. *Сара Бярнар* (1844—1923) — славуная французская актрыса.

Стар. 272. ...*жанчынай у рыжым парыку...* — У адпаведнасці з прадпісаннямі яўрэйскай рэлігіі замужнія жанчыны не павінны паказваць чужым мужчынам свае валасы і хадзіць з непакрытай галавою, таму многія жанчыны насілі парыкі.

Стар. 276. ...*да прышэсця месіі.* — Гэты выраз у вуснах яўрэйскіх народных мас абазначае тое самае, што рускі выраз “до второго пришествия”, гэта значыць невядома калі або ніколі.

Стар. 277. *Шыфскарта* — білет на права праезду на акіянінскім парохдзе.

Стар. 310. *Скобелеў М. Д.* (1843—1882) — выдатны генерал рускай арміі.

Стар. 324. *Пад фанфары і трубныя гукі.* — У святы “Новы год” і “Судны дзень” у час сінагагальнай літургіі трубяць у барановы рог паводле спецыяльнага рытуалу. Наогул гэты біблейскі выраз абазначае “з вялікім шумам”.

Стар. 325. ...*напярэдадні яўрэйскага Новага года...* — першага дня месяца “тышрэй” (верасень — кастрычнік) яўрэйскага рэлігійнага календара. 10-га чысла гэтага ж месяца свята (пост) “Судны дзень”, а 15-га — свята “кушчы”.

Стар. 329. ...*рыфмуе з іншым словам...* — па-беларуску яно рыфмавалася б са словам “Еўропа”.

Стар. 329. ...*вялікага гістарычнага імя* — падразумяваецца імя легендарнага біблейскага прарока Майсея (па-яўрэйску — Мойшэ).

Стар. 333. *Джэкаб Шыф* — вядомы амерыканскі банкір.

Стар. 337. “*Кол-нідрэй*” — малітва, якую чытаюць на пачатку вячэрняй літургіі (пачатку) “Суднага дня”, вядомая сваім сумным урачыстым напевам.

Стар. 337. *Ягупец* — вядучая назва вялікага горада ў Расіі ў творах Шолам-Алейхема; паводле месцазнаходжання і апісання адпавядае Кіеву.

Стар. 338. ...*біблейскім Аўраамам...* — Талмудычная легенда малюе патрыярха Аўраама надзвычай гасцінным чалавекам.

Стар. 343. “*Кібец*” — старажытная яўрэйскае слова “кібец” абазначае — зборышча.

Стар. 348. *Рувельт Тэадор* (Тэдзі) — прэзідэнт ЗША ў 1901—1909 гадах.

Стар. 349. *Пятая Авеню* — вуліца багатых магазінаў і актыўнага гандлю ў Нью-Йорку.

Стар. 370. *Хісалвіч* — мястэчка ў Магілёўскай губерні (у дарэвалюцыйнай Расіі).

Стар. 370. *Любавіч* — мястэчка ў Магілёўскай губерні (у дарэвалюцыйнай Расіі); рэзідэнцыя вядомага дома падзнікаў Шнеерсонаў.

Стар. 376. ...“*увайшоў Аман*”... — фраза з біблейскай кнігі “Эсфір”.

Стар. 376. ...“*барын*”... — відаць, граданачальнік (вышэйшы чыноўнік у Адэсе пры царызме).

Стар. 376. ...*сাপраўдны Аман*... — біблейскі персанаж, ненавіснік яўрэяў.

Стар. 379. *Аб, элул* — назва месяцаў яўрэйскага рэлігійнага календара.

Стар. 379. ...*а ўсяго адну гадзіну*. — Паводле яўрэйскай рэлігійнай традыцыі, найбліжэйшыя сваякі нябожчыка (дзеці, бацькі, брат, сястра, муж, жонка) павінны спраўляць жалобу (цэлы шэраг забаронаў і прадпісанняў) на працягу сямі дзён. Але калі яны даведаліся пра смерць сваяка пасля трыццаці дзён са дня ягонага скону, яны абавязаны спраўляць жалобу толькі на працягу адной гадзіны (асноўны, знешні выгляд жалобы — гэта сядзенне на падлозе без абутку).

Стар. 382. *Трэфная каўбаса* — каўбаса з мяса, забароненага ўжываць прадпісанямі яўрэйскай рэлігіі.

Стар. 382. “*Благаславён суддзя праведны*” — благаслаўленне Богу, якое вымаўляюць рэлігійныя яўрэі, калі даведаюцца пра чыю-небудзь смерць.

Стар. 387. *Луі Маршал* — вядомы амерыканскі юрыст.

Стар. 399. *Істбрадвей* — вуліца ў частцы Нью-Йорка, населенай яўрэямі.

Стар. 403. *Малітва “Васемнаццаць бласлаўленняў”* — вымаўляецца стаячы нерухома тварам да ўсходняй сцяны.

Стар. 406. ...“*калі развесялілася сэрца цара ад віна*”... — фраза з біблейскай кнігі “Эсфір”. У гэтым выпадку: “пры добрым настроі”.

Стар. 435. *Гордзін Якаў* (1853—1909) — яўрэйскі драматург.

Стар. 435. *Лібін* (псеўданім Ізраіля Гурвіца) — яўрэйскі пісьменнік — навіліст і драматург.

Стар. 435. *Прафесар Якобі Георг* (1840—1906) — музыказнавец і дырыжор.

Стар. 437. *Спіноза Бенедыкт* (Барух) (1632—1677) — вялікі галандскі філосаф — матэрыяліст і атэіст, буйнейшы мысліцель новага часу, яўрэй па нацыянальнасці, якому рабіны абвясцілі анафему за вальнадумства.

Стар. 450. ...*як Садоху і Гаморы!* — Маюцца на ўвазе два гарады, якія, паводле біблейскай легенды, былі разбураны вогненным дажджом і землятрусам за грахі жыхароў.

Стар. 456. *Церамкі* — падразумяваюцца: турмы.

## З М Е С Т

### Частка першая

#### АКЦЫЯРЫ

<i>Раздзел першы. Выпырхнула пташачка . . . . .</i>	6
<i>Раздзел другі. Непрытомнасць . . . . .</i>	9
<i>Раздзел трэці. Галянешці ходырам ходзіць . . . . .</i>	12
<i>Раздзел чацвёрты. Пацеха . . . . .</i>	14
<i>Раздзел пяты. Сяброўская перапіска . . . . .</i>	16
<i>Раздзел шосты. Галянешцінскія тэатралы . . . . .</i>	18
<i>Раздзел сёмы. Вочы . . . . .</i>	20
<i>Раздзел восьмы. Заслона падымаецца . . . . .</i>	23
<i>Раздзел дзевяты. У раі . . . . .</i>	26
<i>Раздзел дзесяты. Пасля спектакля . . . . .</i>	28
<i>Раздзел адзінаццаты. Ганаровыя госці . . . . .</i>	30
<i>Раздзел дванаццаты. Кантар Ісроел заліваецца салаўём . . . . .</i>	33
<i>Раздзел трынаццаты. Дачка кантара спявае “Уладыка нябесны” . . . . .</i>	36
<i>Раздзел чатырнаццаты. Шчупак не помніць сябе ад захаплення . . . . .</i>	39
<i>Раздзел пятнаццаты. Новы персанаж — Гоцмах . . . . .</i>	42
<i>Раздзел шаснаццаты. Гоцмах піша пісьмо . . . . .</i>	45
<i>Раздзел семнаццаты. Цудоўнае пераўтварэнне ў коміка . . . . .</i>	47
<i>Раздзел восемнаццаты. Лейбл выяўляе свой дар . . . . .</i>	51
<i>Раздзел дзевятнаццаты. Пільнае вока . . . . .</i>	53
<i>Раздзел дваццаты. Чарвяк сумнення . . . . .</i>	55
<i>Раздзел дваццать першы. Злоўлены на месцы злачынства . . . . .</i>	56
<i>Раздзел дваццать другі. Ганебнае пакаранне . . . . .</i>	59
<i>Раздзел дваццать трэці. Пасля экзекуцыі . . . . .</i>	59
<i>Раздзел дваццать чацвёрты. Лейбл на ўласным пахаванні . . . . .</i>	62
<i>Раздзел дваццать пяты. Слёзы . . . . .</i>	63
<i>Раздзел дваццать шосты. Пажар на “Божай вуліцы” . . . . .</i>	66
<i>Раздзел дваццать сёмы. Шолам-Меер гаворыць намёкамі . . . . .</i>	69
<i>Раздзел дваццать восьмы. Антракт — пятнаццать хвілін . . . . .</i>	73
<i>Раздзел дваццать дзевяты. Помста, помста, помста! . . . . .</i>	75
<i>Раздзел трыццаты. Ноч-чараўніца . . . . .</i>	78
<i>Раздзел трыццать першы. Зоркі не падаюць, зоркі блукаюць . . . . .</i>	81
<i>Раздзел трыццать другі. На зыходзе суботы . . . . .</i>	83
<i>Раздзел трыццать трэці. Чары золата . . . . .</i>	87
<i>Раздзел трыццать чацвёрты. Маё шанаванне возчыку Шымен-Довіду . . . . .</i>	89

Раздзел трыццаць пяты. Шымен-Довід кіруе . . . . .	92
Раздзел трыццаць шосты. Шолам-Меер Мураўчык гаворыць прамову . . . . .	94
Раздзел трыццаць сёмы. Дарэмныя страхі . . . . .	97
Раздзел трыццаць восьмы. Загадкі, загадкі, загадкі! . . . . .	100
Раздзел трыццаць дзевяты. Галянешці не дрэмле . . . . .	102
Раздзел саракавы. Сведкі . . . . .	104
Раздзел сорок першы. Як масла ў вадзе . . . . .	107
Раздзел сорок другі. Пагоня за ўпекачамі . . . . .	110
Раздзел сорок трэці. Экспедыцыя за работай . . . . .	112
Раздзел сорок чацвёрты. Натрапілі на след . . . . .	115
Раздзел сорок пяты. Птушачкі мяняюць апяронне . . . . .	118
Раздзел сорок шосты. Гольцман — Рафалеску . . . . .	120
Раздзел сорок сёмы. Перамена месца — перамена шчасця . . . . .	122
Раздзел сорок восьмы. У Галіцыі . . . . .	125
Раздзел сорок дзевяты. Генрыета Швалб . . . . .	129
Раздзел пяцідзесяты. Хаім-Іцык Швалб . . . . .	131
Раздзел пяцідзсят першы. Паклоннікі прымадонны . . . . .	134
Раздзел пяцідзсят другі. Закулісная палітыка . . . . .	136
Раздзел пяцідзсят трэці. Брайдэле-козак . . . . .	138
Раздзел пяцідзсят чацвёрты. Доктар Левіус-Левіафан . . . . .	141
Раздзел пяцідзсят пяты. Хто вярхом, а хто пяшком . . . . .	143
Раздзел пяцідзсят шосты. Тост — за блукаючыя зоркі . . . . .	147
Раздзел пяцідзсят сёмы. За картамі . . . . .	149
Раздзел пяцідзсят восьмы. У каго румянец на шчоках, а ў яе галава на плячах . . . . .	152
Раздзел пяцідзсят дзевяты. Яму хочацца спяваць . . . . .	155
Раздзел шасцідзесяты. Дыпламаты . . . . .	159
Раздзел шэсцьдзесят першы. Гольцман робіць ход за ходам . . . . .	161
Раздзел шэсцьдзесят другі. Раманы Брайдэле-козак . . . . .	164
Раздзел шэсцьдзесят трэці. З візітам да мецэната . . . . .	166
Раздзел шэсцьдзесят чацвёрты. Львоўскі мецэнат . . . . .	169
Раздзел шэсцьдзесят пяты. Апошняя гастроль у Львове . . . . .	172
Раздзел шэсцьдзесят шосты. Біяграфія Швалбаў . . . . .	175
Раздзел шэсцьдзесят сёмы. Першы візіт да вялікага Зоненталя . . . . .	178
Раздзел шэсцьдзесят восьмы. Марныя надзеі . . . . .	180
Раздзел шэсцьдзесят дзевяты. “Хлопец” крануўся з розуму . . . . .	182
Раздзел сямідзесяты. Непапраўны летуценнік . . . . .	185
Раздзел семдзесят першы. Абодва смяяліся . . . . .	188
Раздзел семдзесят другі. Чалавек з адукацыяй . . . . .	190
Раздзел семдзесят трэці. Чыя кошка мяса з’ела . . . . .	193
Раздзел семдзесят чацвёрты. Госці ў Гольцмана . . . . .	195
Раздзел семдзесят пяты. Бедная Брайдэле-козак . . . . .	198
Раздзел семдзесят шосты. Урокі добрага тону . . . . .	201



<i>Раздзел семдзесят сёмы. Дзевяты вал</i>	203
<i>Раздзел семдзесят восьмы. Тэлеграма з Лондана</i>	206
<i>Раздзел семдзесят дзевяты. У скляпку</i>	210
<i>Раздзел васьмідзесяты. Хто ён?</i>	212
<i>Раздзел восемдзесят першы. Смерць маці</i>	214
<i>Раздзел восемдзесят другі. Галянешцінскія навіны</i>	218
<i>Раздзел восемдзесят трэці. Распад сям'і Рафаловічаў</i>	223
<i>Раздзел восемдзесят чацвёрты. У шлях-дарогу</i>	225

## Частка другая

### БАДЗЯГІ

<i>Раздзел першы. Містэр Кламер</i>	231
<i>Раздзел другі. Вязка пісем</i>	235
<i>Раздзел трэці. У нядобры час</i>	259
<i>Раздзел чацвёрты. Нісл Швалб — душа-чалавек</i>	262
<i>Раздзел пяты. Чалавек з камбінацыямі</i>	264
<i>Раздзел шосты. Трэба мець шчасце</i>	266
<i>Раздзел сёмы. Музычная сямейка</i>	268
<i>Раздзел восьмы. Сыграйце жаніху што-небудзь самотнае</i>	272
<i>Раздзел дзевяты. У Амерыку</i>	275
<i>Раздзел дзесяты. І кошка можа сапсаваць</i>	278
<i>Раздзел адзінаццаты. Адны стрэлам двух зайцоў</i>	280
<i>Раздзел дванаццаты. Што з “хлопцам”?</i>	283
<i>Раздзел трынаццаты. Новая кампанія</i>	285
<i>Раздзел чатырнаццаты. Капіталіст</i>	288
<i>Раздзел пятнаццаты. Па заслугах злодзею і пакуты</i>	290
<i>Раздзел шаснаццаты. Катастрофа надыходзіць</i>	293
<i>Раздзел семнаццаты. Шчаслівыя пасажыры</i>	295
<i>Раздзел восемнаццаты. Паміж небам і зямлёй</i>	297
<i>Раздзел дзевятнаццаты. Жаночая рука</i>	300
<i>Раздзел дваццаты. Будзь здароў, Бярнард!</i>	303
<i>Раздзел дваццаты першы. Фатальны пацалунак</i>	306
<i>Раздзел дваццаты другі. Амерыка! Амерыка!</i>	309
<i>Раздзел дваццаты трэці. Мора спакойнае</i>	312
<i>Раздзел дваццаты чацвёрты. Ломжынскі кантар у бядзе</i>	318
<i>Раздзел дваццаты пяты. “Благаслаўёная краіна”</i>	322
<i>Раздзел дваццаты шосты. Пад фанфары і трубныя гукі</i>	324
<i>Раздзел дваццаты сёмы. “Мойшэ”</i>	329
<i>Раздзел дваццаты восьмы. “Камуна” распыляецца</i>	331
<i>Раздзел дваццаты дзевяты. Зорка з Буэнас-Айрэса</i>	334
<i>Раздзел трыццаты. Ломжынскі салавей</i>	337
<i>Раздзел трыццаты першы. Дзівосная біяграфія</i>	341
<i>Раздзел трыццаты другі. У “кібецарні”</i>	343
<i>Раздзел трыццаты трэці. “Блеф” і розная лухта</i>	347

<i>Раздзел трыццаць чацвёрты. Некалькі слоў</i>	
пра герайню рамана . . . . .	350
<i>Раздзел трыццаць пяты. Роза Співак — Марчэле Эмбрых</i>	352
<i>Раздзел трыццаць шосты. Меер Стэльмах — свайму другу</i>	355
<i>Раздзел трыццаць сёмы. Шолам-Меер Мураўчык —</i>	
Розе Співак . . . . .	362
<i>Раздзел трыццаць восьмы. Роза Співак — Марчэле Эмбрых</i>	365
<i>Раздзел трыццаць дзевяты. Меер Стэльмах — свайму другу</i>	367
<i>Раздзел саракавы. Шолам-Меер Мураўчык — свайму другу</i>	
Альберту Шчупаку . . . . .	373
<i>Раздзел сорок першы. Альберт Шчупак — Шолам-Мееру</i>	
Мураўчыку . . . . .	375
<i>Раздзел сорок другі. Кантарыха Лея — дачцэ Розе Співак</i>	377
<i>Раздзел сорок трэці. Меер Стэльмах — свайму другу</i>	381
<i>Раздзел сорок чацвёрты. Рафалеску ў роздуме</i>	385
<i>Раздзел сорок пяты. Наш герой ходзіць як непрыкаяны</i>	387
<i>Раздзел сорок шосты. Мефістофель у спадніцы</i>	390
<i>Раздзел сорок сёмы. Брайндэле-козак у ролі свацці</i>	394
<i>Раздзел сорок восьмы. Кантарыха Лея ў Нью-Йорку</i>	397
<i>Раздзел сорок дзевяты. Віншуйце!</i>	401
<i>Раздзел пяцідзiesiąты. Шчаслівы дзень</i>	405
<i>Раздзел пяцідзiesiąт першы. Візіт у адказ</i>	410
<i>Раздзел пяцідзiesiąт другі. За кубачкам чаю ў ломжынскага</i>	
кантара . . . . .	413
<i>Раздзел пяцідзiesiąт трэці. Мяшанае грамадства</i>	415
<i>Раздзел пяцідзiesiąт чацвёрты. Нісл Швалб — распарадчык</i>	418
<i>Раздзел пяцідзiesiąт пяты. Спіч містэра Кламера</i>	421
<i>Раздзел пяцідзiesiąт шосты. Разбітая талерка</i>	424
<i>Раздзел пяцідзiesiąт сёмы. У Нікель-тэатры</i>	427
<i>Раздзел пяцідзiesiąт восьмы. Рафалеску творыць</i>	432
<i>Раздзел пяцідзiesiąт дзевяты. У антракце</i>	434
<i>Раздзел шасцідзiesiąты. Што адбылося ў ложы нумар тры</i>	436
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт першы. Публіка звар'яцела</i>	439
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт другі. Містэр Нікель таксама</i>	
красамоўнічае . . . . .	442
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт трэці. Яшчэ адна сустрэча</i>	446
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт чацвёрты. Бяда не прыходзіць адна</i>	448
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт пяты. Шолам-Меер Мураўчык</i>	
у ролі друга . . . . .	452
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт шосты. Душа-чалавек</i>	455
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт сёмы. Правал Рафалеску</i>	459
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт восьмы. Мураўчык за кулісамі</i>	463
<i>Раздзел шэсцідзiesiąт дзевяты. Яшчэ адна камбінацыя</i>	
лопнула . . . . .	466
<i>Раздзел сямідзiesiąты. Пакаянне грэшніка</i>	470

<i>Раздзел семдзсят першы. Письмо</i> . . . . .	474
<i>Раздзел семдзсят другі. Зноў Брайндэле-козак</i> . . . . .	476
<i>Раздзел семдзсят трэці. Размова па душах</i> . . . . .	479
<i>Раздзел семдзсят чацвёрты. У рэстаране Шолама</i> . . . . .	482
<i>Раздзел семдзсят пяты. Пад зямлёю</i> . . . . .	486
<i>Раздзел семдзсят шосты. Вось дык Амерыка!</i> . . . . .	488
<i>Раздзел семдзсят сёмы. Сярод звяроў</i> . . . . .	491
<i>Эпілог. Лісты</i> . . . . .	494
<i>Заўвагі</i> . . . . .	503

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

ШОЛАМ-АЛЕЙХЕМ

БЛУКАЮЧЫЯ ЗОРКІ

Раман

*Для сярэдняга і старэйшага  
школьнага ўзросту*

Рэдактар *Н. М. Тарасевіч*. Мастак *Г. М. Навуменка*. Мастацкі рэдактар *В. А. Жахаец*. Тэхнічны рэдактар *С. А. Курган*. Карэктары *І. А. Старасціна, В. Г. Каласоўская, І. Л. Дзмітрыенка*.

Падпісана ў друк 3.03.98. Фармат 84x108<sup>1/32</sup>. Папера афсетная. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 26,88. Ум. фарб.-адб. 27,3. Ул.-выд. арк. 29,71. Тыраж 18 000 экз. Заказ 625.

Дзяржаўнае прадпрыемства выдавецтва "Беларуская навука" Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. ЛІВ № 13 ад 31.12.97 г. 220141. Мінск, Купрэвіча, 18.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах выдавецтва "Беларуская навука".

Надрукавана з гатовых дыпазітываў дзяржаўнага прадпрыемства выдавецтва "Беларуская навука" ў друкарні дзяржаўнага прадпрыемства выдавецтва "Беларускі Дом друку". 220013. Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.



...Творчасць Шолама-Алейхема, які на працягу дзесяцігоддзяў быў найбольш аб'ектам гісторыі літаратуры,nanoў уваходзіць у духоўны ўжытак сучаснікаў. Няма сумненняў, што гэта з'ява — частка характэрнага для нашага часу працэсу адраджэння нацыянальных культур, які немагчыма спраўдзіць без увагі да лепшых здабыткаў мінулага.

*Ю. Канэ*



ШОЛІАМ-АЛІЕЇХЕМ

